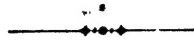

वीरमित्रोदये

आवहाराध्यायः ।

मित्र मित्रेण विरचितः ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्येण

संस्कृतः ।

कलिकातानगरे

सुधाकर्यम्

सहितः ।

इं १८७५ ।

पिठावर-कैलासवन्त मुद्रोपाध्यायः ।

RMIC LIBRARY

Acc No 96246

Class N. 3422

Date 30.5.77

St. Card Jap

Class 624

Cat 624

Bk. Card. 249.

Checked 624

वीरमिचोदयस्य सूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	पृष्ठा पङ्क्ति	प्रकरणम्	पृष्ठा पङ्क्ति
व्यवहारादि प्रकरणे प्राङ्मुख		साक्षी निरूपणम्	१४२ ।
प्रावेशिकम्	१ ६	लेख्यम्	१८८ ११
व्यवहारस्य लक्षणम्	३ १०	भुक्तिः	२०२ ६
व्यवहारभेदाः	६ २१	युक्तिः	२२२ ५
सामान्य परिभाषा	१० १६	दिव्य देशाः	२४१
व्यवहार दर्शनविधिः	१२ ७	दिव्य साधारणविधिः	२४२
व्यवहारदर्शनकालः	२८ ४	घटविधिः	२४६
प्रक्षिब्बाक लक्षणम्	३१ १८	अग्निविधिः	२५५
सभ्याः	३५ ३	जलविधिः	२६७ २
सभ्यभिन्नानां निरूपणम्	४१ १३	विषविधिः	२७३
आदेयानादेयाख्य व्यवहारः	४३ २३	कोशविधिः	२७७ २
आमित्रिण्यम्	४७ १०	तण्डुलविधिः	२८१ १
नानानि	६३ १०	तण्डुलविधिः	२८२
सम्प्राप्त	७२ १७	आयसविधिः	२८५
उद्भूत	७४ २१	धर्मजविधिः	"
नन्ताव	८२ १	शपथविधिः	२८७
धर्मैक	८२ १५	प्रमेयाणि व्यवहारपदानि	२८८ १
प्रसौम्यः	८१ २१	कृपादानम्	२८२ १
परि	११६ २०	आधिः	३०५
वि	१२१ २०	प्रतिभूः	३२१
वि	१२५ १२	निक्षेपस्य व्यवहारपदम्	३६०
वि	१२८ १५	सम्भ्य ससुत्यानम्	३८३
वि	१३१ ३	दत्ता प्रदानिकम्	३८२
ददाने विलम्ब व्यवस्था	१३७ २३	अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यम्	४००

प्रकरणम्	पृष्ठा	पङ्क्ति	प्रकरणम्	पृष्ठा	पङ्क्ति
वेतनानपा करणाख्यम्	४१३	१८	सुख्यासुख्यपुत्राणां विभागः	५८६	८
सम्पत्ति क्रमाख्यम्	४२३	५	पत्नीधनकारिणी	६२२	२०
क्रीतानुशयाख्यम्	४२३	१	पत्न्यभावे दुहितरधिकारः	६५६	१२
विक्रीया सम्प्रदानाख्यम्	४३७	२	दुहितरभावे दौहित्यः	६६१	१७
स्वामिपात्र विवादाख्यम्	४४२	८	दौहित्याभावे पितरौ	६६३	२
सौमा विवादाख्यम्	४५१	१३	पितोरभावे ज्ञातरीधनभाजः	६६८	३
दण्डपारुषाख्यम्	४७०	१८	भ्रातृभावे तत्सुताः	६६८	२२
वाक्पारुषाख्यम्	४८२	६	भ्रातृपुत्राभावे गोत्रजाः	६७१	७
सौवाख्यम्	४८८	७	सम्पत्ति धनविभागः	६७६	१३
साहसाख्यम्	४८८	१३	स्त्रीधनम्	६८८	४
स्त्री संप्रदायाख्यम्	५०४	१६	स्त्रीधनविभागः	६८४	१५
स्त्री संप्रदायाख्यम्	५१३	१६	विभागकाले निष्प्रतस्य पश्चादव-		
विभागाख्यं व्यवहारपदं	५२१	२	गतस्य विभागः	७०६	१
दायभागशब्दार्थ कथनाख्यं		५	अविभक्तस्य	७०७	२०
एकदास्यादि विभागः	५२२	१५	विभागा	७१०	६
पुत्राद्यधिकार विचारः	५२३	२	विभागा	७१२	२३
विभागकालकर्तुं निरूपणं	५५०	१५	विभागा	७१५	१८
पितृकृत विभागे	५५८	२	तत्सन्द	७१८	४
पैतामहधने पुत्राणां समा-			दूतसमा	७२३	४
यिता	५७१	१८	प्रकीर्णका		
भ्रातृणां दायविभागः	५८८	१३	पत्रम् ।		
ससवर्णानां भ्रातृणां			समा		
विभागः	५८२	४	—		

ॐ गणेशाय नमः ।

अथ वीरमित्रोदयाख्यधर्मशास्त्रं लिख्यते ।

तत्र प्रथमं व्यवहाराख्य-प्रकरणम् ।

पुरतः प्रविलोक्य भर्गचापम्यरतः कामपिकामकार्षकञ्चाम् ।
पुलकाक्षितपीनवाज्जदण्डः कुशलम्बः कुरुताद्रघु-प्रकाण्डः ॥ १ ॥
स्वस्तिश्रीयुतवीरसिंहशृपते राज्ञावशादुत्सुकः
श्रीमित्राभिधपण्डितः प्रतिदिशङ्कीर्त्यानिशं मण्डितः ।
नानानिर्णय-वर्णनं व्यसनिनां सङ्ख्यायताश्रीतिदम्
सम्प्राप्तव्यवहारसाधकमिमं कुर्वे प्रकाशम्यरम् ॥ २ ॥
उद्भूतप्रभवप्रजापरिभवप्राग्भारभङ्गाङ्गता
नन्ताकारमरागमत्सरबुधा-राध्यन्निदिध्यासनैः ।
धर्मैकाग्र्यमाश्रयं मुनिगिराम-द्वासदुद्धारकम्
प्रस्तौमि व्यवहारमच्युतमिव प्राक्प्रसूतस्याक्तनैः ॥ ३ ॥
परिभाषापरिष्कारः प्रमाणांनानिरूपणम् ।
विवादपदनिर्देशः प्रकीर्णकविवेचनम् ॥ ४ ॥
एवमप्रकरणान्यत्र चत्वारि प्रथमे पुनः ।
लक्षणं व्यवहारस्य निरुक्तिर्मुनिभाषिता ॥ ५ ॥

व्यवहारस्य भेदाच्च स्वलक्षण-विलक्षणाः ।
 सामान्यतोविशेषाच्च परिभाषाप्रकाशनम् ॥ ६ ॥
 सामान्यपरिभाषायां घर्माधिकरणे लक्षणम् ।
 दर्शने व्यवहारस्य राज्ञो विधिविवेचनम् ॥ ७ ॥
 प्राङ्गुलिकास्वरूपस्य सभापतिसभासद्वाम् ।
 निरूपणस्य सभ्यानां सद्युक्तकवलावकम् ॥ ८ ॥
 केषाञ्चित्त्वभ्यभिन्नानां-मपिस्थानं सभास्थले ।
 तत्प्रयोजनमादेयानादेयव्यवहारयोः ॥ ९ ॥
 विवेचनमयी कार्यं सदृष्टकसभापतेः ।
 प्रतिज्ञोत्तरहेतूनां पदानां सिद्धिशालिनाम् ॥ १० ॥
 निरूपणमसदृष्टावददौ च सभापतेः ।
 सदृष्टकस्य दोषोक्तिः सम्यक्दृष्टौ फलाभिधा ॥ ११ ॥
 विशेषपरिभाषायां प्रत्यभियोगनिर्णयः ।
 निष्क्रवादौ विधिस्तत्र निष्क्रवादिविवेचनम् ॥ १२ ॥
 विलम्बोत्तरदानस्य क्वचिन्मैव विलम्बनम् ।
 आद्ये प्रकरणे त्वर्याविविच्यन्ते क्रमादमी ॥ १३ ॥
 उपोद्घातप्रसङ्गाद्यैरन्येपि तदनुव्रताः ।
 हैतीयीके तु साध्यादि-लक्षणान्तत्र साक्षिणः ॥ १४ ॥
 साक्षिणस्तत्र हेतुः साक्षिप्रश्नविधिस्ततः ।
 तद्वैधेनिर्णयः कौटसाध्ये कच्चिददोषता ॥ १५ ॥
 निर्णयो लिखितस्याथ तद्देहास्तत्परीक्षणम् ।
 साक्षिणां लिखितस्यापि शब्दत्वेन प्रमाणाता ॥ १६ ॥
 भुक्तिर्विशेषणान्यस्या अर्यापत्त्यनुमानता ।
 लौकिकानाम्प्रमाणानामभावे दिव्यभावना ॥ १७ ॥

दिव्यभेदास्तदावस्था देश कालाधिकारिणः ।

तन्मा तत्कास्तद्विशेषविधयो विविधाः क्रमात् ॥ १८ ॥

तेषामपि च शब्दोत्थाऽनुमानत्वेन मानतः ।

एतेऽर्थाविव्रियन्ते ऽथोतार्तीयके ततः क्रमात् ॥ १९ ॥

व्यवहारपदा न्यष्टादशोद्दिष्टानि लक्षणम् ।

तेषां सामान्यमथ तद्विधानां विविधा विधाः ॥ २० ॥

एतेऽर्थाः सम्यगुच्यन्ते तुरीये तु प्रकीर्णकम् ।

यन्मोक्तमुपयुक्तन्तद्विविधं प्रतिपाद्यते ॥ २१ ॥

अथ कोऽयं व्यवहारः ।

प्रमाणतर्कोपष्टम्भः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इति चेन्न । बा-
ह्यादेरपि तत्त्वापत्तेः । लिखितादिः प्रमाणविशेषः परिगृह्यत
इति चेत् । तत्रापि तत्प्रवृत्त्यविरोधात् । अनुमानाद्यव-
हिर्भाषाञ्च तेषामव्यावर्तकत्वात् । अतएवान्वविरोधेन स्व-
सम्बन्धितया कथनमित्यपि परास्तम् । प्रमाणान्तर्भावेण स्व-
रूपनिरूपणानौचित्याञ्च कथनादे-व्यवहारपदवाच्यत्वे व्यव-
हारान्वृपः पश्येदित्याद्यमन्वयाञ्च । उच्यते । ऋणादानादि-
लौकिकार्थविषया कथैव व्यवहारः । कथाव्यपदेशाभावस्तु शा-
स्त्रीयपदार्थाविषयत्वात् । अधिकरणादिध्यपदेशो यथा वैदि-
कार्यविषयककथाया-न्तथात्र व्यवहारव्यपदेशः । अतएव यथा-
यथं हेत्वाभासनिग्रहस्थानादियोजनमपि युक्तम् । तच्च तत्र
तत्र प्रदर्शयिष्यते । चतुष्पात्त्वमपि तस्य तद्विरोध्येवेत्यप्युप-
पादयिष्यते । यत्तु गोपालेन तत्त्वनिर्णयेषु कथात्वाद्वादत्व-
मेवास्तेति मिश्रमतत्वेनोपन्यस्य जयभङ्गफलकत्वात् स्थापना-
वसानत्वाञ्च जल्पमेवायमिति तन्निरस्तन्तद्वयमप्युक्तम् । श-

ज्ञातत्वाभियोगभेदेन उभयरूपत्वस्यैव युक्तत्वात् । वैतण्डिकस्य
 व्यवहारायोग्यत्वादस्य वितर्कत्वमपरमसम्भवि । अन्यवि-
 रोधेन स्वसम्बन्धितया कथनमिति विज्ञानयोगिबोधोऽप्येवं
 सति नायुक्तम् । नच पक्षेद्विद्वन्वयः । निर्णयार्थकथनतया
 सर्वनिवन्धुभि-सङ्गात्मानात् । कृत्याचारव्यपेतेन मार्गस्थाधर्षितः
 परैः । आवेदयति चेद्वाग्वे व्यवहारपदं हि तत् । इति याज्ञ-
 वल्क्यवचनं यद्यपि व्यवहारपदा-न्वृत्त्यादानादीनि सामान्येन
 जज्ञयति तथापि व्यवहारसामान्यलक्षणमपि समानसम्बन्धि-
 सम्बेद्यतया ततः प्रतीयते । तस्यास्त्यधर्म्यः । कृत्याचारादि
 धर्मप्रमाणातिश्रान्तरीत्या-न्यैरभिभूतः पूर्वोराजादिभ्यो व्यव-
 हारदर्शिभ्यो बद्धावेदयति तर्हि तदा वेद्यमानस्तुष्ट्याव्यवहा-
 रस्य पदं विषयः । हीति प्रतिद्वन्द्व्यादानादिसंख्यत्वेन मन्वाद्युं
 ज्ञानुपपत्तिमिति । एवस्थाधर्षितस्त्वादित्वमाधर्षकस्य प्रत्यर्थित्व-
 न्तयोर्विवादश्च व्यवहार इति प्रतीयते । इदमेव च मिताक्षरा-
 यामन्यविरोधेनेत्यादिना निष्कटमुक्तम् । अन्यविरोधेनेत्यनुक्ते
 प्रभोत्तरादिरूपेण स्वसम्बन्धिकथनमपि व्यवहारः स्यात् । स्वस-
 म्बन्धितयेत्यनुक्ते एकसम्बन्धितया साक्षिणा कथनमन्यविरोधि-
 भवत्वेवे-त्यस्याप्यर्थित्वापत्तिरतः स्वसम्बन्धितयेति । इदं चो-
 त्तरचतुष्टयेऽप्यनुगतम् । नच सम्प्रति यत्तावध्यातिः तत्रापि सा-
 ध्यतया वादिना निर्दिष्टस्य सिद्धतया निर्देशे तद्विरोधपर्यवसा-
 नात् । अन्ययोत्तरत्वभङ्गप्रसङ्गात् । यत्रापि हावपि भाषा-
 वादिनौ तत्रापि परस्परविरोधावध्यन्वावाक्याव्याप्तिः । इदं
 चाग्रे व्यक्तीभविव्यति । यच्च कात्यायनेनोक्तम् ।

प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविसारे ।

साध्यमूलसु यो वादो व्यवहारः स दृश्यते ॥ इति ।

एतच्च व्यवहारहेतु व्यवहारस्वरूपोक्तिपरतया मा-
धवीयपारिजातादिष्वेवं व्याख्यातम् । विहिताचरणनिषि-
द्धवर्जनादिप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये वस्तुनि विच्छिन्ने विद्युते सतीति
व्यवहारहेतुं वक्तुं ॥

धर्माधर्मविश्वस्यैव व्यवहारहेतुत्वात् ।

तथा च नारदः ।

मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमवभूजत् ।

धर्मैकतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः ।

तदा न व्यवहारोऽभून्म हेषो नापि मत्सरः ।

नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्त्तत इति ।

दृश्यतिरपि ।

धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन् हिंसकाः ।

लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्त्तत इति ।

न्यायेत्यादिना व्यवहारस्वरूपमुक्तम् ।

तत्र माधवीयव्याख्यानम् ।

न्यायः शिष्टसंस्मृतिपन्थं लौकिकमाचरणं तस्य विसार इदं
युक्तमिदमयुक्तमिति । उपपत्तिपुरःसरो निर्णयः । तस्मिन्
विषयभूते तत्प्रवर्त्तकोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः साध्यमूलसाध्यैक्यणादा-
नादिपदं तन्मूलसद्विषयको यो विवादः स व्यवहार इति ।
मदनरत्ने तु न्यायः प्रमाणान्तस्य विसारः प्रवर्त्तिर्यस्य तस्मिन्
विषय इति । साध्यमूलेत्यादितुल्यम् । मदनरत्नाकरस्मृति च-
न्द्रिकाकल्पतरुकारैः सर्वमेवेदं वचनं व्यवहारस्वरूपपरतयापि

व्याख्यानसुक्तम् । प्रयत्नसाध्ये कष्टसाध्ये पराभिभवेन स्वेच्छया
भोक्तुमशक्ये गृह्येतादौ सति न्यायः प्रमाणं विस्तार्यते प्रपञ्च्यते
यस्मिन् तस्मिन् धर्माधिकरणे सदसि साध्यमूलेत्यादि पूर्ववत् ।
तेनापि प्रागुक्तमेव विकसितमतस्तत्त्वपदसत्येनातीव पति-
तव्यम् । वयन्तु सर्वसम्बन्धन्तसामानाधिकरण्येन व्याचक्ष्महे ।
विहितानुष्ठानादिगोचरप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये न्यायविसारे । नी-
यतेऽर्थोऽनेनेति न्यायः प्रमाणं श्रुतिस्मृत्यादौ विस्तार्यते प्रवर्तते
ऽस्मिन् श्रुत्यादिप्रमेय इत्यर्थः । विच्छिन्ने विविधच्छिन्ने प्रमा-
णापरिज्ञानतात्पर्यानवधारणादिना बुद्ध्येयसति । यद्वा ।
धर्म आख्यायते नेनेति धर्माख्यो धर्मप्रतिपादक इति यावत् ।
न्यायविसारे प्रमाणसमूहे श्रुतिस्मृत्यादौ प्रमादादिना विच्छि-
न्ने लुप्तप्राये सति साध्यमूलेत्यादिगतार्थमिति । हारीतः ।

स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् ।

न्यायेन क्रियते तत्तु व्यवहारः स उच्यते इति ।

न्यायेन प्रमाणेन । एतस्यापि पूर्वोक्त एव तात्पर्यम् ॥

इति व्यवहारः लक्षणम् ॥

निवृत्तिमपि व्यवहारपदस्याऽसुमेवार्थमुपलक्षयति । सा
च कात्यायनेनोक्ता । विनामार्थेन सन्देहोहरणं हार उच्यते ।
नानासन्देहोहरणव्यवहारइति स्मृत इति ।

अथ व्यवहारभेदाः नारदः ।

सोत्तरोत्तरश्चेति सविज्ञेयो द्विलक्षणः ।

सोत्तरोभ्यधिको यत्न विलेखात्पूर्वकः पण इति ।

यदि पराजयेऽहं तदा पराजयदण्डाभ्यधिकमेतावद्राक्षे
दास्यामीति यत्नलिखनपूर्वकमतिज्ञायते स सोत्तर इत्यर्थः ।

तद्रहितोऽनुत्तर इत्यर्थो उक्तमवति । स एव तत्रोद्देशप्रकार-
निबन्धनानवान्तरभेदादुद्दिश्य विवृतवान् । यथाह ।

चतुष्पाञ्च चतुःस्थान चतुःसाधन एव च ।
चतुर्हितचतुर्व्यापी-चतुष्कारी च कीर्तितः ।
त्रियोनिर्द्वाभियोगश्च द्विद्वारद्विगतिस्तथा ।
अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखास्तथैव च ।
धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्वं राजशासनम् ।
चतुष्पाञ्चवहारोऽयमुत्तरः पूर्ववाधकः ।
तत्र सत्येऽस्थितो धर्म्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।
चरित्वं तु स्वीकरणे राजाज्ञायाम् शासनम् ।
साम्याद्युपायसाध्यत्वाच्चतुः साधन उच्यते ।
चतुर्णामपिवर्णानां रक्षणञ्च चतुर्हितः ।
कर्तृनयोसाक्षिणश्च सभ्यान् राजानमेव च ।
व्याप्नोति यादृशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः ।
धर्मस्यार्थस्य यशसोलोकपङ्केस्तथैव च ।
चतुर्णाङ्गरणादेव चतुःकारी प्रकीर्तितः ।
कामात्क्रोधाञ्च लोभाञ्च त्रिभ्यो यस्मात्प्रवर्त्तते ।
त्रियोनिः कीर्त्यते तेन त्रयमेतद्विवादहन् ।
द्यभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः ।
शङ्कासतान्तु संसर्गुत्तत्त्वं होडाभिदर्शनात् ।
पक्षद्वयाभिसम्बन्धात् द्विद्वारः समुदाहृतः ।
पूर्ववादस्तयोः पक्ष प्रतिपक्षस्तदुत्तरः ।
भूतच्छलानुसारित्वात् द्विगतिः समुदाहृतः ।
भूतन्तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं कलम् ।

राजा स पुरुषः सत्यः शास्त्रं गणकलेखकौ ।

हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः समुदाकृतः ।

अणादानक्षुपनिधिः सम्भूयोत्थानमेव च ।

दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाभ्युपेत्य च ।

वेतनस्थानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः ।

विक्रीयासम्प्रदानं च क्रीत्वा-मश्रयमेव च ।

समयस्थानपाकर्म विवादः क्षेत्तज्ज्ञाया ।

स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽथ साहसः ।

वाक्पाण्ड्यं तथैवोक्तं दण्डपार्ष्वमेव च ।

द्युतंश्रुकीर्णकक्षैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ।

क्रियाभेदान्मसुव्याणां शतशाखो निगद्यते इति ।

यद्यपि प्रतिज्ञादीनां वक्ष्यमाणानां साक्षाद्यवहारस्वरूप
घटकत्वाद्यवहारपादकत्वं युक्तम् । धर्मादीनान्तु तत्र सत्ये-
स्थितो धर्म इति नारदोक्तप्रकारेणैव निर्णयमात्रहेतुत्वान्न
साक्षाद्यवहारः पादत्वमर्हम् । याज्ञवल्क्यादिभिरतएव
तेषामेव व्यवहारपादत्वमुक्तान्तद्वचनानि त्वग्रे प्रदर्शयिष्यन्ते ।
तथापि निर्णयाख्यचतुर्थव्यवहारपादहेतुत्वेन गौणमेव व्यव-
हारपादत्वमेषामतोक्तम् । व्यवहारपदेन निर्णय एव वा ल-
प्यते । तद्वेतुत्वन्तत्पादत्वमिति तद्दृष्टव्यम् । तथा च वृह-
स्पतिः । धर्मादीनां निर्णयहेतुत्वं स्पष्टमेवाह ।

धर्मेण व्यवहारेण चरित्वेण वृषाज्ञया ।

चतुः प्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णय इति ॥

गौणानामेषान्धर्मादिपादानामधिकरणकथनम् । तत्र
सत्येस्थितो धर्म इत्यादिना । अत्र माधवीये चरित्वन्तु स्वीकरण

इति पाठं लिखित्वा देशाचारचरितं तत्स्वीकारे तदेव
निर्णयहेतुरिति व्याख्यातम् । कात्यायनवचनञ्च तत्र ।

यद्यदाचर्यते यत्र धर्मं वाऽधर्ममेव वा ।

देशस्थाचरणे नित्यं चरितव्यमद्विकीर्णितम् ॥

चण्डेश्वरेण तु चरितव्यं पुस्तकरणमिति पठित्वा
पुस्तकस्त्रिकेत्यर्थः । तत्करणमधिकरणं यस्येति व्याकृतवन्तद्व
गृहिणीनाहचनान्तरासत्त्वादाञ्च हेयम् । तेषां निर्णयहेतुत्वं
प्रपञ्चितं कात्यायनेन ।

दोषाकारास्तु कर्तृत्वं धनहारी स्वर्कं धनम् ।

विवादे प्राप्नुयाद्यत्र स धर्मोऽथ निर्णयः ॥

वाक्पाकव्यसोयादिदोषकारी व्यवहारप्रवर्तनमन्तरेणै-
वापुतापादिना धर्माभिमुखोऽधर्माङ्गीतश्च स्वस्य दोषकर्तृत्वं
स्वयमभ्युपैति । यत्र धनस्यामीधर्माभिमुखादधर्मभीरोऽधम-
णादेर्व्यवहारं विनैव स्वकीयं धनमाप्नोति ततोभयत्र सम्प्रति-
पत्युत्तर इति यावत् । धर्मोऽथ निर्णय इत्यर्थः । अतएवो-
क्तवन्तस्य सत्यस्थितोधर्म इति ।

स्मृतिशास्त्रान्तु यत्किञ्चित् प्रथितं धर्मसाधकैः ।

कार्याणां नियमार्थेषु व्यवहारः स्मृतो हि सः ॥

धर्मसाधकैः सभ्यैः स्मृतिशास्त्रं साध्यादिक्रियाप्रत्यायकम-
र्थिप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयार्थं प्रथितमप्युपपातितं यत्र चतुष्पा-
द्यवहारप्रवर्तनेन निर्णयकरणमिति यावत् । तत्र व्यवहारो
निर्णयहेतुरित्यर्थः ॥ अतएवोक्तम् । व्यवहारस्तु साक्षिबु-
तिष्ठति । साक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणम् ।

चरित्वेविषयवचनम्पूर्वमेवोपवर्णितम् ।

न्यायशास्त्राविरोधेन देशदृष्टेस्तथैव च ॥

यन्धर्मं स्थापयेद्राजा न्याय्यन्तद्राजशासनम् ।

न्यायशास्त्रं व्यवहारप्रतिपादकं स्मृत्यादिशास्त्रम् ।

तद्विरोधेन देशदृष्टेर्देशाचारस्याविरोधेनेति । सम्प्रत्य-
न्तर्गतस्य निष्कृष्टान्वयः राजाधर्मं स्थापयेदप्रापयेत्तन्वा-
य्यमुक्तं राजशासनं अन्यदन्याय्यमित्यर्थात् । तादृशशासनानु-
रोधेन निर्णयः कर्तव्य इत्यर्थः । धर्मादीनानुत्तरोत्तरस्य
पूर्वपूर्वबाधकमुत्तरत्वं विवक्ष्यते । असतां विषये स्त्रियादीनां
संसर्गात् पारदार्ढ्यस्त्रियादिशङ्कातयाभियोगः । होडालिङ्गं चौ-
ख्यादिचिह्नन्तद्दर्शनात् साक्षाद्दर्शनं वा होडादर्शनन्तद्धादनेनैव
चौख्यादिश्रुतमिति निश्चयरूपेणाभियोगस्तत्वाभियोग इत्य-
र्थः । चिरस्मृत्युदकानां यथा सम्भवं व्यवहाराकृत्यं अष्टादश-
पदानां निरूपयिष्यन्ते क्रियाभेदादेकैकव्यवहारपदसम्बन्धि
व्यापारभेदादनन्तरप्रकारत्वं शाश्वतम् । इति व्यवहारभेदः ।
अथ सामान्यपरिभाषा । तत्र धर्माधिकरणाख्या सभानिरू-
पणम् । दृष्टव्यमिति ।

दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक् ।

प्राग्दिशि प्राङ्मुखीन्तस्य लक्षणयाङ्गुलपयस्त्रिभाम् ॥

माल्यभूपासनोपेतां वीजरत्नसमन्विताम् ।

प्रतिमालेख्यदेवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथेति ॥

लक्षणयां वास्तुशास्त्रोक्तं लक्षणेन तु लक्षिताम् ।

अग्न्यम्बुनेति समाहारद्वन्द्वः । सभायां धर्माधिकरणत्व-
ङ्गाध्यायन आह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवेचनम् ।

यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति ।

तत्र सभ्योपवेशनमाह मनुः ।

यस्मिन्देसे निषीदन्ति विद्या वेदविदस्त्रयः ।

राज्ञश्चाधिकृतोविद्वान् ब्राह्मणस्तौ सभां विदुरिति ॥

तत्र इत्युपलक्षणम् । अधिकानामपि स्मृतत्वात् । तच्च
क्ष्यते । अधिकृतो विद्वान् प्राङ्ब्रिवाकः अत्र प्रविशेत्सभाम् ।
।भामेव प्रविष्टेदित्यादिवचनात् सभासुखं व्यवहारदर्शन-
शानम् । अन्यथाय सुस्थानि व्यवहारवचनाद्वगन्तव्यानि ।

देशस्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद्भृगुः ।

निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्यवादिनः ॥

चारण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा ।

सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः ॥

उभयानुमतश्चैव गृह्यते स्थानमीप्सितम् ।

कुलिकाः सार्थसुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः ॥

ग्रामपौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्यश्च वर्णिणः ।

कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथेति ॥

स्वकै रारण्यकैः ग्रामेऽपीत्यपि शब्दाद्ये ग्रामेऽरण्यादौ च
निवसन्ति ते उभयवासिभि निर्णयं कुर्युः उभयव्यवहाराभिज्ञ-
त्वात्तेषां कुलिकाः कुलश्रेष्ठाः । सार्थो ग्रामदेवयातादौ मि-
लितो जनसङ्घः तन्मुख्याः सार्थवाहादयः । पुरं सुख्यनगरम् ।
तस्माद्वर्णाचीनो ग्राम इति पुरग्रामनिवासिनोर्भेदसार्थः कुलि-
कादीनि पञ्चस्थानानि तानि चारण्यकादीनामेव ग्रामादीनि

दृश्यमानानि साधारणानि । ग्रामो ग्रामाकारेणावस्थितो-
जनः । पौरः पुरवासिनां समूहः ।

श्रेष्ठो रजकाद्यादयः क्षीणजातयः ।

चातुर्विध्यः आग्निधियादिविद्याचतुष्टयोचेतः ।

वर्णिषो गणप्रभृतयः । इति सभानिरूपणम् । अथ व्यव-
हारदर्शनविधिः । इति मनुः ।

व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु माह्वयैः सप्त प्रजाभिः ।

मन्त्रश्चैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्क्षेत्रम् ॥

तत्रांश्वीजः स्थितोऽपि पाणिभुज्यं दक्षिणम् ।

विनीतवेष्टाभरणः पञ्चेत्कार्त्तव्याणि कार्त्तव्याम् ॥

प्रत्यङ् देशहटैश्चाक्षहटैश्चेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निवृत्तानि पृथक् पृथक् ॥

धर्मासनमधिष्ठाय सम्बीताङ्गः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्त्तदर्शनमारभेदिति ॥

व्यवहारान् पूर्वलक्षितान् दिदृक्षुर्निर्णिनीषुः । पार्थिवोऽभि-
पिक्तक्षत्रियः । तमेवाभिहित्य प्रजापालनव्यवहारदर्शनादि-
विधानात् । यथाष्टान्तो भवेत्तृप इत्यादिषु । तृपग्रहणात्तु
अन्यस्यापि तत्स्थानापन्नस्य प्रजापालनौपयिकं धर्मजातम् अव-
तीति गम्यते । अक्षीणस्थितो वेति सामर्थ्याद्यनुसारेण पूज्या-
पूजार्थं प्रत्यर्थपेक्षया वा व्यवस्थितो विकल्पः । दक्षिण-
पाण्युद्यमं कार्त्तव्यामवधानबोधनार्थम् । विनीतवेष्टाभरणत्व-
न्नेष्टामपि प्रतिभा निवृत्त्यर्थमुपात्तम् । प्रत्यङ्मित्तमेनाङ्गक-
वद्यवहारदर्शनस्यावश्यकतोक्ता । देशहटाः ऋतिस्मृत्यनुज्ञा
अपि देशाचाररूपास्तद्विरुद्धा हेतवो युक्तिकलापाः । यद्यो-

व्यवहाराध्यायः ।

हीनमध्यमानां कक्षां याचितुमानताय भोजनदानं कक्षा-
प्रतिश्रवणप्रतिषेधमतस्तस्मिन् कृते अवश्यं तस्यै कक्षादात-
व्येति निर्णेतव्यम् । एवमन्यदप्युक्तम् । यथाह कात्यायनः ।

यस्य देशस्य चो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।

श्रुतिस्मृत्यनुरोधेन देशदृष्टः स लभ्यते इति ॥

मार्गेषु व्यवहारपदेषु । निवृत्तानि सञ्चरानि धर्मनिर्ण-
योप्रयोगित्वाद्धर्मासनम् । सम्भीताङ्गो वक्त्राद्या दृतशरीर
इत्यनेन । नीतिशास्त्रोक्तं कर्मणादिपरिहारोपयोगि सर्व-
मुपलक्षितम् । समाहितो विद्मो पश्यन् । विद्मो पदंशयान्तत्वे-
प्रतिभासायोर्व्यवहितस्य लोकपालप्रमाणोऽपि तदुपयोगी ।
याज्ञवल्क्यः । व्यवहारारूपः बभ्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जित इति ।

अत्र व्यवहारान् स्वयम्यस्येत्यर्थैः परिहृतोऽन्वहमित्यने-
नैव याज्ञवल्क्येन विहितस्य व्यवहारदर्शनस्यानुवादो ब्राह्मण-
साहित्यादि विधानार्थः । क्रोधप्रणयप्रणं क्षत्रियादिव्युदासाय ।

सहयुक्तेऽप्रधान इति व्याकरणश्रुतेः ।

सहार्थं तृतीयया तेषामप्राधान्यं गम्यते इति ॥

तत्प्रयोजनमदर्शनान्यथादर्शनयो र्निर्देशा दोषः । किन्तु-
राज्ञ एवेति बोधनम् । धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैव क्रोधं-
लोभविवर्जिते सिद्धे तद्वर्जनोपादानं क्रोधलोभाभ्यामदर्श-
नान्यथादर्शनयो-र्होषातिशयप्रदर्शनार्थम् । न च क्रियानु-
वादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदः । दर्शनकर्तृतया वाक्या-
न्तरप्राप्ते तावद्विशेषणवैशिष्ट्यैकार्यस्य बोधनान्तदनापत्तेः ।
पौन्येयवाक्ये तात्पर्यानुरोधेन तस्यादोषत्वाच्च । ननु सर्वे-

वीरमितोदये

ऽपि व्यवहारदर्शनविधयो न तावत्केवलादृष्टार्थः । प्रजापाल-
नौपयिकदुष्टादुष्टपरिज्ञानस्य दृष्ट्यावश्यकत्वात् । अतएव
विज्ञानेश्वरः । अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालन-
मरमो धर्मस्तच्च दुष्टनिग्रहं विना न सम्भवति । तत्परिज्ञानञ्च
व्यवहारदर्शनं विनेति व्यवहारदर्शनमश्वरहः कर्त्तव्यमित्यु-
क्तम् । व्यवहारान् स्वयं पश्येदित्यादि । नच तदेव फल-
मिति वाच्यम् । स्वर्गादिफलस्यादर्शनाभ्यादर्शनयोः प्रत्य-
वायस्य वचनान्तरेर्बोधनात् । तथाच कात्यायनः ।

समाङ् विवाकः सामात्यः स ब्राह्मणपुरोहितः ।

ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठेति धर्मतः ॥ इति

अत्र ब्राह्मणपुरोहितशब्देन अनियुक्तानान्तेषां ग्रहणम् ।

सभ्यशब्देन नियुक्तानाम् । वृहस्पतिरपि ।

विप्रो धर्मद्रुमस्यादिः स्कन्धशाखे महीपतिः ।

सचिवाः पत्न्युप्याणि फलं न्यायेन पालनम् ॥

यथोचितं फलरसो भोगोपग्रहपूजनम् ।

अजेयत्वं लोकपंक्तिः स्वर्गे स्थानञ्च शाश्वतम् ॥

विदित्वैतान्यायरसान् समो भूत्वा विवादनम् ।

त्यक्तलोभादिकं राजा धर्मकुर्व्या-द्विनिर्णयमिति ॥

न्यायरसान् व्यवहारदर्शनफलानि । प्रत्यवायोऽपि मनुनोक्तः ।

विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यतोपतिष्ठते ।

शल्यं चास्य निहन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥

पादोऽधर्मस्य कर्त्तारम्यादः साक्षिणश्चक्षति ।

पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानश्चक्षति ॥

कर्तृसमपापाः सर्वे भवन्तीति तात्पर्यम् । नन्वन्वपाप-
स्यान्यत्र संक्रमसम्भवः । नारदोऽपि ।

न्यायमार्गादपेक्षन्तु ज्ञात्वा विज्ञां महीपतेः ।

वक्तव्यं तत्प्रियन्नात्र न सभ्यः किलिषी भवेत् ॥

तत्प्रियं न वक्तव्यं राज्ञः मनोऽनुकूलमेव न वाच्यम् ।
किन्तु न्याय्य एवं सति सभ्यो न किलिषी भवेदिति नञ्
हयान्वयः ।

अधर्मतः प्रहृत्तन्तं नोपेक्षेरन् सभासदः ।

उपेक्ष्यमाणाः सन्तुपा नरकं यावन्मोक्षमाणाः ॥
नन्वन्वपापं तं ध्यात्वा यन्नुपेक्षन्ति सभासदः ।

तेऽपि तज्जागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृप इति ..

मनुः । राजा भवत्यनेनास्तु सुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्त्तारन्निन्दाज्ञो यत्र निन्द्यत इति ॥

किञ्च दुष्टापरिज्ञानोपप्रेष्यनेकेषु प्राप्तेषु विधावस्तिन्न-
भ्युपगम्यमानेऽयं नियमविधिः । स्वर्गादिफलप्रत्यवायपरि-
हरयो-र्भ्युत्पत्तेः पूर्वविधिरिति वैकल्पस्यापद्यते । व्यवहार-
दर्शनमात्रोपायकत्वं यदि दुष्टादुष्टपरिज्ञानस्य तर्हि तदर्थ-
तयाऽनुष्ठानार्थतया ज्ञानस्येति विधिव्यर्थः । अथ यथा भट्ट-
सोमेश्वरेणानुष्ठानं विनाभूतस्यापि ज्ञानस्य विध्यधीनाङ्गत्वः
निर्वाहाय यदेव विद्ययेत्यादि वाक्येन कर्मार्थतया विधिरभ्युप-
गतो यथाच मित्रादिभिर्लिङ्गादे वाङ्मत्वं ज्ञानस्येत्युक्तम् । तथा
व्यवहारदर्शनस्य तदविनाभावेऽपि विधिरभ्युपेयताम् । नैवं
कर्मोपानुष्ठानस्यापूर्वसाधनत्वा-न्नात्मव्यवसायिज्ञानविधिरविना-
भावेऽप्यस्तु । दुष्टादुष्टपरिज्ञानस्य तु तदभावान्नाङ्गापेक्षेति

वैषम्यम् । न चास्यापि प्रजापालनमदृष्टार्थमुपकुर्वतः पर-
म्परयाख्येवापूर्वपर्यवसानमित्यस्वङ्गतार्थम् । एव विधिरिति
वाच्यम् । एवमपूर्वपर्यवसानविधिसम्प्रदायेऽपि श्रुत्याद्यभावेना-
रभ्यविधेरङ्गत्वाबोधकत्वात् । अन्यथाध्ययनाध्यापनयोरप्य-
ङ्गत्वापत्तेः । ज्ञानस्य तु वाक्यादेवाङ्गत्वं यदेव करोतीति
अवगात् । येन कर्मयोग्ये सत्त जयाऽजुह्यात् ।

एवं विनायकसूत्रग्रहणैव विधानतः ।

कर्मणां फलमाप्नोति इति च अवगात् जपहोमविनायक-
विधाध्ययनोपायकज्ञानाग्निलाभ उपायान्तरस्य विना-
द्वारकयोपप्रतिषेधात् । प्रजापालनं परं ज्योतिष्टोमाद्यपूर्व-
मेव स्वफलापूर्वञ्जनयतीत्यन्यदेतत् । अत इमः । व्यवहार-
दर्शनोत्पत्तावेव विधेस्तात्पर्यम् । अर्थे तु विधयस्तस्य
निमित्तफलोपाधिभेदेनोपाधिकारविषयः प्रयोगभेदेऽग्निहोतृ
जुहोतीत्युत्पत्तस्य यावज्जीवस्यऽग्निहोतृ जुह्यात् । अग्नि-
होतृ जुह्यात् स्वर्गकाम इत्येव । अतो न वैक्यादि-
दोषः । दृष्टार्थतया तु न विधिरयं प्रमाणांतरसिद्धत्वात्तस्याः
यद्यपि व्यवहारशास्त्रे न्यायसिद्धानुवादका एव प्रायो विधय
इत्येतस्यापि तयात्वेन बाधकस्तथापि विधित्वे सम्भवत्त्वमु-
वादत्वमङ्गीकर्तुमनर्हम् । यत् तु तदसम्भवस्तत् तदेवावि-
यते व्यवहारशास्त्रत्वादिति सकलनिबन्धस्वरसायातः समाधिः
दुष्टादुष्टपरिज्ञाने तु यद्युपायान्तरप्राप्ता व्यवहारदर्शनस्य
पाक्षिकत्वं तदास्य नियमविधित्वमेवाध्यापनाद्विधीनामिवा-
र्जनोपायतया तद्विधोपायान्तरादुर्जने प्रत्यवायकत्वं नवदु-

पादान्तरात् दृष्टादृष्टपरीक्षया प्रजापालनेत्यनेकम् । स्रुत्या-
दीनाञ्च तैर्वर्णिकपातुर्वर्णाधिकारिकत्वात् । श्रेण्यादीनां
यथाकथञ्चिद्दृष्टादृष्टपरिज्ञानेन प्रजापालनेऽपि न क्षतिः ।
न चैवं प्रजापालनविधेरप्यभिहितक्षत्रियाधिकारिकत्वादन्वेषा-
न्तत् फलाभावेनाप्रवृत्तिः । दृष्टादृष्टादि लाभायं कथञ्चित्-
प्रवृत्तावपि तस्माच्छ्रमाभावप्रसङ्गेऽन्यथा दर्शनादर्शनन्याय-
प्रवृत्त्यादिना प्रत्यवायाभावापत्तिश्चेति वक्तव्यम् । दयाहिं-
सादि साधारणधर्मान्तर्भावेण प्रजापालनस्य तेषामपि धर्म-
जनकत्वात् । दृष्टप्रदेन तत्संग्रहसम्भवाच्च । तस्मादयमत-
निष्कर्षः । उत्सर्गापवादादिमूलभूतान्वयव्यतिरेकादिन्याय-
मूलकता यत्र सम्भवति तादृशव्यवहारमात्रस्य सर्वस्य न
मूलकता कल्प्यते । यदर्थे तदसम्भवस्तत्तादृशकतया
वेद एव मूलं कल्प्यते । वास्तुसामुद्रिकादिविधिषु ज्यो-
तिःशास्त्राद्युपेक्षमात्रव्यवस्थापकप्रसङ्गेनौच्यते । स्मृत्यधिक-
रणे व्यक्तमेव एतत्प्रपञ्चितम् । अतएवार्थशास्त्रात्तु बलवद्ब-
र्माशङ्कमिति स्थितिरित्युक्तम् । वचनविरोधे न्यायस्य बाध-
त्वादर्थशास्त्रस्य च तन्मूलकत्वात् । यत्तु स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु
बलवान् व्यवहारत इति वचनं तस्यायमाशयः । न्यायानुपपद्य-
च्छ्रुत्यपेक्षया न्यायोपपत्त्या स्मृतिर्बलवतीति न्यायानुपपद्यच्छ्रु-
तेस्तात्पर्यान्तरकल्पना कार्येति । तस्य चोत्सर्गापवादविषय-
व्यवस्थाविकल्पादिरूपस्य न्यायस्य प्रत्यायकं हेतुमाह । व्यव-
हारत इति । दृष्टव्यवधारादन्वयव्यतिरेकादि रूपादनादि
व्युत्पत्त्या प्रसङ्गार्थशास्त्रात्प्रतीत्य इत्यर्थः ।
नारदोऽपि । धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तोविधिः स्मृत इति ।

धर्मशास्त्रयोर्विरोधे युक्तिर्न्यायः । न्यायपक्षालोचनाभां
सोपपन्निकन्दोषमाह । दृढस्थितिः ।

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निर्णयः ।

युक्तिहीनविचारे हि धर्महानिः प्रजायते ॥

चोरोऽचोरः साध्वसाधुं जीयते व्यवहारतः ।

युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चोरेताङ्गतः ॥

असत्यासत्यसैदृशाः सत्याच्चासत्यसन्निभाः ॥

दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकास्माद्याद्युक्त्या विचारयेत् ।

साध्वसाधुरिति छान्दसः सुलोपः । साधुरसाधुरित्वर्थः ।

व्यवहारतो निर्युक्तिकात् । अर्थशास्त्रं चात्र धर्मशास्त्रान्तर्गतमेव
नीतियवहारशास्त्ररूपं गृह्यते । औशनसादर्थशास्त्रस्य धर्म-
शास्त्रानुसारिचेत्यनेनैव निरस्तत्वात् । विरोधोदाहरणन्तु ।

द्विरेण्यभूमिलाभेभ्यो मित्वलाभिर्वरायतः ।

अतो यदेतत्प्राप्तं वित्थर्थाशास्त्रं धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोध-
लोभविवर्जित इति धर्मशास्त्रम् । अनयोश्च कचिच्चतुष्पाद्यव-
हारे प्रवर्त्तमाने विरोध आपतति । कस्यचित्प्रमाणतः परा-
जयार्हस्य हलादिना जयेऽवधार्यमाणे सोऽत्यन्तमैत्रीयोम्यो
मित्वं लभ्यते । अन्यस्य तदवधारणे धर्मलाभो धर्मपरिहारश्च
सत्यवादित्वात् ।

तत्र मित्वलाभमनपेक्ष्य धर्म एवानुरोद्धव्यः ।

द्वयोः प्रमाणयोरेककर्तृकत्वेन तुल्यबलत्वेऽपि प्रमेययोरर्थ-
धर्मयोर्धर्मस्य प्राबल्यात् । प्रमाणबलावलवैपरीत्येऽपि प्रमेय-
बलावतानुरोधेन तस्य बाध्यत्वेन शिष्टाकोपनयेव्यवस्थितत्वात् ।
किमुत समानबलाबलत्वे अतएव धर्मार्थसन्निपातेऽर्थप्राप्ति

एतदेवेति धर्मविबुधैर्यग्रहणं आपस्तम्बेनैतच्छब्दपराच्छटं
द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तमुपदिष्टम् । केचित्तु ।

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्रह्महत्यां वा बद्धव्युत्तम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवार्थव्यचारयन् ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युसं मन्युच्छति ॥

मन्युःक्रोधोमन्युं हन्ति न तु पुरुषः पुरुषेन्नर मित्यर्थवादः ।

तथा । आततायिनमायान्तं मपि वेदान्तिगं रणे ।

जिघांसन्तस्त्रिघांसीयान् तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

जिघांसीयात् सन्ध्याङ्गच्छेदित्यर्थः इत्यादि ।

अग्निदो गरदस्यैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरस्यैव षडेते आततायिनः ॥

धनग्रहणेन प्राप्तावपि पृथक् क्षेत्रग्रहणम्वल्यस्यापि क्षेत्रस्य
शासनाद्वारुढस्य कर्त्ता धनस्य च बद्धतरस्य येन वृत्तिच्छेद
एव भवति तावतो कर्त्ताततायीति द्रष्टव्यम् ।

तथा । उद्यतासि विषाग्निश्च शापोद्यतकरसाद्या ।

आयर्वश्येन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥

यदभिधानेनावश्यं प्राणायय्यो भवतीति तादृश्यपैशून्यस्य
राजगामिनः कर्त्ता ।

आर्षातिक्रमकारी च रन्ध्रान्धे प्रणतत्परः ।

एवमाद्यान् विजानीयात् सर्वाग्नेवाततायिनः ॥

एवमाद्यामित्यनेन बधतुल्यस्वपीडाकारिण इत्युक्तमभवति ।

उद्यतादिपदसमभिध्मवहारात् प्रवृत्तक्रिया एवाततायिनो न

भूतभावि क्रिया । एतेषामाततायिनां वधे दोषाभावप्रतिप
दकं वचनकदम्बकमर्थशास्त्रम् । आत्मरक्षणार्थत्वात् ।

इयं विशुद्धिर्दिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधैर्निष्कृतिर्न विधीयत ॥

इत्यादि धर्मशास्त्रम् ।

दृष्टार्थत्वाभावात् । अययोर्विरोधे सन्धवत्त्वमि आत-
ताव्यजाततायिविषयत्वेन सामान्यवशेषभावेन बाध्यबाधकभाव-
विपर्यये धर्मशास्त्रत्वात्सामान्यशास्त्रमेव ब्रूवतु । आततायिवधे
दोषाभावप्रतिपादनन्तु कथञ्चिदन्यथात्मरक्षणासम्भवे आत-
तायिवधसात्मरक्षणार्थं कुर्वतोऽनपराधत्वाद्वाजदण्डाभावमात्र-
परमर्थशास्त्रत्वात् । दुर्बलमित्युदाहरणमर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयो-
र्विरोधः स्यात् । अत्र विज्ञानेश्वरः । दोषाभावमाततायि-
वधे प्रतिप्रद्वयतां सुखं वेत्यादिवचसां विध्यन्तरशेषत्वा-
दपिशब्द वाशब्दादीनां विविधप्रतिपत्तिवन्धनानां अवशाच्च
न स्वार्थम्परत्वं किन्तु शस्त्रं द्विजातिभिर्याज्ञं धर्मो यत्नोपबध्यत
इत्युपपन्नम् ।

आत्मनश्च परितोषे दक्षिणायाश्च उच्यते ।

स्त्री विप्राभ्युपगम्यते च पुनर्धर्मश्च न दुष्यति ॥ इति ॥

आत्मरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञोपकरणानां रक्षणे सुद्धे
च स्त्री विप्राभ्युपगमिनिमित्तज्ञाततायिनमङ्गदृशस्त्रेण पुनर्दोष-
भागिति दण्डाभावात्सुद्धा तदर्थवाद्दोष्यमुच्यते । सुखमेत्यादि
सुवर्वादीनस्तन्तावन्मानय्याततायिनो भूतो नदोषः । किमुत-
तदन्यानि किमुतिक्रम्यायेन सुतिप्रतीतेर्न सुवर्वादीनां

ध्यत्वप्रतीतिः । स्वार्थपरत्वं एषां वचसां नाततायिवधे
दोषोऽन्यत्वं गोवाह्याणादिति सुमत्सुवचनविरोधश्च । यच्च ।

आचार्यश्च प्रवक्तारं मातरं पितरं गुरुम् ।

न हि स्याद्वाह्याणान् गांश्च सर्वाच्चैव तपस्विनः ॥

इति मनुवचनम् ।

तदपि ब्राह्मणादिजनस्य वचनान्तरेरेव निषिद्धत्वादा-
ततायिनामपि तेषां बधो न कार्य इति । अर्थकत्वं एवार्थ-
वदिति । तद्विरोधोऽपि गुर्वाद्याततायिवधस्य दोषो जन-
कत्वे । ननु गुरुं वेत्यादि वचसां त्वन्मते स्तुतिपरत्वेनाततायि
वधेदोषोऽपि नास्ति । ननु गोवाह्याणां प्रतिप्रसववैयर्थ्य-
मित्यनाततायिनामेव तेषां वधे दोषातिशयप्रतिपादनार्थत्वेन
मानवस्यार्थवत्वमिति न तद्विरोध इति चेत् । नैवम् । यस्य
मते तेषां वचनानां नाततायिवधे दोषाभावप्रतिपादकत्वं तं
प्रति प्रतिप्रसवार्थत्वापादने विरोधपादने विज्ञानेश्वरतात्-
पर्यात् तर्हि तस्य भवन्मते दोषातिशयार्थत्वावस्थान्मावा-क्त-
मतेऽपि तथैवास्तु । कश्चिद्विरोध इति चेत् । भ्रान्तेः । उभ-
यत्र गुर्वादुपादाने विरोधप्रसक्ते-रपरिहार्यत्वात् । विज्ञानेश्वर-
मते त्वर्थादकल्पप्रयो-रन्यगर्थसम्भवे हिंसानभिसन्धिनात्मरक्षणो
प्रमादोपजात-गुर्वाद्याततायिभिन्नाततायिवधे राजदण्डाभाव-
लघुप्रायश्चित्तयोर्गुर्वादिविषये अपकादार्थमनुवचनमित्यदोषः ।
वस्तुतस्तु शब्दं हिंसातिभिर्ग्राह्यमित्यनेनोक्तस्वाततायिवधे
दोषाभावस्य प्रायश्चित्तराजदण्डाभावयोश्चापार्थादिविषयेऽप-
वादार्थं मानवम् । आततायिवधे दोषाभावश्च पक्षयनादिना
केनापि प्रकारान्तरेणात्मरक्षणसम्भवे बोध्यः । अन्यथा वचनस्या-

दृष्टार्थत्वं हिंसादोषप्रतिपादकशास्त्रस्याततायिदोषेऽत्यन्तबाध-
नं त्वुभयमप्यन्यायमापद्यते । गुर्वादिविषयकदोषाभावश्च प्रति-
पादकार्थवादस्य वा नाततायिगुर्वादिबधपेक्षयाततायि-तद्वधे
दोषाल्पत्वमायश्चित्ताल्लत्वे राजदण्डाभावश्चैत्यलं वचनानि
सुत्युपयोगिगुणवाद इति । अत्र भट्टभवदेवः ।

स्वाध्यायिनं कुले जातं ह प्रादेवाततायिनम् ।

न तेन ब्रह्महा सः स्यान्नन्यस्तं मन्यन्तेऽस्मदीति ॥

वसिष्ठवचनात्तदेकवाक्यतया वा शब्दादिश्रवणेऽपि गुर्वादि-
वाक्यानां प्रतिप्रसवविधित्वमेव नत्वर्थवादत्वम् । नच सुमन्तु
वचनेनाततायिबधदोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणादित्यनेन हिंसा-
सूत्रकदापारिज्ञानात् । तथाहि । सूत्रत्रयमिदम् । आत-
तायिवधेनेत्येकम् १ । दोषोऽन्यत्वेत्यपरम् २ । गोब्राह्म-
णात्स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यन्यत् ३ । तत्र ब्रह्मवधप्राय-
श्चित्तमुक्त्वा यस्तैः सम्बन्धं कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्त-
मित्यभिधाय सुमन्तुराह । आततायिनो ब्राह्मणस्य वधे
कृते न प्रायश्चित्तमिति प्रथमस्य सूत्रस्यर्थः । दोषोऽन्यत्र । आत-
तायिव्यतिरिक्ते दोष इति द्वितीयस्य । गो ब्राह्मणात् स्नातः
प्रायश्चित्तं कुर्यादिति प्रायश्चित्ताङ्गस्नानविधायकम् । तत्र
यो हेतुकं स्नानम् । व्यास अरह ।

श्रूयन्ते यानि तीर्थानि त्रिषु लोकेषु नित्यशः ।

अभिषेकः समस्तो पाङ्गवां ऋद्धोदकस्य चेति ॥

ब्राह्मणशब्देनात्र विधायकं वाक्यमुच्यते ।

तद्धेतुकं स्नानमधमर्षणादिजपादिपूर्वकम् ॥

इदंैकवद्भावश्च गो ब्राह्मणादिति । तेन गो हेतुकब्रा-

ब्राह्मणहेतुकज्ञानाभ्यां प्रायश्चित्ताधिकारी भवति न ज्ञान-
मात्रेणेति तृतीयस्येति । यदपि भविष्यपुराणवचनम् ।

हत्वातु प्रहरन्तं वै ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

कामतोऽपि चरेद्दीर द्वादशाब्दाख्यमुत्तममिति ।

तदपि नाततायिवधविषयम् । प्रहारशब्दस्य बधायक-
त्वात् तेनायमर्थः । यच्चक्षुराद्यवयवानाम्प्रकर्षेण हरणे प्रवृत्ते-
स्तद्वधेऽपि कामतोऽपि द्वादशवार्षिकमेव प्रायश्चित्तमित्यर्थ-
इत्याह । तदयुक्तम् । आचार्यं चेत्यस्य मानवस्योक्तयुक्तिबला-
दाततायि आचार्यादिवधेदोष प्रतिप्रसवार्थत्वस्या पापादि-
त्वात्तदेकमूलतया सुमन्तवचनस्य मिताक्षरोक्तच्छेदेनैव व्या-
ख्यातुमर्हत्वात् । त्वदुक्तच्छेदे दोषोऽन्यत्वेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ।
गोब्राह्मणादित्यस्य ज्ञानहेतुत्वे पञ्चमीति व्याख्याने गोशब्द-
स्यावयवविवाचकस्याऽवयववैकल्यलक्षणायां लक्षितलक्षणापत्तेः ।
गोज्ञानाहेतुत्वात् । ब्राह्मणस्य ज्ञापकहेतुत्वा ज्ञोश्च कारकहेतु-
त्वस्य क्लृप्तस्य ग्रहणाद्वैकल्यादिदोषप्रसङ्गाच्च । यदपि भवि-
ष्यपुराणीयवचनव्याख्यान-न्तत्त्वन्तवहिर्मुद्रम् । ताडनादिवध-
पर्यन्तन्तद्देहपीडने कूटस्य प्रहरतेश्चक्षुराद्यवयवप्रकर्षेणहरणे
योगग्रहणस्य रथकारनयविपरीतत्वात् । किञ्च । चक्षुराद्य-
वयवोद्धरणप्रवृत्तब्राह्मणवधे कामकृतोऽपि द्वादशाब्दमेव ब्रह्म-
वधप्रायश्चित्तं नतु कामकृताऽन्य ब्रह्मवधवत्प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं
मरणान्तिकं वेत्यस्यैतद्वचनादिसंहितस्य प्रायश्चित्तज्ञासप्रयो-
जकदोषाल्पत्वस्याततायित्वमेव निमित्तमन्यासम्भवाच्छुक्लपा-
णित्वे-नाततायित्वन्तस्यैव सत्वाच्च । तथाच नाततायिविषय-

मिदमित्यसम्बन्धं आततायिवधोऽन्यत् । गोब्राह्मणं यद्
इत्यात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

शिखावानपि गोविप्रं न इत्याहै कदाचन ।

इत्याभ्यां संवर्त्तभविष्यवचनाभ्यां विरोधस्य सर्वथादुष्परि-
हरत्वाच्च विध्यन्तरशेषभूतस्य विधिशक्तिप्रतिबन्धकापि शब्दा-
दिमनोर्गुर्वादिवाक्यप्रतिप्रसववि-^{त्}त्तस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वाच्च ।
नच विध्यशेषभूतानां वसिष्ठादिवचसामर्थ्यवादत्वमसम्भवतीति
गुरवेत्यादीनामपि मर्थ्यवादत्वं विध्यन्तरशेषत्वा-^{न्}न्तोषामर्थ्यवाद-
त्वेऽपि बाह्यदभिप्रेतत्वार्थसिद्धेर्वचनान्तरैः परतन्त्रैररीकृतत्वा-
न्वक्षतिरिति वाच्यम् । यतस्तोषामपि गोब्राह्मणाद्याततायिवध-
दोषप्रतिपादकबहुतरवचनान्तरविरोधाद्दोषाल्पत्वप्रतिपादक-
तैव तदेकमूलकता लाभायोचिता अन्यथा । दुःपरिहरत्वाद्दि-
रोध स्तेत्येतास्तु विस्तरः ।

शूलपाण्डित्यं । माततायिवधेदोषात् कित्त्विषं प्राप्नुयात् कश्चित् ।
विनाशार्थिनमायन्तं घातयन्नापराधुयादिति ॥

वृहस्पतिवचनम् ।

आततायिवधस्यादोषताप्रमाणात्वेनोपन्यस्य कित्त्विषाभावः
प्रायश्चित्तनिषेधार्थः । अपराधावस्तु दण्डनिषेधार्थ इति च
व्याख्यापयतसर्वत आत्मानं गोपायेदिति श्रुतिमूलकमिदमतः
पलायनादिनाप्यात्मरक्षणासम्भवपरमिति तत्तापर्थ्यमुपवर्ण्य
गुरवेत्यादि मन्वादिवचनान्यपि तदुपपन्नकतया प्रदस्य
आततायिवधोष इत्यादिसंवर्त्तवचनं शिखावानित्यादिभवि-
ष्यवचनं च पूर्वोक्तान्तरिरोधित्वेनाशङ्क्यवस्थामेव मुक्तवान् ।

हन्मपेक्षया तपोविद्याजातिकुलैरत्कृष्टो ब्राह्मणगुर्वादिरात-
तायि न वध्यः । समोऽपकृष्टश्च वध्यः । तथा च कात्यायनः ।

आततायिनि चोत्कृष्टे तपः स्वाध्यायजन्मतः ।

वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापं हि न वधेतु नेति ॥

अतएव गीतायामुक्तम् ।

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिन ॥ इति ॥

एतान् भीष्मादीनस्मत्तोऽत्यन्तोत्कृष्टा-नाततायिनोऽपि हत्वा
स्मान् पापमेवाश्रयेदेवेत्यर्थः । उत्कृष्टाततायिह्ननान्निवृत्तौ
तलमप्युक्तं वृहस्पतिना ।

आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् ।

यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेदिति ॥

तेनोत्कृष्टाततायिवधनिवृत्तौ तद्वधप्रसक्तप्रत्यवायपरिहारो
ऽश्वमेधफलश्च संयोगश्चक्षानपायात् । यद्यपि गुरुं वज्रश्रुतं
हन्यादिति श्रूयते गुरोश्च शिष्यापेक्षयोत्कृष्टत्वमेवेति तत्र व्यव-
स्थेयं दुःखस्या तथापि गुरोरपि सकाशात् कुलविद्या-
तपः प्रभृतिभिर्गुणैः शिष्यस्याप्युत्कर्षः सम्भवतीति सुस्थैव तत्रापि
व्यवस्थेयम् । गौस्तातताय्यविशेषेणावध्येति विरोधिवचना-
भावात् । एतेषाञ्चाततायिता प्रयोजकव्यापारगोचरवर्त्तमान
प्रवृत्तिकानामेव हन्तव्यानामप्याततायिनां हनने दोषाभावो
ननु निवृत्तव्यापारकाणामपि ।

उद्यतानां तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते ।

निवृत्तानान्तधारन्मादृ ग्रहणान्न वधः श्रुतः ॥

इति कात्यायनवचनादिति । तदपि न क्षोदक्षमम् ।
तथाहि । न हिंस्यादिति निषेधावधारितस्य दोषस्य शङ्कं

द्विजातिभिरित्यादिना आततायिविषये ऽपवादमभिधाय तद-
र्थवादत्वेन गुणं वेत्याद्युक्ता मनु सुमन्त्रसम्बन्तभविष्यादिवचनै
र्गोब्राह्मणादिविषये तस्मिन्प्रसूयचरितार्थेषु सर्ववचनेषु का-
त्यायनीयमाततायिनि चोत्कृष्टा इत्यादिवचोऽपि मन्वादिवच-
नोपात्ताचार्यब्राह्मणत्वाद्युत्कर्षमेवादाय तदेकार्थकमेवोचितं
नतु तेषामुत्कृष्टाचार्यादिविषयकतया सङ्कोचकम् । तपः स्वा-
ध्यायजन्मत इत्यनेनापि ब्राह्मणत्वादौ कृतोत्कर्षस्यैवोपलक्ष-
णात् । किञ्चाततादिवधे दोषाभादस्य स्वोत्कर्षमात्रेणाप-
वादसवाभिमतः । गीतास्यस्यैतत्पदस्य तदुपपन्नकत्वमधम-
वर्णावध्यत्वमुत्तमवर्णाततायिनो वदतः । तथा च सामान्यतो
ब्राह्मणत्वादिपुरस्कारेण तदपवादकवाक्यानामार्थक्यमेव स्यात्
अस्योपसंहारविषयत्वात् । यत् किं मितविन्दावत् द्वयोरर्थ-
वत्वं तत् सामान्यविशेषउपसंहारः स्वीक्रियते । अमुत्कृष्टतद्वधे-
त्वया दोषाभावस्यैवाभ्युपेतत्वात् । गुणं वेत्यादिवज्जवचसां प्रति-
प्रसवविधित्वेन त्वयाभ्युपेतानां कात्यायनीयैकवचोऽनुरोधेनो-
त्कृष्टमात्रेणोपलक्षणत्वमानर्थकापरपर्याय एव । यद्वा गोत्र
ब्राह्मणत्वादिनिमित्तप्रतिप्रसवे कृते कात्यायनीयमुत्कर्षनिमि-
त्तदोषातिशयप्रतिपादकं भविष्यतीति समस्तवचनसामञ्जस्य-
सम्भवे वचनस्वरसभङ्गाङ्गीकरणं भङ्गाङ्गीकरणमेव । उत्कृष्ट-
वदनिमित्तो फलातिशयोऽप्यसु । संयोगपृथक्त्वात् । तत्ता-
प्यश्वमेधपदमन्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्विवक्षितमथवा तत् श्रुतं ब्रह्म-
हत्यातरणान्तज्जन्यपापक्षयरूपमतवधनिवृत्तौ तज्जन्यपापा-
नुत्पत्तितादात्म्येनोपचर्यते । फलपदन्तु पक्षेऽस्मिन् न समञ्जसं
निषिद्धनिवृत्तौ पापानुत्पत्तेः । फलत्वाभावादिति प्राच्यामेव

व्याख्यानं साधीयः । तारतम्येन वाञ्छ मेधफलमत्रापि भवतीति
नान्यानर्थक्यमिति समाधेयम् । किञ्च । आततायिब्राह्मणा-
दिवधंस्यादोषता प्रतिपादकतया तवाभिमतेषु कात्यायनदेव-
सादिवचनेष्वपि वेदान्तरां भ्रूणमपीत्यादीनामुत्कर्षप्रतिपा-
दकत्वात् । कथमुत्कर्षदोषपरं कात्यायनीयमाततायिनि चो-
त्कृष्ट इति वच-सद्विरोधसमाधानसहं स्यात् । यच्च देवलवचनं
भवतोदाहृतम् ।

उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।

निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥ इति ।

भ्रूणः दत्तमब्राह्मणविशेषः । दोषप्रदर्शनं नियमार्थमिति
व्याख्यातञ्च । तदन्वयसम्बद्धम् ।

न ह्यातताय-जनन दापः कस्यापि सम्मतः ।

किन्तु तद्वनने दोषाभावमात्रम् । तस्मादन्यथाभरक्षणा-
सम्भवे तदहननेस्वहत्यैव भ्रूणहत्याप्रसज्यत इत्यात्मरक्षणवि-
धिप्राप्तानुवादमात्रमेतदिति व्याख्येयम् । तस्मादाततायिनि-
चोत्कृष्ट इत्यादिकात्यायनवचनमस्मादुक्तरात्वा सुमन्तुसंवर्त्तादि
वचः समानार्थतयोत्कर्षप्रयुक्तदोषातिशयपरतया वा वर्णनी-
यम् । नतु विरोधे व्यवस्थापकतयेत्यलमतिदूरं कृत्वा मम तु
प्रतिभाति सत्यपि गुरुष्वेत्यादीनां प्रतिप्रसवविधित्वेन तेषां
मर्थशास्त्रत्वम् । अदृष्टदोषाभावस्याप्यदृष्टत्वेन दृष्टार्थत्वाभावात्
न चात्मरक्षणमात्रार्थत्वेन तथा सति प्रायश्चित्तप्रसङ्गात् ।
न चेष्टापत्तिः । न तेन ब्रह्महा भवेत् । आततायिन्यदोषोऽन्यत्र
गोब्राह्मणान् दाहय्यात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्व्यात् पापमेवा-
अग्नेदस्मानित्यादिषु पापतदभावयोश्च स्पष्टमवगमात् । तस्मात्

सर्वमतेऽप्यर्थधर्मशास्त्रविरोधोदाहरण-मिदमित्यसङ्गतमेवेत्यस्य
प्रसक्तानुप्रसक्तविचारप्रपञ्चेन । प्रसक्तमनुसरामः । व्यवहार-
दर्शनकालमाह कात्यायनः ।

सभास्थानेषु पूर्वार्द्धे कार्वाणानि निर्णयं दृष्टः ।

कुर्व्याच्छास्त्रप्रणीतेन मार्गेणामित्कर्षणः ॥

दिवसस्याष्टमन्त्रागं सुक्ताभागत्यन्तु यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥ इति ।

अत्र सभास्थानेष्वित्यादिसर्वमनुवादः । कात्यायनेनैव
वचनान्तरैर्विहितत्वात् । पूर्वार्द्धमात्रं विधेयन्तदपि दृष्टाय
तदा बुद्धिप्रसादात् कार्यान्तराव्याहृतत्वाच्च । तत्र विशेषो
दिवस्याष्टमं भागमित्यादिनोक्तः । अष्टमोभागः प्रथमप्रहरार्द्धम् ।
भागत्यन्तदुपरमावर्तनात् प्राक्तनम् । अन्यथा पूर्वार्द्धविधि-
विरोधात् । प्रथमप्रहरार्द्धत्यागोऽपि नित्यहोमादिबाधपरि-
हारौपधिकतया दृष्टार्थ एव । अत्र वर््यास्तिथीराह । संवर्त्तः ।

चतुर्दशीत्वप्रावस्थापौर्णमासी तद्याष्टमी ।

तिथिष्वसु नपञ्चेत्तु व्यवहारविचक्षणः ॥ इति ।

एतत्प्रतिषेधस्त्वदृष्टार्थ एव दृष्टान्मवात् । भोजनाच्चित-
दिगादिप्रतिषेधवत् । स्मृतशास्त्रानुपलम्भे तु देशव्यवहारानु-
रोधेव निर्णयः । कार्य इत्यप्याह स एव ।

तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।

वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टमतं नयेत् ॥

अत्र पूर्वार्द्धमनुवादः । उत्तरार्द्धमन्तु न्यायमूलकम् । मनुः ।

जातिजातपदान्कर्मान् श्रेणिधर्मां सखैव च ।

समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपालयेत् ॥

जातिजानपदान् । जातिप्रयुक्तान् देशप्रयुक्तान् च धर्मान् ।
श्रेष्ठरेककर्त्तृपञ्जीविनो वर्णिकृ कृषीवलादयः । स्वधर्मं राज-
प्रवर्त्तितं धर्मम् । मदनरत्ने तु स्वधर्मं दृष्टदण्डेन रूपमिति
व्याख्यातम् । तदनुवादमात्रत्वापत्तेर्हेयम् । कुलधर्मलक्षण-
मभिहितम् । कात्यायनेन ।

गोत्रस्थितिस्तु या तेषां क्रमादायाति धर्मतः ।

कुलधर्मन्तु तं प्राञ्जः पालयेत्तन्तथैव तु ॥

दृश्यति । देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक् प्रवर्त्तिताः ।

तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रक्षुभ्यतेऽन्यथा ॥

जनापरक्तिर्भवति बलं कोशश्च नश्यति ।

उदाह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ॥

मध्यदेशे कर्मकराः शिल्पिनश्च गवाशिनः ।

मत्स्यादाश्च नराः सर्वे व्यभिचाररता स्त्रियः ॥

उत्तरे मद्युपानार्यः सृष्ट्या नृणां रजस्वलाः ।

खगजाताः प्रगृह्णन्ति स्वाहभार्या मभर्तुकाम् ॥

अनेन कर्मणा नैते प्रायश्चित्तदमार्जका ॥ इति ।

सर्वं इत्यनेन स्मृतिविरोध उक्तः । पूर्वं इति कल्पतरौ-
पाठः । तत्र पूर्वदेश इत्यर्थः । दमो दण्डः । यत्तु स्मृत्यन्तरे-
ष्वेतत्कर्मकरणे प्रायश्चित्तदण्डस्मरणान्तदेतद्वचनानुपात्तदेश-
विषयमिति । मदनरत्नाकरः । वयन्तु प्रजाप्रक्षोभादिदृष्ट-
दोषकथनाद्राज्ञा तत्र दण्डो न कार्य एव । प्रायश्चित्ताभा-
वस्तु व्यवहारविषयः । परलोक-शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं भवेदित्येवेति
न स्मृत्यन्तरे विरोधः । तत्तद्देशव्यापकश्रुतिस्मृतिविरुद्धाचरणे
व्यवहारप्रतिबन्धिकाशक्तिस्तज्जन्यपापस्य नास्ति नरकजनिका-

स्येव । उपक्रमपञ्चालोचनादेतावदर्थकतयैव चैतद्वचनोपपत्तौ
सर्वथा दोषाभावकल्पनस्यानुचितत्वात् । अतएव आपस्तम्ब-
नोक्तम् । देशजातिकुलधर्माश्चास्माच्चैरविरुद्धाः । प्रमाणमिति ।

येषां परस्परं प्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः ।

त एव तैर्न दुष्येयुराचाराश्चैतरे पुनरिति ॥

न दुष्येयुरव्यवहारा राजदण्डाश्च न भवेयुरित्यर्थः ॥

अन्यथैतयोरेव वचनयोः परस्परविरौधो दुष्परिहारः स्यादिति
ब्रूमः । यानि तु वचनानि व्यासः ।

९६२४६

वणिकं शिल्पिप्रभृतिषु क्षणिकोपजीविषु ।

अश्वयो निर्णयो स्यान्नै सदीयैरेव कारयेत् ॥

दृश्यति । कीनाशाः कारकाः शिल्पिकुशीदिश्रेणिमर्त्तकाः ।

लिङ्गिनस्तस्कराः कुर्युः स्वेन कर्मण निर्णयम् ॥

कीनाशाः कर्षकाः । कारुकावर्धकादयः । शिल्पिनश्चित्र

कारादयः । कुशीदिनीवार्जु पिकाः । लिङ्गिनः पाशुपतप्रभृतयः ।

मनुः । आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः ।

न विब्रूयात्तृषो धर्मं चिकीर्षुर्द्विजभाषणः ॥

यथार्हमेतानभ्यर्थ्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

साम्नेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥

आश्रमेषु कार्ये । आश्रमसंस्थान्तिनि कार्ये विब्रूयात् ।

विरुद्धवचनस्य सामान्यतएव प्रतिषिद्धत्वात् । प्रशमय्य कोप-

मपनीय ।

दृश्यति । तपह्रस्वन्तान् कार्याणि त्रैविद्यैरेव कारयेत् ।

माया योगविदाश्चैव न स्वयं कोपकारणात् ॥

कोपकारणान्तेषां कोपप्रसङ्गात् । कात्यायनः ।

सम्यक् विज्ञान सम्यग्नेनोपदेशं प्रकल्पयेत् ।

उत्कृष्टजातिं शीलानां गुर्वीचार्थं तपस्विनाम् ॥

सम्यग्विज्ञान सम्यग्नेनेति तृतीयान्तं पदम् । तथा च तज्ज्ञानोत्कृष्टजातिशीलानां गुर्वीचार्थतपस्विनामुपदेशं प्रकल्पयेत् । कारवेत् । न स्वयमुपदेशं प्रकल्पयेत् । कारयेत् । न स्वयमुपदेशन्तेषां कुर्वीदित्यर्थः । तानि नः सर्वथा राज्ञो व्यवहारदर्शनप्रतिषेधपराणि किन्तु तत्तत्कार्यैर्वर्णाकादीनामभियुक्तत्वात्तान्निहाय न व्यवहारनिर्णयः । करणीय इत्येवम्पराणि यथाहुः ।

अभियुक्ताश्च ये यत्र यन्निबन्धनियोजनाः ।

तत्र त्व्यगुणदोषाणान्त एव हि विचारका ॥ इति ।

तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात् स्मरदिति जैमिनिरपि साधु-शब्दाधिकरणे सूत्रयामास । अतएव चिकीर्षुर्हितमात्मनः । सान्त्वेन प्रथमव्याकोपकारणादित्यादि हेतुप्रदर्शनम् । यथा तत्त्वावधारणं स्वानिष्टनिवारणञ्च भवति तथा कौशलेन निर्वाहनीयमित्यत्र तात्पर्यम् ।

अथ प्राङ्विवाकलक्षणम् ।

विवादे दृच्छति प्रसन्नं प्रतिप्रसन्नतथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्वदिति प्राङ्विवाकस्ततः स्मृतः ॥

इति दृढस्यतिः । व्यासोऽपि ।

विवादानुगतं दृष्ट्वा ससम्भसत्प्रयत्नतः ।

विचारयति येनासौ प्राङ्विवाकस्ततः स्मृत इति ॥

गौतमेन तु दृढस्यतिबद्धोपार्थः प्राङ्विवाकशब्दस्य

दर्शितः । प्राङ्गुविवाके वादिप्रतिवादिनौ पृच्छतीति प्राङ्-
ताभ्यामुक्तं सम्यैः सह विविच्य वक्तुमीति विवाक इति वृह-
स्पतिना । विचारयत्यभिधानाद्विविक्त इति विवाकशब्दस्य
व्युत्पत्तिरुक्ता विवक्तुमीति विवाक इति । इति गौतमेन ।
नारदहारीतो ।

यथा शल्यं भिषकाया दुष्टरेद्यत्नयुक्तिः ।

प्राङ्द्विषाकस्तथा शल्यसुष्ठुरेवधारतः ॥ इति ।

शल्यञ्च धर्मस्याधर्ममिश्रणम् । यथा च मनुः ।

विद्वो धर्मोच्चधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।

शल्यश्चास्य निष्ठान्तान्ति विद्वांसो सभासद ॥ इति ।

अथच राज्ञा स्वयं व्यवहारदर्शने क्रियमाणेऽस्य सहायः
स प्राङ्बिवाक इति स्मरणात् । यदातु राजा कार्यान्तर-
व्यग्रतया स्वास्थाभावेन वा स्वयं व्यवहारदर्शनसमर्थोऽदा
तत्प्रतिनिधिः ।

यदास्वयं न कुर्व्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

तदा नियुक्तादिद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥

सोऽस्य कार्त्तव्याणि सम्यग्ब्रूत्सम्यैरेव स्थाभिर्दृतः ।

सभामेव प्रविश्याग्रामासीनः स्थित एव सः ॥

इति मनुष्यवचनात् । सव्यग्रहणादमात्यादि निवृत्तिः
 त्रिग्रहणात्स्थान्तरनिवृत्तिः । सव्यानामिति स्मृति चन्द्रिका-
 कारः । तत्त्वदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादयुक्तमित्युपलक्षणत्वमेव व्याख्यं
 अप्रस्थितार्थवशाद्यवहारान्नूपेण तु ।

सभ्यैः स ऽ नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सहै धर्मवित् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च ।

यदा न कुर्व्यान्नृपतिः स्वयं कार्यविनिर्णयम् ।

तदा तत्र नियुञ्जीत ब्राह्मण शास्त्रपारगम् ॥

दानं कुलीनं मध्यस्थं मनुहेगकरं स्थिरम् ।

परत्र भीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितमिति ॥

कात्यायनस्मरणाच्च । शास्त्रपारगं वज्रशास्त्राभियोग-
शालिनम् । यथा च कात्यायन एव ।

एकं शास्त्रमधीयानो न विद्यात्कार्यनिर्णयम् ।

तस्माद्वहागमः कार्यो विवादेष्टुत्तमो नृपैः ॥

एवम्बिधब्राह्मणालाभे क्षत्रियं वैश्यं वा प्रतिनिदधीत
न शूद्रम् । तथा स एव ।

यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियनूतनं योजयेत् ।

वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥

मनुः । जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणबुधः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्नृत्तु शूद्रः कथञ्चन ॥

यस्य राज्ञसु कुरुते शूद्रो धमेविवेषनम् ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥

व्यासः । द्विजान्विहाय यः पश्येत्कार्याणि वृषलैः सह ।

तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं वलं कोशश्च नश्यति ॥

इदं वचनं स्मृतिचन्द्रिकायाममात्यादि स्थानेऽपि शूद्रं
वर्जयेत् । किमुत धर्मनिर्णय इत्येव परमुक्तम् । दोषातिशय-
कीर्त्तनात् । कल्पतर्वादिषु तु प्रकरणाद्यवहारदर्शन एव
शूद्रवर्जकत्वेन लिखितम् । अथ च प्रतिषेधोऽदृष्टार्थ एव ।
राष्ट्रलोभादेरदृष्टहारकफलस्यैव सङ्कीर्त्तनात् । चण्डेश्वरेण
तु शूद्रस्य धर्मज्ञानेऽपि वेदाविरोधप्रतिसन्धानविरहा-त्तत्र ति-

राजाभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बद्धश्रुतः ।

धर्मासनगतः पथ्ये ह्यवहारा ननुल्लण इति प्रजापतिवच-
नात् । अत्र राजशब्दोऽवेष्ट्यधिकारणन्यायेन क्षत्रियजाति-
वचनः । अभिषेकसंयुक्त इति वचनात् स्मृत्यन्तरेऽप्यभि-
कारः । अतश्च तत्प्रयुक्तमुभासुभफलयोस्तद्गामितैव । प्राङ्-
विवाकादीनान्तु प्राक्प्रदर्शितेभ्यो न्यायेनापि तं यान्तमित्यादि
वाक्येभ्यो राज्ञोऽग्निवारणे परं दृष्टादृष्टदोषभागिता । अग्नि-
युक्तानान्तु न तत्रार्पीत्यादि मितान्नरादौ व्यक्तं ब्राह्मणो वेत्य-
नुक्तत्वाभिप्रायको वा शब्दो न तुल्यकत्वाधिकारपरः । अनु-
ल्लणोऽनुद्धतः । सभापतिश्च नृपति रेव दुर्गमध्ये गृहं कुर्यादि-
त्यादिना वृहस्पत्यादिभिः सभानिर्माणातद्रक्षणादेस्तत्र सभ्यो-
पवेशनादेश तस्मैत्येव विधानात् ।

अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अथशो महदाप्नोति नरकस्यैव गच्छति ॥

अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा खसुरो मातुलोऽपि वा ।

नादण्डो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात् ॥

इत्यादिभिर्नित्यकामाधिकारयोस्तस्यैव शङ्कणात् प्रजा-
पालनाधिकाराच्च ।

अथ सभ्याः । तत्र योगीश्वरः ।

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समा इति ॥

श्रुतेन भीमांसा व्याकरणादिश्रवणेन वेदाध्ययनेन च
सम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः । सत्यवदनशीलाः रिपौ मित्रे
च समाः द्वेषरागशून्याः एवस्विधा सभासदः सभायां रुदसि
यथा सीदन्ति यथादानमानसत्कारैः राज्ञा कर्त्तव्याः सभ्यत्वेन
वरीतव्या इत्यर्थः । अतस्तेषामुपादेयत्वात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यो
यूपं छिनत्ति पुरोहितस्य प्रकुर्वीतेत्यादिवत्सत्यपि कर्मत्वे-
ऽनुद्देश्यत्वात् तद्गतैकत्ववद्ब्रह्मत्वं विवक्षितम् । यच्च यद्यपि कपि-
ञ्जलनयेन तत्त्वमात्रेणापि चरितार्थसंस्थापि स्मृत्यन्तरोक्त-
ब्रह्मत्वविकल्पपरम् । तथाच वृद्धसतिः ।

लोकेवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

यत्नोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभेति ॥

मनुना तु त्रय एवोक्ताः ।

यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रावेदविद् स्वय इति ।

अत्र त्रिभ्योऽन्यूनाः सप्तभ्योऽधिकाश्च न कार्या इत्यत्र
तात्पर्यं सङ्क्रामवैषम्यन्तु भूयोऽल्पविरोधे भूयसां स्यात् । स्वध-
र्मत्वमिति न्यायेन विप्रतिपत्तावधिकसङ्क्रामवचनमादरणीयं
गुणसाध्यैः । तद्वैषम्ये तु शतमप्यन्वाना न्यपश्यतीति न्यायेन
गुणवन्तरवचनमेवेति प्रदर्शनार्थम् ।

यत्तु चत्वारो धर्मज्ञाः पर्वत्रैविध्यमेव वा ।

सामूते यं सधर्मः स्यादेको वा-ध्यात्मवित्तम इति ॥

योगीश्वरेण विषमसङ्ख्यात्ममपि वञ्चत्वमपि ज्ञानादृतम् ।
तत्तु पूर्वोक्तानां धर्मकारकज्ञापकहेतूनां सन्देहनिर्णयविषयं
प्रक्रमात् । व्यवहारविषये तु अवयवराणां विषयसङ्ख्यानामेव
सम्यत्त्वं विद्वेषविधानादित्यवसेयम् । एते च ब्राह्मणा एव ।

मनु वृहस्पतिभ्यां विप्रपदो-पादानात् ।

सतु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तैः प्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः ॥

धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैरिति द्विजोत्तमपदस्य
च कात्यायनेनोपादानात् । मारदः ।

राजा तु धार्मिकान् सभ्यान्विद्युक्तात्सुपरीक्षितान् ।

व्यवहारधुरां वोढुं ये शक्ताः पुङ्गवा इव ॥

धर्मशास्त्रेषु कुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

समाः शत्रौ च मित्रे च वृपतेः स्युः सभासद इति ॥

पुङ्गवा इवेति स्मृतिचन्द्रिकायां पाठः । मदनरत्ने तु
सङ्गवा इति पठित्वा सङ्गवा उत्तमवृषभा इति व्याख्यातम् ।
कल्पतरावपि सङ्गवा इति एव पाठः । सनाङ्गणपुरोहितः
स सभ्य इति पूर्वोदाहृतकात्यायनवचने ब्राह्मणानां सभ्या-
नाञ्च भेददर्शनान्निधुक्तानिधुक्तविशेषेण गोवलीवर्दन्यायेन स-
भ्यानां ब्राह्मणानाञ्च राजसहायत्वं व्यवहारदर्शनेऽवगन्तव्यम् ।
याज्ञवल्क्यस्यापि ।

व्यवहारानृपः पञ्चेद्विद्विर्ब्राह्मणैः सह ।

श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादि वदतो भेद एवाभिप्रेतः ॥

न च श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादि वदतो भेद एवाभिप्रेतः

न च श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादि पूर्ववाक्यविहितब्राह्मणानु-
वादेन विशेषणविधानमात्रमिति युक्तम् । तृतीयाप्रथमा-
निर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यभावा सम्भवात् ।

तात्पर्यगत्या विशेषणविधिर्न शब्दरीत्येति चेत् ।

न विद्वभिरित्यनेन श्रुतेत्यादेः पुनरुक्तत्वप्रसङ्गात् ॥

कात्यायनसंवादसाभाच्च । भेदकन्तु नियुक्तानां राज्ञो-
ऽन्यथाकरणे निवारणमावश्यकम् । अन्यथेनापि तं यान्त-
मिति पूर्वोदाहृतं कात्यायनवचनेनानिवारणे दोषप्रतिपाद-
नात् । अनियुक्तानामवचनाव्यथा वचनयोरेव दोषो नतु
राजा निवारणे ।

अनियुक्तो नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति ।

देवीवाचं स वदति यः शास्त्रमुपजीवति ॥

इति वसिष्ठोक्तेः ।

सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

अनुवन्वित्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी ॥

इति मनुक्तेः ।

नियुक्तेषु सभा वा न प्रवेष्टव्येत्यसङ्गतेः ।

नियोगः स्वीकारे सभाप्रवेशस्यावश्यकत्वादनियुक्तविषय-
मेवैतन्मनुवचनम् । यत्तु नारदेनोक्तम् ।

नानियुक्ते न वक्तव्यं व्यवहारेषु किञ्चन ।

नियुक्तेन तु वक्तव्यमपक्षपतितं वचः ॥ इति ।

तत्पनङ्गीकृतसभाप्रवेशो यदृच्छयाकायन्ति रभसाद्वा यश्चा-
गतस्तादृशानियुक्तविषयं बोध्यमन्यथा मन्वादिवचनविरोधात् ।

शान्तिकपौष्टिकाद्यर्थनिव व्यवहारदर्शनार्थं पुरोहितोऽपि राजाधिकारस्य इत्याह व्यासः ।

राजा पुरोहितं कुर्यादुदीर्णं ब्राह्मणं हितम् ।

श्रुताध्ययन सम्पन्नमनुजं सत्यवादिनमिति ॥

उदीर्णमुद्युक्तं हितमित्यनेन सभ्यापेक्षयाप्यस्योच्छृङ्खलप्रवृत्तिक राजानिवारणेऽधिको दोषस्तेन प्रसङ्गापि तन्निवारणमनेनावश्यं कार्यमिति सूचितम् । अतएव वशिष्ठेन । राजापेक्षयापि दण्डव्यत्यये तस्य प्रायश्चित्तमधिकमभिहितम् । दण्डोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत् त्विरात्रमुपरोहितः । छम्भमदण्डादण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं राजेति । पुरोहितमिति चैकत्वं विवक्षितं पूगच्छिनस्ति भाष्यमुदहेदित्यादिवदुपादेयगतत्वात् । अथ सभ्यानां बलाबलम् । याज्ञवल्काः ।

वृषेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।

पूर्वंपूर्वं गुरुर्ज्ञेयं व्यवहारविधौ वृणामिति ॥

वृषेण राजाधिकृता व्यवहारदर्शने निरुक्ताः । पूगाः समूहाः । भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तीनामेकस्थानवासिनां ग्रामनगरादिस्थानाम् । श्रेणयो नानाजातीनामेकजातीयकर्मापजीविनां सङ्घाताः । हेडावुक्ताम्बूलककुविन्दचर्मकारादीनाम् । कुलानि ज्ञातिसम्बन्धिवन्धूनां समुदायः एतेषां यत्पूर्वं पूर्वंपाठक्रमेण प्रथमावगतन्तस्तद्गुरु बलवद्ज्ञेयं वृणां व्यवहारिणां व्यवहारविधौ व्यवहारनिर्णये कार्ये । उत्तरोत्तरनिर्णीतो व्यवहारः कुट्टवृद्धार्थिप्रत्यर्थिनो रन्यतरस्यापरितोषे वृषाधिकृतपर्वन्तं परावर्त्तते । नतु पूर्वकृत उत्तरोत्तरनिकर इत्यर्थः । नारदेन पुनर्वृषाधिकृतनिर्णीतो

रूपसविधेः परावर्त्तत इत्युक्तम् । कुलानि श्रेयस्यैव गणा-
 दधिष्ठतां वृषः । प्रतिष्ठा व्यवहाराणां पूर्वेषामुत्तरोत्तरमिति ॥
 अत्र वृषग्रहश्च प्राङ् विवाकोपलक्षणं वृषाधिष्ठतापेक्षया तस्या-
 धिकत्वात् । तथा च वृषाधिष्ठितस्तः प्राङ् विवाकः सविधे
 तात्कृतश्च वृषसविधेः परावर्त्तत इत्यर्थः । तत्र वृषगमने सोत्तर
 सभ्येन राज्ञा पूर्वं सङ् सपण्यव्यवहारे निर्णीयमाने यदि
 कुहटवादी पराजितस्तदा द्विगुणमसौ इण्डाः । यदि जयति
 तदा पूर्वसभ्या दण्डा यथा शास्त्रे न्तश्च वक्ष्यते । ननु पूगादीनां
 व्यवहारदृष्टत्वमेवासम्भावि । कुतस्त्य' बलावेजम् । तथा हि
 राजनियोगेन वा व्यवहारदृष्टत्वन्तेषां स्वतन्त्र्येण वा । नाद्यः
 सहायत्वेन प्रतिनिधित्वेन प्राङ् विवाकैश्च पुरोहितामीत्यसभ्या-
 नाञ्च सहायत्वेनैव नियोगविधानात् । न द्वितीयः प्रजापाल-
 नाधिष्ठतानामेव व्यवहारदर्शनाधिकारबोधनादन्तेषां स्वा-
 तन्त्र्या-सम्भवात् । अथ पूर्वोपन्यस्तैर्वणिक्शिल्पिप्रभृति-
 श्वित्यादिभिर्यास वृहस्पत्यादिवचनैः पूर्वोपपादितरीत्या-
 सहायत्वेन नियोगावगमात् वणिगादिव्यवहारदृष्टत्वं पूगा-
 दीनां राजनियोगेनैवेति मतन्तम् । तथा सति राजप्राङ्-
 विवाकभिन्नानां तन्मैरपेक्षेण दृष्टत्वाभावा सर्वव्यवहारदृष्टत्वं
 प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन तयोरेवेति कुला-
 दिदृष्टो व्यवहारः परावर्त्तत इत्यनुपपन्नन्तदृष्टत्वाभावात् ।
 शुद्धं यत्नेन वर्जयेदिति निषेधात् पूगादीनाञ्च प्रायः शुद्ध-
 तदधमप्रतिशोभरूपत्वेन प्रतिनिधितयापि केवलानान्तदृ-
 ष्टत्वाभावादिति । अतोष्यते । मास्तु तेषां व्यवहारदर्शने
 केवल्यं तथापि वणिगादिव्यवहारे तेषामभियोगाद्राजादी-

नामपि तत्र तत्प्रत्ययेन निर्णायकत्वात् तत्कृतप्राधान्यमा-
दाय तत्कृतत्वव्यपदेशसम्भवात् कुहट्टबुध्यापरावृत्त्य पुन-
र्व्यवहारप्रवर्तनाय बलाबलं तेषामनेन वचनेनोच्यते ऽन्यथास्य
वचनस्य निर्विषयतापद्येत । वस्तुतस्तु । शूद्रं यत्नेन वर्ज-
येदित्यनेन प्रतिषिद्धप्रतिनिधिभाषानामपि पूगादीनाम्पूगादि-
व्यवहारे प्रतिप्रसवः । प्रतिनिधिभावस्य व्यासादिवचनै-
रभियोगाविशेषात् क्रियत इति । प्राड्विवाकवत् कैवल्य-
मपि वक्तुं शक्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । वृहस्पतिस्त्वमुमे-
वार्थं स्फुटयति । तथा चाह ।

राज्ञो ये विदिताः सम्यक् कुलश्रेणिगणादयः ।
साहसम्यायवर्जानि कुर्युः कार्याणि ते शृणाम् ॥
कुलश्रेणिगणाध्यक्षाः प्रोक्तनिर्णयकारिणः ।
येषामग्रे निश्चितस्य प्रतिष्ठान्तूत्तरोत्तराः ॥
विचार्य्य श्रेणिभिः कार्यं कुलैर्यन्त्र विचारितम् ।
गणैश्च श्रेण्यविख्यातं गणाज्ञानन्त्रियुक्तैः ॥
कुलादिभ्योऽधिकः सभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षोऽधिकःकृतः ।
सर्वेषामधिको राजा धर्मं यत्नेन निश्चितम् ॥
उत्तमाधममध्यानां विवादानां विचारणात् ।
उपर्य्युपरि बुद्धीनाञ्चरन्तीश्वरबुद्धय इति ॥

कुलादिपदार्था व्याख्याताः गणशब्दः पूगपदार्थायः । आ-
दिपदेन सभ्यादिग्रहणम् । नियुक्ताः सभ्याः । साहसखाणं
व्यवहारपदम् । युक्तिचात्वेयम् । कुलादीनां आत्यादिक-
पाणां दक्षिण्यादिनाम्बन्धा दर्शनमपि सम्भाव्यत इति कुहट्ट-
त्वोक्तावकवचनेन राजादीनामसम्भवः श्रेणीनामुदासीनतया

ततो बलवत्ता । पूगानां स्वेकस्यानवासमात्रं सम्बन्धेऽपि भिन्न-
जातितया भिन्नवृत्तितया च ततोऽपि मियोऽनपेक्षत्वादौ दा-
स्याङ्गलवत्वम् । वृषाधिकृतानान्तु ततोऽपि निःसम्बन्धतया
राज्ञापरीक्षाधिकृतानां राजभयादपि पक्षपातदाक्षिण्याद्य
सम्भव इति पूगेभ्यो बलत्तरत्वस्याङ्गविकासस्य पुरोहितामात्या-
नाञ्च सुतरां प्राशुक्तहेतुद्वयाधिक्यम् । वृषस्य साक्षादेव वृ-
षाणां प्रजापालनाधिकाराद्विपक्षपातकीभूतं दोषाधिक्यात्
“अन्यायं कुरुते यदि पतिः कस्तं निरोद्धुं क्षम” इति न्याये
प्रजाप्रक्षोभादिदृष्टस्य दोषभयादवश्यमपक्षपाततासम्भवतीति
सर्वतो बलवत्तरत्वम् । बुद्धितारतम्यमपि दृष्टस्यतिवचने
स्यष्टमिति । अथ केषाञ्चित् सभ्यभिन्नानामपि सभावस्थानान्नि-
रूप्यते । कात्यायनः ।

कुलशीलवयो वृत्तैर्विन्तवङ्गिरमत्सरैः ।

वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ॥

अधिष्ठितं सद इति प्रक्रमात् । कुलभूतैर्द्वैरित्यर्थः ।
तेषामुपयोग्यस्योक्तस्तेनैव ।

श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्यादर्शित इति ।

गणकलेखकसाध्यपालाख्याराजपुरुषाणामपि सभावस्थान-
माह । कार्यकथनमुखेन दृष्टस्यतिः ।

वृषोऽधिकृतसभ्याश्च स्मृतिर्गणकलेखकौ ।

हेमाङ्ग्यस्वस्वपुरुषाः साधनाङ्गानि वै दश ॥

एतद्दशाङ्गकुरणं यस्या मध्यस्य पार्थिवः ।

न्यायान् पश्येत्कृतमतिः सा सभा ध्वरसन्निता ॥

दशानामपि चैतेषां कर्मप्रोक्तं पृथक् पृथक् ।

वक्ताध्यक्षो वृषः शास्ता सभ्याः कार्यपरीक्षकाः ॥

स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानन्दमन्त्रिणा ।

शपथार्थे हिरण्यग्नौ चम्बुद्विपितक्षुब्धयोः ॥

गणको गणप्रेक्ष्यं लिखेव्यायश्च लेखकः ।

प्रत्यर्थिसभ्यानयनं साक्षाच्च स्वपूरुषः ॥

कुर्व्यादलग्नकौ रक्षेदर्थिप्रत्यर्थिनौ सदा ।

एषां मूर्द्धा वृषोऽङ्गानां मुखं बाधकृतः स्मृतः ॥

बाह्व सभ्याः स्मृतिर्हस्तौ जङ्घे गणकलेखकौ ।

हेमग्न्यव्युदृशौ हस्त पादौ स्वपुरुषस्तथेति ॥

अत्राधिकृताध्यक्षशब्दाभ्यां प्राङ्निवाको गृह्यते । एतत्
करणकं सभारूपं शरीरं दशाङ्गमित्यर्थः । यस्यां सभायां
शरीरतुल्यायाम्पार्थिवः क्षेत्तव इवाध्यस्याधिष्ठानं कृत्वा ।
अनेन क्षेत्तवः शरीरमिव साक्षां सभां राजाधिष्ठाया-न्त्यर्था-
मिवत् सर्वस्वरितानि पश्यं सद्गुरुपस्य फलस्य भोक्ता दाता
च भवतीति सूचितम् । स्वपुरुषलक्षणं वृहस्पतिरेवाह ।

अकारणे रक्षणे च साध्यार्थिप्रतिवादिनाम् ।

सभाधीनः सत्यवादी कर्त्तव्यस्तु स्वपूरुषः ॥

अयं च साध्यपालनामाशूद्र एव । तथा च व्यासः ।

साध्यपातकस्तु कर्त्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः ।

क्रमायातो वृद्धः शूद्रः सभ्यानाञ्च मते स्थित इति ॥

गणकलेखकौ चेदृगुणयुतौ कर्त्तव्यावित्याह वृहस्पतिरेव ।

शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशली श्रुची ।

नानालिपिज्ञौ कर्त्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ ॥

व्यासोऽपि । त्रिस्तन्धज्योतिषाभिज्ञं स्मृद्धं प्रत्ययकारकम् ।

श्रुताध्ययनसम्पन्नङ्गणकङ्कारयेन्मृपः ॥

स्तुटलेखनियुक्तीत शब्दलाक्षणिकं शुचिम् ।

स्तुटाक्षरं जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादिनम् ॥

त्रिस्तन्त्रं होरागणितसंहिताख्यं त्रिभेदयुक्तं यज्ज्योतिः-
शास्त्रं तद्देदिनम् । श्रुताध्ययनसम्पन्नमित्युक्तौ र्गणको द्वि-
ताति स्तस्याश्चर्च्यल्लेखकोऽपि नृपः शास्त्रेति यदुक्तान्तद-
देदण्डवधदण्डयो राजकर्तृकत्वनियमार्थम् । वाग्दण्ड-
धग्दण्डौ तु प्राङ्ग्विवाकेनापि कार्यौ । दण्डप्राप्त्यधने वध्य
धे च राज्ञ एवाधिकारात् । वाग्दण्डधिग्दण्डयोस्तु दम-
नमात्वार्थत्वादनियमः । तथा च वादनिर्णयकद्राजा ब्राह्मणश्च
बहुश्रुत इत्यभिधायोक्तन्तेनैव

धिग्दण्डस्त्वथवाग्दण्डो विप्रायत्तौ तु तौ स्मृतौ ।

अर्थदण्डवधावुक्तौ राजायत्तावुभावपीति ॥

प्रतिष्ठिता प्रतिष्ठितसभास्थैस्तु सभ्यैर्निर्णयमात्रं कृत्वोपर-
मितव्यम् । पूर्ववचनात् कचिदपि दण्डे तेषामनधिकारात् ।
सर्वरक्षकः सभास्तारोपि व्यासेनोक्तः ।

अर्थिप्रत्यर्थिनौ सभ्याल्लेखकः प्रेखकाश्च यः ।

धर्मवाक्ये रञ्जयति सभास्तारयितामियात् ॥

अथञ्च चातुर्वर्ण्ये यः कश्चिद्विशेषानभिधानात् ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारमते तु शूद्रं यत्नेन वर्जयेदिति ॥

यत्नग्रहणाद्दोषातिशयकीर्तनाच्च तैवर्णिक एव ।

अथादेयानादेयाख्य व्यवहारविवेकः ।

याज्ञवल्क्यः । मन्तोन्मत्तार्त्तं व्यसनि बासभीतादियोजितः ।

असम्बद्धतातच्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥

सक्तो मदनीय द्रव्येण उन्मादेन वा घित श्लेष्मसन्निपातग्रह-
सम्भवोपप्लष्ट उन्मात्तः । आर्त्तः व्याधिविकलः । व्यसनमि-
ष्टवियोगानिष्टसम्बन्धजनितं दुःखमज्ञान् व्यसनी । बालोऽप्रा-
प्तव्यवहारः । भीतो भयाकुलः । आदिग्रहणश्चित्तविक्षेपका-
रणानामभ्येषामप्युपसंग्रहार्थम् ॥ एतैर्योजितः कृतो निर्णीत
इति यावत् । एतैः सह योजित इति वा । एते यत्तार्थिप्रत्य-
र्थिभावमापन्ना इत्यर्थः । तथा सम्बन्धकृतोऽपि । अर्थिप्रत्यर्थि
सम्बन्धरहितैः सादीयचेष्टितानभिज्ञैः कृतो निर्णीतस्त्वैः सह
कृतो वा व्यवहारो न मिच्छति कृतोऽपि निवर्त्तते । प्रहृतश्च
तादृशैः सह निर्णयत्वेन नोपादेय इत्यर्थः । नचा सम्बन्धत्व-
मुदासीनत्वं सभ्यानां गुण एव । अनुदासीनेषूपधिसम्भवात् ।
अतएव रिपौ मिते च ये समा इत्युक्तमिति वाच्यम् । असम्बद्ध
पदस्य देशादिसम्बन्धराहित्यपरत्वात् । व्यवहारनिर्णयस्य
च देशाचाराद्यनुरोधित्वात् । तथा च तदानभिज्ञनिर्णीत-
सादनभिज्ञार्थप्रत्यर्थिको वेत्यर्थः । पर्यवस्यति द्वितीयव्याख्या-
नेतु सम्बन्धाभावनिश्चये संशयाभावेन तादृशव्यवहारस्यानुपा-
देयत्वौ चित्वात् ।

पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः ।

अनादेयो भवेद्वाहो धर्मविकिरुदाहृतः ॥

इत्यस्याप्ययमर्थः । पुरराष्ट्रविरुद्धो यत्न नगरे राष्ट्रे च या
व्यवस्था पुरातनी तद्विरोधापादको व्यवहारो नादेयः । पौर-
जानपदक्षोभापादकत्वात् । केनचिन्निमित्तेन प्राचीनोऽपि
राज्ञा स्वराष्ट्रे प्रतिषिद्धः सोऽपि राज्ञा स्वराष्ट्रे प्रतिषिद्धः
सोऽपि राजाज्ञाभङ्गप्रसङ्गाज्ञाङ्गीकर्तव्य इति यत्सु स्मरन्ति ।

शुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः ।

विरोधे तु मियस्तेषां व्यवहारो न सिद्ध्यतीति ॥

तत्तु गुरुशिष्यादीनामन्योन्यमात्यन्तिकव्यवहारानुं पा-
हानपरत्र भवति । तेषामपि धनिकाधमर्णत्वादिना व्यवहा-
रनिवृत्तेरप्रत्यूहत्वात् । नच गुरुशिष्यत्वपितृपुत्रत्वादिप्रयुक्तं
व्यवहारानादेयतापरमिदमिति वाच्यम् । तादृशस्याप्यनादे-
यत्वे निर्णयाभावप्रसङ्गेन युक्तिविरोधात् । नचाप्रसक्त्यानु-
वादमात्मनादेयत्वाभिधानमिति युक्तम् । प्रसक्ते सत्वात् ।
तथा हि ।

भार्थ्यापुत्रश्च शिष्यश्च शिष्ये भ्राता सङ्गोदरः ।

प्राप्तापराधास्तेष्मास्युरज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

पृष्टतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथानुग्रहं प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥

शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ वेणुविदलाभ्यां तदनुभ्यामन्येन वृत्त-
राज्ञा शास्य इत्यादिभिर्मनुगौतमादिवचनैः शिष्यस्य शासन-
प्रकारविशेषनियतमादानादिक्रमेण गुरुर्यदि महता दण्डे-
नोत्तमाङ्गे शिष्यं कोपावेशवशात्ताडयति तदा स्मृत्याचारव्यपे-
तमार्गेण गुरुणाधर्वितः । शिष्यो वैयात्याद्धर्मादिकरणं प्रवि-
शति चेत्तदण्डपाठ्यरूपं व्यवहारपदम्भवतीति वक्तुमन-
र्हम् । तथा दायभागप्रकरणे वक्ष्यमाणभूय्यां पितामहोपास्ते-
त्यादिवचनानि पितामहोपार्जितभूय्यादौ पितापुत्रयोः साम्य-
साम्ये यदि पितामहोविषमविभागादिचिकीर्षति । तदा पि-
तापुत्रयोर्दायभागाख्य विवादपदमादाय व्यवहारः प्रसज्य-
मानो नापङ्कोतुं शक्यः । तथा ।

धर्मोऽपि शोषाच्च प्रत्यर्पयति । तद्व्यापकपदमादाय वा
 व्यापकौरेपि व्यवहारप्रवृत्तिः केन निरोद्धुं शक्या एवं स्त्री
 धर्मास्तद्व्यापकपदोपादानेन तु तयोरेव व्यवहार आवश्यकः
 तस्यानव्यविषयत्वात् । दृष्टादृष्टव्यवहारपदान्तर्गणना मन्वादि
 स्मृतिषून्मत्तप्रलपितमेव स्यात् । स्वामीभृत्ययोस्तु व्यवहारो
 वेतनादाननिरूपणो वक्ष्यते । गर्भदासादीनधिकृत्य च ।

यस्मैवा स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत् प्राणसंशयात् ।

दामत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेतचेति ॥

नारदोक्ते स्नाहृशानान्तेषान्दास्यादमोचने पुत्रभागादाने
 च स्वामिना सह विवादो दुर्वारः । तस्मादिदं वचनं शुर्वादिभिः
 सह शिष्यादीनां व्यवहारकरणे लोकद्वये न श्रेय दृष्टं निन्दा-
 बहत्वादमुत्तमनरकजनकत्वादित्येतत्परमेव । राजादिभिस्तु
 नायमुचितो व्यवहारो लोकद्वयहानिकरत्वादिति निवार्य-
 माणा अपि शिष्यादयो न परितुष्यन्ति चेत्तदा तेषां यथा
 शास्त्रनिर्णयकरणमदोष एव । शुर्वादिभिः सह व्यवहारः
 शिष्यादीनामनादेयो राज्ञेत्यभिधानात् पुत्राद्यनिवारणे परं
 दृष्टादृष्टदोष इति ध्येयम् ।

शुर्वादिषु पितापुत्रौ दम्पती स्वामिभृत्यकौ ।

एतेषां समवेतानां व्यवहारो न विद्यते ॥

इति मदनरत्नदृष्टदृष्ट्यतिवचनमध्येतदभिप्रायकमेव ।

एकस्य वज्रभिः सार्धं स्त्रीणां प्रेक्ष्य जनस्य च ।
 अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्धिरदाहृतः ।
 इति नारदवचनम् । तस्यापि भिन्नार्थैरनेकैरेकस्य युग-
 मध्यवहारो नोदेय इत्यर्थः ।

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः ।

एकत्रतां ब्रह्मनाशेत्यादि स्मरणाङ्गणद्रव्यहारिण एकस्य
 वज्रभिस्ताडितस्य वा गणेन ताडयितुमिच्छ सचैकार्ये युगप-
 दपि व्यवहारस्य युक्तत्वात् । भिन्नार्थैरपि क्रमेणापि व्यव-
 हारादर्शनेन तत्तद्दर्शानिर्णयप्रसङ्गात् । प्रतिज्ञादोषा अपि
 वक्ष्यमाणा स्तादृग्व्यवहारानादेयत्वं एव पर्यवस्यन्ति ।

अथ सदृष्टकसभापतेः कार्यं निरूप्यते ।

तत्त्वावेदयितुः प्रश्नप्रकारमाह । कात्यायनः ।

काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतमुरतः स्थितम् ।

किं कार्यं का च ते पीडा माभैषीर्ब्रूहि मानव ! ॥

केन कस्मिन् कदा कस्मात् पृच्छेदेवं सभागतम् ।

एवं पृष्टः कार्यं यथा वेदयेत्तं प्रकारमाह । याज्ञवल्क्यः ।

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्वाक्ते व्यवहारपदं हि तदिति ॥

चेदित्यनेन यदि केनचिन्निमित्तेन स नावेदेयेनार्हं न
बलाद्वादेये-दित्युक्तम् । तथा च मनुः ।

नोत्पादेयेत् स्वयङ्कार्थं राजानाप्यस्य पूरुष इति ।
पितामहोऽपि ।

नतु पश्येत् समुत्प्रेक्ष्य स्वयं वा पुरुषेण वेति ।
नारदोऽपि । नतु राजा वशित्वेन धनलोभेन वा पुनः ।

उत्पादेयेत्तु कार्थ्याणि मराणामविवादिनाम् ॥
तथोत्पन्नमपि कार्थ्यं कार्थ्याणां तत्सम्बन्धिना वाऽनिवे-
दितं कथञ्चिदवगम्यापि न राजादिभिर्बलाद्वादनीयमित्यप्याह ।

मनुः । नच प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चनेति ।
अन्येनासम्बन्धेन कथञ्चन रागलोभादिना । अर्थं कार्थ्यं
ग्रसेत् स्ववशं कुर्वात् । अतएव पितामहः ।

न रागेन न लोभेन न क्रोधेन न ग्रसेन्नृपः ।
परैरप्रापितानर्था-न्नापि स्वमनीषयेति ॥
परैः कार्थितत्सम्बन्धैः कार्थिसम्बन्धाः पुत्तभ्रातादयः ।
यो न भ्राता नच पिता न पुत्रो न नियोगस्तु ।
परार्थवादी दण्डाः स्याद्यवहारेषु विभुवन् ॥
इति नारदवचनात् ।

अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्तिर्थि प्रद्वितोऽपि वा ।
यो यस्यार्थे विवदते तयो जयपराजयौ ॥
इति कान्यायन वचनाच्च । पितामहोऽस्तुमर्थं स्पष्टमाह ।
पिता माता सुहृदापि बन्धुः सम्बन्धितोऽपि वा ।
यदि कर्तुं ह्यस्यानं वादन्तत्र प्रवर्त्तयेदिति ॥
यः कश्चित्कारयेत्किञ्चिन्नियोगात् येन केनचित् ।

तस्मै नैव ह्यतं ज्ञेयमनिवर्त्तनं हि तत् स्मृतमिति ॥

अग्निवेदितानां दानापवादमाह स एव ।

कृतानि चापराधाश्च पदानि वृपते खया ।

स्वयमेतानि ऋद्धीयान् पश्चाद्वेदकैर्विनेति ॥

कृतान्याह स एव ।

पथिभक्तोपराधोपी प्राकारोपरिलङ्घकः ।

निपानस्य विनाशी च तथा चायतनस्य च ।

परिष्ठापूरकश्चैव राजछिद्र-प्रकाशकः ॥

अन्तःपुरं वासमृहं भाण्डागारं महानसम् ।

प्रविशत्यनियुक्ते यो भोजनस्य निरीक्षते ॥

विष्णुत्वज्ञेष्ववातानां ज्ञेता कामान्द्रुपायतः ।

पर्यङ्कासन बन्धी चाप्यग्रस्थाननिरोधकः ॥

राज्ञोऽतिरिक्तवेषस्य विष्टतः प्रविशेत्तु यः ।

यथापदारेण विशेद वेलाया न्तथैव च ॥

शय्यासने पादुके च शयनाशनरोक्षणे ।

राजव्यासन्न-शयने यस्मिंश्छति समीपतः ॥

राज्ञोविद्विष्टि-सेवीचाप्यदत्त-विहितासनः ।

वस्त्राभरणयोश्चैव सुवर्णपरिधायकः ॥

स्वयंग्राहेण ताम्बूलं ऋद्धीत्वा भक्षयेत्तु यः ।

अनियुक्तः प्रभाषी च वृपाकोशक एव च ॥

एकवासा स्वयम्भक्तो सुक्तकेशोऽवगुण्ठितः ।

विचित्रितारुः खम्बी च परीधान विधूनकः ॥

शिरःप्रच्छादकश्चैव च्छिद्राग्नेषण तत्परः ।

आसन्नी सुक्तकेशश्च प्राणकर्षाच्च दर्शकः ॥

दन्तोल्लेखनकश्चैव कर्षणासाविशोधकः ।

छलान्धेतानि पद्माशङ्कवन्ति वृष सन्निधाविति ॥

राज्ञः शय्यायां शयनन्तदीयासनोपवेशनन्तत्पादुकारो-
हणमिति त्रीणि छलानि । वस्त्राभरणयोश्चैवेत्यत्रापि
स्वयंग्राहेण परिधायक इति योज्यम् । परिधायपदं समा-
सान्तर्गतमपि बुद्ध्या निष्कर्षणीयम् । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु
वस्त्राभरणयोश्चैत्यत्रादन्तग्राहक इति शेषमाह । तद्वेयम् ।
पूर्व-ध्याख्यानेनोत्पत्तौ शेषाध्याहारस्यायुक्तत्वात् । मुक्तकेश
इति द्विःपाठो संयतकेशमुण्डितकेशयोः समावेशार्थः । अपरा-
धानाह नारदः ।

आज्ञा-लङ्घन-कर्त्तारः स्त्रीवधो वर्षशङ्करः ।

परस्त्री-गमनञ्चौर्यं गर्भश्चैव पतिं विना ।

वाक्पातव्यमवाच्याय दण्ड-पातव्यमेव च ।

गर्भस्य पातनश्चैवेत्यपराधा दशैवत्विति ।

पदान्याह पितामहः ।

उत्कृत्ती शस्यघातीचाप्यग्निदश्च तथैव तु ।

विध्वंसकः कुमार्भ्याश्च निधानस्योपभोजकः ।

सेतुकण्टक-भेत्ता च क्षेत्तसञ्चरकस्तथा ।

आरामच्छेदकश्चैव गरदश्च तथैव च ।

राज्ञो द्रोहप्रकर्त्ता च तन्मुद्रा भेदकस्तथा ।

तन्मन्त्रस्य प्रभेत्ता च वधस्य च विमोचकः ।

भोगदण्डौ च गृह्णाति दानं विक्रयमेव च ।

पटहा-घोषणाच्छादी द्रव्यमस्त्रात्मिकञ्च यत् ॥

राजा बलौठद्वयस्य यज्ञैर्वाहविनाशनम् ।

द्वाविंशतिपदान्याहुर्नृपश्रेयानि भण्डिता इति ।

एतानि कलान्यपराधपदानि च राजा नावेदितान्यपि ।

स्वयङ्मुखश्चित् ज्ञात्वा विचारयेत् । यदा तु स्वयं ज्ञातुमशक्त-
स्तदास्लोभकसूचकद्वारा ज्ञात्वा विचारयेत् ।

स्लोभकसूचकस्वरूपमुक्तं कात्यायनेन ।

शास्त्रेण निन्दितन्वर्थ-मुख्यो राज्ञा प्रचोदितः ॥

आवेदयति यत्पूर्वं स्लोभकः स उदाहृतः ।

रूपेण विनियुक्तो यः परदोषा-नवेक्षणम् ॥

रूपस्य सूचयेज्ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृत इति ।

शास्त्रेण निन्दितच्छलादिकम् । अर्थो मुख्यः प्रयोजनम्
यस्य धनलाभप्रयोजनक इति यावत् । राजनियोगान-पेक्ष
एव यः परापराधं राज्ञो निवेदयति । सः स्लोभको । यस्तु
तन्त्रियोगेन निवेदयति स सूचको इत्यनयोर्भेदः । आवेदकेन
चैव विधेन नावेदनं कर्तव्यमित्याहोशनाः ।

सशस्त्रोऽनुत्तरीयश्च मुक्तकेशः सहासनः ॥

वाहनस्योऽथ वा स्तम्बी वदेन्दण्डमवाप्नुयात् । इति

मुक्तकच्छ इति साधवीयपाठः । विनीतवेषो वदेदिति
सात्पर्यम् । तदाऽऽवेदकवचनं लेखकः फलकादिषु राजाद्या-
ज्या लिखेदित्याह नारदः ।

रागादिना यदैकेन कोपितः करणे वदेत् ।

तदोमिति लिखेत्पूर्वं लेखकः फलकादिष्विति ॥

करणे धर्माधिकरणे । ओमित्यनेन यथावेदितन्तथैव
लिखेदित्युक्तम् । लिखनानन्तरं शतमाह । कात्यायनः ।

एवम्युष्टः स यत् ब्रूयात् ससम्भै ब्रीह्यणैः सह ।

विचार्य कार्यं न्याय्येदाह्वानार्थमतः परम् ॥

मुद्रा वा निक्षिपेत् तत्र पुरुषं वा समादिशेदिति ।

न्याय्यं न्यायादनपेतं मया जन्मान्तरेऽसौ दत्तव्यं यत्
प्रत्यर्पयतीति इत्यादिवद्विचारायोग्यं यत् भवतीत्यर्थः ।

तस्मिन्नावेदके पुरुषं साध्यपालनामानम् । आह्वानार्थमभियु-
क्तस्येत्यर्थात् । तथा च दृश्यति ।

यस्याभियोगं कुरुते तच्चेनाशङ्क्याऽथवा ।

तमेवाह्वानयेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा ॥

उत्तरदाने तस्यैवाधिकारादिति भावः ।

कात्यायनः । अधिकारोऽभियुक्तस्य नेतरस्यास्य सङ्गतेरिति ।

इतरस्याभियुक्ततदेकार्थमिन्द्रस्य । असङ्गते-रसम्बन्धात् । अभि-
युक्तानामपि केषाञ्चिदनाह्वानमाह । स एव ।

अकल्पबालस्य विरविषमस्य क्रियाकुलान् ।

कार्यातिपाती व्यसनी नृपकार्योत्पत्तिवाकुलान् ॥

मत्तोऽन्तप्रमत्तार्त्तभत्यान्नाह्वानयेन्नृपः ॥

अकल्पो व्याधितः । विषमस्यः सङ्कटापन्नः । क्रियाकुलो
नित्यनैमित्तिककर्मकरणव्यग्रः । कार्यातिपाती । यस्य तदा-
नीमागच्छतो युद्धतरकार्यज्ञानिः । व्यसनी । दृष्टवियोगादि-
जन्यशोकवान् । मत्तो मदनीयसेवनेन श्रुतमतिः । उन्मत्तो
ग्रहाद्याविष्टः । प्रमत्त सदानि सर्वज्ञानवधानवान् । आर्त्तो-
विषादवान् । भत्याग्रहणमस्वतन्त्रोपलक्षणम् । अतएव ।

नहीनपक्षा युवतिष्कुलेजाता प्रवृत्तिक्लाम् ।

सर्ववर्णोत्तमाङ्गन्यान्ता ज्ञातिप्रसुका श्रुता ॥

इत्यत्रास्वतन्त्रस्त्रीणामाह्वानमतिविध्य स्वतन्त्राणान्तासा-
माह्वानमाह । स एव ।

तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ।

निष्कुला याश्च पतितास्तासा माह्वानमिष्यत इति ॥

नारदः । निर्वेष्टुकामो रोगार्तो वियक्षुर्व्यसनेस्थितः ।

अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥

गवां प्रचारे गोपालाः शस्यावापे कृषीवलाः ।

शिल्पिनश्चापि तत्कालं आयुधीयाश्च विग्रहे ॥

अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।

विषमस्याश्च नासाध्या नचैतानाह्वयेन्मृप इति ॥

निर्वेष्टुकामो विवाहे उन्मुखः । एते च कालान्तर आह्वा-
तय्याः । यदा तु तत्कालाह्वानमावश्यकं तदा पुत्रादि यत्
प्रतिनिधयः । इदमाह वृहस्पतिः ।

अप्रगल्भ्यजडोन्मत्तवृहस्त्रीबालरोगिणाम् ।

पूर्वोत्तरं वदेत् बन्धुर्नियुक्तो योऽयवा नरः ॥

बन्धुः पुत्रादिस्तस्य परार्थवादित्वाभावात् ।

नियुक्तस्य तत्वादेव । प्रतिनिध्याह्वानेन यदि न निर्वाहः
कालातिपातासहत्वञ्च यत्र च प्रतिनिधिकरणप्रतिषेधस्तत्र
यथा कथञ्चिदकल्पाद्याह्वानमाह स एव ।

कालन्देशश्च विज्ञाय कार्याणाञ्च बलावलम् ।

अकल्पादीनपि शनैर्या नैराह्वापयेन्मृपः ॥

आत्मा-ऽभियोगं येऽपि स्युर्वनेप्रव्रजितादयः ।

तानप्याह्वापयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपयन् ॥

गुरुकार्येषु आह्वापयेदिति सम्बन्धः ।

निमित्तसप्तमीचेयम् । गुरुकार्यनिमित्तमाज्ञापयेदित्यर्थः ।

अकोपन् सान्त्वयन् ।

प्रतिनिधिप्रतिषेधं क्वचिदाह कात्यायनः ।

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं सुर्वङ्गनागमे ॥

अन्येषु चातिघापेषु प्रतिवादी न दीयते ॥

मनुष्यमारण्ये स्तेये परदारभिमर्शने ।

अभक्ष्यभक्षण्ये चैव कन्याहरणदूषणे ॥

पारुष्ये कूटकारणे वृषद्रोहे तथैव च ।

प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्तापि शिवदेत् स्वयमिति ॥

पुनस्तेयग्रहणं सर्वथा तत्र प्रतिनिधिप्रतिषेधार्थमिति
मदनरत्नाकरः पूर्वं स्तेयग्रहणं ब्रह्महत्यादिसन्दिशात् सुव-
र्णस्तेयपरमिति तु वयम् । प्रतिवादी वादिप्रतिवादिनोः प्रति-
निधि रीदृशेषु गुरुकार्येषु न ग्राह्यमित्यर्थः ।

राजाज्ञानमतिक्रामतो दण्डो दृढस्यतिनोक्तः ।

आहृतो यत्र नागच्छेददृ पाद्वन्धवलाग्नितः ॥

अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डस्यकल्पयेत् ।

अभियोगभेदेन दण्डभेदस्तु कात्यायनेनोक्तः ।

आहृतस्त्वयमन्येत यः शक्तो राजशासनात् ।

तस्य कुर्यान्मृपोदण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

हीने कर्मणि पञ्चायत् मध्यमे तु शतावरः ।

गुरुकार्येषु दण्डः स्यान्नित्यं पञ्च शतावरः ॥

गुरुकार्येषु नित्यश्चाशक्त इति विशेषवादापन्नानागमने
दण्डो नास्तीति कथितम् । व्यासेन तु स्पष्टमुक्तम् ।

परानीककृते देशे कुर्भिच्छाधिपीडिते ।

कुर्वीत पुनराह्वानं दण्डेन परिकल्पयेत् ॥

आपन्नात्मतागमनासम्भवहेतुभूतं विवक्षितम् ।

आवेदनाय जिगमिषता कृतावेदनेन वा कार्त्तान्तरवैय-
ग्रादिना राजाह्वानविलम्बे राजशययादिना प्रतिवादिनः प्रति-
रोधश्च आसेधापरपञ्चार्थः कार्य इत्याह कात्यायनः ।

उत्पादयति यो हिंसान्देयम्वा न प्रयच्छति ।

याचमानाय द्वौःशील्यादाह्वयो ऽसीवृषाश्च वा ॥

आवेद्य तु वृषे कार्यं मसन्दिग्धे प्रतिश्रुते ।

तदासेधं प्रयुञ्जीत यावदाह्वानदर्शनमिति ॥

प्रतिश्रुते विचार्यत्वेन निश्चिते प्रतिज्ञाते च ।

नारदोऽपि । वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तश्च तद्वचः ।

आसेधेद्विवादार्यौ यावदाह्वानदर्शनमिति ।

वक्तव्ये निर्णीतव्ये । आसेधस्य चातुर्विध्यमाह स एव ।

स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा ।

चतुर्विधः स्वादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत् ॥

स्थानासेधो यावन्निर्णयमस्मात् स्थानात्पदमपि न चलित-
व्यमित्यादिरूपः । कालासेधः एतावन्तं कालं कार्यान्तरं न
करणीयम निर्णीयाऽसुं व्यवहारमितीदृशः । निर्णयावधि
विदेशगमन न्नकार्यमव्येत्येवं विधः प्रवासासेधः । देशकालाव-
धिरहितो निर्णयमात्रावधिकः स्थानादिकर्मनिरोधः कर्त्तार-
सेधः कचिदासेधनिषेधस्तैवोक्तः ।

नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपश्रवादिषु ।

आसिद्धस्तम्परासेध मुत्क्रामन्नापराधुषात् ॥

आसिद्धस्यापराधाभावसुखेन निषेध उक्तः । दुर्दशेति मा-
धवीयपाठो दुर्दशा दुरवस्थेति तत्कार्यः । अतएवासेधानर्हासेध
एव प्रत्युत दण्ड उक्तः । कात्यायनेन । आसेधयं स्वनासेधं
राज्ञा शास्त्र इति स्थितिरिति नारदोऽपि ।

यस्त्विन्द्रियनिरोधेन व्यौहारोच्छादनादिभिः ।

आसेधयदनासेधैः स दण्डो न त्वतिक्रमम् ॥

स एवं । आसेधकाले आसिद्ध आसेधं योऽतिवर्त्तते ।

स विनेयीऽन्यथाकुर्वन् नासेद्धा दण्डभागभवेत् ॥

कात्यायनः । आसेधयोग्य आसिद्ध उक्तामन्दण्डमर्हति ।

अनासेध्या उक्तास्तेनैव ।

वृक्षपर्वतमारूढा इत्यथ खरथनौस्थिता ॥

विषमस्याश्च ते सर्वे नासेध्याः कार्यसाधकैः ।

व्याध्यात्ता व्यसनस्याश्च यजमानास्तथैव चेति ॥

निर्वेष्टुकाम इत्याद्याह्वाननिषेधप्रसङ्गेन आसेधकमपि ना-
रदवचनं प्रागलेखि । वृक्षस्थितरपि ।

शास्त्रोद्वाहोद्यतो रोगी शोकात्तौन्मत्तबालकाः ।

मत्तो वृद्धोऽभियुक्तश्च वृपकार्योद्यतो व्रती ॥

आसन्ने सैनिकः सङ्को कर्षको वापसंग्रहे ।

विषमस्याश्च नासेध्याः स्त्रीसनाथास्तथैवचेति ॥

सङ्को युद्धे । वापसङ्ग्रह इत्येकवङ्गावो द्वन्द्वे । तथा च बीज-
वापे तत्संग्रहे चेत्यर्थः । स्त्रियः सनाथाश्चेत्ययमपि द्वन्द्वः । स्त्रियः
कुलस्त्रियः । अन्यासामाह्वानवदासेधेऽप्यविरोधात् । सनाथाः
परतन्त्राः भत्यादयः । स्वाभ्याद्यनुमतिमन्तरेण न सेध्याः
स्त्रिया सह रहसि स्थिताः ।

क्षीमनायास्तत्काले नासेध्या इति तु पीलक्ष्याः

आसेधस्य कालान्तरेऽपि सम्भवादनुचितदेशकालावस्था-
स्वासेध क्षतासेध पीडातिशयप्रसक्तौ वा नासेधः कार्यस्तादृ-
शासेधे चासेध्या दण्डो नासेधस्तदतिक्रमकरणाद्यथोचिता
सेधे तदतिक्रमे स दण्ड इति सकलवचनतात्पर्यम् । अतएवा-
र्थसिद्धानामपि केषाञ्चिदासेधानां सेधनिमित्तानामप्यपक्षनम् ।
राजपुरुषाय च साध्यपालनामकायाञ्जताङ्गायकद्वारा भर्ति
र्दापनीया देशकालाद्यनुसारेणेत्याह । कात्यायनः ।

एकाह द्वाहाद्यपेक्षन्देशकालाद्यपेक्षया ।

दृताय साधिते कार्ये तेन भक्त्यदापयेत् ॥

देशकालावयः शक्त्याद्यपेक्षन्भोजनं स्मृतम् ।

आकारकस्य सर्वत्र इति तत्त्वविदो विदुरिति ॥

आकारकस्याह्वानकर्तुः ।

अभियोक्तादीनामुक्ति क्रमः कात्यायनेनोक्तः ।

तत्राभियोक्ता प्राग्ब्रूयादभियुक्तं स्वनन्तरम् ॥

तथो रन्ते सदस्यास्तु प्राङ्निवाकस्ततः परम् ।

सभ्यप्राङ्निवाकयोरिदम्यथादभिधानमनुयोगादित्यतिरिक्त-
प्रत्याकलितादिविषयक वचनपरमनुयोगादीनाम्नागेव तत्-
कर्तव्यत्वादित्यवधेयम् । प्राग्ब्रूयात् प्रतिज्ञां वदेदित्यर्थः ।
अभियुक्तस्वनन्तरमुत्तरं ब्रूयादिति । वादिप्रतिवादिनोर्ध-
र्माधिकरणम्नाप्तयोः प्रतिभूः ससभ्येन सभापतिना ग्राह्य-
इत्याह । याज्ञवल्क्यः ।

उभयोः प्रतिभूग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ।

उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः प्रतिभूस्तत् स्थाने प्रतिभवति तद-

ङ्गवतीति प्रतिभूर्लम्बकः कार्यनिर्णये निर्णयकार्ये साधि-
तफलदाने पराजयनिमित्तदण्डदाने जिताद्राजग्राह्य-
भागदाने च समर्थः । शक्तो ग्राह्यो व्यवहारद्रष्टाससम्भेने-
त्यर्थः । आहिताग्न्वादिषु पाठात्कार्यशब्दस्य परनिपातार्हस्यापि
पूर्वनिपात इति विज्ञानेश्वरः । नासिकासनयोष्माधेटोरिति
भगवतः पाणिनेरित्यादिच्छत्रप्रयोगात्पूर्वनिपातशास्त्रानि-
त्यत्वज्ञापनात् । तुल्यास्य प्रयत्नं सर्वार्थमित्यादिच्छत्रे
प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति वदता श्रीमता भगवता महाभा-
ष्यकारेण षष्ठीसमासे प्रयत्नस्तस्यापि क्वचित्परनिपात-
ज्ञापनाद्वा । कार्यशब्दस्य परनिपात इति मदनरत्नकारः ।
तत्त्वगुणासनाभावे ज्ञापकानुखरणमन्यथा प्रसङ्गादित्युक्तम् ।
नैचित्प्रतिभुवो न ग्राह्या इत्याह । कात्यायनः ।

न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा ।

निरुद्धो दण्डिनश्चैव संशयस्थो न कुत्रचित् ॥

नैव रिक्थी न रिक्तश्च न चैवात्यन्तवासिनः ।

राजकार्यनियुक्ताश्च ये च वै प्रजिता नराः ॥

नाशक्तो धनिने दातुन्दण्डं राज्ञे च तत्त्वमम् ।

नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति ॥

रिक्थी भ्रात्रादिः । रिक्तो निर्धनः । अत्यन्तवासिनो
नैष्ठिक ब्रह्मचारिण इति मिताक्षरादिषु । अन्यत्र वासिन
इति पठित्वा देशान्तरवासिन इति मदनरत्ने व्याख्यातम् ।
अविज्ञातो विशेषतोऽपरिचितः । याज्ञवल्क्यः ।

न्नातृणा मथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यवृणं साक्ष्यमविभक्तेन तु स्मृतम् ॥

नारदः । साक्षित्वव्यातिभाव्यश्च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ताः श्वातरः कुर्षुर्न विभक्ताः परस्परम् ॥

इदमपि दृष्टार्थम् । तथा प्रतिभूभेदात् तत्कार्यश्च ऋणा-
दानप्रस्तावे वक्ष्यते प्रतिभूवो यद्यलाभोऽर्थिप्रत्यर्थिनो रन्ध-
तरस्य तदा किं कार्यमित्यपेक्षित आह कात्यायनः ।

अथचेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोस्तु विवादिनः ।

स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ॥

भृत्याय राजपुरुषाय रक्षकाय साध्यपालाख्याय ।

अत्रैकत्वमविवक्षितम् ।

वादिन इत्युपलक्षणं प्रतिवादिनोऽपि ।

अथव्यवहारपादाः प्रतिज्ञादयः प्रस्तूयन्ते ॥

ते चत्वारः ।

परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।

वाक्यान्वयाद्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥

भाषोत्तरक्रियासाध्य सिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः ।

आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयत ॥ इति वचनात् ।

वृहस्पतिः ।

भाषापादोत्तरपादौ क्रियापादसथैव च ।

प्रत्याकलितपादश्च व्यवहारश्चतुष्पाद इति ॥

कात्यायनोऽपि पूर्वपक्षश्चोत्तरपक्षश्च प्रत्याकलितमेव च ।

क्रियापादश्च तेनायं चतुष्पादसुदाहृतः ॥

वृहस्पतिः । मिथ्यायां चतुरः पादाः प्रत्यवस्कन्दने तथा ।

प्राङ्मन्याये च सतु ज्ञेयो द्विपादस्यतिपत्तिषु ॥

तृतीयतुरीयपादयोः सत्यतिप्रस्तावसम्भवात् द्विपाचमिति ।

अत्र विज्ञानयोगिना । साध्यसिद्धिस्तु सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति ।
 विपरीतमतोऽप्येति योगीश्वरोक्ते जयपराजयावधारणं
 तल्लक्षणं चतुर्थपादः इत्यभिधायोत्तराभिधानानन्तरमर्थिप्रत्य-
 र्विज्ञोः कस्य क्रिया स्यादित्यादि परामर्शलक्षणस्य प्रत्या-
 कल्पितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानुक्ते व्यवहर्तृसम्ब-
 न्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमित्युक्तम् । अपरार्कस्तु, साध्य
 सिद्धिपदेन प्रत्याकल्पितमेव व्याचक्ष्यौ । यदाह । अत्र सिद्धि-
 शब्देन सभ्यानामर्थि प्रत्यर्थि जयपराजयोपायभूतप्रमाणस्येदं
 शास्त्रतः प्राप्नोतीति विचारकाणां परामर्शप्रत्याकलितादिशब्द-
 वाच्य उच्यते सिद्धिफलत्वादिति । प्रागुदाहृतं कात्यायनवचनञ्च
 तत्र सम्बाधितवान् ।

पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरस्तथा ।

क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयस्तथेति ॥

वृहत्स्यतिवचनस्य निर्णयफलकपरामर्शरूप प्रत्याकलित-
 परमेव निर्णयपदसुपचारादित्याह ।

इतरथा पूर्वोदाहृतं तद्वचनविरोधुः स्यात् ।

तत्र प्रतिज्ञावादिकः स्यादित्यपेक्षिते । नारदः ॥ राज्ञे
 कुश्यात् पूर्वमावेदनं यस्तस्य ज्ञेयः पूर्वमादौ विधिज्ञैरिति
 पूर्ववादः प्रतिज्ञा । पूर्ववादिकस्यैव प्रतिज्ञावादिनेत्यस्याप-
 वादमाह । स एव ।

अस्य वाध्यधिका पीडा कार्त्तं वाध्यधिकम्भवेत् ।

तस्यार्थिवादो दातव्यो नयः पूर्वं निवेदयेत् ॥

अर्थिवाद प्रतिज्ञा । वृहत्स्यतिः ।

अहं पूर्विकाया यातावर्थि प्रत्यर्थिनौ तेषां ।

वादो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्येति ॥

मसुरपि । अर्थावर्थावुभौ बुद्ध्या धर्माधर्मा च केवलौ ।

वर्णक्रमेण सर्वाणि पञ्चेत्कार्याणि कार्त्तिक्याम् ॥

ब्राह्मणादीनां युगपद्वर्णाधिकरणं प्राप्तानां वर्णावृत्तये
ब्राह्मणस्यादौ ततः क्षत्रियस्येत्येवमादिक्रमेण चतुष्पाद्यवहारः
प्रवर्त्तनीयो राज्ञा पीडाधिक्यकार्यगौरवे चेदर्थिप्रत्यर्थिनो-
रन्यतरस्य तदा न पूर्वावेदनक्रमो नापि वर्णक्रमः । यदा तु
सर्वे सर्वार्थादा आवेदनक्रमः । युगपदावेदने समानवर्णत्वे
समानपीडित्वे च ससम्भः सभापतीच्छेति निर्गन्तितोऽर्थः ।

प्रतिज्ञालक्षणमाह याज्ञवल्क्याः ।

प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथा वेदितमर्थिना ।

समा-मासतदर्ष्टार्हं न्नामजात्यादिचिह्नितम् ॥

अर्थत इत्यर्थः साध्यः । सोऽस्यास्तीत्यर्थः । तद्विपरीतः
प्रत्यर्थी तस्याग्रतः पुरतो लेख्यं लिखनीयं ससम्भेन समापतिना ।
यथा वेदितं पूर्व्यावेदनमनतिक्रम्य येन प्रकारेणावेदनसमये
स्ववचनं लेखितं तथैव प्रत्यर्थिसमक्षमपि न पुनरन्यथा । तथा-
सत्यन्यवादित्वेन भुङ्गप्रसङ्गात् । अन्यवादीत्यादि हीनलक्षणे
वक्ष्यते । प्रागेवार्थिना स्वप्रतिज्ञातार्थस्य लिखितत्वादधुना
लेखनमर्थकमित्याशङ्कानिरासायाह । समाप्तावेति । संवत्सर-
मासपक्षतिथिवारसर्गिप्रत्यर्थिनामतदीयजातिभिरादिशब्दोपा-
नैव द्रव्यसङ्ख्या तज्जाति ऋणशङ्कणादिस्थान वेषाक्षमालिका-
दिभिर्यथोपयोगं चिह्नितमिति कार्त्त्यभावमावेदनकाले लि-
खितमधुनोपलक्ष्यविशेषणं संहितं लिख्यत इति नानर्थक्यमिति
भावः ।

आदिशब्दग्राह्याणि च कात्यायन आह ।

निवेद्य कालं वर्षं च मासम्यक्षन्तिधित्तया ॥

बेलाभ्यदेशं विषयं स्थानं जात्याहती वयः ।

साध्यममाणं द्रव्यं सङ्गानामतथात्मनः ॥

राश्यां च क्रसशो नाम निवासं साध्यनाम च ।

क्रमात्प्रितृणां नामानि पीडामाहर्ह-दायको ॥

क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं सङ्कल्प्य कीर्त्तयेत् ।

कालो धनप्रयोगादिकालः । वर्षं पत्रलिखनकालीनं मा-
सपक्षतिययोऽपि सन्ध्यावन्दनादिक्रियोपलक्षितः कालो-
बेला । प्रदेशः क्षेत्रादिस्थलविशेषः । विषयोऽन्तर्वेदादिदेशः ।
स्थानं विवादास्यदीभूत गृहादि ग्रामादि आकृतिरवयवसंस्था-
नविशेषः । वयस्सारख्यादि । प्रमाणं निवर्त्तनप्रस्थादि
आत्मनोराश्यां च क्षेत्रादि-भोगकालीनं बहुवचनन्तदीय
पित्रादि प्राप्त्यर्थम् निवासो निकटगृहादिः । पितरोऽर्थि
प्रार्थिनोः । पीडाप्रतिभूप्रभृतीनाम्भनिकादिकृता । आ-
हर्त्ताप्रतिग्रहादिविषयवस्तूनि आनेता दायको दात
विभोक्तादिः । क्षमालिङ्गान्यात्मीयधत्तादेः । परोपभोगाद्यपर-
धसहनचिङ्गानि ।

अन्यत् सुबोधं संग्रहकारोऽपि ।

अर्थवर्द्धनसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।

साध्यवद्वाचकपदम्रुतायामुबन्धि च ॥

प्रसिद्धमविरुद्धं निश्चितं साधनक्षमम् ॥

संक्षिप्तमखिलाधिं च देशकालाविरोधि च ॥

वर्षर्तुमासपक्षाहो बेलादेशप्रदेशवत् ।

स्थानावसथसाध्याख्या आत्माकारवयोद्धतम् ॥

साध्यप्रमाणं सङ्ख्यावदात्मप्रत्यर्थि नाम च ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥

क्षमालिङ्गात्मपीडावत् कथिताहर्त-दायकम् ।

यदा-वेदयते रात्रौ तङ्गापेक्ष्यभिधीयते ॥

इति अर्थवत् । प्रयोजनवत् । धर्मसंयुक्तम् । अल्पा-
क्षरप्रभृतार्थत्वादि गुणयुक्तम् । परिपूर्णमध्याह्नाराद्यनपेक्षम् ।
अनाकुलमसन्दिग्धाक्षरम् । साध्यवत् । साधनीयार्थयुतम् ।
वाचकपदम् । गौणलाक्षणिकपदरहितम् । प्रकृतार्थाविरो-
धि प्रागावेदितार्थेन सह सन्वादि प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धानति-
क्रान्तम् अविच्छिन्नपुराणप्राङ्गविवाकराजाद्यविच्छिन्नम् । पूर्वा-
पराविच्छिन्नं व्यवहारिकधर्माविच्छिन्नं । निश्चितसंशयरहितम् ।
साधनक्षमम् । साधनार्हम् । सङ्कितं शब्दाङ्गस्वरङ्गव्यम् ।
नखिलार्थं निरवशेषवक्तव्यार्थप्रतिपादकम् । देशलोकावि-
रोधि । मध्यदेशीयममुक्तचेतम् । शरत्कालीननामकसङ्ख्यं
मदीयमपङ्कतमित्यादिदेशकालविरोधविधुरम् । परात्मनोः
तिवादिवादिनो यैर्पूर्वजाः पितादय स्त्रियः अनेके राजानः
शत्रादिभुक्तिकालीनास्तेषाम्नामभिरङ्कितं युक्तम् । अर्थवत्त्वा-
दीनि देशकालविरोधित्वमर्थिप्रत्यर्थिनाम वेति सर्वत्र भाषाया-
मवश्यम्भावाणि । तैर्विना साध्यनिर्देशासिद्धेः वर्षादीनि तु यत्र
यावन्त्यप्युक्त्यन्ते तत्र तावन्त्येव निवेशनीयानि सर्वाणि सर्वत्र
अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । तत्र वर्षादीनां कालानां वृद्धिधनहैरुण्या-
दिविवादेन प्रतिग्रहक्रयादिपौर्वापर्यवादे बोधयोगः । देशप्र-
देशस्थाननामाः । हर्तदायकयो रात्रादिपूर्वजराजादिनाम्

च स्यावरक्षेत्तद्विविक्तेषु । सम्प्राप्ता कात्याकारवयसां चो-
र्वादिस्वाभ्यविक्रियादिविवादेषु । प्रमादसंख्ययोर्भेदतुलित-
दिद्रव्यविवादे चोर्वादिविवादे च क्षमाक्षिप्तानामुपेक्षित
परोक्षभुज्यमानभूत्यादिविवादे । आत्मपीडाया ऋणिकप्रति-
भवादिविवादे एव मन्यदण्युन्नेयम् । अतएवाशयादाह ।
कात्यायनः । देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च ।

जातिः संज्ञाधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ।
पितृपैतामहश्चैव पूर्वराजानुकीर्त्तनम् ।
स्यावरेषु विवादेषु दृष्टैतानि निवेशयेदिति ॥
एतेषां तत्रोपयोगित्वात् । श्रारितोऽपि ।

आसुनं शयनं यानन्तास्त्रं कांस्थं मनोमयम् ॥
धान्यमश्वमयं यज्ञ द्विपदश्च चतुष्पदम् ।
मणिस्तुक्ता प्रवालानि हीरका-रूप्य-काञ्चनम् ॥
अदि द्रव्यसमूहः स्यात् संख्या काव्या तदैव तु ।
यस्मिन्देहे च यद् द्रव्यं येन मानेन मीयते ॥
तेन तस्मात्सदा सङ्ख्या कर्त्तव्या व्यवहारिभिरिति ।
मानसंख्याशब्दावतान्योऽन्योपलक्षणात् ॥

अत्रैतावद्विवक्षितं यत् यावदुपयुज्यते तत् तावन्निवेश्य
भाषापत्ते । अन्यथा साध्यनिर्देशस्यापूर्वत्वात् पक्षाभासतापत्ते
रधिकनिवेशादृष्टार्थतापत्तेरिति । कात्यायनोऽर्जत एवाह ।

देशकालविहीनश्च द्रव्यसङ्ख्याविवर्जितः ।
क्रियमानविहीनश्च पक्षो नादेय इच्छते ॥
क्रिया प्रमाणम् । मानं साध्यपरिमाणम् । यद्यपि पूर्वी-

क्तपक्षलक्षणरहितानामपक्षभासत्वमर्थसिद्धं तथापि नारदा-
दिभिः स्यष्टार्थं प्रपञ्चितम् । तत्र नारदः ।

अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्जितम् ।

लेख्यहीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषा उदञ्चताः ॥

एतान् स एव विद्वतवान् ।

अर्थे साधारण्येऽप्येको सम्बन्धोऽयानियुक्तकः ।

लेखयेद्यत्तु भाषार्थमन्यार्थन्तं विदुर्वधाः ॥

गणकार्यमेको वा यद्यसम्बन्धी तदनियुक्तो वा लेख-
येद्यस्यां भाषायामित्यर्थः ।

ब्रह्मज्ञायमिति वेषात् क्रोधाद्वापि वदेत्तु यः ।

साध्यं च मोचयेत्पश्चादर्थहीनान्तु तां विदुः ॥

उक्तं साध्यवादिना यस्यान्यज्यते सा भाषार्थहीनेत्यर्थः ।

गणिते तु लिखिते मेये तथा क्षेत्तगृहादिषु ॥

यत्र सङ्ख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणाविवर्जिता ॥

सङ्ख्यानं सङ्ख्येति व्युत्पत्त्या सङ्ख्याशब्देन गणनन्तोलभं
मानानां परिग्रहः ।

विद्यया प्राप्तमर्थार्थं लब्धं क्रीतं क्रमागतम् ।

नत्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा ॥

समामास साध्यः पक्षः स्थितिवारसाद्यैव च ।

यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनान्तु तां विदुः ॥

अवश्यं यद्यत्र पूर्वोक्तरीत्यालेख्यन्तद्रहिता लेख्यहीनेत्यर्थः ।

लेखयित्वा तु तां भाषामनिर्दिष्टे तथोत्तरे ।

निर्दिष्टेत् साक्षिणः पूर्वमधिकान्तां विनिर्दिष्टेत् ॥

साक्षिण इति प्रमाणोपलक्षणम् ।

व्युत्क्रमाद्वत्ताधिक्यन्तेनाप्राप्तकालता फलिता ।
 यत्न स्यात्तु यथा पूर्वं निर्दिष्टमूर्वादिना ॥
 सन्दिग्धमेव लैख्येन अष्टान्नामान्तां विदुः ।
 उभयस्य पूर्वमिति पाठे पञ्चदश्यापि प्रतिज्ञावादिनैव निर्दिष्टं
 स्यादित्यर्थः । कात्यायनः ।

अप्रसिद्धं निरावाधन्निरर्थनिष्प्रयोजनम् ।
 असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥
 अप्रसिद्धमाह । वृहस्पतिः ।

न केनचित् कृतो यस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः ।
 यथा । फलसहस्रकटकौलमपचृतमिति ॥

मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि प्रसिद्धमि-
 त्याह विज्ञानेश्वरः । वृहस्पतिना त्विदमसाध्योदाहरण-
 मुक्तं न्तञ्च वक्ष्यते । निरावाधन्निरूपद्रवमस्मिन्नान्दिरेदीप्य-
 मानदीपकप्रकाशेनायं स्वमन्दिरे व्यवहरतीति प्रभृति निर-
 र्थमभिधेयहीनं मदीयकृच्छटतपञ्चवगडदशं गृहीत्वा न ददा-
 तीत्यादि विज्ञानयोगी । वृहस्पतिवचनात्वन्यथा निरर्थकप-
 दार्थः प्रतीयते । यथाह ।

स्वल्पापराधः स्वल्पार्थो निरर्थक इति स्मृत इति ।

एतस्योदाहरणं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अहमनेन सखि-
 तमीक्षितः । मामकी शिक्षा तेनापचृतेत्यादीनि । निष्प्रयोजनं
 यथायं देवदत्तोऽस्माकृजसन्निधौ सुस्वरमधीत इत्यादि मिता-
 क्षरा स्मृतिचन्द्रिकयोदाहृतम् । वृहस्पतिना तथैव कथितम् ।

कार्यवाधा विहीनस्तु विज्ञेयो निष्प्रयोजन इति ।

स एव प्रकारान्तरेणापि निरर्थनिष्प्रयोजनौ कथितवान् ।

कुसीदाद्यैः पदैर्हीनो व्यवहारनिरर्थकः ।

वाक्पादव्यादिभिश्चैव विज्ञेयो निष्प्रयोजनः ॥

कुसीददृष्ट्य दानन्तत्प्रभृतिभिः स्वतुर्देशभिरर्थविषय व्यव-
हारैर्हीनो निरर्थकः । वाक्पादव्यादिभिर्हिंसात्मकैश्चतुभि-
र्हीनो निष्प्रयोजन इत्यर्थः । अष्टादश पदाविषयः पक्षो दुष्ट
इत्याशयः । असाध्यविरुद्धावाह स एव ।

ममानेन प्रदातव्यं शशमृद्गृह्णतन्धनुः ।

असम्भाव्यमसाध्यन्तं पक्षं माङ्गं मनीषिणः ।

यस्मिन्नावेदिते पक्षे प्राङ्मुखाकेऽथ राजानि ।

पुरराष्ट्रे विरोधः स्याद्विरुद्धः सोऽभिधीयत इति ॥

मिताक्षरायामसाध्यविरुद्धावन्यथोक्तौ । देवदत्तेनाहं सम्भू-
भङ्गमुपहंसित इत्याद्युत्ताध्यसाधनासम्भवात् । अल्पकाल-
त्वान्न साक्षादिसम्भवोत्पन्नत्वान्न दिव्यमिति । मूकेनाहं शम्भुः
इत्यादिविरुद्धमिति । पुरराष्ट्रादिविरुद्धमपि विरुद्धपदेन
व्याख्याय राज्ञाविरुजित इत्यादिस्मृत्यन्तरस्य तदर्थतयोदाहृ-
तन्तञ्च पूर्वमस्माभि रनादेयमव्यवहारनिरूपणे लिखितम् ।
अन्येऽपि पक्षाभासाः स्मृतिचन्द्रिकोदाहृतवचनोक्ता ज्ञेयाः ।

यथा भिन्न क्रमोव्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निरर्थकः ।

अतीतकालो विद्विष्टः पक्षो नादेय इष्यते ॥

यथास्थानानिवेशेन नैवपक्षार्थकल्पना ।

शस्यते तेन पक्षः स भिन्नक्रम उदाहृतः ॥

व्यत्यस्ताक्षरसन्निवेशो भिन्नक्रम इति यावत् ।

व्युत्क्रमार्थो व्यवहितान्वयेनार्थाबोधकः ।

प्रकीर्णार्थोऽसङ्कलितार्थः ।

मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो यत्न लिख्यते ।
 निरर्थकः सर्वैः पक्षो भूतसाधनवर्जितः ।
 भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्न हि लिख्यते ।
 अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यविकृतः ॥
 यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्शनम् ।
 विवक्ष्यते क्रियाभेदाः सपक्षोद्दिष्ट उच्यते ॥
 भूतसाधनं मूलभूतं साधनन्तेन वर्जितः ।

भूतकालः साध्यकालः । अन्यानपि पक्षाभासानाह स एव ।

अन्याक्षरनिवेशेन अन्यार्थगमनेन च ।

आकुलन्तु भवेत्लेख्यं क्रिया चैवाकुला भवेत् ॥

साधनं सद्यः साध्येन निर्दिष्टं यत्न लेखयेत् ।

उक्तक्रमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिध्यतीति ॥

विरुद्धा विरुद्धश्च हाव्यर्थो निवेशितौ ।

एकस्मिन् यत्न दृश्यते तं पक्षं दूरत स्थजेत् ॥

परस्परविरुद्धानि यः पदानि निवेशयेत् ।

विरुद्धपदसङ्कीर्णं भाषा तस्य न सिध्यतीति ॥

यत्न । पुरराष्ट्र विरुद्धश्च यच्च राज्ञा विवर्जितः ।

अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यतीति ॥

स्मरणात् तस्यायमर्थः । राज्ञा विवर्जितो राजत्यक्तगु-
 णादिविषयकर्णादानादिपदमिश्रितस्तु क्रियाभेदेन युगपन्न
 सिध्यतीति । मदीयारूपका इत्यन्तोऽनया वृत्त्यानेन गृहीताः
 सुवर्णाश्च यदस्मत्सो मया निक्षेपीकृत मयनिदं मदीयसो-
 मपहरतीत्यनेकपदविषयस्यापि पक्षस्य क्रमेणाप्यनुपादेयत्वे-
 तत्त्वनिर्णयाभावप्रसङ्गेन युक्तिविरोधात् ।

वैयक्याण्यनिरुद्धं यत्कालं व्यवहारेषु निश्चितम् ।

कामन्तदपि गृहीत्वा राजा जल्पबुद्धयति ।

कात्यायनवचनं विरोधाच्च ।

तस्माद्युगपत् पक्षाभासोत्प्रेष रमणीयम् ।

अनेकवस्तुसङ्कीर्णस्यापक्षत्वमव्यवस्थितम् ॥

हिरण्यरूपकवासांसि वानेन मत्तो दृष्ट्वा गृहीतान्यस्य
हस्तेमया निःक्षिप्तान्यनेनापच्युतानि वेत्येकस्मिन्नपि पदे युग-
पदपीडयपक्षोपन्यासस्यादुष्टत्वात् । साध्यञ्च विधिसुखेन प्रति-
षेधसुखेन वा पक्षनिषेधणीयमित्याह कात्यायनः ।

न्यायं संयच्छते कर्तुमन्यायं वा करोत्ययम् ।

न लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिद्धति ॥

न्यायं स्वमित्यनेन ममेतावद्धनमादाय न ददातीत्यादि
प्रतिबन्धसुखतोऽपि लक्षिता । अन्यायं वेत्यनेन ममेदमपहर-
तीत्यादि विधिसुखता प्रदर्शिता । दृष्टस्मृतिरपि ।

प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।

निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षम्पक्षविदो विदुरिति ॥

प्रतिज्ञादोषैः प्रतिज्ञासव्यासादिभिर्मुक्तं रहितम् । तच्च
दर्शिताः प्राक् । साध्यं साध्याहम् । प्रत्यर्थि धर्मविशिष्टधर्मि-
वचनमिति यावत् । सत्कारणान्वितं स्फुटदोषरहितहेतु-
सहितम् । निश्चितं सन्देहाजनकं वाक्यरचनायुक्तञ्चतु स्वयमेव
निश्चितं विप्रतिपत्तावयवविषयाभावात् । लोकसिद्धं व्यवहा-
हारिकधर्मादिबुद्धम् । अतएव मनुः ।

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात् प्रतिष्ठिता ।

वह्निश्चेद्भाष्यते धर्मान्वितताद्यावहारिकात् ॥

प्रतिष्ठिता प्रसिद्धत्वादिदोषनिर्मुक्तादिभाषां प्रतिज्ञाभ्यां-
 धैर्यारिक धर्माविद्वद्वा च सत्याग्राह्या न भवति राजादीना-
 मित्यर्थः । भवेदेवसु । यत्र श्रुतमात्रमेव सति लोकानां स-
 म्रत्यय संल्लोकसिद्धिं मनेन निर्धनकृतो लक्षादिसङ्ख्याधनाद्येपो न
 पक्ष इति व्याचख्यौ तद्वाधरूपप्रतिज्ञादोषवत्त्वेनैव तादृश-
 पक्षस्य निराकरणात् । प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तमित्यनेनैव गता-
 र्थम् । अयंश्च पक्षः प्राक्पाण्डुलेख्यं भूमिफलकादौ कारयित्वा
 शोधितः पश्चात्पत्रे लेखनीयः । तथा च दृश्यतिः ।

अधिकांशातयेदर्शान् भूमीनांश्च परिपूरयेत् ।

भूमौ निवेशयेत्तावद्यावदर्थो विनिश्चितः ॥

शातयेदुदपेत् । भूमाविति पाण्डुलेख्यं योग्याधारोपलक्ष-
 णम् । अतएवाह । स एव ।

पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽभिलेखयेत् ।

पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितमिति ॥

स्वभावोक्तम्भयाद्युपाधिनोक्तम् । व्यासोऽपि ।

पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।

ऊनाधिकान्तु संशोध्य पश्चात्पत्रे निवेशयेत् ॥

शोधनश्चोत्तरयोग्यतावधि विधेयम् । न ततः पर-मनव-
 स्यपन्तेरदृष्टार्थतापाताच्च । तथा च नारदः ।

शोधयेत्पूर्ववाहन्तु यावन्तोत्तरदर्शने ।

अवष्टब्धोत्तरेण निवृत्तं शोधनम्भवत् ॥

अवष्टब्धोत्तरयोग्यस्य यत्प्रार्थ्यप्रगल्भात्वात् पक्षदोषगुण-
 ज्ञानादानाभ्यां शोधयितुमशक्तस्य वक्तव्यार्थं निर्धार्य सभ्यैरेव
 संशोधनीयः । यथाह दृश्यतिः ।

अभियोक्ता प्रगल्भात्वादुक्तोत्सृजते यदा ।

सम्यैस्तु शोधनस्तस्य कार्त्तमर्यागुरूपत इति ॥

यदि भाषामशोधयित्वैवोत्तरन्दापयन्ति सभ्यास्तदा रागा-
ल्लोभाङ्गयादापीत्याद्युक्तदण्डेन सभ्यान् दण्डयित्वा पुनः प्रति-
ज्ञालेखनपूर्वकं व्यवहारः । प्रवर्त्तनीयो राज्ञेति तात्पर्यम् ।
यदा त्वर्थिप्रत्यर्थिनोर्लेखनापाठवद्वाजकीयलेखकद्वारा तौ भा-
षोक्तरे लेखयतः । सचान्यतरपक्षपातेनान्यथा लिखित्वन्त्यत्
स राज्ञा चौरवद्दण्डा इत्याह कात्यायनः ।

अन्यदुक्तं लिखेदम्यद्योऽर्थिप्रत्यर्थिनां वचः ।

चौरवत्तासयेत्तन्तु धार्मिकः दृष्टिवीपतिरिति ॥

अत्र तासयेदित्युक्ते सात्प्रयोजनं पुनस्तादृशकार्ये दृष्टि-
निरोधे । स्मृतितत्त्वे तु चौरवत्तासयेदित्येवं पठितम् ॥ एव-
मुक्तलक्षणाः पक्षचतुर्विधः । तथाच दृश्यतिः ।

शङ्काभियोगस्तत्त्वस्य लभ्येऽर्थेभ्यर्थिनन्तया ।

दृक्ते वादे पुन न्यायः पक्षो ज्ञेय चतुर्विधः ॥

चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैव च ।

चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः कौचिदद्विधः स्मृतः ॥

भ्रान्तिः शङ्कासमुद्दिष्टा तत्त्वन्तस्वार्थदर्शनम् ।

लभ्येऽर्थेभ्यर्थनं मोहं सायादृक्ते पुनः क्रियेति ॥

नारदः । सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्वानौ हीयते वादी तरंस्वामुत्तरो भवेत् ॥

उत्तर उत्कृष्टो विजयेति यावत् । यद्यपि न्यायाख्यपक्षा-
वयववाक्यान्तर्गतं प्रतिज्ञास्वरूपं साध्यधर्मविशिष्ट धर्मिवचन-
मात्रं तथाप्यत्र सत्कारणान्वितमित्युक्तत्वात् सहेतुक-साध्य-

विशिष्टधर्मिवचनं प्रतिज्ञेति गम्यते । हेतोश्च पञ्चभूताऽध-
मर्णादिनिष्ठत्वं तद्वन्नीकृतं क्रियापदेन सिद्धतीति ध्येयम् ।
तथा सति स्थापनानुमानप्रयोग एव प्रतिज्ञा । प्रतिस्थाप-
नानुमानप्रयोग एव चोत्तरमतपर्यवस्यति । अतएव स्मृत्युक्त्या
उभयभासा यथावयवमर्थान्तरमप्यनुयोज्यानुयोगासिद्धादिनि-
ग्रहस्थानहेत्वाभासादिष्वेव पर्यवस्यन्ति । ततश्च त्वं शतं मर्त्यं
धारयसि । ऋणत्वेन मत्तो गृहीततावद्भुजत्वादिति भाषा-
शरीरम् । न धारयास्य गृहीतत्वात् प्रतिदत्तत्वादेत्याद्युक्त-
शरीरम् । अत्र च न साधुशब्दनिवमन्सादनभिज्ञानामत्रार्थि
प्रत्यर्थितदर्शनात् । बोधकास्तु येषां ये शब्दाः प्रसिद्धास्तैरेव
भाषा लेखनीया । प्रतिवादिसभ्यादीनां तदभिज्ञत्वे भाषा-
द्यवाद्यभिज्ञैस्तैरेव बोधनीया इत्याद्युक्तम् । अतएव विष्णुधर्मो-
ऽध्यापनेऽपि साधुशब्दनिवमान्नारह आह ।

संस्कृतैः प्राकृतैर्वाऽर्थैः शिष्यमनुरूपतः ।

देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतइति ॥

इति प्रतिज्ञापादो निरूपितः । अथोत्तरपादो निरूप्यते ।
तत्र निर्दोषावाग्भाषायां निश्चिततदर्थेन प्रत्यर्थिनोत्तरन्देयम् ।
तथा च दृश्यते ।

विनिश्चिते पूर्वपक्षे ग्राह्याग्राह्य विशेषिते ।

प्रतिज्ञार्थे स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरन्ततः ॥

विनिश्चिते संशयरहितज्ञानमोचरीकृतार्थे विशेषितेऽत
एव स्थिरीभूते लेखयेदिति वाचयेदित्यस्याप्युपलक्ष्यं वाच-
नपूर्वकत्वाल्लेखनस्य । इदञ्चार्थसन्निधावेव लेखनीयमित्याह ।
आज्ञवल्काः । स्मृतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकासन्निधौ ।

श्रुतो भाषार्थो येन प्रत्यर्थिना सः श्रुतार्थस्तस्येति कर्त्तरि
षष्ठी । तेन लेख्यमित्यर्थः । पूर्वावेदकोऽर्थी पूर्वपक्षादुत्तरो-
पन्यस्य इत्युत्तरम्पूर्वपक्षोपमर्दकमुच्यते यथाऽतु नारद-
प्रजापती ।

पक्षस्य व्यापकं सारं सन्दिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरान्तद्विदो विदुरिति ॥

पक्षस्य व्यापकं निराकरणसमर्थम् । सारं न्याय्यम् ।
असन्दिग्धं सन्देहजनक-नानार्थादिशब्दरहितम् । अनाकुलं
पूर्वापराविरुद्धम् । अव्याख्यागम्यमप्रसिद्धदेशभाषाभिधानेन
प्रसिद्धार्थपद-दुष्टिष्ठविभक्ति समासव्यवहितयोजना व्यवधा-
रण-कल्पना विपरिणामसाध्याहाराभिधानेन वा यत् क्लिष्ट-
व्याख्यानेन दुर्गमार्थं न भवति । हारीतोऽपि ।

पूर्वपक्षार्थं सम्बन्धमनेकार्थमनाकुलम् ।

उपयुक्तमव्यस्तपदं व्यापकं नातिभूरि च ॥

सारभूतमसन्दिग्धं स्वपक्षैकान्तसम्भवम् ।

अर्थिआव्यमगूढार्थन्देयमुत्तरं मीड्यमिति ॥

अनेकार्थमनेके ऽर्था उपयुक्ता विशेषणादयो यत्र तत्तथा ।
नत्वनेकार्थपदयुक्तान्तस्य सन्दिग्धत्वेन दुष्टत्वात् । अनाकुल-
मुक्तार्थम् । उपयुक्तशब्दैरन्यूनमनल्पम् । अव्यस्तानि व्यत्या-
सयोजनानपेक्षाणि पदानि यत्र तदव्यस्तपदम् । व्यापकम्प-
रिपूर्णार्थम् । नातिभूरि अनुपयोगि व्यस्तरहितम् ।
सारभूतत्वासन्दिग्धत्वे व्याख्याते । स्वपक्षैकान्तसम्भवम् ।
स्वपरिगृहीतपक्ष एवैकान्तेन नियमेन सम्भवति न कय-

स्त्रिदपि पञ्चान्तरकक्षामवगाहते तत् । अथ्यद्यत्तार्थम् । शब्दा-
दर्पादिभिर्बुद्धोत्तरं न ददाति प्रतिवादी तदा कथञ्चित्
ससम्प्रदाष्टिवाक्येन राज्ञे उत्तरं दापनीयमित्याह ।

दृढसतिः । पूर्वपक्षे यथार्थन्तु न रघ्यादुत्तरन्तु यः ।

प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात् सामाहिभिर्दपक्रमैः ॥

प्रियपूर्वं वचः साम भेदस्तुभयदर्शनम् ।

अर्थापकर्षणन्दण्ड स्ताडनं बन्धनं तथा ॥

उभयैश्चोद्यमानस्तु न दद्यादुत्तरन्तु यः ।

अतिकान्ते सप्तरात्रे जितोऽसौ दण्डमर्हति ॥

उभयैर्दुर्भिक्षीत्रै चोपायैरित्यर्थः ।

कात्यायनः । यथार्थमुत्तरं दद्यादयच्छत् तच्च दापयेत् ॥

मोहाद्वा यदि वा शब्दाद्यन्वोक्तं पूर्ववादिना ।

उत्तरान्तर्गतं वापि तद्ग्राह्यं मुभयोरपि ॥

मोहादिवशात् पूर्ववादिना प्रागनुक्तमप्युत्तरान्तर्गतं मुत्त-
राभिधानसमय एव प्रोच्यमानं मुभयोरुत्तरवादिष्ववहारं
दर्शिनो ग्राह्यं ग्रहणार्हमवतीत्यर्थः । उत्तरलेखनोत्तरन्तु
न ग्राह्यमित्यर्थसिद्धमपि स्पष्टार्थमाह ।

स एव । उभयोरलिखिते वाक्ये प्रारम्भे कार्यनिर्णये ।

अयुक्तं तत्र यो ब्रूयात् तस्मादर्थ्यात् स ङीयते इति ॥

अथोत्तरभेदाः । तत्रकात्यायनः ।

सत्यं मिथ्योत्तरञ्चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

पूर्वन्यायविधिश्चैव मुत्तरं स्याच्चतुर्विधमिति ॥

सत्यं सम्प्रतिपत्तिः । प्रत्यवस्कन्दनं क्लृप्तोत्तरम् ।

व्यासः । साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता ।

यथा रूपकशतं मद्यां धारयसीत्युक्ते सत्यन्वारयामि
हास्यामीति च । यद्यपि भाषार्थस्यानिराकरणादनुत्तर-
त्वमस्याभाति । तथाप्यभियोक्ता साध्यतयोपन्यस्तस्य सिद्ध-
त्वोपन्यासात् साध्यत्वानिराकरणादुत्तरत्वमस्यावसेयम् । तथा
च स्मरणम् ।

अनुक्ता कारणं यत्त पक्षवादी प्रपद्यते ।

प्रतिपत्तिस्तु सा श्रेया कारणे दूषणं पृथक् ॥

कारणं परोक्तहेतुदूषणम् । वादी प्रत्यर्थी । कारणे कारणी-
त्तरे पृथक् दूषणं भवेदित्यर्थः । नचास्याः सिद्धसाधनत्वेन
सदुत्तरत्वे पूर्ववादिनो निग्रहस्थानं स्यादिति शङ्का इष्टा-
पक्षेः । पराजयेऽपि पूर्ववादिनोदण्डः परं न भवति अपरा-
धाभावात् । वाचस्यतिस्तु तत्त्वनिर्णिनीपुकथायाः सिद्ध-
साधनस्यादोषत्वाच्च निग्रहोऽपीत्याह । न चैवं धर्माधिक-
रणप्रवेशपक्षलिखने पूर्ववादिनो दृश्येति वाच्यम् । प्राग्वि-
प्रतिपक्षस्यानुतापवतः प्रत्यर्थिनः पक्षादपि सम्प्रति सम्प्रवात्
सन्धिकरणोत्तरमिव । सन्धिकरणञ्च निरूपयिष्यते । मिथ्यो-
त्तरन्तु न धारयामीत्यादि । यथाह कात्यायनः ।

अभिसुक्तो ऽभियोगस्य यदि कुर्यादपक्कवम् ।

मिथ्या तप्तु विजानीया उत्तरं व्यवहारत इति ॥

व्यासोऽपि । मिथ्या स्यात् साध्यनिष्कृतिरिति । साध्यस्य
सहेतुकसाध्यस्य शब्दतोऽर्थतो वा निष्कृतो मिथ्योत्तरमित्यर्थः ।
केवलसाध्यनिष्कृतस्य संप्रतिपत्तिभिन्नोत्तरान्तरेष्वपि प्रस-
ङ्गादिति वाचस्यतिः । तच्चिन्त्यम् ।

सहेतुका साध्यनिष्कवस्य तत्रापि सम्भवात् ।

तस्मादपङ्कवमात्रं कारणाद्यसम्बलितं मिथ्योत्तरम् ।

कारणप्राङ्मुलापसम्बलितं तत्परान्तरे इति वयम् ॥

एतच्च मिथ्योत्तरस्यतुर्विधम् । मिथ्यैतन्नामिजानामि
तदा तत्र न सन्निधिः । अजातश्वास्त्रि तत्काल इति मिथ्या-
सतुर्विधमिति व्यासस्मरणात् । अत्र च मिथ्यैतदिति कण्ठतो-
पपङ्कवो न जानामीत्यादिरर्थतः । अतएवाह कात्यायनः ।

श्रुत्वा भाषार्थं मन्यन्तु यदि तस्मिन्निषेधति ।

अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तज्ज्ञेय सुत्तर मिति ॥

अत्र वाच्यमिति । भाषार्थस्य सहेतुसाध्यस्य मिथ्योत्त-
रेण निष्कवेऽपि हेत्वपङ्कवांश्च एव स्वरूपासिद्धिरुपस्थापना-
दोषः । साध्यापङ्कवांश्च, कारणोत्तरादिव्यवच्छेदकतयाऽ-
त्रान्तर्भाव्यते । तथा हि गृहीतत्वाद्धारणे भाषावादिना साध्य
उपन्यस्ते कालदेशविशेषगर्भायान्तस्यां मया न गृहीत इति
हेत्वभावशब्देनैवोच्यते । कालविशेषगर्भायान्तु तदा नाहं
जात इत्यर्थात् देशविशेषगर्भायामपि तदा तत्राहं नास-
मित्यर्थात् । अतएवार्थिक भाषाप्रतिषेधस्त्रिविधः सोपादेशमि-
थ्योत्तरम् । आद्यस्तु केवलमिथ्योत्तरमिति । न चैवं ग्रह-
णास्तन्मन्यो रसन्निधाना जन्मनोरेव प्रतिपाद्यतास्तु
किमार्थिका ग्रहणापर्यन्ततात्ययेति वाच्यम् । यद्यपि तदा
जातस्तत्र संख तथापि न गृह्णाति तादृशां सर्वेषां ग्रहणा-
भावादतः सन्निधानजन्ममात्रस्य ग्रहणाव्याप्तत्वाद्यापका-
भावात् । व्याप्यग्रहणाभावासिद्धे स्तत्कालीनजन्माभावसन्नि-
धानाभावयोरेव ग्रहणाभावसाधकता । न ह्यनुत्पन्ना

गृह्णात्यसन्निहितो वेति सम्भवतीति तावत्पर्यन्ततात्पर्या-
वस्थान्मावात् अतएव सर्वत्रापि मिथ्योक्तरे स्थापकस्य ग्रहण
स्थापनायक्रियोपन्यास इत्याह । तत्तुच्छम् । साध्यानालिक्रित-
हेत्वभावभातोपन्यासे ऽर्थान्तरत्वापातात् । हेतुत्वस्य साध्य-
निरूपितत्वेन तदभावमुखेन साध्यभावव्यवस्थापन एव
स्थापनादूपाणासम्भवात् । उक्त रान्तरव्यवच्छेदमात्रस्या-
दृष्टतार्थापत्तेश्च । यत्र तु पूर्ववादिनः पितृणांदिग्रहण-
हेतुकधारणादिप्रतिज्ञा तत्वाज्ञानद्वारकसाक्षाद्वा तदपक्वो-
मिथ्योत्तरम् । तत्काताजन्मतद्देशाऽसन्निधानयो रेतदीययो
स्तदीययो स्तदीयग्रहणाभावासाधकत्वात् । अतएव प्रकाशा-
स्वामिक्रयेनाष्टिकेनादत्तत्वादिकमपि प्रमापणीय मित्यभियुक्त-
स्मरणमपि सङ्गच्छते अन्यथा दूषणदत्तत्वादुपन्यासा-
ददत्तत्वादि प्रमापणमधिकं स्यात् । तेन तत्प्रतिपादने
दत्तत्वादेर्नाष्टिकोक्ततत् स्वत्वास्कन्दकत्वादस्य प्रत्यवस्क-
न्दनरूपत्वात्तस्यैव तत्साधनापत्तौ मिथ्याक्रियापूर्ववाद इति
विरुद्धोक्त । इष्टापत्तावुच्यमानायां मिथ्योत्तरभेदत्वोक्तिवि-
रोधात् । प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्यं गृहीतं परन्तु प्रतिदत्तं
प्रतिग्रहलब्धं वेत्यादि । यथाह नारदः ।

अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्नथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं स्मृत मिति ॥

प्रपद्य स्वीकृत्य । यद्यपि भाषार्थस्य न सर्वांशस्वीकारोऽत्र
सम्प्रतिपत्तितापत्तेः । कारणोक्त्यानर्थक्यापाताच्च । तथा
च ग्रहणेन धारणेन तेन च प्रत्यर्पणीयत्वे साध्यत्वेन प्रतिज्ञा-
तेन ग्रहणांशमभ्युपेत्य प्रतिदानेन प्रतिग्रहादिना वा धारणं

प्रत्यर्थनीयत्वाभावं प्रत्यर्थी साधयति । मिथोत्तरादतएवा-
स्य भेदः । तत्र भाषार्थस्य सर्वस्यापङ्गवादत्वेकदेशानपङ्ग-
वात् प्राङ्म्याये तु यथायथं सुमयसम्भव इति ततोऽपि भेदः ।
तच्च तच्च विवक्ष्यामः । यत्तु प्राङ्म्यायोधार्थमाणात्वादिसामा-
न्याभावज्ञापकः । कारणोत्तरन्तु तद्वत्सञ्ज्ञापकमिति तयोर्भेद-
इति वाचस्पतिनोक्तम् । तत्तुच्छम् । प्राङ्म्यायेनापि कारण-
सुखेनोभयोरपि ज्ञापनसम्भवात् । तस्मादस्मादुक्तमेव भेदकं
व्यायः । त्रिविधञ्चैतत् । स्थापनाधिकबलन्तत् समबलवत् तदू-
नबलञ्चेति । उदाहृतमेवाधिकबलम् । तत्र हि मध्यमयं-
शतस्य धारयः । प्रतियोग्यतया मन्तो गृहीततावच्चनत्वादि-
त्यादि भाषायान्निर्व्यातनादिस्थले व्यभिचारवारणायैदानी-
न्तनधारणाद्युपनिपत्तिगम्यमपरिशोधितत्वादिविशेषणमर्थिनो-
ऽवश्यं हृदिस्थमाख्येयन्तथाच प्रतिदानाद्युपन्यासेन तद-
सिद्धिः प्रत्यर्थिनोक्ता भवतीति ध्येयम् । कात्यायनोऽपि स्पष्ट-
माचष्टे ।

अर्थिनाभिहितो ह्यर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयादाध्वं भृगुरवधीत् । इति ।

आधर्ममधरत्वदुर्बलत्वमिति यावत् । पूर्वपक्षस्येति शेषः ।

पूर्वपक्षदौर्बल्यमुत्तरस्य प्राबल्यमर्थत उक्तम् । अतएव नादृष्टः ।

आधर्म्यं पूर्वपक्षस्य यद्यन्वर्थवशाद्भवेत् ।

विवादे साक्षिग्रहणं प्रमाणमालोपलक्षणम्—

प्रदीपज्ञातस्तु । धार्थमाणात्वे कारणं गृहीतत्वं प्रपद्य

ब्रूयात् । परिशोधनादिकमिति शेषः । अपरिशोधितत्वादि-

कस्य स्थापनाहेतुविशेषणं काष्ठरवेण शेषमित्याहुः । तत्र

व्यवहितयोजनाध्याहारयोर्विना कारणमनुचितत्वात् । कारणं प्रपद्येत्यन्वये तमित्यस्य साकाङ्क्षत्वेनाग्नयप्रसङ्गाच्च । अन्ये तु प्रपद्य स्थापनाहेतुमभ्युपेत्य यत्तद्विपरीतवचनं तत्कारणोत्तरमिति त्वितयपरमेवेदं वचनमिति वदन्ति । अत्राविक-समबलकारणोत्तरयोः स्थापनाया आधर्म्मसम्भवेनैतद्वाक्यस्य त्वितयविषयत्वाद्येण इति वाचस्पत्युक्तम् । दूषणं कारणोत्तरस्य त्रैविध्यं तदुक्तं खण्डयद्भिरनुपदमेवोद्धरिष्यते । संभवतः मियभूमदीया क्रमागतत्वादित्येकेन भाषतेऽपरोऽपि तदेवोत्तरयति सत्प्रतिपक्षरीत्येति । दुर्बलं कारणोत्तरन्तु, मये यं विंशतिवर्षावधि भूमिरमुकस्वामिकाधीनेतिभाषायां स्वामि नैव पञ्चवर्षावधिमप्याहितत्वाग्नदीयेति सत्प्रतिपक्षरीत्योत्तरितं आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वानुबलवत्तरेति वचनादिदं दुर्बलम् । अत्र आधिक्यबले प्रतिवादिनः प्रमाणोपन्यासाधि-कारः प्रबलत्वसाधनाय । अन्ययोस्तु पूर्ववादिन एव । गुरावभिहिते हेतोः प्रतिपादिक्रिया भवेत् । दुर्बले वादिनः प्रोक्ता तुल्यैः पूर्वक्रियैव चेति स्मरणात् ।

कारणात् पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वम्प्रपद्यते ।

अतः क्रिया सदा प्रोक्ता पूर्वपक्षप्रसाधिनी ॥

इति कारणाद्वलवत्त्वात् । उत्तरत्वमुक्तमत्वम् । पूर्वपक्ष बलवत्त्वहेतुकां पूर्ववादिनः क्रियां प्रतिपादयिता कात्यायने नोत्तरस्यापि बलवत्त्व उत्तरवादिनः क्रियेत्युक्तम्भवति । इ वाचस्पतिमिश्रोक्तम् । व्यवहारतत्त्वकाराभ्युपेतञ्च कारणोत्तरत्रैविध्यमदुक्तम् । वचनानाकूटत्वादयुक्तभावाच्च । तथा च अर्थिनालोच्यते इत्यदि नारदवाक्यस्वाविकबलकारणविषय

वीरभित्तोदये

त्वे न किञ्चिद्विजमस्ति । प्रत्युत तस्य तन्मात्रविषयत्वे त्रितय-
साधारणकारणोत्तरस्वरूपाभिधायकवचनान्तत्वासान्वस्वरूपा
ज्ञानप्रसङ्गः ।

भवताप्येतस्य त्रितयसाधारणान्यभ्युपगमाच्च ।

समानबलो न बलविषयवचनान्तरा भवाच्च ॥

यत्नोच्यते कात्यायनीये । अर्थिनाभिहितोऽर्थः प्रत्यर्थी
यदि तन्तथा प्रपद्य कारणम् इत्यादि वाक्ये नारदीये वाधयं
पूर्वपक्षस्येत्यादि वाक्ये तावदाधर्यशब्देपादानात्मनो न बल-
कारणोत्तरेविषयी भवितु मनर्हेतदेकवाक्यतयार्थिना लिखितो
योऽर्थः प्रत्यर्थी इत्यपि नारदवाक्यमधिकबलकारणोत्तरविष-
यमेवेति । तदबुद्धिपूर्वकम् । तथा सति नारदीयमेव वचन-
द्वयमनर्थकं प्रसज्यत इति सामान्यविशेषविषयत्वमेव तस्या-
भ्युपगन्तव्यम् । अस्त्वेवन्तथा सति सामान्यलक्षणानभिधान-
दोषोऽपि प्रतिक्षिप्तः । आधर्योऽपि तव वचनयोस्तूक्तयुक्त्योर्बल-
मात्रविषयत्वम् । समबलातिबलयोस्त्वाधर्यभावात्तदाक्षिप्तं
लक्षणान्तरमूह्यमिति सर्वं सुस्थमिति चेन्न आधर्यसुपमर्द-
कत्वं वाद्युपन्यस्तग्रहणाङ्गीकारेणाधारणादिकारणप्रतिदाना-
द्युपन्यासे तस्यैव साध्यत्वाविर्भावे तदुक्तग्रहणयोः प्रमाणोप-
न्यासानपेक्षत्वमेव ।

इदमेवाभिप्रेत्य कल्पतरौ लक्ष्मीधरोऽप्याह ।

आधर्यं प्रमाणानर्हत्वं पूर्वपक्षस्येत्यर्थ इति ॥

अतएव कारणे प्रतिवादिनीति सामान्यत एव कारणो-
त्तरे प्रतिवादिन एव क्रिया वक्ष्यते । तेन यत्त्रितयसाधार-
णत्वमस्य वचसोऽन्यमतसुपन्यस्याधर्योक्तिविरोधादूहितम् । तद-

युक्तम् । वस्तुतस्तु प्रमाणोपन्यासे तत्त्वामीचीन्यासामीचीन्यस्तं
 त्रैविध्यमुत्तरान्तरेऽपि पारमार्थिकं सम्भवत्येवेति कारणोत्तर-
 मात्रे तदभिधानमर्हन्ततः पूर्वं तत्रापि दुर्ज्ञेयम् । स्वस्वाभिमानेन
 तु पक्षोत्तरयोः सार्वत्रिकमधिकबलवत्त्वमेव । अन्यथा विवादा-
 प्रवृत्तिप्रसक्तेः प्रमाणोक्तिप्रत्याकलितयोस्तद्विवेचनार्थयोरत-
 एवोपयोगोऽभ्यधाधिकबलकारणोत्तरे तयोरनुपयोगादिपाश्व-
 प्रसङ्गः । संप्रतिपत्तिवत् । गुरावभिहिते हेतावित्यादेशं
 स्मरणस्य न कारणोत्तरत्रैविध्येन क्रिया व्यवस्थापकत्वम् ।
 कारणे प्रतिवादिनीति सामान्यवचनसङ्कोचस्य निर्बुक्तिकस्य
 प्रसक्तेः । किन्तु मिथ्याद्युत्तरत्रैविध्येन । तथाहि गुरौ पूर्व-
 पक्षोक्तहेत्वभ्युपगमेन कारणोत्तरे कारणोपन्यासात् प्राङ्-
 न्याये च तदुपन्यासात्तयोः साध्यत्वाविर्भावे बाहुक्तसाध्ये
 साध्यत्वतिरोधानात् प्रतिवादिनः क्रिया । दुर्वले दूतरे मि-
 थ्यास्ये भावरूपत्वेन भावप्रमाणाभावमात्रेण सिद्धेः । साध्यत्वा-
 नर्हे वादिसाध्यत्वात्तिरोधानात्तस्य क्रिया । तुल्ये द्वयोरपि
 भावसाधकयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वक्रिया पूर्वं ममेदमिति वद-
 तोऽन्यतरस्येत्यर्थः । इदञ्च साक्षिषूभयतः सत्स्वित्यादिवचनं
 व्याचक्षणा निपुणतरमुपपादयिष्यामः । कारणात् पूर्वपक्षोऽ-
 पीति कात्यायनीयन्तु प्रामाणिकत्वनिबन्धनपूर्वपक्षस्योत्तमत्वं
 प्रतिपादयतः यद्यत्र पूर्ववादिनः क्रिया वाक्यान्तरेणोक्ता तद्वि-
 षयत्वेनाप्युपपद्यत इति न किञ्चिदेतत् । अतएव मिताक्षरा-
 कल्पतरुत्वाकरमदनरत्नसूतिचन्द्रिकाकारादिभिरिदमुपे-
 क्षितम् ।

प्राङ्न्यायलक्षणासाह । हारीतः ।

अस्मिन्नर्थे समानेन वादः पूर्वमभूत्तदा ।

जितोऽयमिति चेद् ब्रूयात् प्राङ्गन्यायः स्थापितुं नरम् ॥

कात्यायनवृत्तस्यती ।

आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेख्यते यदि ।

सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्गन्यायश्च स उच्यते इति ॥

अतः प्राङ्गन्यायपदमन्वर्थम् । प्राङ्गन्यायस्य च प्रागवस्थायां मिथ्याकारणान्वतरोत्तरोपादानेनैव व्यवहारप्रवृत्तिरिति प्राङ्गन्यायसाधने तदेव सिद्धमभवति इतिसम्भवति धार्यमाणत्वादिसामान्याभावनङ्गसोभयज्ञापकता प्राङ्गन्यायस्येति मिथ्याकारणोत्तराभ्यामस्य भेदः । त्विप्रकारश्च प्राङ्गन्यायः । तथा च कात्यायनः । विभावयामि कुलिकैः सान्निभिर्लिखितेन वा ।

जितश्चैव मयायं प्राक् प्राङ्गन्यायस्मिप्रकारकः ॥

कुलिकैरिति प्राकृतव्यवहारदर्शिनामुपलक्षणम् । इत्युत्तरभेदाः । अथोत्तरभासा ।

यद्यप्युत्तरलक्षणराहित्यादेवोत्तराभासत्वमर्थसिद्धमभवतीति नोत्तराभासा दृश्यन्वाच्या । योगीश्वरादिभिरत एव नोक्ताः । तथापि स्पष्टीकरणाय कैश्चिदुक्ताः । तथा च मिताक्षरादृतवचनम् ।

सन्दिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च ।

पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरम्भवेत् इति ॥

एतच्च तत्रैवोदाहरणनिष्ठतया व्याख्यातम् ।

सुवर्णशतमनेन गृहीतमिति उक्ते सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं माषकशतस्येत्येवं सन्दिग्धमुत्तरम्भवेदिति । प्रकृतादत्यल्पसुवर्णशताभियोगे पणशतन्वास्यामीति । अत्यल्पं सुवर्णशताभि

योगे पक्षं धारयामीति । सुवर्णशताभियोगे पक्षशतानि धारयामीत्यतिभूरि । पक्षैकदेशव्यापि हिरण्यवस्त्राभियोगे हिरण्यं गृहीतमित्येतावन्मात्राभिधानम् । अथपदं पदान्तरेणाभियोगे पदान्तरमादायोत्तरम् । यथा मदीयमेतावद्वर्णं धारयतीत्यभियोगेनेनाहन्ताङित इत्यादि । अद्यापि देशस्थानादिभाषाविशेषेणाव्यापि । यथा मध्यदेशे वाराणस्यां पूर्वदिगवस्थितं मदीयमनेन क्षेतमपहृतमिति । निगूढार्थं मद्भ्यं सुवर्णशतं धारयतीत्यभियोगे किमहमेवास्मै धारयामीति । अत्र ध्वनिना प्राङ्निवाकः सभ्यावर्थावगच्छ्यै कक्ष्यैचिद्विधधारयतीत्यादि सूचनसम्भवाग्निगूढार्थमिदम् । पूर्वापरविरुद्धमाकुलं यथा सुवर्णशतं मद्भ्यं धारयतीत्यभियोगे धारयामि परन्तु गृहीतमेव नेति गृहीतं परन्तु न धारयामीति वा कारणाद्युपन्यासमधारणादावस्त्यैवोत्तरम् । व्याख्यागम्यम् । दुहितृसमाध्याहारादिसापेक्षत्वेन मेयार्थम् । यथा सुवर्णशतविषये पितृहृतवर्णाभियोगे गृहीतवचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । अत्र गृहीतशतसुवर्णस्य पितुर्वचनात्सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीत्यर्थविवक्षायामीदृक्षमसमर्थसमासाध्याहारादिसापेक्षत्वादुक्तलतस्वाभिमतार्थपरव्याख्यावगम्यार्थम् । असारम् । न्यायविरुद्धम् । यथा सुवर्णशतमनेन मत्तो वृद्धा गृहीतन्तस्य वृद्धिरेव दत्ता न मूलमित्यभियोगे सत्यं वृद्धिर्मयादत्ता मूलन्तु न गृहीतमिति । अत्र कश्चिदूर्वपक्षानिराकरणात् कश्चिदसम्भवादर्थत्वात् कापि विलम्बितार्थप्रत्यायकत्वाद्युपन्यासमनुत्तरत्वमवसेयम् । यद्यप्युदाहृतमसारं पूर्वापरविरोध एव पर्यवस्यति । तथापि

कचित्प्राज्ञात् कश्चिन्वायविरोधान्नात्वात्वमिति भेदकन्द्रव्यम् ।
 स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु काकदन्तसङ्कावोत्तरमिष्यत इति ।
 कात्वायनवचनञ्च तत्र सम्वादितवान् ।

काकस्य दन्ता नो सन्ति सन्तीत्यादि यदुत्तरम् ।

असारमिति तत्तेन समं नोत्तरमिष्यत इति ॥

कात्वायनेनान्येष्युत्तराभासा उक्ताः ।

अप्रसिद्धस्विरुद्धं यदत्यल्पमतिभूरि च ।

सन्दिग्धासम्भवाव्यक्तमन्वार्थश्चातिदोषवत् ॥

यद्यसपदमव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।

व्याख्यागम्यमसारश्च नोत्तरं स्वार्थसिद्धय इति ॥

एतान् स्वयमेव स व्याचष्टे ।

चिह्नाकारसहस्रान्तु समयश्चाविजानता ।

भाषान्तरेण वा प्रोक्तमप्रसिद्धन्तदुत्तरम् ॥

प्रतिदत्तं मया बाल्ये प्रतिदत्तं मया नहीति ।

यदेवमाह विज्ञेयं विरुद्धन्तदिहोत्तरम् ।

जितः पुरा मया वायमस्मिन्नर्थे विवक्षिते ।

पुरा मयाऽयमिति यत्तदूनश्चेत्तरं स्मृतम् ॥

मृहीतमिति वाच्ये तु कार्यन्तेन कृतं मया ।

पुरा मृहीतं यद्द्रव्यमित्येतदिति भूरि तु ॥

देयं मयेति वक्तव्ये मया देयमितीदृशम् ।

सन्दिग्धमुत्तरं ज्ञेयं व्यवहारे बुधैः सदा ॥

मयादेयमित्यत्राकारप्रक्षेपस्यापि सम्भवात्सन्दिग्धमिदम् ।

असम्भवमस्याभिर्देयन्वनमस्यात्प्रपौतपुत्रेण दत्तमित्येवमादि ।

अथक्तं सुखेन यदक्षराख्येव निर्येतुमशक्यानि । एतावुत्तरा-
भासावुद्दिष्टावपि स्पष्टाविति तेन न लक्षितौ ।

बलाबलेन चैतेन साहसं स्थापितं पुरा ।

अनुक्तं मेतन्मन्यन्ते तदन्यार्थमितीरितम् ॥

एतेन च बलेन प्राबल्येन अबलेन दौर्बल्येन च पुरा सा-
हसं मनुष्यभारणादिस्थापितं कृत्वा गोपितमिति यावत् ।
इत्यादि प्रकृतानुपयोगित्वादन्वार्थमित्यर्थः । व्यसपदं पदा-
न्तरेणाभियोगे कृति पदान्तरसंक्रमेणोत्तरमिति सोदाहरणं
मिताक्षरायां व्याख्यातं तत्प्रागेवोक्तम् । स्मृतिचन्द्रिकायान्तु
पूर्वपक्षनिश्चयात् प्रागुच्यमानं सर्वमेवोत्तरं व्यसपदमिति
व्याख्यातम् । व्यसम्यदं स्थानमुपन्यासावसरो यस्येति व्युत्-
पत्तेः । भवदेवेन तु अव्यसपदव्यापीति पाठं लिखित्वाऽन-
न्वितार्थपदव्याप्तमिति व्याख्यातं व्यवहारतिलके । तत्तु दोषा-
न्तरसङ्करादयुक्तमिति प्राच्यमेव व्याख्याद्वयमनुसन्धेयम् । उत्तर-
मित्येकवचनादयान्नवल्कीयाद्युत्तरसङ्करादयुत्तराभासत्वं सू-
चितम् । कात्यायनादिभिः स्पष्टमुक्तम् ।

पक्षैकदेशे यत्प्रत्यमेकदेशे च कारणम् ।

मिथ्या चैवैकदेशे च सङ्करान्तदनुत्तरमिति ॥

ङ्करादनुत्तरत्वे वीजं कात्यायनेनैवोक्तम् ।

नचैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः ।

नचार्थसिद्धिरभयो र्वैकत्र क्रियाद्वयमिति ॥

मिथ्याकारणोत्तरयोः सङ्करेऽर्थप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरेकस्मिन्
विवादे क्रियोपन्यासः प्रसज्यते । मिथ्याक्रियापूर्ववादे कारणो
तिवादिनीति स्मरणात् । मिथ्या मिथ्योत्तरे । पूर्ववादे

क्रियार्थिनः क्रियोपन्यास इत्यर्थः । यथा सुवर्णशतं रूपक-
 शतशब्देन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णशतं न गृहीतं रूपकशतं
 तु गृहीतं किन्तु प्रतिदत्तं प्रतिग्रहलब्धमित्यादि । द्वयोरेक-
 क्रियोपन्यासाभावे च व्यवहारघटकभेदे व्यवहारद्वयप्रसक्तावेक-
 समाप्ता व्यवहारान्तरप्रवर्त्तनीयत्वाद्युपपद्यवहाराऽसम्भव-
 रूपा युक्तिर्वीजम् । अतएव तस्य तस्यांशस्य तत्प्रमाणमात्र-
 साध्यत्वे क्रमेणोत्तरत्वमेवेति क्रमिकं व्यवहारद्वयं तयोरेव
 प्रवर्त्तनीयमित्युक्तं मिताक्षरास्मृतिचन्द्रिकादिग्रन्थेषु । कारणे
 प्राङ्न्यायसङ्करे तु प्रत्यर्थिनएव क्रियाद्वयं प्रसज्यते । कारणे
 प्रतिवादिनि प्राङ्गायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रिया-
 मिति स्मरणात् । यथा पूर्वोदाहरणमेव । यद्येवं ब्रूयात्
 सुवर्णशतं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकशते तु प्रागयं व्यवहार-
 मार्गेण मया पराजित इति । अत्र यद्यप्येकस्यैव प्रमाणद्वयो-
 पन्यासस्तथापि प्रागुक्तया युक्ता युगपद्यवहारासम्भव एवोत्त-
 रत्वे बीजमतोऽत्रापि क्रमिकव्यवहारप्रवृत्तिरित्येव । कार-
 णोत्तरे साक्षिलेख्यादिभिस्तद्विभावनीयम् । प्राङ्गायसु
 तद्विभिर्जयपत्ने एवेति क्रम आवश्यकः । एवमुत्तरत्वं सङ्क-
 रेऽपि । यद्यनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानी-
 त्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तञ्च रूपकशतं न गृहीतं
 वस्त्रविषये प्राक् पराजित इति । अत्र द्वयोः क्रिययोः पूर्वन्यायेन
 एकस्य क्रियाद्वयमिति द्वयमप्युत्तरत्वे बीजम् । सम्प्रतिपत्तौ
 क्रियाभावाच्चतुःसङ्करो नोदाहार्यः । सङ्करसम्भवमात्रेण त-
 मिताक्षराकारेणैव चतुःसङ्करोऽपीत्युक्तम् । अतएवाग्रे या
 सम्प्रतिपत्तेरुत्तरान्तरेण सङ्करसत्त्वोत्तरान्तरोपादानेन व्यव-

हारः प्रवर्त्तनीयः । सम्प्रतिपत्तौ क्रियाभावादिति तेनैवोक्तम् । सङ्करस्थले क्रमिकव्यवहार आबन्धके क्रमोऽर्थिप्रत्यर्थिसंभ्याना-
मन्यन्तरेच्छया बोध्यः । यत्न तु प्रभूतार्थविषयत्वमन्यतरोत्तरस्य
फलवत्तरत्वं वा व्यवहाराकरणेऽन्यतरस्य पीडातिरेकादिकं वा
प्राप्तेर्विनिगमकमस्ति तत्र तदुत्तरोपादानेनैव प्रथमो व्यव-
हारः प्रवर्त्तनीय इत्याह । हारीतः ।

अप्रभूतार्थविषयं यत्न वा स्यात् क्रियाफलम् ।

उत्तरन्तत्र तज्ज्ञेयमसङ्कीर्णमतोऽन्यथा ॥

असङ्कीर्णं सङ्करप्रयुक्तव्यवहार-योगपद्यासम्भव-दोषाभावात् ।
अतोऽन्यथा सङ्कीर्णमिति शेषः । तेन तत्रेच्छाक्रमेण व्यव-
हारक्रम इति भावः । सङ्करादनुत्तरत्वं प्रागुक्तयुक्तिरनेन
सूचिता । अतएव मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकत्वं चेदुभे ।
सत्यं वापि सहाभ्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरमित्युक्त्वा तदुक्तं
हारीतेन । उदाहरणन्तु यथानेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि
च गृहीत्वा यन्न प्रयच्छतीत्यभियोगे सुवर्णं रूपकशतञ्च न
गृहीतं वस्त्राणि गृहीतानि प्रतिदत्तानीत्युत्तरेऽत्र मिथ्यो-
त्तरस्य प्रभूतार्थविषयत्वात् तदुपादाय क्रियार्थिनः प्रथमं व्यव-
हारो द्रष्टव्यः । पश्चाद्वस्त्रविषये करणोत्तरमादाय प्रत्यपर-
क्रियाऽवलम्बनो व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राप्त्यायसङ्करेऽपि बो-
ध्यम् । सम्प्रतिपत्तिर्यदि सुवर्णादौ तत्र क्रियाफलाभावादस्य-
विषयमप्युत्तरोत्तरमादायैव व्यवहारो भवति । एवं तुल्यार्थ-
विषयत्वेऽप्युत्तरयोर्यत्र प्रथमदृष्टे फलान्तदुत्तरावलम्बनेन व्यव-
हारो द्रष्टव्यः । तथाचोक्तम् । यत्न वा स्यात्क्रियाफलमिति ।

अहं पूर्विकया याता वर्धिप्रत्यर्थिनौ यदा ।

वाहो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य चेति दृढस्यतिः ।
 अत्र वाचस्यतिमित्राः । भिन्नभिन्नावच्छेदेन कारणादि-
 संस्पर्शसङ्करादनुत्तरमिति । पक्षैकदेशे यत्प्रत्यमित्यादि वा-
 च्यार्थ एव न सम्भवति । अवच्छेदभेदेन साङ्ख्यस्यैवाभा-
 वात् । किन्तु पक्षस्यैकदेशे विषये यदुत्तरं सङ्कीर्ण्यते न तदनु-
 त्तरम् । शेषमेकदेशपदद्वयमनुवादः यथा शतं न गृहीतमपि
 परिशोधितं वा न धारयास्येवेत्यादि । यत्तु । शताभियोगे
 पञ्चशतं परिशोधिताः पञ्चविंशतिसु नैव गृहीताः । पञ्चविं-
 शतिसु धार्यन्ते देया इत्युत्तरम् । यच्च वस्तुभेदेन प्रागुदा-
 हृतं तत्र यत्प्रभूतार्थविषयमिति वचनात् । कारणोत्तरमादाय
 प्रथमं विचारः कार्यः । पश्चात् पञ्चविंशतिरपङ्गुता अर्थि-
 प्रमाणेन वा साध्याः प्रत्यर्थिप्रमाणेन वा साध्याः । नचैवं
 नचैकस्मिन्नित्येतद्वचनविरोधः । न्यायमूलकत्वेनैतद्वचनस्य ल-
 ब्धार्थप्रमाणपरिग्रहाबाधकत्वात् । सति च निर्णयप्रमाणे तदं-
 शसंशयस्यावश्यनिरस्तत्वात् । न च यत्प्रभूतार्थविषयमित्ये-
 तद्वचनबजादेव लब्धार्थप्रमाणग्राह्यता । तथा सत्ये तत्सत्तीनां
 श्रुतिमूलकतापत्तेः न चेष्टापत्तिः । असम्भवं मूलान्तरत्वस्यैव
 श्रुतिमूलकत्वप्रयोजकत्वात् । यूपहस्यादिस्मृतौ तथा सिद्धान्त-
 वचनात् । अत्र च न्यायमूलकत्वस्यैव सम्भवात् । न च तादृशविष-
 यासम्भवं एव न चैकस्मिन्निति वचनस्य मूलमिति युक्तम् । बहु-
 शोपविषयदर्शनात् । न चेदृशमुत्तरं न देयमित्युपदेशार्थमिदम् ।
 यथावस्थितार्थकयस्य निषेद्धमशक्तेः । विज्ञा एव विवदन्ते
 न त्वज्ञा इत्यापि वक्तुमशक्यम् । न चातएव ते परस्परानुयोग्यः ।
 कलं निरस्य भूतेभ्यः व्यवहारान्मयेष्टुप इति कथनस्तादृशाः

नपि तत्त्वतो बोध्यत्वात् । नच वचनादेवास्योत्तरस्य हेयता ।
वचनस्यादृष्टार्थतापत्तेः । अपि च शतत्र गृहीतमित्यस्य नाग्र-
हणमात्रमर्थः । शतपदानर्थक्यं प्रसङ्गात् । नापि शताग्रहणम् ।
विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञापत्तेः । नापि शतपदस्यद्विप्राप्तानु-
वादः । एवं सत्येकदेशस्य गृहीतत्वविभावनादेव स्थापको नि-
ष्कृते लिखितेनैकमिति वचनादेतावच्चनन्विरपवादमेव लभेते-
त्यनिष्टापादकमेवेदमुत्तरं स्यात् । मिथ्या कारणयोर्वापीत्यादि
वचनमध्येवन्मेयम् । तस्माद्यावत्प्रकृतविषयः संशयोऽनुवर्त्तते-
निर्णायकस्यप्रमाणं लभ्यते तावद्विचारणीयमिति परमार्थः ।
भवदेवप्रदीपादयोऽप्येवम् । तस्मादस्मादुक्तमेव पञ्चैकदेशे
यत्सत्यमित्यादेरर्थमिति । तदेतद्वागाडम्बरमात्रार्थत्वोदघमम् ।
तथाहि । मिताक्षराद्युक्तरीत्या दृष्टार्थतयैव सकलवचनस्वरसा-
भङ्गसम्भवात् । नचैकस्मिन्नित्यादि वचनपर्यालोचनया युग-
पदनुत्तरत्वस्यैवास्य वर्णितत्वात् । क्रमिकान्तरत्वस्य सर्वैरपीष्ट-
त्वात् । नचायौगपद्यमेव निर्वोजम् । युगपद्व्यवहारासम्भ-
वस्येतादृशि विषये उपपपादितत्वात् । व्यवहारस्य चतुष्पा-
त्त्वात् । क्रियारूपपादभेदे साध्यभेदेन भाषारूपपादभेदे
चातुष्टित व्यवहारभेदप्रसङ्गस्य सचेतसा दुरपङ्गवत्वात् ।
किञ्च भवदुक्तरीत्या न्यायाभासमूलकतया नचैकस्मिन्नि-
त्यादेरप्रामाण्यप्रसङ्गः । यच्चैकदेशपदस्यैकविषयपदपरत्ववर्ण-
नमेकदेशपदद्वयस्य चानुवादत्वप्रतिपादनं तदतिमन्दम् ।
एकदेशपदे कृदित्यागप्रसङ्गात् । सम्भवत्यस्मादर्थनार्थवत्वे-
निरर्थकानुवादस्यानर्थक्यापरपञ्चीयस्याभ्युपगमानौचित्याच्च ।
यच्चैक विषयसङ्कर एवाकृतन्तदपि सन्दिग्धादिदोषस-

स्त्रीर्यमसाधारण्येनैतद्वचनविषयतानर्हमिति समस्तवचनान-
र्थम् । यद्युक्तम् । असम्भवं मूलान्तरत्वस्य श्रुतिमूलकत्वं
प्रयोजकत्वमिति । तदपि भीमांसानध्ययननिबन्धनम् ।
नक्षत्रसम्भवमूलकत्वमष्टकादिस्मृतीनां श्रुतिमूलकत्वे प्रयोज-
कम् । तथा सति तुलापुरुषादिस्मृतीनाम् लोभादिमूलकत्वस्य
सुतरां सम्भवाश्रुतिमूलकत्वाभावप्रसङ्गः । यथाह वार्त्तिक-
काराः ।

रागहेषमदोषाद प्रमादालस्य लुब्धता ।

का वा नोत्प्रेक्षितुं शक्याः स्मृत्यप्रामाण्यहेतव इति ॥

दूषदस्यादिस्मृतीषु सुक्तकत्वेनाग्नप्रणीतत्वानवधारणा-
न्मूलभूतश्रुत्यकल्पनं कर्तुंसामान्याभावादिति । भाष्याभिम-
ता प्रामाण्ये मूलश्रुतिः । हेतुदर्शनन्तदुपष्टम्भकमन्याचयमा-
त्वमिति तत्रैव व्याचक्षाणमाकरे । वार्त्तिककाराणाम्नु
दृढतरवैदिकं परिग्रहीतुं प्रामाण्यमेव तामामभिमतमित्यपि
तदभियोगभाजां न दुर्लभम् । यद्यप्यपि वेत्याद्यसम्भवदु-
क्तिकस्य कपोलकल्पितविकल्पजालमुद्गाढ्यं खण्डितन्तदपि
प्रस्तुतप्रतीपम् । तादृशोत्तरस्य सर्वैरभ्युपगन्तव्यत्वात् । शतग्रह-
णाभावस्य तदर्थस्यादुष्टत्वाच्च । अयमत्र सकलवचनसन्दर्भसमा-
धानान्निष्कटोऽर्थः । क्रिया लिखितादिप्रमाणरूपा प्रत्यवस्कन्दने
प्राङ्म्य ये च प्रत्यर्थिन एव भवति । मिथोत्तरे चार्थिन एव ।
सम्प्रतिपत्तौ न कस्यापीति व्युत्पादयिष्यते । एवञ्च सत्येन यत्रे-
तरेषामन्यथाणासुत्तराणां सङ्करसात प्रत्यर्थिनः कारण-
प्राङ्म्यायसाधनाय प्रमाणद्वयमर्थिनश्च स्वसाध्यसाधनायैकं प्र-
माणं प्राप्नोति यत्र कारणप्राङ्मावयोक्तव्यं प्रत्यर्थिनः प्रमा-

यद्वयम् । यत् पुनर्भिन्नकारणमिध्यामाङ्गवयोर्वा तत्तार्थि-
प्रत्यर्थिनोरेकैकप्रमाणम् । न च यथा प्राप्तमेव मेवाऽस्त्वि-
ति वाच्यम् । प्रमाणं हि साध्यसिद्ध्यर्थं एकस्मिन् व्यवहारे-
चैकमेव साध्यमेकस्यैवोचितम् । तेन तत्र नोभयोः प्रमा-
णमेकस्य वा प्रमाणद्वयम्भवितुमर्हम् । उभयोः साध्या-
भावादेकसाध्यस्य चैकेनैव प्रमाणेन सिद्धावितरवेयर्थ्यात् ।
तस्मादुक्तमुक्तं सङ्करान्तदनुत्तरमिति । तथा च सर्वत्र
पक्षव्यापकमेवोत्तरं देयन्दापनीयम् । यत् पुनः सर्वथा
तथाविधमुत्तरम् लभ्यते किन्त्वेकैकांगव्यापकमेवोत्तरम् ।
तत्र नानोत्तरवशेन नानाप्रतिज्ञाः कृत्वा क्रमेणैकैकप्रतिज्ञा-
यामेकैकोत्तरोपादानेन व्यवहारः प्रवर्तनीयोऽन्यथा तत्र
निर्णयाभावप्रसङ्गः स चानुचितः । क्वलं निरस्येत्यादि-
वचनात् । सङ्करादनुत्तरमिति हेतुपादानादुक्तविधया सङ्करे
निराकृते स्यादेवोत्तरत्वमित्यभिप्रायः । एतदेव व्यतिरेक-
मुखेनोक्तम् ।

यत्प्रभूतार्थविषयं यत् वा स्यात्क्रियाफलम् ।

उत्तरान्तत तज्ज्ञेयमसङ्कीर्णमतोऽन्यथेति ॥

अतोऽन्यथा यौगपद्ये सङ्कीर्णः स्यादिति प्रागेव व्याख्या-
तम् । पक्षव्यापकानेकोत्तरविकल्पे तु न जातुवित्सङ्कराव-
सरः । तस्मान्न कापि सङ्करे सदुत्तरत्वमिति ।

अथ क्रियापादः । तत्र तदुपयोगिप्रत्याकलितं प्रथमं
निरूप्यते । विज्ञानयोगिना तस्य व्यवहारपादत्वानभ्युपगमेऽपि
क्रियादानोपयोगित्वाभ्युपगमात् । अन्यैस्तु व्यवहारपादत्वस्यैव
स्वीकारात् । क्रियापादप्रागभावस्तुभयसम्मतः । प्रत्याकलि-

तन्नाम भाषोत्तरयोरर्थिप्रत्यर्थिभ्यां लेखितयोः क्रियोपन्यासन-
मन्ययोर्मध्ये कस्य स्यात्कावाक्षिन्पदे क्रिया स्याद्धीनवादी वा-
नयोर्मध्ये क इत्यादिः ससभ्यप्राङ्विवाकस्य सभापतेः । सभ्यस्य
प्राङ्विवाकस्य वा परामर्श उच्यते । तथाच दृश्यति ।

ये तु तिष्ठन्ति करणे तेषां सभ्यैर्विभावना ।

कलयित्वोत्तरं सभ्यैर्दातव्यैकस्य वादिनः ॥

करणे धर्माधिकरणे । ये तिष्ठन्ति वादिनः प्रतिवादिनश्च
तेषामुत्तरं मिथ्यादिचतुर्भेदं कलयित्वा विचार्य एतदुत्तरे
कस्य क्रियोपन्यास उचित इति । निर्धार्य विभाव्यते साध्य-
मनयेति विभावना क्रियाप्रमाणमिति यावत् । एकस्य वादि-
नोऽर्धिनत्यर्थेन्यतरस्य सभ्यैर्दातव्या । उपन्यसनीयत्वेनाज्ञाप-
यितव्येत्यर्थः । कात्यायनोऽपि ।

लिखिते शोधिते सस्यक् सति निर्दोष उत्तरे ।

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वापि क्रियाकरणमिष्यते ॥

क्रियाकरणं क्रियोपन्यासः । पुनर्दृश्यति ।

श्रुत्वा पूर्वोत्तरं सभ्यैर्निर्दिष्टा यस्य भावना ।

विभावयेत्प्रतिज्ञातं सोऽखिलं लिखितादिना ॥

विभाव्यते साध्यते साध्यमनयेति विभावना क्रियैव । पूर्वो-
त्तरं पूर्वपक्षमुत्तरपक्षेत्यर्थः । इन्द्रैकवङ्गावः । निर्दिष्टा ब्रूही-
त्युपदिष्टा । कक्षिन्नुत्तरे कस्य क्रिया क्रिया रक्षितश्च किं
तरमित्यपेक्षयामाह । व्यासः ।

प्राङ्ग्राहकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् ।

मिथ्योक्तौ पूर्ववादीतु प्रतिपक्षौ न सा भवेत् ॥

प्राङ्ग्राहकारणोत्तरयोः प्राङ्ग्राहे कारणे च साधिते-

र्थी साध्यस्य ग्रहणस्य धारणासाधकत्वाद्यर्थं साधनं प्रत्यर्थिना-
ऽभ्युपगमाच्चेति तत्रैव साध्यत्वाविर्भावात्तदुपन्यासकारिण एव
प्रत्यर्थिनः प्रमाणोपन्यासस्तत्साधनायोचितः । अर्थि सत्त्वन्व-
विरहप्रत्यर्थिसत्त्वन्वयोर्हयोरपि तेनैव निर्णयात् । मिथ्योक्तेरे-
तु वादिनः प्रमाणदुर्भिक्षं यदि प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रमाणाभावादेव
प्रत्यर्थ्यभिमतोऽर्थिप्रतिज्ञातसाध्यहेत्वभावः सिध्यतीति तत्परि-
हाराय भाषाभावयोर्भावस्यैव साध्यत्वौचित्याच्चार्थिन एव
क्रिया । सम्प्रतिपत्तौ तु नैकस्यापि साध्यमस्तीति निरर्थकत्वात्
क्रियैव नास्तीत्यर्थः । दृश्यतेति ।

प्रतिज्ञान्मावयेद्वादी प्रत्यर्थी कारणन्तथा ।

प्राग्वृत्तत्वादिविजयं जयपत्रेण भावयेदिति ॥

प्राग्वृत्तं प्राङ्ग्रायः प्रतिज्ञाम्प्रतिज्ञातार्थम् इदञ्च परि-
पेक्षास्मिथोत्तरविषयम् । जयपत्रेणेति प्राङ्ग्रायदर्शिप्रभृत्युप-
तक्षणम् । मनुः ।

अपङ्कवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।

अभियोक्ता दिशेद्देशं कारणं वान्यदुद्दिशेत् ॥

दिशति कथयति यथादृष्टमर्थमिति देशः साक्षी । मेधा-
तेयिस्तु । चरणादिप्रयोगदेशवर्त्तिनः । साक्षिणो देशशब्देन
पच्यन्त इत्याह । अन्यत्कारणं प्रमाणं साक्षिभिन्नं खेख्यादि ।
पेधातिथिना तु कारणं वा समुद्दिशेदिति पठित्वा कारणशब्दः ।
माणसामान्यवाचकोऽपि गोबलीवर्दन्यायेन साक्षिभिन्नकरण-
शब्दे । दृश्युपादानात् । कारणं वा समुद्दिशेदिति पाठेऽ-
प्यमेवार्थ इत्युक्तम् । दत्त मिथ्याप्रत्यवस्कन्दनयोः कृतपक्ष-
यापिताः । यस्या कश्चिच्छृङ्खलादिकया कश्चिदभिवृद्धे मदीये-

तन्नाम भाषोत्तरयोरर्थिप्रत्यर्थिभ्यां लेखितयोः क्रियोपन्यासन-
मन्ययोर्मध्ये कस्य स्यात्काशास्मिन्पदे क्रिया स्याद्धीनवादी वा-
नयोर्मध्ये क इत्यादिः सप्तम्यप्राङ्विवाकस्य सभापतेः । लभ्यस्य
प्राङ्विवाकस्य वा परामर्श उच्यते । तथा च दृश्यति ।

ये तु तिष्ठन्ति करणे तेषां सभ्यैर्विभावना ।

कलयित्वोत्तरं सभ्यैर्द्वातव्यैकस्य वादिनः ॥

करणे धर्माधिकरणे । ये तिष्ठन्ति वादिनः प्रतिवादिनश्च
तेषामुत्तरं मिथ्यादिचतुर्भेदं कलयित्वा विचार्य एतदुत्तरे
कस्य क्रियोपन्यास उचित इति । निर्धार्य विभाव्यते साध्य-
मनयेति विभावना क्रियाप्रमाणमिति यावत् । एकस्य वादि-
नोऽर्थिप्रत्यर्थिन्यतरस्य सभ्यैर्द्वातव्या । उपन्यसनीदत्वेनाज्ञाप-
यितव्येत्यर्थः । कात्यायनोऽपि ।

लिखिते शोधिते सम्यक् सति निर्दोष उत्तरे ।

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वापि क्रियाकरणमिष्यते ॥

क्रियाकरणं क्रियोपन्यासः । पुनर्दृश्यति ।

श्रुत्वा पूर्वोत्तरं सभ्यैर्निर्दिष्टा यस्य भावना ।

विभावयेत्प्रतिज्ञातं सोऽखिलं लिखितादिना ॥

विभाव्यते साध्यते साध्यमनयेति विभावना क्रियैव । पूर्वो-
त्तरं पूर्वपक्षमुत्तरञ्चेत्यर्थः । इन्द्रैकवज्रावः । निर्दिष्टा ब्रूही-
त्युपदिष्टा । कस्मिन्नुत्तरे कस्य क्रिया क्रिया रक्षितश्च कि-
न्तरमित्यपेक्षयामाह । व्यासः ।

प्राङ्प्रायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् ।

मिथ्योक्तौ पूर्ववादीतु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥

प्राङ्प्रायकारणोत्तरयोः प्राङ्प्राये कारणे च साधिते

ऽर्थी साध्यस्य ग्रहणस्य धारणासाधकत्वाद्यर्थं साधनं प्रत्यर्थिना-
ऽभ्युपगमाच्चेति तत्रैव साध्यत्वाविर्भावात्तदुपन्यासकारिण एव
प्रत्यर्थिनः प्रमाणोपन्याससत्त्वसाधनायोचितः । अर्थि सत्त्वन्व-
विरहप्रत्यर्थिसम्बन्धयोर्हयोरपि तेनैव निर्णयान् । मिथ्योत्तरे
तु वादिनः प्रमाणदुर्भिक्षं यदि प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रमाणाभावादेव
प्रत्यर्थ्यभिमतोऽर्थिप्रतिज्ञातसाध्यहेत्वभावः सिध्यतीति तत्परि-
हाराय भाषाभावयोर्भावस्यैव साध्यत्वौचित्याच्चार्थिन एव
क्रिया । सम्प्रतिपत्तौ तु नैकस्यापि साध्यमस्तीति निरर्थकत्वात्
क्रियैव नास्तीत्यर्थः । वृत्तस्यतिः ।

प्रतिज्ञान्भावयेद्वादी प्रत्यर्थी कारणान्तथा ।

प्राग्वृत्तत्वादिविजयं जयपत्रेण भाषयेदिति ॥

प्राग्वृत्तं प्राङ्ग्रायः प्रतिज्ञाम्प्रतिज्ञातार्थम् इदञ्च परि-
शेषान्मिथ्योत्तरविषयम् । जयपत्रेणेति प्राङ्ग्रायदर्शिप्रभृत्युप-
लक्षणम् । मनुः ।

अपङ्कवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।

अभियोक्ता दिशेद्देशं कारणं वान्यदुद्दिशेत् ॥

दिशति कथयति यथादृष्टमर्थमिति देशः साक्षी । मेधा-
तिथिस्तु । ऋणादिप्रयोगदेशवर्त्तिनः । साक्षिणो देशश्च न
लक्ष्यन्त इत्याह । अन्यत्कारणं प्रमाणं साक्षिभिन्नं लेख्यादि ।
मेधातिथिना तु कारणं वा समुद्दिशेदिति पठित्वा कारणशब्दः ।
प्रमाणसासान्यवाचकोऽपि गोबलीवर्दन्यायेन साक्षिभिन्नकरण-
माचष्टे । पृथगुपादानात् । कारणं वा समुद्दिशेदिति पाठेऽ-
प्ययमेवार्थ इत्युक्तम् । दत्त मिथ्याप्रत्यवस्तन्दवशोः कृतपञ्च-
त्यापिताः । यस्तु कश्चिच्छ्रुतशक्तिकया कश्चिदभिवृत्ते मदीये-

यत्रौरमुकस्मिन् काले मष्टास्य गृहे दृष्टा यतः । तत्राभियु-
 चत्तरयति मिथैतत् । एतत्प्रदर्शितनाशकालात्प्रागेवास्य मा-
 ग्नेऽवस्थितत्वादिति इदन्तावत्प्रतिक्षेपक्षमतममित्यनु-
 रत्नानर्हम् । कारणोपन्यासान्शुद्धमिथोत्तरम् । एकदेशाभ्यु-
 पगमाभावाच्चार्थिना लेखितोऽर्थ इत्यादि प्रागुक्तप्रत्यवस्कन्द-
 लक्षणं नास्तीति । साध्यभेदायप्रतिज्ञाभेदापादकत्वाभावा-
 न पक्षैकदेशे यत्प्रत्यमित्युक्तसङ्करवद्गुणपक्षवहारासम्भव-
 शुगपदशुत्तरम् । तस्मात्कारणं मिथोत्तरमेवेदम् । अन्यत-
 साधनेनापि विवादपर्यवसानात् । अत्र मिथ्याक्रियापूर्ववा-
 इति वचनात्करणे प्रतिवादिनीति वचनाच्चान्यतरस्य यथ-
 ष्वचिक्रियोपन्यास इति भाति यद्यपि तथापि मिथ्याक्रि-
 त्यादेः शुद्धमिथ्याविषयत्वेनैतद्विषयत्वाभावात्कारणे प्रतिवा-
 दीति वचनात् । प्रतिवादिन एवात्र क्रिया । नचास्या-
 शुद्धप्रत्यवस्कन्दन विषयत्वादेतद्विषयत्वाभावप्रसङ्गेन कस्या-
 क्रिया प्राप्नोतीति निरर्थकप्रतिबन्ध एवेति वाच्यम् । यतः प्रसि-
 प्रत्यवस्कन्दनेऽपि ग्रहणाद्यभ्युपगमेन प्रतिदानादिकारणोक्त-
 तैवास्यासम्भाविनीति वाच्यम् । एकदेशाभ्युपगमस्य प्रा-
 कत्वात् । कारणोपन्यासस्यैवोत्तरान्तरासङ्कीर्णतया तल्लक्ष-
 त्ववस्थम्भावात् । एवं हतुस्तपक्षव्यापि संप्राप्ताय मिथोक्त-
 मपि द्रष्टव्यम् । यथा प्राक्तनाभियोग एव । यद्येवं प्रतिवद-
 मिथैतत् । यतः प्रागयमस्मिन् अभियोगे मया व्यवहारमार्गे-
 पराजित इति । अत्रापि प्राप्तायकारणोक्तावित्यादि प्रा-
 प्रदर्शितवचनात्प्रत्यर्थिन एव क्रियोपन्यासः । प्राप्तायसि-
 प्रतिज्ञायाः प्रकटमेव मिथ्यात्वपर्यवसानादस्य शुद्धप्राप्ताय

वषयत्वासम्भवादेतादृशप्राप्तिप्रायविषयताया अथ वर्जनीय-
तात् । पक्षप्रतिषेधपक्षमस्यास्य प्राग्वदेवानुत्तरत्वानर्हत्वात् ।
तत् तु कारणप्राप्तिप्राययोः कृत्स्नपक्षस्थापितयैकोत्तरत्वन्तत्त्व
त्यर्थिना प्राप्तिप्राय एव साधनीयः । कारणसाधनस्य तदन्त-
र्गत्वात् । यथारूपकयतमनेन मामकं गृहीतमित्यभियुक्तः
तिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तत्वादिदानीमस्मै न धारयामि ।
स्मिन्नेवार्थे प्रागमु नाहमभियुक्तश्चतुष्पाद्यवहाररीत्यामुम्परा-
गतवानिति । इदानीं हीनपरिज्ञानोपायः । तत्र मनुः ।

वाच्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं वृणाम् ।

स्वरवर्णैर्ङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥

स्मरौ विहृतो गङ्गादत्तादिः । वर्णोऽप्यस्वाभाविकः कृष्ण-
ादिः । रङ्गितं स्वेदपेषयुरोमाश्चादि । आकारो विहृतो
वः क्रियादिः । चक्षुः कातरम् । चेष्टितं वृथास्यानात् स्था-
न्तरगमनादि । याज्ञवल्क्यः ।

देशादेशान्तरं याति हृक्काणी परिलेढि च ।

ललाटं स्विद्यते चास्य सुखं वैवर्ण्यं मेति च ॥

परिश्रुत्यतुल्यललाटयो विरुद्धस्वच्छ भाषते ।

वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥

स्वभावाद्विहृतिं गच्छेन्नमोवाक्कायकर्मभिः ।

अभियोगेऽप्य साध्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः ॥

मनोवाक्कायकर्मभि र्भ्यः स्वभावाद्विहृतिरुच्छेत् न भयादिनि-
प्तमसावभियोगे साध्ये वा दुष्टः परिकीर्तितः । मनः प्रकृति-
वृत्तिरेव विविच्य दर्शयति । देशान्तरं याति नचैकत्वाव-
ष्ठते । हृक्काणी ओष्ठप्रान्तौ परिलेढि जिह्वया पुनः परि-

घटयतीति कर्मणो विकृतिः । अस्मै ललाटं स्थित्यते स्वेद-
विन्दुदृग्धाङ्गितम्भवति । सुखं वैवर्ण्यं वणान्यत्वं पाण्डुत्वकेश-
त्वादि । एति प्राप्नोतीति । कायश्च परिशुष्यत्स्वल्पलङ्घान् ।
परिशुष्यत्सङ्गदं स्वल्पलङ्घान्पदवर्णं वाक्यं यस्य सः । वज्र-
अनुपयुक्तं विरुद्धं पूर्वापरविरोधवद्भाषत इति वाचः । प-
रोक्षा वाचस्पतिवचनदानेन । चक्षुश्च परस्य प्रतिवीक्षण्येन न
पूजयति नाभिनन्दतीति मनोविकृतेर्लङ्घ्यपरकीयमनोविकृ-
तेरप्रत्यक्षत्वात् । तथा ओष्ठौ निर्भुजति वक्रयत्युपर्यधो
भावेन चालयतीति कायस्यैव विकृतिः ॥ मन्त्रेव ।

आकारैरिङ्गितैर्गोत्या चेष्टया भाषितेन च ।

नेत्रवक्त्रविकारैश्च श्रायतेऽन्तर्गतं मनः ॥

आत्यायनः ।

आकारैरिङ्गितचेष्टाभिस्तस्य भावं विभावयेत् ।

प्रतिवादी भवेद्धीनः सोऽनुमानेन लक्ष्यते ॥

कम्पः स्वेदोऽथ वैवर्ण्यमोष्ठशोषाभिमर्षणम् ।

भूलेखनं स्थानहानि स्तिर्यगुर्जनिरीक्षणम् ।

स्वरभेदश्च दुष्टस्य चिह्नमाहुः र्मनीषिणः ॥

प्रतिवादीशब्देन परस्परप्रतिपक्षवादित्वादुभयोर्ग्रहणम् । अ-
भिमर्षणश्चिह्नयोष्ठप्रान्तावलेहनं हन्तैकवद्भावः । श्रीरामायणे ।

आकारं क्वाद्यमानोऽपि न शक्यो विनिगूहितुम् ।

बलाद्धि विदृश्योत्येव भावमन्तर्गतं कृणाम् ॥

अनेन च पराजयसम्भावनामात्रप्रतिपाद्यते तस्य च फलं
क्रियादिपरामर्शे सभ्याहीनामत्यवधानेन व्यवहारयोगविचारः ।
नखेतावता पराजयनिश्चयो साध्यनिर्णयो वा नैसर्गिकनैमि-

नित्यविकारयोर्वैलक्षण्यस्य विवेक्तुमशक्तत्वात् । यद्यपि कोऽपि निपुणतममतिर्विवेक्तुं शक्नुयात् तथापि न पराजयनिमित्त-
मसाक्षित्वनिबन्धनं वा दण्डादिकार्यं सम्भवति । न हि निपु-
णभिषगभियोगमूलकमरणनिश्चयेऽपि स्वतत्कार्यमार्थाः समा-
चरन्ति । योगीश्वरः ।

सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यच्च निष्पतेत् ।

नवाहृतो वदेत्किञ्चिद्दीनो दण्डाच्च स स्मृतः ॥

सन्दिग्धमधमर्णादिभि रनभ्युपगतमेवार्थं यः स्वतन्त्रः ।
प्रमाणनिरपेक्ष एव साधयेदासेधादिना राजादिभ्यो ऽग्नि-
वेद्यैव तस्माज्जिघृक्षति तदुपरि दण्डाद्यादयति वा स हीनो-
दण्डो भवति । न परं प्रकृतार्थहानिमाप्नोति प्रत्युत स्वातन्त्र्य-
निबन्धनं राजदण्डमपि दातुमर्हति । यच्च स्वयमभ्युपेतं साध-
नेन वा साधितयाच्यमानो निष्पतेत् । पलायेत सोऽपि तथा
दण्डः । साधितं धनञ्च दाप्यः । यस्वाहृतोऽभियुक्तो राज्ञा चाहृतः
सदसि न किञ्चिददति स प्रकृतार्थहानिंदण्डञ्च प्राप्नोति ।
प्रकरणात् दुष्टपरिज्ञानमेव माभूदिति दण्डग्रहणं दण्डोऽपि
शास्योऽप्यर्थान्न हीयत इति स्वार्थान्नहीयत इत्यर्थादहीनत्व-
दर्शनादत्र तन्माभूदिति हीनग्रहणं नारदोऽपि ।

अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः ।

आहृत प्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ।

अन्यवादी तथा हीनः स एव विवृताननः ॥

पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।

वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥

कात्यायनेनापि ।

आवयित्वा यदा कार्यन्त्यजेदन्यद्देहसौ ।

अन्यपक्षान्नयस्तेन हतौ वादी स हीयते ॥

यच्च कश्चिदभियुज्य नाहमेनमभियुज्य इत्येवं विरुद्धम-
भिदधीत सोऽप्यन्यवादीतथा हीन इत्याह स एव ।

न मयाऽभिक्षितं कार्यमभियुज्यं परं वदेत् ।

विव्रवंश्च भवेदेवं हीनन्तमपि निर्दिशेत् ॥

तथा पत्रे लिखितं पूर्वपक्षमप्यन्यथा कुर्वन्नन्यवादी तथा
हीन इत्याह स एव ।

लेखयित्वा तु यो वाक्यमूनं वाऽभ्यधिकं पुनः ।

वदेद्वादी स हीयेत नाभियोगन्तु सोऽर्हति ।

अभियोगं पूर्वपक्षं नार्हति वादित्वयोग्यो न भवतीत्यर्थः ।

क्रियाद्वेषिणोऽनुपस्थातुश्च हीनताया स्तेनैव विवरणं हतम् ।

सभ्याश्च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः ।

तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते ॥

आह्वानादनुपस्थानात् सद्य एव स हीयते ।

निश्चत्तरतया हीन मप्याह स एव ॥

व्रूहीत्युक्तोऽपि न व्रूयात् सद्यस्तुष्टनमर्हति ।

द्वितीयेऽहनि दुर्वृष्टेर्विद्यात्तस्य पराजयम् ॥

पराजयं पराजयचिह्नहीनताम् । अतएव हारीतः ।

सोपदेशं हरेत्कालमब्रुवं स्वापसंसदि ।

उक्त्वा वचो विव्रवंश्च हीयमानस्य लक्षणम् ॥

सोपदेशं सव्याजम् । यथाह कात्यायनः ।

व्याजेनैव तु यत्तासौ दीर्घकालमतिक्रमेत् ।

सोपदेशन्तु तद्विद्याद्वादहानिकरं स्मृतमिति ।

आहृत-प्रपलायी । अभियोगपरिहारार्थं माह्वानबुद्ध्या-
प्रच्छन्नचारी । एतेषां सुत्तरोत्तरस्य हीनता सुवीति ज्ञाप-
यितुं हीनं पञ्चविध इत्युक्तं न परिसंख्यार्थमन्येषामपि
हीनत्व स्मरणात् । हीनता एवत्वज्ञापनं दण्डभूयस्त्वार्थम् ।
यच्चोक्तं क्लात्थायनेन ।

अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियाद्वेषी पणान्दश ।

नोपस्थाता दश द्वेच षोडशैव निरुत्तरः ॥

आहृतप्रपलायी च पणान्दाप्यसु विंशतिम् । अत्रापि
विशेषः उक्तस्तेनैव ।

विराहृत मनायात माहृत प्रपलायिनम् ।

पञ्चरात्र सतिक्रान्त विनयेत्तं महीपतिः ॥

क्लात्थायनेनैव प्रकारान्तरेणापि हीन उक्तः—

अवितव्यवहाराणामेकं यत्र प्रभेदयेत् ।

वादिनं लोभयेच्चैव हीनन्तमपि निर्दिशेत् ॥

अवितव्यवहाराणां सभ्यादीनां मध्ये एकमपि यः प्रभे-
दयेत् । अन्यद्वारानुरोधाद्युत्पादनेनेत्यर्थः । वृहत्सतिरपि ।

भयं कुर्वति भेदं वा भीषणं वा निरोधनम् ।

एतानि वादिनो यस्य व्यवहारे स हीयते ॥

भयादीनि व्यसंसमस्तानि येन कृतानि स हीयत इत्यर्थः ।

भयं करोति भीषणं मन्यसुखेन भयोत्पादनमिति शेषः ।

मनुरपि । अदेशं यच्च दिशति निर्दिश्यापङ्गुते च यः ।

यथाधरोत्तरानर्थान् विगीतान्नावबुध्यते ॥

अपदिश्यापदेशश्च पुनर्यस्त्वपधावति ।

सम्यक् प्रणिहितस्वार्थं दृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥

असम्भाष्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मिथः ।

निदध्यमानं प्रश्नश्च नेष्ट्येद्यथापि निष्यतेत् ॥

ब्रूहीत्युक्तञ्च न ब्रूयादुक्तञ्च न विभावयेत् ।

न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थ्यात् स हीयते ॥

ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्ता दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ।

धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनन्तमपि निर्दिशेत् ॥

अदृश्यं मनुष्ययोगासम्भवादिना निर्देशानर्हं दिशति कथयति यः । यच्च कथितमपि ममयेदमुक्तमित्यपलपति । यथा धरोत्तरानर्थान् पूर्वापरमभिहिताम्बिगीताम्बिरुद्धांसाच्चेन नावबुध्यते । यथापदेशं व्याजं पीडादिकमपदिश्योद्धायापधावति अयसरति सभातः । यच्च सम्यक् प्रणिहितं सम्यक् प्रणिधानेनाकलितमपि परोक्तमर्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति अनुवादप्रत्युत्तरदानादिना नाद्वियन्ते । मेधातिथिस्त्वदेशमिति पठित्वा भाषावादिलिखितदेशभिन्नमसम्भावितं वा देशम् । यद्वाभियोक्तान्दिशेद्देशमित्यत्रेव देशमब्देन साक्षिणो व्याख्याय साक्षिनिर्देशः । अकाले असम्भावितः साक्षिणो निर्दिशति व्याचख्यौ । यच्च ज्ञातारः साक्षिणो मदुक्तेऽर्थे सन्तीति सभायामुक्ता के ते वदेत्युक्तो न वदेत्तान् । अत्र मा मां ज्ञातारः । यथार्थवाद्युहमिति जानानाः साक्षिण इति यावत् । द्वितीयैकवचनान्तस्याच्छब्दस्य द्वितीयाया इत्यनेन मां इत्यस्य मा इत्यादेशः । नतु मे इति पठ्यन्तमेतत् । खल्वर्थकृन्मिति तन्निषेधात् । तेनमेति सन्धिरपि समाहित इति मेधातिथिः । आचार्यास्तु । व्याकरणाधिकरणे सन्धिकरणमसौपशब्द इति पूर्वपक्षप्रसङ्गेन वदन्तः पठ्यन्ततामेवास्य मन्थन्ते मे सन्तीति

सम्बन्धान् तृतीयसम्बन्धप्रयुक्तपञ्चमप्रतिषेधावकाश इति तेषा-
मभिसन्धिः । सन्ति ज्ञातार इत्युक्तेति कल्पतदलिखितपाठ-
स्वनाकर एवाचार्यमेधातिथिभ्यामधृतत्वादिति ध्येयम् ।
सिद्धान्ते त्वाचार्याणां छान्दसत्व मत्र समाधिरभिमतः ।
एतैः कारणैर्व्यस्यैः समस्यैर्वा वादिप्रतिवादिनोरन्यतरं हीन-
निर्दिष्टेदित्यर्थः । हीनवादितया दण्डार्हतामात्रम् प्रकृतार्थ-
ज्ञानिरिति प्रमादपरिहारार्थमेवायं प्रपञ्चः । छलनिरस्ये-
त्यादि वचनात् । अतएव नारदोऽपि ।

सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति ।

परस्त्रीभूम्यूणादाने शास्त्रोऽप्यर्थान्न हीयत इति ।

अस्यार्थः । अर्थविवादेषु सर्वेषु वाक्छले प्रमादाभिधाने
पूर्वप्रपञ्चितेऽपि नावसीदति प्रकृतादर्थान्न हीयते । अतोदा-
हरणमात्रं परस्त्रीत्यादि । एतेषु प्रमादाभिधानेऽपि शास्त्रो-
दण्डोऽपि यथा न प्रकृतार्थाङ्गीयते इति । एवं सर्वेष्वर्थ-
विवादेऽप्यित्यर्थः । अन्यथा परस्त्रीत्यादेरानर्थक्यमेव भवेत् ।

अर्थविवादोपादानान्मन्युक्ततेषु प्रकृतार्थादपि हीयत
इत्यर्थादुक्तं भवति । यथाङ्ग मनेन शिरसि ताडित इत्यावेद्य-
भाषादिसमये हस्तेन पादे ताडित इति वदन् दण्ड्यः परा-
जितश्च भवति । मन्युक्ततावेषादशदेवताङ्गनादिकमथमस्मि-
न्नारोप्यावेदितवान् धर्माधिकरण इति प्रतीतेः । अतएव
दोषानुरूपं संग्राह्यं पुनर्वादो न विद्यत इति वार्हस्पत्यः
पुनर्वादिनिषेधोऽपि मन्युक्ततव्यवहारविषय एव । शास्त्रो
दण्डमित्यर्थात् । असम्भाष्ये सम्भाषणानर्हे विजय इति या-
वत् । नेच्छेत् श्रुतमप्यश्रुतवत्कुर्वात् । राजकार्यादिन्याज-

सुत्याद्यु गुमान्तरङ्गच्छेत् । ब्रूहीत्यादिगतार्थम् । अन्ना-
देशमित्यादौ ब्रूहीत्यादौ च बह्वलत्वोऽपि पथ्यं वदितव्य-
मिति शास्त्रभाष्योक्तरीत्यास्मिन् प्रकरणे पुनरुक्तिर्नदोष इति
भगवान्प्रोधातिथिराह । कचिदर्थविवारेऽप्यर्थहानिः । सन्दि-
ग्धार्थमित्यनेन दर्शिता । नारदोऽप्याह ।

अनिषेद्य तु यो राज्ञे सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते ।

प्रसक्त्य स विनेयः स्यात्प्रचायर्थे च सिध्यति ॥

प्रवर्तते सांध्यति बलादिनेत्यर्थः । वृहस्पतिरपि ।

आहृतप्रपलायी च मौनी साक्षी पराजितः ।

स्ववाक्य प्रतिपन्नश्च हीनवादी चतुर्विधः ॥

साक्षी पराजितः साक्षी वचनाद्ये पराजितः,

स्ववाक्य प्रतिपन्नः सः प्रतिपत्युत्तरदाता,

अनयोर्दृष्टान्तत्वेनोपादानम् । यथाऽनयो रविप्रतिपन्नार्थ-
हानिस्तथात्ययोरपीत्यर्थः । अत्राप्युत्तरोत्तरहीनताधिक्यप्रति-
पादनार्थं चतुर्विधग्रहणपरिसङ्ख्यार्थमन्यथान्येषान्तत्कथनं
विबध्येत । अस्मिन् कदाहीनकार्थमित्यत्र कालावधिरुक्तस्ते-
नैव ।

प्रपलायी त्रिपक्षेण मौनशक्त्यभिर्दिनैः ।

साक्षिभिस्तत्क्षणेन प्रतिपन्नश्च हीनत इति ॥

साक्षिभिस्तत्पराजितः यश्च सामान्यः साक्षिणो निर्दिश्य
पञ्चाद्विशिष्टानिर्दिश्यन्नुनाज्ञातार इत्यनेन, हीनतयोक्तिस-
त्वापि कालावधि वृहस्पतिरेवाह ।

साक्षिणस्तु, समुद्दिश्य यस्तु, तान्न विवाद्येत् ।

विशद्वाविश्वाहा तस्य हानिः प्रजायत इति ।

दैविकराजिकान्तराये त्ववधितिक्रमेऽपि न दोष इत्यप्याह
स एष ।

आचारकरणे दिव्ये कृत्वोपस्थाननिर्णयम् ।

नोपस्थितो यदा कश्चिच्छलन्तत्र न कारयेत् ॥

दैवराजकतो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत् ।

अवधित्यागमात्त्रेण न भवेत् स पराजितः ॥

इति आचारकरणे व्यवहारकरणे । क्ललन्तत्र कारये-
दिति वदता यत्र वचने नार्थहानिः प्रतिपादिता तत्रैव पुन-
र्विवादाभावोऽन्यत्र तु हीनतानिमित्तं दण्डं कृत्वा पुनर्वादः
प्रवर्त्तनीय एवेति सूचितं यत आह । कात्यायनः ।

पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेण वा ।

हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्यच ॥

स्ववाक्यजितस्येति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणान्तेनैव
विवृतमिदम् ।

यो हीन चिह्नेन जितस्तस्योद्धारविदुर्बुधाः ।

स्ववाक्यहीनो यस्तु स्यात् तस्योद्धारो न विद्यत इति ॥

उद्धारः पुनर्व्यवहारः । अत्रापि स्ववाक्यहीन इति प्रक-
तार्थहानिनिमित्तोपलक्षणम् । विवादमुपक्रस्य राजानं
‘स्त्वयित्वाऽन्योन्यं’ यौ वादिप्रतिवादिनौ स्वयमेव विवादान्नि-
र्त्तेते तयोर्बभूवोरपि दण्डात्यमाह वृहस्पतिः ।

पूर्वोक्तरे सन्निविष्टे विचारे सम्प्रवर्त्तिते ।

प्रथमं ये मिथो यान्ति दाप्यस्ते द्विगुणन्दमम् ॥

मिथ इत्यनेन राज्ञो निवेदनमकृत्यैवाऽन्योन्यमित्युक्ते
राजवचनमवगम्यते । कात्यायनस्तु स्पष्टमाह ।

आवेद्य प्रसङ्गीतार्थं प्रशमं यान्ति ये मिथः ।

सर्वे द्विगुणदण्डाः स्युर्विप्रलम्भान्नृपस्य त इति ॥

द्विगुणो दण्डस्तु पराजयनिमित्तदण्डापेक्षया । नतु
विवादास्यदीभूतद्रव्यापेक्षया अद्रव्य विवादेष्वव्याप्तेः । राज्ञे
निवेद्याऽन्योन्यरुच्या राजानुरोधेनैवैषा सन्धिकरणे तु न दण्ड
इत्यर्थः । सिद्धं स्फुटीकृतं दृष्टव्यमिति ।

पूर्वोक्तेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये ।

द्वयोरुत्तरयोः सन्धिः स्यादयः खण्डयोरिव ॥

साक्षिसभ्य विकल्पस्तु भवेत्तलोभयोरपि ।

दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्यातान्तौ विचक्षणौ ॥

प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रचरित्रयोः ।

तत्र राजाज्ञया सन्धिरुभयोरपि शस्यते ॥

धर्माद्यौपग्रहः कीर्त्तिर्भवेत्साम्येन भूभूतः ।

न क्लिश्यन्ते साक्षिसभ्या वैरश्च विनिवर्त्तते ॥

निग्रहानुग्रहं दण्डं धर्मं प्राप्य यशोऽयशः ।

विग्रहाज्जायते वृथा पुनर्दोषस्तथैव च ॥

तस्मात्कुलगणाध्यक्षधर्मज्ञाः समदृष्टयः ।

अहं पलोभाद्यद्भूयुस्तत्कर्त्तव्यं विजानतेति ॥

साक्षिसभ्य विकल्प इति । उभयोरप्यर्थिप्रत्यर्थिनोः किमे
ते वक्ष्यन्तीति साक्षिसभ्यविषयको विकल्पो भवेत् तत्र कार्य-
निर्णये दोलायमानौ सन्देहदोलारूढौ यावर्धिप्रत्यर्थिनौ
सन्धिं कुर्यातान्तौ विचक्षणौ चतुरौ पराजयजनिताऽप्रति-
ष्ठादितिरोधानादित्यर्थ इति कल्पतरुः । रत्नाकरस्तु सा-
क्षिणां सभ्यानाञ्च विकल्पः परस्परविरोध इत्याह । प्रमाण-

समतेति । यत्र संध्यानां वादिद्वयपक्षे प्रमाणं साध्यं प्रति-
भाति । यत्र च शास्त्रचरितयोर्भेदः शास्त्रे शास्त्रान्तरेण
चरिते व्यवहारे चरितान्तरेण भेदो विप्रतिपत्तिर्न तु शास्त्र-
व्यवहारयोः परस्परम्भेद इति व्याख्यानं धर्मशास्त्राविरोधे
व्यवहारस्यार्थशास्त्रत्वेन दुर्बलत्वात् ।

तत्र राजाज्ञया सन्धिः कार्यत्वेन प्रशस्यते ।

धर्मार्थोपग्रहादिहेतुत्वात् । निग्रहानुग्रहाद्य व्यवस्थानि-
वर्त्तकत्वाच्च । तस्मादित्यादिना राजाज्ञैव केवलं न सन्धि-
हेतुः कुलगणाध्यक्षादिवचोऽपि राजवचश्च नयेति प्रतिपाद्यते ।
एतच्च प्रत्याकलितं सभ्यैरवश्यमादर्त्तव्यमित्याह नारदः ।

प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः परिपाल्यानि यत्नतः ।

सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः ॥

अस्यार्थः स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमुक्तः । अव्यवस्थितैः प्र-
माणैः प्रमाणानि प्रमाणकर्त्तारः प्रमाणशब्देन लक्ष्यते । ते
सीदन्ति विनश्यन्ति निर्णयं नाप्नुवन्ति । अतः प्रत्याकलन-
कौशलेन प्रमाणज्ञैः सभ्यैर्यत्नतस्तानि प्रमाणानि परिपाल्यानि
यथा व्यवस्थादुःस्थितानि न भवन्ति तथा विवेचनीयानीत्यर्थः
इति । वयन्तु अव्यवस्थितैर्मूलशैथिल्यादिना दुःस्थितैः प्र-
माणैः प्रमाणानुग्राहकैस्तर्कैः प्रमाणानि साध्यादीनि सीदन्ति
निर्णयात्मकाणि भवन्ति । हि यतोऽतः प्रमाणज्ञैः प्रमाणानि
यत्नतः परिपाल्यानि सत्तर्कपरिशुद्धानुग्रहेण तत्त्वनिर्णय-
फलानि कार्याणीति व्याचक्ष्महे । अनयोश्च व्याख्यानयो-
सारतस्यन्तत्त्वविद्विर्विवेचनीयम् । इदञ्च प्रत्याकलितव्यवह-
र्तृसम्बन्धाभावाज्ज्यवहारदर्शिमात्रकर्तृकत्वात् व्यवहारपाद-

चतुष्टयान्तर्भूतमिति मिताक्षराकारस्य सम्मतम् । नत्वनुपादेयमे
तदन्तरेण तृतीयक्रियापादानवतारात् । यथाह । चत्त-
राभिधानानन्तरमर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया का वा क्रियेति
परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपाद-
त्वेनानभिधानाद्यवहर्तृसम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्व-
मिति । अपरार्कस्तु । साध्यसिद्धिपदेन जयपराजयावधारणं
लक्षणं प्रत्याकलितं योगीश्वरवचने लक्षणया गृह्यत इति
वदन् क्रियोपन्यासोत्तरकालीनविचारस्य सभ्यैः क्रियमाणस्य
प्रत्याकलितरूपतामभिप्रैति । सम्प्रतिपत्युत्तरेण क्रियापादे-
नापि जयपराजयावधारणलक्षणप्रत्याकलितपाद इति द्विपा-
क्षमेवेति द्रुवाणो वाचस्पतिरपि तदेवानुबध्नाति । कल्पतश्-
चमृतिचन्द्रिकाकारौ मिताक्षराकारवदेवोत्तरलेखनानन्तर-
भाषितानां हीनपरिज्ञानसन्धिकरणक्रियादानानां क्रियापाद-
प्राग्भाविनां प्रत्याकलितत्वमभिहितवन्तौ । व्यवहारोपयोगि-
त्वादृष्टस्यत्यादिवचनानां प्रागस्मिन्निष्ठितानामनुरोधाच्च
व्यवहारपादत्वं परन्तदनभ्युपगतमभ्युपगतवन्तौ क्रियापाद-
प्राग्भावित्वमेव तु तस्य युक्तम् । ये तु तिष्ठन्ति करण इ-
त्यादि वचनात् व्यवहारपादत्वमस्तु नवेत्यन्यदेतत् । यत्तु ।
साध्यसिद्धे व्यवहारफलत्वाच्च व्यवहारपादत्वं युक्तमिति । तन्न ।
व्यवहारभावनया फलापवर्गिण्याः फलनिरूप्यत्वेन फलस्य तदंश-
त्वेन तत्पादत्वे बाधकाभावात् । अतएव त्वंशाभावेनेति मी-
मांसकानामुद्घोषः । तात्पर्यपरिशुद्धावुदयनाचार्यस्तु प्रमा-
णोपन्यासमेव प्रत्याकलितमभिमन्यन्ते । तदाहुः । यद्यपि
परीक्षायां न वादिप्रतिवादिनौ स्तः । पृच्छोपक्रममात्रेण

द्वितीयोपयोगात् । सम्भवेऽपि तयोर्विषयोपस्थापनमात्रं पक्ष-
वसानात् स्थेयस्यैव परीक्षकत्वम् । तथापि पूर्वपक्षोत्तरपक्षप्रत्या-
कलितनिष्कर्षभेदेन चतुष्पाद्यवहारपूर्वप्रवर्त्तनात् फलतो न
कश्चिद्विशेषः । एककर्तृकत्वेऽपि तावत् एव व्यापारकलापस्य
विचारे विद्यमानत्वात् । तस्मादप्यनिपुणो देशकस्तथापि
देस्यं सावगममेवेति । वस्तुतस्तु न प्रमाणोपन्याससंक्षेपं प्रत्या-
कलितत्वेनाभिप्रेतः । किन्तु सभिककृतः प्रमाणोपष्टम्भककृत-
र्कादिपरामर्श एव । यतो न शास्त्रीयकथायां व्यवहारवत्पूर्व-
पक्षोत्तरपक्षौ स्वाभिमत सहेतुकसाध्यनिर्देशमात्रपरौ । किन्तु
पूर्वपक्षिणा कण्टकोद्धारोत्तरपक्षदूषणपुरःसरं स्वपक्षे स्थिरी-
कृते सिद्धान्तवादिना तदुभयप्रतिक्षेपेण स्वपक्षसाधकप्रमाणक-
प्रमाणप्रथमप्रस्थापनं क्रियते । ततः स्थेयैस्तदुभयविवेकाख्य
प्रत्याकलितेन निष्कर्ष एकतरपक्षनिर्द्धारणरूपः क्रियते ।
तावता कथासमाप्तिर्वादे जल्पवितण्डयोस्तु सभिकादीनामुत्त-
रोऽपि व्यापारो विद्यत इत्यादि लक्षणमाकरे । अतः तु
साध्यादिविलक्षणं मानसुत्तरभेदेन नियतं प्रागुपन्यासानर्ह-
मिति न पूर्वोत्तरपादान्तर्गतस्तस्य । अतएवात्र प्रत्याकलि-
तस्यातोत्तरे कस्य क्रियेत्यादि विमर्शस्य स्थेयकृतस्य प्रत्या-
कलितस्य प्राप्त्यत्वं प्रमाणोपन्यासात्तत्र तु प्रतीच्यत्वमेव स्थेय-
कृतप्रमाणसाध्यसाधुताविवेकरूपताचेत्यस्तु विस्तरः । एवं
प्रत्याकलितमाकलितम् । अधुना क्रियापादो विविच्यते । तत्र
कात्यायनः ।

वादिना यदभिप्रेतं स्वयं साधयितुं श्रुटम् ।

तस्माध्यं साधनं येन तस्माध्यं साध्यतेऽखिलम् ॥

सारभूतं पदमुक्त्वा निःसाराणि ब्रह्मन्मपि ।

संसाधयेत् क्रियायान्तु ताञ्छद्यात्सारवर्जिताम् ॥

प्रक्षयं साधयेद्या ताञ्छद्यादूरतः क्रियाम् ।

क्रियां बलवतीमुक्त्वा दुर्बलं योऽवलम्बते ।

स जयेऽवधृते सन्धैः पुनः स्तान्माप्नुयात् क्रियामिति ॥

ताञ्छलवतीम् । तेन प्रागेवप्रबलं प्रमाणमुक्त्वाच्च दुर्बल-
प्रमाणावलम्बनेन पराजितस्य पश्चात्प्रबलोपप्रमाणोपन्यासा-
वसरो नास्तीत्यर्थः । अतएवाह नारदः ।

निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।

लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं नवेति ॥

निर्णिक्ते शोधिते । अन्यतरजयपराजयान्यतरावधारणं
प्रापित इति वावत् । पूर्वमेव दुर्बलप्रबलसकलप्रमाणोपन्यास-
कृते तु सर्वप्रमाणानुसारेण क्लृप्तं निरस्येत्यभिधानात् ।
पश्चादुक्तावितन्तु, कृतिमत्त्वादिशङ्काकलङ्कितमित्यनुपादेयमे-
वेत्यर्थः । अतएव पूर्ववाक्येऽपि भुक्तेति पुनरिति चोक्तम् ।
सएव यथा ।

पक्षे षु धान्येषु यथा निष्कला प्रादुषो गुणाः ।

निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथेति ॥

उत्तरे यत् निवेशिते साध्यसिद्धे साधनाय तत्साधननि-
र्देशकः कुर्यादित्यपेक्षिते याज्ञवल्क्य आह ।

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।

तत् उत्तरलिखनान्तरमर्थी अर्थ्यत इत्यर्थः ॥

साध्यं सोऽस्याऽस्तीत्यर्थी साध्यवान् । सद्य एवाविलम्बेन
प्रतिज्ञातस्य प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्य साध्यस्य साधनम् । सा-

अतःनेनेति साधनं प्रमाणम् । साध्यादि लौकिकमलौकिकं वा लेखयेत् । लेखकद्वारा स्वयं वा लिखेदित्यपि द्रष्टव्यम् । दृष्टार्थत्वात् । अत्र सद्य इति वदन्नुत्तराभिधाने कालविलम्बन-मप्यनुमन्यते । तच्च विशेषपरिभाषायां विवक्ष्यते । अर्थी लेखयेदित्यनेन सम्प्रतिपत्तौ न कस्याप्यर्थित्वमिति न कोऽपि साधनं लेखयेदिति पादद्वयेनैव व्यवहारनिर्वाहः । तथाचोक्तम् । द्विपात्सम्प्रतिपत्तिस्तिष्ठति मिथ्योत्तरे पूर्ववादिन एवार्थित्वात् स एव साधनं लेखयेत् । कारणोत्तरप्राङ्गणायोत्तरयोस्तु प्रत्यर्थ्यैव साध्यवान् कारणप्राङ्गणाययोस्तस्यैव साध्यत्वादिति स एव लेखयेदित्युक्तं भवति । तेन ।

प्राङ्गणायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् ।

मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ।

मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि ।

प्राङ्गणायोऽपि तथैव स्यात्प्रतिपत्तौ न सा भवेदिति ॥ व्यासादि स्मृत्युक्तोऽर्थोऽर्थपदेन सङ्क्षेपतः । सर्व एवोक्तो भवति । अत्र चण्डेश्वरः ।

साहसस्तेयपारुष्यगोभिशपात्ययेस्त्रियाम् ।

विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृत ॥

इत्यत्र सद्यो विवादयेदुत्तरन्दापयेदित्यनेन प्रत्यर्थिपक्षस्य लिखने विलम्बप्राप्तौ साहसादिषु तत्पक्षमपि सद्य एव लेखयेदिति योऽपवादः स यदि प्राग्भाषावादिपक्षलिखने विलम्बोक्त्यर्थप्राप्तः । प्रत्यर्थिपक्षलिखनविलम्बः स्यात् तदैव घटते नान्यथेत्येतद्वाक्यव्याख्याने यदर्थपदेन प्रत्यवस्कन्दन-प्राङ्गणाययोः प्रत्यर्थ्यैवाऽर्थीजात इति स एव साधनं लेखये-

दिति । प्रत्यर्थिनोऽपि ग्रहणमिति मिताक्षराकारव्याख्यातं
तत्पूर्वापरविरोधान्मन्दमित्याह । तदति साहसम् । भाषो-
त्तरादिपक्षमात्रं लेखनपरत्वं यद्यनयोर्वाक्ययोस्तर्हि साधन-
पदान्त्वये समासानुपपत्तेः । सन्दर्भविरोधाच्च । साधनलेख-
नस्यैवोत्तरं लिखनोत्तरमाकाङ्क्षितत्वात् । साहसादिष्वप्युत्त-
रभेदव्यवस्थया द्वयोरपि पूर्ववाक्योपात्तसाधनलेखनं सद्य-
स्वर्थाक्षिप्तोत्तरलेखनविलम्बापवादोपपत्तेः । नचोत्तरलेखनं
सर्वत्र प्रत्यर्थिन एवेति तद्विलम्बानुमतिविमत्योक्तं प्रत्येव
प्रतिपादनमर्थमिति वाच्यम् । एतावतापि क्रियोपन्यासप्रति-
पादकवचनस्यार्थपदेन भाषावादिमात्रग्रहणाग्रहे नियामका-
भावात् । प्रत्युत मिथ्याक्रियेत्यादिवचनार्थसंग्रहाय द्वयोरपि
ग्रहणमर्थपदेनेत्यस्यैव युक्तत्वात् । एवं सति मिताक्षरायां
पूर्वापरविरोधापादनसन्नानविलसितमेवेत्यास्तां तावत् । वृ-
त्त्यतिः ।

द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।

एकैकानेकधा भिन्ना सुनिभिस्तत्त्ववादिभिः ॥

साक्षिलेख्यानुमानञ्च त्रिविधा मानुषी क्रिया ।

साक्षिलेख्यानुमानमिति द्वन्द्वैकवङ्कावः ॥

साक्षी द्वादशभेदस्तु लिखितं दशधा स्मृतम् ।

अनुमानन्तुद्विविधस्त्वधा दैविकी क्रिया ॥

इदं संख्याभिधानन्न नियमाय भेदान्तराणामपि प्रमा-
णप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । कात्यायनः ।

लिखितं साक्षिणीभुक्तिः प्रमाणान्त्रिविधं विदुः ।

शेषोद्देशस्तु युक्तिः स्याद्विद्वानीह विषादयः ॥

लेशोऽन्यथानुपपन्नो धर्मस्तस्योद्देशोविमर्शो युक्तिरित्यर्थः ।

पूर्ववादेऽपि लिखिते यथाऽक्षरमशेषतः ।

अर्थी तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत् ॥

पूर्ववादो भाषालिखितं पूर्वपक्षतया लिखितं उत्तरमिति यावत् । तृतीयपादः प्रत्याकलिताख्यः तस्मिन् सति क्रियया प्रमाणेन प्रतिपादयेत् साध्यमितिशेषः । भाषोत्तरप्रत्याकलिताख्यपादत्रये सति क्रियया स्वकार्यमर्थी साधयेदिति तात्पर्यार्थः । कार्यक्रियाशब्दौ व्याचष्टे व्यासः ॥

कार्यं हि साध्यमित्युक्तं साधनन्तु क्रियोच्यते ।

द्विभेदा सा पुनर्ज्ञेया मानुषी दैविकी तथेति ॥

साधनं प्रमाणं प्रत्याकलितस्य तृतीयव्यवहारपीडत्वमभ्युपगच्छता स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमिदं वचो व्याख्यातम् । मितालाकारमते तु तृतीयपादक्रिययेति संमुख एवार्थः । साक्षीवादयभेद इत्यादिप्रमाणप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । याज्ञवल्क्यः । प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यत इति ॥

दिव्येष्वन्यतममित्यर्थः कात्यायनः ।

यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् ।

मानुषीं तत्र गृह्णीया नतु दैवीं क्रियां नृपः ॥

यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी ।

सा ग्राह्या नतु पूर्णापि दैविकीं वदतां नृणाम् ॥

एकदेशप्राप्ता साध्यैकदेशविषया । अत्र यद्येको वादी मानुषो साक्ष्याद्यन्यतमां क्रियां स्वपक्षसाधकतयोपन्यसत्यन्यतु तत्प्रतिपक्षतया दैविकीन्तदर्थोदितरवादि-पक्षसिद्ध्यसिद्धोः

सुलभत्वेन न दिव्यापेक्षेति प्रथमवचनार्थः। एवमेकोऽपि वादी साध्यानेकार्थे साध्यैकदेशमपि यदि प्रमाणेन साधयति तदैकदेशविभावितन्यायेनैकदेशान्तरस्यापि सिद्धेर्वक्ष्यमाण-
त्वान्न दिव्यावसर इति द्वितीयवाक्यार्थः। दिव्यस्वरूपप्र-
माणयो रागमैकगम्यत्वान्मानुष प्रमण्यसम्भव एव दिव्यस्य
प्रामाण्यमिति सुनिवचननिचयपर्यालोचनयावगम्यते। अन्या-
न्यपि क्वचित् क्वचित्केषाञ्चित् प्रमाणानां प्राधान्याभिप्रायेण
व्यवस्थाप्रकारानि वचनान्वृषीणां यथा।

क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु।

लेख्ये च सति वादेषु न स्यादिव्यं न साक्षिण इति कात्या-
यनः। दत्तामहः।

स्यावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत्।

साक्षिभिर्लिखितेनाथ भुक्त्या चैतान् प्रसाधयेत्॥

इदमपि साध्यादिसमस्तस्यावरविषयविवादेषु सुलभ-
मतस्तत् सम्भवात्क्षेपणमेव कार्यमित्येवम्परन्त सर्वथा दिव्यप-
रिहारपरम्। सर्वथा साध्याद्यसम्भवेऽपि दिव्याग्रहणेति
निर्णयाभाव प्रसङ्गात्। कात्यायनः।

दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति।

विक्रीयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति॥

कृते समाहृत्ये चैव विवादे समुपस्थिते।

साक्षिणः साधनं प्रोक्तन्नदिव्यं नच लेख्यकम्॥

पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता।

तस्यासु साधनं लेख्यन्नदिव्यन्न च साक्षिणः।

द्वारमार्गं क्रियाभोगं जलवाहादिषु क्रियाः।

भुक्तिरेव तु मुख्यं स्यान्न दिव्यं नच साक्षिणः ।

दत्तादत्ते प्रतिश्रुत्या प्रदाने दत्त्वा पुनः प्रत्यावृत्त्य ग्रहणे वाग्दत्ताप्रदानिके विवादपद इति यावत् । भृत्यानामित्यादिना वेतनादाने । विक्रीयादानेत्यादिना क्रयविक्रयानुशये इतरद्वयकृतम् । दत्तादत्तादिषु वृद्धानां लिखितकरणा प्रसिद्धे भुक्तेश्चासम्भवात् साक्षिणश्चैतादृशि विषये सुलभत्वान्मानुषप्रमाणसम्भवे च दिव्यासम्भवान्न दिव्यं नच लेख्यकमित्युक्तम् । पूगादीनां सम्बिदितु बल्लकर्तृकायां लिखितं विना न निर्वाहः । सर्वेषां व्यवहर्तृत्वान्नोदामीन साक्षिसम्भवो मानुषसत्त्वे च दिव्यान्वकाश्च इत्यभिसन्धायाभिहितन्न दिव्यं च साक्षिण इति । द्वारमार्गादिष्वपि गमनागमनादिरूपभोगस्यैव परं भावाल्लेख्यस्य चाप्रसिद्धे मनुष्याभाव एव च दिव्यावकाशान्न दिव्यमित्यादिभुक्तिरेव तु मुख्यं इति चोक्तम् । एवं सर्ववचनानि विवेचनीयानि । अतएव

अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ।

न्यासापङ्गवने चैव दिव्या सम्भवति क्रियेति ॥

नारदेन । सम्भवतीत्युक्तं स एव ।

यदा साक्षी न विद्येत विवादे वदतां वृणाम् ।

तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च पृथग्विधैः ॥

स्त्रीणां शीलानियोगे च स्तेयसाहसयोरपि ॥

एष एव विधिर्दृष्टः सर्वार्थापङ्गवेषु चेति ॥

कात्यायनः । गूढसाहसिकानान्तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम् ।

युक्तिलेशेङ्किताकार वाक्चक्षुश्चेष्टितैर्नृणाम् ॥

अलेख्य साक्षिके दैवी व्यवहारे विनिर्दिशेत् ।

दैवसाधे पौरुषेयीं न लेख्यं वा प्रयोजयेत् ॥

रहस्यतिः । मणिमुक्ताप्रवालानां कूटलभ्यासहारकः ।

हिंसकोऽभ्याङ्गनासेवी परीक्ष्यः शपथैः सदा ।

महापापाभिशापेषु निक्षेपहरणे तथा ॥

दिव्यैः कार्यं परीक्षेत राज्ञः सत्स्वपि साक्षिषु ।

चिरन्तनो पांशुकृतचिरनष्टेषु साक्षिषु ।

प्रदुष्टेषु समानेषु दिव्यैः कार्यं विशोधयेत् ॥

अत्र सत्स्वपि साक्षिष्वित्यनेनैतादृशि विषये साक्षिण्य
एव तावन्न सम्भवन्ति । सम्भवन्तोऽपि वा कथञ्चित्कूटतया
प्रायः प्रदुष्टा इति विवक्षितं नतु यथान्यतम् । चिरन्तनकृते
उपांशुकृते रहसि कृत इत्यनेन लेख्याद्यसम्भवमेवोपलक्षयति ।
अतएवाग्रे चिरनष्टेषु प्रदुष्टेषु समानेष्वित्यनेनासाक्षिष्वित्ति-
मित्तान्युपलक्षितवाम् । व्यासः ।

प्रथमे यत्र भिद्यन्ते साक्षिणश्च तथाऽपरे ।

परेभ्यश्च तथाचान्ये तं वादं शपथैर्नयेत् ॥

भिद्यन्ते प्रतिपद्यन्ते । कात्यायनः ।

समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोधयेत् ।

प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥

दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥

साक्षिषु विद्यमानेष्वपि तत्र दोषावष्टम्भेन दिव्यमालम्ब्य त
इत्यर्थः । समत्वं साक्षिणां यत्रेति । यत्रोभाष्यां भाषावादि-
भ्यामुपन्यस्तानां साक्षिणां गुणतः सङ्ख्यातश्च तुल्यत्वमित्यर्थः ।
व्यासः ।

न मयै तत्कृतं लेख्यं कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्ये न निर्णयः ॥

लेख्यदोषोद्भावनेन लेख्ये निर्णयान्त्रमे तदारूढसाक्षिषु
सुतरां दण्डापूपकन्यायेन दोषोद्भावनाम्नामुपासम्भवे दिव्येन
निर्णयः कार्य इत्यर्थः । प्रजापतिः ।

यन्नामगोत्रैर्व्यलेख्यं तुल्यं लेख्यं कश्चिद्वेत् ।

अगृहीतधने तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः ॥

मूललेख्येन नामगोत्रैस्तुल्यं लेख्यान्तरविपरीतार्थं यदा तदा-
तदप्रमाणीकृत्य दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः । कात्यायनः ।

यत्र स्यात्सोपधं लेख्यं तद्राज्ञे आवितं यदि ।

शोधयेत्तत्तु दिव्येन राजा धर्मासनस्थितः ॥

सोपधं यत्र क्लृप्तं यच्च मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः क्रिया-
दानं नोत्तरवादिन इति प्रागुक्तं तत्र भाषावादिनो मानुष-
प्रमाणसम्भवादुत्तरवादिनश्च तदसम्भवान्मानुषसम्भवे च दिव्या-
नवसरादिति न्यायो मूलमिति । यदि तत्रापि भाषावादि-
नो दिव्यभिन्नप्रमाणाभावस्तदा ।

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैरिति ॥

कात्यायनीयादुत्तरवादिन एव दिव्यं देयम् । पूर्वाह्णे
नार्थिना दिव्यनिषेधात् प्रत्यर्थिनोऽर्थात्सिद्धौ पुनः पराह्णेन
तद्विधानस्य सिद्धे सत्यारम्भो नियमायेति न्यायेन निषेध-
दार्ष्टान्थत्वात् । प्राङ्गुप्रायकारणोत्तरयोः क्रियापदसुभयक्रिया-
परमपि मिथ्योत्तरे मानुषमात्रपरं कात्यायनीयानुरो-
धात् । नचैवमनुष्यानुपपत्तिः । तदर्थकतयोभयान्वयस्यानुपप-
त्तेतुल्यत्वात् यावदर्थकत्वस्य विवक्षार्थकत्वे व्यवयवत्सन्निधिवाधे

नानुषङ्गस्य तुल्ययोगितानिबन्धनस्य भङ्गः । किञ्चिदर्थो
नन्वेऽपि तुल्ययोग्यतायाः सत्वात्तदभङ्गात् । यदा तु प्रत्यर्थी
सन्दिहान् सदा तस्याधिकारनिश्चयाभावान्मानुषप्रमाणाभावे-
ऽपि न दिव्यं किन्त्वर्थिनोऽधिकारनिश्चयादिति ध्येयम् । नच
न कश्चिदिति कात्यायनवचनविरोधः । अधिकारानिश्चये तत्-
प्रवृत्त्यसम्भवात् । धनं धनी साधयतीति लोकप्रवादोऽपीदृग्-
विषयाभिप्रायक एव । यत्र विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिहान-
स्तत्र तस्योत्तरानर्हतयेति व्यवहारतत्त्वलिखनम्वतत्त्वमेव ।
अज्ञानरूपमिथ्योत्तरार्हत्वात् । अज्ञानस्य निश्चयाभावरूपस्य
सन्देहेऽपि सम्भवात् । प्रत्यर्थिन एव सर्वतोत्तरकर्तृत्वाच्च ।
यदातु द्वयोरपि मानुषप्रमाणाभावो दिव्यानध्यवसायश्च तदा
निर्णयोपायमाह । पितामहः ।

लेख्यं यत्र न विद्येते नभुक्तिर्न च साक्षिणः ।

न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥

निश्चेतुं येन शक्याः स्युर्वादाः सन्दिग्धरूपिणः ।

तेषां नृपः प्रमाणं स्यात्सर्वस्य प्रभुरिष्यत इति ॥

तादृग्व्यवहारे नृपेणैवोभया पीडया स्वेच्छया काञ्चन
व्यवस्थां कृत्वा देया सोभाभ्यान्नातिक्रमणीयेत्यर्थः । दिव्यावा-
न्तरभेदादिसर्वदिव्यप्रकरणे वक्ष्यामः ।

अथ निर्णयापरपर्यायः सिद्धिपादः । येषां प्रत्याकलितं
व्यवहारपाद इत्यभिमतन्नेषां सिद्धेः फलत्वाच्चव्यवहारपृथग्भा-
वोऽन्येषां प्रत्याकलितस्य चतुर्थाच्चमेव तु सर्वमते व्यवहारस्य ।
याज्ञवल्काः । तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमथोऽन्येति ।
तस्य प्रमाणस्य सिद्धौ निःशङ्कप्रामाण्यं व्यवस्थितौ सत्यां प्रमा-

शीपन्यासकर्त्ता सिद्धिं जयलक्ष्णामाप्नोति । अन्यथा प्रामाण्य-
सिद्धौ विपरीतमसिद्धं पराजयलक्ष्णमाप्नोति ।

नारदः । सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिष्ठा समुदाहृता ।

तद्वानौ हीयते वादी तरंस्तुसुस्तरो भवेत् ॥

तरन्निर्वाहयन् । उत्तरः उत्कृष्टो विजयीति यावत् ।
निर्णयप्रकारानाह ।

व्यासः । प्रमाणैर्हेतुचरितैः शपथेन नृपाज्ञया ।

वादी सम्प्रतिपत्त्या वा निर्णयोऽष्टविधः स्मृतः ॥

विवृतवानेतत्स एव ।

लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।

अनुमानं विदुर्हेतु स्तर्कश्चेति मनीषिणः ॥

देशस्थितिः पूर्वकृताश्चरितं समुदाहृतम् ।

अर्थानुरूपाशपथाः स्मृताः सत्यघटादयः ॥

तेषामभावे राजाज्ञां निर्णयन्तुविदुर्बुधाः ।

इति प्रमाणत्रयं स तर्कोपष्टवमनुमानं चरितादिचतुष्टय
मियष्टविधहेतुकत्वाद्निर्णयस्याप्यष्टविधत्वं यद्यपि भुक्तिरप्यनु-
मानमेव । तथापि प्रत्याकलितकालीनं सभ्यानामनुमानमि-
हानुमानपदेन विवक्षितम् ।

धर्मेण व्यवहारेण चरितेण नृपाज्ञया ।

चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थेर्विनिर्णयः ॥

इति वृहत्सत्युक्तानां धर्मादीनां निर्णयहेतुत्वं प्रागेव तत्र
सत्ये स्थितो धर्म इत्यादिना तेनैव विवृतं प्रागेव नि-
रूपितं स एव ।

एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियाभेदान्मनीषिभिः ।

क्रियाभेदात्मानुषदैविक क्रिया भेदात् धर्मनिर्णयस्य
द्वैधमाह स एव ।

सम्यग्विचार्य कार्यन्तु युक्त्या सम्परिकल्पितम् ।

परीक्षितन्तु शपथैः स ज्ञेयो धर्मनिर्णयः ॥

प्रतिवादी प्रपद्येत यत्र धर्मः सनिर्णयः ।

दिष्यैर्विशोधितः सम्यक् द्वितीयः स उदाहृतः ॥

प्रतिवादी प्रपद्येतेत्यस्य काकाक्षिवदुभयत्र सम्बन्धः । यत्र
प्रतिवादी युक्त्या सम्यग्विचार्य सम्परिकल्पितान्निर्धारितं पुनः
शपथैः पुनश्चिरः स्वर्गादिभिः परीक्षितं कार्यं प्रपद्येताङ्गी-
कुर्यात् स आद्यो धर्मनिर्णयः दिष्यैर्घटादिभिर्विशोध्यतः
प्रतिवादी यत्र कार्यं प्रपद्येते स द्वितीयो धर्माख्यो निर्णयः
इत्यर्थः । व्यवहारनिर्णयस्यापि द्वैविध्यमाह स एव ।

प्रमाणैर्निश्चयो यस्तु व्यवहारः स उच्यते ।

वाक्छलानुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः ॥

प्रमाणपदेनात्र साक्षिणो लिखितश्च । व्यक्त्यभिप्रायेण च
वज्रवचनम् । भुक्तेरनुमानत्वाद्व्यस्य धर्मनिर्णयान्तर्भावात् ।
वाक्छलानुत्तरत्वेन । वाक् छलेनानुत्तरत्वेन च यो निश्चयो
द्वितीयो व्यवहारः स इत्यर्थः । चरित् निर्णयस्यापि भेद-
द्वयन्तेनैवाभिहितम् ।

अनुमानेन निर्णीतं चरितमिति कीर्तितम् ।

देशस्थित्या द्वितीयन्तु शास्त्रविद्धिरुदाहृतम् ॥

अनुमानेन भुक्तिमुक्तिस्वरूपेण यो निर्णयस्तदेकं चरि-

।म् । देशस्थित्या यो निर्णयस्तद्वितीयं चरितमिति च । राजा-
ज्ञानिर्णयस्यापि द्विभेदता-भिहिता तेनैव ।

प्रमाणसहिताद्यस्तु राजाज्ञानिर्णयः स्मृतः ।

शास्त्रसभ्य विरोधे च तथान्यः परिकीर्तितः ॥

प्रमाणसहिता राजाज्ञा आद्यो निर्णय इत्यन्वयः । शा-
स्त्राणां सभ्यानाञ्च विरोधे परस्परं विप्रविपत्तौ या राजाज्ञा
३ द्वितीयो राजाज्ञारूपो निर्णय इत्यर्थः । ननु शास्त्राणां
सभ्यानाञ्च विरोधेवा सम्भवो स्मृत्यपेताधिकारिणां सभ्यानां
दण्डात्वात् । न च शास्त्राणां परस्परविरोधे सभ्यानाञ्चेत्यर्थ
इति वाच्यम् । सभ्यविरोधोपन्यासानर्थक्यात् । शास्त्रविरोधे
न्यायोपलब्धशास्त्रानुसारेण निर्णयः कार्य इत्यस्यार्थस्य स्मृत्यो-
र्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः ।

धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ।

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो हि निर्णयः ॥

युक्तिहीन विचारे हि धर्महानिः प्रजायते ॥

न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपगम्यतेनाभूच्च यथास्थानं गमये-
दित्यादि योगीश्वरनारदवृत्तस्य गौतमादिवचोभिर्निर्धा-
रतत्वात् । तादृशि विषये राजाज्ञानवसरात् ।

अनीह्यराजाज्ञाया निषिद्धत्वाच्चेति चेत् ।

उच्यते । यत्र शास्त्रविरोधे बलवाच्यायो न्यतरार्थविनि-
मकः ससभ्य प्राङ्गुविवाकस्य सभापते न हृदयमारोहति चिर-
रं मीमांसितोऽपि तादृशशास्त्रविरोधे तन्मूलके वा समा-
ये सभ्य विरोधे राजकृतव्यवस्थावादिप्रतिवादिभ्यां मन्तव्ये-
ति दर्शकमिदं वचनम् । अतएव पितामहः । वचनं प्राप्ति-
वि-

तन्निश्चेतुं येन शक्याः स्युरित्यादि । धर्मादीनां चतुर्थी पूर्व-
स्थोत्तरोत्तरापेक्षया दुर्बलत्वमाह नारदः ।

धर्मश्च व्यवहारश्च चरितं राजशासनम् ।

चतुष्पाद्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधक इति ॥

व्यवहारस्य धर्मबाधकतामाह । दृढस्यतिः ।

शास्त्रं केवलमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तो नावहीयते ।

शास्त्रशब्देन शास्त्रोक्तं साध्यादिप्रमाणं तेन यो निर्णयः
क्रियते स व्यवहारः । तेन धर्मः शपथ्यादिकृतो निर्णयोऽवही-
यते । बाध्यते । मानुषप्रमाणे सति दिव्यामवसरात् । अत-
एवाह कात्यायनः ।

युक्तियुक्तान्तु कार्यं स्यादित्यं यत्र विवर्जितम् ।

धर्मस्तु व्यवहारेण बाध्यते तत्र नान्यथा ॥

चरितस्य व्यवहारबाधकमाह । दृढस्यतिः ।

देशस्थित्यानुमानेन नैगमानुमतेन वा ।

क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु बाध्यते ॥

नैगमाः पौरवणिजः । नैगमानुमते नानुमानेनेति सप्तम्यः
सामानाधिकरण्येन । वा शब्दाद्देशस्थित्यपेक्षः । असुमेवार्थं
श्लुटयति कात्यायनः ।

प्रतिलोमप्रसूतेषु तथा दुर्गनिवासिषु ।

विरुद्धन्नियतं प्राज्जस्तं धर्मं न विचालयेत् ॥

निर्णयन्तु यदा कुर्व्याप्तेन धर्मेण पार्थिवः ।

व्यवहारश्चरितेण तदा तेनैव बाध्यते इति ॥

स्मृतिविरुद्धमपि नियतत्वान्न विचारयेद्राजा । राजशास-
नस्य चरितं बाधकमाह दृढस्थितिः ।

विहाय चरिताचारं यत्नं कुर्यात् पुनर्नृपः ।

निर्णयं सा तु राजाज्ञा चरितं बाध्यते तथेति ॥

चरिताचारं पूर्वं पूर्वाचरितमाचारम् । यद्यपि तं धर्मं न
विचालयेदित्युक्तमतस्तु विहाय चरिताचार मित्युच्यते । तेज-
विरोधः प्रतिभाति । तथापि यदि तद्विचालने पुरराष्ट्रा-
दक्षोभो न भवति । तदा स्मृत्यादिविरुद्धत्वान्न दूरीकृत्य-
स्मृत्याद्यविराधो राजाज्ञया निर्णयः कार्य इति तात्पर्यम् ।

अतएव पुरराष्ट्रस्य विरुद्धस्य विवादस्यानादेयत्वमुक्तम् ।
पुरराष्ट्रक्षोभापादकतया तदनापादकतया तु स्मृत्याद्यवरोध
एव कार्यो राज्ञेति । अतएवाह कात्यायनः ।

विरुद्धं न्यायतो यत्तु चरितं कल्पते बुधैः ।

एवन्तत्र निरस्येत चरितन्तु वृषाज्ञेति ॥

वृषैर्यन्यायविरुद्धं चरितं न ग्राह्यमिति कल्पते । तत्र
वृषाज्ञया तच्चरितं निरस्यते बाध्यत इत्यर्थः । यद्योक्त-
प्रकारातिरिक्त प्रकारेणैषां बाध्यवाधकता कल्पने दोषमाह ।
कात्यायनः । अनेन विधिना युक्तं बाधकं यद्युत्तरम् ।

अन्यथाबाधनं यत्नं तत्र धर्मो विहन्यत इति ॥

इति निर्णयपादः । पुनर्न्यायः यद्यपि निर्णयानन्तरं
जयपत्नेदत्ते पराजितस्य दण्डार्हत्वं तथापि यदि स परा-
जितमपि स्वयमपराजितमेव मनुते पूर्वव्यवहारे कुडृष्टबुद्ध्या
तर्हि द्विगुणदण्डमभ्युपगम्य राज्ञा सभ्यान्तरोपादानेन पुन-
र्व्यवहारं तदीक्षो द्रष्टव्य इत्याह नारदः ।

तीरितश्चानुशिष्टश्च यो मन्येत विधर्मतः ।

द्विगुणन्दण्डमादाय पुनस्तत्कार्यमुद्धरेत् ॥

तीरितं समापितं निर्णयपर्यन्तं प्रापितमिति यावत्
पारतीरकर्मसमाप्ता वित्यस्य निष्ठान्तं रूपम् । अनुशिष्टमर्थि-
प्रत्यर्थिनौ प्रति कथितं जयपराजयत्वे वा रोपितम् । विध-
र्मतो धर्मविपरीतं कुदृष्टमिति यावत् । अर्थि प्रत्यर्थिनोर-
न्यतरोमन्येत स पराजयनिमित्तं दण्डं द्विगुणमादायाङ्गीकृत्य
तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् । चतुष्पाद्यवहारप्रवर्त्तनेन निर्णययेत् ।
याज्ञवल्क्यः । दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्टा व्यवहारान्द्रूपेण तु ।

सभ्याः सजयिनोदण्डाद्विवादाद्विगुणन्दमम् ॥

दो मन्येताजितोऽस्मीति न्ययेनापि पराजितः ।

सभायां तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणन्दमम् ॥

अस्यापवादमाह मनुः । तीरितश्चानुशिष्टश्च यत् कचन यद्भवेत् ।

कृतं तद्धर्मतो विद्यान्व तद्भूयो निवर्त्तयेत् ॥

धर्मतः कृतञ्चेत्कृतमेव विद्यादित्यर्थः ।

नारदः । साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ॥

स्वचर्यावसितानान्तु प्रोक्तः पौनर्भवो विधिः ।

साक्षि सभ्यावसन्नानां साक्षिद्वारेण सभ्यद्वारेण वाऽवस-
न्नानां पराजितानां दूषणे साक्षिषु सभ्येषु वा दोषोद्भावने
ऽन्यतरेण कृते पुनर्दर्शनं व्यवहारदर्शनम् । राज्ञा कार्यमिति-
शेषः । स्वचर्यावसितानां स्वचर्याया रूढ्यापारेण पूर्वापरवि-
रुद्धभाषणादिनाऽवसितानां पराजितानान्तु पौनर्भवः पुन-
रुद्भवः पुनर्भवः पुनर्व्यवहारप्रवृत्तिरिति यावत् । तत्सम्बन्धि
विधिनोक्तः कर्त्तव्यत्वेनाभिहितो मुनिभिरित्यर्थः । इहस्थितिः ।

पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षान्त्रयेण च ।

हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य तु ॥

वादो गृह्यते पुनर्न्यायो भवतीत्यर्थः । स्ववाक्येन पूर्वापर-
विरुद्धेनोत्तरापरिस्फुर्त्या-स्कन्दितेन वा योजितस्य तु न
भवतीत्यर्थः । वृहस्पतिकार्यायनौ ।

कुलादिभिर्निश्चितेऽपि सन्तोषं न गतस्तु यः ।

विचार्य तत्कृतं राज्ञा कुलतम्यनरुद्धरेत् ॥

वृहस्पतिः । निश्चित्य वज्रभिः सार्द्धं ब्राह्मणैः शास्त्रपारगैः ।

दण्डयेज्जयिना सार्द्धं पूर्वसभ्यांस्तु दोषिणः ॥

जयिना पूर्वव्यवहारजयिना । नारदः ।

दुर्दृष्टे व्यवहारे तु सभ्यास्तदण्डमाप्नुयुः ।

नहि जातु विना दण्डं कश्चिन्मार्गेऽवतिष्ठते ॥

मनुः । अमात्यः प्राड्विवाकोवा ये कुर्युः कार्यमन्यथा ।

तं सर्वं नृपतिः कुर्यात् तान् सहस्रत्तु दण्डयेत् ॥

सहस्रपणान् दण्डव्यवहारे ऽनुक्तसङ्ख्याया सङ्ख्यायाः पण-
गतत्वेन परिभाषितत्वात् । एतच्च दण्डनिरूपणं प्रस्तावे विवे-
चयिष्यामः । यत्र द्विगुणदण्डः सहस्राधिकस्तत्प्राप्त्याप्राड्वि-
वाकयोरपि स एव । अन्यत्र सहस्रमेव । अमात्यप्राड्विवा-
कयोर्मुख्यत्वेन दण्डाधिक्यस्योचितत्वात् । इति पुनर्न्यायः ॥
निर्णयानन्तरं कृत्यन्तजयिने जयपत्रदानम् । पराजिता-
दण्डादानम् । सपणविवादे पणादानम् । धनिने धनदापनञ्च ।
तथा च व्यासः । व्यवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राड्विवाकतः ।

जयपत्रं ततो दद्यात्परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

पुनर्न्यायादिप्रसक्तौ प्राङ्मयपरिज्ञानाय । वृहस्पतिः ।

प्रतिष्ठाभावनयाद्वाही प्राङ्बिवाकादिपूजनात् ।

जयपत्रस्य चादानाज्जयी लोकैर्निगद्यते ॥

योगीश्वरः । सपञ्चद्विवादः स्वात्तत्वं जीमन्तं दापयेत् ।

दण्डश्च सपणश्चैव धनिने धनमेव च ॥

वृहस्पतिः । अपराधानुरूपश्च दण्डोऽपि परिकल्पित इति ।

तत्र जयपत्र प्रकारं लेख्यप्रस्तावे । दण्डपणादाने दण्डनि-
रूपणे धनिने धनदानच्छणादानप्रकारस्य वक्ष्यामः । अथ सभ्यः
प्राङ्बिवाकसहितस्य सभापतेरन्यथा व्यवहारदर्शने सर्वथा-
दर्शनाभावे च दोषकथनम् । तत्रान्यथा दर्शने दोषमाह ।
मनुः । यस्त्वधर्मेण कार्य्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः ।

अचिरान्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥

कात्यायनः । अस्वर्ग्यां लोकनाशाय परानीकभयावहा ।

आयुर्वीजहरी राज्ञामस्ति वाक्येष्वियं कृतिः ॥

तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्य्याणि साधयेत् ।

वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टे न संनयेत् ॥

अदर्शने दोषमाह । महाभारते कृष्णवैषायनः ।

अर्थिनामुपसन्नानां यस्तु नोपैति दर्शनम् ।

सुखेषु सक्तो वृपतिः स तथ्येत वृगो यथेति ॥

वृगो नाम राजा । रामायणे वाल्मीकिः ।

पौरकार्यं हि यो राजा न करोति समाश्रितः ।

व्यक्तं स नरके घोरे पच्यते नात्र संशय इति ॥

समाश्रितः सुस्थितः । धनेन दुःस्थितस्यादर्शनेन दोष-
इति सूचितम् । अतएवानु कल्पतया दुःस्थितस्य स्वप्रतिनिधि-
प्राङ्बिवाकनियोगः प्राशुक्तः । प्राङ्बिवाकस्य सभ्यानाञ्चान्यथा

दर्शनादर्शनयोर्दोष इति प्रागेव प्रपञ्चितं व्यवहारदर्शनविधि-
विचारप्रस्तावे । सस्यग्वावहारदर्शने फलमप्याह मनुः ।

कामक्रोधौ तु संस्य योऽर्थान् धर्म्मेण पश्यति ।

प्रजास्तमनुवर्त्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥

इदं दृष्टफलम् । अदृष्टमपि फलमाह नारदः ।

एवं पश्येत् सदा राजा व्यवहारान् समाहितः ।

वितत्येह यशो लोके वृष्णः प्राप्तस्त्रिपिष्टपम् ॥

वृहस्पतिः । एवं शास्त्रोदितं राजा कुर्वन्निर्णयपालनम् ।

वितत्येह यशो लोके महेन्द्रसचिवो भवेत् ॥

फलान्तराण्यपि व्यवहारदर्शनविधिप्रस्तावेऽभिहितानि ।

अथकृतनिवृत्तिः । तत्र मनुविष्णू ।

यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटमाह्यं कृतम्भवेत् ।

तत्तत्कार्त्थं निवर्त्तेत कृतं चाप्यकृतम्भवेत् ॥

नारदः । स्त्रीषु रौत्रौ बहिर्यामादन्तर्वेश्मन्यरातिषु ।

व्यवहारः कृतोऽप्येव पुनः कर्त्तव्यतामियात् ॥

तु नारदौ । सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।

बहिश्चेद्भाष्यते धर्म्मान्नियताद्यावहारिकम् ॥

नियताद्यावहारिकात् । नियतव्यावहारिकधर्मवाच्याविष-
या भाषा सा यद्यपि प्रतिष्ठिता साञ्जिलेख्यादिप्रमाणवती
भवति तथापि सत्यायाच्या न भवति । यथा पुत्राद्यन्वयोपेतं
अदिभियुक्ते सर्वस्वं मत्तमनेन प्रतिश्रुतमिदानीं न ददातीति
तुः । योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र वायुपथि पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥

बलादुक्तं बलाद्भुतं बलाद्यच्चापि लेखितम् ।

सर्वान् वज्रकृतानर्थान् कृतान्मसुरवधीत् ॥

योगश्चक्षुः । आधमनमाधीकरणम् । उपविः कृतम् । पूर्वोत्त-
राद्वीर्या कृतकृतसर्वव्यवहाराणां निवर्त्तनं सार्वत्रिकमित्युक्तं
भवति । एवमुत्तरलोकेऽपि वज्रकृतसर्वव्यवहाराणामपि ।
योगीश्वरः । मत्तोन्मत्तार्त्ताध्यधीनं बर्त्तलेन स्थविरेण वा ।

असम्बद्धकृतस्यैव व्यवहारो न सिध्यति ॥

अध्यधीनो दामः । अधिकमधीन इति व्युत्पत्तेः । असम्ब-
द्धेन वादिप्रतिवाद्यसम्बद्धेन कृतस्तत्प्रतिनिधिभूय सम्बादितः ।
समासान्तर्गतमपि कृतपदं प्राक्तनतृतीयान्तैरपि बुद्ध्या निष्कृष्य
सम्बन्धनीयम् ।

नारदः । यद्वातः कुरुते कार्यं तस्वतन्त्रस्यैव च ।

• अकृतान्तदपि प्राहुः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥

स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिज्ञतः ।

तदप्यकृतमेवाज्जरस्वतन्त्रः स हेतुतः ॥

कामक्रोधाभि भूतार्त्तं भयव्यसनपीडिताः ।

रागद्वेषपरीताश्च श्रेयास्वप्रकृतिज्ञताः ॥

तथा दासकृतं कार्यं सकृतं परिचक्षते ।

अन्यत्र स्वामिसन्देशान्नदासः प्रभुरात्मनः ॥

पुत्रेण च कृतं कार्यं यत्सादकन्दतः पितुः ।

तदप्यकृतमेवाज्जर्दासः पुत्रश्च तौ समौ ॥

कात्यायनः । नक्षत्रे गृहदासानां दानाधमनविक्रिया ।

अस्वतन्त्रकृताः सिद्धिं प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः ॥

नानुवर्णिताः स्वतन्त्रेण पित्रादिना नानुमताः । अनुमताः

सिद्धोयुरेवेत्यर्थादुक्तं भवति ॥ अतएवाह । स एव ।

प्रमाणं सर्व एवैते पण्यानां क्रयविक्रये ।

यदि संव्यवहारान्ते कुर्वन्तोऽद्यनुमोदिताः ॥

क्षेत्रादीनान्तथैवस्य र्जाता आह सुतः सुतः ।

विद्वष्टार्थस्तु यो यस्मिं सस्मिन्नर्थे प्रभुस्तु सः ।

तद्वर्त्ता तत्कृतं कार्यं नान्यथा कर्त्तुमर्हति ॥

वृहस्पतिरपि । यः स्वामिना नियुक्तस्तु धनाय व्ययपालने ।

कुसी कषी च वाणिज्ये निद्वष्टार्थस्तु सः स्मृतः ॥

प्रमाणं तत्कृतं सर्वं लाभालाभव्ययोदयम् ।

स्व देशे वा विदेशे वा स्वामी तन्न विमं वदेत् ॥

अनुमत्यभावेऽपि कुटुम्बभरणार्थमस्वतन्त्रकृतमष्टगुणादिव्यव-
हारं स्वतन्त्रो न निवर्त्तयेदित्याह । मनुः ।

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।

स्व देशे वा विदेशे वा तं स्वामी न विचालयेत् ॥

अध्यधीनः पुत्रश्चाह पुत्रदासादिः । अथ स्वतन्त्राऽस्वतन्त्र-
लक्षणम् ।

तत्र नारदः । स्वातन्त्र्यं तु स्मृतं ज्येष्ठे ज्येष्ठ्यं गुणवयः कृतम् ।

तथा । अस्वतन्त्रः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।

अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्ये तु स्वतन्त्रता ॥

अस्वतन्त्राः स्त्रियः पुत्रादासाद्याश्च परिग्रहः ।

गर्भस्थैः सहस्रो ह्येय आष्टमाहत्तराष्ट्रिभ्युः ॥

बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डसेति शब्दाते ।

परतो व्यवहारश्च स्वतन्त्रः पितरावृते ॥

जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ।

तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्य दर्शनात् ।

अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः ॥

कात्यायनः । पिता स्वतन्त्रः पितृमान् भ्राता भ्रातृव्य एव च ।

कनिष्ठो वाऽविभक्तस्थो दासः कर्मकरस्तथा ॥

पितृमान् पितायस्वतन्त्र इत्यर्थः । अविभक्तस्थः अविभक्तधनः ।
हारीतः । दानार्थे वा धनार्थे वा धर्मार्थे वा विशेषतः ।

आदाने वा विसर्गे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

नारदः । स्वतन्त्राः सर्व एवै ते परतन्त्रेषु नित्यशः ।

अनुशिष्टौ विसर्गे च विक्रये चेश्वरा मताः ॥

एते पूर्वोक्ता राजादयः । स्वतन्त्रस्य पितादेरपि विषय-
विशेषेन स्वातन्त्र्यमित्याह । कात्यायनः ।

सुतस्य सुतदाराणां वशित्वमनुशासने ।

विक्रये चैव दाने च वशित्वं सुते पितुः ॥

एतदप्यनापदीति वक्ष्यते । इति सामान्य परिभाषा ।

अथ विशेषपरिभाषा । तत्र याज्ञवल्काः ।

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तञ्च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिन्वयेत् ॥

अभियुज्यत इत्यभियोगोऽपराधः ऋणं मदीयं गृहीत्वा न
प्रत्यर्पयत्ययमित्यादिरर्थिनोपन्यस्तमनिस्तीर्यपरिहृत्यैनम-
भियोक्तारन्प्रत्यभियोजयेत् । युगपद्यवहारस्य प्रतिज्ञाभेदेना
सम्भवात् । प्रत्यभियोगादनर्थक्यात् । इत्ययं प्रत्यभियोगानर्थ-
क्यादित्ययं प्रत्यर्थिनं प्रत्युपदेशोऽन्यवादित्वेन हीनता परिहा-
र्यार्थः । यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनं प्रत्यभियोगरूपमेव । तथापि
स्वापराधपरिहारार्थत्वादनेन प्रतिपिध्यते । अन्येनाभियुक्तञ्चा
निस्तीर्यतदीयाभियोगमर्थी नाभियुञ्जीत । अन्याभियोगापेक्ष-

यात्र प्रत्य भियोगशब्दोऽनुवादत्वेन यथा कथञ्चित् शक्यः । अयमपि युगपद्यवहारासम्भवनिबन्धमोऽर्थिनं प्रत्युपदेष्टुः । किञ्च रक्त-
मावेदनसमये यदुक्तं तद्विप्रकृतिं विरुद्धस्वभावतां न नयेत् ।
न प्रापयेत् । यद्वस्तु, यत्प्रकारेणावेदनसमये निवेदितं तत्
तथैव तद्भाषायां लेखनीयं नान्यथेत्ययमप्यर्थिन एवान्ववादित्व-
निबन्धनहीनता परिहारार्थ एवोपदेष्टुः । यद्यपि यथावेदित-
मर्थित्वेनैवेदमुक्तमिति पुनरुक्तमाभाति तथापि तद्वस्व-
न्तरावेदनप्रतिषेधकमिदन्तु, पदान्तरसंक्रमनिवारकमित्यपुन-
रुक्तता । तद्यथा रूपकशतं मदीयं दृष्ट्वा तु गृहीत्वा न प्रयच्छ-
तोत्यावेद्य भाषायां वस्त्वयतं दृष्ट्वा गृहीत्वा न प्रयच्छतीति
ऋणादानपद एव वस्वन्तरगमनम् । रूपकशतं दृष्ट्वा गृहीत्वा
मदीये न प्रयच्छतीत्यावेद्य भाषायां रूपकशतं मदीयस्वलादप-
हृतवानिति तस्मिन्नेव वस्तु साहसाम्यं विवादपदं लेखय-
तीति । तत्र यथा शब्दोपादानादत्र च विप्रकृतिपदोपादा-
नात् । वस्वन्तरगमने लोकात्त्रैव विवादपदे प्रकारभेदमात्रं
प्रकारवाचिधाल्प्रत्ययेन प्रत्ययस्यते । पदान्तरसंक्रमे तु विरुद्ध-
स्वभावता व्यक्तेति भावः । अभियोगमनिसीर्ष्येत्यस्यापवादमाह
स एव । कुर्ष्यात्प्रत्यभियोगन्तु, कलङ्गं साहसेषु च ।

कलङ्गे वाग्दण्डपारुष्यरूपे । साहसेषु च । विषयस्मादिकृत-
प्राणिव्यापादनादिषु यदि सम्भवति प्रत्यभियोगस्तदा स्वाभि-
योगमनिसीर्ष्याप्यभियोगात्तारं प्रत्यभियोजयेत् । ननु प्रतिज्ञास्त-
रत्वापत्तौ युगपद्यवहारासम्भवस्य प्रत्यभियोगप्रतिषेधबीजस्या-
त्वापि तौल्यात्कथं तत्प्रतिप्रसवः । प्राङ्गणायप्रत्यवस्तन्दमयोस्तु
पूर्वपक्षोपमर्दकत्वेनोत्तरलक्षणात्कथितयोः प्रत्यभियोगत्वेऽपि न

प्रतिज्ञोत्तरापत्त्या युगपद्यवहारासम्भवदोष इति वैषम्यम् ।
 अन्यथा तयोर्नृत्तरत्वेन न स्यात् सर्वत्रैतत्प्रतिषेधग्रस्तत्वा-
 दिति चेत् न यद्यप्यत्रापि युगपद्यवहारासम्भवस्तत्त्वस्त-
 थापि न्यूनदण्डप्राप्तयेऽधिकदण्डनिवृत्तये च कलह साहसयोः
 प्रत्यभियोगः ॥ सार्धकोऽन्यत्र निरर्थक इति प्रतिप्रसवोप-
 देशः ॥ तथाहि । अनेनाहन्तादितः शत्रो वा पूर्वमयं मन्त्रा-
 ग्राव्ययाय व्यापारं कृतवानित्यभियुक्तो यद्याह । सत्यमेतत्त-
 थापि सत्तः पूर्वतर मयन्ताडनादिममकृतवानिति प्रत्यभि-
 योगे तस्मिंश्च साधिते दण्डाल्पत्वं प्रत्यभियोक्तुः फलम् ।
 तथा च नारदः । पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ।

पञ्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुरिति ॥

विनयोदण्डः । यदा तु युगपद्योस्ताडनादिषु प्रवृत्तिस्त-
 ताधिक दण्डनिवृत्तिः प्रत्यभियोग फलम् । तदप्याह स एव ।

पारुष्ये साहसे चैव युगपत् सम्प्रवृत्तयोः ।

विशेषश्चेन्नलभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोरिति ॥

तेनाय मत्र तात्पर्यार्थः ॥ पूर्वपक्षोपमर्दनरूपप्रत्य-
 भियोगस्य प्रतिज्ञोत्तरत्वे न युगपद्यवहाराऽसम्भवरूप प्रत्य-
 भियोगस्य प्रतिज्ञोत्तरत्वेन युगपद्यवहारासम्भव रूपदो-
 षाभावादेवाऽप्रतिषिद्धत्वम् । कलहादिषु युगपद्यवहारा-
 सम्भवे सत्यप्यर्थवान् प्रत्यभियोगः क्रियमाणो न दुष्यति ।
 पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपोऽनर्थकश्च प्रत्यभियोगो न कार्यः कृणा-
 दानादिषु विवादेष्विति । यथायं मदीयमयमिदं यत्था
 हृद्या गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यभियोगे मच्छमप्ययं धारय-
 तीति प्रत्यभियोगो न कार्यो निष्प्रयोजकत्वात्प्रतिज्ञान्तरत्वा

•ञेति । इति प्रत्यभियोग निर्णयः ॥ अथ निष्कृवादिविधिर्निष्कृ
वादिविवेचनञ्च । तत्र याज्ञवल्क्यः ।

निष्कृते लिखितं नैकमेकदेशविभाषितः ।

दाप्यं सर्वं शृपेणार्थो न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ।

नैकमनेकं निषेधार्थं नकारस्यासमासत्वान्नलोपो नञ् इति-
नकारलोपाभावे नैकधेतिबहूपम् । अर्थिनाभियुक्तं सुवर्णर-
जतवस्त्रादि वस्तुभाषालिखितमुत्तरलेखनं वेलायाम्प्रत्यर्थी-
यः सर्वमेव निष्कृते मिथ्यैतदित्यपलपति । सोऽर्थिनैकदेशे
प्रतिज्ञाविषय वस्तुनि भाविते लिखितं साक्ष्यादि प्रमाणबलाद-
ङ्गीकारितः सर्वमप्यर्थिप्रतिज्ञातं शृपेण दाप्योऽर्थिने दापनीयः ।
यस्त्वर्थोऽर्थिनैव व्यामोह प्रमादादिना भाषा पत्रशोषनावधि न
निवेदितः पश्चान्निवेद्यते प्राक्प्रमादादिना विस्मृतं मयेदमिति
मशृपेण न ग्राह्यो नादर्त्तव्यः प्रमाणादिप्रत्याकलनेनेत्यर्थः । ननु
कलं निरस्य भूते न व्यवहारान्धयेन्मृप इत्यनेन विरुद्धमिदम् ।
तथा हि । मूलान्तत्वार्थयुक्तं चत्प्रमादाभिहितं कलमित्युक्ते-
भूतेन वस्तुतत्त्वानुसरणेन कलप्रमादामर्षाद्यभिहितं निरस्य
व्यवहारान्धृपोनयेन्निर्णयपर्यन्तमप्रापयेत् । तस्माद्यद्यार्थि प्रत्य-
र्थिनौ सत्यमेव निश्चेदयतः । साक्ष्यादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव
साक्ष्यादयोऽपि शपथादिभिर्भाषितास्तत्र मेव प्रतिपादयन्ति-
तथा स सभ्येन समापतिना यतितव्यमिति भावः । एवञ्चैक-
देशस्य प्रमाणसिद्धावप्येकदेशान्तरस्य सिद्धिः कुतस्त्या अन्य-
विषयप्रमाणेनान्यसिद्धेरसम्भवात् । कलप्रसक्तोर्दुर्वारत्वाम् ।
एवं प्रमादाद्विस्मृतस्य प्रामाणिकस्यार्थस्यानादरे कलं
यत्तेमेव । कात्यायनवचनविरोधश्चैवं सति । यदाह ।

अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत्संसाधयेद्भनी ।

साक्षिभिस्तावदेवाप्तौ लभते साधितं धनमिति ॥

साक्षिग्रहणालेख्यादुपलक्षणात् । अत्रापरांशः । अपक्ववादिनः सावष्टम्भयन् मिथ्योत्तरं तद्विषयं निष्कृत इत्यादि । यथाद्यर्थि-
नाभियुक्तः प्रत्यर्थैवमुत्तरयति भवदभियुक्तानामर्थानां मध्ये
यद्येकमपि भवान् साधयति तदा सर्वमर्थं दास्यामीति ह्यलो-
दाहरणत्वादेस्तु कात्यायनवचनत्वसावष्टम्भमिथ्योत्तरविषयन्ते-
नासाधितांशेऽर्थिना प्रमाणान्तरमुपादेयं तदभावेऽपि साधित-
मात्रलाभेन सन्तोष्यम् ।

अनेकार्थाभियोगे तु सर्वार्थव्यपलायिना ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यत इति ॥

नारदवचोऽपि सावष्टम्भमिथ्योत्तरविषयमेवेत्याह । तद-
मुपपन्नम् । सपणचेद्विवादः स्यादित्यनेनास्य गतार्थता-
पत्तेः । ईदृशावष्टम्भस्य पणादनतिरेकात् । नच पणस्य राज्ञा
ग्रहणमस्य त्वर्चिनेति भेद इति वाच्यम् । एतादृशभेदस्या
प्रयोजकत्वात् । स्वपणन्दापयेदित्ये तावन्मात्रस्यैव तदर्थत्वात् ।
प्रतिज्ञासुरोचित्वात् पणत्वस्य निष्कवमात्रस्यात्र प्रतीतेः साव-
ष्टम्भ निष्कवविषयत्वाकल्पनाया अप्रमाणकत्वाच्च । एवं नारद-
वाक्येऽपि न च तत्र व्यपलायिनेति विशब्दोपादानादवष्टम्भ
सहित निष्कवप्रतीतिरिति वाच्यम् । अन्यथा सिद्धतात्यर्थ-
ग्राहकाभावे सावष्टम्भत्वरूपविशेष परत्वस्य नियतत्वात् ।
वाच्यस्यति चण्डेश्वरौत्वाहृतुः । यत्रैकदेश सिद्धिरैकदेशान्त-
रसिद्धि विनाभुता तद्विषयं योगीश्वरनारदयोर्वचनं तदति-
रिक्तविषयन्तु कात्यायनीयमिति । तदप्यसत् । निष्कवोपा-

दानवैयर्थ्यात् । अनिच्छवेऽपि तस्य युक्तियुक्तत्वात् । प्रत्यवस्क-
न्दन प्राङ्गनायोत्तरयो रण्येकदेशे कारणादिसाधने तद्विना
भूतैकदेशान्तरे कारणादि सिद्धेर्दुर्वारत्वात् । यत्तु वाचस्य-
तिना अप्सक्तावृपेत्यादिना सपण्येदित्यादि तत्र योगीश्वर
वचन एव संवादितन्तेन स्पष्टमेव गतार्थत्वं प्रदर्शितमिति
महान् प्रमादः विज्ञानयोगिनस्वाङ्कः । यथा भूतासुररणेन
कुलनिरासेन च व्यवहारनिर्णयो भवति तथा विधेयमिति
मुख्यः कल्पः । तत्र हेतुः । भूतमप्यनुपपन्नस्य हीयते व्यव-
हारत इति तस्यायमर्थः । यतोभूतं वस्तु तत्त्वमप्यनुपपन्नस्य-
मकथितं वादि प्रतिवाद्यन्यतरेण साध्यादिना वा तद्यवहा-
रतो व्यवहाररीत्या हीयते । यद्यपि पश्चात् प्रमाणेन साध्यते
प्रमाणं विनैव चैकदेशविभावेनेन तथापि वादिप्रतिवादि-
सम्बन्धत्वेन हीनमभवति । पश्चाद्वादिना प्रमाणान्तरेण साधि-
तमपि प्राक्प्रतिज्ञाकालेन निवेदितश्चेन्न लभ्यते । तथा सर्वा-
पङ्गवकारिणा कतिपयानि वस्तूनि साध्यादिभिरङ्गीकारिते
नाऽन्यान्यपि साध्यात् प्रमाणेना साधितान्यप्यभियोज्यो दातव्य-
तया प्रतिवादिनः सकाशाद्हीयन्त इति । तस्माद्वादिप्रतिवा-
दिनोः साध्यादिषु वादिगूढाशयताकूटकारित्वादिना यदा
भूतासुरणमशक्यं तदा चतुष्पाद्यवहारमार्गेण प्रवर्तिते व्यव-
हारे भूतासुरणाभावेऽपि ससम्भसभापते दीर्घलेशो नास्ति ।
रागलोभादिभिरन्यथा शास्त्रकारित्वा भावादित्यर्थः । अतोदा-
हरणम् । निङ्गुते लिखितं नैकमिति । एकदेशे प्रत्यर्थिनो-
र्मिथ्यावादित्वे निश्चितेऽन्यविषयेऽपि मिथ्यावादित्वसम्भवात् ।
प्रर्थिनश्चैकदेशे सत्यवादित्वनिश्चयेऽन्यविषयेऽपि सत्यवादित्वस-

अत्रादितीदृशसम्भावना नामकतर्कागुह्यहीता दृष्ट्यादेव वचनात्
 सर्वमर्थिने प्रत्यर्थी राज्ञा दापनीयः । प्रतिज्ञाकाक्षे वा नि-
 वेदितमिदानीमुपन्यसन्नेकदेशे विभावनानिभित्तान्दलाभे
 नेदानीमुपन्यस्यतीति सम्भावनारूप तर्कागुह्यहीतमेतदेव
 वचनमनिवेदितस्यादापने प्रमाणमित्येतत्तर्कवाक्यानुसारेण स-
 मर्थेन सभापतिना निर्णये क्रियमाणे यदि सहस्रशतं मेघं
 वस्तुनोऽन्यथात्वं भवति । तर्हि तस्य न दोष इति तात्पर्य एत-
 दभिप्रायकमेव गौतमवचनम् । न्यायाधिगमस्तर्काभ्युपायस्ते-
 नाभ्यूह्य यथा स्थानं गमयेदिति । अग्रे च तेनैवोपसंहृतं तस्मा-
 द्राजाचार्यावनिन्द्याविति, नचैकदेशविभाषितं प्रागनिवेदित
 निवेदकयोर्वाद्भिप्रतिवादिनो हीनतामात्रं प्रतिपादकमिदं
 याज्ञवल्क्यादिवचनमिति वाच्यम् । सर्वं दाप्यो न ग्राह्यः देयं
 यदभियुज्यत इति वचनात् । हीनतामात्रं प्रतिपादनपरत्वे
 तदभिधानानर्थक्यात् । कात्यायन वचनन्तु । यत्र पित्यादिगुह्य-
 हीत वस्तुविषयाभियोगः पुत्रादेस्तद्विकृत्यहरस्य क्रियते ।
 सचाभियुक्तो ऽहन्तावदत्र किमपि न जानामि यावत् प्रमाणे-
 नायं साधयति तावदास्यामीत्युत्तरयति । तत्रासौ निष्कृषवा-
 दी न भवति । तेनैकदेशविभाषितोऽपि न कश्चिदप्यस्त्यवा-
 दीति पूर्वोक्ततर्कानवतारात् तदगुह्यहीतमेतद्वचनमत्र न
 प्रवर्तत इति सामान्यविषयत्वात् निष्कृषोत्तरमपहायानो-
 त्तर ईदृशे प्रवर्तत इति न तेन सहास्य विरोधः भिन्नविषय-
 त्वात् ।

ननु । ऋणादिषु विवादिषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।

अने वाभ्यधिके वार्थे प्रोक्ते साध्यत्वसिध्यति ॥

अर्थिता यावामर्थो भाषायां लिखितस्ततोन्मूने ऽधिके वाथे
साक्षिभिः प्रोक्ते सर्वमेव सार्धं न सिध्यतीति प्रतिज्ञाप्रमाणयो
र्विसंवादादित्यर्थकैर्नानेन कात्यायनवचनेन प्रत्युत साक्षादि-
विभावितैकदेशस्थाप्यसिद्धिरायाति । तस्मिन्ना तद्विभावितैक-
देशसिद्धिर्दूरापास्ता । उच्यते । यत्र वादी सकलप्रतिज्ञातार्थं
साधनत्वेन साक्षिलेख्यादिकमुपन्यस्यति । ततश्च नूनोऽधिको-
वार्थो विभाव्यते । तत्र कूटसम्भावनाया कृतस्त्रसाध्यासिद्धिः ।
तत्रापि निश्चितं न सिध्यतीति वचनात् संशयतादवस्थे प्रमाणी-
न्तरेण सम्भावनानिर्णयः कार्यः । क्लृप्तं निरस्येति नियमात् ।
इतिकात्यायनीयस्यास्य वचनस्यार्थः । यत्र तु वाद्येवम्वदति ।
एतावत्पक्षे ममेते साक्षिणोलेख्यं वास्ति । अन्यमंशमलौकि-
कप्रमाणेन विभावयिष्यामीति तत्रोक्तकर्तारुगृहीतान्त्रित्याज्जुत
इत्यादियोगीश्वर नारदवचनादेकदेशविभावनेपि कृतस्त्रसाध्य-
सिद्धिर्लौकिकप्रमाणं प्रतीक्षेत । योगीश्वरवचनस्य अज्ञा-
नोत्तरे तु यावानंशो लौकिकेन प्रमाणेन प्रमितस्तावानेव ततो
निर्धार्योऽन्यस्तु दिव्यान्ततदसम्भवेन सिध्यत्येव । अनेकार्थाभि-
योगेपीति वचनात् । अतएवाभिप्रायात् । प्रागुपन्यस्तं वचनम् ।

यद्येकदेशयथाप्रापि क्रिया विद्येत मानुषी ।

सा ग्राह्या तु न पूर्णापि दैविकी वदतां दृष्ट्या मिति ॥

कात्यायनीयन्तेन न कापि विरोधलेश इति ।

वयन्तु क्लृप्तं निरस्येत्यस्य विधेर्हेतुरयं भूत मध्युपन्यस्त-
मित्युपोद्बलकः । यतोभूतन्तश्चमप्युपन्यस्तं व्यवहारतो
हीयते वादिप्रतिवादिभ्यामनुपन्यस्तं प्रमाणतोऽसाधितं हीयते
हानिमाप्नोति व्यवहारतो व्यवहाररीत्येति तस्यार्थः । तदु-

पपादनं निष्कृते लिखितं नैकमित्यादि तस्यायमर्थः । वादिनः
 कतिपयांशे सत्यवादिनोऽन्यांशेऽपि सत्यवादित्वसम्भवात् प्रति-
 वादिनश्च सर्वापह्नववादिनः कतिपयांशे मिथ्यावादित्वनिश्च-
 यादन्यांशेऽपि तत्सम्भवात् सर्वमर्थं वृषेणार्थिने दाप्येदापयितुं
 योग्योभवति । निरुत्तरत्वात् । एवं प्रागनिवेदितोऽर्थिनार्थो-
 भूतोऽपि प्रामाणिकोऽपि न ग्राह्यः । ग्रहणादीनियदितवाय-
 मर्थः सत्यः स्याद्वापायामेव निवेदितः स्यादित्याक्षेपेऽर्थिनोऽपि
 निरुत्तरत्वात् । तस्मादुत्तरदानसमये प्रत्यर्थिराजादिभिरेवं
 बोधनीयो यावत्येवांशे तव मिथ्यात्वनिश्चयस्यावदेवापह्नोतव्यं
 मन्यत्वमप्रतिपत्तव्यम् । क्वचिदप्यंशेन न भवदुपरिसाधिते तव
 निरुत्तरत्वाम्रप्तेः । एवं वाद्यपि भाषा समये सावधानेन त्वया-
 स्वीयं यावदस्ति साध्यमेतदुपरि तत्सर्वं स्मारं स्मारं लेखनीयं
 मन्यथा तदंशे निरुत्तरता तवापद्येतेति बोधनीयः । एवं
 साक्षिणोऽपि प्रमादादिभ्यः प्रस्थावनीयाः । तथा सत्यनायसेन
 तत्वानुसरणाभवति । तच्चावश्यकं मन्यथा दिव्यादिना तत्वानु-
 सरणं कर्तव्यं स्यादिति सर्वथा तत्वानुसरणेनैव व्यवहार-
 पथ्यवसानं विधेयमिति क्लृप्तं निरस्येत्यस्यैव विधेः सर्वोऽयं शेषो
 न स्वतन्त्रोविधिर्येन दापनं सर्वस्य विधीयते अनिवेदितं ग्रहणं
 वा प्रतिषिध्यते । नारदवाक्येऽपि देयन्दानयोग्यमित्येवार्थः ।
 नचैवं दाप्यदित्यादीनामानर्थक्यमेव स्यादिति वाच्यम् । यतो
 लौकिक व्यवहारापह्नवमेषैवमेव प्रतिभाति तस्मात्तत्त्वानुसर-
 णायान्वतरस्मादीदृशि विषये दिव्यमेव ग्राह्यमित्यत्र तात्प-
 र्यात् । कात्यायनादि वचनानां मध्यमैव तात्पर्यम् । अत्रा-
 दिषु विवादेष्वित्यतोऽप्ययं मेवार्थो हठता सुपैति । यतः प्रमाण

प्रतिज्ञाविसम्भादिमते निश्चयाभावस्ततस्तत्त्वानुसरणाय प्रमा-
णान्तरादर आवश्यक इति । अतएवाह साहसादौ प्रतिज्ञार्थैक
देशविभावेऽपि नैकदेशे प्रमाणान्तरानुसरणे साहसिनो हि
राजदण्डमात्रं न प्रत्यर्पणं कस्यै चिद्यद्यपि चौर्याय प्रत्यर्पण-
मस्ति । तथापि कतिपयचौरः सर्वं दाप्यत इति लोके प्रसिद्धतर-
त्वाद्वदि मङ्गुहान्तावदिय चौर्येण गतमस्य च सविधे प्रमाणमिति
मियदस्तीति चौराभियोक्ता साधयति तदा ततएव सर्वं लभ्यते ।
यदि त्वनष्टमपि कियन्नष्ट साधनावष्टम्भेन लघुमुपन्यस्यति तर्हि
मिथ्यावादित्वान्नाष्टिक एकदण्डो भवति इत्यपि लोके प्रसिद्ध-
तरम् । अनेनैवाभिप्रायेणाह कात्यायनः ॥

साध्यां ऽशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलम्भवेत् ।

स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्ये यत्साध्यम्परिकीर्त्तितं मिति ।

तत्त्वानुसरणं स्मृत्योर्विरोधे कथं स्यादित्यपेक्षायामाह ।
स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तु बलवान् व्यवहारत इति । व्याख्यातश्चै
तत्प्रागेव । अर्थशास्त्र धर्मशास्त्रयोर्विरोधे धर्मशास्त्रानुसरणे-
नैव तत्त्वानुसरणमित्याह । अर्थशास्त्रान्नु बलवद्धर्मशास्त्रमिति
स्थितिरिति । इदमपि प्रपञ्चितम्नाक् । तस्मादप्यन्यते ऋतं नि-
रस्येत्याद्ये तदन्तप्रघट्टकेन कलनिरासतत्त्वानुसरणावश्यकभाव
प्रतिपादनमेवैकवाक्यतया लभ्यत इति ब्रूमः । इति निष्कर्षादि-
विचारः ।

अथोत्तरदाने विलम्बाविलम्बव्यवस्था । ततोयोगीश्वरेण ।
ततोऽर्थी लेखयेत्तद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधन मितिक्रियोपन्यासे
सद्यस्त्वं विदधतोत्तरदाने विलम्बोयमनुमत इति प्रतीयते ।

तदाह वृहस्पतिः । शालीनत्वाङ्गयार्त्तत्वात्प्रत्यर्थी श्रुतिविभ्रमात् ।

कालमर्थयते यत्र तत्रैवं लभ्यमर्हति ॥

एकाहत्रयपञ्चाह सप्ताह म्यक्षमेव वा ।

मासं चतुस्र्यं वर्षं लभते ऋष्यपेक्षयेति ॥

कात्यायनः । समंस्तेषु कार्ष्ण्येषु सद्यएव विवादयेत् ।

कालातीतेषु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः ।

प्रभुर्विचारकः । श्रुत्वा लेखयतो ह्यर्थं प्रत्यर्थी कारणाद्यदि ।

कालं विवादं याचेत तस्य देयो न संशयः ॥

सद्यो वैकाह पञ्चाहौ त्यहं वा गुरुलाघवात् ।

लभेतासौ त्रिपक्षं वा सप्ताहं वा ऋणादिषु ॥

अत्र व्यवस्था तेनैवोक्ता ।

सद्य स्तते सद्यो वादः समातीते दिनं क्षिपेत् ।

षडब्दिके त्रिरात्रन्तु सप्ताहं द्वादशाब्दिके ॥

विंशत्यब्दे दशाहे तु मासार्धं वा लभेत सः ।

मासं विंशत्यमातीते त्रिपक्षं परतो लभेत् ॥

कालं शक्तिं विदित्वा तु कार्ष्णानाञ्च बलावलम् ।

अल्पं वा बहुकालं वा दद्यात्प्रत्यर्थिने प्रभुः ॥

यो वा यस्मिन् समाचारः पारम्पर्यक्रममागतः ।

तस्मिन्तीक्ष्य यथान्यायं दापयेदुत्तरं वृषः ॥

मूलं वा सान्निध्यो वाथ परदेशस्थिता यदा ।

तत्कालो हि भवेत्पुंसां स्वदेशे वक्तुमागमात् ॥

दिनमासार्द्धमासं वा ऋतुः संवत्सरःपि वा ।

क्रियास्थित्यगुरुपक्षं देवः कालः परेण तु ॥

लेखयतः अर्थिन इति शेषः । अर्थं श्रुत्वेत्यन्वयः । कालो-

देयो राक्षेति शेषः । समातीते संवत्सरातीते । यस्मिन् देश-
कुलादौ मूलशब्देन विवादास्यदीभूतधनमसुष्मात्पुरुषाङ्गव्य-
मिति वादी यं कथयति स उच्यते । तत्र विषये पुंसां मूलभूता-
नां साक्षिणां वा स्वदेशे आगमादागमनावधि वक्तुमुत्तरन्दातुं
कालो भवेत् । दातव्य इत्यर्थः । अत्रापवादमाह याज्ञवल्काः ।

साहसस्ते य पारुष्यगोभिशपात्यये स्त्रियाम् ।

विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥

साहसं विषयस्त्रादिभिः प्राणिव्यापादनमित्यादि । सहसा
बलावटम्भसो नापत्कृतम् । गौर्दीग्धी । अभिशपः पातकाभि-
शंसनम् । अत्ययः प्राणधनातिपातः । इन्द्रैकवक्त्रावादेकवच-
नम् । स्त्रियां कुलस्त्रियां चारित्र्यविषये विवादे । दास्यां
स्त्रियां स्वत्वविवादे कर्मकरणकालातिपातविषये विवादे ।
सद्य एव प्रागुक्तकालप्रतीक्षामन्तत्वेव विवादयेदुत्तरन्दापयेत् ।
अन्यत्रैतद्भिन्न ऋणादि विवादे काल उत्तरदानकाल इच्छ-
यार्थिसभ्यसभापतीनामनुमत्या स्मृत उक्तो मन्वादिविधिः । अत्य-
यो विवादविषयीभूतवस्तु विनाश इति । कल्पतरौ साहसादि-
भूत्तरकालदानविलम्बेऽन्यतरस्य क्षतिरवश्यम्भाविनीति सद्य
एवोत्तरत्वेऽनमनादिषु विलम्बेऽपि न क्षतिस्तथेति सोऽप्यनु-
मतः । सचैकाङ्गादिरूपेण प्रागुक्तवचनैर्विवक्षितो यत्र तु न
वाचनिकी व्यवस्था तन्मार्थ्यादीक्ष्येति तात्पर्यम् । अतएवाह
नारदः । गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि ।

ऋणादिषु हरेत्कालं कामं तत्त्वबुभुक्षयेति ॥

नारदः । गोभू शिरण्यस्त्रीक्षेयपारुष्यात्ययिकेषु च ।

साहस्येऽभिशापे च सद्य एव विवादयेत् ॥

अभिशापः पापाभिसंशनम् । तस्य पारुष्यशब्देन ग्रहणे
ऽप्यादराद्यं पुनर्वचनम् । आत्ययिकं कात्यायनेनोक्तम् ।

व्यपैति गौरवं यत् विनाशस्त्याग एव च ।

कालं तत्र न कुर्वीत कार्यमात्यन्तिकं हि तदिति ॥

अन्वत्तापि सद्य एवोत्तरदानमौह । कात्यायनः ।

धेनावनडुह जेते स्त्रीषु प्रजनने तथा ।

विनाशे याचितके दत्ते तथैव क्रयविक्रये ॥

कन्याया दूषणे चैव कलहे साहसे निधौ ।

उपधौ कौटसाह्ये च सद्य एव विवादयेत् ॥

प्रजननमत्र विवाहः । अन्यत्र विवादासम्भवात् ।

उपधिः कूटगणिकादिकृतव्यवहारः ।

विनाशे त्याग इति न सामानाधिकरण्यम् ॥

किन्तु, विनाशे सति यत्र त्याग एव सम्पद्यत इत्यर्थेनैः
एव विषय इति कल्पतरुत्वाकरौ । तत्र । सति सप्त
व्यनुषङ्गयोः प्रतीति विपरीतयोः कल्पनानुपपत्तेर्वा शब्द
स्वरसाच्च पृथग्विषयताया एवौचित्यात् । वस्तुतस्तु विनाश-
स्त्याग एव वेति प्रथमान्त एव पाठस्तथाचायमर्थः । यत्रोत्तर-
दानविलम्बे सति गौरवं वस्तुनो मूल्यादिकृतं व्यपैति वस्तुन
एव वा विनाशो ध्वंसः त्यागः प्रपञ्चो वा भवति तत्रोत्तरदान-
कालमेकादिकारूपं न कुर्वीत सद्य एवोत्तरं दापयेदित्यभि-
प्रायः । वृहत्स्यति कात्यायनौ ।

साहसस्तेषु पारुष्यगोऽभिशापे तथात्यये ।

भूमौ विवादयेत् क्षिप्रमकालेऽपि वृहत्स्यतिः ॥

अभिधापान्तो हन्धैकवद्भावः । अकाले रात्र्यादावपि ।
वृहस्पतिरिदमाहेत्यर्थः । इत्युत्तरदाने विलम्बाविलम्बव्यवस्था
समाप्ता च विशेषपरिभाषा ।

इति श्रीमत्सुकलसामन्तचक्रचूडामणिमञ्जरीमीराजि-
तचरणकमल श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूज श्रीम-
न्महाराजमधुकरखादस्त्रु श्रीमन्महाराजाधिराजचतुर्दधि-
जलबलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकाशदिनकरश्रीवीरसिंह-
देवोद्योगित श्रीहंसपण्डितात्मज श्रीपरशुरामस्त्रु सकलवि-
द्यापारावारपारीणधुरीणजगद्धारिद्रुमहागजपारीन्द्रविद्वज्ज-
नजीवातु श्रीमन्मन्त्रिमिश्रकृते श्रीवीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे
व्यवहारप्रकाशे परिभाषा परिष्काराख्यं व्यवहारमातृका पर-
पथ्यायं प्रथमप्रकरणम् ॥ १ ॥

अथ प्रमाणनिरूपणाख्यं द्वितीयं प्रकरणं भारभ्यते ।

तत्र प्रमाणभेदप्रमाणविषयव्यवस्थे क्रियापादप्रस्तावे वि-
धिते । अधुना साक्षादिप्रमाणानामवान्तरभेदः प्रसूयते । तत्र
साक्षिस्वरूपमाह मतुः । समक्षदर्शनात् साक्ष्यश्रवणाच्चैव सिद्धाति ।

समक्षदर्शनस्य साक्ष्यहेतुत्वं पाणिनिरपि स्मरति ।
साक्षाद्दृष्टिसंज्ञायामिति । तत्तु व्युत्पत्तिमात्रमव्यापकत्वात् ।
श्रुतसाक्षादीनामपि साक्षित्वव्यवहारविषयत्वात् । अतएव
श्रवणादित्युपलक्षणं प्रमाणमात्रस्य विषादविषयप्रमाता सा-
क्षीति विवक्षितम् । साक्षिप्रयोजनमाह ।

नारदः । सन्दिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।

दृष्टश्रुतानुभूतत्वासाक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनमिति ॥

दृष्टश्रुताभ्यामनुभूतत्वादित्यर्थः । यद्वा । दृष्टत्वात् श्रुतत्वा-
दनुभूतत्वाच्चेत्यर्थः । अनुभूतत्वादित्यनेन च गोष्ठ्यन्यायेन
प्रमाणान्तरजन्योऽनुभवो गृह्यते । व्यक्तिदर्शनं विवेकज्ञानम् ।
कात्यायनः । अर्थि प्रत्यर्थि सान्निध्यादनुभूतन्तु यङ्गवेत् ।

तद्वाच्यं साक्षिणो वाक्यमन्यथा न दृष्टस्यतिः ॥

अर्थि प्रत्यर्थि सान्निध्यादनुभूतमिति मुख्यः कल्पः । तद-
सान्निध्येऽपि श्रवणादिना साक्ष्यस्य वचनान्तरैरनुमतत्वात् ।
तच्च साक्षिभूतनिरूपणे व्यक्तो भविष्यति । गौतमः । विप्रति-
पत्तौ साक्षिनिमित्ता व्यवस्येति । स च साक्षी प्रथमं द्विविधः ।
कृतो ऽकृतश्च । साक्षित्वेनार्थि प्रत्यर्थिभ्यान्निरूपितः कृतः ।

प्रनिरूपितोऽक्षतः । पुनश्च क्षतस्य पञ्चविधत्वादक्षतस्य षड्विधत्वादकादशविधः । यथाह नारदः ।

एकादशविधः साक्षी शस्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

क्षतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधोऽक्षत उच्यते ॥

लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिन्न एव च ।

गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः क्षत इति ॥

पञ्चानामपि कात्यायनेन स्वरूपमभिहितम् ।

अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये सन्निवेश्यते ॥

स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकाटत इति ।

स्मारितः पत्रकाटते इत्यपि विवृतन्तेनैव ॥

यस्तु कार्यप्रसिद्ध्यर्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः ।

स्मर्यते अर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते ॥

दृष्टेति दर्शयित्वेत्यन्तर्भावितस्यर्थम् । कार्यं व्यवहारपदं दर्शयित्वा प्रमाप्य कार्यप्रसिद्ध्यर्थं कालान्तरे व्यवहारनिर्णयसिद्ध्यर्थं पुनः पुनः स्मर्यते कार्यं ते च विस्मरणनिरासाय यः स स्मारितो नाम साक्षीत्यर्थः । यस्तु यदृच्छया प्रसङ्गादागतस्त्वत्र साक्षी भवेति साक्षित्वेन निरूपिते स यदृच्छाभिन्नः स्मारितस्यास्य च पत्रानादत्वेन साम्येऽपि स्वरूपभेदः । स्यटोऽपि तेनैव विवृतः ।

प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः ।

द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकाविति ॥

गूढमाह । अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थं वचनं स्फुटम् ।

यः आच्यते स्थितो गूढोगूढसाक्षी स उच्यत इति ।

उत्तरसाक्षिस्वरूपमाह ।

साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते ।
 अवगाच्छावगाद्वापि स साक्ष्यक्षरसंज्ञित इति ॥
 षड्विधस्याप्युक्तस्य भेदो नारदेनैव दर्शितः ।
 ग्रामश्च प्राङ् विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥
 कार्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।
 कुल्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्तोऽपि साक्षिणः ॥
 प्राङ् विवाकश्च ग्रामं लेखकसभ्योपलक्षणम् ।
 लेखकः प्राङ् विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः ॥
 वृषे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृत इति वचनात् ।
 दृश्यते तस्मिन् लेखितमधिकमादायैतानेव द्वादश साक्षिण्यग्राह ।
 लिखितो लेखितो गूढः स्मरितः कुल्यदूतकौ ।
 यादृच्छ्योत्तरश्चैव कार्यमध्यगतोऽपरः ॥
 वृषोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृत इति ।
 तल्लक्षणान्यपि कानिचिद्विलक्षणानि कानिचित्पूर्वसंवा-
 दीन्याह स एव ।

प्रभेदमेषां वक्ष्यामि यथावदनु पूर्वशः ।
 जाति नामाभिलिखितं येन स्वं पितृमेव च ॥
 निवासश्च स विज्ञेयः साक्षिलिखितसंज्ञकः ।
 अर्थिना च क्रियाभेदेस्तस्य कृत्वा कृणादिकम् ॥
 प्रत्यक्षं लिख्यते यस्तु लेखितः स उदाहृतः ।
 कुल्य व्यवहितो यस्तु श्राव्यते च्छणिभाषितम् ॥
 विनिर्जुते यथाभूतं गूढसाक्षी स कीर्णितः ।
 आह्वय यः कृतः साक्षी कृणन्वासक्रियादिके ॥
 स्मार्यते यो मुञ्जश्चैव स्मारितः सोभिधीयते ।

विभागदाने विप्रण्ये ज्ञाति र्यत्नोपदिश्यते ॥
 द्वयोः समानो धर्मज्ञः स कुल्यः परिकीर्तितः ।
 अर्थि प्रत्यर्थि वचनं शृणुयात्प्रेषितस्तु यः ॥
 उभयोः सन्धतः साधुर्द्वैतकः स उदाहृतः ।
 क्रियमाणे च कर्त्तव्ये यः कश्चित्स्वयमागतः ॥
 अत्र साक्षित्वमन्वाकमुक्तो यादृच्छिकस्तु सः ।
 यस्तु साक्षी दिशङ्गच्छन् समूर्ध्वं यथाश्रुतम् ॥
 अन्यं संश्रवयेत्तन्तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ।
 साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपवर्ष्य परि भाषताम् ॥
 अवस्थाकावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः ।
 उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्यं वापि निवेदितम् ॥
 गूढचारी स विज्ञेयः कार्यमध्यगतस्तथा ।
 अर्थि प्रत्यर्थिनो वार्क्यं यच्छ्रुतम्भूभता स्वयम् ॥
 स एव तत्र साक्षी स्याद्विसम्वादे द्वयोरपि ।
 निर्णीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् ॥
 अथक्षः सभ्यसहितः साक्षी स्यात् तत्र नान्यथा ।
 दूषितङ्गातितं यच्च सीमायास्तु समन्ततः ॥
 अकृतोऽपि भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न संशय इति ॥

लिखितलेखितयोः स्वपरलिखनमात्रभेदादेकादशद्वादश-
 संख्ययोरविरोधः । सर्वे च यथासम्भवं दृष्टश्रुतरूपद्विविध-
 साक्षिभेदा ज्ञेयाः । क्रियाभेदैर्व्यवहारप्रकारभेदैस्तु प्रत्यर्थिनः ।
 ऋणादिकमित्यादि शब्दात् यथासम्भवं सर्वविवादपदनिदर्श-
 नम् । कुक्षग्रहणं व्यवधायकोपलक्षणम् । विनिष्कृते इति
 भावे क्तः निष्कृते सम्भावित इति शेषः । इत्युक्त इतीति शब्दा-

ध्याहारः । दिग्गन्देशान्तरमन्यमित्यर्थः । उभाभ्यामर्थि प्रत्य-
र्थिभ्यां यस्य विश्वस्तं यदीयो विश्वासः कृत इति सम्बन्ध-
सामान्यविवक्षया षष्ठी भावे क्तवाभ्युपेत्य व्याख्येयम् । गूढचारी
कार्यमध्यगतश्चेत्येवस्यैव संज्ञाद्वयमिति द्वादशत्वाविरोधः ।
दूतग्रहणं लेखकस्यापि प्रदर्शनार्थं दूतकः खटिकाग्राह्यादिति
वृहस्पति वचनाद्ग्रामग्रहणमय कृतसाध्युपलक्षणम् । येन योऽर्थः
प्रमितस्तत्र साक्षित्वेन प्रागनिरूपितोऽपि पश्चात्साक्षित्वेन
विज्ञायोपन्यस्तः । पृष्ठश्च सभायां साक्ष्यन्दातु मर्हतीति फलि-
तोऽर्थः । इतरथा वेतनादानादिषु लिखिताद्यसम्भवे साक्ष्य-
भावप्रसङ्गः । इदमेवाभिसन्धायाह मनुः ।

यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किञ्चन ।

पृष्ठस्तत्रापि तद्भूयात् यथाहृष्टं यथाश्रुतम् ॥

अनिबद्धोऽकृतः । कल्पतरुमदनरत्नयोरर्थिक्रियां क्रिया-
भेदैरिति पठितं तत्रार्थं क्रियानर्थिव्यवहारक्रियाभेदैः प्र-
माणविशेषैराप्तवाक्यादिभिस्तस्य कृत्वा तत्सम्बन्धितयावधार्य
च्छणादिके विवादविषये यः प्रत्यक्षं प्रत्यर्थि समक्षं लेख्यते-
ऽर्थिनेत्यर्थात् । स तत्र लेखितः साक्षीति व्याख्येयम् । काला-
दाववधिरपि साक्ष्ये भ्रूयते ।

सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् ।

सञ्ज्ञानन्मात्मनो लेख्यमजानन्वतु लेखयेत् ॥

सम्यग्ज्ञानन्मात्मनो लेख्यं कुर्व्यादिति शेषः । अजानन्तं
लिप्यनभिज्ञमात्मानमन्यद्वारा साक्ष्यं मत्वेति लेखयेत् । स द्वि-
विधाऽपि लिखितः साक्षी चिरकालेनापि सिद्धिनिर्णाय-
कतामाप्नुयादित्यर्थः ।

कात्यायनः । अथ स्वहसोनाकृष्टं स्रष्टुं चैकः स एव तु ।

न चेत्प्रत्यभिजानीयात् तत्स्वहसैः प्रसाधयेत् ॥

नारदः । आष्टमादत्तरात्रिष्टिः स्मारितस्यैव साक्षिणः ।

आपञ्चमात् तथा सिद्धि र्यदृच्छोपगतस्य तु ।

आढतीयात् तथा वर्षात् सिद्धिर्युटस्य साक्षिणः ॥

आसंवत्सरात्रिष्टिन्तु वदत्युत्तरसाक्षिण इति ॥

इदञ्च प्रायोवादेन यतः स एवाह ।

अथवा कालनियमो न दृष्टः साक्षिणः प्रति ।

स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥

यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृति श्रोत्रञ्च नित्यशः ।

सुदीर्घेणापि कालेन स वै साक्षित्वमर्हति ॥

ते च साक्षिणः कीदृशाः कार्य्या इत्यपेक्षयामाह मनुः ।

यादृशा अर्थिभिः कार्य्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।

तादृशान् संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यस्तत्तच्च तैः ॥

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट् शूद्रयोनयः ।

अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्य्याः कार्य्येषु साक्षिणः ।

सर्वधर्मविदो लुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत् ॥

मौलाः प्रत्यातकुलोद्भवा इति कल्पतरुः । मूलं पूर्व-
वृत्तान्तसिद्धिदन्तीति मौलाः । तदधीते तद्देत्यणिमिति मदन-
रत्ने । वक्ष्यमाणयाज्ञवल्क्यवचनसंवादात्साक्षित्वेनैव पूर्ववृ-
त्तान्तवेदित्वाच्चेत्याप्तदर्थकमौलपदानर्थक्यप्रसङ्गाच्च कल्पतरु-
व्याख्यानमेव सम्यक् । रत्नाकरोऽपि मौलाः कुलीना इत्येवं
व्याख्यातम् । मूलं प्रतिष्ठा सा येषामस्ति ते मौलाः अर्थकथन-

मेतत् । तद्वितस्तु भवार्थम् एव कर्तव्यः, यो हि यत्र भवः
 सोऽपि तस्यास्तीत्यविरुद्धमिति वदन्मेधातिथिरपीममर्थमनु-
 मन्यते । प्रतिष्ठान्तरस्य साक्षिलक्षणावुपयोगात् । पुत्रादि-
 प्रतिष्ठायाः पदान्तरैरेवोपादानात् । अत्र क्षत्रियादिग्रहणं
 नात्यन्तिकब्राह्मणव्युदासपरं, किन्तु सति सम्भवेऽनेकाध्यापना-
 ग्निरहोत्रादिकार्यव्यग्रस्य तस्य न साक्षित्वं साक्ष्यन्तरासम्भवे तु
 तस्यापि साक्षित्वमभवत्येव । अतएव ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छे-
 दिति तस्यापि साक्षित्वेन प्रश्नप्रकारविधिरुपपद्यत इति ध्ये-
 यम् । अर्थ्युक्ता अर्थिना समैते साक्षिणः सन्तीति निर्दिष्टा नतु
 स्वयमेवागत्य वयमतः साक्षिणः स्म इति वदन्तः । याज्ञवल्क्यः ।

तदस्त्रिनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ।

त्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः ।

यथाजाति यथावयं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥

त्यवरास्त्रिभ्यो न्यूना न भवन्ति परतस्तु यथेच्छं भवन्ती-
 त्यर्थः । जातयो मूर्द्धावसिक्तादयः । वर्णा ब्राह्मणादयः । यथाच
 मूर्द्धावसिक्तादीनां मूर्द्धावसिक्तादयो ब्राह्मणादयो ब्राह्मणा-
 दीनां साक्षित्वेनोपादेयाः । असम्भवे सर्वे सर्वजातीयाः सर्वेषु
 जातीयेषु वादिप्रतिवादिषु साक्षिणो ग्राह्या इत्यर्थः ।

व्यासः । धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

श्रौतस्मार्त्तक्रियायुक्ता विगतदोषमत्सराः ॥

श्रौत्रियानपराधीनाः स्वरयज्ञाप्रवासिनः ।

सुवानः साक्षिणः कार्या ऋणादिषु विजानतेति ॥

कात्यायनः । प्रख्यातकुलशीलान् लोभमोह विवर्जिताः ।

आप्ताः शिष्टा विबुद्धा ये तेषां वाक्यमसंशयम् ॥

विभाव्यो वादिना यादृक् सदृशैरेव भावयेत् ।

नोत्कृष्टश्चावकृष्टस्तु साक्षिभिर्भावयेत्सदेति ॥

आप्ताः यथार्थवादिनः । विबुद्धा विवादविषयीभूतार्थ-
ज्ञानवन्तः शास्त्रार्थज्ञानवन्तश्च । मतिबुद्धिः पूजार्थेभ्यश्चेति कर्त्त-
रिक्तः । आदिकर्मणीति मदनरत्ने तेषां वाक्यमसंशयं यथा
भवति तथा वादिनो विभाव्योऽङ्गीकारयितव्योऽर्थोत्पत्ति-
वर्दी । तत्र विशेषमाह । यादृक् प्रतिवादितत्सदृशैस्त्वज्जाती-
यैरेव भावयेत् । वादयेत्युपलक्षणम् । वाद्यपि प्रतिवादिना
तज्जातीयैरेव विभाव्यः ।

तथा च नारदः । श्रेणीषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः ।

बहिर्वासिषु वाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिण इति ॥
मनुरपि । स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्हिजानां सदृशाः द्विजाः ।

शुद्राश्च सन्तः शुद्राणामन्यानामन्यथोनयः ॥

श्रेणिपुरुषाणां सत्यपि वर्गित्वे पृथङ्निर्देशो गोहृषन्यायेन ।
प्रयोजनं चात्राप्यभ्यर्हितत्वबोधनम् । वर्गिणश्च दर्शिताः ।

कात्यायनेन । लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च वर्णिग्व्यातास्तथापरे ।

समूहस्याश्च ये चान्ये वर्गस्तानववीङ्गुः ।

दासचारणमल्लानां हस्त्यश्वायुध जीविनाम् ॥

प्रत्येकैकसमूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः ।

तेषां वादः स्ववर्गेषु वर्गिणस्तोष साक्षिणः ॥

अत्र सर्वत्र न्यूनाधिकविशेषणोपादानम् दोषाय अदृष्ट-
भाषणभीकृतसत्यवदनं शीतलस्त्रं च साक्षित्वप्रयोजकस्यो-

पलक्षणाथित्वान्तेषाम् । तेच साक्षिणः किञ्चित्कथाकाः कुल-
ग्राह्या इत्यपेक्षायामाह ।

वृक्षस्यतिः । नव सप्तपञ्च वा स्युश्चत्वारस्तथ एव वा ।

उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैकं पृच्छेत्कदाचन ॥

लिखितादिषु स एवाह

लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुष्पञ्च लेखिताः ।

यदृच्छाः स्मारिताः कुल्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥

दूतकः खटिकाग्राही कार्यमध्यगतस्तथा ।

एक एव प्रमाणं स्यान्नृपोऽध्यक्ष सदैव च ॥

खटिकाग्राही गणकः एक एवेत्येवकारो वाद्यपेक्षया नै-
कमृच्छेत्कदाचनेनोक्ताया अनावश्यकत्वार्थो न नियमार्थो ऽह-
ष्टाथैत्वप्रसङ्गात् । त्ववराः साक्षिणोच्चेया इति योगीश्वरीय-
मथ्येतदभिप्रायकमेव लिखितादीनां मुभयानुमतत्वग्राह्यत्वमेक-
स्यापीत्याह योगीश्वरः ।

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ।

यद्यपि श्रौतस्मार्त्तक्रियापरा धर्मप्रधाना इत्यादिविशेष-
णोपादानात् त्ववराणामपि धर्मवित्त्वं समानस्तथापि तेषा-
मुभयानुमतानामपि भवत्येवसाक्षित्वं द्वयोरेकस्य चोभया-
नुमत्यैवेति भेदइति मितान्वरा ।

नारदोऽपि । उभयानुमतो यः स्नाहयोर्विवदमानयोः ।

स साक्ष्येकोऽपि सक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु संसदि ।

आप्तत्वेन राजादिभिरवधारितोऽप्येकः साक्षीत्याह व्यासः ।

श्रुचिक्रियस्य धर्मज्ञः साक्षी यस्तनुभूतवाक् ।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत्सामान्येषु विशेषतः । इति ॥

नुभूता यथार्थत्वेन प्रमितवरा वाग्यस्येत्यनुभूतवाक् ।

।त्यायनः । अथ्यन्तरस्तु निःक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि वाच्यते ।

अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याच्यते ॥

याचित इति निःक्षेपविशेषणम् । न्यायतौल्यादन्यत्वा-
पीति वाच्यस्यतिः । मदनरत्नस्तु याचितं विवाहाद्यर्थं याचितम्
ःहीतमाभरणादिकं याचितकमिति यावदित्याह । निःक्षेप-
विशेषणवैयर्थ्यादयाचिते तस्मिन्नभ्यन्तरस्यैकस्यासाक्षित्वप्रस-
ङ्गाद्यवहितान्वयप्रसङ्गेत्योत्तरैव व्याख्याप्रख्याकुण्डलादिपण्य-
विवादे तन्निर्मातैकोऽपि साक्षीत्याह । स एव ।

संस्कृतं येन यत्पण्यं तत्तेनैव विभावयेत् ।

एक एव प्रमाणं स विवादे तत्र कीर्तितः ॥

इदञ्च बह्वनामसम्भवे सत्यवादिनोर्द्वयोरेकस्य वासुमति
प्रदर्शनार्थं न नियमार्थम् । अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम् ।
उक्तलक्षणमाक्ष्यसम्भवे प्रतिषेधरहितानां साक्ष्यमुक्त्यनां सूच-
यितुमसाक्षिणोऽपि स्मृतिपूजाः । उक्तलक्षणविप्रामाभेऽप्रति-
पिद्धानुमत्यै आद्ये कतिपयप्रतिषेधवत् ।

नारदः । असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः ।

वचनादोषतो भेदात् स्वयमुक्तिर्ब्रह्मान्तर इति ।

ओत्रियाद्यास्तु वचनात्सोनाद्यादोषदर्शनात् ।

भेदद्विप्रतिपत्तिः स्याद्विवादे यत्र साक्षिणाम् ॥

स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवैतत्थं यो वदेत् ।

सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्थति ॥

ब्रह्मान्तरोऽर्थिनि प्रेते सुमूर्धुः आविताहते ।

वचनादसाक्षिणः ओत्रियाद्यानाह । स एव ।

श्रोत्रियाः स्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः ।

असाक्षिणस्तो वचनान्मात्रं हेतुवदाकृत इति ॥

तापसा वाणप्रस्थाः प्रव्रजितादय इत्यादि शब्देन शङ्क
वेनैकयोग्योपात्ताः पिता विवदमानादयो गृह्यन्ते । तथा
शङ्क । पिता विवदमानगुरुकुलवांस्त्रिपरिव्राजकवाणप्रस्थानि
र्ग्रन्थाद्यासाक्षिण इति । पिता विवदमाननिर्ग्रन्थयोर्दोषादप्य
साक्षित्वसम्भवे वचनादप्यसाक्षित्वेन विरोधः । दोषादसाक्षि
णोऽपि तेनैव दर्शिताः ।

सोनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा ।

असाक्षिणस्तो दृष्टत्वात् तेषु सत्यं न विद्यते ॥

चण्डाः कोपनाः । कितवा द्यूतकृतः । ओगीश्वरस्त-
साक्षित्वमात्रं विवक्षया सर्वानेतानेकीकृत्याह ।

स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिगणकाः ।

रङ्गावतारिपापण्डिजूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥

पतिताभार्यसम्बन्धिसहायरिपुतस्कराः ।

साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्वसाक्षिण इति ॥

अतः वृद्धयश्चैव श्रोत्रियास्त्रीणां वचनादसाक्षिणां नारदाद्युक्तानां
सुपक्षरणं स्त्रीबाणादियद्व्यसम्भवेपामपदोषादसाक्षिणां स्यूत्यन्त-
राभिहितानाङ्ग- आद्यग्रहणाद्धेदादसाक्षिणां स्वस्वसुक्ते चत-
त्तरस्त च ग्रहणम् । तत्र स्त्रिया असाक्षित्वं स्त्रीशतव्यवहारा
तिरिक्ते स्त्रीणां साध्यं स्त्रियः कुर्युरिति वचनात् । बालोऽप्रा-
प्यवहारः, वृद्धोऽशीतिकः बधिः, मत्तो मदमीयद्रव्येण । उन्मत्तं
रहाद्याविष्टः । अभिगणको महापातकाभिगणः स्वार्थे कः
रङ्गावतारी चारणः । पापण्डिनो निर्ग्रन्थमभूतयः । जूटकृत्

पटलेष्ट्यादिकारी । विकलः श्रोत्रेन्द्रियादि दोषकान् । पतितो निश्चितब्रह्मज्ञत्वादिः । आप्तः सुहृत् । अर्थसम्बन्धिविप्रतिप-
द्यमानार्थसम्बन्धी सहाय एककार्यकारी स्थिः शत्रु, रन्ध्र-
रस्य । साहसी बलावष्टम्भेन कार्यकारः । दृष्टदोषो दृष्टा-
सत्यवचनः । निर्बूतो बन्धुभिस्त्यक्तः । भेदादसाक्षित्वं च संख्या-
गुणसाध्ये ।

अन्यथा द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनाम्बचः ॥

गुणि द्वैधे तु यत्र स्यात् प्राच्या ये गुणवत्तमाः ।

बहुत्वं परिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ।

समेषु च गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजेत्तमानिति ॥

याज्ञवल्क्यमन्वादिवचनविरोधापत्तिः ।

ननु साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च पादिनाञ्च ।

तेषामेकोऽन्यथा ब्रूते भेदात्सर्वेऽपि साक्षिण इति ।

कात्यायनेनैकस्यान्यथावादित्वे सर्वेषामेव भेदादसाक्षि-
त्वमुक्तं तद्विरोध इति चेन्न । तयाणां साक्षिणामेकस्यान्यथा
वादे द्वितीयस्य तत्तुल्यस्य सत्प्रतिपक्षितत्वात्तृतीयस्य चैकतया
तत्र साक्षितो न निर्णय इत्यत्र कात्यायनतात्पर्यात् । सत्प्र-
तिपक्षितावशिष्टानान्वनेकत्वे ततएव निर्णय इत्यत्र च याज्ञ-
वल्क्यतात्पर्यात् । मूलभूतन्यायविरीधेऽनयो वचनयोरेवमवश्यं
संकोचत्वादिति वाच्यमिति । पञ्चषष्ठोऽपि साक्षिष्वधिकगुणस्य
चैकस्यान्यथावादित्वे तद्विरुद्धार्थाभिधायिनां सर्वेषामन्य-
ेषामसाक्षित्वम् । अधिकगुणस्याप्येकस्य बहुवाक्यविरुद्धाभि-
धानादसाक्षित्वमिति सर्वेऽपि तेन साक्षिण इति न मन्वा-
दिविरोध इति सदमरत्नकारः । वयन्तु गुणवत्त्वस्यैव शत-

मयन्वानां न पश्यति एकेनापि बहूनां प्रतिबन्धाच्चेत्यादि
न्यायेन प्राधान्यात् गुणवत्, साध्यवादिनिर्दिष्टानामेकस्या-
प्यन्यथा वादित्वे संख्याधिक्येऽपि गुणवत्तरत्वाभावे सर्वेष्वसा-
क्षित्वं द्वैधे बहूनामित्यत्रापि विनिगमकान्तराभावे बल्यमे-
विनिगमकमत एव संख्यानपेक्षमेव गुणवत्तमत्वमात्रं ग्राह्य-
वचनत्वे हेतुमाहेति ब्रूमः । स्वयमुक्तेरसाक्षित्वमपि विवृ-
कात्यायनेन ॥

यः साक्षिनैव निर्दिष्टो नाहृतो नैव दक्षितः ।

ब्रूयान्मर्थेति तर्क्यं वा दण्डः सोऽपि नराधम इति ॥

अयमत्र साक्षीति ज्ञानवानात्तरोऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यत-
स हृतो नस्येति हृतान्तरस्यासाक्षित्वमपि सहेतुकं विवृ-
कारदेनैव ।

योऽर्थस्तु, अवितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि ।

क तद्वदतु साक्षित्वमित्यसाक्षी हृतान्तर इति ॥

येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा योऽर्थः स्वीयः आवयितव्यः स्या-
आवणीयत्वेनाभिमतो भवेत्तस्मिन्नर्थि प्रत्यर्थिनोरन्यतरस्मि-
नसति हृते प्रोषिते वाऽभिमतार्थे वा निरूपिते स साक्षित्वं ।
कस्मिन्नर्थे वदतु कस्य वा कृते वदत्वित्यर्थः । सामान्यतो-
आवयोः कश्चिद्व्यवहारसम्बन्धोऽस्ति तत्र त्वं साक्षिणा भाव-
मित्येतावन्मात्रमुक्तं विशिष्य च व्यवहारविषयो न तस्मै अ-
वितः आवयिता च नास्ति स पृष्टोऽपि विशिष्य विषयाङ्ग-
नादसाक्षीति यावत् । इदमेवाभिप्रेत्योक्तं 'सुमूर्धुः आविता-
हृत इति । सुमूर्धुग्रहणमवधारणयोजकाभावपरम् । तत्र
च स एव ।

आवितो नातुरेणापि दस्त्वर्थो धर्मसंहितः ।

स्यतेऽपि तत्र साक्षी स्यादसु चाम्बाहितादिष्वित्याह ॥

अत्र ओत्वियादयो न साक्षिणः कार्योक्तोपां रागादि-
शून्यानां सत्यवादित्वातिशयेऽपि तपःस्वाध्यायाग्निहोत्रादि-
व्यासङ्गेन आवितार्थविस्मरणसम्भवादतिपूज्यानां धर्माधि-
करणप्रवेशाद्भानाद्यनौचित्याच्चेत्यर्थः । अस्ततास्तु तत्त्वं जा-
नन्तो भवन्त्येव साक्षिणः । अतएवोक्तमुभौ तु ओत्वियौ
ग्राह्यावित्यादि ॥ अन्यथा सर्वथा साक्षित्वनिषेधे तद्विरोधः
स्यात् । तथा च नात्र हेतुरसत्यवादित्वप्रयोजको हेतुः
स्तेनत्वादिनोदाहृत इत्यर्थः । वचनादित्यस्यापि साक्षित्वक-
रणनिषेधकवचनादित्यर्थः ।

एको लुब्धस्वसाक्षीत्यहङ्गः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।

स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च दोषैश्चान्येऽपि ये वृत्ता इति मनुः ।

अलुब्ध एकोऽपि पुमान् साक्षी भवति बह्वः शुच्यो लो-
भादिदोषरहिता अपि स्त्रियः साक्षिण्यो न भवन्ति तत्र हेतुः
स्त्रीबुद्धेरिति । एको लुब्धस्वसाक्षीति मेधातिथिनान्याभिमत-
त्वेनेमम्पाठमभिप्रेत्यान्येत्वकारप्रक्षेपेणालुब्धोऽप्येको न साक्षी किं
पुनर्लुब्ध इत्येवं व्याचक्षते । तथा द्वयोरभ्युज्जानम्भवति स्त्रियस्व-
लुब्धो बह्वोऽपि न साक्ष्यार्हाः किमुताशुचय इति भणितम् ।
तत्रान्येत्यस्वरसवीजमेकस्य प्रागेव निरस्तत्वात् स्त्रीसाक्ष्य-
पर्युदासायानुवादे तु यथोक्तपातेऽप्युपपत्तेस्तत्र चैकस्यालु-
ब्धस्य पुंस्त्वेन प्रतिप्रसवपूर्वकं स्त्रीणां सर्वथा निषेधपरत्वे सन्द-
र्भसामञ्जस्य मिति । अलुब्ध इत्यकारप्रक्षेपे विनैव पूर्वपाठ-
एव लुब्धश्चेदेको न साक्षी अलुब्धस्वेकोऽपि पुमान् साक्षीति

जीमूतवाहनेनैव व्याख्यातम् । तत्र लुब्धानां कङ्कनामप्यसा-
क्षित्वे एकपदवैयर्थ्यमिति व्यवहारतत्वे दूषणमुक्तं तदप्युक्तं
वाक्यशेषत्वादस्य न सम्यगिति द्रष्टव्यम् । श्रुच इति ऊ-
हान्दसो गुणवचनादुकारान्तादेव बोधो गुणवचनादिति तदि-
धानात् छदिकारादक्तिन इति वा समर्थनीयम् । अन्येऽपि
स्त्रीव्यतिरिक्ता अपि रागद्वेषादिदोषो ये वृता आक्रान्त-
चित्तास्तोऽपि न साक्षिणः । यद्यपि केच नष्टा असाक्षित-
पृथग्युक्ता स्यापि सर्वेषां पृष्ठाकोटेन वक्तुमशक्यतया ऽमुक्त-
तत् सङ्ग्रहार्थमिदमुक्तम् । अतएव मेधातिथिः । सामान्य-
विशेषाभिधानं हि सर्वे ग्रन्थकारा अभिन्यन्त इत्याह ।

मनुरेव । नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।

न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिताः ॥

न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारक कुशीलवौ ।

न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्ग्रेभ्यो विनिर्गतः ।

अध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकः ।

न वृद्धो न शिशुर्नैको नाप्तो न विकलेन्द्रियः ॥

नार्त्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ।

न अमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नाति तस्कर इति ॥

अत्र सर्वैर्विशेषणै रसत्यसम्भावना विस्मरणादिकमसाक्ष्य-
निमित्तमुपलक्ष्यते । अतएव दृष्टविकलेन्द्रिय विकर्मकत्-
तस्करादीनां गोष्ठपन्यायेन पुनरुपादानं अत्र बहवः शब्दाः
स्पष्टार्थाः । अन्ये मेधातिथ्यनुसारेण विव्रियन्ते । अर्थ सम्ब-
न्धिन उक्तमर्णाधमर्णाद्याः उक्तमर्णोक्तधमर्णवचनेन पराजीय-
मान सदानामेव रोषाविष्टोऽधमर्णादृष्टं प्रत्याहृतुं प्रयतत

ति तच्चित्तानुवृत्तिरधमर्थस्य तदनुगुणकौटसाध्यहेतुत्वेन
भाव्यते । उक्तमर्थो निर्धनो धमर्णे स्वसाक्षितया धनं
प्राप्य स्वस्मै तदर्पयिष्यतीति बुद्ध्या तदनुगुणवादी सम्भाव्यते ।
यार्थः प्रयोजनन्तत् सम्बन्धिनो वीदिप्रतिवादिनोरन्यतरस्या-
प्रेषां स्वप्रयोजनं सिसाधयिषितन्तेऽप्युपकारगन्धान् साक्षा-
द्वा इत्यादि सर्वत्र कौटसाध्यसम्भावनोन्नेया दृष्टदोषां अन्यत्र
प्रतकौटसाध्याः । व्याध्यार्त्ता वचन विसंबादापादक व्याधि-
पीडावन्तः । दूषिता अभिशस्ताः । वृषतेरसाक्षित्वं कृताभिप्रा-
णातो न प्राक्तन नारदोक्ति विरोधः लिङ्गस्थोऽपत्यादिः ।
ऋभ्यो विनिर्गतः परित्यक्तः पित्रादिगुरुजनसंसर्गात् वृद्धा-
नुपसेव्य नादस्याऽसत्यसम्भावना । अधधीनो बन्धकीकृतः तस्य
तदाज्ञावशवर्त्तित्वात् । वक्तव्यो निन्दास्पदम् विकर्मकत् अघ-
र्माभीरुः । वृद्धविकलेन्द्रिययो र्वार्द्धकस्वभावहेतुकेन्द्रियवैक-
ल्येन भेदः । आर्त्तः शोकेन ।

नारदोऽपि । दास नैः कृतिकाभ्याश्च वृद्धस्त्रीबालचाक्रिकाः ।

मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्त कितवशामयाजकाः ॥

महापथिक सासुद्रवणिक प्रब्रजितातुराः ।

व्यङ्गैक श्रोत्रियाचार हीनक्लीवकुशीलवाः ॥

नास्तिकब्राह्मदाराग्निव्यागिनो याज्ययाजकाः ।

एकस्थाली सहायारिचर ज्ञातिसनाभयः ॥

प्रामृष्टदोषशैलूषविषजीव्यहितुशिङ्काः ।

गरदाग्निदकीनाश्च शूद्रासुप्तोपपातिताः ॥

क्लान्तसाहसिकाश्रान्त मिद्धंताग्न्यावसायिनः ।

भिन्नवृत्तासमावृत्तजडतैलिकमूलिकाः ।

भूताविष्ट वृषद्विष्ट वर्षनक्षत्र मूचकाः ।
 अघशस्यात्मविक्रोहहीनाङ्ग भगवत्तयः ॥
 कुनखिस्थावदन् शिविभित्तुक् शठशौण्डिकाः ।
 ऐन्द्रजालिक सुब्धोद्य श्रेणीगण विरोधिनः ॥
 बधक्षत्रितकृतशङ्कः पतितः कूटकारकः ।
 कुहकः प्रत्यवसित सस्फुरो राजपूरुषः ॥
 महोपपशुमांसास्थि मधुक्षीरासुसर्पिषाम् ।
 विक्रोता ब्राह्मणश्चैव द्विजो वार्हृषिकश्च यः ।
 च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः मूचको हीनसेवकः ॥
 पित्रा विवर्त्मानश्च भेदकश्चेत्यमाक्षिणः ।
 श्रेण्यादिषु तु वर्गेषु कश्चिच्चेद्विष्यतामियात् ॥
 तस्य तेभ्यो न साक्षां स्याद्दृष्टारः सर्व एव ते ॥

नैऋतिकः परापकारशीलः । चाक्रिकसैलिकः । प्रमत्त
 सदाजनवहितः महापथिको महापथगामी । समुद्रवणिग्ध
 द्विज वाही एकः श्रीतियो द्वयोरनुमतः । एकः श्रीतिः
 इति पृथग्वा प्रायश्चित्तं च प्रागेव तत् । अपराकेण तु युग्मै
 केति पठित्वा युग्मौ द्वाविति व्याख्यातम् । एकस्थाली सहाय
 एकपाकभोजीति । सहायन्यतरसाहायकारो मिश्रचण्डे
 खरौ । मदनरत्नाकरसु । एकस्थाली सहाय इति विशेषण
 द्वयं पृथक्कृत्य एकस्थाली स्यात्यधिकरणकः पाकोलक्ष्यते
 स एको यस्येत्येकस्थालीति व्याख्यौ । रुमांसान्तविधेरपि
 त्वत्वादेकस्थालीत्यत्र नटुतश्चेति न कप् । अर्द्धपिप्पलीत्या
 दिबन्ध लक्ष इति च समादधे । अरिचरः भूतपूर्व
 शत्रुः । भूतपूर्वे चरद् । कस्यतरो त्वरिधर इति पठित

मास्त्रधर इति व्याख्यातम् । ज्ञातयः सगोत्राः सनाभयो
 मातुलतत्सुतमातृष्वस्त्रीयादयः । शैलूषः स्त्रीणां नर्तयिता ।
 कुशीलवस्तु, रङ्गोपजीवी नट इति भेदः । विषजीवी
 विषक्रयजीवीति मदनरत्ने । विषवैद्य इति जीवी रत्ना-
 करे । अहितुष्टिः । सर्पक्रीडोपजीवी व्यालग्राही । की-
 नाशः कर्कशः क्षुद्रो वा । छपण इति तु मदनरत्ने । उप-
 पातित उपपातकीति कल्पतरुः । मदनरत्ने छपपातक इति
 पठितम् । उप समीपम्पातकं यस्येति विमृष्टपातकयुक्त इति
 व्याख्यातम् । क्षान्तोऽतिखिन्नः अश्रान्तोऽनवरतकर्मकारीति
 मदनरत्ने । अश्रान्त इति पठित्वाऽयोग्यकर्मकारीति रत्ना-
 करे । निर्हृतो बान्धवैस्त्यक्त इति मदनरत्ने । ग्रामराज-
 कुलश्रेण्यादिभिर्निःसारित इति रत्नाकरे । लोकभयशून्य
 इति भवदेवः । मूलं विप्रः शस्त्रात्कारीति कल्पतरुः । मूल-
 कर्म तु कार्मण्यमित्यमरकोशात्कारीति तु युक्तम् । अपरा-
 र्केण तु पौषिक इति पठित्वा पौषिकपूर्णादिविक्रयीति व्या-
 कृतम् । वर्षसूचको वृष्टीशकुनवेदी । नक्षत्रसूचको ज्योति-
 षिकः । अघशंसी परकीयपापप्रकाशकः । जीनाङ्ग उचित-
 परिमाणाति न्यूनाङ्गः । व्यङ्गस्तु छिन्नाङ्गल्यादिरिति भेदः ।
 भगवन्तिर्भाष्यादास्यादिसम्भोगशुल्कोपजीवी शङ्कः वृषभ-
 नर्त्तनजीवीति मदनरत्नरत्नाकरयोः । कुहको दान्मिकः ।
 प्रत्यवसितः प्रवज्यादिच्युतः । कुलिको राक्षा व्यवहार-
 परिच्छेदकतया नियुक्तः । अस्य च साक्षिवकरणे नि-
 पेधो विधिस्त्वस्तसाध्य इति कल्पतरुः । मदनरत्ने तु
 कुलं ब्राह्मणादिगणस्य अधिकारी कुलिक इति व्याख्यातम् ।

सूचको राज्ञा परदोषान्नेषणपूर्वकं स्वस्यै तन्निवेदने नियुक्तः।
भेदकृत्स्नत्वादि प्रीतिभङ्गकर्ता । श्रेण्यादिष्वित्यस्यायमर्थः ।
येषु श्रेण्यादिषु चस्यैकापि द्वेष्यतां शत्रुतामाप्तस्तदीयविवादे
तच्छ्रेण्यादिनिविष्टाः सर्व एव न साक्षिणस्तत्र हेतुर्दोषारः सर्व
एव त इति । तच्छ्रेण्यान्तर्गतैकहेतुरोधकतवैरनिर्यातनार्थ-
मन्यथा वादित्वसम्भवात् । अतएव नारदः ।

बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्रीपापाभ्यां स्याच्च कूटकृत ।

विब्रूयाद्भान्ववस्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिरिति ।

कात्यायनः । तद्वृत्ति जीविनो ये च तत्स्नेवाहितकारिणः ।

तद्वन्धु सुहृदो भृत्या घ्रातास्तु न साक्षिणः ।

नाटव्यसुः सुताश्चैव पितृष्वहसुतास्तथा ।

मातुलस्य सुताश्चैव सोदर्यसुतमातुलाः ॥

एते सनाभयः प्रोक्ताः साक्ष्यन्तेषु न योजयेत् ।

कुल्याः सम्बन्धिनश्चैव विवाह्यो भगिनीपतिः ॥

पिता बन्धु पितृव्यश्च श्वशुरो गुरवस्तथा ॥

तथा वृहस्पतिः । मातुःपिता पितृव्यश्च भार्यायाश्चाहमातुलौ ।

भ्राता सखा च जामाता सर्ववादेष्व साक्षिणः ॥

परस्त्रीपानसक्तश्च कितवाः सर्वदूषकाः ।

उन्मत्ताः साहसिका नास्तिकाश्च न साक्षिण इति ॥

अत्र मातृष्वह्यादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वादर्थानोरन्ध-
तरस्य एतादृशसम्बन्धिनो न साक्षिणः सम्बन्धिनि स्नेहादन्यत्र
वैरसम्भवादिति ध्येयम् । शङ्कलिखितौ । शुल्कगुल्माधिकृतौ
दूतो वेष्टितशिराः स्त्रियोगुरुकुलवासिनः परिव्राजकवाणप्रस्थ-
निर्ग्रन्थाः शङ्का व्यालघादिभ्य इति अत्रासाक्षिण इति प्रकृतं

शुक्लाधिकृतः शुक्लग्रहणस्यानाधिकारी । शुक्लः स्वस्थान-
निवेशितः पदार्ति समूहस्तदधिकृतः; वेष्टितशिराः उद्धतवेष्टो-
मूर्ध्वव्याध्यभिभूतो वा इतरे प्रसिद्धा व्याख्याततराश्च । अनेन
प्रपञ्चेन लोभादिकमसाक्षित्वनिमित्तमेव व्यक्तीकृतम् ।
यथाह मनुः । लोभान्मोहाङ्गयात्क्रोधान्मैत्र्यात्कामात्तथैव च ।

अज्ञानाङ्गलभावाच्च साक्षी वितथ उच्यत इति ॥

असाक्षित्वेनोक्तानां क्षत्तिप्रतिप्रसवमाह नारदः ।

असाक्षिणो ये निर्दष्टा दासनैष्कृतिकादयः ।

कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥

स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।

शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥

मनुरप्येवमेव द्वितीयं वचनं पठितवान् । इदञ्चाऽसत्त्व-
वादित्वनिश्चयाभावे साक्ष्यन्तरस्य तद्गुणविशिष्टस्यासम्भवे बो-
ध्यम् । स्त्रीसंग्रहणादिषु योगीश्वरः ।

सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यं पारुष्यं साहसे ।

अत्र च मनुष्यभारणस्त्रीं परदारभिमर्शनम् । पारुष्यसु-
भयञ्चेति साहसं स्याच्चतुर्विधमिति वचनात् स्त्रीसंग्रहदीनां
सत्यपि साहसत्वे बलानवष्टम्भेन क्रियमाणानान्तेषामसाहस-
त्वात् तत्सङ्ग्रहार्थन्ततः पृथगुपादानम् । उशनाः ।

दासोऽन्धोबधिरः कुष्ठी स्त्री बालः स्थविरादयः ।

एतेऽप्यनभयस्त्वन्धाः साहसे साक्षिणो मताः ॥

अनभयस्त्वन्धा विवादगोचरीभूतार्थाऽसत्त्वन्धिनः । अपञ्च-
पातिन इति मदमरत्ने ।

मनुनारदौ । साहसेषु च सर्वेषु क्षैवसङ्गृह्येषु च ।

सांग्रहणयोगे पात्रे न परीक्ष्येत साक्षिणः ।

मनुः । अनुभवीति च; कश्चित्कुर्व्यात्साक्ष्य विवादिनाम् ।

अन्तर्देशान्वरणे वा शरीरस्यापि वात्ये ॥

अनुभावी तदर्थानुभवशीलः । यत् ।

अद्यादिषु परीक्ष्येत साक्षिणः स्थिरकर्मसु ।

साहसात्ययिके चापि परीक्षा कुतश्चित्कृतेति ।

परीक्षाभिधानन्तस्य स्रष्टाः सत्यवादिदोषविषयमत एव कुतश्चिदित्युक्तम् । अस्मिन् च प्रषट्के प्रकटदोषानभिषङ्गे कश्चित्कविसम्भादादिदोषपुरस्कारेण सहसादिसाक्षिता न कथा करणीयेत्यत्र तात्पर्यम् । अतएव विज्ञान योगिनोक्तम् । दोषादसाक्षिणी भेदादसाक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि न साक्षिणी भवति सत्याभावादिति हेतोरनपगमादिति । अपराकांऽपि सर्वो न तु गुणवानेवेत्यर्थः । दोषवां सत्तापि परिहरणीय एव । वक्तृदोषाणां वचनप्रामाण्यहेतुत्वादित्याह । तस्यापि सर्वदोषाभावेन तात्पर्यं प्रतिप्रसवासुपपत्तेः । यत् केनचिदुक्तं साक्षिणुषदोषप्रतिप्रसवा यकाञ्चुता एव प्राच्या अन्यथा तत्र तत्र तत्तद्विशेषणोपादानमनर्थकमुपलक्ष्यं वा प्रसज्येतेति । तद्वालिखम् । न्यायमूलकत्वान्तेषान्तद्विरोधे नैव नेयत्वात् । अतएव न्यूनाधिकविशेषणोपादानमविरहम् । अदृष्टार्थत्वे तद्विरोधो दुष्परिहरः स्यात् । एवमन्यतरेण साक्षिणूपन्यसेषु सक्तु तद्दीपेऽन्वरसासुपपन्नोऽसदुद्भावने दण्ड इत्याह ।

हस्यति । साक्षिणोऽर्थी समुद्दिष्टान् सत्सु दोषेषु दूषयेत् ।

अदृष्टान् दूषयन्नादी तत्समं दण्डमर्हति ॥

तत्समं विवादविषयसममिति बहुवस्तुदर्थो विषयविवादेष्व-
प्रापकमिति तत्समं कूटसाक्षिदण्डसममिति व्याख्येयम् ।
साक्षिदूषणोऽन्यतरेणोद्भाविते प्रत्यक्षेषु बाल्यादिदूषणेषु तेनैव
निर्णयः । अयोध्येषु लोकप्रसिध्यादिना न साक्ष्यन्तरेण अन-
वस्थापन्तेः । तथा च व्यासः ।

सभासदां प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धमथापि वा ।

साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्जनात् ॥

अन्यैस्तु साक्षिभिः साध्ये दृष्टे पूर्वम्साक्षिणाम् ।

अनवस्था भवेद्दोषसोषामप्यन्यसम्भवादिति ॥

असाध्यं लोकादि सिद्धत्वात्साधनार्हं यत इति हेतु-
गर्भमिति । दोषवर्जनादनवस्थादोषाभावादित्यर्थः । यद्यपि
लोकसम्प्रसिद्धिरपि साक्षिप्रसिद्धिरेव पर्यवस्यति । तथापि
तत्र साक्षित्वोद्भावनानपेक्षत्वान्नानवस्था । अतएवाति गूढ-
वादिमात्रं विदितदूषणं सम्भनमन्यतरेणालौकिकप्रमाणेन
क्रियमाणं न दुष्यतीत्यभिप्रायः । न च साक्षिदूषणविभाजनं
व्यवहारात्तरत्वादयुक्तमिति वाच्यम् । प्रकृतोपयोगित्वेनार्था-
न्तरत्वानापत्तेः । कात्यायनः स्फुटमेतदेवाह ।

प्रत्यर्थिनार्थिनावापि साक्षिदूषणसाधने ।

प्रकृतार्थोपयोगित्वाच्चव्यवहारात्तरं नचेति ॥

अविद्यमानदोषोद्भावनेऽर्थिप्रत्यर्थिनो वैकल्पिकौ हानि
दण्डौ अन्यतराज्ञाता राज्ञा सभ्यैरेव वा ज्ञाताः साक्षिदोषा-
ज्ञाता तैरेव साक्षित्वेनोपादेया इति । स एवाह ।

नातथ्येन प्रमाणन्तु दोषेणैव तु दूषयेत् ।

मित्याभियोगे दण्डः स्यात्साध्याद्यापि ज्ञीयते ॥

प्रमाणं हि ये दोषा वक्तव्यास्तौ विवादिना ।

गूढास्तु प्रकटाः सभ्यैः काले शास्त्रप्रदर्शनादिति ॥

ये गूढाः प्रत्यर्थिना न ज्ञाताः ते काले साक्षिवादात्पूर्वकारं कार्यं इति शेषः । शास्त्रप्रदर्शनात् । दुष्टानां शास्त्रे साक्षि त्वेनानुपादेयत्वदर्शनात् । कलं निरस्येति च कल निरासस्या वक्ष्यकत्वादिति तात्पर्यार्थः । साक्षिभिरुक्ते शास्त्रे दोषोद् भावनन्तेषां न कार्यमित्याह ।

वृहस्पतिः । लेख्यदोषास्तु ये केचित्साक्षिणाश्चैव ये स्मृताः ।

वादकाले तु वक्तव्याः पश्चादुक्तान्मदूषयेत् ॥

न दूषयेद्दोषत्वेन नोपादद्यात्ससभ्यो राजेत्यर्थात् । पश्चादुक्तौ दण्डमथाह ।

कात्यायनः । उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु दूषयेत्प्रागदूषितान् ।

न च तत्कारणं ब्रूयात् प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

तच्च दण्डनिरूपणप्रसादे विवेचयिष्यामः । अन्यतरोद्भाविता दीपाः स्वीयास्तैरेव यः सान्नुद्भावगिता तत्राह विष्णुः ।

लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः ।

तस्य कार्यं न सिध्येत यावत्तन्म विप्रोधयेत् ॥

पत्रेऽभिलिखितान् सर्वान् दोषान् प्रतीते साक्षिणम् उत्तरं परिहारं वाच्याः । वाच्यनीया इति पूर्ववचनार्थः । यस्य साक्षिणो लेख्यं वा यदुद्भावितं प्ररेण दूषितं स यावत्तन्मविप्रोधयेत्तद्दोषरहितत्वकुर्यात्तावत्तत्र प्रमाणाभासत्वसाक्षी वक्तव्यतेन प्रमाणेन तस्य तत्कार्यं न सिद्धेद्वयदिति द्वितीयवचनार्थः ।

दक्ष सभाक्षोभादिना साक्षिणां स्वदोषपरिहाराक्षमतायां
दृश्यम् । तदिति लेख्यञ्च साक्षिणश्चेति द्वन्द्वे नपुंसकसम-
सकेनैकवच्च तस्यान्यतरस्यामिति नपुंसकैकवङ्गावौ । अन्यतरः
साक्षिदोषमुद्भाव्य यदि तं भाषयितुं न शक्नोति तदा स दण्ड्यः ।
अधिते तु दोषे त्याज्याः । अर्थपि प्रमाणान्तरमनुपन्यस्य न
राजीयत इत्येतदाह व्यासः ।

असाधयन्दमन्दाप्यो दूषणं साक्षिणं क्लृप्तम् ।

भाषिते साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः ॥

जितः सविनयन्दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसत्त्वे अवस्थित इति ॥

विनयं दण्डं स वादी । मदनरत्ने तु सविनयं विनयः
शिक्षा तत्प्रहितं यथा तथा दाप्यो विवादविषयीभूतधनमिति
शेष इति व्याख्यातं तज्जित इत्यनेनैव साधितधनदानस्यार्थ-
सिद्धत्वेन निरर्थाकाङ्क्षादोषापत्तेः क्लृप्तत्वाच्चोपेक्ष्यम् ।
यस्तु विवादविषयीभूतार्थानभिज्ञानं विपरीताभिज्ञान्वा
भयलोभादिप्रदर्शनेन स्वानुकूलं वादयति । तस्य दण्डमाह ।
कात्यायनः । येन कार्यस्य लोभेन निर्दिष्टाः क्लृप्ताक्षिणः ।

गृहीत्वा तस्य सर्वस्वं कुर्यान्निर्विषयन्तत इति ॥

सर्वस्वमिति शुक्लधूपराधानुसारेण दण्डतारतम्योप-
लक्षणम् । निर्विषयं विवादविषयीभूतार्थशून्यम् । ततः क्लृ-
प्ताक्षिणकरणात् । साक्षिदोषानुद्भावनेऽपि ससभ्येन सभा-
पतिनेवैते परीक्ष्योपादेयाः । तथाच कात्यायनः ।

उपस्थितान् परीक्षेत साक्षिणो वृषतिः स्वयम् ।

वृहस्पतिरपि । उपस्थिताः परीक्षाः स्युः स्ववर्णैर्गङ्गि-

तादिभिरिति । स्वरयणोऽङ्गितानि मनुयोगीश्वरोक्तानि हीन-
निरूपणविष्टानि । नारदोऽप्याह ।

यस्माद्वदोपबुद्धत्वादस्य इव तच्चेत् ।

स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेद्रेकैकानुधावति ॥

काशत्यकस्माच्च भयमभ्यन्तरेणैव सत्यपि ।

विलिखत्यवनीं पद्मान्माह वाच धूयेत् ॥

भिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटं खिद्यते तथा ।

शोषमागच्छतश्चोष्ठाद्भूयं तिर्यङ्गिरीव्यते ॥

त्वरमाण इवावहमष्टो बद्ध भावते ।

कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भयम् ॥

अभयमसम्भयम् । विनयेच्छिद्येद्यथा कौटपाध्याह्विभे-
तीत्यर्थः । न तु दण्डयेदित्यर्थः । प्राकृति वैदिकविकार-
विवेकस्य दुःखशक्यत्वात् । सम्भावनामात्रेण च दण्डनस्या-
न्याय्यत्वादिति उक्तम् । मदनरत्ने त्वाविबुद्धिमिति पठित्वा कुल-
मिति व्याख्यातम् । शङ्कल्लिखतावपि मन्त्रिभिः शास्त्रसामर्थ्या-
दुष्टलक्षणं ग्राह्यन्तिर्यक्प्रेक्षते समन्तादेवावलोकयति । अक-
स्मान्मूलं पुरीषं विहजति देशदेशङ्गच्छति पाणिना पाणिं
पीडयति नखान्मिलन्ति मुखमस्य विवर्णतामेति प्रस्वि-
द्यति चास्य ललाटम् चक्षुर्वच वाचं प्रतिपूजयत्यकस्माद्-
दाति प्रशंसति पुनः पुनरन्यमपवदति बहिर्निरीक्षते शस्त्रं
पराव्रजति शिरः प्रक्रमत्योष्ठौ निर्भुजति वृक्षणीं परिलेदि-
यति विस्मृतः कर्म्मस्वमहत्स्वपि भुवौ संहरति तुष्णीं
ध्यायति पूर्वोत्तरविबुद्धं व्याहरति एव मादिदुष्टलक्षणं क्रुद्धस्य
च स्वामिनोऽन्यत्र प्रकृतिशीलादिति । अकस्मादिति कृष्णीमिति

च यथा योगमनेकात् सम्बन्धनीयम् । अन्यत्र प्रकृतिशीला-
दिति । प्रकृत्या स्वभावान्नशीलन्तिर्यक् प्रेक्षणादिधर्मो यस्य
स तथेकततोऽन्यत्वेतानि दुष्टकङ्कलक्षणाणि एते अवान्तरवैल-
क्षण्यस्य दुर्ज्ञेयत्वादित्यवधानेन परीक्ष्य वस्तु तत्त्वानुसरणाङ्गर-
णीयमिति सूचितम् । एवं गुणवत्तया दोषाभाववत्तया च
परीक्षितान् साक्षिणो विवादास्यदीभूतमर्थं पृच्छेदित्याह ।
कात्यायनः । देवब्राह्मणसाम्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदिते द्विजान् ।

उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वाह्णे वा शुचिः शुचीन् ॥

सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थि प्रत्यर्थिसन्निधौ ।

प्राङ्विवाके नियुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ॥

यद्वयोरनयोर्वेत्यं कार्येऽस्मिंश्चेष्टितं मिथः ।

तद्व्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥

अर्थि प्रत्यर्थि सन्निधिवद्गवाश्वादिगोवरविवादेषु केषु
चित्तत् सास्निध्यमपेक्षितव्यमित्यप्याह । सएव ।

अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्ये साध्यार्थस्य च सन्निधौ ।

प्रत्यक्षं वादयेत्साध्यं न परोक्षे कथञ्चन ॥

अर्थस्योपरि कर्त्तव्यन्तयोरपि विना कश्चित् ।

चतुष्पादेषु धर्मोऽयं द्विपादस्यावरेषु च ॥

तौल्यङ्गणिस मानार्हमभावेऽपि हि वादयेत् ।

क्रियाकारकेषु सर्वेषु साक्षित्वं न त्वतोऽन्यथा ॥

तथोर्वादिनोर्विनापीति सम्बन्धमात्र विवक्षया षष्ठी अपि
शब्दात् कैमुतिकन्यायेन तदुभयसन्निधानेन तात्पर्यम् । किन्तु
साध्यार्थसान्निध्यावश्यकतायाम् । यद्वोभयसन्निधिप्रत्यर्थ्यसा-
न्निध्यानुमात्यर्थः । तेन कथञ्चित्प्रत्यर्थ्यं सन्निधानेऽपि साक्षि

प्रश्ने न दोषः । कचिदित्यस्यैव विवरणं चतुष्पादेष्वित्यादि ।
तौल्यन्तोत्तमार्हं सुवर्णादि । गणिसङ्गणनार्हं वराट्कादि-
मेयं मानार्हं गोधूमादि अभावेऽपि साध्यार्थं सानिध्यभावेऽपि
क्रियाकारक व्यवहारासेषु अभ्युप विवादपदे साक्षिणः
शिवस्तिङ्गप्रतिमादिसन्निधाने प्रष्टव्या इत्यथाह । स एव ।

बधे च प्राणिनां साक्ष्यं वादयेच्छ्वेव सन्निधौ ।

तदभावे तु चिह्नस्य नान्यथैव प्रवादयेत् ॥

चिह्नस्य बधचिह्नस्याभियोज्यसम्बन्धिनोऽभावे तत्साक्षात्
वादयेत् । अन्यथा तत्सङ्गावे नैव वादयेत्साक्ष्यं बधचिह्नेनैव
निर्णय सम्भवादित्युत्तरार्थानुवादः ॥ विधेयस्तु पूर्वार्थार्थः ।
स तुष्ट एव उपस्थापिताः साक्षिणोऽविलम्बेन प्रष्टव्या
इत्यप्युक्तमेव ।

न कालहरणं कार्यं राज्ञा साक्षिप्रभाषणे ।

महान्दोषो भवेत्कालाद्धर्मव्यावृत्तिः सत्क्षणः ॥

ते च साक्षिणः शपथैः पूर्वकं प्रष्टव्या इत्यथा नारदः ।

आह्वय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भ्रमम् ।

समस्तान् विदिताचारान् विज्ञातार्थान् पृथक् पृथगिति ।

तच्च साक्ष्यं कचिद्विषये मिलितैर्वक्तव्यं कचित्प्रत्येकम्
इत्यथाह । वशिष्ठः ।

समवेतैस्तु यद्दृष्टं वक्तव्यन्तु तथैव तत् ।

विभिन्नैरेव यत्कार्यं वक्तव्यं तत्पृथक् पृथक् ॥

मिथ्याकाले तु यत्कार्यं विज्ञातं यत्र साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत् तत्र विधिरेषः प्रकीर्तितः ॥

यत्कार्यं दृष्टमनुषङ्गः । यत्तु गौतमेनोक्तम् । नासमवेताः

दृष्टाः प्रब्रूयुरिति तदपि वशिष्टोक्तिः समवेतसाक्ष्यविषयम् । हर-
दत्तस्तु नासमवेताः दृष्टाः प्रब्रूयुरिति पाठान्तरात् । समवेता
अदृष्टाश्च न ब्रूयुरिति व्याचक्ष्यौ पूर्वपाठस्तु मिताक्षरापाठद्वये
सम्यगिति । धर्मोपलब्धितैरधर्मोर्गर्हा वचनैस्तोऽनृतभाषणाद्-
भीषणीया इत्याह । नारदः ।

योरान्यौर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः ।

अनृतस्यापवादैश्च भ्रममुत्तासयेदपि ॥

शपथे च विशेषो दर्शितो मनुना ।

सत्येन शपथेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोवीजकाक्षनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति ॥

अन्यथा ब्रुवतस्तेन सत्यं नङ्क्ष्यतीति ब्राह्मणे शपथो देयः ।
क्षत्रिये वाहनायुधानि ते विफलतामेष्यन्तीति । वैश्ये गोवीज-
काक्षनानि त्रवापचयमुपयास्यन्तीति । शूद्रेऽन्यथा वादिनस्तव
सर्वाणि पातकानि भविष्यन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणविशेषस्याप-
वादं स एवाह ।

गोरक्षकान्वाणिज्यकां स्तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रैष्यावार्ह्वं पिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥

इति विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरपि तद्वृत्तिजीविनामुपा-
धेस्तुल्यत्वात् । विशेषान्तरानुक्तेश्च साक्षिणां आवरणं विधाय
आवर्णीयमाह याज्ञवल्क्यः ।

साक्षिणः आवयेद्वादीं प्रतिवादीं समीपगान् ।

ये पातककृताल्लोका महापातकिनां तथा ॥

अग्निदानाश्च ये लोका येच स्त्री बालघातिनाम् ।

स तान् सर्वान्वाप्नोति यः साक्ष्यमदृतं वदेत् ॥

सुहृत्तं यत्त्वयाकिञ्चिज्जन्मान्तरगतैः कृतम् ।

तत्सर्वस्तस्य जानीहि यत्प्रगजयसेवषा ॥

शूद्रं सर्वेषु पातकैरिति मानवसंवादात् पातकत्रावचं शूद्र-
विषयकमिति मिताक्षराकारपत्राक्षौ । शपथदान अथवा विधि-
भेदान्मानवे च शपथदान एव तन्वियमादस्य सर्वविषयतान्
युक्तानुनयामः । ममुरपि । तत्र प्रसिद्धिवाकोऽनुयुञ्जीतेत्यादि-
सार्द्धं श्लोकः काव्यानीयः पूर्वलिखित एव ।

सत्यं साक्षे ब्रुवन् साक्षी लोकानाम्प्रोति पुष्कलान् ।

इह चानुक्तमां कीर्त्तिंवागेषा ब्रह्मपूजिता ॥

साक्षे ऽदृतं वदन् साक्षी पाशैर्वध्येत वारुणैः ।

विवशः शतमाजातीसङ्घात् साक्षे वदेदृतम् ॥

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धते ।

तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ।

भावमंस्थाः स्वमात्मानं वृणां साक्षित्वमुत्तमम् ॥

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ।

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्त्वैवान्तरपूरुषः ॥

द्यौर्भूमिरापोऽहं द्यं चन्द्रार्काग्निर्यमानिजाः ।

रात्रिः सन्ध्यो च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥

अजातीरजननानि जन्मान्नीतियावत् ।

वृहत्तिस्यतिरपि । आजन्मनश्चामरणात् सुहृत्तं यदुपार्जितम् ।

तत् सर्वं नाशमायाति अदृतस्य तु संसृतात् ॥

वशिष्ठोऽपि । अथचेददृतं ब्रूयात् सर्वतो मिथ्यलक्षणम् ॥

दृतो नरकमायाति तिर्यग्गच्छत्यस्य संशयम् ।

शूकरो दशवर्षाणि दशवर्षाणि गर्हभः ॥
 श्वा चैव दशवर्षाणि भासोवानजविंशतिम् ।
 क्षमिकीटपतङ्गेषु चत्वारिंशत्तत्रैव च ॥
 ऋगस्तु दशवर्षाणि जायते मानव स्तः ।
 मातुष्यन्तु यदाप्नोति मूकोऽन्धस्तु भवेद्वि सः ॥
 पामरो जायते पञ्चात् सपरित्यक्तबान्धवः ।
 पङ्कन्धन्वधरो मूकः कुष्ठो नग्नः पिपासितः ॥
 बुभुक्षितः शत्रुगृहेभिक्षते भार्यया सह ।
 ज्ञात्वैतानृते दोषान् क्षान्त्वासत्ये च सङ्गृह्यान् ॥
 श्रेयस्करमिहाम्बत सत्यं साक्षी वदेदतः ।

बोधायनः । त्रीनेवच पितृन् हन्ति त्रीनेव प्रपितामहान् ॥

सप्तजातानजातांश्च साक्षीसाक्ष्यं श्वा ब्रुवन् ।

मनुनारदौ । यावतो बान्धवानस्मिन् हन्ति साक्षीऽनृतं वदन् ।

तावतः संख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ।

पञ्च पञ्चवृते हन्ति दश हन्ति गवावृते ॥

अतमश्वावृते हन्ति सप्तश्वं पुरुषावृते ।

हन्ति जातान जातांश्च हिरण्यार्षेऽनृतं वदन् ॥

सर्वभूभ्यवृते हन्ति मास्त्रभूभ्यवृतं वदेः ।

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगेऽथ मैथुने ॥

शब्देषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वममयेषु च ।

पशुवत्क्षौद्रवृतयोर्ध्यानेषु च तथा ब्रुयात् ॥

गोवद्रजतवस्त्रेषु धान्ये ब्रह्मणि चैव हि ॥

एतान्दोषा नवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ।

यथा श्रुतं यथा दृष्टं सत्यमेवाञ्जसा वदेत् ॥

अङ्गेषु रत्नेषु सुक्ताफलादिषु । ब्रह्मणि वेदे । अत्र हर-
दत्तेन शुद्रपञ्चवृते दश हन्तिगोऽश्वपुरुष भूमिषु दशगुणो-
त्तरामिति गौतमवचनव्याख्याने मनुवचः । पञ्च पञ्चवृते हन्ति
इत्याद्युपन्यस्य पञ्चसंख्याजननदोषोत्पन्न शुद्रपञ्चविषय इति
गौतमवचोविरोधमपरिहृत्य यद्विषयमवृत साध्यं दत्तं तत्तत्-
प्राणिनां दशादिसंख्यकानां जनने यो दोषस्तमाप्नोति । भूम्य-
वृते तु यदीया भूमिस्तज्जातीय लक्षजनन दोषः । सर्वप्राणि-
जनन दोषो वेति व्याख्यातं तत्तु यावतो बान्धवानिति मानवो-
पक्रमानां लोचननिबन्धनमित्यपेक्ष्यम् । तस्मात् साक्षिसम्बन्धि
पितृादिगतसंख्यापरतयैव व्याख्यानं सूचितम् । गौतमीयमपि
मानवसम्बादेनैव व्याख्येयमेकमूलकल्पनालाघवाय । त्रीनेव च
पितृन् हन्तीत्यादि वीधायनादिवचनसंवादोऽप्येवम् । भूयस्तु
जानन्नपि दौरात्त्यात् साक्षित्वमेव नाङ्गीकुरुते तस्मात्वाह ।
योगीश्वरः । न ददातीह यः साध्यं जानन्नपि मराधमः ।

सकूटसाक्षिणाम्पापैः सुल्यो दण्डेन चैव हि ॥

ष्टथाः साक्षिणो येन विधिना ब्रूयुस्तमाह,
वृहस्पतिः । विहायोपानकुष्णीषं दक्षिणम्याणिसुष्ट्वरन् ॥

हिरण्यगोमलहर्भान् समादाय वृतम्बदेत् ।

साध्यमिहितस्य वचनस्य परीक्षाविधानमप्याह ॥

वृहस्पतिः । देशकालवयोजाति सञ्ज्ञाद्रव्यप्रमाणातः ।

अन्यनृक्षेन्निगदितं सिध्यं साध्यं विनिर्दिशेत् ॥

तत्र नारदः । निर्दिष्टेष्वर्थ जातेषु साक्षी चेत् साध्यमागतः ।

न ब्रूयादक्षरसमं न तन्निगदितम्भवेत् ॥

देशकालवयोद्बध्य प्रमाणकृतिजातिषु ।

यत्न विप्रतिपत्तिः स्यात् साध्यं तदपि कुत्सितम् ॥

जनार्थधिकं वापि प्रब्रूयुर्न साक्षिणः ।

तदप्यनुक्तं विज्ञेयमेव साध्यविधिः स्मृत इति ।

नचाधिकाभिधानमसम्भविवादिनः प्रतिवादिनो वा
श्रुतेऽदृष्टे वागुभवमूलकसंस्काराभावेनास्मृत तत्प्रतिपादनास-
म्भवादिति वाच्यम् । करणापाटवादिना श्रुतिदृष्ट्योर्भयो-
रपि सम्भवात् । अतएव भ्रान्तिमूलत्वेन प्रामाण्यात् । तदु-
क्तमप्यनुक्तमित्युक्तम् । नच तथाप्यनाभिधाने कुत उक्तिः
साक्षि वचनान्तावतः सिद्धावेकदेशविभावितव्येनाव्यांशस्यापि
सिद्धेर्जयफलकतया न्यूनतोक्तेरदृष्टत्वादिति वाच्यम् । प्रति
ज्ञात सकलसाध्यसाधकतयोद्दिष्टेषु न्यूनमभिहितं वक्ष्य नत-
व्यायावसर इति प्रागावेदितत्वात् । साध्यमन्वित्यन्वावणवि-
धिना आवितश्चेन्नाभिधत्ते । तदा किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
प्रोक्षिते याज्ञवल्क्य आह ।

अब्रुवन् हि नरः साध्यव्ययं सदृशवन्धकम् ।

राज्ञा सर्वप्रदायः स्यात् षट्चत्वारिंशकेऽहनि ।

सर्वे सत्रद्विकं सदृशवन्धकं राजदेयदशमांशसहितम् ।

राज्ञे दशमांशदानव्यादान प्रस्तापे वक्ष्यते ॥

षट्चत्वारिंशकेऽहनि इत्यभिधानान्ततोऽर्वाग्नदायः । तदपि
ध्याध्याद्युपद्रवराहित्ये ।

यदाह मनुः । त्रिपक्षाद्ब्रुवन् साध्यव्यादिषु न रोगदः ।

तद्व्याध्याभ्यात् सर्वं दशवन्धकं सर्वत इति ॥

राजदैवोपद्रवविरहस्याप्युपलक्षणम् । साक्षिवचनाज्जय-
पराजय व्यवस्थां स्पष्टमाह । श्रीगीश्वरः ।

यस्योचुः साक्षिणः सत्याप्रतिष्ठां स जयी भवेत् ।

अन्यथा वादिनो यस्य भ्रवन्तस्य पराजय इति ॥

उत्तरार्धापवादमुखेन कूटसाक्षिण आह स एव ।

उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्यं कथ्ये गुणवत्तमाः ।

द्विगुणावान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिण इति ।

अथवा अन्यतरप्रतिज्ञातार्थविपरीतम् । यद्यप्यर्थिप्र-
त्यर्थिसभ्यसभापतिभिः परीक्षितैः साक्षिगुणलक्षितसाक्षि-
चक्षमागन्तरप्रमाणान्तरान्वेषणमेवा नर्हमनवस्थाप्रसङ्गात् ।
निर्णयिते व्यवहारेत्यादि प्रागुक्तनारदवचनविरोधान् । त-
थापि जादिप्रतिवाद्व्यन्यतरस्य स्वीकार्यन्तरालसाक्षितया तदि-
सम्बादिवचनसाक्षिषु यदि दोषाभ्यवसायस्तदाप्रमाणान्तरान्वे-
षणं वारयितुं मयक्यमतएव तदा दिव्येनान्यतरेण स्वसाध्ये
साक्षिते साक्षिणः कूटत्वेन दण्ड्य इति वक्ष्यते । अर्थविसम्बा-
दिनि चक्षुरादौ स्पष्टदोषादर्शनेऽपि यथा तज्जनितज्ञाना-
प्रमाणमेव दोषकल्पकं तथाऽत्रापि । यथाहुः । यस्य च दुष्टं
करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्यय इति ।
अतएव, साक्षिपरीक्षातिरेकेण तद्वाक्यपरीक्षोद्देशोऽपि घटते ।

साक्षिभिर्भाषितस्वाक्यं सह सभ्यैः परीक्षयेदिति ।

आत्मायनोऽप्याह ।

यदा शुद्धा क्रिया न्यायान्तदा तद्वाक्यबोधनम् ।

शुद्धाञ्च वाक्याद्यः शुद्धः शुद्धोऽर्थ इति संस्थितिरिति ॥

क्रियासाक्षिरूपान् यत्तार्थिसम्बन्धिनो नाम्ना इत्याहुः साक्षिदोष-
राहित्यलक्षणाद् याक्षिणः पुलिख इत्याहुस्तसाक्षिगुणसाक्षित्य-
लक्षणाञ्च न्याया ददा शुद्धा परीक्षिता भवति तदा तद्वा-

कस्य साक्षिवाक्यस्य शोधनकृत्यमिति शेषः । वाक्यशुद्धिसाध्या-
विसम्बाद एव । सत्येन शुद्धाते वाक्यमिति स्मरणात् । एवं
क्रियावाक्याभ्यामुभाभ्यां शुद्धाभ्यां सकाशाद्वाः शुद्धः साधुरवगतो
ऽर्थः स शुद्धसाक्षि इति स्थिति र्मर्षादा इति कात्यायनवच-
नार्थः । कारणदोषबाधकप्रत्ययप्रत्ययार्थे तथाभूत एवार्थ इति
तात्पर्यम् । नारदवचनन्तु जयावधारणोत्तरान्तरप्रमाणान्तर-
परिग्रह इत्येतत्परं निर्णयपदोपादानात् । ततः प्रागुक्त-
प्रमाणान्तराऽन्वेषणेन क्षतिरिति तत्तद्विरोधः । एवञ्च सति
दत्तनिगदेभ्यः साक्षिभ्योऽन्वे गुणवत्तमा द्विगुणा वा पूर्वनिर्दि-
ष्टा सादभावे पूर्वा निर्दिष्टा अपि साक्षिण एव वादिना वाद-
नीया तद्विषयवत्त्वानीयम् । सम्भवे साक्षिणां प्राज्ञो दैवकीं
वर्जयेत् क्रियामिति वचनात् यदा तु तदसम्भवसादादिव्यकृत्य-
वत्त्वानीयं सम्भव इति वचनात् । यदि दिव्येऽपि वादिनो
ऽपरितोष सादाप्रमाणान्तरस्या वाचनिकत्वत्सम्भैः समापनीयो
व्यवहारः । यदि तु वाद्युक्तावितसाक्षिभि सादसुगुणोऽभिहिते
प्रत्यर्थिन एव स्व प्रत्ययविसम्बादेन तेषु दोषाभ्यवसायसादा
प्रत्यर्थिनः क्रियावसराभावाद्दैविकराजिकयो र्महाव्यसनयोः
सप्तहास्यन्तरोपनिपातेन ते परीक्षणीयाः । यथाह मनुः ।

अस्य इत्येत सप्ताहादुक्तावाक्यस्य साक्षिणः ।

रोगाग्निर्ज्ञातिसरणान्तरान्दाप्योदमञ्च स इति ॥

इमं कौटसाख्ययुक्तन्दण्डम् । असति सप्ताहाभ्यन्तरव्यस-
नोपनिपाते प्रत्यर्थिना तावता सन्तोऽप्यन्दिष्यं वा सत्यव्यव-
सायमवशजानीयमित्यर्थसिद्धम् । यत्तु । केचिदुक्तेऽपीत्यादि
वचनमर्थि निर्दिष्टसाक्षिभि सादसुगुणोऽभिहितेऽपि प्रत्यर्थि-

निर्दिष्टयद्यप्ये ततो गुणोत्तमात् द्विगुणान्वान्वया वाद्युक्ते तदा
पूर्ववादिनः साक्षिणः कूटा इति व्याख्यातन्तदयुक्तम् । किमिदं
मिथ्योत्तरविषयं कारणाद्युत्तरविषयं वा नाद्यः ।

तत्र प्रत्ययिनः क्रियोपन्यासमवसरात् ॥

अभाववादित्वात् । अभावस्य च भावज्ञान सापेक्षत्वाद्-
भावाभावाभौ भावस्यैव साध्यतौचित्यात् । अतएव मिथ्योक्तौ
पूर्ववादिक्रियां निर्दिशेदित्युक्तम् । नचैकस्मिन्निवादे तु
क्रिया स्याद्वादिनो द्वयोरिति वचनादेकस्मिन् व्यवहारेऽर्थं प्र-
त्ययिनो द्वयोः क्रियोपन्यासानुपपत्तिश्च । न द्वितीयः ततोऽर्थो
लेखयेदित्यनेन पौनरुक्त्यात् । अर्थात् इत्यर्थः साध्यं सोऽस्या-
क्षीत्यर्थी साध्यवान् प्रतिज्ञातार्थसाधनं साध्यतयोपन्यासस्यार्थस्य
साध्यं प्रमाणं लेखयेदिति प्राप्नुयायकारणोत्तरयोश्च तयोरेव
साध्यत्वात् । प्रत्यययोर्वार्थी सम्यग् इति स एव क्रियान्नि-
र्दिशेदिति । स्पष्टीकृतश्चायमर्थः स्मृत्यन्तरे ।

प्राप्नुयायकारणोक्तौ तु प्रत्ययो निर्दिशेत्क्रियाम् ।

मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥

इति उक्तेऽपीत्यादि सङ्गतेः । प्राप्नुयायादौ हितस्यैव सा-
क्षिण इत्यन्य इत्यसङ्गतमेव भवेत् । अन्ये तु यत्र हावपि भाव-
प्रतिवादिनौ तावपि द्विविधौ केचित्पूर्वोत्तरकालभेदेन प्रति-
जानाते एको वदति । इदं क्षेत्रं मया पूर्वं प्रतिग्रहादिना
सम्पन्ना किवत्कालभुक्ता देशान्तरं शकुटुब्धेन गतम् । अन्यस्तु
वदति सत्यमनेन पूर्वं प्रतिग्रहादिना सम्पन्नरन्तु पश्चात्तद्वत् एव
राज्ञा क्रीत्वा मन्थान्दसमन्वेन वास्यप्रतिगृह्य क्रीत्वा वा मन्थान्द-
कामित्यादि । केचित्तु पूर्वोत्तरकालभेदं विनैव वदन्तः । तत्र

तमौ साक्षिभूयतः सत्यं साक्षिणः । पूर्वपक्षे ऽधरीभूते
 त्वत्युत्तरवादिन इत्यस्य याज्ञवल्क्य-वचनस्य विषयौ ।
 पूर्वकालं ममेदमिति यो वदति स पूर्ववादी तस्य साक्षिणः
 समागतयाज्ञीकार्यः । तदीयस्त्वानपगमेऽन्यस्य प्रतिग्रहा-
 दस्त्वोपायासम्भवादिति तत्रोपपत्तिः । तस्य क्रयादिना
 स्वत्वापगमेऽन्येनोपन्यसे तत्पक्षो ऽधरीभूत इत्युत्तरकालं
 ममेदमिति यो वदति स उत्तरवादी । तस्य साक्षिणोऽज्ञी-
 कार्क्याः पूर्ववादी स्वत्वस्य सापवादत्वादिति मिताक्षरा-
 कारोक्ततदर्थत् । नतु पूर्वं यो निषेदयति स पूर्ववदी
 प्राज्ञप्रायकारणोत्तराभ्यां तत्पक्षे ऽधरीभूते उत्तरवादिनः
 प्रतिवादिन इति आख्येयम् । ततोऽर्थी लेख्येदित्यनेनैवास्त्यार्थ-
 स्योक्त्यापौनरुक्त्यपत्तेः । नचैकस्मिन्नित्यादि निषेधादादिद्वयस्य
 क्रियोपन्यासानुपपत्तेश्च । यत्त्वत् परार्कणोक्तं सम्भवत्येव
 कश्चित्प्रत्ययस्कन्दनप्राज्ञप्रायोत्तरवत्यपि न्याये वादिद्वयस्य क्रि-
 योपन्यासावसरो यत् प्रतिवादी सत्यन्वदीयस्त्वान्वारितवान्
 किन्तु प्रत्यर्पितवान् किन्तु उत्तरयति । तत्र वादी चेत्प्रत्युत्तर-
 यति सत्यन्वयार्पितस्तु प्रयोगान्तरेणास्मिन् प्रयोग इति
 तदा तत्साधनाय द्वयोरपि साक्ष्योपन्याससम्भवः । परस्परौप-
 मर्दकत्वेन युगपद्यवहारासम्भवस्यैकविवादे द्वयोः क्रियानिषेध-
 बीजस्याभावात् । एवं प्रतिवादिना प्राज्ञप्रायोत्तरे दत्ते
 यदि वादी तदैव वदति न्यायान्तरे त्वया अहम्पराजितो
 नास्मिन्वाय इति । तदापि पूर्वोक्तरीत्या द्वयोः साक्षी सम्भवः ।
 तत्राय साक्षिसत्वे पूर्ववादिनः साक्षिणः प्रथमं स्वीकार्क्याः ।
 प्राग्वादिनो निरुत्तरीभावेन पूर्वपक्षे ऽधरीभूते उत्तरवादिनः

प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्गणायसाधकसाक्षिण इति न विरोध इति
तत्रापि वक्तव्यम् । तादृशविषयेऽपि प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्गणाययो-
रसाध्यतया प्राग्वादिन एवार्थिन इति त्रिजाते तस्य निर-
न्तरतायान्तु प्रत्यर्थिन एवाऽपि द्वेषापि ततोऽर्थी लेख्येदित्य-
नेन गतार्थतास्य नापैति । मिताक्षराव्याख्याने तु द्वयोरपि
भाववादितयार्थित्वसाम्ये ततोऽर्थी लेख्येदित्येतद्वचनाविषय-
त्वात्कस्यात्र क्रियेत्यपेक्षायांमेतद्वचनारम्भो घटते । तथाच
मिताक्षरायां मुक्तमेतस्य सर्वव्यवहारविलक्षणत्वाद्देनोपन्यास
इति । नारदेन तु स्पष्टमेवायमर्थ उक्तः ।

मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि ।

प्राङ्गणायविधिसिद्धौ तु जयपत्नं क्रियाभवेदिति ॥

इत्युक्ता । द्वयोर्विवक्षितोर्युद्धे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु ।

पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेद्यस्य साक्षिण इत्यभिधानात् ॥

द्वितीयौ त्वपीत्यस्य वचनस्य विषयौ । पूर्वपक्षवादिनोः समगुणेषु
समसङ्ख्येषु च साक्षिषु सत्सु पूर्ववादिनः साक्षिणोऽभ्युपेयाः ।
यदाद्वत्तरवादिनो गुणवत्तमा द्विगुणा वा तद्विपरीतमभिद-
धति तदा त एव पूर्ववादिनसु साक्षिणः कूटा विज्ञेया इति च
तदर्थः । एवं वा नाभावस्य साध्यतापत्तिर्द्वयोरपि भाव वादि-
त्वात् । अतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वाच्च नात्र मिथ्याक्रिया पूर्व-
वाद इत्याद्युक्ता क्रियाव्यवस्था यथा वा तएव तथा तैकस्य
क्रियाद्वयप्रतिषेधो न प्रवर्तते तथा समापि द्वयोः क्रिया
प्रतिषेध इति वदन्ति तदप्यापातमनोहरम् । उक्तेऽपीत्यादि
वचनादेतावतोऽर्थस्य च शब्दतः प्रकरणादर्थोद्वा ज्ञेयगमात् ।
साक्षिषूभयतः सत्सुस्तिव्यस्य योगीश्वरवचनस्य द्वयोर्विवक्षितो-

रित्यादि नारद्वचनस्य च पूर्वोपपादितरीत्या पूर्वापरकाला-
स्तिष्ठितभाषावादिविषयत्वे तद्वर्णास्तिष्ठितविषयस्यास्य तदप-
वादत्वासम्भवाच्च । नचान्यमते परार्कादिमतवक्तयोरपि वादि-
विषयत्वमेवास्त्विति वाच्यम् । तस्योक्तदुपपत्त्यात् । ईदृशपि
विषये वादिप्रतिवाद्यन्यतरस्योक्तौ मिथ्यात्वकारणान्यतरपथ्य-
सानावश्यकत्वावे चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वासम्भवाच्च । इथो-
पि भाववादितयार्थित्वसाध्यमेव कैवल्यं व्यवहारान्तरवैलक्षण्य-
स्य विधा चतुष्कभिन्नविधोत्तरासम्भवाच्च । ननु कात्यायने-
ऽप्युपन्यस्तसाक्षिभिस्तदनुगुणोऽभिहिते प्रत्यर्थी यदि ततो गुण-
वक्तमान् बद्धधान्यथा वादयति तदा वादिनः साक्षिणः कूटा
इति स्फुटमुक्तम् । यथाह ।

यत्न वै भावितं कार्यं साक्षिभिर्वादिनाम्भवेत् ।

प्रतिवादी यदा तत्र वादयेत्कार्यं मन्यथा ।

बद्धभिस्तकुलीनैर्वा कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिण इति ॥

तत्कार्यमिति सम्भवः । बद्धभिरिति पूर्वसाक्ष्यपेक्षया
बद्धत्वं कुलीनैरित्यनेन तदपेक्षया गुणवत्तरत्वं विवक्षितम् ।
अपरार्कमंदनरत्नकराभ्यामेतत्सम्बादादेव योगीश्वरवचोऽप्युक्ते-
ऽपीत्यादिकमेतदर्थकतयैव व्याख्यातम् । न च कथमेकविवादे
द्वयोः क्रियेति वाच्यम् । यतस्तुल्यवदुभयोर्मात्रं क्रियाप्राप्ति-
युगपद्यवहारासम्भवात् । यदा शास्त्रतः प्राप्तक्रिये नैव क्रियोप-
न्यासे कृते परेण तद्गुणायैव क्रियान्तरमुपन्यस्य ते तदा को
दोषः । अनवस्था प्रसङ्गेऽपि सङ्गागुणसाध्ये न तु वैषम्ये तेन
जयावधारणात्प्राग्यथैकस्य क्रियाद्वयमेव इथोरपि क्रियाद्वयेन
विरोध इत्यपराधीष समाहितमिति उच्यते । अस्तु वचनात्

कात्यायनीयादेवमपि । योगीश्वरवचस्तु ततोऽर्थी लेख्ये-
दिति तद्वचस्येव सर्वस्यार्थस्य सह सम्भवादगतार्थविज्ञानयोगि-
व्याख्ययैव सङ्गच्छते । साधनपदेन साधनक्षममेवोच्यते । प्रति-
वादिना तस्मिन्मभासीकृते सा^मनत्वमेव तस्याप्यमतमिति तेनैव
तदर्थलाभात् । अतएवाह । स एव तस्मिन्म^म सिद्धिमाप्नोति
विपरीतमतोऽन्यथेति । कूटसाक्षिणो दण्डार्हीः प्रायश्चित्ता-
र्हीच । तथाच याज्ञवल्काः ।

पृथक् पृथक् दण्डनीयाः कूटकृत्साक्षिणस्तथा ।

विवादाद्भिगुणं दण्डं विवास्थो ब्राह्मणः स्मृतः ॥

नारदः । अवीची नरके कल्पं वसेयुः कूटसाक्षिणः ।

वृहस्पतिः । कूटसत्यः कूटसाक्षी ब्रह्मज्ञा च समाः स्मृताः ॥

मनुस्तु उक्त्वा चैवानृते साक्ष्ये कृत्वा च स्त्रीसुहृद्जनमित्यादिना
कूटसाक्षिणां ब्रह्मज्ञत्याप्रायश्चित्तमाह । तत्तत्रैव विवेचयि-
ष्यामः । दण्डस्तत्र विविच्यते । विवादान्तत्परराजयन्मिसित्त-
दण्डात् । न तु विवादास्पदीभूता । अवधनव्यवहारेष्वव्याप्तेः ।
कूटः कस्यो लोभभयादिप्रदर्शनेन साक्षिणः कूटात्करोति न तु
सुवर्णादिकूटकदत्त मृच्छते । अप्रकृतत्वात् विवास्थो राज्ञात् ।
एतच्च लोभादिकारणाविशेषाज्ञानेऽनवस्थासेऽवबोध्यम् । लो-
भादौ ज्ञातेऽव्याप्ते तु मनूक्तम् ।

लोभात्सहस्रदण्डाः स्यात् मोहात्पूर्वन्तु साहसम् ।

भयाद्वै मध्यमो दण्डो मैत्र्यात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥

कामाद्वयगुणम्पूर्वं क्रोधास्तु त्रिगुणम्परम् ।

अज्ञानाद्देशते पूर्णं बालिभ्याञ्छतमेवत्विति ॥

तत्र मोहो विपर्ययज्ञानं अज्ञानमस्तुदज्ञानम् । तात्का-

लिको भ्रम इति कल्पतरुः । बालिख्यं ज्ञानानुत्पाद इति तेषां भेदः । स्फुटमन्यत् । पौलख्यनिबन्धेषु रत्नाकरादिषु बालभाव बालिख्यपदार्थत्वेन यौवनोन्मेष प्राप्तो मद इति व्याख्यातम् । तदशब्दार्थत्वात् सन्दर्भविरोधाच्चोपेक्षम् । सहस्रादिसङ्ख्याच्च तान्त्रिकाः पण्यव्यवहारविषये तथैव परिभाषणात् इति मिताक्षराकारः । आहपरार्कः । नेयं व्यवस्था युक्ता लोभादिनिमित्तकमेव हि कौटसाक्ष्यमुपन्यस्तं मनुना नच सम्प्रत्यन्यत्र निमित्तम् ।

यथाह सः । लोभान्मोहाङ्गयान्मैत्र्यात् कामात्क्रोधात्तथैव च ।

भ्रजानाहलभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥

अज्ञानं किञ्चिज्ज्ञानम् । बालभावो अपरिणतत्वम् । तस्माद्योगीश्वरोक्तो दण्डः स्वल्पापराधेऽनभ्यासे च क्षेयः । शुर्वपराधे अभ्यासे च मनुक्त इति न्याय्या व्यवस्येति । तत्रेदं वाच्यम् । लोभादौ सहस्रादिदण्डस्य मानवस्य विवादपराजयहेतुक द्विगुणदण्डाद्याश्चवल्कप्रीयोऽत्राधिक्य नियमो येन शुर्वपराधविषयताभ्यासविषयता वा कल्पेत कश्चिद्वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् । नच कौटसाक्ष्ये लोभाद्यतिरिक्त कारणासम्भवात् मनुनापि तावतामेव परिगणनाच्च न कारणभेदे कृत व्यवस्था सुस्येति वाच्यम् । वस्तुतो हेत्वन्तरासम्भवे तु हेतु विशेषपरिज्ञानतज्ज्ञानयोः सम्भवात् तत्कृतव्यवस्थायामदोषात् । अतएव मिताक्षरायां लोभादित विशेषज्ञानाज्ञाने एव व्यवस्थापकत्वेनोक्ते न तु लोभादितद्विगुणहेतु—सत्यासत्त्वे या तु मिताक्षराकृताभ्यासानभ्यासकृता व्यवस्थोक्ता सा कश्चित् त-

द्यापि सम्भवतीत्याद्येन । ज्ञानाज्ञानकृतैव तु तात्त्विकी सत-
एव मदनरत्नकृतापि सैवाहता । तथा मनुदेव ।

कौटसाख्यन्तु कुर्वाणां स्त्रीन् वर्णां धार्मिको वृषः ।

प्रवासयेद्दण्डवित्वा ब्राह्मणान्तु विवासयेत् ॥

ब्राह्मणभिर्नास्त्रीन् क्षत्रियादीन् प्रायुक्तदण्डेन दमयित्वा
प्रवासयेन्मार्गवेत् । प्रपूर्वस्य वसतेरर्थशास्त्रे मारग्ये प्रयोगात् ॥
प्रवासनमथपराधानुरोधे नोष्ठच्छेदजिह्वाच्छेदप्राणवियो-
जनरूपं वेदितव्यम् । ब्राह्मणं विवासयेत् विवासनमपि रा-
ष्ट्रान्निष्काशनम् । विगतवासा विवासाहं करोतीति व्युत्-
पत्त्या नग्नीकरणम् । कसत्यस्मिन्वासोऽगृहं तद्वियुक्तं करो-
तीति व्युत्पत्त्या गृहभङ्गकरणं वा कौटसाख्यविषयानुसारेण
गुणागुणद्रव्यानुबन्धानुसारेण चार्थदण्डसहितं यथायथं विज्ञे-
यम् । दण्डयित्वेत्यंशस्याप्यनुसङ्गात् । एतच्चाभ्यासविषयम् ।
कुर्वाणानिति वर्त्तमाननिर्देशात् । न च वर्त्तमाननिर्देशाद-
तीतादि व्यावृत्तिमात्रं व्यवसीयते न त्वभ्यास इति वाच्यम् ।
तद्यावत्तेरनुपयोगात् प्रत्युत कौटसाख्यमभ्यासेन कृतोपरतस्य
पश्चादेतद्दण्डाभावप्रसङ्गात् तस्मात्कौटसाख्यमत्यजत इत्यर्थक
तथाभ्यासावगतिः । न च दण्डयित्वेत्यस्यानानुषङ्गे प्रमाणा
भावात्तु शब्दवशाच्च विवासः मेव कूटसाख्येनानुसङ्गाकारिणे
ब्राह्मणस्य दण्डो न त्वर्थदण्ड इति वाच्यम् ।

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

न शरीरो दण्डो ब्राह्मणस्येत्यादि वचनैः शरीरदण्ड
निषेधादर्थदण्डस्याप्यभावे स्वल्पविषयेऽपि कौटसाख्याभ्यास
निर्वासननग्नीकरणगृहभङ्गादि प्रसङ्गात् । दण्डाभावस्य च

सक्तेः तत्र तत्तार्थदण्डस्य ब्राह्मणविषयस्यापि वक्ष्यमाण-
शब्दः । तु शब्दस्य प्रधानविषयप्रवासनक्रियामन्वाद्यभिप्राय-
त्वेनाप्यविद्वत्ता । याज्ञवल्क्यः ।

यः साध्यं आवितोऽग्न्येभ्यो निष्कृते तप्तमोहृतः ।

स द्राघ्योऽष्टगुणदण्डं ब्राह्मण्यन्तु विवासयेत् ॥

यः साध्यमङ्गीकृत्य अग्नैः साक्षिभिः सह साध्यं आवितः
सन्निगदासमये तमोगुणेनाहतो रागहोषाद्याक्रान्तचित्तसत्त्वा-
द्यमग्न्येभ्यो निष्कृते नाहमत्र साध्यं स्वीकरोमीति प्रकाशयन्ति ।
यथा तेन तदगुरोधास्तत्र स्वीकुर्वते कूटतां वा कुर्वन्ति स
विवादपराजयनिमित्तकदण्डापेक्षयाष्टगुणदण्डदण्डोऽपरा-
जमहत्त्वात् । अग्न्येभ्य इति भीमतः भगवतः पाणिनेः सूत्रेण-
तेन इत्याह श्लाघकृद्दृष्ट्याष्टाङ्गीश्वरमान इत्यनेन सम्प्रदान-
शब्दायां चतुर्थी तेन पूर्वोक्तार्थलाभः । ब्राह्मण्यन्तु तथा कुर्वाणं
विवासयेत् । विवासनश्च व्याख्यातरीत्या देशनिर्वासनजग्नी-
हरणदण्डभङ्गान्तररूपमनुषन्वाद्यपेक्षया व्यसंसप्तविधया
ज्ञेयम् । यन्तु मितान्नराक्षताष्टगुणदण्डदण्डानां समर्थमिति व्या-
ख्यातन्तत्प्रधानक्रियानिरूपितं वैलक्षण्यप्रतिपादकं तु शब्दवि-
रोधादुपेक्ष्यम् । नचैवमल्पविषयेऽपि विवासनमदण्डता वा प्रस-
ज्येतेति बाध्यम् । वचनोपात्तो विषयस्यैव दण्डस्य युक्तत्वात् ।
अतएवाह नारदः ।

आवयित्वा ततोऽग्न्येभ्यः साक्षित्वं यो विनिष्कृते ।

स विनियो भगवतरं कूटसाध्यधिको हि स इति ॥

तथा आपराकीऽपि । ब्राह्मण्यन्तेर्दण्डविधेः विवासयेकतु
दण्डवेदित्वे वं व्याख्यौ । अत्रियादीनाम्, दण्डदानासामर्थ्ये

स्वजात्युचितकर्मकरणनिगडबन्धनकारागृहनिरोधनादिताव-
दूद्भयसमीकरणानुरूपं बोध्यम् । सर्वेषामपि निष्कवकारित्वे
समानदोषत्वात्सर्वेऽपि प्रत्येकमष्टगुणान्दण्ड्याः । प्रागन्यथोक्ता
पुनरन्यथोक्तौ कात्यायन आह ।

उक्तान्यथा त्रुवाणाश्च दण्ड्याः स्युर्वाक्छलाश्विताः ।

अनुबन्धादितारतम्येनात्र दण्डितारम्यं कल्पनम्

अन्यतरेणोपन्यस्ताः साक्षिणोऽन्येन यदि रक्षसि सम्भा-
द्यन्तेऽन्यद्वारेण भेद्यन्ते वा तदा प्रकृतार्थहानिस्तस्येत्याह ।
नारदः । न परेण समुद्दिष्टमुपेयात्साक्षिणं रक्षः ।

भेदयेच्चैव नान्येन ऋषितैवं समाचरन्मिति

साक्षिणामवचनानृतवचने प्रतिषिद्धे क्वचित् तत्प्रति-
प्रसवमाह । याज्ञवल्क्यः ।

वर्णिनान्तु बधो यत्र तत्र साक्ष्यवृत्तं वदेदिति ।

साक्षिणा सत्ये उक्ते यत्र वर्णवतां ब्राह्मणादीनां राज-
दण्डरूपो बध आपद्यते तत्र बध प्रयोजकताख्य महादोषपरि-
हाराय साक्ष्यवृत्तं वदेत् । सत्यम् वदेदित्यर्थः । तथा चावच-
नानृतवचनयोर्द्वयोरप्यभ्यनुज्ञा लभ्यते शङ्काभियोगादिस्थले
साक्षिसत्यवचनेन यद्यभियुक्तस्य बधः प्रसज्यतेऽभियुक्तश्च
शङ्काभियोगकारित्वान्न तत्प्रसक्तिसत्त्वानृतवचनाभ्यनुज्ञातत्वा-
भियोगादौ च सत्यासत्यवचने यतान्यतरबधप्रसक्तिरपरि-
हार्था तत्र वरुणीन्भावोऽभ्यनुज्ञायते । यदि तु राजा कथ-
ञ्चिदप्यकथनं नानुमन्यते तदा साक्षिता सम्पादनीयेत्यर्थसि-
द्धम् । तदसम्भवे सत्यमेवाभिधेयं वर्णिवधप्रयोजकत्वदोषा-
परिहारेऽनृतवचनदोष-स्वीकारस्यानुचितत्वात्प्रायश्चित्तद्वयप्र-

सक्तेः । वणिवधप्रायश्चित्तपरं यथाशास्त्रमादरणीयमिति वि-
ज्ञानयोगिनः । मधुरपि ।

शूद्रविद्वत्त्व विप्राणां यत्कर्त्तव्यं भवेद्वधः ।

तत्र वक्तव्यमनृतन्तुष्वि सत्याद्विशिष्यत इति ॥

इदमपि योगीश्वरवचनवद्विशिष्टाभावपरतया व्याख्येयम-
वचनानृतवचनाभ्यनुज्ञालाभाय सत्याद्विशिष्यत इत्यस्यायमर्थः ।
ब्राह्मणादिवधप्रयोजकता निवन्धनाधिकदोषपरिहारायावच-
नानृतवचनप्रयुक्ताल्पदोषस्वीकार उचित एवेति प्रशंसार्थम् ।
यद्यपि । न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

राष्ट्रादेमं बहिः कुर्व्यात्समग्रधनमनृतम् ॥

न ब्राह्मणवधाङ्ग्यान् योऽधर्मो विद्यते कश्चित् ।

तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥

इत्यादि मन्वादि वाक्यैर्ब्राह्मणवधदण्डनिषेधाद्विप्रग्रहण-
मनर्हन्तथापि तस्य वधस्यानीयदण्डप्रसक्तेस्तत्परिहारायै वा
वचनानृतवचनाभ्यनुज्ञा । तथाच मधुः ।

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेदिति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि । ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं पुरान्निर्वासनन्तथा ।

ललाटे चाङ्गकरणमयाणो गर्दभेन चेति ॥

न च वधशब्देनार्थद्वयपरिग्रहे वैकल्प्यम् । निमित्तांश-
पातिनि तत्प्रसक्तावपि विधिवैषम्याऽप्रसक्तेः । यद्वा

गोरक्षकान्वाणिकान्तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेष्यान्वार्हं पिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेदिति ॥

मानवास्तेषां शूद्रवद्वचनभ्यनुज्ञाप्रतीते स्तत्परं विप्र-

ग्रहणम् । तथा च बधपदमुभयत्र मुख्यार्थकमेव । अथ-
 न्वपराकोक्तसमाधिरनुपादेयः तस्य मानवस्य प्रकरणाच्छ-
 पथपरत्वेन दण्डविषयत्वाऽभावात् । सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।
 तस्मादस्य बधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् इत्यादि श्रवणादु-
 विप्रबधमात्रस्यैव परिहरणीयत्वप्रतीतेश्च अथवा यत्र क्रोधा-
 द्यावेशवशेनातिक्रम्य निषेधं विप्रस्यापि राज्ञा श्लेष्कादिना
 वा बधदण्डः कर्त्तव्य इति सम्भावना तत्रैवेदमस्तु यथा कथ-
 क्षिप्रसक्त्युपजीवकत्वादस्य राज्ञोऽस्तु परन्दोषः । पापीयसस्तु
 क्षत्रियादे र्बधप्रसक्तावपि नोभयाभ्यनुज्ञेत्याह गौतमः ।
 नावृतवचने दोषो जीवतश्चेत्तदधीनं न तु पापीयसो जीवन-
 मिति । नचैवमवचनावृतवचनयोरभ्यनुज्ञानात्प्रत्यवाय एव
 तत्र सर्वथा नास्तीति सत्यन्तं प्रायश्चित्तस्मरणात् । तथा च
 याज्ञवल्क्यः । तत्प्रावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतोद्भिर्जैरिति ।
 मनुरपि । बाग्दैवतैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ॥

अवृतस्यैनस स्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिम्यराम् ।

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयात् घृतमग्नौ यधाविधि ॥

उदित्युचा वा वारुण्यात्तृचेनाद्वैवतेनवेति ।

ते इति प्रक्रमाज्जुहुयादिति छान्दसो वचनव्यत्ययः ॥
 उदुत्तमश्चेति पाठे उदुत्तमं वरुणपासेति ऋक् । तदित्यु-
 चेति पाठे तत्त्वायामि ब्रह्मणेति वारुणी ज्ञेया । न चाभ्य-
 नुज्ञावचसार्थक्याय प्रत्ययाभाव कल्पनमावश्यकमिति प्राय-
 श्चित्तविधानं नैमित्तिकं क्षामवत्यादिवत् पुंस्त्रीवानरदं-
 शादिनिमित्तक द्वादशरात्रातिवृद्धेति वाच्यम् । तत्प्राव-
 नाय एनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिम्यरामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

न चैवं प्रतिप्रसववैयर्थ्यापत्तेः । यतोऽनृतवचन प्रतिषेधो
द्विविधः पुरुषमात्रसाधारणः साध्यप्रयुक्तश्च तत्र प्रकरणात्
साध्यप्रयुक्तप्रतिषेध निबन्धनप्रत्यवायस्य प्रतिप्रसवादभावो नतु
साधारणनिषेधनिबन्धन प्रत्यवायस्यापीति प्रायश्चित्तविधि-
बलात् कल्पते । यद्यपि भूयसः साध्यनृतप्रभवप्रत्यवायस्या-
पगमेऽल्पस्यानृतमात्र प्रभवस्य तस्याभावोऽप्य विनाभावादा-
नुषङ्गिकोऽवश्यम्भावी । ब्रह्मबधसुरापानादि प्रभवप्रत्यवाय-
नाशक इदंशाब्दादिना गोवधादिप्रभवतन्माशवत् तथाप्यत्राभ्य-
नुज्ञायाः प्रायश्चित्तविरुद्धयोरुभयोरपि सार्धं कथं भूयो निवृ-
त्तयोरप्यानुषङ्गिकोऽप्यविना भूतोऽपि स्वल्पोऽपि न निवर्त्तत
इति गम्यते । अत्र च चररिति योगीश्वरवचन एकवचनाद्वैषम्ये
काञ्च मानये चरभिरिति वृद्धवचनं कर्तृवृद्धत्वे दंष्ट्रा प्राप्त-
वृद्धत्वानुवादकम् । द्विजग्रहणान्न शूद्रस्यैतत्प्रायश्चित्तङ्गित्व-
न्यत् । तथा च विष्णुः ।

तत्पावनाय कृष्णाण्डोभिर्द्विजोऽग्निं जुह्यात् ।

शूद्रश्चैकाङ्गिकं गोदशकस्य ग्रासन्दद्यादिति ॥

एकाङ्गिकमेकाङ्क भक्षणपर्याप्तम् । वयन्तु तत्पावनाय
अनृतस्यैनस सास्येत्यादियोगीश्वरमन्त्रादिवचनेषु तच्छब्दो-
पादानात् साध्यनृतपातकमेव गृह्यते तन्निरसनायैवेदं प्राय-
श्चित्तम् नच तस्याभ्यनुज्ञावचनेनाभावावगमात् कथमेतदिति
वाच्यम् वर्णबधदोषापेक्षया साक्षिवितथवचनदोषस्याल्पस्य
सह्यते तद्वि सत्याद्विशिष्यत इति वाक्यशेषपर्याप्तोचनेन तस्य
तात्पर्यात् अतएवावचनदोषपरिहारोऽप्यनेन प्रायश्चित्तेन
सामान्यतः साक्षिभिन्नस्यावचनदोषाभावात् नान्तरावधि-

ब्रुवापीति वचनमवचने सामान्यतो दोष प्रतिपादकमिति वाच्यम् । तस्य प्रकरणात् सम्भावना प्रवेष्टव्येति वाच्यशेषाच्च रुच्यपरत्वात् अतएव साक्षिणां पृथग्वचने दोषवचनं सफलम् । नच साक्षिणा मवचनामृतवचनयं ईर्ष्याधिकादिदमल्पप्रायश्चित्त मनुचिन्तितमिति वाच्यम् । अभ्यनुज्ञाविधेरस्मिन्निषयेऽल्पदोषपरत्वस्योक्तत्वात् एतेन भूयोदोषनिवृत्तावल्पदोषनिवृत्तिरविनाभावादभ्यत नतु विधिद्वयसाफल्याय न तथेत्यपि कल्पनायास्ततश्च वर्णिवधप्रसक्तौ साक्षिणोऽप्यमृतं वचनावचनयोर्वधप्रयोजकतादोषापेक्षायात्पो दोषस्तत्र चेदस्मायश्चित्तन्तेन च ततोऽप्यल्पं सामान्यामृतवचनप्रतिषेधातिक्कमनिबन्धनो दोषः सुतरामुपैति तात्पर्यमिति ब्रूम इति साक्षिणिरूपणम् ।

अथ लेख्यं निरूप्यते ।

तत्र दृश्यति । साक्षिणामेष निर्दिष्टः संख्यालक्षणनिश्चयः ।

लिखितस्याधुना वच्मि विधानमनुपूर्वशः ॥

पाणमासिकेऽपि समये भ्रान्तिः सम्भायते दृश्याम् ।

धात्राक्षराणि दृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा ॥

राजलेख्यं स्थानकृतं स्वरूपालिखितमनया ।

लेख्यन्तु त्रिविधमोक्तं भिन्नस्तद्वृद्धा पुनः ॥

भागदानक्रियाधानं संविद्भास ऋणादिभिः ।

सप्तधा लौकिकं लेख्यन्तिविधं राजशासनम् ॥

मरीचिरपि । स्यादरे विक्रयाधाने विभागे दान एव च ।

लिखितेनाप्रयात् सिद्धिमविसंवाद्मेव च ॥

भाग आधानमाधीकरणश्च संवित्समयः आदिशब्देन विशुद्धादिग्रहणम् । भागपत्रादीनां लक्षणमाह ।

दृश्यति । भ्रातरः संविभक्ता ये स्वव्या तु परस्परम् ।

विभागपत्रं कुर्वन्ति भागलेख्यन्तदुच्यते ॥

भूमिन्त्वा तु यत्पत्रं कुर्याच्चन्द्रार्ककालिकम् ।

अनाच्छेद्यमनाहार्यन्दानलेख्यन्तु तद्विदुः ॥

गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याचरान्वितम् ।

पत्रं कारयते यत् क्रयलेख्यन्तदुच्यते ॥

जङ्गमं स्यावरखन्धं दत्त्वा लेख्यङ्करोति यः ।

गोप्यभोग्यक्रियायुक्त माधिलेख्यन्तदुच्यते ॥

ग्रामो देशश्च यत्कुर्व्यात् सत्यलेख्यम्परस्परम् ।

राजाविरोधिधर्म्मार्थं संवित् पत्रं वदन्ति तत् ॥

यस्मान्नहीनः का तारे लिखितं कुरुते तु यः ।

कर्म्मार्थि ते करिष्यामि दासपत्रन्तदुच्यते ॥

धनं दृष्ट्वा गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च कारयेत् ।

उज्जारपत्रन्तत्प्रोक्तं खणलेख्यं मनीषिभिरिति ॥

विशुद्धिपत्रमुक्तं क्लृप्तायनेन ।

अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते बुधैः ।

विशुद्धिपत्रकन्देयन्तेभ्यः साक्षि समन्वितम् ॥

सन्धिपत्रमप्याह । स एव ।

उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापे समागते ।

वृत्तानुवादलेख्यं यत् तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम् ॥

अन्वाधिपत्रमाह प्रजापतिः ।

धनी धनेन तेनैव परमाधिपत्येद्यदि ।

कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्वं वाऽस्य समर्पयेत् ॥

पूर्वमाधिपत्रम् । सीमापत्रमप्याह ।

कात्यायनः । सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयत इति ।

ऋणगोधने कृते ऋणपत्रनाशादौ सति प्राप्तिपत्रमुक्तमर्थो-
नाधमर्णाय देयं मित्याह याज्ञवल्कः ।

दत्तार्णम्पाठेऽलेख्यं शुद्धौ बान्धव्यं कारयेत् ।

अत्र लौकिकं सप्तविधलेख्यं स्वकृतान्वकृतभेदेन द्विविध-
कारदेनोक्तम् ।

लेख्यन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्वकृतमनया ।

स्वकृते साक्षिनिधमोऽन्वकृते तन्मित्रम इत्याहोत्तरार्द्धेन स एव ।

असाक्षिमत्स्याद्धिमञ्च सिद्धिर्देशस्थितेसायोरिति ।

असाक्षिमदपीत्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

विनापि साक्षिभिलेख्यं स्वहस्तलिखितञ्च यत् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वम्बलोपधिक्षताइते ॥

इत्यपि शब्दः प्रागुक्तबलोपधिक्षतत्वपर्युदासः । सर्वलेख्य-
विषयो न स्वकृतमात्रविषयः । तथा च मनुः ।

बलाङ्गुक्तं बलाद्वक्तं बलाद्युच्चापि लेखितम् ।

सर्वान् बलकृतानर्थान कृतान्ममुरब्रवीत् ॥

नारदोऽपि । मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतञ्च यत् ।

तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिक्षतन्तथेति ॥

अन्यकृते विशेषास्तरमाह । योगीश्वरः ।

यः कश्चिद्दुर्घो निष्णातः स्वबन्धा तु परस्परम् ।

लेख्यन्तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥

समासास तदुच्चारं नामजाति स्वगतकैः ।

स ब्रह्मचारिकास्त्रीय पित्रनामादि चिह्नितम् ॥

धनिकानामपूर्वकमित्यनेनोक्तमर्थानामोपरिलेख्यमधमर्थो-

नामतदर्थ इत्यर्थः । एतदधमर्थपक्षाद्विषयमन्यत्वाऽसम्भवात् ।
समामासादि यथा सम्भवमन्यत्वापि सन्नङ्गचारिकस्वहृत्वादि
शाखाप्रयुक्तगुणनामवस्तुचः कठ इत्यादि । वशिष्ठोऽपि ।

कालं निवेष्ट्य राजानं स्थानं निवसनस्तथा ।

दायकं ग्राहकश्चैव पितृनाम्ना च संयुतम् ॥

जातिज्ञेयश्च शाखाश्च द्रव्यमाधिं ससङ्गाकम् ।

दृष्टिं ग्राहकहस्तश्च विदितार्थो च साक्षिणो ॥

स्थानं जनपदः । निवसनं पुरग्रामादिकं ग्राहकोऽध-
मर्थः ग्राहकस्तन्निवेशनप्रकारमाह योगीश्वरः ।

समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।

मतं मे मूकपुत्रस्य यदतोपरि लेखितमिति ॥

साक्षिणावित्यनेन द्वयोरभ्यनुज्ञानात् । अवरत्ननियमो
नास्तीत्युक्तमेकस्य न भवत्येवेति अत्र साक्षिलेखकस्वहस्तचिह्नं
कार्यमित्यप्याह । स एव ।

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राह मरुकः साक्षी लिखेदुरिति ते समाः ॥

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया हस्तकस्तुना ।

लिखितं हस्तुमेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥

समा इत्यनेन गुणसाध्यं सङ्गासाध्यश्च वैषम्यानिश्चया-
विवक्षितम् । असमा इत्यकारप्रज्ञेयस्य वैषम्य सामान्यत एव
साक्षिषु प्राप्तेर्नोपादेयः । अस्मि साक्षिणोः सर्वथा लिप्यनभि-
ज्ञत्वे नारद आह ।

अलिपिञ्च ऋणी यः स्मार्त्स्वमतं स तु लेखयेत् ।

साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षी समीपत इति ॥

त्रिविधं राजशासनमित्युक्तम् । त्रैविध्यं विविनक्ति वृहस्पतिः ।

इत्वा भूध्यादिकं राजा तान्त्रपट्टे पटेऽथ वा ।

शासनं कारयेद्धर्मं स्थानवन्त्यादि संयुतम् ॥

मातापितृरात्मनश्च पुण्याथास्तु कस्तनवे ।

दत्तस्त्रयामुकायाद्य दानं सब्रह्मचारिणे ।

चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्धयानुगम् ।

अनाच्छेद्य मनाद्द्वयं सर्वभागविवर्जितम् ॥

दातुः षड्विंशत्युः स्वर्ग्यं हर्तुं नरकमेव च ।

षष्ठिं वर्षं सहस्राणि दानोच्छेदफलं लिखेत् ॥

चातं मयेति लिखितं सन्धिं विग्रहलेखकैः ।

समुद्रं वर्षमासादि धनाध्यक्षाक्षराब्धितम् ॥

एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम् ।

देशादिकं यस्य राजा लिखिते न प्रयच्छति ।

सेवाशौर्ष्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितस्तथा ।

पूर्वोत्तरस्त्रियावादिनिर्णयान्ते यदा नृपः ।

प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते ॥

स ब्रह्मचारिणे । असुकशाखाध्यायिने । सर्वभागविव-
र्जितम् । सकलराजपुरुषादि देयांशरहितम् । योगीश्वरः ।

शासनमाह ।

भूमिन्दत्वा निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् ।

आगामि भद्रनृपति परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

पटे वा तान्त्रपट्टे वा स्वसुद्रोपरि चिह्नितम् ।

अभिलेख्यात्मनोऽवस्थानात्मानश्च महीपतिः ॥

प्रातग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ।

स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरमिति ॥

इयन्ति पर्णकमुक्तभारादा-वियन्ति पर्णकमुक्तादीन्यस्यो-
देयानीति राज्ञो नियतदानाङ्गानिबन्धं कारयेत् सन्धिविग्र-
हादधिकारिद्वारेत्यर्थात् । तथा च व्यासः ।

राज्ञा तु स्वयमुद्दिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः ।

ताम्रपट्टे पटे वापि प्रलिखेद्भ्राजशासनं मिति ॥

प्रतिगृह्यत इति ग्रहो भूम्यादिस्तत्परीमाणं प्रतिग्रह-
परीमाणं उपसर्गस्य दीर्घो बाहुलकः । दीयत इति दानम् ।
भूम्यादि तस्य च्छेदः क्षेत्वादे र्मव्यादा तदुपवर्णनं तन्निर्देशम् ।
प्राक्प्रवृत्त्यादीनामलिखेत्यन्वयः । इदञ्च साधुशब्दैरेव लेख-
नीयं न लौकिकवस्तुनियमः । तथा च संग्रहकारः ।

राजा स्वहस्तचिह्नेन राजादेशेन संयुतम् ।

युक्तं राजाभिधानेन मण्डितं राजमुद्रया ॥

मुलिप्यनपशब्दोक्तिं सम्पूर्णविषयवाच्यम् ।

शासनं राजदत्तं स्यात् सन्धिविग्रहलेखकैः ॥

अन्तिमपदोत्तरं लिखितायेति शेषः । तस्मिन्निव लौकिके
देशभाषादिप्रतिषेधो नेत्याह नारदः ।

देशाचाराविरुद्धं यद्युक्ताधि विधिलक्षणम् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति ॥

शासने राज्ञा स्वहस्तो नैव स्वसम्पत्तं लेख्यमित्यप्याह व्यासः ।

सन्धिवेशं प्रमाणञ्च स्वहस्तो न लिखेत्स्वयम् ।

मत्तन्मोऽमुक्तपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः ॥

सन्निवेशं प्रमाणेति तस्य पूर्ववाक्ये प्रलिखेदित्यतान्वयः ।
तयोराजस्वहस्तलिखनानियमात् । इदञ्च राज्ञा प्रतिगृहीत्वे
समर्पणीयमित्याह विष्णुः । पटे वा तान्मपट्टे वा लिखितं
स्वसुद्राङ्कमागामि वृपति परिज्ञानार्थं दद्यादिति । अतएव
दत्तापहारदोषप्रतिपादनमपि भाविवृपप्रत्यायनार्थं तत्राव-
श्यकमित्यप्याह । व्यासः ।

षष्ठिवर्षसहस्राणि दाताच्छेदफलस्तथा ।

आगामि वृपसामन्तबोधनायामिलेखयेत् इति ॥

षष्ठिवर्षसहस्राणीत्यादि पुराणवचनप्रसिद्धन्दानाच्छेदयोः
दानापहारयोः स्वर्गादिनरकादिफलं लेखयेद्राजेत्यर्थः ।
जयपत्रे विशेषमाह व्यासः ।

व्यवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राङ्निवाकतः ।

जयपत्रन्ततो दद्यात् परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

जङ्गमं स्थावरं येन प्रमाणेनात्मसात्कृतम् ।

भागाभिशापसन्दिग्धे यः सत्यं विजयी भवेत् ॥

तस्मै राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुनिश्चितम् ।

पूर्वोत्तरक्रियापादं तत्प्रमाणं परीक्षणम् ॥

निगदन्मृतिवाक्यञ्च यथासम्यं विनिश्चितम् ।

एतत्सर्वं समासेन जयपत्रे ऽभिलेखयेदिति ॥

प्रमाणस्य षष्ठ्यकृद्गणाल्क्रियापदेन प्रत्याकलितमत्र ग-
ह्यते । परिज्ञानाय प्राङ्ग्रायस्य बोधनाय । भागेऽभिशापे
वा सन्दिग्धे । विवादपदमात्रोपलक्षणम् । एतेषु विवाद-
विषयो यो यत्र विवादे स तत्र लेखनीयः । जयपत्रं राज-
सुद्राङ्कितं कार्यमित्याह । इववशिष्टः ।

यथोपन्यसासाध्याथै संयुक्तं सीत्तरक्तिमम् ।
 सावधारणकक्षैव जयपत्रकमुच्यते ॥
 प्राङ्मुखादि हस्ताङ्गं सुदृढं राजसुद्रया ।
 अत्र च राज्ञः सभ्यानाञ्च स्वहस्तोऽप्यपेक्षित इत्याह ।
 कात्यायनः । सिद्धेनाथेन संयोज्यो वादी सत्कारपूर्वकम् ।
 लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यात् पार्थिवः ॥
 सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः ।
 यथा लेख्यविधौ तत्र स्वहस्तान्दद्यात् ते ॥
 क्वचित्पञ्चात्काराख्योऽपि जयपत्रभेद उक्तस्तैर्नैव ।
 अनेन विधिना लेख्यं पञ्चात्कारं विदुर्बुधाः ।
 निरस्ता तु क्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना ॥
 पञ्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते ।
 अन्यवाद्यादि ह्यनेभ्य इतरेषां प्रदीयते ॥
 दृष्टान्तुवादसंसिद्धन्तश्च स्वाज्जयपत्रकमिति ॥
 वशिष्ठे राजपत्रस्य लक्षणाभिधानापूर्वकस्तस्य चातुर्विध्य-
 सुक्तम् ।

राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वसुद्रा चिह्नितस्तथा ।
 राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिणम् ॥
 शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथा परम् ।
 आज्ञाप्रज्ञापनापत्रं राजकीयश्चतुर्विधमिति ॥
 आज्ञाप्रज्ञापनापत्रयोः स्वरूपसुक्तान्तैर्नैव ।
 सामन्तेष्वथ भूतलेषु राष्ट्रपालादिकेषु च ॥
 कार्यामादिष्यते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते ।

अत्रिक्पुरोहिताचार्यमान्वेष्यभ्यर्चितेषु तु ॥
 कार्यं निवेद्यते येन पत्रं प्रज्ञापनाय तदिति ॥
 लेख्यप्रयोजनमाह । मरीचिः ।
 स्यावरे विक्रयाधाने विभागे द्रुम एव च ।
 लिखिते नाग्न्यात्सिद्धिमविसंवादमेव च ॥
 सिद्धते वाचिकोऽप्याधिः स्यावरेषु दशाब्दिकः ।
 प्रतिग्रहे च क्रीते च न लेख्यं सिध्यति क्रियेति ॥

पूर्वलेख्ये कथञ्चन व्यवहाराक्षमतामुपगते तद्विधमेवापरं
 लेख्यमधमर्थेनोत्तमर्थाय लिखित्वा देयम् । शसनादौ तथा-
 भूते राजादि हारान्यत्करणीयमित्याह योगीश्वरः ।

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा ।

भिन्ने दग्धे तथा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ।

सर्वैरेतैर्विशेषणैर्व्यवहाराक्षमता विवक्षिता दुष्टं लिप्य-
 क्षरपरिलोपेनावारकतया वा यल्लेख्यं तत्तु दुर्लेख्यं नष्टं सर्वथा
 नाशमुपगतम् उन्मृष्टं मसीदोषादिना अदितलिप्यक्षरम् । य-
 द्यपि दग्धमपि नष्टमेव तथापि कालमात्र क्षता शीर्यता नष्ट-
 पदेनात्र विवक्षिता । पत्रान्तरकरणश्चार्थि प्रत्यर्थिनोः पर-
 स्परसम्प्रतिपत्तौ । विमतौ तु देशान्तरस्थपत्रानयनाय कालो-
 देयोऽध्यापेक्षया व्यवहारो वा प्रवर्त्तनीयः दुर्लेख्यादौ तु
 सम्प्रतिपत्तौ पत्रान्तरकरणमन्यथा व्यवहारहृष्टदृष्टिरेवेत्य-
 वसेयं साक्षिषु-सत्सु तैरेव निर्ययः । तथा च नारदः ।

लेख्ये देशान्तरस्थे तु शीर्णे दुर्लिखिते हृते ।

सत सात्कालकरणमसतो द्रष्टुं दर्शनमिति ॥

सतो विद्यमानस्य लेख्यस्थानयनाय कालकरणम् । असत

इत्यनादरे षष्ठी । तद्विनापीत्यर्थः । दृष्टारः साक्षिण्यकौर्दशन-
निर्णयः कार्यः । तच्च लेख्यं परीक्ष्यैवप्रमाणी करणीय-
मित्याह कात्यायनः ।

राजा क्षियाः समाह्वय यथान्यायं विचारयेत् ।
लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥
दर्पणस्य यथाविम्बमसत्सदिव दृश्यते ।
तथा लेख्यस्य विस्मानि कुर्वन्ति कुटिला नराः ॥
व्यासः । लेख्यमालेख्यवत्कोचित् कुर्वन्ति कुशला नराः ।
तस्मान्न लेख्यसामर्थ्यात्सिद्धिरैकान्तिकी मता ॥
वृहस्पतिः । ज्ञात्वा देशश्च कालश्च कुशलाः कूटकारकाः ।
कुर्वन्ति सदृशं लेख्यं तद्वत्त्वेन विचारयेत् ॥
स्त्रीबालान्तां लिपिज्ञांश्च वक्ष्यन्ति स्ववान्धवा ।
लेख्यं कृत्वा स्वनामाङ्कं ज्ञेयं सुतयागमैस्ततः ॥
कात्यायनः । साक्षि दोषाङ्गवेदुष्टं पत्रं वै लेखकस्य च ।
धनिकस्यापि वै दोषात् तथा धारिण्यकस्य च ॥
दुष्टैर्दुष्टग्वेङ्गोऽख्यं शुद्धैः शुद्धं विनिर्दिशेत् ।
तत्पत्रमुपधादुष्टैः साक्षिलेखककारकैः ॥

उपधातु दृष्टान्तःकरणता । स एव ।

धनिकेन स्वहस्तेन लिखितं साक्षि-वर्चितम् ।
भवेत् कूटं नचेत्कर्ता कृतं हीति विभावयेत् ॥
देशाचारविद्वद्भ्यं यत्सन्दिग्धं क्रमवर्चितम् ।
कृतमस्मान्मिना यच्च साध्यहीनश्च दुष्यति ॥
नचेदित्यादेरयमर्थः । कर्ता लिखनकर्ता धनिकाधमर्था-

सम्प्रतिपत्त्या मयैतल्लिखितमिति यदि न विभावयेत्तदा तत्-
पत्रं कूटं भवेदप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितं स्थादिति । व्यासः ।

अदृष्टं आवितं लेख्यं प्रमीतधनिकर्णिकम् ।

अवन्धलग्नकाक्षैव बल्लकालं न सिध्यति ॥

एतदपवादमाह दृश्यतिः ।

उन्मत्तजडबालानां राजभीति प्रवासिनाम् ।

अप्रगल्भयार्त्तानां न लेख्यं ज्ञानिमात्रुयात् ॥

उन्मत्तादीनां लेख्यन्तददर्शनादिमापि ज्ञानिं नाम्रुया
दित्यर्थः । दृश्यतिः ।

दूषितो गर्हितः साक्षी यत्तैकोऽपि निवेद्यितः ।

कूटलेख्यन्तु तत्प्रोक्तं लेखको वापि तद्विधः ॥

कात्यायनः । न लेखकेन लिखितं न दृष्टं साक्षिभिरुच्यते ।

एवं प्रत्ययिनो लेख्यं कूटलेख्यं प्रकीर्तितमिति ॥

कूटमप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितमित्यर्थः । तस्माद्दृष्टलेख्यपरीक्षा
ऽवस्थापेक्षणीयेत्यभिप्रायः । परीक्षाप्रकारमाह । कात्यायनः ।

त्रिविधस्यापि लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते वृत्ताम् ।

ऋणि साक्षि लेखकानां हस्तोक्त्या साधयेत्ततः ॥

स एव । अथ पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः ।

तत्स्वहस्तादिभिस्तोषां विशुद्धिः स्यान्वसंशयः ॥

ऋणी स्वहस्तासन्देहे जीवतो वा नृतस्य वा ।

तत्स्वहस्ताकृतैरन्यैः पत्रसङ्गोपनिर्णयः ॥

याज्ञवल्क्यः । सन्दिग्धे लेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तालिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः ॥

एतद्देशकालयोरस्येदन्द्रव्यं घटत इति युक्त्याप्राप्तिः युक्तिप्राप्तिः

क्रिया साक्षाद्भिः । चिह्नमसाधारणं यस्मै यच्चीकारादि ।
सम्बन्धपूर्वमपि परस्परविश्वासकृतस्तयोर्हानयग्रहणादि सम्बन्धः ।
आगम एतावता द्रव्यस्यास्मिन्देशे कालोऽस्य सम्भावितः प्राप्तु-
मायः । ऐतैर्हेतुभिः चतुरसाधारणोऽन्यो गोवृषनयेन पृथगेव
वा । प्रतिवादिना लेख्यदोष उद्धाविते वादिना तत्पुत्रेण वा
तदुद्धारः करणीय इत्याह । दृश्यतिः ।

• उद्धरेल्लेख्यमाकर्त्ता तत्पुत्रो भुक्तिमेव तु ।

अभियुक्तः सभातच्चेत् तत्पुत्रोऽपि तदुद्धरेत् ॥

यत्तु कात्यायनः । साक्षि लेखक-कर्त्तारः कूटतां यान्ति ते यथा ।

तथा दोषाः प्रवक्तव्या दुष्टैर्लेखं प्रदुष्यति ।

आकर्त्ता भुक्तियुक्तोऽपि लेख्यदोषान् विशोधयेत् ॥

तत्पुत्रो भुक्तिदोषांस्तु लेख्यदोषानवाप्नुयात् ॥

तदनभियुक्तपितृमरणे वेदितव्यम् । दोषानुद्धारं दण्ड-
माह । कात्यायनः ।

कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्याल्लेखकस्य च पत्रकम् ।

नयेच्छुद्धिर्नयेत्कूटं स दाप्यो दममुत्तममिति ॥

उत्तमं साहसमिति शेषः । राजशासने निर्णयप्रकारमाह ।

प्रजापतिः । कार्यो यत्नेन महता निर्णयो राजशासनात् ।

राजः स्वहस्ततो मुद्रालेखकाक्षरदर्शनात् ॥

मुद्रालेखकाक्षरयोर्दर्शनान्निर्णयाद्राजस्वहस्ततस्तु निर्णय
इत्यर्थः । स्यावरविप्रयबन्धकादौ कूटत्वेन लेखं दूषयतो
साधयतश्च दोषं शरीरदण्डमाह । व्यासः ।

स्यावरे विप्रयाधाने लेखं कूटकुरोति यः ।

स सस्यगृभातः कार्यो जिह्वापाण्यङ्गिवर्जितः ॥

सस्यगभावितः प्रमाणेन सल्लेखात्वमङ्गीकारितः । अनेन
कूटलेखककर्तुं न्नीयन्दण्डः किन्तु कूटलोक्तावनकर्तुरिति न-
स्यते । तथा च लेखं परकीयं यः कूटङ्करोति कूटमेतदिति
वदतीत्यर्थः । कूटलेखाकर्तुं स दण्डान्तरं वक्ष्यते । ऋणा-
दानादावपि लेखादोषोक्तावयितुस्तदसाधयतो विषयानुबधानु-
रोधेन दण्डः कल्प्यः । लेखाप्राबल्यमथाह । दृश्यतिः ।

कुलश्रेणिगणादीनां यथाकालं प्रदर्शयेत् ।

आवयेत् क्षारयेच्चैव यथा स्याद्वलवन्तरम् ॥

नारदः । ये दर्शितं प्रतीकालं आवितं स्मारितञ्च यत् ।

लेखं सिध्यति सर्वत्र ह्यतेष्वपि हि साक्षिषु ॥

कात्यायनः । दृष्टे पत्रे स्फुटन्दोषान्नोक्तवान्मृणिको यदि ।

ततो विंशतिवर्षाणि स्थितं पत्रं स्थिरम्भवेत् ॥

अधिकप्रहणं प्रतिवादिमात्रोपलक्षणम् । स एव ।

शक्तस्य सन्निधावर्थं यस्य लेखेन भुज्यते ।

विंशद्वर्षाण्यतिक्रान्तं तत्पत्रं दोषवर्जितम् ॥

अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः सुनिश्चितः ।

तेन लेखेन तन्निश्चिर्लेख्यदोषविवर्जिता ॥

सीमाविवादे निर्णयते सीमापत्रं विधीयते ।

तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशति ॥

प्राप्तं वा तेन ते किञ्चिद्देयं वाच्यं निरूपितम् ।

विनापि सुदृश्या लेखं प्रमाणं ह्यतसाक्षिकम् ॥

अपिशब्दो ह्यतसाक्षिकमित्यत्राप्यन्येति ।

व्यासः । स्वहस्ताकाञ्चानपदमस्मान्मुद्रपशासनम् ॥

प्रमाणान्तरमिष्टं हि व्यवहारार्थमागतम् ।

द्वित्वलिपिश्च स्वकृतं मन्यन्निख्येत युक्तिः ॥

कुर्व्याद्विसदृशं लेख्यन्तस्त्राज्जानपदं शुभम् ।

अप्रकाशात् साक्षियुक्तं लेखकाक्षरमुद्रितम् ॥

लोकप्रसिद्धं स्वकृताद्वरमन्यत्कृतं शुभम् ।

देशाध्यक्षादिलिखितं तत्र जानपदं कृतम् ॥

समकालस्यश्चिं वा तत्र राजकृतं शुभम् ।

स्मृतः । लेख्ये लेख्यक्रिया प्रोक्ता वाचिके वाचिकी मता ॥

वाचिकी तत्र सिद्धात्मा लेख्यस्योपरि या क्रिया ।

लेख्यस्योपरि यत्साध्यं कूटन्तदभिधीयते ॥

अधर्मस्य हि तद्द्वारमतो राजा विवर्जयेत् ।

वाचिकी यदि सामर्थ्यं मन्त्रराणां विहन्यते ॥

क्रियाणां सर्वनाशः स्यादनवस्था च जायते ।

अस्यार्थः । लेख्ये सति लेख्यक्रिया प्रोक्ता सैव वलीयसीत्यर्थः ॥

वाचिके साक्षिरूपे प्रमाणे सति वाचिकी क्रिया साक्षिरूपा-
क्रिया सैव मता वलीयसी । लेख्यस्योपरि या वाचिकी
साक्षिरूपा क्रिया लेख्यानाकूटेति यावत् तत्र सा सिध्येत् ।
लेख्यस्योपरि यत्साध्यं लेख्यसाधकतयोपन्यस्तमित्यर्थः । अध-
र्मस्य च तद्द्वारमित्यत्र हेतुर्वाचिकीति ।

तत्रापि हेतुः क्रियाणामिति । तत्राप्युपपत्तिरनवस्थेति ।
प्रमादपरिहारमिति यत्नेन कृत्वा हि प्रायशो लेख्यं भवति ।
तेन तत्राप्यप्रमादशङ्कापि सापि नोचिता । साध्यादावपि
तत्संभवादिति तात्पर्यम् नतु सर्वथा तत्र साध्यादिनिवर्त-
नमिप्रेतं लेख्यपरीक्षोपदेशविरोधात् । इति लेख्यमिरूप-
म् । अनयोश्च साक्षिलेखयोः शब्दाभिधेयज्ञानत्वाच्छब्द प्रमा-

शोऽन्तर्भावः । तथा हि । यद्योक्तगुणवतां दोषरहितानांश्च
साक्षिणांभासवाक्यावस्थान्मावात् साप्तवाक्यस्य च प्रामाण्यात् ।
तदुभयविशेषणवास्तु निर्धारणयैव साक्षिपरीक्षोपदेशः ।
आप्तवाक्यस्य च वक्तृज्ञानुमापकत्वेन स्वातन्त्र्येण वा प्रामाण्य-
मित्यन्यदेतत्, लेखान्तु स्वस्य हितकारित्वेन स्वस्मिन्मासत्वात्
तद्वचनाभिव्यञ्जकमित्याप्तवाक्यमेव तत्रापि प्रमाणम् । अतएव
तत्रानामकं छत्रछत्रत्वशङ्कोनिरासाय उक्तत्वादेः स्वहितान-
भिज्ञतया स्वस्मिन्पयनाप्तत्वाच्छङ्कोनिरासाय च लेखपरी-
क्षोपदेशोपपत्त्यर्थवान् । अथभुक्तिः । इयञ्च याज्ञवल्करादिभिरे-
कैव त्रिविधमाशुषप्रमाणान्तर्गततयोक्ता ।

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिथ्यान्यतममुच्यते ॥

इत्यादिबचनैः वृहत्सत्यादयः मानुषप्रमाणभेदतयोपन्यस्त-
तङ्गे दत्तविध्यं भुक्तियुक्तिचोदनाऽप्रतिकालाख्यातवन्तः ।

साक्षिद्वादशभेदन्तु लिखितन्दशधा स्मृतम् ।

अनुमानं त्रिधाभिन्नं भवधा देवकी क्रिया ॥

इत्युक्त्वा भुक्तियुक्तिचोदनाऽप्रतिकालान् वृहत्स्यतिष्ठितवान् ।
तत्र युक्तिचोदनाऽप्रतिकालयोः प्रमाणान्तरसङ्कारितयैव
प्रामाण्यं भुक्तेष्ववश्यमाणविशेषणवत्त्वाः स्वत्वहेत्वविभाभावा
स्वत्वानुमापकत्वं स्वत एवेत्यभिसन्धाय योगीश्वरादिभिर्भुक्तिरेव
प्रमाणतयोक्ताऽन्यैस्तु यथा कथञ्चिदनुमापकतामभिसन्धाय यु-
क्तिचोदनाऽप्रतिकालसंग्रहायानुमानत्वेनैव सोक्तेति लौकिक्याय
अथमपि निरूपयामः । तत्र कचित् सागमाया भुक्तिः प्रामाण्यं

नसि सन्द्धानः । सप्तस्थावरागमोपायान् प्रदर्शयं सतः भुक्तेः ।
प्राप्तमात्रम् । वृक्षस्यतिः ।

एतद्विधानमाख्यातं साक्षिणां लिखितस्य च ।

साम्प्रतं स्थावरे प्राप्ते भुक्ते च विधिरुच्यते ॥

विद्यया क्रयबन्धेन शौर्यभार्यान्वयागतम् ।

सपिण्डस्याप्रजस्यांशं स्थावरं सप्तधा कृतम् ॥

पितृ कर्षकयाधाने रिक्त्यशौर्यप्रवेदनात् ।

प्राप्ते सप्तविधे भोगः सागमः सिद्धिमाप्नुयात् ॥

स्थावरग्रहणमतं भुक्तौ रावस्यकत्वसूचनाय न तु तत्रैव
भोगस्य प्रामाण्यनियमाय जङ्गमेऽपि तत्सम्भवात्, तदेतदुत्तरत्र
विवेचयिष्यामः । विद्यया प्रतिग्रहादिकप्रयोजकतया स्वस्वो-
पायक्रयप्रसिद्धः । बन्धो बन्धकं सोपाधिकं स्वत्वहेतुर्नैवाधि-
वधौ चात्यन्तिकस्वत्वहेतुस्तदप्युत्तरत्र विवेचनीयम् । क्रय-
बन्धेनेति समाहारद्वन्द्व एकत्वम् । शौर्यभार्यागतं युद्धार्जितम् ॥
भार्यागतं विवाहकाले प्राप्तम् । अन्वयागतं पित्रादिक्रमो-
पाप्तम् । अप्रजस्य सपिण्डस्यांशं रिक्त्यहरान्तराभावे पिण्ड-
हानादधिकारित्वम् प्राप्तम् । पितृ इत्यादिना प्राशक्तानेव
सप्तस्थावरागमोपायाननूद्य तत्र भोगस्य प्रामाण्यं विधीयते ।
तत्र प्रवेदनं विवाहः स एव ।

क्रमागतः शासनिकः क्रयाधानागमग्नितः ।

एवंविधस्तु यो भोगः स तु सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

संविभागक्रयप्राप्तं पितृकबन्धु राजतः ।

स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्वा हानिसुपेक्षया ॥

प्राप्तमात्रं येन भुक्तं स्वीकृत्यापरिपन्थिनं ।

तस्य तत्सिद्धिमाप्नोति हानिचोपेक्षया तथा ॥

अध्यासनात् समारभ्य भुक्तिर्यस्याविधातिनी ।

विंशद्वर्षाख्यविच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेत् ॥

अपरिपन्थिनम् । विरोध्य प्रतिबद्धम् । अध्यासनात्परीग्रहात् ।

नारदः । आगमेन विग्रुह्येन भोगोयाति प्रमाणाताम् ।

अविग्रुह्यगमो भोगा प्रामाण्यनैव गच्छति ॥

आगमस्यःविग्रुह्यत्वं विरोध्यास्कन्दनं भवेत् ।

व्यासः । सागमो दीर्घकालश्च विच्छेदोपरवोज्झितः ।

प्रत्यर्थिसन्निधानश्च परिभोगोऽपि पञ्चधा ॥

विच्छेदान्तरो य उपरव आक्रोशस्ताभ्यामुज्झितो रक्षितः ।

यद्वा छेदो व्यवधानन्तद्विगमवान् विच्छेदो निरन्तर इति या-

वत् । अपरवो वर्जनविषयो रवः । मदीयं क्षेत्रादि त्वया

किमिति भुज्यत इति प्रतिषेधः । अपश्यन्दस्य वर्जनार्थत्वात् ।

तसोज्झितः । नारदः ।

सम्भोगं केवलं यस्तु कीर्त्तयेन्नागमं क्वचित् ।

भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तत्कारः ॥

इदं सागमत्वविशेषणं तदनुपन्यासे दूषणस्य स्मरणस्य
स्मरणयोग्यता यत्सागमस्य तत्र काले बोद्धव्यम् । सच कालः
शतवर्षावधिकः शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेरिति विज्ञानयो-
गिनः । पुत्रादिक्रमेणापि स्मरणासम्भवाद् यावति काले स्मर-
णान्तावानेव विवक्षितो ऽस्मात् इति तु वयम् । अनेनाभि-
प्रायेणाह स एव ।

आर्त्ते काले क्रियाभुक्तेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।

अस्मात्तेऽनुगमाभावात् क्रमात्त्रिपुरुषागतेति ॥

सुक्तिः प्रमाणमिति शेषः । अनुगम आगमाभावनिश्चयः । कल्पतरुकारखलुगम आगमासुसन्धानमिति व्याचक्ष्यौ । तत्वा-
गमाभावनिश्चयस्य बाधत्वेनानुमिति प्रतिबन्धकस्याभाववच-
नस्यावश्यकत्वादागमासुसन्धानस्य च भोगेनैव क्रियमाणत्वेन
तदभावासम्भवाच्च हेयम् । याज्ञवल्क्यः । आगमोऽभ्यधिको भोगं-
विना पूर्वक्रमागतात् । पूर्वेषां त्रयाणां क्रमेणागतोऽस्मार्त्तकाल
इति यावत् । तस्माद्भोगाद्विना स्मार्त्तकालाद्भोगादागमो दान-
क्रयादिरूपः स्वत्वहेतुरभ्यधिक उपजीव्यत्वात् । आगमं विना-
भोगमात्रात् स्वत्वानुत्पत्तेः । स्मरणयोग्ये च काले स्मार्त्तव्यास्मर-
णरूपया योग्यानुपलब्ध्या तदभावनिश्चयभोगेनागमासुसन्धान-
मित्यसम्भवात् ॥ अस्मार्त्तं तु तदभावनिश्चयाभावे निःप्रतिपक्षेण
नैरन्तर्थाद्विशेषणवता भोगेन स्वत्वहेत्वाद्येपहारा स्वत्वा-
द्येप इति तात्पर्यम् । अनेनैवाभिसन्धिनाह । नारदः ।

अन्यायेनापि यदुक्तं पित्रा पूर्वतनैस्त्रिभिः ।

न तच्छक्यमपाहर्त्तुं क्रमात्तिपुरुषागतम् ॥

पूर्वतनैस्त्रिभिः सह पित्रा भुक्तमन्यायेनापि यदि किमुत-
न्यायानिश्चये तदपाहर्त्तुं नशक्यमर्थिना स्वाध्यक्षं निराक्रोशत्व-
निरन्तरोपभोगे सति तस्य निरुत्तरत्वात् । अत्र च सर्ववच-
नेषु त्रिपुरुषागतत्वम्भोगस्य स्मार्त्तकालीनत्वोपलक्षणं न तु
यथाश्रुतं स्मरणयोग्येऽपि द्वितीयादिवर्षरूपे काले पुरुष-
त्वयात्ययसम्भवात् । तत्र च बाधेनानुमित्यर्थापत्त्योरनुदयात् ।
इदमेवाभिप्रेत्याह । व्यासः ।

पित्रा पितामहो यस्य जीवेत्तु प्रपितामहः ।

त्रयाणां जीवताम्भोगो विज्ञेयस्त्वेकपुरुषः ॥

पितामहेन यद्भुक्तं तत्प्रत्येकं विना च तम् ।

तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपूरुषः ॥

कात्यायनोऽपि । मुख्या पैतामही भक्तिः पैतृकी चापि संमता

वयोऽपेतैरवच्छिन्ना स्थिरा षष्ठाब्दिका मता ॥

व्यास एव । वर्षाणि विंशति भुक्त्वा स्वामिना व्याहृता सती ।

भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्हि गुणा च द्विपौरुषी ॥

त्रिपौरुषी च त्रिगुणा न तत्राम्बेय आगमः ॥

भुक्त्वा भुक्तिः पाकम्यचतीति वत्प्रत्ययानुग्रहाय धातोरनु-
वादः । तत्रागमस्तादृशभोगेनैवाक्षिप्यते । आगमाभावनिश्चये
तु सर्वं न भोगो निष्फल एव ।

अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बह्वन्यद्दशतान्यपि ।

चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् दृष्टिवीपतिः ॥

न च यो भुङ्क्ते इत्येकवचनश्रवणादेकपुरुषोपभोग एत-
द्दण्डविधानमनेकपुरुषोपभोगे तु भोगस्य प्राबल्यमिति वा-
च्यम् । द्वितीयः दृष्टिवीपतिः न च यो भुङ्क्ते इत्यादावप्यागमा-
भावनिश्चये भोगस्याप्रयोजकत्वात् । इदमेवाभिप्रेत्याह नारदः ।

आदौ तु करणन्दातुं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।

कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनी ।

यदपि वचनं, यहिनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् ।

न तच्छ्रमपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतमिति ।

तदप्युत्पन्नसुपलभ्यमानम् आगमं विना आगमाभावनि-
श्चयाभाव इति व्याख्येयम् । ननु स्यात्ते काले आगमत्वं भुक्ति-
विशेषणमसम्बद्धम् । सिद्धं प्रमाणान्तरादागमे तेनैव स्व स्व-
सिद्धौ भोगस्य विशेष्याशस्यानुमानार्थापत्थोरनुपयोगात् ।

असिद्धे विशेषणादिति चेत् न । प्रमाणात्तरसिद्धागमसहित
एव विशेषणान्तरविशिष्टो भोगः । कालान्तरे स्वत्वमवगमयति
भोगरहितोऽवगतोऽप्यागमः साध्यादिभिन्नकालान्तरे स्वत्वमव-
गमयितुमाचष्टे मध्ये दानक्रयादिना स्वत्वापगमसम्भवादिति
विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि नानर्थक्यमसिद्धिर्वा इदमिदानीं
मम स्वमिति साध्ये स्वत्वभागे आगमे आगमस्तत्र तस्येदानीं
पर्यन्तमननुवृत्तौ भोग इति निगर्वः । याज्ञवल्क्यादिभिः सर्व-
प्रकारकानुपभोगे पूर्णस्वत्वोत्पादकता दानाद्यागमस्य नास्ती-
त्युक्तम् ।

आगमेऽपि वत्तं नैव भुक्तिः श्लोकापि यत्र नो ।

वलं पूर्णता । नारदः ।

विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वमि हि साक्षिषु ।

विशेषतः स्थावराणां यत्र भुक्तं तत् स्थिरम् ॥

दानविक्रयादेरुपभोगनिरपेक्षस्यैव स्वत्वोत्पादकत्वात् कि-
मिति भोगलंघनोऽप्यवश्यं तत्रापेक्ष्यत इत्याशङ्क्यामुपपत्तिरुक्ता
विज्ञानेश्वराचार्यैः । दानादेः परस्वत्वापादनस्य रक्तं क-
स्वीकारापेक्षाऽवश्यम्भावीया । स्वीकारश्च त्रिविधो मानसो
वाचिकः कायिकः । ममेदमित्यध्यवसायो मानसः । ममेदमित्या-
द्यभिलाषो वाचिकः । उपादानाभिमर्शनादिरूपेणानेकप्रका-
रकः कायिकः । तत्र मानसं विना स्वत्वापसम्भवात् स्वत्वावश्यक
एव । दानविशेषपुरस्कारेण शब्दप्रयोगविशेषनियमपाददर्श-
नादिवेष्टाविशेषनियमाच्च वाचिककायिकावध्यावश्यकवित्य-
वसीयते तत्र चिरण्यवस्त्रादौ दातृकर्तृकजलत्यागादनन्तर-
मेव प्रतिग्रहीतुं हपादानादिसम्भवात् त्रिविधोऽपि व्यापारः

सम्पद्यते । ज्ञेतादौ तु फलोपभोगं विना कायिकस्वीकारा-
 सम्भवादल्पेनाप्युपभोगेनावश्यम्भवितव्यमव्यया दानक्रयादेः
 सम्पूर्णता न भवत्युत्तरकालीनाकाराभावात् । तेन तत्सहिता-
 दागमान्तराद्विकलं आगमो दुर्बलो भवति । एतच्च द्वयोराग-
 मयोः पूर्वापरभावानवगमे तदवगमे तु स्वल्पभोगविकलोऽपि
 प्राक्तन एवागमो बलवान् । पूर्वेण दानादिना स्वत्वागमे दाना-
 द्यन्तरासम्भवात् । नचैवन्तस्य ज्ञेतादेर्मध्यकत्वापत्तिः । पूर्व-
 स्वाप्यागमादुत्तरस्वाभ्यामुत्तरश्चेति वाच्यम् । प्रतिश्रुतन्यायेना-
 वेक्षणीयस्वत्वस्य सत्वात् । पूर्वस्वाभ्य सत्वेऽपि राज्ञेव प्रति-
 गृहीतादेः कायिकस्वीकारस्यानिःप्रतिपक्षस्य सम्पादनीय-
 त्वात् । अथवा साक्षादेवानेन योगीश्वरवचनेन साक्षादीनां
 युक्तानां मानुषप्रमाणानां बलाबलमुच्यते । पूर्वव्याख्याने वा-
 र्थिकम् । द्वितीयव्याख्याने चेत्यम् । आद्ये पुरुषे साक्षिले-
 ख्याभ्यां विगत आगमो भोगादभ्यधिको बलवान् । तेन भुक्तिः
 साक्षिलेख्ययोस्तत्र बलवन्भुक्तमभवति । पूर्वक्रमागतस्तु भोगो-
 विनापि भावितादागमाच्चतुर्थे वर्षे पुरुषेऽधिको मध्यमे तु
 पुरुषे भोगरहितागमात् लोकभोगसहितोऽप्यागमो बलवा-
 निति स्पष्टश्चेदमादौ तु कारणं दानमित्युदाहृते नारदवाक्ये ।
 प्रथमपुरुषेऽपि स्वाभ्यनुपभोगेन समक्षनिराक्रोशपरोपभोगेन
 ज्ञेतादिभूमेर्हिरण्यादेश्च कियताचित्कालेन स्वाभ्यहानिः
 पूर्वस्वामिन आह । याज्ञवल्क्यः ।

पश्यती ब्रुवती भूमेर्हानिर्विशतिवार्षिकी ।

पदेण भुज्यमानस्य धनस्य दशवार्षिकी ॥

मनु नारदौ । यत्कश्चिद्वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्ष्यते धनी ।

भुज्यमानपरैरर्थं न स तं लब्धमर्हति ॥

व्यासः । उपेक्षिता यथा धेनुर्विना प्रालेन नश्यति ।

पश्यतोऽन्यैस्तथा भुक्ता भूमिः कालेन जीयते ॥

वर्षाणि विंशतिर्यस्य भूर्भुक्ता तु परैरिह ।

सति रात्रि समर्थस्य तस्य चेह न सिध्यति ॥

नारदः । भुज्यमानान् परैरर्थान् यस्तान्मोहादुपेक्षते ।

समस्तं जीवतो यस्य तान्मुक्तिः कुर्वते वयम् ॥

पश्यतो ब्रुवत इत्यादि पश्यनादरे । दृश्यतिः ।

कृत्विभिर्वा परैर्द्रव्यं समस्तं यस्य दीयते ।

अन्यस्य भुञ्जतः पश्चात् स तल्लब्धमर्हति ॥

पश्यन्वन्यस्य ददतः क्षितिं यो न निवारयेत् ।

सतापि लेख्येन भुवं न पुनस्तां समाप्नुयात् ॥

एतेषु वचनेषु विंशतिवर्षावधिकस्वामिसमस्तनिराक्षेप-
भोगनिबन्धना भूमेर्हानिर्देशवर्षावधिकतादृशपरिपभोगनिब-
न्धना च हिरण्यदिधनस्य हानिरित्यर्थः प्रतीयते सान् तावत्-
सत्त्वहानिः दर्शनकालीनप्रतिषेधदानादिवस्वत्वनिवर्त्तकत्वस्य
लोकाप्रसिद्धत्वात् उपभोगस्य च तादृशस्य स्वप्नप्रति प्रमाण-
त्वेन प्रमाणास्य प्रमेयप्रतिष्ठापकत्वेन स्वत्वरूपाजनकतया
स्वत्वोत्पादकत्वाभावात् स्वत्वस्य तदुत्पत्तिनिवृत्तिहेदनाच्च ।
लौकिकत्वस्य दायभागप्रस्तावे विस्तरेणोपपादयिष्यमाणत्वात् ।
गौतमादिभिस्तदुभयकथनस्य लोकप्रसिद्धाववादात् । अनागम-
भोगस्य नारदवचनेन पूर्वोदाहृतसानागमनिस्रत्यादिना स्वत्व-
हेतुताया निरस्तत्वाच्च । अत्राप्यपराङ्मः । व्यवहारस्थिति

माश्रित्येदमुच्यते तेन धर्मगतिमिति परस्वापरस्वापक्षा प्रत्यवा-
यभीक्ष्ण्य परेण पूर्वस्वामिने तदर्पणीयं सभापतिसम्बन्धीनां
व्यवहाररीत्या तत आच्छिद्य तददानेऽपि न क्षतिः । अतएव
मनुः । अजङ्घ्रिखेदपोगण्डो विषये चास्त्रं भुज्यते ।

भग्नस्तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्वनमर्हति ॥

व्यवहारेण भोक्ताहतीति व्यवहारस्थितिमेवोक्तवान् ।
वृहस्पतिरपि सतापि लेख्येनेत्याह । अनागममित्यादि ना-
रदवचनन्तु बहुतरधनभूमिविषयमेकपुरुषनियमाभावनश्चयं
वा । अतएव योगीश्वरः अगमस्तु कृतो येनेत्युक्तवान् । तस्मा-
द्विष्णुते लिखितमित्यादिवचने यथायथापेक्षिततर्कसकृत्तैक-
देशसाधनेऽन्यैकदेशापादानेऽनिवेदितैकदेशापादानेऽनिवेदितैक-
देशस्य प्रागनिवेदितस्यापदानेऽपि व्यवहारदर्शिनां दोषस्तथा-
त्वापीति तदयुक्तम् । कलं निरस्येत्यादिना व्यवहारदर्शना-
न्यप्येतादृशविषये दोषावर्जनीयत्वात् । निष्कृत इत्यादि-
वचनसत्तर्काभावाच्च अस्मादुपपादनरीत्या तत्रापि तथा नाभ्युप-
गमाच्च तच्च प्रायश्चित्तं विशेषपरीभाषाप्रभाषस्तावे । एवं-
विधा हि भुक्तिसूणीन्भूतस्य पश्यतः स्वामित्वे सति न घटते
किन्तु भोक्तुरेव स्वामित्वे सति युज्यत इति भवति तत्र भुक्तिः
प्रमाणमिति पूर्वं स्वयमेव स्वामिस्त्वहानि परस्वत्वोत्पत्ति
परत्वव्याख्यानेनास्य विरोधाच्च । न च तदप्येतदनुग्राहक-
तर्कप्रदर्शनेन व्यवहारस्थितिपरमेव न वस्तुगतिपरं व्यव-
हारहानिश्च । भोक्ता यद्येवमुपन्यस्यति अजङ्घो यमपोगण्डो
यमेतत्समक्षं मया भुज्यमानं चेत्तादि यद्येतद्वायमनेन कृतो
विंशतिवर्षावधि न प्रतिषिद्धं अस्मिन् चार्थे एवोपेता बहवः सः

क्षिणः सन्तीति तथोपन्यसो चायं निरुक्तरोऽवस्थान्भवतीत्येव-
मिति वाच्यम् । अस्य सन्तर्कत्वाभावात् आगमप्रमाणादुपन्या-
सेन मूलशैथिल्यात् । उपेक्षाहेत्वभाव इतव्यवहारहानावपि
वस्त्वसुरणस्यावश्यकत्वात् । तथा च नारद उपेक्षालिङ्गाभाव-
इतामेव व्यवहारहानिमाह न वस्त्वभावइताम् ।

उपेक्षां कुर्वतस्तस्य तुष्णीन्भूतस्य तिष्ठतः ।

काले विपन्ने पूर्वोक्ते व्यवहारो न सिध्यतीति ॥

न च निरुक्तरताप्रयुक्तव्यवहारहानि शङ्कानिरासाय प्रत्यक्षं
स्वीये वस्तुनि परेण भुज्यमाने तुष्णीं न स्थेयमित्युपदेशार्थमिदं
वचनं हीनादिलक्षणावदिति वाच्यम् । विंशत्यादिप्रश्नस्यैवमान-
र्थक्यप्रसङ्गात् । ततो वागपि व्यवहारनिःशङ्कायास्तुल्यत्वात् ।
लेख्यदोषोद्भावनसुत्तरकालेन कायन्ततोवक्तुः कार्यमित्येतदर्थं
तद्वहणमिति चेत् न । आध्यादिष्वपि विंशत्याद्युत्तरकाले तदनु-
द्भावनस्य तुल्यतयैतदपवादत्वेनोत्तरवाक्यासङ्गतं सञ्च लेख्यप्र-
स्तावैःभिहितम् । अत्र मित्वाक्षराकाराः । न वस्तु हानिर्न
व्यवहारहानिरनेन वचनेन प्रतिपाद्यते । किन्तु परकृतसम-
क्षभोगे प्रतिषेध लक्षणास्वापराधप्रयुक्तं क्षेत्वादुत्पन्नं नष्ट-
फलानि विद्यमानफलेऽपि तदीयस्वत्वानपगमात् परस्वत्वासु-
त्पादाच्च न्यायतः सङ्गत् विद्यमानफलसहितमेव लभते यद्यपि
स्वामी तथापि नष्टफले धर्म्मिनाशादेव स्वत्वापगमान्निष्क्रय-
द्वारेण चौरादिव भोक्तुः सकाशात् तद्वहणप्राप्तसुपेक्षारूपा-
पराधान् भवति परस्योपभोगलक्षणापराध नियन्धनो राजद-
ण्डस्वमुवादाङ्गोक्तुर्भवत्येव । अनागमत्वेत्यादिनारदवचनात् ।
परोक्षभोगे सापेक्षा समक्षभोगे च नष्टमपि फलनिष्क्रयरूपेण

स्वामी लभत एव । प्रसक्तो भवत इति वचनात् । विंशतिवर्षेभ्यो भूमेर्दशवर्षेभ्यश्च प्राग्धनस्य तद्वत्प्रतिफलत्वात्किञ्चनरूपेण प्राप्नोति । विंशतिदशवर्षोपादानादिति अत्रैवं वक्तव्यम् । नष्टफलालाभे प्रतिषेधरूपापराध एव । नवीजं वचनं वा नाद्यः । विंशत्यादिवर्षोपभोगवत्ततः प्रागपि समस्तभोगेऽप्रतिषेधापराधस्य तुल्यत्वात् तत्कृतनष्टफलालाभप्रसङ्गे विंशत्यादि ग्रहणाविवक्षा प्रसङ्गदोषसाभ्यात् । तत्परिहाराय वाचनिकत्वं यदि नष्टफलालाभस्य, तर्हि यथाश्रुतभूम्यादिस्वत्वहानिरेव वचनादस्य । किञ्चनष्टफलपरतया लाक्षणीक्या अतएव कल्पतरुलाकरस्मृतितत्त्व स्मृतिचन्द्रिककारादिभिर्वचनस्वरसायात एवयोऽभ्युपगतः । अत्र ब्रूमः । यावता विना वचनमनुपपन्नं तावदेव वचनमस्तु के कल्पमतएव यथाश्रुतार्थग्रहणे समस्तभोगापेक्षायां स्वत्वनाशकत्वमनुपभोगस्य परलतस्य तत्कालीनस्य स्वत्वोत्पादकत्वमलौकिकं वचनान्तरविरुद्धस्य कल्पमसम्भवे तु नष्टफले धर्मिणायात् स्वत्वनाशः क्लृप्त एव परस्वत्वोपभोगे चौरादिविच्छिन्नरूपेण तत्प्रत्यर्पणमपि लोकप्रसिद्धत्वात् प्रसक्तं विंशतिवर्षाद्युत्तरमपराधविशेषात् स्वामिनस्तदालाभमुपेन प्रतिषिध्यते स एव चास्य दण्डः । इतरत्सर्वं वचनान्तराविरुद्धमेवेति । भवदेवस्य । किमयं विंशतिवर्षाद्यवच्छिन्नो प्रतिरवो भोगो वचनावगतो भोक्तुः स्वत्वं जनयति प्रमादयति वा । नाद्यः याजनादिवदस्य स्वत्वजनकत्वस्य लोकशास्त्रयोरप्रतीतत्वात् । नापि द्वितीयः । लिङ्गत्रया वा प्रमादपय किञ्चनमनुपपन्नतया वा । न द्वयमपि ईदृशभोगस्य स्वत्वेन सह कुलापि व्याप्तेरगृहीतत्वात् । अतएव न तस्य

स्वत्वेन विनामुपपत्तिरपि । तस्या अपि व्याप्यकायोपजीवित-
वात् । किञ्चानेन प्राचीनस्वत्वस्य सत एव प्रमाणमागमाशुमा-
नद्वारा तन्निर्गतेक्षतया वा । न तावत् प्रथमः स्मार्त्तकालीन-
क्षामाभावनिश्चये तदनुमापकत्वस्य बाधेनासम्भवात् । प्रमा-
णान्तरेणागमनिश्चयेऽस्य सिद्धसाधनेनानुमापकवाक्षेपकवयो-
रसम्भवात् । न द्वितीयः । व्यभिचाराच्च । अन्यथेनापि यदुक्तं-
मिति वचनविरोधाच्च स्वस्यान्यायेन भोगासम्भवात् । किञ्चे-
यमनुपपन्नता स्त्रीराजादिधनगोचरापि सम्भवतीति तत्र
न कदाचिदपि भोगः प्रमाणमिति कुतः तस्मादेवं वाच्यम् ।
यदयं यथोक्तोभोगः पूर्वस्वामिनो भोक्तृद्वेषेण त्यागात् तत्स्व-
त्वध्वंसमर्थापयति अनुमापयति वा नहि सम्भवति तत्र ज-
हाति । परभोगश्चेदृशं तस्मिन्वस्तुनि क्षम्यत इति । तथा च
तदुद्देशेन त्यक्ते तत्परिग्रहणादेव परस्य तत्र स्वत्वमप्युत्पद्यते ।
यथा सर्वभूतोद्देशेन त्यक्तं तोयादीति नियमात्तदपि भोक्तुः
स्वीभवति । स्त्रीराजधनादौ तु नैवम् स्त्रीणामज्ञत्वादप्रागल्भ्या
द्राजधनस्य बहुलतया जडादेरप्रागल्भ्याश्चोक्तियस्य बहुकाली-
नाध्यापनादिव्यग्रतयाऽधुपनिधी सीमादीनामाधित्वादि त एव
स्वत्वध्वंसजनकपूर्वस्वामित्यागाऽकल्पकत्वात् । अतो भूम्यादौ
विंशतिवर्षिको गवादौ दशवर्षिकोभोगः पूर्वस्वामिनः स्वत्वध्वं-
स प्रमाणं यच्च कालवैषम्यं तदूभूम्यादेर्महाफलत्वेन तत्र चिर-
कालेनैव स्वत्वहानिकल्पनस्योचितत्वात् द्रव्यान्तराणाञ्चाऽतथा-
त्वादल्पकालेनापि स्वत्वहानिकल्पनाया उचितत्वादौचित्या-
सिद्धम् । यच्च भूम्यादावेव कालवैषम्येण भोक्तुः स्वत्वजननं
तदपि वचनादेव युक्तं यथा तदेव जम्ब पुत्रस्य पितृधने स्वत्व

जनकत्वं तु पुन्यादिति अत्र प्रदीपकतः । यत् हि मत्कृत्ये-
 दानीं नात्रफलसम्भावना तद्वधुना तावत्पर एव भुक्त्वा पचादे-
 तत् सकाशात् सफलोपभोगां भुवं गृहीष्यामीत्याद्यभिसन्धाय
 भूस्यादि स्वामी तत्र परोपभोगं क्षमते तत्रापि विंशत्याद्यधि-
 कोभोगोऽस्ति स्वामिनस्तदुद्देशेन त्यागश्च नास्तीति व्यभिचारा-
 न्नेदृशभोगस्य पूर्वस्वामिस्त्वत्यागे प्रामाण्यम् । न चात्र सर्वस्वा-
 मिना स्वीयत्यागभावमप्रतिज्ञा यद्व्यङ्ग्यन्तत्र च तदङ्गे त्या-
 गनिर्णये परिग्रहात्परस्य स्वत्वं निर्वाधमिति वाच्यम् । यत-
 स्तथापि पूर्वभोगसिद्धस्य पूर्वस्वामिपरिग्रहस्य त्यागानवधार-
 णकालीनत्वेन भोक्तुः स्वत्वाजनकतया तद्वैयर्थ्यात् । किञ्च
 भूस्वामी सचेताः किमिति वृथैव तत्र स्वत्वं जज्ञात् । न ह्यत्र
 दृष्टमुद्देश्यन्नाप्यदृष्टं धर्मशास्त्रोक्तेति कर्त्तव्यताविरहात् । महे-
 ष्वत्त्वमुशीलत्वदयालुत्वादिनापि न त्यागसम्भवः । स त्यजन्नापि
 तैरेव हेतुभिः क्षमते इत्यस्यापि सम्भवात् । नापि यदुद्देशेन
 यत्क्षय्यते तत्तस्य स्वमिति नियमः । उद्देश्येनागृहीते व्यभि-
 चारात् । अपि च । त्यागाङ्गोक्तुः स्वत्वं स्वरूपसतोद्धाना
 द्वा नाद्यः । अदृष्टचरत्वात् । द्वितीये च तज्ज्ञानभोक्तुः स्वामि-
 वचनात् स्यात्तथा च तदुद्देशेन मयेदत्यक्तमिति स्वामिनस्त-
 दभिसन्धिपूर्वकं वचनं आपकदानमेवेति त एव स्वामिनः
 स्वत्वध्वंसे क्षतमुपेक्षातुसरणेन नच यथोक्तक्षमयैव त्यागानुमानं
 अत्यक्तोऽपि सौशील्यादीनां क्षमारुम्भात् । नचैवं यथोक्ताक्षम-
 या भोक्तुः स्वत्वानुमानमपि न स्यात् । पूर्वस्वामिनः स्वत्वस-
 त्वेऽपि सौशील्यादिना तस्य अन्यथासिद्धत्वादिति वाच्यम् । ता
 वत्कालं सौशील्यादिना क्षमायाः असम्भवसदृक्ततो भोगो भोक्तुः

स्वत्वप्रमापक इति स्मृतिबलादवगतम् । तच्च स्वत्वं पूर्वागमा-
द्वोत्पद्यते स्वामिनोभोक्तृद्वयेन तद्वस्तुत्यागादेत्यत्र ततोऽग्रह इति
अत्र वदामः । प्रदीपलङ्घिर्यत्विद्धास्तितं क्षमाया स्वावत्काली-
नायाः सौशील्यादिहेतुकत्वासम्भवेन सहजतो भोगो भोक्तुः स्वत्वं
प्रमाप्रयति तच्च भोक्तुः पूर्वागमाद्वोत्पद्यतां भोक्तृद्वयकस्वामि
कृतत्यागादेत्यत्र ततोऽग्रह इति तत्र प्रष्टव्यभोक्तुः स्वत्वोत्पा-
दकौ पूर्वागमस्वामिकृतभोक्तृद्वयकत्यागौ प्रमाप्य तावत्कालीनो
भोगो भोक्तुः स्वत्वमनुमापयत्यप्रमाप्य वानाद्यः भोक्तुः पूर्वागम-
सिद्धौ सम्प्रति तत्त्वस्वामिनः । स्वाभ्यासम्भवेन तदीयाप्रतिरव-
विशत्यादिवर्षकालीनभोगोपन्यासयैयर्थात् । तेनैव तदनुमा-
नान्न तद्वैयर्थ्यमिति चेत् न तत्र व्यभिचारेणानुमानासम्भवात्
भोक्तृद्वयकत्यागप्रमापयेऽपि तद्वृषणानपगमात् न द्वितीयः
पूर्वस्वत्वध्वंसानवगमे भोगसहस्रेणापि स्मार्त्तकालीनेन भोक्तुः
स्वत्वानुमानं वानुमानबाधात् । स्मार्त्तव्याख्यरण्यप्रयोग्यानुप-
लब्धेर्जागरकत्वात् । यच्चात्र ततोऽग्रह इत्यनास्थावादः सोऽप्य-
युक्तः पूर्वागमभोक्तृद्वयकस्वत्वत्यागयोः फलभेदेन तत्त्वनि-
र्णयफलके निर्भादेऽन्यतरनिर्द्धारणस्यावश्यकत्वात् । पूर्वा-
गमोहि यदि भोक्तुरेव सम्प्रति स्वामिनमन्यस्याभोक्तुर्मि-
थ्याभियोगनिबन्धनो दण्डोऽपि स्यान्न केवलम्भूधनहानिः ।
तस्य स्वत्वस्यागमसिद्धौ तदपलापदण्डमात्रं न मिथ्याभियोगि-
त्वनिमित्तो द्विगुणो दण्डः स्वत्वहानिरभयपक्षे तुल्या विंश-
त्यादिग्रहणाविवक्षा प्रसक्तिसोभयपक्षेऽपि कक्षा करणीया ।
भोक्तृपूर्वागमपूर्वस्वामिकर्तृकभोक्तृद्वयकत्यागस्य द्विवादि-
वर्षोपभोगस्थलेऽपि सिद्धौ भोक्तृस्वत्वस्यावारणीयत्वात् । भव-

देवमताश्च भवन्मृतस्य नातीव भेदः यद्योक्तभोगो भोक्तुहेच्छ-
 कपूर्वस्वामिकर्तृकत्वात् कल्पयंस्तत्तत्स्वत्वध्वंसे सति परि-
 ग्रहाङ्कोक्तः स्वत्वोत्पत्तिं निर्वाधामादधातीति मद्दर्थमिदं वचनं
 बोधयतीति तन्मतन्तश्च त्वयाप्यभ्युपगतेन्तावत्कालीनभोगस्य
 सौशील्यादि हेतुकत्वात्सम्भवेन पूर्वस्वामिन इदानीन्तन भो-
 गकत्वहेतुत्वात् विना तदीयपूर्वागमं विना सम्भवाङ्कोक्तः स्वत्व
 निमित्तत्वेन तदुभयान्यतरानास्यावादमभ्युपगच्छता तथा च
 यत्तन्मते नैकान्तिकत्वन्वयादूषणमापादितमङ्गवन्मतेऽपि तु-
 ल्यम् । यच्च सौशील्यादिहेतुकत्वन्तावत्कालीनसमायां न
 सम्भवतीत्युक्तमन्तन्मतेऽपि समाधानममेवेति । वस्तुतस्तु
 तावत्कालीनसमायाः सौशील्यादिहेतुकत्वासम्भवोऽपि न नि-
 यतः । अति सुशीलतादिस्वभावानामाजन्माप्यपेक्षायाः सम्भ-
 वात् । वचनमस्त्येति गौरवस्योभयमते तुल्यम् । विज्ञानेश्वर-
 मते त्वत्किञ्चाधवमुपपादितमेव । किञ्च 'स्मार्त्त' काले स्मार्त्तस्या-
 स्मरणरूपया योग्यानुपलब्ध्या भोक्तुरागमाभावनिरूप्ये पूर्व-
 स्वामिनश्च त्यागाभावनिरूप्ये तदीयपरिग्रहकृतस्वत्वोत्पत्तिपूर्व-
 स्वामित्वध्वंसावुभावपि कल्पयितुमशक्याविति मतद्वयमपीदं
 मत्प्रयुक्तम् । यच्च परमतं प्रदीपकङ्कितम् । आधेरनुपभो-
 गेन यत्नासिद्धिस्तद्विषयमप्यस्यतो नुवत इत्यादि वचनम् ।
 तेन यत्नाधिग्रहीत्वाधेयमस्यैर्न भुज्यते । किन्वाध्यत चिर-
 म्मुक्त्वान्यत्वाधीयते तत्रोत्तरस्त्वाधिर्दृष्टीत एतन् भूस्यादौ प्रभुत्वं
 नतु प्रथमस्येत्याधौ प्रविशहे क्रीते पूर्वातुवकवक्त्रेत्येतदप-
 त्वादार्थमिदमीदृशे विषये वचनन्तेनात्र द्वितीयस्यैवाधिः सि-
 द्ध्यति । यदा हानिपदमुपेक्षितं कोटौ विचारकास्मासुपेक्षानि

मिक्ता न्यूनता प्रतिभातीति संशयतादवस्थपरम्ब तु हानिर्भङ्ग
 एव । तथा सति हीनस्य गृह्यते तादृश इत्यादि वचनसिद्धं
 दण्डमसरेणैव पुनर्व्यवहारदर्शनम् घटत इति पुनर्विचारे-
 योवात्वापीति निरुद्धः । अतएवोपेक्षता यथा धेनु वर्षाणि
 विंशतिर्यथेत्यादिव्यासवचनयोः पश्यन्मनाहत्यये यदीये भूमि-
 धने परैरुपभुज्येते तदीयत्वेन ते ह्रियेते न निष्क्रीयेते इति
 व्याख्यानं रत्नाकरकृतापि कृतम् । किञ्च यदि विंशतिवार्षिकी
 भुक्तिः स्वतो भोक्तुः स्वत्वे प्रमाणान्तर्हि तत एव साधुसिद्धौ
 शक्तसन्निधायर्थ इत्यादि कात्यायनवचनेन यद्भागस्य लेख्या-
 दोषनिराकरणार्थमुक्तान्तर्द्वयार्थकं स्यादिति तदपि चिन्त्यम् ।
 तस्यैतादृगाधिविषयत्वं न प्रकरणादर्थतः शब्दतो वावग-
 म्यते । अस्य चाधिविशेषविषयतायामाधिसीमेत्यस्यैतदपवाद-
 स्यैतादृगाधिभिन्नाधिविषयताप्यशास्त्री कल्प्या आधौ प्रतिग्रह
 इत्यादेरयमपवाद इत्युक्तमतिव्यवहितस्य तस्यात्वानुपस्थितेः ।
 विंशत्यादिवर्षात्प्रागपि चैतादृगाधिभोगे परक्रियायाः प्राब-
 लस्याप्रतिहतैर्विंशत्यादिग्रहणाविवक्षाप्रसक्तिः । वचनन्ता-
 वत्कालीनैतादृगाधिभोग एव तथेति यदि तर्हि श्रुतभूमिधन-
 सामान्यातिक्रमेणैतादृगाधिकृततद्विषयत्वस्याऽशाब्दस्य कल्पन-
 कल्पनमेव । उपेक्षानिमित्तकविचारकसंशयतादवस्थान्पुन-
 र्विचारः कर्तव्य इत्येतन्मात्रपरमिदं वचनम् तु सर्वथा भङ्ग-
 रूपहानिपरमिति च यदस्य वचनस्य तात्पर्यान्तरदर्शनं त-
 त्वापि विंशत्यादितः प्रागपि तादृगुपेक्षाहेतुकसंशयतादवस्था-
 परिहारात् पुनर्व्यवहारप्रवृत्त्यावश्यकत्वे विंशत्यादिपदार्था
 विवक्षाप्रसक्तिः दुर्बारा । प्रत्युत विंशत्यादिवर्षोत्तरं तादृगुपे-

ज्ञायाः पुनर्विचारपुरःसरं निर्ययः कर्त्तव्यः प्राक्तनेत्यनौचित्या-
 पत्तिश्च न प्राज्ञोपेक्षककोटिव्यूनता प्रतिभासिश्चरतरेपेक्षाया-
 स्तावदेकः स इति शक्यम् । सत्यां सामग्र्यां प्रागपि तस्य वार-
 थितुमशक्यत्वादसत्यात्तत्तरमपि तदसम्भवात् । कालविशेष-
 नियमासुपपत्तेः । हानिपदस्यानिश्चयपरता च बहुषु वच-
 नेष्वयुक्तासिद्धिं पक्षे प्रसज्यते । यच्चोक्तं तावत्कालीनभोगस्य
 भोक्तृस्त्वोत्पत्तिहेतुत्वस्य यथाश्रुतस्याश्रयणे शक्तस्य सन्नि-
 धावर्थ इत्यादि वचनोक्तं लेख्यादिप्रमाणांतरस्त्वसाधकस्य
 दोषनिराकरणमपार्थक्यं तद्वङ्गेगादेव स्वत्वसिद्धिरिति तादृग्
 वचनतात्पर्यधीजनदप्यमूलकं विज्ञानयोगिव्याख्याने तदन-
 भ्युपगमात् । वाचस्पतिसु हानिवोधकस्मृतीनां प्रमाणपरिपा-
 लनकर्त्तव्यताविधिषेपत्वम् । यस्यादुपेक्षायां हानिशङ्का भवति
 तस्मात्स्वपरिमाणं सर्वथा परिपालनीयं नतु तत्तोदासित्यमि-
 त्यत्र तात्पर्यम् । अतएव कल्पतरौ हानिवचनानि लिखितप्रमा-
 णपरिपालनसुपसंज्ञितमित्याह तदपि यद्वा तद्वा । विंशत्यादि-
 ग्रहणाविवक्षाप्रसक्तितादवस्थात् । ततः प्रागपि प्रमाणपरि-
 पालनस्यावश्यकत्वात् । हानिशङ्काप्रसक्तितौल्यात् । प्रदेशान्त-
 रस्य विधिषेपत्वानुपपत्तेरत्र च तद्विध्यवस्थात् । अन्तत्वं स्पष्टं
 तद्विधिसत्त्वेन तदुन्मयनस्याप्यनुपयोगात् । हानिपदेनाऽतत्-
 फलकप्रमाणापरिपालनलक्षणाया तत्प्रतियोगिभूतप्रमाणा-
 परिपालनकर्त्तव्यतापरत्वेऽत्यन्तकिष्टत्वापत्तेश्च । तस्मात् स-
 मस्तदोषशून्याविज्ञानयोगिव्याख्यैवास्त्य वचसो ज्ञायसी ।
 ननु अध्यासनात्ममारभ्यभुक्तिर्यस्याविधातिनी । त्रिशङ्कर्ष-
 विच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेदिति दृढस्यातिवचने त्रिशङ्क-

पैभुक्तेर्हान्यापादकत्वोक्ता विंशतिवर्षभुक्तेस्तन्मवर्षभुक्तेरिव-
हान्यनापादकत्वमर्थसिद्धिरिति योगीश्वरव्यासादिवचनैरस्य
विरोधः । नैवम् । योगीश्वरादिवचनेषु न्युवत इत्येतावन्-
मात्राभिधानाद्यत्र विरुद्धवाङ्मात्रमपि भूमिस्वामिनो नास्ति
तत्र विंशतिवर्षभोगएव हानिकारणम् । वृद्धस्यतिवचने तु
अध्यासनाङ्गमिपरिग्रहादारभ्य यस्य भुक्तिरविघातिनी यद्-
प्रयोगाद्विज्ञातस्य च कलहताडनादिरूपत्वेन लोके प्रसिद्धे
वाङ्मात्रे विप्रतिपत्तौ सत्यामपि यत्र भोक्ता सहपूर्वस्वामिना-
तद्भोगप्रतिरोधकं कलहताडनादिना चरितन्तत् तत्त्विंशद्वर्ष-
भोगस्तादृशो हान्यापादकप्रतिवचनस्वरसेनैव विरोधपरिहारात्
मम तु प्रतिभाति । विंशतिवर्षिकीत्यादि हानिविशेषणाद्-
भूम्याद्युत्पन्ननष्टफलस्य विंशतिवर्षिकादेर्हानिस्तादत्कालीन-
तरफलमुपेक्षालक्षणादपराधान् प्राप्नोति । विंशतिदशवर्षेभ्य
प्रागुक्तभोगकालगणनया तदुत्पन्नं नष्टमपि फलं नष्क्रियरूपेण
लभत एव विंशत्यादिशब्दोपादानात् । अन्यथा यावत्कालीन-
परकृतभोगोपेक्षा तावत्कालीन नष्टफलहानिमेव सामान्येन
वदेत् । एतावत्या विंशत्यादिग्रहणार्थकत्वे विंशत्याद्याधिक-
वर्षीय फलहानिर्दण्डापूपिकया सिध्यति भुक्तिविशेषणताया
मिव विंशत्यादिसङ्ख्यायाः न चैवं वचनान्तरसंवदा यत्तद्भुक्ति-
विशेषणत्वव्याख्यातोऽस्य व्याख्यानस्य न फलतो विशेष इति
वाच्यम् । यतो विंशत्यादिग्रहणस्य भुक्तिविशेषणत्वे कियत्
कालीन नष्टफलहानिरिति साकाङ्क्षमेति । अतएवापराधा-
भावादाध्यादो न तद्धानिरपीत्याह योगीश्वरः ।

आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना ।

तयोपनिधिराजस्त्री ओत्त्रियाणां धनैरपि ॥

भोग्याधेर्भोगार्थमेवाधीकरणादपेक्षायामपि न स्वामिनो-
पपराधः गोप्याधौ स्वाभ्युपनिधिमन्तरेण भोक्तुमपराधाति-
शयमापादयितुमेवोपेक्षोपपत्तिः । जडबालयोस्त्वन्नत्वादेवो-
पेक्षा । उपनिध्युपनिक्षेपयोरपि भुक्तेः प्रतिषिद्धत्वात्तदतिक्रमे-
षोपनिक्षेपे पुरुषनिधातुश्च सोदयतज्ज्ञाभादुपेक्षा । राज्ञोऽने-
कराजकार्यव्यग्रत्वात् स्त्रीणामप्रागल्भ्यानभिन्नत्वाभ्यां ओत्त्रि-
यस्याध्ययनाभ्यापनतदर्थविचारश्चैतस्मार्त्ततत्तत्कर्मानुष्ठानव्यस-
तयेति सर्वत्र स यथायथमपराधविशेषसमाधानसहकृतादस्माद्-
वचनादत्र कदाचिन्नष्टोपचयज्ञानिरपि भवतीत्यर्थः । अतएवा-
ध्यादिभोगे दण्डमधिकमाह स एव ।

आध्याधीनां विहर्त्तारं धनिने दापयेद्वनम् ।

दण्डश्च तत्समं राज्ञे शक्त्यपेक्ष्यमथापि वा ॥

एतत्प्रस्तावे विवेचयिष्यामः । क्वचिदन्यत्रापि नष्टफलहा-
न्यपवादो भवुनोक्तः ।

स्वप्रीत्य भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

धेनुवद्भो वृक्षश्च यच्च दस्यः प्रयुज्यते ॥

दस्यो दमनार्थं यः प्रयुज्यते । मनु नारदौ ।

आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधी स्त्रियः ।

राजस्वं ओत्त्रियस्त्वच्च न भोगे न प्रणश्यति ॥

नारदः । अन्वाहितं हृतं न्यस्तस्वलावष्टम्भयाचितम् ।

अप्रत्यक्षश्च यंजुक्तं निक्षेपोपनिधी स्त्रियः ॥

अम्बाहितकेकलाहितसन्धत् पुनराहितम् । ब्रह्मवद्वि-
याचितं राजादिबन्धवद्विभोक्तः संप्रियम् । इतरत्प्रसिद्धम् ।

वृहस्पतिः । भुक्तिस्त्वैषूषी सिद्धोदपरेषां न संशयः ।

अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्याणां न सिद्ध्यति ॥

अस्माभिना तु यदभुक्तं गृह्यते तत्प्रमाणिकम् ।

सुहृद्वन्धु सकुल्यस्य न तद्भोगेन सिद्ध्यति ॥

विवाह्य ओत्रियैर्भुक्तराज्यामास्यैः कर्त्तव्यं च ।

सुदीर्घेणापि कालेन तेषां सिद्ध्यति तद्वनम् ॥

चित्तापनयनेषु च ।

बालओत्रियविभोक्ते च प्राप्ते च पिहतिः क्रमात् ।

नोपभोगे बलङ्कार्यं माहर्त्ता तद्विभोक्तेन वा ॥

पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः ।

भोगन्वकल्पयेत्प्रमाणत्वेन नाद्विधेतेत्यर्थः ॥ गौतमः । अज-
डापोगण्डधनं दशवर्षभुक्तम्परैः सन्निधौ भोक्तुर्न ओत्रिय-
प्रव्रजितराजपुरुषैः । पशुपुरुषस्त्रीणामनतिभोगः अतिवर्गेन
हानिरेवेत्यर्थः ।

कात्यायनः । स्वजातिभिर्ब्राह्मणैश्च भुक्तं यत्स्वजनैः साया

भोगान्तत्वं न सिद्धिः स्याद्भोगसंश्लेषकल्पयेत् ॥

अन्येष्वसंबन्धेषु । सर्वतोपभोगे सकुल्यत्वाद्यनुरोधेन
शीलादेरपेक्षाहेतोः सम्भवाच्च भोगस्यान्यधोपपन्नस्य स्वत-
हेतुकल्पनाद्वा 'स्वत्वसाधकत्वं' नाप्युपपन्नानि हेतुत्वमि-
तात्यर्थम् । कश्चिदेकदेशोपभोगेन समस्तसिद्धिमाह वृहस्पतिः ॥

यद्येकशासने ग्रामे क्षेत्रारामाश्च लेखिताः ।

एकदेशोपभोगेऽपि सर्वे भुक्ता भवन्ति ते ॥

आगमेऽपि बलन्वैव भुक्तिस्तोकापि यत्र नो ॥

इत्यस्यायमपवादः । एकशासनपैतारूढेषु किञ्चिदुप-
भोगेऽपि शरुनारूढभोगस्थानपेतत्वान्न प्रत्येकभोगापेक्षे-
त्याशयः । विच्छिन्नभोगनिर्णयोपायमाह ।

वृहत्स्यतिः । द्विन्नभोगे गृहे क्षेत्रे सन्दिग्धं यत्र जायते ।

लेख्येन भोगविद्भिर्वा साक्षिभिः शुद्धिमाहरेत् ॥

नामघाटागमं सङ्ख्यां कालान्दिग्भगमेव च ।

भोगच्छेदनिमित्तञ्च ये विदुस्तत्र साक्षिणः ॥

तदुत्पन्नाश्च सामन्ता येऽन्यदेशे व्यवस्थिताः ।

मौलास्तु तु समुद्दिष्टाः प्रष्टव्याः कार्यनिर्णये ॥

अदुष्टास्तु तु यद्भूयः सन्दिग्धे समदृष्टयः ।

तत्प्रमाणं प्रकर्त्तव्यमेवं धर्मो न क्षीयते ॥

स्यावरेषु तदाख्यातं लाभभोगप्रसाधनम् ।

प्रमाणहीनवादे तु निर्देष्ट्या दैविकी क्रियेति ।

सीमाविवादनिर्णय एतत्प्रपञ्चं विवेक्ष्यामः ॥

एवमुक्तिर्निरूपिता । युक्तिस्वरूपमाह । कात्यायनः ।

अङ्गोद्देशस्तु युक्तिः स्यादिति । लिङ्गस्याग्निर्दत्ताद्यव्यभिचा-

या उत्काहस्तत्वादेरुद्देशो निश्चयः तेन चाग्निदत्ताद्यनु-

प्राप्तम् । यद्यपि मुक्तिरपि निरन्तरत्वनिराक्रोशत्वादिप्राप्त-

विशेषोपहितानुमानविषयाऽर्थोपत्तिविषया वा साधक्येति

निरूपितं तत्राभिप्रेत्यतिप्रसक्तमेव वक्ष्यमाणचोदनं अप्रतिका-

लेऽपि तथा ऽस्मात्प्रसिद्धिबलाद्गोष्ठवत्तद्विन्नलिङ्गोद्देश एव
युक्तिरूपत्वेन लक्ष्यः । अतएव तत्प्रवृत्तिस्यलक्षादृशमेवाह
नारदः ।

असाक्षि प्रत्ययाश्वन्ये षड्विवादाः प्रकीर्त्तिताः ।

लक्षणान्येव साक्षित्वे तेषामाहुर्मनीषिणः ॥

उत्काहस्रोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः ।

केशाकेशिग्रहीतश्च युगपत्पारदारिकः ॥

कुडालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः ।

तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः ॥

समीपग इत्यत्रापि सम्बध्यते । तच्चाविनाभावापादकविशे-
षणान्तरोपलक्षणम् ।

प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकनरः ।

असाक्षि प्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम् ॥

साक्षित्वे साक्षिकार्ये प्रत्यक्षचिह्नैः शोणिताक्लृप्ङ्गा-
दिभिः । पारुष्ये वाक्पारुष्ये परीक्षणं साक्षिगवेषणम् । य-
द्यपि तत्रापि गालिदानादिश्ववर्णं प्रत्यक्षचिह्नं सम्भवति ।
तथापि प्रथमप्रवृत्त्यादिनिश्चयाय साध्याद्युपेक्षेति ध्येयम् ।
शङ्खलिखितौ । केशाकेशिग्रहणात्पारदारिकः । उत्का-
हस्रोऽग्निदः । शस्त्रपाणिघातको लोप्तहस्तसौरः । केशाकेशि-
ग्रहणादिति स्त्रीसंग्रहणे वक्ष्यमाणा नामन्येषामपि चिह्ना-
नामुपलक्षणम् । लोप्तस्त्रीर्यप्राप्तं वस्तु । वृहस्पतिः ।

असाक्षिके चिरकृते पृच्छेदुत्तरसाक्षिणः ।

शपथैर्वानुवृत्तीत उपधा वा प्रयोजयेत् ॥

उपधा युक्तिरिति कल्पतरौ । शपथाभ्यनुज्ञानमन्वया
सिद्धयुक्तभावे ज्ञेयमत एव नारदः ।

युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेव सद्ध्येत् ।

अद्ध्येत् पीडयेत् । पराजयेदिति यावत् । चोदना
अप्रतिकालस्वरूपम् चोदनाया धनदानादिविषयकप्रेरणाया
अप्रतिकालोऽप्रतिषेधः । सोऽपि यद्यस्य ऋणादिसम्बन्धीनस्या-
द्याक्यमान एनं निराकुर्वादनिराकरणादस्य स्थानेन सत्त्वं
इत्यर्थोपनिविधयाऽनुमानविधया वा ऋणादिसम्बन्धं साधयन्
भवति प्रमाणम् । इदमेवाभिप्रेत्याह कात्यायनः ।

अर्थिनाभ्यर्थितो यस्तु विघातन् प्रयोजयेत् ।

त्रिचतुःपञ्चलत्वो वा परतस्तद्विणीभवेत् ॥

नारदोऽपि । अभीक्ष्णचोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान् तद्वत् ।

त्रिचतुःपञ्चलत्वो वा परतोऽर्थं स द्वाप्यते ॥

परतस्तद्वद्भम् । चोदना अप्रतिकालस्य शीलोदिप्रयुक्त-
स्यापि सम्भवाद्युक्त्यादिसहकार्यपक्षमाह । नारदः ।

चोदनाऽप्रतिकालश्च युक्तिलेशसमन्वयात् ।

देशकालार्थसम्बन्धपरिमाणं क्रियादिभिः ॥

अतएव तस्य विषयमप्याह । स एव ।

प्रमादाद्भूतिनो यत्न न स्यात्क्षेप्यं न सान्निध्यः ।

अर्थश्चापकृते वादी तच्चोक्तस्त्रिविधो विधिः ॥

चोदनाप्रतिकालश्च युक्तिलेशस्यैव च ।

तृतीयः शपथः प्रोक्तस्तैरेव साधयेत् क्रमात् ॥

कात्यायनः । दानं प्रश्नापनभेदः सम्प्रलोभक्रियात्र वा ।

चित्तापनयनञ्चैव हेतवो हि विभावकाः ॥

एषामन्यतमो यत्र वादिना भावितो भवेत् ।

मूलक्रिया तु तत्र स्याद्भावितो वादिनिष्कवे ॥

दानं उत्क्रोचदानं । प्रज्ञापनाभेदः प्रज्ञापकस्वहस्तचि-
द्भाद्यन्यथाकरणम् । सम्प्रलोभक्रिया साक्षिसभ्यादिभ्यो लोभ
प्रदर्शनं चित्तापनयनं चित्तगोपनम् । एषामन्यतमो हेतु
यत्र वादिना प्रतिवादिना ऽधमर्णादेरुपरिभावितः प्रमाणेन
साधितो भवेत्तदा मूलक्रिया ऋणापहरणादिरूपा तदुपरि-
सिद्धेव । एषान्तर्दिनाभावादिति भावः । एषा साक्षिलेख्य-
भुक्तिरूपन्तिविधं मानुषं प्रमाणं निरूपितम् ।

अथ दिव्यान्युच्यन्ते ।

तत्र दिव्यन्नाम मानुषप्रमाणाभाव एव यन्निर्णायकं तदु-
च्यते । यत्तु स्मृतितत्त्वे । एवकारस्ये अपिशब्दन्दत्वा मानुष-
प्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र दिव्याङ्गीकारस्तत्रापि तद्ववतीति प्रयो-
जनमुक्तस्तदयुक्तम् । एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममिति
वदता याज्ञवल्क्येन प्रमाणाहीने वादे तु निर्दोषा दैविकी क्रि-
येति वदता वृहस्पतिना च युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दये-
दिति नारदेनापि मानुषप्रमाणासत्त्वे एव दिव्यस्य विधानात् ।
तत्र वृहस्पतिः दिव्यभेदानाह ।

घटोऽग्निरुदकश्चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः ।

पष्ठन्तु तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमन्तप्रमाषकम् ॥

अष्टमम्फालमित्युक्तं नवमन्वर्मजन्तया ।

दिव्यान्यैतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवेति ॥

नारदः । युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् ।

अर्थज्ञानबलापेक्ष मग्न्यम्बुसुखतादिभिः ॥

घटोऽग्निवृद्धकं चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः ।
 उक्तान्येतानि दिव्यानि विष्णुद्वयं महात्मनिः ॥
 सन्दिग्धे ऽर्थेभिरुक्तानाम्बराक्षर्थं महात्मनाम् ।
 प्रोक्तानि नारदेनेह सत्यावृत विष्णुद्वय इति ।

अर्हयत्कीडयेत् । अर्थापेक्षत्वं सिसार्धविषितार्थस्याल्पत्व-
 महत्त्वानुरूपमित्यर्थः । नन्वेवमपि शपथानां मानुषप्रमाणा-
 भाव एव निर्णायकत्वेन दिव्यत्वात् कथं दिव्यानि नवेत्स-
 भिधानम् । तथा च शङ्कः । तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणं
 विषाशनमस्यु प्रवेशो लोहधारणं मिष्टापूर्णाप्रदानमन्याश्च शप-
 थान् कारयेदिति । तांश्च शपथानाह वृहस्पतिः ।

सत्यवाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।

देववःक्ष्णपादांश्च पुत्रदारशिवांसि च ॥

एते च शपथाः प्रोक्ताः स्वल्पार्थे सुकराः सदेति ।

नारदोऽपि । सत्यवाहन शस्त्राणि गोवीजकनकानि च ॥

देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च ।

सृष्टेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदान्तथा ॥

अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा ।

इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारण इति ।

सत्यम् । अत्र समनन्तरभाविनिर्णयनिमित्तस्य दिव्यत्वेन
 विवक्षितत्वात् । तादृशत्वञ्च घटादीनामेव नतु शपथानान्ते-
 पां कालान्तरभाविनिर्णयनिमित्तत्वात् । नन्वेवं कोशस्य
 कथन्नेषु ग्रहणमिति चेत् सत्यम् । तस्य तेषु घाटोमहाभि-
 योगविषयत्वसाध्यात् सावष्टम्भाभियोगविषयत्वसाध्याच्च । यस्तु-
 तस्तु शपथानामपि नारदादिवचनानुसरान्नोबलीवर्द्धन्यायेन

दिव्यत्वाद्भुपगमेन नवशब्दस्योपलक्षणत्वात् । तथा च नारदः ।

सुक्तिष्वप्यसमर्थास्तु शपथैरेनमर्दयेत् ।

अर्धकालबलापेक्षमग्न्यस्तु सुकृतादिभिः ॥

घटोऽग्निरुदकश्चैव विषं कोशश्च पञ्चमः ।

उक्तान्येतानि दिव्यानि विशुद्धार्थं महात्मभिः ॥

दिव्यं नाम तुलारोक्षणम् । विषाशनमस्तु प्रवेशो लोहधा-
रणमिष्टापूर्त्तप्रदानमन्याश्च शपथान् कारयेत् । मनुः ।

असाक्षिकेषु त्वर्षेषु मियो विवदमानयोः ।

अविदस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लभ्येत् ॥

अग्निं वाहारयेदेन मप्सु चैनन्मिदृज्येत् ।

पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् ॥

यस्माद्देवैः प्रयुक्तानि पुष्करार्थं महात्मभिः ।

परस्परविशुद्धार्थं तस्माद्दिव्यानि नामतः ॥

असाक्षिकेष्विति मानुष प्रमाणं रक्षितेष्वित्यर्थः ।

उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि महाभियोगे प्रयो-
क्तव्यानि । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

तुलाग्न्यापो त्रिषं कोशो दिव्यानीह विशुद्ध्यते ।

महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्येभियोक्तारि ॥

रक्ष्या वाग्यतरः कुर्व्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ।

अत्राग्निशब्देन तप्तायः पिण्डादयो गृह्यन्ते ॥

शीर्षकं लक्षणया अथपराजयनिमित्तो दण्डः तत्प्रयुक्त-
दण्डभागीत्यवस्था इच्छया । इतरः अभियुक्ताभियोक्तोरन्य-
तरः । इतरः शिरोवर्त्तयेत् । दण्ड' स्वीकुर्यादित्यर्थः । ननु
कोशमल्येऽपि दापयेत् । इति स्वल्पाभिप्रेतोऽपि कोशस्य

विधानात् कथं महाभियोगेष्वेतानीति चेन्न । तस्य तुला-
दिषु पाठः योऽवष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः । नतु महाभि-
योगेष्वेति नियमार्थः । अन्यथा कोशस्य शङ्काभियोग एव
प्राप्तिः स्यात् ।

अवष्टम्भाभियुक्तानान्वटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलाश्चैव कोशस्य शङ्कास्वेतौ नियम्य चेति ॥

पितामहभरणात् । अवष्टम्भः शीर्षकस्यः । अवष्टम्भोऽत्र
निश्चय इति स्मृतितत्त्वे । यदा शीर्षकस्योऽभियोक्ता न स्यात्तदा
एतानि दिव्यानि न स्यादिति । तथा च नारदः शिरोवर्त्ती
यदा न स्यात्तदा दिव्यं न दीयत इति । इति दिव्यदाने
नियममाह ।

पितामहः । अभियोक्ता शिरः स्थाने दिव्येषु परिकीर्त्तयेते ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं श्रुतिनिदर्शनात् ॥

इति कात्यायनोऽपि ।

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेदिति ।

अभियुक्ताय दातव्यमित्यस्यापवादं कथावान्वतर इत्यने-
नाह याज्ञवल्क्यः । नारदोऽपि ।

परियोक्ता शिरः स्थाने सर्वत्रैकः प्रकल्पितः ।

इच्छयात्वितरः कुर्यादितरो वर्त्तयेच्छिर इति ॥

कश्चिद्विषयविशेषे विरोधिनापि दिव्यन्देयमित्याह ।

याज्ञवल्क्यः । विनापि शीर्षकात्कुर्यान्नृपद्रोहेऽथपातक इति ।

शीर्षकाद्विनापि पराजयप्रयुक्तदण्डभागिनोभियोक्तुरभा-
वेऽपि । पातके ब्रह्मइत्यादौ ।

कात्यायनोऽपि । पार्थिवैः शक्तितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः ।

आत्मशुद्धिपराण्याञ्च दिव्यन्द्रेयं शिरः विनेति ॥

कालिकापुराणेऽपि । परदाराभिशापे च चौर्ध्याग्न्यागमेषु च ।

महापातकशस्त्रे च स्याद्दिव्यं वृषसाहसे ॥

विप्रतिपक्षौ च विवादे ऽवर्णस्यापने कृते ।

तत्रैव स्थापयेद्दिव्यं शिरः पूर्वन्महीपतिः ॥

परदाराभिमर्षे च बहवो यत्र वादिनः ।

शिरःहीनम्भवेद्दिव्यमात्मनः शुद्धिकारणादिति ॥

विप्रतिपक्षौ परदारगमनाद्यभियोगरूपायां विवादे
ऋणादानादिविषये अवर्णोऽपवादः । परदाराभिमर्षे चेति
चौर्ध्यादीनामप्युपलक्षणम् । विष्णुः ।

राजद्रोहे साहसे च विना शीर्षं प्रवर्त्तनादिति ।

विषयविशेषेषु दिव्यविशेषानाञ्च संग्रहकारः ।

घटादीनि विषान्तानि गुह्यज्येष्ठेषु दापयेत् ।

पितामहोऽपि । अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् ॥

तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्तेतौ नियोजयेत् इति ॥

कात्यायनः । शङ्काविश्वाससन्धाने विभागे रिक्थिनां सदा ।

क्रियासमूहकर्तृत्वे सम्भूयैकक्रियाकारित्ये ॥

पितामहोऽपि । विश्वम्भे सर्वशङ्कासु सन्धिकार्ये तथैव च ।

एषु कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये ॥

शिरःस्थापि विहीनानि दिव्यादीनि विवर्द्धयेत् ।

घटादीनि विषान्तानि कोश एकः शिरः स्मृत इति ॥

तण्डुलानां विषयं स एवाह ।

चौर्ध्वं तु तण्डुला देया नान्यत्वेति विनिश्चय इति ॥

अथ त्वं स्त्रीसंग्रहादौ न तु दत्तापक्रवे । तदङ्गीर्षस्य
तण्डुला इति वक्ष्यमाणकाल्यायनवचनेन तण्डुलदिव्यविधानात् ।
एतदल्पचौर्ध्वशङ्कायां वेदितव्यम् ।

चौर्ध्वेऽभिग्रहशङ्कानान्तमनाद्यो विधीयते ।

इति महाचौर्ध्वशङ्कायां तप्तमाषस्य तेनैव विधात् । द्रव्य-
मङ्गुया दिव्यविशेषानाह विष्णुः । अथ शपथक्रिया राजद्रोहा-
दिषु यथाकामं निक्षेपणसौयेष्वर्थप्रमाणादिति । शपथो-
दिव्यम् । राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छानुरोधादिव्यं
निक्षेपादिषु धनतारतम्यादित्यर्थः । वस्त्रादिविषयविवादे तु
तन्मूल्यद्रव्यपरिमाणं ग्राह्यम् । वृहस्पतिरपि ।

विषं सहस्रेऽपहृते पादोने च कृताशनः ।

त्रिभागेने च सलिलमर्द्धे देयो घटः सदा ।

धनुःशताभियोगे तु दातव्यस्तप्तमाषकः ।

त्रिशते तण्डुला देयाः कोशस्यैव तदर्धके ॥

शतहृतेऽपहृते च दातव्यं धर्मशोधनम् ।

गोचरस्य प्रदातव्यं सद्यः कालाबलेहनम् ॥

एषा सङ्ख्या निष्कणानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता ।

चतुर्गुणोत्तमानाञ्च कल्पनीया परीक्षकैरिति ॥

धर्मशोधनम् । धर्मजन्दिव्येन शोधनम् । निष्कणानाञ्चा-
तिगुणधर्मैः मध्यमत्वमुत्तमत्वञ्च तैरेव । यत्तु । नाहस्तादुह-
रेत् फालक विषं न तुलान्तयेति याज्ञवल्क्यवचनं तन्मध्यमो-
त्तमपुरुषविषयम् ।

यत्तु । सहस्रे तु घटमृदात्सहस्राङ्गे तयावसम् ।

अर्धस्याङ्गे तु सलिलान्तस्याङ्गे तु विषं स्मृतमिति ॥

यत्प्रितामहवचनस्तद्वत्प्राप्तद्रव्यापहारे प्रातित्यं भवति
तद्विषयम् । एतत्सोयसाहसविषयन्दत्तापङ्कवे तु । कात्यायनः ।

दत्तस्यापङ्कवो यत्न प्रमाणस्तत्र कल्पयेत् ।

सोयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ॥

सर्वद्रव्यप्रमाणान्तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् ।

हेमप्रमाणयुक्तान्तु तदा दिव्यं प्रयोजयेत् ॥

ज्ञात्वा सङ्ख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम् ।

आशीतेषु विना शेषे दद्याच्चैव ऊताशनम् ॥

षष्ठ्या नाशे जलं देयञ्चत्वारिंशति वै धटम् ।

विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विधीयते ।

पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्द्धार्द्धस्य तण्डुलाः ।

ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे हि स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकान् ॥

ततोऽर्द्धार्द्धं विनाशे तु लौकिकस्य क्रिया स्मृता ।

एवं विचारयन् राजा धर्मार्थाभ्यां न हीयत इति ॥

अत्र सुवर्णशब्दः षोडशमापात्मकः । नाशोऽपङ्कवः । विंश-
द्दशविनाशे विंशदिनाशनमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । पञ्चा-
धिकस्य पञ्चभ्योऽधिकस्य षट्प्रभतेरिति यावत् । तदर्द्धार्द्धस्य
सुवर्णप्रभतेः । ततोऽर्द्धार्द्धस्य षष्टमापो न सुवर्णार्द्धप्रभतेः ।
ततोऽर्द्धार्द्धस्य विनाशे सार्द्धसप्तमापो न सुवर्णार्द्धप्रभतेर्वि-
नाशे । लौकिकाश्च क्रियाः । अपङ्कवे तत्र दशगुणो द्रव्यनाशो
भविष्यतीत्यादिकाः । चशब्दः स्मार्त्तशपथसंग्रहार्थः । अत-
एवाह त्रिणाः । सर्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् ।
तत्र च द्विषणलोने शुद्धन्दुर्वाकरं शापयेत् ॥

द्विषणलोने तिलकरम् । त्रिषणलोने जलकरस्तुः-

कृष्णलोने सुवर्णकरम् । पञ्चकृष्णलोने सीरोद्धतमहीकरम् ।
तत्र सुवर्णाहोने कोशो देयः शूद्रस्य ततः परं यथाहं धटान्यु-
दकविषाणामन्यतमं द्विगुणार्थं यथाभिहिता समयक्रिया ।
वैश्वस्य त्रिगुणोऽर्थे राजन्यस्य कोऽर्जुनश्चतुर्गुणोऽर्थे ब्राह्मणस्य
कोशन्दद्यात् । अन्यत्रागामिकालसमयनिबन्धनक्रियातः कोश-
स्थाने ब्राह्मणं सीरोद्धतमहीकरमेव प्रापयेत् । प्रागूदृष्टदोषं
स्वल्पोऽप्यर्थे दिव्यानामन्यतममेव कारयेत् । सत्सु प्रथितं सञ्च-
रितं न मर्त्यार्थोऽपीति । सीरोद्धतमहीकरं लाङ्गलोद्धतलोष्ट-
हस्तमित्यर्थः । उनग्रहणमधिके शापनिवृत्त्यर्थं शापे तु विशेष-
माह मनुः ।

सत्येन प्रापयेद्दिग्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोबीजकाञ्चनैर्वैश्वं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति ॥

यद्यहमर्थापङ्कवी स्यां तदा सत्याभिधानधर्मो मम निष्फलः
स्यादिति शपथकारिणं ब्राह्मणं वाचयेत् । एवं क्षत्रियादीनां
वाहनादीनि निष्फलानि स्युरित्यादीत्यर्थः । पादस्पर्शादीनां
विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः ।

निष्केतु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्बनम् ।

उनत्तिकेतु पुष्पं स्यात् कोशपानमतः परमिति ॥

अत्र निष्कशब्देन कर्षचतुर्थ्यांशो सुद्रासुद्रितः प्रतिपा-
द्यते । कचिद्देशे तत्रापि निष्कव्यवहारात् । न तु मनूक्तो-
निष्कः । तस्य राजतपलात्मकत्वेन मूलकाञ्चनकर्षाधिक-
त्वात् । तत्र सत्यवचनविधौ चतुर्गुणोऽर्थे ब्राह्मणस्येति विरोधः
स्यात् । दिव्ये दण्डे च मनूक्तं प्राक्तं परिमाणम् । प्राक्त-
मिति वृहस्पतिराह ।

सङ्ख्या रश्मिरजोमूला भगुना समुदाहृता ।

कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथेति ॥

सङ्ख्या परिमाणं रश्मिरजोमूला त्वसरेणखादिका । विनये ।

एडे । तच्च परिमाणं प्रतिज्ञापूर्वकं भगुराह ।

लोकसंव्यवहारायं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।

ताम्ररूप्य सुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानान्यसरेणुं अचक्षते ॥

त्वसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिङ्गैका परिमाणतः ।

ता राजसर्पपस्तिखले तयो गौरसर्पपः ॥

सर्पपाः पङ्क्त्यवो मध्यस्थियवन्तेककणालम् ।

पञ्चकणालको माषसो सुवर्णस्तु षोडशः ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणन्दश ।

हे कणाले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥

ते षोडशः स्याद्धरणं पुराणथैव राजतः ।

धरणानि दश क्षेयः शतमानस्तु राजतः ॥

कार्षापणस्तु विज्ञेयः कार्षिकस्तान्त्रिकः पणः ।

चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणत इति ॥

अत ताम्ररूप्यसुवर्णानामिति ताम्ररूप्ययोरल्पत्वात्-
कप्रयोगो न तु क्रमप्रदर्शनार्थः । पलानि धरणन्दशेत्यन्तं
वर्णपरिमाणाभिधानम् । चतुःसौवर्णिको निष्क इत्युक्तं रूप्य-
परिमाणाभिधानम् । अवशिष्टेन ताम्रपरिमाणाभिधानम् ।
जालान्तरप्रविष्टे सूक्ष्मरश्मौ यत्सूक्ष्मं रजो दृश्यते तत् त्वस-
णुसंज्ञकम् अष्टौ त्वसरेणवो लिङ्गा राजसर्पपः । तयो राज-

सर्षपाः गौरसर्षपः । षड्गौरसर्षपा मध्यमो ययो न सूक्ष्मं न
 स्थूलमिति । मध्यमयवस्य परिमाणमुक्तं मिताक्षरायाम् ।
 मध्यशब्दः पादपूरणार्थः । तथा च संपूर्णयवपरिमाणमुक्त-
 मिति मनुभाष्ये । तयो यवाः क्षणाक्षम् । माषः पञ्च क्षण-
 लानि । सुवर्णः षोडश माषाः । पलं सुवर्णाश्चत्वारः धरण-
 न्दश पलानि । रूप्यमाषो द्वे क्षणाले । रजतस्य धरणं षोडश-
 रूप्यमाषाः । अस्य च पुराण इति संज्ञान्तरम् । राजतः
 शतमानः राजतदशधरणानि राजतपलसंज्ञायस्य भवति ।
 शतमानन्तु दशभिर्धरणैः पलमेवत्विति याज्ञवल्क्यस्मरणात् ।
 पूर्वोक्तसुवर्णचतुष्टयपरिमिति एको राजतनिष्कः । कार्षिकः
 कर्षिसंमितः तान्नि कस्तान्निविकारः कार्षापणो विज्ञेयः । पण
 इति च संज्ञा अस्यैव विज्ञेयेत्यर्थः । चशब्देऽध्याहार्यः ।
 अतएव दृढस्यतिः ।

निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्तान्नि कः पणः ।

तान्नि कर्षकता मुद्रा विज्ञेयः कार्षिकः पणः ॥

स एव चान्द्रिका प्रोक्ता तान्नि कस्तु धानकाः ।

ता द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः स एव तु इति ॥

कर्षः पलचतुर्थीशः । ते षोडशाक्षः कर्षो स्त्री पलद्वय-
 चतुष्टयमित्यमरसिंहेनाभिधानात् । ते माषाः षोडशाक्षः कर्ष
 इति च संज्ञेयर्थः । तेनाक्षकर्षशब्दयोः सुवर्णपरिमाणवच-
 नत्वमित्यवगम्यते । याज्ञवल्क्यः । पले विकल्पमाह ।

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्णितमिति ॥

तस्य चतुर्थोऽंशो विंशतिर्माषाः तत्परिमितः कार्षापणः ।

अतएव कात्यायनः ।

माघो विंशतिभागस्तु हेयः कार्पापणस्य तु ।

काकिणी तु चतुर्भागा माषकस्य पणस्य चेति ॥

राजतोऽपि कार्पापणोऽस्तीत्याह नारदः ।

कार्पापणो दक्षिणस्यान्दिशि रौप्यः प्रवर्त्तत इति ॥

व्यासस्तु । निष्कस्य प्रमाणमाह ।

पलान्यष्टौ सुवर्णस्य, ते सुवर्णाश्चतुर्दश ।

एतं निष्कप्रमाणन्तु व्यासेन परिकीर्त्तितमिति ॥

वर्णभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः ।

ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रिदस्य ऊताशनः ।

वैश्यस्य सलिलन्देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥

साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो मनीषिभिः ।

विषं विना ब्राह्मणस्य सर्वेषां वा तुला स्मृता इति ॥

अनिशा चैयं व्यवस्था ।

राजन्येऽग्निघटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् ।

सर्वेषु सर्वदिव्यं वा विश्ववर्जं द्विजोत्तमे ॥

इति कात्यायनस्मरणात् । व्यवस्थापक्षे वयोविशेषादिना

व्यवस्थापनीयम् । तदाह नारदः ।

क्षीवातुरान् सत्वहीनान् परितश्चार्दितान्तरान् ।

बालशुद्धातुरांस्त्रींश्च परीक्षेत धटं सदा ॥

स्त्रीणान्तु, न विषं प्रोक्तं न वापि सलिलं स्मृतम् ।

धटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्वं विचारयेत् ॥

नार्त्तानान्तोय शुद्धिः स्यात् न विषं पिप्परोगिणाम् ।

चित्थन्धकुनखादीनां नाग्निर्कर्म विधीयते ।

न मज्जनीयाः क्षीवाता धर्मशास्त्रविचक्षणैः ॥

रोगिनो ये च दृक्काः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः ।
 निबत्साहान् व्याधिक्षिष्टान्वाप्तींस्तोये निमज्जयेत् ॥
 सद्यो म्रियन्ते मज्जन्तः स्वल्पमाणा हि ते स्मृताः ।
 साहयेऽप्यागतानेतानैव तोये निमज्जयेत् ।
 न चापि हारयेद्दग्निम् विषेण विप्रधयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः । तुला स्त्रीबालवृद्धान्ध पङ्क्तु ब्राह्मणरोगिणाम् ।
 अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विप्रस्य चेति ॥

स्त्रीमात्रजातिवयोऽवस्था विशेषानादरेण । बालआषोड-
 शाद्वर्षाज्जातिविशेषानादरेण । वृद्धोऽशीतिकावरः । अन्धो
 नेत्रविकलः । पङ्क्तुः पादविकृङ्खलः । ब्राह्मणो जातिमात्रम् ।
 रोगी व्याधितः । एतेषां शोधनार्थं सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्ग-
 शीर्षचैत्रवैशाखेषु स्त्र्यादीनां सर्वदिव्यप्रसक्तौ तुलैवेति निय-
 म्यते न तु सर्वकालं स्त्रीणां तुलानियमः वीशादिविधानात् ।
 अग्निः फालसप्तमाषश्च क्षत्रियस्य । जलमेव वैश्यस्य । यवा
 एवार्थं शूद्रस्य विप्रस्य सप्तैव यवा उक्तप्रमाणलक्षणा भवन्ती-
 त्यर्थः । ब्राह्मणस्य तुलाविधानात् । अग्निर्जलं वेति क्षत्रिय-
 वैश्यत्रिषयमित्यवगम्यते । अतएव पितामहः ।

ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य ऊताशनः ।

वैश्यस्य सलिलम्प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेदिति ॥

कात्यायनोऽपि । न लोहशिल्पिनामग्निः सलिलं नाश्वसेविनाम् ।

मन्त्रयोगविदाश्चैव विषन्दद्यान् न क्षत्रिम् ॥

तण्डुलैर्न नियुज्जीत ब्रतिनं सुखरोगिणमिति ॥

ब्रतिनम्ययोव्रतादिनियमस्यम् । हारीतोऽपि ।

कुष्ठिनां वर्जयेद्दग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् ।

पिप्त स्नेहवतां नित्यं विषं च परिवर्जयेत् इति ॥

विष्णुरपि । न स्नेहकारिणां व्याधितानाम्भीक्ष्ण्यं खास-
कासिकानां मण्डुसेविनां सुदृढं हेमन्तशिथिरयोश्चेति ।
पितामहोऽपि । कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं खासकासिनाम् ।

पिप्त स्नेहवतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेत् ॥

मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानान्तथैव च ।

कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तय इति ॥

यत्तु पितामहेनोक्तम् ।

स व्रतानां भयार्त्तानां व्याधितानान्तपस्विनाम् ।

स्त्रीणाञ्च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यत इति ॥

तुल्येतरविषन्तदिति केचित् तदयुक्तम् ॥

घटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्वं विचारयेदिति पूर्वोदाह-
तनारदवचनेन स्त्रीणां कोशादिविधानात् । तदग्न्यम्बुविष-
यमित्युक्तं विद्यारण्यश्रीपादैः । विज्ञानेश्वराचार्यस्तु । पुं-
स्त्रियो विवादे कृत्वा वान्यतरः कुर्यादित्यनेन पक्षे स्त्रीणा-
मपि दिव्यप्रसक्तौ पुरुषस्यैव दिव्यत्रस्त्रीणामित्येतत्परमिदम् ।
अन्यथा सर्वथा तासां दिव्यनिषेधे घटकोशादिभिस्तासाम-
न्तस्तत्वं विचारयेदित्यनेन विरोधः स्यादिति प्राज्ञैः ।

कात्यायनः । गोरक्षकाम्बाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेष्याम्बार्हुषिकाश्चैव ग्राहयेच्छूद्रवह्निजान् ॥ कालिकापुरा-
णोऽपि । वर्णात्म्यस्य सदा देयं मायकं तप्तहेमजमिति ।

वर्णानामन्त्यः प्रत्यन्त्यः तस्येत्यर्थः । नारदोऽपि ।

महापराधे निर्द्धमे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते ।

नास्तिके वृद्धदोषे च शप्तानां ते विवर्जयेत् इति ॥

कात्यायनोऽपि । माता पिता द्विजगुरुः पृथ्वीपालघातिनाम् ।

महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥

लिङ्गिनाम्प्रमदानाञ्च मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।

वर्णमङ्गरजातानां पापाभ्यां मुवर्त्तिनाम् ॥

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेवं प्रवर्त्तितः ।

दिव्यमृकल्पयेन्नेव राजा धर्मपरायणः ॥

एतैरेव निरुक्तानां साधूनान्दिव्यमर्हति ।

न सन्ति साधवो यत्र तत्र शोभ्याः स्वकैर्मरै रिति ॥

साधूनान्दिव्यमर्हति राजा कल्पयितुमिति शेषः । प्रति-
निविद्धा एतैर्दिव्यङ्कारणीयमिति द्रढयितुं माह स एव ।

महापातकयुक्तेषु नास्तिकेषु विशेषतः ।

न देयन्तेषु दिव्यन्तु पापाभ्यासरते भगुः ॥

येषु पापेषु दिव्यानि कर्त्तव्यानि प्रयत्नतः ।

तारयेत्स्रज्जनैस्तानि नाभिश्चक्षुः त्यजेन्नर इति ॥

तारयेत् शोधयेत् । अभिशोधनप्रतिनिधिद्वारा शोधनम-
कारयित्वा न त्यजेदित्यर्थः । यत् तेनैवोक्तम् ।

अस्य श्लाघमदासानां श्लेष्मानाम्यापकारिणाम् ।

प्रातिलोभ्यमस्त्रूतानान्विचयो नतु राजनि ॥

तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि रंशये तेषु निर्दिशेदिति ।

तत्तैर्निरुक्तानां साधूनामभावे विज्ञेयम् ॥

तत्प्रसिद्धानि सर्पघटादीनि इति स्मृतितत्त्वं साधूनाम-
प्यसामर्थ्ये प्रतिनिधिसम्युपजानाति स एव ।

कालदेशाविरोधे तु यथा युक्तं प्रकल्पयेत् ।

अन्येन हारयेद्विष्यं विधिरेव विपर्ययः ।

सामर्थ्याभावे सर्ववर्णविषये विशेषमात्रं हारीतः,
राजग्येऽग्निं घटं विप्रो वैश्ये तोयश्चियोजयेत् ।
न विषं ब्राह्मणे दद्याद्विषं वर्णान्तरे स्मृतम् ।
कोशतण्डुलधर्मास्तु धर्मसम्प्रवमेव च ॥
पुत्रदारादिशपथान् सर्ववर्णो प्रयोजयेत् इति ।

अथ दिव्यकालः । तत्र पितामहः ।

यो यस्य विहितः कालो विधिर्ह्यस्य च यो यथा ।
तस्म्यवस्थासि तत्त्वेन वादिनश्च बलाबलम् ॥
चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च ।
एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥
घटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् ।
अग्निः शिशिरहेमन्त वर्षासु परिकीर्तितः ॥
शरद्वृष्टौ च सलिलं हेमन्ते शिशिरे विष मिति ।

विष्णुरपि । स्त्रीब्राह्मणविकलाऽसमर्थरोगिणां न तुला
देया न वाति वायौ न कुक्ष्यसमर्थलोक काराणामग्निर्देयः शरद्वृ-
ष्टयोश्च न कुष्ठिपैन्तिकब्राह्मणानां विषन्देयश्चावृषि च । न
लैष्मिकाणां व्याध्निर्दितामाग्नीरूपां श्वासकासिनामम्बुजी-
विना मुदकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति । हेमन्तनिषेधो ऽत्र
पौषमासविषय एव नतु मार्गशीर्षविषयोऽपि । मार्गशीर्षस्य
चैत्रो मार्गशिर इति पूर्वोदाहृत पितामहवचनेन सकलदि-
व्यसाधारणत्वाभिधानात् । नारदोऽपि ।

विचार्य धर्मनिपुणैर्धर्मशास्त्रविशारदैः ।

धर्मं सर्वर्तुकस्मोक्तं पण्डितैर्घटधारणम् ॥

वर्षासु समये वज्रं हेमन्तशिशिरे तथा ।

ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं विषं काले तु शीतले ॥
 न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।
 न प्राक्षपि विषन्दद्यात् प्रवाते न तुलान्तरा ॥
 नापराह्णेन सन्ध्यायां न मध्याह्णे कदाचनेति ।
 मध्याह्णे दिव्यनिषेधो जलव्यतिरिक्तविषयः ॥

अतएव पितामहः ।

पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्णे च घटो भवेत् ।
 मध्याह्णे तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीष्टिता ॥
 दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते ।
 रात्रौ तु पश्चिमे भागे विषन्देयं सुशीतल मिति ॥

अत्र विशेषतो वर्षासु निषेधात् । सिंहरवावेव परीक्षायात्
 निषेधाच्च दिव्यान्तरं सिंहेतरवर्षास्वपि कुर्वन्ति । अतो-
 याभ्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्मणि वर्जयेदित्यस्य न विषयम् ।
 तथा च ज्योतिषे ।

सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते भृगौ ।

मलमासेन कर्त्तव्या परीक्षा जयकाङ्क्षिणा ॥

तथा । रविशुद्धौ गुरौ चैव न शुक्लेऽस्तङ्गते पुनः ।

सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः ॥

नाटस्यां न चतुर्दश्यां प्रादक्षिप्तं निरीक्षणे ।

न परीक्षाधिवासश्च शनिभौमदिने भवेत् इति ॥

रविशुद्धौ गुरौ चेदित्यत्र शस्यत इति शेषः तथा च दीपि-
 कायाम् ।

न शुक्लास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेऽब्दे ।

विष्णौ मासे मन्माख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु चाथ ॥

नाडीनक्षत्रहीनेष्वरविरजनीनाथ ताराविशुद्धौ
प्रतःकार्या परीक्षा हिततुचरग्रहांशोदये शस्त्रलग्न ॥ इति ।
यद्यपि दिव्ये वारविशेषविधानाभावस्तथापि शिष्टाचारा-
दित्यवारे दिव्यानि दातव्यानीति मितान्नरायाम् । अथदिव्य-
देशाः । तत्र पितामहः ।

प्राङ्मुखो निखलः कार्यः शुचौ देशे घटः सदाः ।

इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे इति ॥

घटग्रहणं दिव्यान्तरस्याप्युपलक्षणम् । इन्द्रस्थानग्रहणञ्च
प्रसिद्धदेवतायतनान्तरस्याप्युपलक्षणम् । अतएव दिव्यमा-
वसुपक्रस्य नारदः ।

सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे इति ।

विषयविशेषे इन्द्रस्थानादीनां व्यवस्थामाह । कात्यायनः ।

इन्द्रस्थानेऽभिषेकानां महापातकिनां वृणाम् ।

वृषद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥

प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयञ्चतुष्पथे ।

अतोऽन्येषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधा इति ॥

इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजपूर्वस्थाने । दिव्यदेशादनादरे दिव्यं
विसम्बदतीत्याह । नारदः ।

अदेशकालदत्तानि बहिर्वासकृतानि च ।

व्यभिचारे सदर्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः ॥

वासो जननिवासस्तस्माद्वह्निष्कृतानि निर्जनप्रदेशकृतानीति
यावत् । अतएव पितामहः ।

प्रत्यक्षन्दापयेद्दिव्यं राजा बाधकृतोऽपि वा ।

ब्रह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव चोक्तं ॥

ब्राह्मणानां प्रकृतयोऽमात्यास्तोषाश्चेत्यन्वयः ॥ अथ दिव्य-
साधारण विधिसंज्ञा वृत्तस्यतिः ।

स्नेहात् क्रोधाह्लोभतो वा भेदमायान्ति साक्षिणः ।

विधिदत्तस्य दिव्यस्य न दोषो जायते कचिदिति ॥

विधिस्य पितामहेन दर्शितः ।

दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राङ्ब्रविवाकः समाचरेत् ।

अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासो नृपाक्षया ॥

तत आवाहयेद्देवान् विधिनामेन धर्मदित् ।

वादित्र त्वर्यघोषैश्च गन्धमाल्यामुलेपनैः ॥

प्राङ्मुखः प्राञ्जलिभूत्वा प्राङ्ब्रविवाकस्ततो वदेत् ॥

एह्येहि भगवन्धर्म ! अस्मिन्दिव्ये समाविश ॥

संहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ।

आवाह्य तु घटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥

सर्वकार्याणि साधारणानि असाधारणानि च तत-
स्तदुपयोगिसामग्रीसम्पादनानन्तरमित्यर्थः । घटग्रहणमत-
दिव्यमात्रोपलक्षणम् । अस्मिन्दिव्य इति मन्त्रलिङ्गादेतेषा-
न्वर्त्तमानान्दिव्यमात्र साध्यस्य ।

इमं मन्त्रविधिं कृतस्त्वं सर्वदिव्येषु योजयेत् ।

आवाहनञ्च देवानाम् तथैव परिकल्पयेत् ॥

इत्युपसंहरता ते नैवोक्तत्वाच्च ।

अङ्गानि कानीत्याकाङ्क्षायां स एवाह,

इन्द्रं पूर्वे तु विन्यस्य प्रेतेशन्दक्षिणे तथा ।

वज्रं पश्चिमे भागे कुबेरसोत्तरे तथा ॥

अग्न्यादि लोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥
 कुबेरस्तु सुवर्णभः अग्निश्चैव सुवर्णभः ।
 तथैव निर्वर्तिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्तते ॥
 ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं ध्यायेत्तन्मादिमान् ।
 इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनास्थापयेद्बुधः ॥
 धरोभुवस्तथा सोम आपद्देवानलोऽनिलः ।
 मृत्युश्च प्रभातश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
 देवेशे शानयोर्मध्ये आदित्यानान्तथाऽयनम् ।
 धातार्यमो च मितश्च वरुणाग्रो भगस्तथा ॥
 इन्द्रे विपस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ।
 अश्विनश्च मङ्गो मित्रश्च उरुग्रश्चैव चतुर्थाः ॥
 इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः ।
 अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्रा एकादशाः स्मृताः ॥
 वीरभद्रश्च शश्वश्च गिरिशश्च महायशः ।
 अजैकपादहिर्बुध्नयः पिनाकी चापराजितः ॥
 भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्यति ।
 स्याद्युर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्रैकादशः स्मृताः ॥
 प्रेतेशश्चोमध्वे च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 वाराही चैवसाहेन्द्री चासुण्डागणसंबुता ।
 निर्वर्तेरक्तदे भागे गणेशायतनं विदुः ॥
 वरुणस्थोत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।
 पवनः सूर्यमो वायुरनिलो मरुतस्तथा ॥
 मायाः प्राणेशजीवी च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।

घटस्योत्तरभागे तु दुर्गमावाहयेद्बुधः ॥
 एतासां देवतानान्तु, स्वनाम्ना पूजनं विदुः ।
 भूषावसानं धर्माय दत्त्वाचार्यादिकं क्रमात् ॥
 अर्घादि पञ्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् ।
 गन्धादिकां निवेद्यान्ताम्परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥
 चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्त्तव्यो वेदपारगैः ।
 आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ॥
 साधित्वा प्रणवेनाथ स्वाहान्तं नैव होमेयत् ॥

अङ्गानाम् इन्द्रादिदुर्गान्तानाम् । अर्घाद्युपकल्पनञ्च
 न काण्डानुसमयेन । तथात्वे प्रयोगवचनावगताङ्गसहभाव-
 बाधापक्षेः । किन्तु गन्धाङ्गानुसमयेन तथा च दुर्गायै भक्षणं
 दत्त्वा धर्मस्येन्द्रादिदुर्गान्तानाञ्च गन्धादिपरिचर्यां विप्रकल्पये-
 दिति गायत्रीं प्रणवादिकामुच्चार्य पुनः प्रणवं स्वाहाकारान्त-
 मुच्चार्य समिदाज्यचरुभिः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् । अतः
 सङ्ख्या यत्र स्यात् शतमष्टोत्तरं स्मृतमिति स्मरणादित्यर्थः ।
 होमानन्तरकर्त्तव्यं स एवाह ।

यमर्थमभियुक्तः स्यात्प्लिखित्वा तन्तु, पत्रके ।

मन्त्रेणानेन सहितन्तुकार्यञ्च शिरोगतम् ॥

मन्त्रश्च, आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापोऽह्मदयं यमश्च ।
 अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति ॥

एतत्सर्वं पूर्वाह्णे कर्त्तव्यम् । तस्य प्रधानकालत्वाच्च ।
 यथा च नारदः ।

अहोरात्रोपोषिते स्नाते आर्द्रवाससि मानवे ।

पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितमिति ॥

एतत्प्राङ् विवाकेनोपवासादिनियमपूर्वकं कर्त्तव्यम् ।
 या च नारदः । प्राङ् विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
 श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः ॥
 सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः ।
 उपोषितश्चाद्र्वासाः कृतदन्तानुधावनः ।
 सर्वेषां देवतानाञ्च पूजां कृत्वा यथाविधि ॥
 इति कर्त्तुरूपवासादिकमाह ।
 त्विरात्रोपोषिता ये स्यु रेकरात्रोपोषितास्तु वा ।
 नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये सार्द्रवाससे इति ॥
 राक्षसवल्कोऽपि । सचैलं स्नातमाह्वय सूर्योदय उपोषितम् ।
 कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधादिति ॥
 अत्र सूर्योदयपदेन पूर्वाह्णे एव ग्राह्यः । पूर्वाह्णे सर्व-
 दिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितमिति नारदवचनामुरोधात् । त्वि-
 रात्रैकरात्रपक्षयोः शक्ताशक्तविषयत्वेन व्यवस्था ज्ञेया दिव्य-
 प्रयोगानन्तरं दक्षिणादानं उक्तेन विधिना दिव्यप्रयोगङ्का-
 रयितुः राज्ञः फलञ्चाह पितामहः ।
 सङ्घिः परिवृतो राजा शुद्धिमेतां प्रपूजयेत् ।
 ऋत्विक् पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत् ॥
 एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् ।
 महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पयत इति ॥
 अथैव विधिः सर्वदिव्यसाधारण इत्याह स एव ।
 इमं मन्त्रविधिं कृत्वा सर्वदिव्येषु योजयेत् ।
 आवाहनञ्च देवानां तथैव परिकीर्त्तितमिति ॥
 सर्वदेवावाहनादि संशोध्य शिरसि मन्वारोपणान्तं सर्वदिव्य-

साधारणमित्यर्थः । इति दिव्यमाहका । अथ धटविधिः ।
तत्र पितामहः ।

विशालमुच्छितां शुभ्रां धटशालान्तु कारयेत् ।
यत्रस्थो नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डालवायसैः ॥
कपाटवीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् ।
पानौयादि समायुक्तामशून्यां कारयेन्मृप इति ॥
वीजानि यवव्रीह्यादीनि । धटार्थानि काष्ठानि नारदग्राह ।
खादिरं कारयेत्तत्र निर्ब्रणं शुष्कवर्जितम् ।
शांशपन्तदभावे वा शालं वा कोटरैर्विना ॥
अर्जुनन्तिन्दुको सारन्तिलिसो रक्तचन्दनम् ।
एवं विधानि काष्ठानि धटार्थं परिकल्पयेत् ॥
अर्जुनस्तिलकोऽशोकतिलितो रक्तचन्दन इति ॥

साधवीये पाठः । शांशपमिति पठित्वा व्याख्यातं शाशपं
शिंशप्राहक्षमस्वन्धि । देविकाशिंशपेति पाणिनिस्मरणादि-
कारस्याकारः । एवं विधानीत्यन्यस्याप्योदुम्बरादेर्यच्चिदस्य
काष्ठस्य समारस्य ग्रहणम् । अतएव पितामहः ।

कृत्वा तु यज्ञियं काष्ठं सूपवन्मन्त्रपूर्वकम् ।
प्रणम्य लोकपालेभ्य स्तुला कार्यामनीषिभः ।
मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यः छेदने जप्य एव चेति ॥
सूपवन्मन्त्रपूर्वकमित्यनेन ॐ ओषधे त्रायस्वेनमित्यादि
छेदनमन्त्रप्रयोगादिकमुक्तम् । वानस्पत्यः वनस्पते शतबलशो-
विरोहेति मन्त्रः । छेदने कृत इति शेषः । वानस्पत्यच्छेद-
नानन्तरं प्रयोगे सूपवदित्यतिदेशात्सिद्धेऽपि पुनर्विधानम्
प्रापदेशिकस्य सोमदैवत्येनाति देशिकस्य तस्य बाधनिवृत्त्यर्थम्

अत्र जय एव चेति च शब्दस्य वानस्येत्यनेनाश्वयात् तस्य
च समुच्चयद्योतकत्वात्समुच्चय इति केचित् । सौम्य वान-
स्येत्योरेकार्थत्वात् । तुल्यार्थस्तु, विकल्पोरन्वित्यनेन माघेण
ब्रीहि यवादिकल्प इत्यपरे । पितामहः ।

प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे धटः सदा ।

इन्द्रस्थाने सभायां वा धर्मस्थाने चतुष्पथ इति ॥

धटनिर्माणप्रकारान्तप्रमाणञ्चाह पितामहः,

चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथा विधौ ।

अन्तरन्त, तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव चेति ॥

पादौ तुलाधारकाक्षनामककाष्ठधारणाख्यौ स्तम्भौ तथा
विधौ चतुर्हस्तौ । अन्तरं मध्यम् । अर्धद्वयं सार्धहस्तद्वयम् ।
अक्षकाष्ठस्य प्रमाणम्यादस्तम्भमध्यमाणाभिधानेनैव सूचित-
मिति न पृथगुपन्यस्तम् । अन्तरालप्रमाणपर्यालोचनया ततः
किञ्चिदधिकमक्षकाष्ठं कर्त्तव्यम् । पादस्तम्भयोर्मस्तकप्रदेशाद्
यथा बहिर्निःसरति तथा अक्षकाष्ठद्वार्यमिति स्मृति चन्द्रि-
कायाम् । अत्र निष्वातभागपरित्यागेन पादस्तम्भयोश्चतुर्हस्त-
त्वाभिधानं ज्ञेयम् । अतएव पितामहः ।

हस्तद्वयं निखेयन्तु पादयोरुभयोरपीति ॥

व्यासोऽपि । हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं मुण्डकयोर्द्वयोः ।

षड्हस्तन्तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः ॥

इति मुण्डकौ पादस्तम्भौ । हस्तप्रमाणन्दर्शितं कालि-
कापुराणे ।

यवानान्तण्डुलैरेकम्बुलखाद्यभिर्भवेत् ।

अदीर्घयोजितैर्हस्तचतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ॥

इति स्मृत्यन्तरेऽपि ।

तिर्यग्यवोदराख्यष्टा ऊर्द्धा प्राग्ग्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलीकृतं हि वितस्त्रिर्द्वादशाङ्गुलः ॥

शारदातिक्रमे । चतुर्विंशत्यङ्गुलाख्यं हस्तमत्र विदो विदुः ।

यवानामष्टभिः क्लृप्तं मानाङ्गुलमितीरितमिति ॥

हस्तो वितस्त्रि द्वितयमिति । हस्तो वितस्त्रि द्वितयो चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्त इत्यर्थः । यवानां यवतण्डुलानामित्यर्थः । यवानान्तण्डुलैरिति स्मरणात् । तुलाया विशेषान्तरमाह पितामहः ।

चतुरस्रा तुला कार्ख्या दृढा रज्जी तथैव च ।

कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नत इति ॥

कटकानि लोहमयानि वलयानि । त्रिषु स्थानेषु अन्ययोर्मध्ये । कटकग्रहणं लोहकीलादीनामुपयुक्तानामुपलक्षणम् । नारदोऽपि । रज्जी घटतुला कार्ख्या खादिरी तैन्दुकी तथा ।

चतुरस्रा त्रिभिः स्थानैर्धटकर्कटकादिभिरिति ॥

घटो मध्यम् । कर्कटकौ अन्यौ पादसम्भादीनां स्थूलता तु विशेषानभिधानात् । यावति स्थूल्ये दार्ढ्यम्भवति तावत्येव कार्ख्या । शिष्टाचारादिशेषो ज्ञेयः । पादसम्भावुद्गदक्षिणसंस्थानौ कृत्वा तुला प्राग्भावा कार्ख्या । पश्चिमे तोलयेत्कर्तुं अन्यस्मिन् चत्तिकां शुभामिति पितामहस्मरणात् । पूर्वपश्चिमसंस्थानौ कृत्वा द्रव्यामा वा कार्ख्या । धारयेदुत्तरे

पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलामिति नारदस्मरणात् । धटाङ्गत्वेन
तोरणादिकं कार्यमित्याह पितामहः ।

तोरणे तु तथा कार्यं पार्श्वयोरुभयोरपि ।
धटाङ्गत्वेन स्यातान्नित्यन्दशभिरङ्गलैः ॥
अवलम्बौ तु कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।
स्वयमयौ सूत्रसम्बद्धौ धटमस्तकचुम्बिनाविति ॥

धटारोहणमाह नारदः ।

शिक्षद्वयं समासज्य धटकर्कटयोर्द्वन्द्वम् ।
एकशिक्षे तु पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥
धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषन्दक्षिणे शिलाम् ।
पिटकम्पर्येत्तस्मिन्निष्ठा पांशुलोऽष्टकैरिति ॥
इष्टकाभिर्ग्रावभिः पांशुभिर्लोष्टैर्वैत्यर्थः ।

माषराशिभिरपि पेटकम्पर्येत् । माषराशिमद्यापिषेति
सूत्रान्तरवचनात् । पितामहोऽपि ।

शिक्षद्वयं समासज्य पार्श्वयोरुभयोरपि ।
प्रागग्रान् कल्पयेद्भेदां स्तत्र विप्रः समाहितः ॥
पश्चिमे तोलयेत्कर्त्तृ नन्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् ।
इष्टकाभस्त्रपाषाण कपालास्थिविवर्जिता मिति ॥

अत्र इष्टकापाषाणयोर्वर्ज्यत्वोक्तिः । समुच्चय निराकर-
णार्था नतु विकल्पनिराकरणार्थाः । पूर्वोदाहृतनारदव-
चने तयोरपि विधानात् । एतेन स्मृतिकापाषाणादीनां सम्भूय-
तोलन कर्त्तृत्वमिति मतमपास्तम् । स्मृतिकाशिलेष्टकादीना-
मेकार्थत्वात्तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्निति न्यायेन विकल्प इति
मिताक्षरायाम् । विष्णुरपि । कृतैकशिक्षे पुरुषमारोपयेत् ।

द्वितीये प्रतिमानं शिलादीति । समतानिरीक्षणार्थं राज्ञा-
तद्विदो नियोक्तव्याः । तथा च पितामहः ।

परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ।

वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैवचेति ।

नियुक्ताश्च नियोक्तोरन्वित्याह नारदः ॥

सुवर्णकारा वणिजाः कुशलाः कांस्यकारकाः ।

तान्तुलामन्ववेक्षेरन् तुलाधारणकादिह इति ॥

निरीक्षण्यां प्रत्याह पितामहः ।

कार्ष्ण्यः परीक्षकैर्नित्यं मवलम्ब्य समो धटः ।

उदकश्च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ॥

यस्मिन्नुपवते तोयं स विज्ञेयः समो धट इति ।

अवलम्ब्यसमः तोरणयो र्लम्बमानौ यौ क्षतोच्चावलम्बी
तयोः समः । नारदोऽपि ।

प्रथमारोहणे ग्राह्यं प्रमाणान्निष्ठैः सह ।

तुलाशिरोभ्यान्तुल्यं तु तोरणन्यङ्गलक्षण मिति ॥

तोलनानन्तरं कर्त्तव्यमित्यामह आह ।

तोलयित्वा नरम्पूर्वं पश्चात्तमवतार्य्य तु ॥

धटं तु कारयेन्निष्ठं पताकाच्चजशोभितम् ।

ततः क्षवाहयेद्देवान्निधिनामेन रुन्ध्रवित् ॥

वादिष्व दूर्ध्वनिर्घोषै र्गन्धमाल्यानुलेपनैः ।

प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राङ्निवाकस्तोवदेत् इति ॥

विवादानुष्ठपं प्रश्नानुष्ठसीति प्राट्त्वद्विवेक्षयतीति वि-
वाकः प्राट्चासी विवाकश्च प्राङ्निवाकः । ततोऽभिमुखं तोल-
यित्वा उपतार्य्य धर्मावाहनादारभ्याभिमुख्यधिरसि यत्नं वन्द-

नास्तं साधारणविधिं कुर्यात् । धटपूजायाङ्गन्धादिविशेष-
नारद आह ।

रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाद्यताद्विभिः ।

अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेदिति ॥

शिष्टानवशिष्टानिन्द्रादीन् । पञ्चवन्धमानन्तरं मन्त्रयेत्
प्राङ्निवाक इत्याह पितामहः । धटमामन्त्रयेत्तैव विधिनानेन
शास्त्रवित् । विधिना मन्त्रेण शास्त्रवित्प्राङ्निवाकः मन्त्रश्च
तेनैव दर्शितः ।

त्वं धटं ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थंन्दुरात्मनाम् ।

धकाराद्धर्ममूर्त्तिस्त्वष्टकारात् कुटिलं नरम् ॥

धृतो धारयसे यथाद्धटस्तेनाभिधीयसे ।

त्वं वेत्सि स्वभूतानां प्रापानि सुकृतानि च ॥

त्वमेव देव ! जानीषे न विदुष्यानि मानवाः ।

व्यवहाराभिगच्छोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छतीति ॥

शोधस्याभिमन्त्रणञ्चाह । याज्ञवल्काः ।

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेष्वां कृत्वावधारितः ॥

त्वन्मुखे ! सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्भिता ।

तत्सुत्वं वद कल्याणि ! संशयान्नां विमोचय ॥

यद्यस्मि पापकृन्मात ! क्षतो माम्ब्रह्मघो नय ।

शुद्धचेक्ष्णमयोर्ह्यङ्गां तुलामित्यभिमन्त्रयेदिति ।

तुलाश्रितः तुलामाकूटः । प्रतिमानसमीभूतः । प्रतिमानेन
सदादिना समीकृतः । रेष्वां कृत्वावतारणे साम्यचिह्नं कृत्वा
अभिमन्त्रणमेवावतारणानन्तरं कार्यं अवतारित इति त्यक्त

दर्शनान्ततः प्राङ्मुखः तुलाधारकं शपथैर्नियम्य शिरो-
गतपत्रकं पुनर्घटमारोपयेत् । अतएव नारदः ।

समयैः परिगृह्याथ पुनरारोपयेत्तरम् ।

निर्वाते दृष्टिरहिते शिरस्थारौप्यपत्रक मिति ॥

समयैः शपथैः परिगृह्य नियम्य । ते च विष्णुना दर्शिताः ।

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोकाः ये लोकाः कूटसाक्षिणः ।

तुलाधारस्य ते लोकास्तुलान्धारयतो वृषेति ॥

पुनरारोहणकाले ऽभिमन्त्रणमाह नारदः ।

त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ॥

त्वमेव देव ! जानीषे न विदु र्यानि मानवाः ।

व्यवहाराभिश्चक्षोऽयं मानवस्तो गन्ते त्वयि ॥

तदेनं संशयारूढं धर्मतस्मात्तु ॥

देवासुरमनुष्याणां सत्ये त्वमभिषिष्यसे ॥

सत्यसन्धोऽसि भगवन् ! शुभाशुभविभावेन ।

आदित्य चन्द्रावनिलो नलच्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्चरातिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति ॥

मन्त्रोच्चारणान्तरङ्गर्तव्यं म्पितामह आह ।

ज्योतिर्विद्वाङ्मण्यश्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् ।

विनाङ्कः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः ॥

साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः ।

ज्ञानिनः शुचयो लब्धा नियोक्तव्या वृषेण तु ॥

शंसन्ति साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्धाशुद्धं वृषे तदेति ।

दशगुर्वक्षरौच्चारणकालः प्राणः ते षट् विनाडिकाः । तथा

च स्मृत्यन्तरम् । दशगुर्वक्षरः प्राणः षट्प्राणाः स्याद्विनाडिकेति
विष्णुधर्मोत्तरेऽपि । लघ्वक्षरसमामात्रा निमेषः परिकीर्तितः ।

अतः सूक्ष्मतरः कालो नोपलभ्यो भूगूत्तमः ॥

द्वौ निमेषौ त्वुट्टिष्टेयाः प्राणोदशत्वुट्टिः समः ।

विनाडिकास्तु षट्प्राणा तत् षष्ट्याऽनाडिकाः स्मृताः ॥

अहोरात्रं तु तत् षष्ट्या नित्यमेव प्रकीर्तितमिति ।

कानिपुनर्जयपराजयचिह्नानीत्यपेक्षायामाह नारदः ।

तुलितो यदि वर्द्धेत विशुद्धः स्यान्नसंशयः ।

समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नर इति ॥

वर्द्धेत उपरिगच्छेत् । हीयमानः अधो गच्छेत् । यत्-
पुनरुक्तं पितामहेन ।

तुलितो यदि वर्द्धेत शुद्धो भवति धर्मतः ।

हीयमानो न शुद्धिः स्यादेकेषान्तु समोऽशुचिः ॥

अल्पपापः समोऽज्ञेयो बहुपापस्तु हीयत इति ।

अल्पत्वं व्यभिचारे समालिङ्गनादिना चौर्ध्वे तद्देशगम-
नादिना तत्र एकेषामिति पूजार्थं नतु स्वमते समस्य शुचि-
त्वद्योतनार्थम् अल्पपापिनोऽप्यशुचित्वात् । तेन हीयमान-
समयोर्न कश्चिद्विशेषः । दण्डं प्रायश्चित्ते परविशेषस्तयोर्दोषा-
नुसारित्वात् । यत्तु कैश्चिदेकेषां तु समोऽशुचिरिति वचनम् ।
अल्पपापः समोऽज्ञेय इति वचनं साम्ये संशयपरमेवेत्युक्तन्त-
र्ल्लिष्टकल्पनया वाक्यानार्जवान्तौ रूपेक्षणीयम् । यत्तूक्तम्,
दृश्यतिना । धटेभियुक्तस्तुलितो हीनस्तेजानिमाप्नुयात् ।

तत्समस्तु पुनस्तौल्यो वर्द्धितो विजयी भवेदिति ॥

अयमर्थः पुनर्देवतावाहनाद्यङ्गसहितं सर्वं कर्मविधाना-

तोलनीय इति समस्याशुचित्वनिश्चयो न प्रथमतोलनदर्श-
ये कार्यः । किन्तु पुनस्तौल्यमानस्य समतैव यद्भवति तदा
अशुद्धिरवधारणीयेत्यर्थ इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यत्तु कै-
श्चित्पिण्डेव प्रयोगे तोलनमुक्तं प्रधमनावज्ञावज्ञावृत्तिरिति
न्यायेन तोलनस्य फलसम्बन्धेन प्रधानत्वात् तदा वृत्तौ देवता-
वाहनाद्यङ्गानामप्यावृत्तेरेवोचितत्वात् । शिष्यादिच्छेदेपि
पुनः समीकृत्य तोलनीय इत्याह । कात्यायनः ।

शिष्याच्छेदे तुलाभङ्गे तथा चापि गुणस्य वा ।

शुद्धेऽसु संशयेचैनं परीक्षेत पुनर्नरमिति ॥

शुद्धिसंशयकारिण्याह नारदः ।

तुलाशिरोभ्या सुदृभ्वान्तविचलं न्यस्तलक्षणम् ।

यदा वायु प्रणुक्त्वा तदा नैकतरंवदेदिति ॥

अयमर्थः । यदा तुलान्तौ तिर्यक् चलितौ यदा च समता-
ज्ञानार्थन्यस्तं चिह्नमयेति यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्ध्व-
मधश्च कम्पते तदा जयं पराजयश्च न वदेदिति । व्यासोऽपि ।

कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा ।

रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे वा दद्याच्छुद्धिं पुनरुप इति ॥

कक्षं शिष्यतलं कर्कटौ तुलोपान्तस्थौ शिष्याधारावीषद्विज्ञौ
कर्कटशृङ्गसन्निभौ लोहकीलकौ । अक्षः पादस्तम्भयोरुपरि-
निहितस्तुलाधारपट्ट इति मिताक्षरा । दार्ढ्यः प्रयोजकः
कीलक इति हलायुधः । यत्तु वृहस्पतिवचनम् ।

कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा ।

रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथैवा शुद्धिमाप्नुयादिति ॥

तदाकक्षिककक्षच्छेदादिविषयम् । कात्यायनवचनं तु

दृश्यमानकारणकशिखच्छेदादिविषयमिति विज्ञानेच्छराचा-
र्यादयः इति षड्विधिः ॥

अथाग्निविधिः ।

तत्र पितामहः । अग्नेर्विधं ब्रह्मस्मि यथावच्छास्त्रचोदितम् ।

कारयेन्मण्डलान्वष्टौ पुरस्तान्नवमन्तथा ॥

आग्नेयं मण्डलनवाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा ।

तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् ॥

पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठङ्क्षीवेरमुच्यते ।

सप्तमं सोमदैवत्यमष्टमं सर्वदैवतम् ॥

पुरस्तान्नवमं यत्तु तन्महत्पार्थिवं विदुः ।

गोमयेन क्षतानि स्थिरङ्गिः पर्युक्षितानिचेति ॥

सावितं त्वष्टमन्तथा । नवमं सर्वदैवत्यमिति दिव्यविदो
विदुरिति मिताक्षरायां पाठः । प्रख्यातदेवतायतनादिपूर्वोक्त-
दिव्यप्रदेशभूशुद्धिं सम्पाद्यतत्र प्राङ्द्विषाकः सोपवासो नृपाक्षया-
प्रवृत्तो नवमण्डलानि कुर्वीत् । तानि च प्राकुरुस्थानि कर्त्त-
व्यानि । पुरस्तान्नवममित्यष्टानां मण्डलानां पूर्वभागे नवम-
मण्डलस्य कर्त्तव्यताभिधानात् । पश्चिमे मण्डले स्थित्वेति
वत्समाणवचनलिङ्गाच्च । तानि चाष्टौ क्रमेणान्यादिदैव-
त्यानि । नवमं महत् मण्डलान्तरापेक्षयाऽधिकपरिमाणम-
परिमिताकुलम्पार्थिवं पृथिवीदैवत्यमस्तु मण्डलानामग्न्यादि-
दैवत्यत्वं न सम्भवति । तत्प्रकाशकत्वाभावात् । तदुद्देशेन
त्यज्यमानत्वाभावाच्चेति चेन्न त्रैतु होतुश्चमसः ब्रह्मण इति
न्यायेन आग्नेयेत्यादि देवतातद्धितं तल्लक्षणं समसङ्गावले-
नाग्न्यादिदेवतापूजनस्यानत्वेनाग्न्यादिदैवत्यत्वसम्भवात् । अत

क्षोष्यग्न्यादिदेवतापूजनं कार्यम् । मण्डलपरिमाणं स एवाह ।

द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राञ्चर्मण्डलं मण्डलान्तरम् ।

अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥

षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पनेति ॥

मण्डलान्तरम् अन्यमण्डलं सान्तरालमेकैकमण्डलं द्वात्रिंशदङ्गुलम् एवञ्चात्तरालसहितै रष्टभिर्मण्डलैरङ्गुलानां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं भवति नवममण्डलस्योपरिमिताङ्गुलकत्वादगणनामण्डलं सान्तरालं द्वात्रिंशदङ्गुलम् । तत्र मण्डलं षोडशाङ्गुलं तदन्तरालं तथा च याज्ञवल्क्यः ।

षोडशाङ्गुलकं क्षेत्रं मण्डलं तावदन्तरमिति ।

तावत् षोडशाङ्गुलं अन्तरं मध्यम् । यत्तु नारदवचनम् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विधिमग्नैर्यथोदितम् ।

द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राञ्चर्मण्डलं मण्डलान्तरम् ॥

अष्टाभिर्मण्डलैरेव मङ्गुलानां शतद्वयम् ।

चत्वारिंशत् समधिकं भूमेरङ्गुलमानत इति ॥

तन्मवमाष्टमयो रङ्गुलयो र्यदन्तरालं षोडशाङ्गुलं तस्यागन्तव्यत्वादनन्तराभावेऽङ्गुलानां परिगणनमिति न कश्चिद्विरोधः । यत्तु कल्पतरुकारेण एतदेववाक्यं चतुर्विंशतिराख्याता भूमेस्तु परिकल्पनेति पठितन्तत् षोडशाङ्गुलस्य प्रथमावस्थानं मण्डलस्याङ्गुलत्वेन तदप्यनन्तर्भावगम्यभूमेरङ्गुलानां परिगणनविषयमिति न कश्चिद्विरोधः ॥ यदा तु दिव्यकर्तुः पदं षोडशाङ्गुलादधिकं तदा तत्पदसन्निहतं मण्डलं अवशिष्टाङ्गुलमन्तरालमित्येव द्वात्रिंशदङ्गुलता सन्मादनीया । तथा च नारदः ।

मण्डलस्य प्रमाणत्वं कुर्वीत तत्पदसम्मितमिति ।

पितामहोऽपि । कर्तुः पदसमङ्गाख्यं मण्डलस्य प्रमाणत इति ।

अङ्गुलप्रमाणं तु तिर्थ्यवोदरान्यष्टावित्यादिना घटविधि-
प्रकरणे दर्शितम् । यन्तु विष्णुवचनम् । षोडशाङ्गुलं ताव-
दन्तरमण्डलसप्तकं कुर्वीदिति । तद्वत्तव्यमण्डलविषयम् ।

स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेदिति ।

याज्ञवल्क्यवचनेन समानार्थकं ज्ञेयम् । यन्तु रत्नाकरे
एतच्च मण्डलसप्तकं मण्डलाष्टकलङ्घनासामर्थ्यं इत्युक्तं तद-
युक्तम् ।

पश्चिमे मण्डले स्थित्वा प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः ।

इति वचनेन ।

अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निःक्षिपेद्बुधः ।

इति वचनेन च मण्डलसप्तकलङ्घनस्यैवोक्तत्वेन मण्डला-
ष्टकलङ्घनस्यानुक्तत्वात् । प्रोक्षितेष्वेतेषु प्रागयाः कुशाः प्रसा-
रणीयाः । तथा च पितामहः ।

मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः ।

विन्यसेच्च पदङ्गुली तेषु नित्यमिति स्थितिरिति ॥

ततः प्राङ्विवाकः प्रथममण्डलादक्षिणतो लौकिकमार्गं
प्रतिष्ठाप्य शान्तिहोमं कुर्वीत ।

शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ दृढमष्टोत्तरं शतमिति ।

स्मरणात् । होमश्चात्वाग्नये स्वाहा पावकाय स्वाहेत्यनेन
मन्त्रेण कुर्वीदित्युक्तं व्याख्यातभिः । ततस्तस्मिन्मग्नौ लोह-
कारात् पिण्डन्तापयेत् । तथा च नारदः ।

जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि ।

दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ प्रतापयेत् ॥

अग्निवर्णमयः पिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरक्षितमिति ।

सुरक्षितश्चाण्डालादिसर्गो यथा न सम्पद्यते तथा रक्षितमयः पिण्डस्य परिमाणादिकं पितामह आह ।

अस्त्रहीनं समकुत्वा अष्टाङ्गुलमयमयम् ।

पिण्डं तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं सममिति ॥

सममस्त्रहीनम् । समन्ततः कोणैरुचितं समदृप्तमिति यावत् । अष्टाङ्गुलं अष्टाङ्गुलविस्तारं पञ्चाशत्पलिकं पञ्चाशत्पलपरिमितं समन्तापयेदित्यन्वयः । सर्वतस्तापयेदित्यर्थः । यत्तु ।

शतार्धपलिकं दृप्तं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।

लोहमग्निमयं ध्वान्तं देयं राज्ञाभिशापिन इति ॥

कालिकापुराणे लोहपिण्डस्य द्वादशाङ्गुलायामत्वमुक्तान्तदष्टाङ्गुलेन सह विकल्पितं ज्ञेयम् । यत्तु शङ्कालिखिताभ्याम् । अथवा सप्ताश्वस्य पदान्तरितं षोडशपलमपि अग्निवर्णलौहपिण्डं मञ्जलिमादाय सप्तमपदमर्थ्यादङ्गच्छेदिति पिण्डस्य षोडशपलत्वमुक्तान्तदपि वैकल्पिकम् । सप्तमपदमपीदं सप्तममण्डलं यावत् । अभिविधिपरोऽत्र मर्थ्यादाशब्दः । केचित्तु षोडशपलसङ्ख्या असामर्थ्यं इति प्राहुः । इदञ्च पिण्डप्रतापनन्तिः कर्त्तव्यम् ।

अग्निवर्णमयः पिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरक्षितम् ।

पञ्चाशत्पलकम्भूयः कारयित्वा शुचिर्द्विजः ॥

तृतीयतापे तप्यन्तं ब्रूयात्स्वपुरस्कृतमिति नारदवचनेन तृतीयतापे तप्यन्तमिति लिङ्गात् । सुतप्तमयः पिण्डमुदके

निःक्षिप्य पुनः सन्ताप्योदके निःक्षिप्य पुनः प्रतापनम् । त-
स्मिन् काले प्राङ्मृगवाको धर्मावाहनादिशोध्यशिरः पत्वारोप-
णान्तं साधारणं विधिं कुर्व्यात् । वस्त्रपूजायां चन्दनादे-
र्विशेषं पितामह आह ।

तत्र पूजां कृताशस्य कारयेन्मनुजाधिपः ।

रक्तचन्दनमाल्यैश्च रक्तपुष्पैस्तथैव चेति ॥ •

तत्र चायःपिण्डाग्नौ कृताशस्य आवाहितस्य धर्मरूप-
स्याग्नेः ततः शोध्यकर्त्तव्यमाह हारीतः ।

प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत्प्रसारितकराङ्गुलिः ।

आर्द्रवासाः शुचिश्चैव शिरस्यारोप्य पत्रकमिति ॥

अवस्थितिश्च प्रथमे मण्डले कर्त्तव्येत्याह पितामहः ।

प्रथमे मण्डले तिष्ठेत्प्राङ्मुखः प्राङ्गुलिः शुचिरिति ।

तत्र स्थितस्य करौ शोधनीयावित्यप्याह स एव ।

लक्षयेयुः क्षतादीनि दुस्तपोस्तस्य कारिणामिति ॥

कारिणः नियुक्ताः पुरुषाः । नारदोऽपि ।

लक्षयेत्तस्य चिह्नानि हस्तयोरुभयोरपि ।

प्राकृतानीवगूढानि सत्रणान्यव्रणानिचेति ॥

शोधनप्रकारं विष्णुराह ।

करौ विच्छदितब्रीहौ तस्यादावेव लक्षयेदिति ।

विच्छदिता ब्रीहयो याभ्यान्तौ ब्रीहिसर्दनन्तयो र्यथाव-
स्थितरूपज्ञानार्थम् एव शोधितयोर्ब्रणादिचिह्नेषु तत्प्र प्राक्-
स्थितत्वज्ञानार्थमलक्षादिरसेन तेषां चिह्नं कर्त्तव्यमिति
नारद आह ।

हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुम्भीषु सपदानि तु ।

तान्येव पुनराजक्ष्येद्वस्ती विन्दुविचित्रिताविति ॥

तानि प्राक्कृतचिह्नानि पिण्डधारणानन्तरम् । ततः
प्राङ् विवाककृत्यं याज्ञवल्क्य आह ।

करौ विच्छेदितब्रीहौ लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।

सप्तश्रवत्यस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् इति ॥

तावत्तावत्कृत्वः सप्तश्रवः सूत्रेण वेष्टयेदिति तावदित्यस्य
क्रियाविशेषणत्वमङ्गीकृत्योक्तोऽर्थो मिताक्षरायां तावतां सू-
त्राणां समाहारसावत्सूत्रत्वेन सप्तभिः सूत्रैर्वेष्टयेदित्यर्थः ।
सप्तभिः सूत्रतन्तुभिरिति वक्ष्यमाणनारदादिवचनसम्वादी-
प्रतिभाति तावच्छब्दः संख्याशब्दत्वेन समाहारे द्विगुः स्त्रीलिङ्ग-
त्वाभावाच्च न ङीप् दिभुवनमिति वत् । सप्तकृत्यो वेष्टनन्तु
वचनालाभेऽपि शिष्टाचारतः कर्त्तव्यमिति मदनरत्ने वेष्टनञ्चा-
श्रवत्यपत्रहस्तयोः सूत्रञ्च शुष्कमित्याह । नारदः ।

वेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिरिति ।

अश्रवत्यपत्राणि सप्तापि समानानि तथा च स्मृतिः ।

पत्रैरञ्जलिमापूर्य आश्रवत्यैः सप्तभिः समैरिति ।

शमीपत्रादीन्यप्यश्रवत्यपत्राणामुपरि स्थापयेत् । तथाच स्मृतिः ।

सप्त पिप्पलपत्राणि शमीपत्रान्यथा क्षतान् ।

दूर्वायाः सप्त पत्राणि दध्यक्तांश्चाक्षताम्यसेदिति ॥

पुष्पाणि च तत्र स्थापनीयानि । तथा च पितृमहः ।

सप्तपिप्पलपत्राणि अक्षतान् सुमनोदधि ।

हस्तयोर्निःक्षिपेत्तत्र सूत्रेण वेष्टनं तथेति ॥

सूत्रेणावेष्टनन्त्येति सुमनसः कुसुमानि । सूत्रेणेति
ज्ञातावेकवचनं यत्तु स्मृत्यन्तरम् ।

अयस्तप्तन्तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः ।

अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्वदग्धः सप्तमे पद इति ॥

तदश्वत्थपत्राभावेऽर्कपत्रविधायकं ज्ञेयम् । अश्वत्थपत्राणां
पितामहप्रशंसावचनेन मुख्यतावगमात् ।

पिप्पलाज्जायते वङ्गिः पिप्पलो वृक्षराट् स्मृतः ।

अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्विन्विपेदूबुध इति ॥

ततस्तप्तलोहपिण्डे प्राङ्निवाकस्तत्राग्निमावाह्याग्निमभि-
मन्त्रयेत् । त्वमग्ने वेदा इत्यनेन मन्त्रेणेत्याह पितामहः ।

तापिते तु ततः पश्चादग्निमावाहयेच्छुचिः ।

आवाहनन्तु देवानां कृत्वा पूर्वविधानवित् ॥

त्वमग्ने ! वेदाश्चत्वारस्वश्च यज्ञेषु ह्रयते ।

त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥

जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् !

पापात्पुनासि वै यस्मात् तस्मात्पावक उच्यते ॥

पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मन् भव पावक ! ।

अथ वा शुद्धभावेन शान्तो भव ऊताशन ! ॥

त्वमग्ने ! सर्वभूतानां मन्तश्चरसि सान्निवत् ।

त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिप्रेक्षोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।

तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्मात्तुमर्हसि इति ॥

विष्णुस्तु । त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादि धर्मतस्मात्तुम-
र्हसि इत्यन्तं पितामहवचनवदेवाभिमन्त्रमाह । तदस्य मन्त्रस्य

समर्चनाभिमन्त्रेण साधनत्वं न तु विकल्पनेन प्रार्थनीयार्थस्य
शोध्यव्यक्तिविशेषनिष्ठतया प्रकाशनेन भिन्नकार्यत्वात् । पिता-
महेन एकवाक्यतया पठनाच्च । यत्, ।

तृतीयतापे तप्यन्तं ब्रूयाच्चतुष्टुरक्षतम् ।

शृण्विषमं मानवन्धर्मं लोकपालैरधिष्ठितम् ॥

त्वमग्ने ! सर्वदेवानां पवित्रं परमं सुखं ।

त्वमग्ने ! सर्वभूतानां हृदि स्थं वेत्सि चेष्टितम् ।

सत्यावृते च जिज्ञायास्त्वत्तः समुपलभ्यते ॥

वेदादिभिरिदम्रोक्तं नान्यथा कर्तुमर्हसि ।

अनेनादाविदम्रोक्तं मिथ्या चेदमसौ वदेत् ॥

सर्वथा च यथा मिथ्या तथाग्निं धारयाम्यहम् ।

स एष त्वां धारयति सत्येनानेन मानवः ।

सत्यवाक्यस्य चास्य त्वं शीतो भव ऊताशन ! ॥

अषावाक्यस्य चास्य त्वं दह हस्तौ च पापिनः ।

इति नारदोक्त मभिमन्त्रणं विष्णुपितामहाभ्यामुक्ते-
नाभिमन्त्रणेनैकार्थत्वाद्विकल्पते । तुल्यार्थास्तु, विकल्पेरश्विति
न्यायात्, यदा नारदोक्ताभिमन्त्रणं क्रियते तदा तदनन्तरं
कर्त्तव्यमाह ।

स एव । असुमर्थञ्च पत्रस्यमभियुक्तं यथार्थतः ।

संश्राव्य मूर्द्ध्नि तस्यैव अयदेयो यथाक्रियमिति ॥

पूर्वोक्ताभिमन्त्रणमन्त्रार्थं शिरसि निहितपत्रस्यमन्त्रार्थञ्च
संश्राव्य तत्पत्रं यथास्थाननिधाय यथाय लोहपिण्डो देय
इत्यर्थः । यदा तु विष्णुपितामहोक्ताभिमन्त्रणं क्रियते
तदा तस्मिन् कृते किं कर्त्तव्यमाह । पितामहः ।

ततस्तं समुपादाय राज्ञा धर्मपरायणः ।

सन्देशेन नियुक्तो वा हस्तयोस्तस्य निःक्षिपेदिति ॥

नियुक्तः प्राङ्मुखः सन्देशेन तं लोहपिण्डं समुपादाय गृहीत्वा तस्य शोध्यस्य हस्तयोर्निःक्षिपेदित्यर्थः । निःक्षेपणात्-प्राक्तपक्षद्वयेऽपि शोध्यः । अभिमन्त्रयेत् अभिमन्त्रितवतश्च तस्य हस्तयोरपरि लोहपिण्डं स्थापयेत् । तथा च याज्ञवल्काः ।

त्वमग्ने ! सर्वभूतानां मन्त्रश्चरसि पावक ! ।

साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥

तस्येत्युक्तवतो लोहं पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

अग्निवर्धं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥

त्यब्लोपे पञ्चमी । पुण्यपापनि पर्यालोच्येत्यर्थः ब्रूहि दर्शय इत्युक्तवन्तः । पूर्वोक्तमन्त्रेणान्यभिन्नन्त्रणं कृतवतस्तस्य हस्तयोरख्यपत्नादिसहितयोः सूत्रैर्वैष्टितयोरित्यर्थः । गृहीतलोहपिण्डस्य शोध्यस्य कर्तव्यमाह स एव ।

स समदाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेदिति ।

अस्यार्थविवरणपुरःसरं विष्णुरपि । ततस्तत्राग्निवर्धं लोहपिण्डं पञ्चाशत्पलिकं समन्दद्यात् तं समादाय नातिद्रुतञ्च-विलम्बितं मण्डलेषु पदव्यासं कुर्वन् ब्रजेत् । ततः सप्तममण्डलमतीत्य भूमौ लोहपिण्डं पातयेदिति मण्डलेषु द्वितीयादि-मण्डलेषु सप्तमं मण्डलमतीत्य सप्तमं मण्डलमतिक्रम्य अष्टमं मण्डलं गत्वेति यावत् । भूमौ शुष्काभिनववृणपुष्पान्वितायां नवमण्डलरूपायामित्यर्थः । वक्ष्यमाणकालिकापुराणवचनामु-रोधात् । नारदोऽपि ।

हस्ताभ्यां तं समादाय प्राङ्निवाकसमीरितः ।
 स्थित्वैकस्त्रिंशतोऽन्यानि व्रजेत्सप्तत्वजिह्वागः ॥
 असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेदक्रुद्धः सोऽनलं प्रति ।
 न पातयेत्तामप्राप्य या भूमिः करिकल्पिता ॥
 न मण्डलमतिक्रामेन्नाचावाक् स्थापयेत्पदम् ।
 मण्डलं चाष्टमंगत्वा ततोऽग्निं विहृजेन्नर इति ॥
 एकस्त्रिंशन् प्रथमे मण्डले । विहृजेन्नवममण्डल इति शेषः ।
 अतएव पितामहः ।

त्वरमाणो न गच्छेत्तु सुस्यो गच्छेच्छनैः शनैः ।
 न मण्डलमतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत्पदम् ॥
 अष्टमं मण्डलं कृत्वा नवमे निःक्षिपेद्बुध इति ।
 नवमे मण्डले नूतनदृशसमन्विते अग्निविसर्गः कर्त्तव्यः ।
 तथा च कालिकापुराणे ।

मण्डलानि तथा सप्त षोडशांगुलमानतः ।
 तावदन्तरतो गच्छेद्भूत्वा नवदृशे क्षिपेदिति ॥
 निःक्षेपानन्तरम्परीक्षकस्य कर्त्तव्यमाह नारदः । तस्यैव
 मुक्तपिण्डस्य कुर्यात् करनिरीक्षणमिति शुद्धाशुद्धपरिज्ञा-
 नार्थमिति शेषः । तत्राशुद्धिप्रत्यायकानि लक्षणानि स एवाह ।
 पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु ततोऽन्यत्रापि लक्षयेत् ।
 मण्डलं रक्तसंकाशं यत्रान्यद्वाग्निसम्भवम् ॥
 समविशुद्धस्तु विज्ञेयो सत्यधर्भव्यवस्थित इति ॥
 यस्य करतलयोर्मध्ये यत्र कश्चिदग्निकारितं स्फोटाद्युप-
 लभ्यते तमशुद्धं विजानीयादित्यर्थः । यस्य पुनर्नोपलभ्यते
 स शुद्धो ज्ञेयः । अत एव विष्णुः ।

यो हस्तयोः कचिद्दग्धसमशुद्धं विनिर्दिशेत् ।

न दग्धः सर्वथा यस्तु स विशुद्धो भवेन्नर इति ॥

दग्धादग्धमन्देहे नारद आह ।

यदा तु न विभाव्येते दग्धाविति करौ तदा ।

व्रीहीनतिप्रयत्नेन सप्त वारांस्तुमर्दयेत् ॥

मर्दिते यदि नो दग्धः सभ्यैरेवं विनिश्चितः ।

शोध्यः शुद्धः स संस्कृत्य दग्धो दण्ड्यो यथाक्रममिति ॥

न विभाव्येते न निश्चीयेते । व्रीहियवयोर्मर्दने विकल्प-
माह पितामहः ।

ततस्तद्वस्तयोः प्रास्येव्रीहीन्वा यदि वा यवान् ।

निर्विशङ्केन तेषान्तु, हस्ताभ्यां मर्दने कृते ॥

निर्विकारे दिनस्यान्ते शुद्धिन्तस्य विनिर्दिशेत् इति ।

प्रास्येत्प्रक्षिपेत् ।

निर्विकारे दिनस्यान्ते शुद्धिन्तस्य विनिर्दिशेत् ।

निर्विकारे करतलद्वये स्थिते सायंकाले शोध्यस्य शुद्धिं
निर्दिशेदित्यर्थः । केचिन्निर्विकारो यदा हस्त इति पठन्त
तन्मते मर्दनानन्तरमेव शुद्धिरवधारणीया । सायंकाललक्षण-
कालबोधकचनाभावात् । ननु दिनस्यान्त इति पाठे सुक्ताग्निं
सूदित व्रीहिं रित्यादियाज्ञवल्कावचनेन विरोधः । तच्चा-
नन्तर्यवाचिक्ता प्रत्ययस्य सुक्तेति प्रयोगेन कृतव्रीहिमर्दनयोः
करयोर्विकारस्यादर्शने तत्तलोहपिण्डन्यासानन्तरमेव शुद्धे-
रवधारणीयत्वोक्तैरिति चेन्न । समानकर्तृकयोः पूर्वकाल
इति पाणिनीयवचनेन क्ताप्रत्ययस्य पूर्वकालवाचित्वावधा-
रणात् । हरियोजनयागस्य "संज्ञावस्तुग्विमोकाभ्यां व्यवधा-

नेन परिधिप्रहरणानन्तर्याभावेऽपि वेदे प्रकृत्य परिधीत् जुहो-
तीतित्यत्र क्ताप्रत्ययदर्शनात् । लोकेऽपि उपवेशनक्रियः प्रारब्ध-
वधनेन गमनस्य भोजनानन्तर्याभावेऽपि भुक्त्वा व्रजतीतिक्ता-
दर्शनाद्वातीनान्तर्यवाचकत्वं क्ताप्रत्ययस्य । किञ्च क्ताप्रत्य-
यस्यानन्तर्यवचनत्वे वृहस्पतिसर्वाधिकरणविरोधः स्यात् । तत्रा-
पि क्ताप्रत्ययस्य पूर्वकालवचनत्वाभिधानात् । तथा हि । वाज-
पेयेनेष्टा वृहस्पतिः सवेन यजेतेति श्रूयते तत्र संशयः । स किं
वाजपेये शरदि वाजपेयेन यजेतेत्यनेन विहितो यः शरत्का-
लसंस्मिन् कर्त्तव्यः । आहोस्वित्स्वकाले वसन्ते कर्त्तव्यः । तत्र
वृहस्पतिवचनस्यानमत्वं तावत्पूर्वमुक्तम् । तच्चाहं अङ्गिकाले
अङ्गिना सह प्रयोक्तव्यं इतरेषामङ्गानामङ्गिकालं मनुष्ठीयमा-
त्वादिति पूर्वः पक्षः । राष्ट्रान्तस्तु पूर्वकालवाचिक्ताप्रत्यये-
न साङ्गे वाजपेये निवृत्ते सति पश्चात्कर्मान्तरत्वेन वृहस्पति-
सवस्य विहितत्वात् । यद्यङ्गिना सहैकप्रयोगः स्यात् । तदा
क्ताप्रत्ययप्रापितः पूर्वोत्तरकालविभागो बाधेत मनुष्ठीयमा-
सह प्रयोक्तव्यानामङ्गानां वाजपेये निवृत्ते पश्चात् विधानं
श्रुतम् । ततः प्रयोगेऽवश्यं भाविनि सति स्व-स्व-चोदकप्रापिते
काले तदनुष्ठानं युक्तम् । वृहस्पतिसवस्य ज्योतिष्टोमविका-
रत्वाद्दसन्तकालचोदकप्राप्तः वाजपेयेन सह प्रयोगैव शरदि
वाजपेयस्य विहितत्वाद्वृहस्पतिसर्वोऽपि शरदि प्रसज्येत ।
तथा च वाजपेये वृत्ते कर्त्तव्यो वृहस्पतिसवस्तदनन्तरं
कालातिक्रमकारणस्यातिदेशज्ञतस्य वसन्तकाललक्षणाङ्गोप-
संहारस्य सत्त्वात् तदुत्तरवसन्तकाले कर्त्तव्यः । १-क्तापूर्वकाल-
तायां स्मर्यते नानन्तर्यं ननु सर्वत्रामी पूर्वप्रधानाः पूर्वजनयि-

तव्यं रक्षन् पूर्वकाशीनेन साङ्गप्रधानागुष्ठानेन फलापूर्वकं
निघ्नन्त्वादुत्तरकाशीनमङ्गं निरर्थकमेव स्थादिति चेन्न ।
तस्यैवापूर्वस्थानेनातिप्राबल्यदृश्याः कल्पनीयत्वात् । तच्चा-
न्नाग्निः काले ऽगुष्ठानं किन्तु स्वकाश एवेति स्थितम् । तद-
नेन विरोधवारणाय पूर्वकालत्वमेवार्थः । तथा च न कोऽपि
विरोध इति सर्वत्र सुस्थम् । केषुचिन्निमित्तेषु पुनरग्नि-
धारणं कर्तव्यम् । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुनर्हरेदिति ।

यदा गच्छतोऽन्तराष्टममण्डलादर्वाक् पिण्डः पतति दग्धा-
दग्धत्वे वा सन्देहस्तदा पुनर्हरेदित्यर्थः । इदम् । यदि हस्तयो-
र्न दाहस्तदा वेदितव्यम् । दाहेत्वमुद्धिदेव तथा च नारदः ।

यस्त्वन्तरा वा पतति दग्धश्च तद्विभाव्यते ।

पुनर्वां हारयेदग्निं स्थितिरेषा दृढीकृतेति ॥

हस्तयोरन्वत्त दग्धविभावनेऽपि पुनर्धारणं कार्यमित्याह ।
कात्यायनः । प्रखलत्वभियुक्तत्वेत् स्थानादन्यत्र दह्यते ।

न तं दग्धं विदुर्देवास्तस्मै भूयोऽपि दापयेदिति ॥

भूयोऽपि पुनरपीत्यर्थः । इत्यग्निविधिः । अथ जल-
विधिस्तत्र पितोमहः ।

तोयस्थानतः प्रवक्ष्यामि विधिं खड्गं सनातनम् ।

मण्डलं धूपदीपाभ्यां कारयेच्च विचक्षणः ॥

शरान् संपूजयेद्भक्त्या वैणवश्च धनुस्तथा ।

मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च ततः कर्म समाचरेत् इति ॥

धूपदीपाभ्यां शरान् संपूजयेदित्यन्वयः । जलसमीपे

संस्कृतायाम्बुवि मण्डलं कृत्वा तत्र शरादिकं संपूज्य प्रयोगा-
रम्भः कार्य इत्यर्थः । धनुषः प्रमाणमाह नारदः ।

क्रूरन्धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् ।

मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेव ज्ञेयो धनुर्विधिरिति ॥

सप्तशतं सप्ताधिकशताङ्गुलम् । एवं षट्शतं पञ्चशतञ्च ।

लक्ष्यस्थानञ्च स एवाह ।

मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् ।

हस्तानान्तु शते सार्धं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ।

न्यूनाधिके तु दोषः स्यात् क्षिपतः सायकांस्तथेति ॥

शराश्चा नायसाया वैणवाश्च कर्त्तव्या इत्याह कात्यायनः ।

शरांश्चानायसायांस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये ।

वैणुकाण्डमयांचैव क्षेप्ता तु सुदृढं क्षिपेदिति ॥

क्षेप्ता च क्षत्रियस्तदृत्तिर्ब्राह्मणो वा कार्य इत्याह ।

पितामहः । क्षेप्ता च क्षत्रियः कार्यस्तदृत्तिर्ब्राह्मणोऽथवा ।

अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासस्तथा शुचिरिति ॥

शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रिततोरणं मण्डलं समीपे कार्यमित्याह ।

नारदः । गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।

कुर्वीत कर्णमात्रान्तु भूमिभागे समे शुचाविति ॥

उपादेयानुपादेय जले विविनक्ति पितामहः ।

स्थिरे तोये निमज्जेत्तु न ग्राहिणि न चाल्पके ।

दृष्टशैवालरहिते जलौकामत्स्य वर्जिते ॥

देवखातेषु यन्तोयं तस्मिन् कुर्व्याद्विशोधनम् ।

आहर्ष्यं वर्जयेन्नित्यं शीघ्रगासु नदीषु च ।

आविशेदमले नित्यमूर्मिपङ्कविवर्जिते ॥

ग्राहिणि ग्राह्यस्यजलजन्तु युक्ते । ग्राहार्थं नद्यादित
ग्राह्यस्य महति कटाहादौ ग्राह्यस्य स्थापितम् । नारदः ।

नदीषु नातिवेगासु तडागेषु सरःसु च ।

क्षुद्रेषु स्थिरतोयेषु कुर्वाण्युसां निमज्जनमिति ॥

नातिवेगासु अतिवेगासु अवस्थित्ययोग्यासु । विष्णुः । पङ्क-
शैवालदुष्टग्राह्यमत्स्य जलीकादिविवर्जितान्भसि इति । तत्र
उदके प्राङ्गुलिकावको वरुणपूजयेदित्वाह । स एव ।

गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरहृतादिभिः ।

वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहित इति ॥

ततो दृढकायः कश्चिदपुरुषो नाभिमात्रजले स्थापनीय
इत्यपि स एवाह ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो रागद्वेष-विवर्जितः ।

नाभिमात्रे जले स्थाप्यः पुरुषः स्थाप्यवहली ॥

तस्योदरं प्रतिसंगृह्य निमज्जेदभिशापवानिति ॥

पितामहोऽपि । स्थापयेत्प्रथमतो ये सन्भवत्पुरुषं वृषः ।

आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्ये तु कारिणमिति ॥

सन्भवत्पुरुषं सन्भवत्समन्वितं पुरुषं कारिणं दिव्यकारिणं
शोध्यमिति यावत् । अनेन पुरुषेण यज्ञियदृष्टजातां धर्म-
स्थूणामवष्टभ्य स्थातव्यं तथा च स्मृतिः ।

उदके प्राङ्मुखस्त्रिष्टेर्धर्मस्थूणां प्रगृह्य चेति ।

ततः प्राङ्गुलिकावको धर्मवाहनादिहोमान्तं कृत्वा शोध्य-
शिरसि च पत्वारोपणं विधाय जलाभिमन्त्रणं कुर्वीत । तथा
च पितामहः ।

ततस्त्रिवाहवेदेवान् सकलश्चातुसन्त्रयेदिति ।

देवतावाहनं पूर्वीक्तस्य सकलदिव्यसाधारणस्य प्रतिष्ठा-
पत्रबन्धनान्तस्य कर्मजातस्योपलक्षणम् । सलिलप्रक्षयं सलिल-
देवताभूतस्य वरुणस्याप्युपलक्षणम् । जलाभिमन्त्रणमन्त्रं
विष्णुराह ।

त्वमम्भः ! सर्वभूतानामन्तश्चरसि सान्निवत् ।

त्वमेवाम्भो ! विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिग्रहोऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति ।

तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्मात् मर्हसि इति ॥

पितामहोऽपि । तोय ! त्वं प्राणिनां प्राण ! छटेराद्यन्तु निर्मितम् ।

शुद्धेस्त्वं कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनान्तथा ।

अतस्त्वं दर्शयाम्भानं शुभाशुभपरीक्षणे इति ॥

अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्पतुल्यार्थत्वात् । वरुणाभिमन्त्रण-

मन्त्रः शङ्खलिखिताभ्यां दर्शितः । सदसञ्च त्वमेव वरुण ! उभयोः

प्रतिष्ठितस्त्वयि सत्यन्विदन्देववरुण ! त्वमेव तद्गूह्यं वरेण्य !

तदादि शस्वेति । नारदोऽपि ।

सत्यावृतविभागस्य तोयाग्निस्पृष्टकृत्तमौ ।

अग्नश्चाग्निर्भूद्यस्मात् तस्मात्तोये विशेषतः ॥

क्रियते धर्मतत्त्वज्ञैर्द्रूपितानास्त्रिशोधनम् ।

तस्मात्सत्येन भगवन् ! जलेश ! तातु मर्हसि इति ॥

अनयोरपि विकल्पः । ततः प्र. षड्विवाकेऽभिमन्त्रिते ज-

ले शोध्यं प्रवेशयेदित्याह कात्तिकपुराणे व्यासः ।

तास्येनं वरुण ! त्वञ्च अस्मादेवाभिशापतः ।

शुद्धस्वेदति कारुण्यादभिमन्त्र्य जले क्षिपेदिति ॥

तास्ये नमित्यादिनाऽतिकारुण्यादित्यन्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य-

जले पुरुषं प्रवेशयेदित्यर्थः । अयञ्च मन्त्रः पूर्वोक्तेन जलाभि-
मन्त्रेण वैकल्पिकः । शोथोऽपि जलाभिमन्त्रणो जलं प्रवि-
शेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

मत्थेन मामभिरक्ष त्वं वरुणो त्वमिशाप्यक्षम् ।

नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोदजलं विशेत् इति ॥

हे वरुण ! मां त्वं सत्थेनाभिरक्षेत्यनेन मन्त्रेण कमुदकं
अभिशाप्य अभिमन्त्र्य नाभिदघ्नोदकस्थस्य नाभिप्रमाणोदकस्थि-
तस्य पुरुषस्योद गृहीत्वा शोथो जलं विशेत् । जले निमज्जे-
दित्यर्थः । ततः पूर्वोक्ते लव्यस्थाने शरत्त्रयं प्रतिपेदित्याह ।
वृहस्पतिः । अमुं प्रवेश्य पुरुषं प्रेषयेत्सायकत्रयमिति ।

कालविशेषे देशविशेषे च शरप्रक्षेपनिषेधमाह स एव ।

इषून् निःक्षिपेद्विद्वान्मारुते वाति वै भृशम् ।

विषमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थाणु समाकुले ।

तृणगुल्मलतावल्ली पङ्कपाषाणसंयुत इति ॥

तदनन्तरं कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः ।

समकालमिषुं सुक्तमानीयान्यो जवी नरः ।

गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥

इति अयमर्थः । त्रिषु शरेषु सुक्तेषु एको वेगवान् मध्यम-
शरपातस्थानंगत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति अन्यस्तु पुरुषो वेग-
वान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति । एवं स्थितायां
तृतीयस्यां करतालिकायां शोथः नाभिप्रमाणोदकस्थितस्य
पुरुषस्योद गृहीत्वा निमज्जति । तत्समकालमेव तोरणमूल-
स्थितोऽपि द्रुततरं मध्यमशरपातस्थानङ्गच्छति शरग्राही च

तस्मिन् प्राप्ते द्रुततरन्तोरेषमूलं प्राप्यान्तर्जलगतं शोधं यवि
न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति तथा च कात्यायनः ।

क्षिप्तेषु मज्जनं कार्यं गमनं समकालिकमिति ।

एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन ।

शरान्तुश्चापि कर्तुं च समङ्गमनमज्जनम् ।

गच्छेत्तोरणमूलान्तु लब्धस्थानञ्चवी नरः ॥

तस्मिन् गते द्वितीये तु वैगमादाय सायकम् ।

गच्छेत्तोरणमूलान्तु यतः स पुरुषो गतः ॥

आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जलम् ।

अ तर्जलगतं सस्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत् इति ॥

नारदोऽपि । शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जव समन्वितः ।

गच्छेत्परमथा शक्त्या यत्नासौ मध्यमः शरः ॥

मध्यमं शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः ।

प्रत्यागच्छेत्तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥

अग्रे पितामहवदेव कश्चित्पितामहवाक्यमपि शरप्रक्षेप-
णादि नारदवदेव वदन्ति । त्रिषु मुक्तेषु मध्यमः शरो ग्राह्यः ।
तथा च स्मृतिः ।

तेषाञ्च प्रेषितानाञ्च शराणां शास्त्रचोदनात् ।

मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः पुरुषेण बलीयसेति ॥

तत्रापि व्रतनस्थानादानेतव्यो न सर्पश्चस्थानात् ।

सस्य च पितामहः । शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणान्तु विवर्जयेत् ।

सर्पन् सर्पन् शरो यायादूरादूरतरं जेत इति ॥

स्थानान्तरगमने चाशुद्धिः तथा च नारदपितामहौ ।

अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाग्रस्याप्यदर्शनात् ।

स्थानाद्वान्यत्र गमनं यस्मिन् पूर्वं निवेशित इति ॥
एकाग्रस्यापि दर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रायेण । तथा च
ज्ञात्यायनः ।

शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका ।
अश्वं प्रवेशने यस्य शुद्धन्तमपि निर्दिशेत् इति ॥
इत्युदकविधिः । अथ विषविधिः । तत्र नारदः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विषस्य विधिसुत्तमम् ।
यस्मिन् काले यथा देयं यादृशं परिकीर्तितम् ॥
यावन्मात्रं समुद्दिष्टं धर्मतत्त्वानुवेदिभिः ।
तोलयित्वेष्वितं काले देयमेतद्विभागमे ॥
नापराज्ज्ञेन मध्याह्ने सन्ध्यायाश्च विवर्जयेत् ।
शार्ङ्गं हैमवतं शस्तं गन्धवर्णं रसान्वितम् ॥
अलत्रिममसंमूढमन्त्रोपहतञ्च यत् ।

वर्षे चतुर्युवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्च यवाः स्मृताः ॥

हेमन्तौ सौ सप्त यवा शरद्वल्पा ततोऽपि हीति ।

हिमागमे हेमन्तशिशिरयोः शार्ङ्गं षड्विंशवम् । हैमवतं
हिमालयोद्भवम् । हेमन्त इति हेमन्तशिशिरयोर्ग्रहणम् ।
हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति श्रुतेः । वसन्तस्य सर्वसाधारण-
त्वात् । तथापि सप्त यवाः शरदि ततोऽप्यल्पा षट् यवेत्यर्थः ।
वत्सनाभोऽपि ग्राह्य इत्याह पितामहः ।

यवाः सप्त प्रदातव्याः शुचिहेतोर्न संशयः ।

ऋक्षिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य चेति ॥

यवाः सप्तेति शीतलकालविषयं ।

राजौ तु पश्चिमे भागे विषन्देयं सुशीतलमिति ।

पूर्वोदाहृतवचनात् । वर्णविषमाह पितामहः ।

चारितानि च जीर्णानि कृमिमाणि तथैव च ।

भूमिजानि च सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत् इति ॥

नारदोऽपि । भट्टश्च चारितस्यैव धूर्पितं मिश्रितमथा ।

कालकूटमलावृक्षं विषं यत्नेन वर्जयेत् इति ।

वत्सनाभस्वरूपमाह कात्यायनः ।

वत्सनाभनिभम्पीतं वर्णज्ञानेन निश्चितम् ।

शुक्तिशृङ्गाक्षन्तिभङ्गे विद्यान्तवत्सनाभकम् ॥

मकक्षीरसमायुक्तं स्वच्छं कुर्वीत तत्क्षणात् ।

वाद्यमेवं समाख्यातं लक्षणं धर्मसाधकैरिति ॥

शार्ङ्गस्वरूपमाह स एव ।

अजाशृङ्गनिभं श्यामं सुपीतं शृङ्गसम्भवम् ।

भङ्गे च शृङ्गवेराभं ख्यातमच्छार्ङ्गिणं विषम् ॥

रक्तस्थमसितं कुर्ष्यात्कठिनस्यैव तत्क्षणात् ।

क्षणेन विधना ज्ञेयं विषन्दिध्यं विशीरैरिति ॥

शृङ्गवेराभम् शार्ङ्गकतुल्यम् । भङ्गे शार्ङ्गकतुल्यं सुपीतं
मित्यन्वयः । शार्ङ्गिणं शृङ्गिणं सखन्धि । इत्यनपत्य इति
प्रकृतिवद्भावाच्च टिलोपः । यद्रक्तस्थमल्लक्षणाद्रक्तमसितं कुर्ष्य
इति सखन्धिः । विषश्च हृतश्रुतन्देयमित्याह नारदः ।

विषस्य पलषड् भागाद्भागो विंशतिमक्षु यः ।

तमष्टभागहीनन्तु शोष्ये दद्यात् हृतश्रुतमिति ॥

पलस्यात्र चतुःसुवर्णिकस्तस्य षष्ठोभागो दश भावा दश यवा
भवन्ति । त्रियवन्त्येकलक्षालम् । पञ्चलक्षालको माष इत्येको
माषः । पञ्चदश यवा भवन्ति । पञ्चदशानां माषाणां यवाः स

द्विशतं भवन्ति । पूर्वे च दश यथा इति षष्ठ्यधिकशतं यथाः
पलस्य षष्ठो भागस्तस्य द्विशतितमो भागोऽष्टौ यथाः तस्या-
ष्टमभागहीनः एकयवहीनः तं विंशतितमन्नागं सप्तयवं
तप्तुतन्दद्यादित्यर्थः । एतच्च विषाखिशङ्गुणं ग्राह्यमित्यप्याह
नारदः ।

पूर्वाह्णे शीतले देशे विषन्देयन्तु देहिनाम् ।

एतेन योजितं सत्त्वं पिष्टान्निशङ्गुणात्तितम् ॥

कात्यायनोऽपि । पूर्वाह्णे शीतले देशे विषन्देयन्तु देहिनाम् ।

विषेण योजितं सत्त्वं पिष्टं निशङ्गुणात्तितमिति ॥

एतच्च विषं सोपवासेन प्राङ्निवाकेन पूर्वोक्तदिश्यदेशे
काले देवद्विजसन्निधौ शिवपूजां कृत्वा तत्पुरतो विषं स्थाप-
यित्वा धर्मावाहनादिशोध्यश्चिरसि प्रतिष्ठापत्तन्निधाय विष-
मभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुखाय उदङ्मुखेन प्राङ्मुखेन वा दे-
यमित्याह नारदः ।

दद्याद्विषं सोपवासो देवब्राह्मणसन्निधौ ।

धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥

द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विषः समाहित इति ॥

अभिमन्त्रणमन्त्रमाह विष्णुः ।

विषत्वाद्विषमत्वाच्च कूरत्वात्सर्वदेहिनाम् ।

त्वमेव विष ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिग्रहोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।

तदेनं संशयादद्यात्तर्जतस्कान्तु मर्हसीति ॥

नारदोऽपि । विष ! त्वं ब्रह्मण्यः पुनः सत्यधर्मे अवस्थितः ।

शोधयेनं नरं पापात्म्येनास्याद्यतन्मवेति ॥

अनयोरेकार्थाद्विकल्पः । शोधयस्याभिमन्त्रणमन्त्रमाह
याज्ञवल्क्यः ।

विष ! त्वं ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।

त्रायस्वास्मादभीशापात्म्येन भव मेऽद्यतम् ॥

इति पितामहोऽपि ।

दीयमाने करे कृत्वा विघ्नन्तु परिशापयेत् ।

विष ! त्वं ब्रह्मणा खट्वं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥

पापेषु दर्शयात्मानं शुद्धानामद्यतन्मव ।

अनयोरपि विकल्पः । अभिमन्त्रणानन्तरकर्त्तव्यमाह या-
ज्ञवल्क्यः ।

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्विमयेनजमिति ।

शुद्धिप्रकारमाह ढहस्यतिः ।

विधिदत्तं विषं येन जीर्णमन्त्रौषधैर्विना ।

स शुद्धः स्यादन्यथा तु दण्डो दायिष्य तद्वनमिति ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

यस्य वेगैर्विना जीवेच्छुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् इति ।

वेगो नामधातोः धात्वन्तरप्राप्तिः । धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्वि-
षवेग इति स्मृत इति वचनात् । धातवश्च त्वगादयः सप्त त्वग-
सृङ्गांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातव इति वचनात् । विष-
वेगाश्च सप्त तेषां लक्षणाणि विषतन्त्रे दर्शितानि ।

वेगो रोमाश्च माद्यो रचयति विषजः स्वेदवक्रोपशोषौ ।

तस्योर्ध्वं सत्परी द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ ।

यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयति विवशतां कण्ठभङ्गश्च चिकाम्

पष्ठो निःश्वासमोहो वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्येति ।
 गोध्नश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः । अतएव पितामहः ।
 त्विरात्रं पञ्चरात्रं वा पूरुषैः स्वैरधिष्ठितम् ।
 कुहकादि भयाद्राजा धारयेत् कुहकारिणम् ॥
 औषधीं मन्त्रयोगांश्च मण्णीनय विषापहान् ।
 कर्तुः शरीरसंस्थान् गूढोत्पन्नान् परीक्षेद्देति ॥
 दिनान्तपर्यन्तं विषवेगकृतातीतं सुखेन यदि जीर्यते ।
 विग्रुहमिति तं ज्ञात्वा दिवसान्ते विसर्जयेत् ॥
 पितामहोऽपि ।
 भक्षिते यदि सः सुख्यो मूर्च्छाच्छर्दिबिबर्जितः ।
 निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्दिशेत् इति ॥
 नारदोऽपि । छाया निवेशितो रक्ष्यो दिनशेषमभोजनम् ।
 विषवेगकृतातीतः शुद्धोऽसौ मनुजवतीति इति ॥
 मिताक्षरायान्तु ।
 पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् ।
 तदा भवति स शुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितमिति ॥
 नारदवाक्यं पठित्वा विषे पीते यावत्करतालिकाशतपञ्चकं
 कियते तावत्कालम्विर्विकारश्चेच्छुद्धः अनन्तरन्तु चिकित्स-
 नीयः । यानि तु दिनान्तावधिबोधकानि पितामहादिवच-
 नानि तान्यल्पमात्रविषयाणीत्युक्तम् । इति विषविधिः ।
 अथ कोशविधिः । तत्र नारदः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिसुत्तमम् ।

शास्त्रविद्विर्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधिनम् ॥

पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्थ च ।

सशूकस्याऽव्यसनिनः कोशपानम्विधीयते ॥

इच्छतः अह्वानस्य देवब्राह्मणैः सन्निधाविति ।

सशूकस्य असत्येन दिव्यकरणेऽनिष्टशङ्कायुक्तस्य कोश-
पानम् । उग्रदेवतास्नानोदकपानं देवतास्नानोदकश्च प्रहृति-
तयं ग्राह्यमित्याह विष्णुः । उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानो-
दकात्प्रहृतिवयम्विर्वेदिदम्या न कृतमिति व्याहरन्देवताभि-
मुख इति । याज्ञवल्क्येऽपि ।

देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् ।

संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलान्तु प्रहृतिवयमिति ॥

उग्रान्देवान्दुर्गादित्यादीन् । तेषामन्यतमं देवं ग्राह्य-
वाकः सोपवासो गन्धपुष्पादिभिः सम्पूज्य स्नापयित्वा तत्स्ना-
नोदकं दिव्यदेशन्नरोदित्यर्थः । नीत्वा च तत्र निधाय घर्मा-
वाहनादि शोध्यशिरसि पत्वारोपणान्तं सर्वदिव्यसाधारणवि-
धिस्त्रिधाय देवतायतनसमीपे मण्डलश्च विधाय तत्र शोध्यं
ग्राह्यमुखं स्थापयित्वा तमसत्येनैतद्विव्यकरणेऽनिष्टं संश्राव्य-
जलविधावुक्तेन तोयत्वं प्राणिनां प्राण इत्यादिना मन्त्रेणाभि-
मन्त्र्य पूर्वनिहितोदकात् प्रहृतिवयं पाययेत् । शोध्यञ्च जल-
विधावेवोक्तेन सत्यावृतविभागस्येत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य-
पिबेत् । तथा च नारदः ।

तमाह्वयाभिश्चस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।

आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रहृतिवयमिति ॥

पितामहोऽपि ।

प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रकृतितयम् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन स्नानमात्रं चिरं शुचिमिति ।
 कारिणं दिव्यकारिणं शोध्यमिति यावत् । पूर्वोक्तेन
 सकलदिव्यसाधारणतया प्रागुक्तेनेत्यर्थः । नारदोऽपि ।
 अर्चयित्वा तु तं देवं प्रक्षाल्य सलिलेन तु ।
 एनञ्च आवयित्वा तु पाययेत्प्रकृतितयमिति ॥
 एनः पापम् । तच्च तत्प्रलापाभिधानमुखेन तेनैव दर्शितः ।
 स्वेच्छयायः पिबेत्कोशन्न कश्चिद्दूषितो नरः ।
 न संवदेन्नरो लोभात् क्षत्री भवति दुर्मतिः ।
 जानातः कामकारेण कोशम्पीत्वा विसंवदेत् ॥
 हरिद्रो व्याधितो मूर्खः सप्तजन्मानि जायत इति ॥
 सुशिरस्केऽभियोगे अभियोक्तुः आय्यमनिष्टमप्याह स एव ।
 बलत्कोशं हि यो दत्वा हितमिच्छेत चात्मनः ।
 स विनाशी भवेत्तस्य तच्च कार्यं न सिद्ध्यतीति ॥
 एवं यस्य कस्य चिदुग्रदेवस्य स्नानोदकमाहृत्य कोशानु-
 ष्ठाने प्राप्ते नियमार्थमाह पितामहः ।
 भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलमिति ।
 समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
 दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
 भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेदिति ॥
 उग्रदेवतायुधानि स्नापयित्वा तदुदकं स्वल्पेऽपराधे पाय-
 येत् । तथा च कात्यायनः ।
 स्वल्पेऽपराधे देवाणां पाययित्वाऽऽयुधोदकम् ।
 पाण्डोविकादे चाशुद्धो नियम्य शुचिरन्यथेति ॥

पायः पाययितव्यः । नियम्यो दण्डः । आयुधग्रहणं
ताम्बादिनिर्मितादित्यमण्डलस्याप्यपलक्षणम् । अतएव वृह-
स्यतिः । यङ्गुक्तः सोऽभियुक्तं स्यान् देवायुधमण्डलम् ।

प्रत्नात्य पाययेत्तस्माज्जलात्तुं प्रवृत्तित्वमिति ॥

अत्र विशेषमाह पितामहः ।

दुर्गायाः पाययेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् ।

अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि त्विति ।

कृतकोशपानस्य किं तत्कारमेव शुद्धिर्नेत्याह कात्यायनः ।

अथदैवविसंवादा स्निग्धमाहन्तु दापयेत् ।

अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दण्डमेवचेति ॥

दैवविमत्वाद् दैविकव्याध्युद्भवः । दैविकं व्याध्यादयोऽपि
स एव दर्शयति ।

ज्वरातिमारविस्कोटा' शूलास्थिपरिपीडनम् ।

नेत्ररुग्भालरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ।

शिरोरुभुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणामिति ॥

शुद्धिका जावधिं विष्णुरथाह ।

यस्य पश्येद्विसप्ताहात् त्विसप्ताहादथापि वा ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमथापि वा ॥

तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विवर्जयेत् ।

दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्याद्द्वार्मिको नृप इति ॥

पितामहोऽपि । त्विरात्रात्मपरात्रादा द्विसप्ताहादथापि वा ।

वैकृतं यस्य वृश्येत पापकृत्स्नं तु मानवः ॥

तस्यैकस्य न सर्वस्य जन्मस्य यदि तद्भवेत् ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं सैव तस्य विभावनेति ॥

तद्रोगादिवैकृतं कृतकोशपानस्यैकस्य यदि भवेत् तदैव स पापकृदिति न किन्तु तदीय सर्वस्य जनस्य मध्येऽपि यदि कस्यचिद्भवेत् तदापीत्यर्थः । अतएव वृहस्पतिः ।

सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्त्तिर्न प्रजायते ।

पुत्रदारधनानाञ्च स शुद्धः स्यान्न मंशय इति ॥

यान्नवल्लोऽपि । अर्वाक्चतुर्दशादङ्गो यस्य नो राजदैविकम् ।

व्यसनञ्जायते घोरं सशुद्धः स्यान्न संशय इति ॥

एतेषाञ्च त्रिरात्रादीनां पक्षाणाम् अभियोगाल्पत्वमहन्वाभ्यां व्यवस्था ज्ञातव्या अवधेरूर्ध्वन्तु रोगाद्युल्लवेऽपि न पराजयः । तथा च नारदः ।

ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतन्तु मरुद्भवेत् ।

नाभियोज्यस्तु विदुषा कृतकालव्यतिक्रमादिति ॥

अत्र द्विसप्ताह इत्यवधिकालमात्रोपलक्षणम् । कृतकालव्यतिक्रमहेतोरभिधानात् । तेनैकविंशतिरात्रस्यावधिकालत्वा-अययो चतुर्दशरात्रादूर्ध्वमपि वैकृतोत्पत्तौ पराजयः एवं त्रिरात्र सप्तरात्रात्प्रागपि वैकृतोत्पत्तौ न पराजय इति सिद्धम् । इति कोशविधिः । अथ तण्डुलविधिः । तत्र पितामहः ।

तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिम्भक्षणचोदितम् ।

चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्वेति विनिश्चय इति ॥

चौर्यग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् । तदूर्ध्वार्धस्य तण्डुला इति धनविवादे कात्यायनेनोक्तत्वात् । पूर्वोदर्यत्कर्त्तव्यं तत्स एवाह ।

तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।

अन्त्ये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥

स्नानोदकेन सन्निधानं रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।

आवाहनादिपूर्वन्तु कृत्वा रात्रौ विधानत इति ॥

शुचिः प्राङ्निवाकः सूर्यस्थाने धर्मावाहनादिहोमान्
सर्वदिव्यसाधारणविधिं कृत्वा आदित्यस्नानोदकेन शुक्लान्
शालितण्डुलानां प्राप्य रात्रावेव कृत्वा तथैव प्रातःकालपर्यन्तं
स्थापयेदित्यर्थः । स्नानोदकं देवताया इत्याह । कात्यायनः ।

देवतास्नानपानीयं दिग्धतण्डुलभक्षणे इति ।

प्रातः कर्त्तव्यमपि स एवाह ।

प्रभाते कारिणे देया आदित्याभिमुखायत्विति ।

कारिणे शोधाय । देयाः तण्डुला इत्यनुषङ्गः । भक्षणेन
सोपवासेन सूर्यालयमध्य एव कर्त्तव्यमित्याह वृहस्पतिः ।

सोपवासः सूर्यग्रहे तण्डुलान् भक्षयेच्छुचिरिति ।

शोध्यानुष्ठेयमनुवादव्याजेन दर्शयति स्नामहः ।

प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ।

तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रं निष्ठीवयेत्तत इति ॥

भक्षयित्वा भक्षणं कारयित्वा । हेतुमतोऽणिजन्तस्य भक्षे-
रयं प्रयोगः । पत्रं विशेषं स एवाह ।

भुर्जस्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्यत्विति ।

शुद्धशुद्धवधारणोपायं स एवाह ।

शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते ।

गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् इति ॥

वृहस्पतिरपि ।

शुद्धः स्याच्छुक्लनिष्ठीवी रक्तमिश्रे तु दोषभागिति ।

कात्यायनोऽपि ।

शुक्ल निष्ठीवनाच्छुद्धो नियम्यो शुचिरन्यथेति ।

इति तण्डुलविधिः ।

अथ तप्तमाषविधिः ।

तत्र पितामहः । तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् ।

कारयेदायसम्पन्नं तान्नं वा षोडशाङ्गुलम् ॥

चतुरङ्गुलखातन्तु ऋणमयं वापि मण्डलम् ॥

कर्षषोडशांशप्रमितं मण्डलं सूर्य्यमण्डलाकारं वर्तुलमिति
दावत् । एतादृशं पात्रं दृततैलाभ्यां पूरयेदित्याह स एव ।

पूरयेद्दृततैलाभ्यां पलैर्विंशतिभिस्तु तत् ।

सुवर्णं माषकन्तस्त्रिं सुतप्ते निःक्षिपेत्ततः ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूलेन तप्तमाषकमुद्धरेत् इति ॥

सुवर्णं माषकङ्कर्षषोडशांशप्रमाणम् । सुवर्णग्रहणं रूप्य-
माषनिवृत्त्यर्थम् । तन्माषपरिमितं हिरण्यं तान्नं वा पिण्डी-
कृत्य निःक्षिपेत् । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूलेन अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमाभि-
रित्यर्थः । इदञ्च तप्तमाषोद्धरणम् । प्राङ्मुखेन दृततैल-
योक्तापे समारब्धे धर्मावाहनादिशोध्यशिरःपचारोपणान्तं
सर्वसाधारणं कर्म विधाय त्वमग्ने ! वेदास्त्यार इत्यादिना
अग्निदिव्यप्रकरणोक्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य कारयितव्यं शोध्यस्तु
याज्ञवल्क्योक्तेन त्वमग्ने ! सर्वभूतानामित्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्र्य
तप्तमाषमुद्धरेत् । अतएव वृहस्पतिः ।

समुद्धरेत्तैलदृतात्सुतप्तात्तप्तमाषकमिति ।

कल्पान्तरमाह स एव ।

सौवर्णो राजते तान्त्रे आयसे ऋणमयेऽपि वा ।

गव्यं दृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥

सौवर्णीं राजतीं ताम्बीमायसीं वा सुशोभनाम् ।

सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र सुद्रिकाम् ॥

भ्रमद्दीचितरङ्गाद्यो ज्ञानखस्यर्णगोचरे ।

परीक्षेदार्द्रपथेन चक्रकारं स घोषकमिति ॥

ततः प्राङ्मुखो धर्मावाहनादिपन्नारोपणान्तं साधा-
रणं कर्म कृत्वा दृढमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शितः ।

ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ।

परं पवित्रमस्तु दृढं त्वं यच्चकर्मसु ॥

दृढ पावक ! पापं त्वं हिमशीतोऽग्नौ भवेति ॥

ततः प्राङ्मुखः शोभ्येन त्वमग्ने ! सर्वभूतानामित्यादि
मन्त्रेणाभिमन्त्रणं कारयित्वा सुद्रिकां ग्राहयेदित्याह स एव ।

उपोषितन्तः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ।

ग्राहयेन्मुद्रिकात्तान्तु दृढमध्यगतन्तथा ॥

प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षका इति ॥

अत्र तर्जन्यैव सुद्रिकोद्धरणं कार्यं तस्याः परीक्षाभिधाना-
त्यक्तद्वयेऽपि शुद्धवधारणोपायं दृढस्मृतिराह ।

कराग्रं योऽनुधुनुयात् विस्फोटो वा न जायते ।

शुद्धो भवति धर्मेण पितामहवचो यथेति ॥

कालिकापुराणेऽपि । न धुनेयुः कराग्रन्तु यस्य रक्तं न जायते ।

विस्फोटाद्यैस्तथा दोषैः स शुद्धो यस्य चोन्नतमिति ॥

रक्तं रक्तवर्णम् । यस्य कराग्रं विस्फोटाद्यैरङ्गीतमित्य-
न्वयः । पितामहोऽपि ।

यस्य विस्फोटका नस्युः शुद्धोऽसादन्यथा शुचिरिति ।

इति तप्तमाषविधिः । अथायसविधिः ।

आयसं द्वादशफलकुटितम्कालमुच्यते ।

अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविक्षृतमिति ।

एवं त्रिधं फालगुणतिष्ठितेऽग्नौ प्रक्षिप्य प्राङ् विवाको धर्मावाह-
नादिशोध्यशिरःपचारोपणान्तं साधारणं कर्माकृत्या त्वमग्ने
इत्यादिना प्रागुक्तमन्त्रेणाभिमन्त्र्य शोध्येन त्वमग्ने सर्वभूताना-
मित्यादिना प्रागुक्तमन्त्रेणामन्त्रणां कारयित्वा लेहयेत् ।

तथा च स एव । अग्निवर्णं ततश्चौरञ्जिह्वया लेहयेत्सहत् ।

न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स क्षीयत इति ॥

इति फालविधिः । अथ धर्मजविधिः । तत्र पितामहः ।

अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।

हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां वृणामिति ॥

साऽसाभियोगेषु याचमानानामित्यर्थाभियोगेषु प्राय-
श्चित्तार्थिनां वृणामिति पातकाभियोगेषु एतद्विध्यं भवतीति
सूचितम् । धर्माधर्मप्रकारमाह स एव ।

राजतङ्कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् ।

लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितसितौ ।

अभ्युख्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥

सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मो सितपुष्पद्वयम् ।

एवं त्रिधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥

गोमयेन हृदा वापि पिण्डौ कार्थ्यौ समन्ततः ।

सङ्गाण्डके उपहृते स्याप्यौ चानुपलक्षितौ ॥

उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ।

आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालान् च पूर्ववत् ॥

धर्मावाहनपूर्वम् प्रतिष्ठापकं लिखेत् ।

यदि पाप विमुक्तोऽहं धर्मस्थायातु मे कदे ॥

इतिमन्त्रं विशोध्य ब्रूयात् । अहमिति मन्त्रलिङ्गात् ।

वृहस्पतिरपि । पत्रद्वये लेखनीयौ धर्मधर्मौ सितासितौ ।

जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः ॥

अमन्त्र्य पूजयेद्भक्तैः कुसुमैश्च सितासितैः ।

अभ्युक्ष्य पद्मगव्येन अतिगण्डान्तरितौ ततः ॥

समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।

ततः कुम्भातिगण्डमेकं प्रगृह्णीतानुयाचितः ॥

धर्मे गृहीते शुद्धः स्यात् संपूज्यश्च परीक्षकै रिति ।

जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्माप्रणामयथोपयमित्यादि सूक्तपठित
कण्डमन्त्रैः अन्यैर्वा आगमोक्तैः प्राणप्रतिष्ठमन्त्रैरित्यर्थः । ते च
शारदातिलके उक्ताः ।

पाशाङ्कुशपट शक्तिवाणीविन्दुविभूषितः ।

पाद्याः सप्त सकाराक्ताः व्योमसत्त्वेन्दुसंयुतम् ॥

तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात्ततो मुख्यपदम्भवेत् ।

प्राणा इति वदेत्पश्चादिहप्राणः सतः परम् ।

अमुख्य जीव इह तु स्थितो मुख्यपदम्भवेत् ।

सर्वेन्द्रियाण्य मुख्यं ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः ।

ओम् प्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् ।

तिष्ठत्वग्निवधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः ।

प्रत्यमुख्यपदात्पूर्वं पाशाद्यानिप्रयोजयेत् ॥

प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रोमनीषिभिरिति ।

इति धर्मजविधिः ।

अथ शपथ विधिः ।

तत्र मनुः । महर्षिभिश्च देवैश्च कार्त्तव्यं शपथाः कृताः ।

वसिष्ठश्चापि शपथं शपथैर्जवने नृप इति ॥

नारदोऽपि । शपथा अपि देवानामृषीणां च महात्मनाम् ।

वसिष्ठः शपथं स्नेहे यातुधाने तु शब्दितः ॥

महर्षयश्चैतद्गुरु पुष्करार्थेन बोधिताः ।

शेषुः शपथमव्यग्राः परस्परविशुद्धये इति ॥

शपथे विशेषमाह । मनुः ।

सत्येन शपथयेद्विप्रं क्षत्रियैर्वाहनायुधैः ।

गोवीजकाञ्चनैर्वैश्वं शुद्धं सर्वैस्तु पातकैरिति ॥

व्याख्यातमेतत् पूर्वमेव । वृहस्पतिरपि ।

सत्यवाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।

देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च ॥

एते च शपथाः प्रोक्ताः मुनिभिः स्वल्पकारण इति ।

पुत्रदारादीनां शिरःस्पर्शः कार्यः । तथा च मनुः ।

पुत्रदारस्य चाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् इति ।

स्पर्शनञ्च दक्षिणकरेण कुर्यात् । तथा च कात्यायनः ।

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न वृत्त्यते ।

दक्षिणसक्त विज्ञेयः कर्मणां पारणः कर इति ॥

शपथे कृते क्रियता कालेन शुद्धिरवधारणीयेत्याकाङ्क्षायां
शुद्धिप्रकारमाह स एव ।

आचतुर्दशकादहो यस्य नीराजदैविकम् ।

व्यसनञ्जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिरिति ॥

व्यसनमापत् घोरं क्षतिपीडाकरम् । अल्पस्य शरीरधर्म-

त्वात् । तच्च प्रागुक्तारोगादि अवाङ्मो दिवसस्य योऽयश्चतुर्द-
शभागस्तस्मादर्वाग्व्यसनं न जायते स शपथे शुचिरित्यर्थः ।
कर्त्तव्यस्य शपथस्य स्वल्पविषयत्वेन बहुबधेरनुचितत्वात् ।

यमिहो न दहत्यग्नि रापो नोन्मज्जयन्ति च ।

न चार्त्तिवच्छ्रुति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचि रिति ॥

मनुना शीघ्रमेव शुचेरभिधानाच्च मिथ्याशपथकरणे दोष-
माह यमः ।

कृत्वा सृषातु शपथं कीटस्य बधसंयुतम् ।

अनृतेन च युज्येत बधेन च तथा नरः ॥

तस्मान्न शपथं कुर्यान्नरो मिथ्याबधेऽप्यतमिति ।

कीटस्येति यज्जन्तु बधेऽल्पदोषस्तस्योपलक्षणम् ॥

तेनात्यन्तानुपयुक्तकीटादीनामपि बधसंयुक्तः शपथोऽन-
र्थहेतुः तद्वधपापे न सृषा शपथकर्त्ता युज्यत इत्यर्थः । यत्तु
स्मृतितत्वे प्राणिमात्रोपलक्षणमित्युक्तम् । तदयुक्तं ब्राह्म-
णादीनां प्राणित्वेन सप्रहान्मिथ्याशपथकरणे तद्वधदोषजनि-
तप्रसङ्गात् । मनुरपि ।

न वृथाशपथं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरोबुधः ।

वृथा हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेहच नश्यतीति ॥

अत्र शपथानामपि दिव्यत्वादुपवासादिसाधारणादि-
व्यविधिरत्वातिदेष्टव्यः । यत्तु स्मृतितत्त्वव्यवहारचिन्तामणिका-
राभ्यां शपथानान्दिव्यभेदेनोपन्यासाद्वृत्तादिमध्ये परिगणना-
भावाच्च न दिव्येति कर्त्तव्यतया प्रतिदेश इत्युक्तम् । तद-
प्यसत् । पूर्वानारदादिवचनैः शपथानामपि दिव्यत्वस्योक्तत्वात् ।
धृटादिपरिगणनवाक्यस्योपलक्षणत्वेन व्याख्यातत्वाच्च । किञ्च

तदुक्तदिव्यलक्षणस्यापि सत्त्वाच्च त्वयापि तेषान्दिव्यत्वमङ्गी-
कर्त्तव्यम् अन्यथा तल्लक्षणमव्याप्तं स्यात् तस्मात् शपथानामपि
दिव्यत्वादस्यैव दिव्यधर्मातिदेश इत्यलम् । इति शपथविधिः
समाप्तः ।

इति श्रीमत्सुकलसामन्तचक्रचूडामणिमञ्जरीनीराजि-
तचरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापवृद्धतनूजश्रीमन्म-
हाराजमधुकरसाहस्रलुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुर्वदधिवल-
यबभ्रुन्धराङ्गदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहदेवेन्द्रो-
जितश्रीहंसपण्डितात्मज श्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापा-
रावारपारीणधुरीणजगद्गारिद्रामहागजपारीन्द्र विद्वज्जन-
जीवाशुश्रीमन्मित्रमिश्रकृते वीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे व्यवहा-
रप्रकाशे प्रमाणनिरूपणाख्यं द्वितीयं प्रकरणम् ॥

एवं लौकिकालौकिकेषु प्रमाणेषु निरूपितेषु
प्रमेयाणि व्यवहारपदानि निरूप्यन्ते ।

तृतीये प्रकरणे तेषाञ्चोद्देशो व्यवहारभेदप्रदर्शनप्रस्तावे
अष्टादानं क्षुपनिधिरित्यादि नारदवचनेन दर्शितः । ममुरपि ।

तेषामाद्यष्टादानं निक्षेपो स्वामिविक्रयः ।

सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्थानपक्वम् च ॥

वेतनस्यैव चादानं संपिदच्च व्यतिक्रमः ।

कयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥

सीमाविवादधर्मस्य पारुष्ये दण्डशाधिके ।

सोयस्य साहसस्यैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥

स्त्रीपुन्वर्गो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविहेति ॥

यद्यपि नारदवचने द्यूतप्रकीर्णकस्यैवेत्यष्टादशपदान्यु-
क्तानि । तथापि प्रकीर्णकपदेनोपयुक्तशेषाभिधानाद्वाच्यैव
स्वाज्ञातिक्रमादौ परेण कृते प्रतिवादित्वमास्थापयन्निर्येतव्यम् ।
यच्च ऋणादिषु पूर्वोक्तव्यवहारपदेषु नोक्तत्वत्वं प्रकीर्णक-
मिति नारदेनैव तल्लक्षणकरणाद्यवकर्तृसंस्मृत्यनियमाभावान्-
मनुना प्रकीर्णकस्य व्यवहारपदत्वानुक्तिरिति ध्येयम् । द्यूताह
ययोस्तु, अप्राणिपाशादिकृतत्वप्राणिमल्लक्षणमेवादिकृतत्वमात्र
भेदादेकपदत्वविषयताऽष्टादशसंख्योपपादनीया । अन्यथोन
विंशतिसंख्यत्वापत्तेः । यथा सपणक्रीडत्वेन तयोरभेदविव-
क्षयैश्चमुक्तन्तया पारुष्यरूपेण वाग्दण्डपारुष्ययोरप्येकविवक्षा
सम्भवति तथापि तत्र विवक्षितं स्वतन्त्रेच्छस्य पर्यनुपयोगा-
नर्हत्वात् मनुना द्विवचनप्रयोगान्मारदादिनिबन्धनेषु वृथङ्निर्दे-
शाच्च ननु पारुष्यद्वयस्य वक्ष्यमाणसाहसविशेषत्वात्पदान्तर-
त्वाक्तिरयुक्ता सत्यम् । बलावष्टम्भेन क्रियमाणस्य तस्य साह-
सत्वं क्लृप्ततस्य तु साहसलक्षणाभावात्पदान्तरत्वम् । तथा-
चाह नारदः । तस्यैव भेदः सोयं स्वाहिशेष्यसत्त्वं दृश्यते ।

आधिः साहसमाक्रस्य सोयमाधिष्णलेन तु ॥

तस्येति पूर्वोक्तं साहसम्परावष्टम् आधिरर्थाहरणद्वारा
क्रियमाणः परस्य मानसः क्रोधः । पुंस्याधिरर्माजसी व्यथेति
कोशात् । स आक्रस्य बलावष्टम्भेन विधीयमानः साहसमित्य-

च्यते । कृत्वेन तु त्रिधीयमान आधिः । सोयमित्युच्यत इत्यर्थः ।
नन्वेनेन सोयस्य साहसार्द्धे पृथगुद्दिष्टस्य पारव्यद्वयस्य सुतरा-
न्ततः स उन्नेतुं शक्य इत्यभिप्रायो नारदस्य तदुक्तं संग्रह-
कारेणापि ।

मनुष्यमारणादीनि कृतानि प्रसभं यदि ।

साहसानीति कथ्यन्ते यथास्त्राभ्युपगमा पुनः ॥

अन्यथा पुनर्यद्यप्रसभं कृतानि तदा यथाख्यानि स्वस्त्राख्यानि
सोयस्त्रीसंग्रहणवाक्पादव्यदण्डपादव्यसंज्ञकानि भवन्तीत्यर्थः ।
अतएव मनुना सोयस्त्रीसंग्रहणे अपि व्यवहारपदत्वेन साहसात्
पृथगुद्दिष्टे । नारदेन तु तयोः प्रायेण लोके च्छलेनैव क्रियमाण-
त्वात्पदान्तरत्वं स्फुटमित्यनुक्ता साहसत्वमस्फुटयति तदेवोक्तम् ।
वाक्पादव्यदण्डपादव्ययोस्तु विपरीतम् । प्रायेण ते प्रसभमेव
क्रियमाणे लोके दृश्येते । कृत्वेन तु तयोः करणं साहस-
भेदापादकमस्फुटमिति तच्चक्षीकरणापत्तेरेव साहसात्पृथगुप-
दिष्टे । अतएव तेनाप्राणिप्राणिजतत्वविशेषापुरस्कारेण
समाह्वयोऽपि द्यूतत्वेनैवोद्दिष्ट इति ध्येयम् । यद्यप्युपनिधि-
निक्षेपयोरपि तत्प्रकरणवक्ष्यमाणरीत्यावाप्तरभेदोऽस्ति ।
यापि तमविवक्षितत्वान्ननुनारदाभ्यां पञ्चयत्वेनैव द्वयं विव-
क्षितम् । एतयैव द्विधा स्मृत्यन्तरयोरप्यविरोध उन्नेयः । एवं
व्यवहारपदानां प्रातिस्विकानि लक्षणाणि तदवाप्तरभेदाच्च
तत्तत्स्थाने व्यक्तीकरिष्यामः । दृढस्मृतिः ।

पदान्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रोदितानि तु ।

मूलं सर्वविवादाणां ये विदुस्तो परीक्षका इति ॥

यत्तु नारदेन । एषामेव प्रभेदोऽन्यः अतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

क्रियाभेदानुष्ठानां शतशास्त्रो निगद्यत इत्युक्तम् ।
 यच्च कात्यायनेन । अष्टादशक्रियाभेदाङ्गिन्नान्यष्टसहस्रं इति ।
 तत्र क्रियाभेदात्माध्यभेदादित्यर्थः । तद्वैयमन्यवान्तरभेदभूयस्वा-
 भिप्रायेण प्रकीर्णप्रकारप्राचुर्याभिप्रायेण चेत्यष्टादशत्वविधातः ।
 अतएवाष्टोत्तरशतसङ्ख्यावाष्टोत्तरसहस्रसङ्ख्यात्वयोरपि नारदका-
 त्यायनोक्तयोः प्रकारभयस्वमात्र परत्वादविरोध इति व्यवहार-
 पदानामुद्देशः । एषां सामान्यलक्षणन्तु स्मृत्याचारव्यपेतेनेत्या-
 दि योगीश्वरवचनेन व्यवहारसामान्यलक्षणप्रस्तावप्रदर्शितेन
 प्रकटितम् । व्यवहारस्य चतुष्पाद्यवहारस्य पदं विषय इति
 योगव्युत्तरार्थापि तदेव पर्यवस्यति । यत्तु ब्रह्मस्यतिना ।

पदाङ्गसहितस्वेष व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

विवादकारणान्यस्य पदानि शृणुताऽधुनेति ॥

विवादकारणत्वं लक्षणमुत्तरमपि विषयस्यापि कारण-
 त्वादविरुद्धमिति अथ क्रमशः ऋणादानादीनि अष्टादशव्यव-
 हारपदानि निरूपयिष्यता प्रथमन्तावत् ऋणाख्यमाद्यं पद-
 निरूप्यते । ब्रह्मस्यतिः ।

पदाङ्गसहितस्वेष व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

विवादकारणान्याह पदानि शृणुतानि तु ॥

ऋणादानोद्ग्रहादीनि द्यूताङ्गानान्तिकानि च ।

क्रमशः सुम्नवच्छामि क्रियाभेदांश्च तत्त्वत इति ॥

तस्य सप्तविधत्वं दर्शयन् स्वरूपमाह । नारदः ।

ऋणन्देयमदेयञ्च येन यच्च यथा च यत् ।

दानग्रहणाधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतमिति ॥

तत्ताधमर्गो पञ्चविधम् । ईदृशच्छणं देयम् ईदृशमदेयम् ।

प्रनेनाधिकारिणा देयम् । अस्मिन् समये देयम् । अनेन प्रका-
रेण देयमिति । उत्तमर्णं द्विविधन्दानविधिरादानविधिश्चेति ।
एवं समुदितं सप्तप्रकारं बस्त्रिग्विवादविषये तदृणादानाख्य
श्रवहारपदमित्यर्थः । तत्रेतरेषां दानविधिपूर्वकत्वादादौ दा-
नविधिरुच्यते । तत्र वृहस्पतिः ।

परिपूर्णं गृहीत्वाधिं बन्धं वा साधुलग्नकम् ।

लेख्याकूटं साक्षिमहा ऋणन्दद्याद्धनी सदेति ॥

परिपूर्णं सट्टिकमूलद्रव्यपथ्याप्तम् । आधिर्बन्धकम् ।
तद्विषये विशेषोऽग्रे वक्ष्यते । नन्वाधिबन्धयोरेकार्थत्वेन लोक-
प्रसिद्धत्वात्कथं बन्धं वेत्युक्तिरित्याशङ्क्याह तत्र विवक्षितसम्बन्ध-
शब्दस्यार्थमाह । नारदः ।

निक्षेपो मित्रहस्तस्यो बन्धो विश्वासकः स्मृत इति ॥

उत्तमर्णस्य विश्वासहेतुस्तन्मित्रहस्तस्यो निक्षेप एव
बन्धशब्देनोच्यत इत्यर्थः । तत्रापि विशेषोऽग्रे वक्ष्यते । लग्नकः
प्रतिभूः । तथा चायमर्थः । उत्तमर्णः परिपूर्णमाधिं बन्धं
वा समीचीनलग्नकं वाधमर्णहस्तलिखितं साक्षियुक्तं वा पत्रं
गृहीत्वा ऋणन्दद्यादिति । ऋणशब्दसमानार्थकस्य कुसीद-
शब्दार्थप्रदर्शनव्याजेन तत्प्रयोजनमाह नारदः ।

स्थानलाभनिमित्तं यद्दानग्रहणमिष्यते ।

तत्कुसीदमिति ज्ञेयन्तेन वृत्तिः कुसीदिनामिति ॥

स्थानं मूलधनस्यावस्थितिः लाभो वृद्धिः । तन्निमित्ततत्त-
प्रयोजनमित्यर्थः । कुसीदशब्दस्यावयवार्थेन्दर्शयति ।
वृहस्पतिः । कुत्वितात्सीदतच्चैव निर्विशङ्कैः प्रमृच्छते ।

चतुर्थ्युपां वाट्टशुपां कुसीदाख्य ऋणततः ।

कुम्भिताम्बूदत इत्येते अधमर्णविशेषणे ॥

वृद्धिप्रकारान् स एवाह ।

वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधान्यैः प्रकीर्णिताः ।

षड्विधान्यैः समाख्याता तत्त्वतसां निबोधत इति ॥

षड्विधामे इति कचित्पाठः तत्र मे मते । तान् प्रकारान्
स एवाह । कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरतोऽपरा ।

कारिता सशिखा वृद्धिर्भोगलाभस्तथैवचेति ॥

एतेषां स्वरूपमाह ।

कायिका कर्मसंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका ।

वृद्धेर्द्विचक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता ॥

प्रत्यङ्गं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता ।

गृह्णात्तोषः फलं क्षेत्राद्भोगलाभः प्रकीर्णित इति ॥

कायिका कर्मसंयुक्ता यत्र बन्धकीकृतस्य गवाश्वादेर्दोहन-
वाहनादिकं कर्म वृद्धित्वेन परिकल्पितं तत्र सा कायिकेत्यर्थः ।
तथा च व्यासः । दोह्यवाह्यकर्मयुता कायिका समुदाहृतेति ।
मदनरत्ने तु भोग्याधितया स्थापितस्य यो दोहनवाहना-
दिकर्मरूपैर्भोगस्तत्सहिता या वृद्धिः सा कायिकेत्युक्तम् । मास-
ग्राह्या तु कालिका । प्रतिमासं रुभ्या या वृद्धिः सा कालिके-
त्यर्थः । प्रतिमासं स्ववन्ती या वृद्धिः सा कालिका मतेति नार-
दवचनात् । वृद्धेर्द्विचक्रवृद्धिः । वृद्धेरपि प्रतिमासं मूल्यभावेन
पुनर्वृद्धिरित्यर्थः । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतेति
नारदवचनात् । कारिता ऋणिना कृता । ऋणिनाऽधमर्णेन
स्वेच्छया कृता वृद्धिः कारितेत्यर्थः । वृद्धिः सा कारिता नाम-
खणिकेन स्वयं कृतेति नारदवचनात् । अधमर्णकारिता चैव

वृद्धिर्देयानो न्तमर्थकारिता । तथा च वृद्धस्यतिः ।

अणिकेण तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकल्पिता ।

आप.कालज्ञता नित्यं दातव्या सा तु कारिता ।

अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथञ्चनेति ॥

उत्तमर्थप्रलोभनार्थम् आपत्काले शास्त्रोक्तादधिका स्वयं कल्पिता कारिता या सा वृद्धिर्दातव्या न पुनरेवंविधा धनि-
केन कारिता दातव्येत्यर्थः ।

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता ।

प्रतिदिनलभ्यात्मशिखासादृश्याच्छिखावृद्धिरिति व्यप-
दिश्यत इत्यर्थः । किं पुनः शिखासादृश्यं वृद्धेरित्याकाङ्क्षायां
वृद्धस्यतिरेवाह । शिखेव वर्द्धते नित्यं शिरश्चेदान्निवर्त्तते ।

मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिस्तु सा स्मृतेति ॥

प्रत्यहं गृह्यत इति अधमर्ण्यतिश्रुतदिनसंख्यया वृद्धि-
ग्रहणज्ञातोपलक्षणम् । तथा च कात्यायनः ।

प्रतिकालन्ददात्येव शिखावृद्धिस्तु सा स्मृतेति ।

गृहात्तोषः फलं क्षेत्राद्भोगलाभः प्रकीर्तितः ॥

बन्धकीलताङ्गुहान्निवासादिजनितः रुन्तोषः । क्षेत्रात्
शस्यादिफलञ्च भोगलाभाख्यो वृद्धिप्रकार इत्यर्थः । गृहक्षेत्र-
ग्रहणं स्यावरात्मकभोग्याधेरूपलक्षणार्थम् ॥ अतएव कात्यायनः ।

आधिभोगस्त्वन्तोषो यो वृद्धिस्तु परिकल्पितः ।

प्रयोगे यत्र चैवं स्यादाधिभोगः स उच्यत इति ॥

यस्मिन्नृणदानप्रयोगे स्यावराधित्वेन परिकल्पिता या-
वृद्धिस्तु सा वृद्धिराधिभोग इत्युच्यत इत्यस्यार्थः ।

अपराकीर्तौ गृहात्स्तोमः शदः क्षेत्रादिति पाठः ।

सोमो भाण्डक इति कल्पतरौ । शदः शस्यादिकल्पम् ।
वृद्धेः परिमाणन्दर्शयति मनुः ।

वसिष्ठविहितां वृद्धिं वृद्धेद्विभविर्वादीमीम् ।

अशीतिभागं गृह्णीयात् मासोद्धार्षुषिकः शते इति ॥

निष्कशते प्रयुक्ते मासस्य सपादन्यष्कपरिमितां वृद्धिं
वार्धुषिको वृद्धयं गृह्णीयादित्यर्थः एतत्सम्बन्धकविषयम् ।
अतएव याज्ञवल्क्यः ।

अशीतिभागो वृद्धिः स्वान्मासि मासि सबन्धके ।

वर्णकमाश्रुतं द्वित्रिचतुः पञ्चकमन्यथेति ॥

सबन्धके प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिः पणशते
प्रयुक्ते सपादः प्रतिमासम्बद्ध इत्यर्थः । अन्यथा बन्धकरादि-
त्ये वर्णकमात् ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतन्वयं
भवति । द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा इति द्वित्रिचतुःपञ्चा
शस्मिन् शते वृद्धिहीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् । तद-
स्मिन् वृद्धायतलाभशुल्कोपदा दीयत इति कान् । तथा चाय-
मर्थः । बन्धकरहिते पणशतं प्रतिमासं ब्राह्मणात्पणद्वयं क्षत्रि-
यात् पणद्वयं वैश्यात्पणचतुष्टयं शूद्रात्पणपञ्चकं ग्राह्यम् ।
यक्तु मनुनोक्तम् । द्विकं शतं वा गृह्णीयात्सतान्धर्ममनुस्मरन्ति
तद्यवस्थितविकल्पविषयम् । अतएव व्यासः ।

सम्बन्धे भाग आशीतः षष्ठो भागः सलग्नके ।

निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृत इति ॥

सम्बन्धे आधिसहिते । आशीतः अशीततमः । षष्ठः षष्ठि-
तमः । सलग्नकः प्रतिभूः । निराधाने बन्धकरहिते । आधा-
नग्रहणं प्रतिभुवोरप्युपलक्षणम् । कल्पतरौ साष्टभाग इति

पठित्वा सलग्नके ॥ अशीततमो भागः । स्वकीयाष्टमभाग-
सहितो मासवृद्धिरित्युक्तम् ।

द्विकन्विकञ्चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् ।

मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वश इति ॥ द्विकं
द्वौ वृद्धिर्दीयते यस्मिन्मूलधने तत्तथा । एवं त्रिकाद्यपि सम-
मात्रं प्राप्य नाधिकम् ॥

विष्णुरपि । अथोत्तमर्णोऽधमर्णकाद्यथा दत्तमर्थं गृह्णीयात् ।

द्विकन्विकञ्चतुष्कं पञ्चकं शतं वर्णानुक्रमेण प्रतिमासमिति ।
अधमर्णविशेषेऽप्याह याज्ञवल्क्यः ।

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतमिति ॥

अष्टां गृहीत्वा कान्तारं महावनत्तद्गच्छतीति ॥

कान्तारगाः दुर्गस्थलग्नन्तारो वस्त्रादिक्रयकारिणः । पण-
शतस्य दशकं प्रतिमासन्दशपणान् दद्युरित्युत्तरवक्त्रस्यस्यानु-
पङ्गः । समुद्रन्तरन्तीति सामुद्राः समुद्रगन्तारः प्रतिमासं
विंशकं शतन्दद्युरित्यर्थः । कारितायान्तु न नियम इत्याह ।
स एव । दद्युर्वा स्वस्रतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिष्विति ।

सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः सवन्धकेऽवन्धके वा सर्वासु-
जातिषूत्तमर्षभूतास्तु स्वयमङ्गीकृतां वृद्धिन्दद्युरित्यर्थः ।

द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह स एव ।

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्य हिरण्यानाञ्चतुःस्त्री द्विगुणा परेति ॥

पशुस्त्रीणां महिषीस्त्रीणां प्रभृतीनां वृद्धयं प्रयुक्त-
नान्तदीया सन्ततिरेव वृद्धिः । रसस्य घृतादेरष्टगुणा । वस्त्रा-
णाञ्चतुर्गुणा धान्यानान्निगुणा । हिरण्यानां द्विगुणा परेति

प्रत्येवकं सम्भजते । परा परमा । अतः परमधिका वृद्धिर्नास्ती-
त्यर्थः । न च गवादीनां ऋणत्वेन दानम् सम्भवतीति वाच्यम् ।
तत्पोषणाद्यशक्तस्य तत्पुष्टिसन्तत्पाद्यार्थिनो हानसम्भवात् । ग्रह-
णन्तु क्षीरवाहनसेवार्थिनः । वृक्षस्यैतदपि ।

चिरण्ये द्विगुणा वृद्धिः क्षिगुणा वस्त्रकुप्यके ।

धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदवात्सल्येषु च ॥

शक्ता पञ्चगुणा शके बीजेचौ षड्गुणा कृता ।

लवण्यस्त्रेहमद्ये पु वृद्धिरष्टगुणा मता ॥

गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके इति ।

कुर्यं त्रयुसीसकादिकम् । शदः क्षेत्रफलम् । तच्च गो-
वलीवर्देत्याद्यान्यथ्यतिरिक्तं मूलफलमूलफलादिकम् । वाह्यो-
ऽश्वादिः । लघो मेघोर्णाचमरीकेशादिः । अत्र चिरकालश-
ब्देन प्रतिश्रुतायाः अशीतिभागायाः वृद्धे र्यस्मिन् समये द्वै-
गुणादिप्रापकत्वम्भवति । ततोऽधिकः कालो गृह्यते
यत्तु धान्ये अदेलमेवास्त्रेनेत्यादि मतुनोक्तं तत्प्रत्यर्पणसमं
सच्चद्वाधमर्षविषयम् । षड्गुण्यनिषेधपरमिति मदनरत्ने
यत्तु वसिष्ठवचनम् । द्विगुणं चिरस्यन्तिगुणं धान्यन्धान्ये नै-
रसा व्याख्याताः । पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतमष्टगुणमि-
तत्त्रिगुणमेव धान्यादिकं दातव्यमिति यत्र देशे स्थिति र्हा-
षयम् । दरिद्राधमर्षविषयं वा एव मन्यत्रापि न्यूनाधिकप-
मवृद्धिप्रतिपादकानि वचनानि देशविशेषविषयतया दा-
दादिविषयतया वा अत्र स्थानपनीयानि ।

व्यासोऽपि । वृद्धस्त्रष्टगुणान् काले मद्यस्त्रेहरसासवानि
स्त्रेह सैलादिः । रसः क्षीरादिः । कात्यायनोऽपि ।

तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानां मय सर्पिषाम् ।

द्विद्विरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य चेति ॥

विष्णुरपि । द्विरष्टस्य द्विगुणा द्विद्विद्विरष्टगुणावस्तस्य धान्यस्य चतुर्गुणा रसस्त्रिद्विगुणा सन्ति स्त्रीपशूनामिति ।

व्यासोऽपि । शकपाषाणबीजेनौ षड्गुणां परिकीर्तितेति ।

वशिष्ठोऽपि । वज्रशुक्तिप्रवालानां हेमश्च रजतस्य च ॥

द्विगुणा विध्यते द्विद्विः कृतकालानुसारिणीति ।

शुक्तिशस्त्रेनात्र मुक्ताफलं लभ्यते । वज्रसाहचर्यात् । अतएव कात्यायनः । मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च ।

तिष्ठति द्विगुणा द्विद्विः फलकैटाविकस्य चेति ॥

कैटङ्कीटोद्भवम् । पट्टसूत्रादि । आविकं कम्बलादिकम् । वशिष्ठोऽपि । ताम्नायः कांस्यरीतीनां त्रिगुणः सीसकस्य च ।

द्विगुणा तिष्ठतो द्विद्विः कालाचिरकृतस्येति ।

रीतिरारकूटम् । देशभेदेन परां द्विं दर्शयति नारदः ।

ऋणानां सार्वभौमोऽयं विधिद्विद्विकरः स्मृतः ।

देशाचारस्थितिष्वन्या यत्पर्यामवतिष्ठते ॥

द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव तथान्यस्मिन् चतुर्गुणम् ।

तथाष्टगुणमन्यस्मिन् तन्तुदेशेऽवतिष्ठत इति ॥

यत्र द्विद्विविधो न श्रूयते तत्र द्विगुणैव ग्राह्येत्याह विष्णुः । अनुक्तानां द्विगुणेति अथ च द्वैगुण्यादिरूपो दृष्ट्युप-
पन्नः सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे वेदितव्यः तथा च मनुः ।

कुसीदद्विद्वैगुण्यन्त्यात्येति सकृदाहितेति ।

उपचर्याद्यं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य द्विद्विः कुसीदद्विद्वि-
द्वैगुण्यन्त्यात्येति भातिनामिति । यदि सकृदाहितं सकृत् प्रयुक्ता

पुरुषात्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणेन तस्मिन्नेव वा
 पुरुषे रेकसेकाभ्यां प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्व-
 वद्वर्तत एवेत्यर्थः । द्वैगुण्यग्रहणं त्रैगुण्यादीनामुपलक्षणात् ।
 सङ्गदाहतेति पाठे यदि प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वा न गृह्यते
 किन्तु सङ्गङ्गह्यते तदा द्वैगुण्यन्नातिक्रामतीत्यर्थः । गौतमोऽपि ।
 चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात्
 प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमः चिरस्थान इति निर्देशात्
 शनैः शनैर्द्वैगुण्ये द्वैगुण्यातिक्रमो भवतीति सूचितम् ।
 उक्तस्य मनुपरमस्य कचिदुद्रव्यविशेषेऽप्यवादमाह ब्रह्मस्यतिः ।

द्वर्णकाष्ठेऽटकास्तत्त्व कियवत्सर्मास्थिवर्मणाम् ।

हेति पुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्तत इति ॥

कियवं सुराद्रव्योपादानकारणभूतो मलविशेषः चर्म शरादि-
 निवारक फलकः सुराद्रव्योपादानकारणचर्महरकमित्यपराकं
 वर्म कवचम् । हेति सुरायुधम् । पुष्पफलयोर्द्विरनिवृत्तिः ।
 प्रपिदानवेलीयामत्यन्तसमर्थाधमर्णविषया देशविशेष विष-
 या वा वेदितव्या । अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकाव्यासवचन-
 विरोधः स्यात् । विष्णुरपि । कियवत्कार्पासं सूत्रवर्मचर्मयुधे-
 टकाङ्गाराणामन्येति । कार्पासे तु षड्गुणवृद्धिविधायकव्या-
 सवचनविरोधः पूर्ववत्परिहरणीयः वसिष्ठोऽपि ।

दन्त चर्मास्थिशृङ्गाणां ऋणमयानाक्तयैव च ।

अक्षया वृद्धिरतेषां पुष्पमूलफलस्य चेति ॥

अक्षया मूल प्रतिपादनाभावे शतगुणाधि वर्द्धत एवे-
 त्यर्थः । शिखावृद्ध्यादीना मनुपरममाह । ब्रह्मस्यतिः ।

शिखावृद्धिष्ठायािकाञ्च भोगलाभस्तयैव च ।

धनी तावत् समादद्याद्यावन् मूलमशोधितमिति ॥

न शोधितम् प्रतिदत्तच्छणिकेनेत्यर्थः । कचिद्दन्तक्रीडातापि
वृद्धिर्भवतीत्याह विष्णुः ।

यो गृहीत्वा क्षणं पूर्वं श्वो दास्यामीति सामकम् ।

न दद्याल्लोभतः पश्चात्तदङ्गादृष्टिमाप्नुयादिति ॥

अत्र इति प्रतिश्रुतस्य प्रतिदानकालावधेरपलक्षणम् । सम-
मेव सामकम् अदृष्टिकमिति यावत् । योऽमुकास्मिन्दिने
सममेवाहं त्वदीयन्धनन्दास्यामीति प्रतिज्ञाय क्षणं गृहीत्वा
पश्चाल्लोभाद्विलम्बं कुर्व्यात्सोऽवधिदिनमारभ्य वृद्धिन्दद्यादि-
त्यर्थः । कालावधनङ्गीकारेण गृहीतस्य धनस्य षण्मासादूर्ध्वं
वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः ।

न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्याद्भनाकारिता कचित् ।

अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सराहर्षादिवर्द्धत इति ॥

अनाकारिता अनङ्गीकृता प्रीतिदत्तानां प्रतियाचनप्रति-
दानदिननिर्देशशून्यानामिति शेषः । अनाकारितेत्यादेरय-
मर्थः । वृद्धिमलत्वा गृहीतमपि षण्मासादूर्ध्वं प्रतिदत्तं वृद्धिं
प्राप्नोतीति । प्रतियाचितस्य प्रतिदत्तस्यादाने वृद्धिविशेषमाह ।

कात्यायनः । प्रीतिदत्तम् वर्द्धेत यावच्च प्रतियाचितम् ।

याच्यमानमदत्तश्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति ॥

पञ्चकम्पञ्चाधिकम् । प्रतियाचनदिनमारभ्य पणशतस्य पण-
पञ्चकं प्रतिमासं वर्द्धत इत्यर्थः । याचितकं गृहीत्वा अप्रति-
दायैव देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः ।

यो याचितकमादाय तमदत्वा दिशं व्रजेत् ।

ऊर्ध्वं सप्तवत्सरात्तस्य तद्वत् वृष्टिमाप्नुयादिति ॥

एतच्च प्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचितं याचितक-
मदत्वा यदि देशान्तरङ्ग्यति तदा विशेषमाह स एव ।

कृत्वोद्धारमदत्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।

ऊर्ध्वं मासत्रयान्तस्य तदनं वृद्धिमाप्नुयादिति ॥

कृत्वोद्धारं याचितकं गृहीत्वा याचितोऽप्यदत्त्वेत्यन्वयः ।
देशान्तरगमनाभावे तु याचितकालादारभ्य याचितकस्य वृद्धि-
विशेषमाह स एव ।

स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः कश्चित् ।

तन्मतो कारितां वृद्धिमनिच्छन्तश्च दापयेदिति ॥

ततः प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः । एतत्कश्चिद्वधिम-
परिकल्प्य याज्ञाप्राप्ते ज्ञेयम् । अयं स्वीकृत्य तदतिक्रमेत्यति-
क्रमदिनमारभ्य तदनस्य वृद्धिर्ज्ञेया । तदङ्गावृद्धिमाप्नुयादिति
न्यायसाध्यात् । गृहीतपण्यो मूल्यमनर्थदेशान्तरगमने वृद्धि-
विशेषमाह । पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् ।

ऋतुत्रयस्योपरिष्ठात्तदनं वृद्धिमाप्नुयादिति ।

एतच्चा प्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचने त्वेतस्य निक्षिप्त-
वृद्धिविशेषोऽत्र तद्दिनमारभ्य प्रतिमासं शते पञ्चकं वर्द्धत इत्य-
प्याह स एव । निक्षिप्तं वृद्धिविशेषं क्रयविक्रय एव च ।

याच्यमानमदत्तस्त्रेवर्द्धते पञ्चकं शतमिति ॥

नञ्जज्ञतायां वृद्धौ परिमाणविशेषस्यानुक्तेः किं परिमाणं
ग्राह्यमिति चेत् । अशीतिभागो वृद्धिः स्यादित्यादि याज्ञ-
वल्क्याद्युक्तपरिमाणं ग्राह्यमिति ब्रूमः । अतएव चिन्तुः ।

वृद्धिर्द्विगुण्यत्सरातिक्रमे यथाभिहितमिति ।

वत्सरातिक्रम इति यत्नं यदतिक्रमे वृद्धिर्ब्रह्मा तस्योपल-

क्षणम् । यथाभिहितं धर्मशास्त्र इति शेषः । धर्मशास्त्रे
यथोक्तां तत्राविधमित्यर्थः । ननु यथाभिहितमित्यस्या-
र्थिप्रत्ययिनोरन्वयतरेण मध्यस्थेन वाभिहितान्दद्यादित्यर्थः ।
कस्मान्न भवति अति प्रसङ्गापत्तेः ।

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति ।

कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हतीति मनूक्तेषु ।

अस्यार्थः । शास्त्रविधिर्नियमितशास्त्रकृतवृत्तानुसारी यो
वृद्धिग्रहणे लौकिकानां समाचारः स कृतानुसारः तस्मादधि-
कावृद्धिरसमर्थादेरकृतवृद्धौ न सिद्ध्यति यतः साव्यतिरिक्ता-
धर्मशास्त्रवाद्या । अतएव कुसीदपथमाहुस्तन्न धर्मपथमिति ।
पञ्चकं शतमर्हतीति प्रतियाचितविषयमिति स्मृत्यचन्द्रि-
कायाम् । पूर्वोक्ताच्छास्त्रानुसारादधिकाऽधमर्णेनाकृता वृद्धि-
र्न सिद्ध्यति । यतः कुसीदपथमाहुस्तम् । यदा तु व्यवहारावष्ट-
म्भादुक्तमर्णोऽधिकमधमर्णेनाकारितं लाभमिच्छति तदा ब्रा-
ह्मणे पञ्चकं शतं गृहीतुं मर्हति न ततोऽधिकमधमर्णाकारित-
मित्यर्थमाह रत्नाकरः । अकृतवृद्धेरपवादमाह नारदः ।

पण्यमूल्यं भतिन्यासो दण्डो यस्य प्रकल्पितः ।

वृथादानाक्षिकपणा वर्धन्ते नाविवक्षिता इति ॥

पण्यस्य वस्त्रादेर्मूल्यम् । भतिर्वेतनम् । न्यासो निक्षेपः ।
वृथादानं वेश्यादिभिः प्रतिश्रुतम् । आक्षिकपणो द्यूतद्रव्यम् ।
अविवक्षिताः । अत्र पण्यमूल्यस्य वृद्धेरभावोक्तिः प्रवासप्रति-
याचनयोदभावे वेदितव्याः । अन्यथा पूर्वोक्तकालायायनवचनेन
विरोधः स्यात् । न्यासस्य च वृद्धभाववचनं प्रतियाचनाभावे ।

न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निःक्षिप्ते च यथास्थिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभाव्ये च यदि न स्थात् स्वयं कृतेति ॥

संवर्त्तवान्मे यथास्थितमिति विशेषणोपादानाद्यत्तद्व्यथा-
करणाभावे च ज्ञातव्यम् । तथा च निक्षिप्तं वृद्धिशेषश्चे-
त्यादि पूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधो ज्ञेति । कात्यायनोऽपि ।

वर्मणस्यासवद्युते प्रथममूले च सर्वदा ।

स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात्प्रातिभाव्यागतेषु चेति ॥

सर्वदेत्यनेन प्रतियाचनादेः परस्तादपि वृद्धिरुक्तता नास्ती-
त्युक्तम् । यद्यपि सर्वदेति सर्वशेषत्वात्प्रथममूलेऽपि प्रतियाच-
नादेः परस्तादुक्ततद्वद्गुपरमः प्रतिभाति । तथापि पूर्वोक्त-
कात्यायनवचनविरोधाय तच्छेषता सर्वदेत्यस्य । एवञ्च पूर्वोक्त-
एव परिहारः । एवं वर्मणोऽपि वृद्धभावावोक्तिः । प्रतियाचना-
भावे तथा च न तत् शेषतापि । एवञ्च न पूर्वोक्ताद्यवृद्धिप्रति-
पादकवृत्तिष्ठादिवचनविरोधः । अन्यत्वापि वृद्धभावं व्यास आह ।

प्रातिभाव्यभ्युक्तबन्धमगृहीतञ्चदित्सतम् ।

न वर्धते प्रयत्नस्य दमः शुल्कं प्रतिश्रुतमिति ॥

भुक्तबन्धमित्यनेन स्थापितस्य गुप्ताधेर्वस्त्रालङ्कारादेर-
प्रयोगे वृद्धिर्नभवतीत्युक्तम् । अतएव गौतमः ।

भुक्ताधिर्न वर्धते वस्त्रालङ्कारादिरिति ।

अगृहीतञ्च दित्सत इति दित्सतः प्रतिदातुमिच्छीरथ
मर्णादुत्तमर्णो वृद्धिलोभादिवशान्न गृह्णाति तदा तस्य कृतापि
वृद्धिस्तद्विनादारभ्य न देयेत्यर्थः । तथा च शास्त्रवक्तव्यः ।

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यत् कृत्तव्यम् ।

मध्यस्थस्यापितं तस्याद्वर्द्धते न ततः परमिति ॥

मध्यस्थस्थापितमिति विशेषणनाधमर्णो यदि स्वनिकटे
स्थापयति तदा भवत्येव वृद्धिरिति तदेवं प्रसङ्गागतासविशेषा-
वृद्धिर्निरूपिता ।

इदानीमाधिर्निरूप्यते ।

तत्र आधिर्नाम अधमर्णेनोत्तमर्णविश्वासार्थं गृहीतद्रव्य-
निमित्तं यात्रिकटे स्थाप्यते भूषणादि स उच्यते । अधिक्रि-
यत इत्याधिरिति व्युत्पाद्यते । तत्स्वरूपमन्तर्ज्ञेयं दृष्ट्वा हृदयस्यतिः ।

आधिर्बन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।

जङ्गमस्यावरस्यैव गोप्यो भोग्यस्यैव च ।

यादृच्छिकः सावधिस्य लेख्यारूढोऽथ साक्षिवान् इति ॥

गोप्यो रक्षणीयः यादृच्छिकः अकृतावधिः । सावधिः असु-
कस्मिन्दिने अहमेन मोर्चयिष्यामि नोचेत्तवैवेत्युक्ता स्थापितः ।
यद्यप्यत्राधिरष्टविधो दर्शितस्तथापि गोप्यभोग्ययादृच्छिक-
सावधिरूपाणाम्भेदानां नानाविधाभ्युपयोगे तात्पर्यातिशय
इति सूचयितुं चतुर्विधत्वोक्तिरिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अत्र
स्वरूपप्रकारकालप्रमाणैश्चतुर्विधत्वात्तत्र स्वरूपं द्विविधं जङ्गम-
स्यावरभेदेन प्रकारश्च द्विविधो गोप्यो भोग्यश्च कालद्वैविध्यमव-
धिनियमानियमाभ्यां प्रमाणमपि लेख्यसाक्षिभेदेन द्विविध-
मित्येवमष्टविधत्वमिति कृत्यकल्पतरौ । नारदोऽपि ।

अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ।

स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्यैव चेति ॥

कृतकालः कृतावधिः ।

उपनेयः स्वसमीपे नेयो मोचनीय इति यावत् ।

यावद्देयोद्यतः यावद्दृष्टान्दीयते तावत्स्थितः अवधिरहित इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण चतुर्विधत्वम्भारहाज आह ।

आधिस्तु, त्रिविधः प्रोक्तो भोग्यो गोप्यस्तथैव च ॥

अर्थप्रत्ययहेतुर्यच्चतुर्थस्वाज्ञया कृतः ।

आवर्णात्पूर्वलिखितो भोग्याधिः श्रेष्ठ उच्यते ॥

गोप्याधिस्तु परेभ्यः स्वन्दत्वा यो गोप्यते गृह्ये ।

अर्थप्रत्ययहेतुर्यः प्रत्ययाधिः स उच्यते ।

आज्ञाधिर्नाम योराज्ञा संसदा वाज्ञया कृत इति ॥

स चाधिर्नाशादिभिर्यथा विकृतो न भवति तथा परिपालनीय इत्याह हारीतः ।

बन्धं यथा स्थापितं स्यात् तथैव परिपालयेत् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा तद्व्यतिक्रमादिति ॥

यथा येन प्रकारेण गोप्यत्वेन भोक्तृत्वेन स्थापितमाधिनतथैव गोप्यज्ञोप्यत्वेन भोग्यभोग्यत्वेनैव पालयेत् । अन्यथा वैपरीत्ये तस्य समयस्त व्यतिक्रमात्लाभो वृद्धिमूलं द्रव्यं वा नश्यत इत्यर्थः । नारदोऽपि ।

उपचारस्तथैवास्य लाभहानिर्विपर्यये ।

प्रमादादग्निनसद्दधौ विकृतिमागते इति ॥

उपचारो रक्षणं कर्तव्यमिति शेषस्ततो धग्निः प्रमादाद्विपर्यये नाशे विकृतिं वा गते आधौ लाभहानिर्भवतीत्यर्थः ।

वृहस्पतिरपि । अज्ञानलाभे च कृणे तथा पूर्वोक्तधौ धनी ।

यो भुङ्क्ते बन्धकं लोभान्न स लाभो भवेत्तुम् ।

न्यासवत्परिपाल्योऽसौ वृद्धिं नश्यति हापिते ॥

अत्र गोप्याधिः शान्तलाभो ह्यर्थे भोक्तव्य इति ॥

परिभाषितो गोप्याधिरशान्तलाभेन भोक्तव्यः । इयत्-
समयेनायमस्मिन्धने भोक्तव्यमिति परिभाषितस्तु अवधौ पूर्णं
भोक्तव्यः । अन्यथा यो भुङ्क्ते तस्य स लाभः पुनर्न भवेदित्यर्थः ।
असावाधिन्यासवत्परिफल्गुनीयो न हापनीयो न नाशनीयः ।
हापिते तु वृद्धिर्न भवतीत्यर्थः । केचित्तु तथा पूर्णं वधा-
धित्यत्वाकारप्रसङ्गं कृत्वा अवधावपूर्णं न भोक्तव्य इत्याह ।
याज्ञवल्क्योऽपि ।

गोप्याधिभोगे न वृद्धिः सोपकारेऽप्य हापिते इति ।

गोप्याधेरल्पेऽपि भोगे महत्यपि भोगे महत्यपि वृद्धि-
र्न देया । सोपकारे भोग्याधौ हापिते व्यवहारायोग्यतायां
प्रापिते वृद्धिर्न देयेत्यर्थः । मयुरपि ।

नत्वेकाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयादिति ।

हापित इति शेषः । एतच्च वञ्चात्कारविषयम् । तथाच मनुः ।

न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिसुत्सृजेत् ।

मूल्येन तोषयेच्चैन माधिसोनोऽन्यथाभवेदिति ॥

अधमर्णेन भोगो न कर्त्तव्य इति निषिध्यमानसं हचन-
मुल्लङ्घ्य भोगकर्तुरल्पभोगेऽपि सर्ववृद्धिनाश इत्यर्थः । बलात्-
काराभावे तु स एवाह ।

यः स्वामिनाऽननु ज्ञातमाधिभुङ्क्ते विचक्षणः ।

तेनार्हवृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिरिति ॥

अर्हयश्चमनमुज्ञाताधिभोगानुसारेण कल्पितस्य वृद्धि-
भोगस्योपलक्षणार्थम् । अन्यथा महाभोगस्य अर्हविसर्जनेन
निष्कृतेरसम्भवात्तस्य भोगस्य निष्कृतिरिति वाक्यशेषविरोधः

स्यात् । अथ विरोधपरिहारार्थमल्पभोगविषयमेवेदं कृतं न भवति तथा सत्यननुज्ञाता महाभोगविषये लाभहानिरनेनानुज्ञाता स्यात् । तच्चानेनानुज्ञातो गोप्याधिभोगेन वृद्धिरिति याज्ञवल्क्यवचनमेवात्र लाभहानिविधायकं भविष्यति । न भविष्यति तस्य बलात्कृताल्पभोगविषयज्ञात् तस्मादहं ग्रहणोपलक्षणत्वमेव युक्तम् । यस्तु हारीतवचने मूलनाशविधानात् तद्वलात्कृतबहुभोगविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । आधिविनाशविषयमिति कश्चित् गोप्याधित्वेन स्थापितदास्यादेकर्मणा कारणे विशेषान्तरमुक्तं कात्यायनेन ।

अकाममननुज्ञातमाधि यः कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलन्दायो वृद्धिं वा न लभेत स इति ॥

अकाममिच्छारहितम् । कर्मफलं वेतनम् । दाप्यः अधर्मार्थं राक्षेति शेषः । एवं गोप्याधितया स्थापितेऽस्मादौ तद्वाटकन्दाप्यः । वृद्धिर्वात्यजनीयेत्यर्थः । अहितदास्यादेपीदमेव स एवाह ।

यस्माधिं कर्म कुर्वाणं वाचा दण्डेन मर्मभिः ।

पीडयेद्भर्त्सयेच्चैवं प्राप्नुयात् पूर्वसाहसमिति ॥

आधावन्यथाकरणे याज्ञवल्क्य आह ।

नष्टो देयो विनष्टश्चैव राजकृताहत इति ।

नष्टः विकृतिव्रतः पूर्ववत्कृत्वा देयः । विनष्टः आत्यन्तिकनाशं प्राप्तः सोऽपि देयो मूल्यादिद्वारेण । दैवमन्युदकेदेशो पञ्चशदि तत्कृतादिनाशविना । तथा स्वापराधरहिताद्राजकृतादपि विनाशादिनेत्यर्थः दैवराजकृते तु विनाशे सर्वत्र कश्चलन्दातयः अधर्मयोगेनाभ्यन्तरं वा तथा च स्मृतिः ।

स्रोतसापहतं जले राज्ञा चैवापहारिते ।

आधिरन्योऽथ कर्त्तव्यो देयं वा धनिने धनमिति ॥

तत्र स्रोतसापहत इति दैवकृतोपलक्षणम् ।

वृहस्पतिरपि । दैवराजोपघातेन यथाधिर्नाशमाप्नुयात् ।

तत्रान्यन्दापयेऽप्येव शोधयेद्वा धनं कर्णीति ॥

राजोपघातोऽत्र उच्छृङ्खलेन राज्ञा कृत उपद्रवः ।

न तु धनिकापराधनिमित्तकः । अतएव व्यासः ।

दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिनः कचिदिति ।

कात्यायनोऽपि । न चेद्वनिकदोषेण निष्पतेद्वा म्रियेत वा ॥

आधिमन्यं स दाप्यः स्थावृणान्मुच्येत नर्णिक इति ।

निष्पतेत् नश्चेत् । म्रियेतेति पञ्चाद्यभिप्रायेण । अदाने

तस्माद्वृणान्मुच्येतेत्यर्थः । आधेर्विनाशे तन्मूल्यन्देयम् । तथा

च व्यासः । गृहीतदोषान्मृष्टेद्वन्धो हेमादिके भवेत् ।

कृणुं सलाभं संशोध्य तन्मूल्यन्दापयेद्वनीति ॥

सलाभच्छणं संशोध्य सम्यक् विचार्य विनष्टाधेर्मूल्यं

दत्त्वा सवृष्टिकन्धनं गृह्णीयात् । अन्यथा मूलनाश इत्यर्थः ।

अतएव नारदः । विनष्टे मूलनाशः स्यादैवराजकृतादृत इति ।

हारीतोऽपि । आधौ नष्टे धनं नष्टं धनिकस्याधिवेवचेति ।

भोगेन विकृतिरुक्तस्याधेस्तथैवार्पणो मूलनाशमाह ।

वृहस्पतिः । भुङ्क्ते वा सारताभ्यामे मूलहानिः प्रजायत इति ।

वज्रमूल्याधिनाशे तु सलाभ कृणादुपरि आधिमूल्यमा-

धाने देयम् । तथा च स एव ।

वज्रमूल्यो यत्र नष्टः कृणिकान्तत्र तोषयेत् इति ।

न च तोषयेदिति वचनोद्घावता धनेनाधाता तुभ्यति ताव-
चनं देयमिति शङ्कनीयम् । यत आह मनुः ।

मूल्येन तोषयेच्चैनं मर्णाधेनोऽन्यथा भवेदिति ।

सलाभः ऋणापगतावशिष्टावशेनेत्यर्थः । यद्युत्तमर्णः स-
लाभः ऋणावशिष्टं मूल्यमधमर्णाय विना न तोषयति तदा
त्वाधिप्रत्यर्पणं प्रतिभूमूल्येनाधमर्णतोषयेत् । तथा च ।
हारीतः । खादको विपक्षहीनचेत्लग्नकोविपक्षवान्यदि ।

मूल्यन्तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हतीति ॥

अधिकृतस्य धनस्य प्रीतिदत्तधनस्येवाकारितद्वयसम्भवा
दित्याशयः । खादकोबन्धखादकः । आधिनाशकः उत्तमर्ण
इति यावत् । लग्नकः प्रतिभूः मूल्यं नाशिताधेर्मूल्यम् । यद्य-
त्वाधमर्णो बलाद्वृद्धिं गृह्णाति तदा गृहीत वृद्धांशके महा-
पराधानुसारं दण्डन्दद्यात् । तथा च स एव ।

द्विगुणान्विगुणं वापि यः साधयति लग्नकम् ।

राजगामि तु तद्दृष्ट्यं साधको दण्डमर्हति इति ॥

यः साधयति लग्नकं लग्नकाद्यः साधयतीत्यर्थः । लग्नक-
ग्रहणमुत्तमर्णस्याप्युपलक्ष्यार्थम् । अविद्यमानवृद्धिसाधनस्यो-
त्तमर्णेऽपि समानत्वात् । यद्युत्तमर्ण आधिनाशेऽपि ऋणपत्रा-
वष्टम्भेनाधमर्णादनस्त्रिषृणति सोऽपि दण्डभागित्याह ।
कात्वाधनः । आधिदृष्ट्येन लेख्येन भुङ्क्ते यद्विणिकावनी ।

कूपो दमं प्रापयित्वा आधिलेख्यन्तु नाशयेदिति ॥

दमन्दण्डम् । ऋणिक द्रव्यभोगद्रव्यनिष्कृत्यर्थं वृ-
हानिरप्युच्येति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । सव्यग्रह्यमाणस्याप-

धाव सारताकृते सति ऋणिकेन धनमाध्यन्तरं वा उत्तमर्णाय
देयमित्याह नारदः ।

रक्षमाणोऽपि यद्याधिः कालेनेयादसारताम् ।

सञ्चिकमूल्यद्रव्यापर्याप्तताङ्केचिदेकसंवत्सरभवद्विसहि-
तमूल द्रव्यापर्याप्ततामन्वितामाहुः तच्चिन्त्यम् । एतादृशविशे-
षविकल्पने कारणाभावात् । याज्ञवल्क्योऽपि ।

आधेः स्वीकरणात्सिद्धीरक्षमाणोऽप्यहारताम् ।

यातश्चेदन्य आधेयो धनभावा धनीभवेदिति ॥

आधेः स्वीकरणादुपभोगात् सिद्धिर्न लेख्यमात्रेणेत्यर्थः ।

एतदेवाभिप्रेत्याह नारदः ।

आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।

सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथेति ॥

गोप्याधौ भोगः स्वीकारः भोग्याधौ फलभोगः ।

एतच्चाधेर्भोगात्सिद्धिप्रतिपादनम् । आधौ प्रतियुक्ते क्रीते
पूर्वातुबलवन्तरेत्येवमादिवाक्योक्तनिर्णयार्थम् । अतएव द्वयो-
र्धनिकयोर्दुष्टाधमर्णिकेन एकस्य वस्तुन आधीकरणे भोगा-
न्निर्णय इत्याह विष्णुः ।

ययोर्निक्षिप्त आधिस्तौ विवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारं विना कृतेति ।

द्वयोरपि भोगसत्त्वे निर्णयप्रकारमाह वसिष्ठः ।

तुल्यकाले निरुष्टानां लेख्यानामाधिकर्मणि ।

येन भुक्तम्वेत्पूर्वन्तस्याधिर्बलवन्तर इति ।

निरुष्टानां कृतानां लेख्यानां सङ्गावेऽपीति शेषः । अय-
मर्थः । तुल्यकालोत्पन्नानां लेख्यानां सङ्गावसाध्येऽपि भोग्या-

विशेषलिखितं ज्ञाय इति कात्यायनोऽब्रवीत् इति ॥

एकत्र धात्रीकरणेऽदौ । विशेषलिखितं निर्दिष्टं लिखितञ्च निर्दिष्टलिखितं ज्ञायोबलवदित्यर्थः । लेख्ये निवेशितं लिखितम् । अनिर्दिष्टनिर्दिष्टपदयोरर्थमाह स एव ।

योविद्यमानं अनिमनिर्दिष्टस्वरूपकम् ।

आकाशभूतमादध्यादादिष्टञ्चैव तद्वेत् ॥

यद्यत्तदास्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिश्येत् इति ॥

प्रशब्दः पादपूरणार्थः । अनिर्दिष्टस्वरूपकमनिरूपितं स्वरूपकम् । आकाशभूतमविद्यमानस्वभावम् । अयमर्थः । आधातुराधीकरणकाले यदनं विद्यते निरूपितस्वरूपञ्च तदनमाधित्वेनादिष्टं सन्निर्दिष्टमित्युच्यते । तद्विपरीतन्तु धनमाधित्वेन कल्प्यमानमनिर्दिष्टमिति । आधीकरणकाले विद्यमानत्वसाध्येऽप्याह स एव ।

यस्तु सर्वस्वसुद्दिश्य प्राक् पञ्चान्नामचिह्नितम् ।

आदध्याप्तत्वनस्यासिद्धितं बलवत्तरमिति ॥

यः पूर्वमविशेषेण सर्वस्वमाधित्वेनोद्दिश्य कस्यचिद्वस्तुदृष्टं गृहीत्वा पञ्चाल्लेखनसमये विशेषेण क्षेत्रादिकमेव लेखयति ततोत्तरकालं विवादे सति यावत्पञ्चाल्लेखितन्तावदेवप्रमाणं नोद्दिष्टमित्यर्थः । चिह्नितमिति विरोध्युत्तरक्रियोपलक्षणार्थम् । तेन यदि प्रथममाधिमादाय धनी धनन्दत्वा पश्चादबन्धकत्वं विज्ञाय आधिमन्तरेणैवात ऊर्जं त्वयि ऋणमास्तामिति प्रकारान्तरेण पुनः क्रियाकरोति तदा निराधिक्रियाबलवतीत्यवगन्तव्यम् । अतएवाह याज्ञवल्क्यः ।

सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्तुत्तरा क्रियेति ।

उत्तराक्रिया पूर्वस्याः क्रियायाः बाधिका भवतीत्यर्थः ।

निर्दिष्टत्वाविशेषे उत्तरक्रियाबलवत्त्वस्यापवादमाह स एव ।

आधौ प्रविश्ये क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरेति ॥

एकमेव क्षेत्रमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्य-
स्याधिं कृत्वा किमपि गृह्णाति तत्र पूर्वस्यैव तत्क्षेत्रम्भवति
नोत्तरस्येत्यर्थः । एवमप्रतिग्रहे क्रये च योजनीयम् । स्वामित्व-
प्रतिबन्धावगमाभ्याम्नागेव पूर्वस्याः क्रियायाः कृतत्वादिति
भावः । एतदेवाभिप्रेत्य वसिष्ठोऽप्याह ।

दः पूर्वतरमाधाय विक्रीणीते तु तं पुनः ।

किमेतयोर्बलीयः स्यात्प्राक्तनम्बलवत्तरमिति ॥

आध्यादीनां योगपक्षेऽप्याह स एव ।

कृतं यत्नेकदिवसे दानमाधान विक्रयम् ।

तयागामिति सम्बन्धे कथन्तत्र विधिं नयेत् ॥

तयोऽपि तदनन्वयं विभजेयुर्यथाशतः ।

उभौ क्रियानुसारेण हिभागेन प्रतिग्रहीति ॥

आधिकृतस्य धनस्य स्वत्वनिवृत्तिकालमाह याज्ञवल्क्यः ।

आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।

काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यतीति ॥

प्रयुक्ते धने स्वकृतया दृष्ट्या कालक्रमेण द्वैगुण्ये जाते
ऽधमर्थेन तावद्धनन्दत्वा यदि न मोक्ष्यते तदासौ नश्येदध-
र्गस्य स्वं न भवेत्किन्तु तमर्थस्यैव भवेत् । यस्तु कालकृतः कालः ।
आहितान्यादिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः
यद्वा जातिकालमुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्येत्यनेन वार्तिके

निष्ठातस्य परनिपातः । स यदि सम्प्रतिपन्ने काले न मोक्ष्यते
ऽधमर्णेन तदा सोऽपि पूर्ववन्मथ्येत् । फलभोग्यः क्षेत्वादिः
कदापि न नश्येत्किन्तूत्तमर्णेन यावत् स्वधनं न प्राप्यते ताव-
दुत्पन्नफलमेव भोक्तव्यमित्यर्थः । अत्र काले कालकृतो नश्ये-
दित्यनेन कृतकालस्योभयविधस्याधेस्तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः ।
फलभोग्यो न नश्यतीत्यनेनाकृतकालस्य भोग्याधेर्नाशभाव
उक्तः । पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्याधि-
विषयमवतिष्ठते । द्वैगुण्यातिक्रमेण च विनाशे चतुर्दशदिवस-
प्रतिक्षणं कर्त्तव्यमित्याहुतुर्व्यासवृहस्पती ।

हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतेऽवधौ ।

वन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्षते ॥

तदन्तराधनन्दत्वा ऋणीवन्धमवाप्नुयादिति ॥

तत्तस्मात्कारणात् अन्तरा चतुर्दशदिवसमध्ये इत्यर्थः ।
अत्र द्वैगुण्यग्रहणं त्रैगुण्यादीनामुपलक्षणार्थम् । वन्धमाण-
वृहस्पतिवचने शान्तलाभ इति सामान्येनैवाभिधानात् ।
नन्वाधेर्दानादिस्वत्त्वनिवृत्तिकारणं प्रतिग्रहादिरेव वा स्वत्वा-
पत्तिकारणं किन्तु द्वैगुण्ये निरूपितकालप्राप्तौ च द्रव्याधान-
मपि । तस्य याज्ञवल्कावचनेनैवा धमर्णयोरात्यन्तिकस्वत्व-
निवृत्तिस्वत्वापत्तिकारणं किन्तु पत्योः कारणत्वावगमात्
लोकाच्च । न च न वाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रय
इति मनुवचनन्तस्यायमर्थः । कालेन संरोधः कालसंरोधः
चिरकालावस्थानन्तस्मात्कालसंरोधात् आधेर्न निसर्गोऽस्ति-
नान्यत्वाधिकरणमस्ति न च विक्रय इति तेन विरोध इति

वाच्यम् । नत्वेवाधौ सोपकार इत्याद्युपक्रम्य कथनेन एतस्य भोग्यादिविषयत्वात् । यत्तु वृहस्यतिः ।

पूर्णावधौ शान्तलाभे बन्धोः स्वामी धनी भवेत् ।

अनिर्गते दशाहेतु ऋणीमोचितु मर्जतीति ॥

दशदिवसप्रतीक्षणमुक्तान्तद्वयस्त्रादिविषयम् । हिरण्ये द्वि-
गुणीभूत इति व्यास वृहस्यतिभ्यां विशेषोपादानान्तद्विरण्य-
विषयम् । शान्तलाभे तैगुण्यादिपरमवृद्ध्या निवृत्तलाभे ।
यत्तु पुनस्तेनैवोक्तम् ।

गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं कृतकालस्तथावधेः ।

आवेदयत्वर्णिकुले भोक्तव्यस्तदनन्तरमिति ।

यत्स्वत्वापत्तेरर्वागाधेर्भोगमात्र विधिपरम् पुनः स्वत्वा-
पत्तिपरम् । तथा च न वार्हस्यवचनयोः परस्परं विरोधः
नापि व्यासवृहस्यतिवचनयोः । यदा तु शान्तलाभे धने बन्ध-
कस्य तथैवावस्थितस्य मोचनात्प्रागधमर्ण्यं मरणादि भवेत्तदा
किं कर्त्तव्यमिति परीक्षायां माह वृहस्यतिः ।

हिरण्ये द्विगुणीभूते भूते नष्टेऽधमर्णिके ।

द्रव्यन्तदीयं संगृह्य विक्रीणीते स साक्षिकम् ॥

रक्षेद्वा कृतमूल्यन्तुं दशाहञ्जनसंसदि ।

अथानुरूपस्मरतो गृह्णीतान्यत्तु वर्जयेदिति ॥

हिरण्ये द्विगुणीभूते पञ्चादाधिमोक्षणादवर्णिगतिशेषः ।
हिरण्यग्रहणस्य स्वादीनामुपलक्षणम् । द्विगुणीभूत इति तै-
गुण्यादीनामुपलक्षणम् । नष्टे कृत्रिमिहते चिरमविज्ञाते द्रव्यं
बन्धकीकृतं द्रव्यम् । ऋणानुरूपं द्विगुणीभूतद्रव्यपर्याप्तम् ।
परतः दशाहादूर्ध्वम् । अन्यत्तु वर्जयेत् । अवशिष्टं ऋणि

बान्धवे तदभावे राक्षे समर्पयेदित्यर्थः । अतएव कात्यायनः ।

आधाता यत्रैव न स्यादनी बन्धनिषेद्येत् ।

राक्षसतः स विज्ञातो विक्रीय इति धारणा ।

सहद्विकं गृहीत्वा तु शेषं राजन्यथार्पयेदिति ॥

राजन्यथार्पयेदिति न्यायात्प्रासन्नाभावविषयम् । तत्सङ्कावे
तत्रैवार्पणस्य न्याय्यत्वात् । यत्र तेनार्पणं क्रियेते नैव यदि सह-
द्विकन्धनन्दत्वा बन्धो गृह्यते तदा न विक्रीयः प्रयोजनस्य सि-
द्धत्वात् । अस्मिन्निषेद्येऽन्यत्राधिकार्यं न विरुद्धन्दण्डापूर्पन्या-
यात् किन्त्वन्यत्राधिं हत्वा मूलमात्रं गृहीतव्यम् । नतु स सह-
द्विकम् । यदाह प्रजापतिः ।

धनी धनेन तेनैव परमाधिन्धयेद्यदिति ।

कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्वं वास्य समर्पयेदिति ।

यद्वन्ध स्वामिभिर्धनं प्रयुक्तान्तत्तुल्येनैव धनेन परं धनिका-
न्तरमाधिर्नयेत् नतु सहद्विकेनेत्यर्थः । अयस्मान्नाधिर्धनस्य द्वै-
गुण्ये सति प्रतिपत्तौ तु द्वैगुण्यादर्वागपि द्रष्टव्यः । कश्चिद्गोप्याधे
द्वैगुण्याद्यतिक्तमेऽपि ऋणिकस्य स्वत्वनाशो न भवतीत्याह ।
याज्ञवल्काः । चरित्रं बन्धककृतं स दृष्ट्या दापयेद्धनम् ।

सत्यं क्लारकृतं क्लर्मं द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ॥

चरित्रं शोभनचरितन्तेन यद्वन्धकान्तश्चरित्रबन्धकान्तेन
यद्द्रव्यं स्वाधीनं कृतम्पराधीनं वा कृतान्तश्चरित्रं बन्धकं कृतम् ।
अयमर्थः । अधमर्योऽन धनिनः श्रुद्धान्तः करणत्वेन वज्रमूल्य-
मपि बन्धकीकृत्याल्पमेव धनं स्वाधीनं कृतम् । यदि वा उत्त-
मर्योऽनाधमर्यस्य निर्दोषतामधगत्याल्पमेव बन्धकं गृहीत्वा व-
ज्रधनमधमर्याधीनं कृतान्तदातव्यं स राजा वृद्धिसहितन्दा

पयेन्नत्वाधिनाश इति । अथ वा चरितं शोभा वा चरितं गङ्गा-
स्नानादि अग्निहोत्रादिजनितं पूर्वं तद्वन्धकीकृत्य गृहीत च-
रितं बन्धकीकृतमिति । एतादृशं बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्येन
नश्यति किन्तु द्विगुणीभूतद्रव्यमेव दातव्यमित्यभिप्रायः । तथा
सत्यङ्कारकृतम् । करणङ्कारः । भाषेष् । सत्यस्य कारः स-
त्यङ्कारः । कारे सत्याऽगदस्य चेति सुम् । तेन कृतं सत्यङ्कार-
कृतम् । तदपि द्विगुणमेव देयं नाधिनाशः । बन्धकारपेण स-
मय एव द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यं
नाधिनाश इति समये कृते द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव दातव्यं ना-
धिनाश इत्यभिप्रायः । क्रयविक्रयादिनिर्वाहाय यदङ्गुलीयका-
दिपरहस्ते समर्पितन्तत्सत्यङ्कारकृतन्तत्राङ्गुलीयकादि गृही-
ताव्यवस्थामतिक्रामन्तदेशाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिपाद-
येत् । इतरस्तेदङ्गुलीयकादिकमेव जज्ञात् । चरित्र वधादि-
स्थले द्वैगुण्यादूर्ध्वं नाधिनाशो न भव्यतीति बुद्ध्या अधमर्णो-
मोचने वित्तस्यो न कार्यः । तथा च व्यासः ।

गोप्याधिं द्विगुणादूर्ध्वं श्रोत्रयेदधमर्णिक इति ॥

अग्नित्रेव विषयेऽधमर्णासम्भवे सन्निधाने उत्तमर्णोनाधिर्वि-
क्रेतव्यः । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

विना धारिणकाहापिविक्रीणीत स साक्षिक मिति
धारिणिकात् अधमर्णात् । अयमर्थः । अमन्त्रिते अधमर्णे
उत्तमर्णे, साक्षिभिस्तदाप्तैश्च सह तमाधिं विक्रीयधनं गृह्णी-
दिति । वा शब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । यदर्थादानकाले
गुणीभूतेऽपि द्रव्ये द्रव्यमेव देयम् । नाधिनाश इति परिभाषा
तदा अयम्यत्तः । इतरथाभाधिः प्रणय्येद्विगुणं इत्यनेन

आधिनाम्यस्य इति । यदि द्वैगुण्याधिकालधोरर्वाग्निबाधि-
मोचनार्थं अधमर्णः समायाति तदा उत्तमर्णेन मोक्तव्यो न
द्विजलीभेन स्थापनीय इत्याह बृहस्पतिः ।

धनं मूलीकृतं दत्वा यदाधिं प्रार्थयेदृणी ।

तदैव तस्य भोक्तव्यं स्वन्यथा दण्डभागधमीति ॥

मूलीकृतं अधमर्णेन देयन्धनम् । तच्च भोग्याधी मूलमार्तं
गोप्याधी तु सवृद्धिकं दत्त्वा ऋणी यदाधिं प्रार्थयते तदा
धनिना स मोक्तव्यः । अन्यथा दोषभाक् स्तेयदोषभागित्यर्थः ।
यदाह याज्ञवल्क्यः ।

उपस्थितस्य मोक्तव्यं आविस्तेनोऽन्यथा भवेदिति ।

स्तेनः स्तेनवदण्ड्य इत्यर्थः । उत्तमर्णस्या सन्निधाने तदाप्त-
हस्ते धनं दत्त्वा आधिमधमर्णो गृह्णीयात् । तथा च स एव ।

प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधि माप्नुयादिति ॥

प्रयोजके उत्तमर्णोऽसति सन्निहिते सति तत्कुले तदाप्त
हस्ते सवृद्धिकन्धनं निधायधमर्णः स्वीयन्धनं गृह्णीयादि-
त्यर्थः । क्वचित्प्रयोजकोऽसतिकुल इतिपाठः । तत्रप्रयोजको
धनप्रयोक्ता असति धनिके इतिशेषः । आप्नयात्तदानीमेवेतिशेषः ।
तथा च उत्तमर्णो सन्निहितेऽतदाप्तहस्ते सवृद्धिकन्धनं निधाय प्र-
योजको धनप्रयोक्तः अधमर्णस्तदानीमेव स्वाधिमाप्नुयादित्यर्थः ।
यदि तु तदाप्तोऽपि न सन्निहितः अधमर्णस्य चाधिविक्रयेणा-
ग्निमवृद्धिश्च वच्छेदाय धनदानेच्छा भवति तदा किंविधेयमिती-
च्छाया माधिमूल्यम्यरिकल्प्य तद्गृहे एवाधिं स्थापयेत् तथा च
स्थापनदिनमारभ्य तद्धनम्बर्हत्त इत्याह स एव ।

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेद्वृद्धिक इति ॥

तिष्ठेदाधिरिति शेषः । तत्रोत्तमार्थे तत्कुले वा । एतच्चा-
धिमीचनं यदि भोव्याधिर्गोप्याधिव तावताकाले मीचनीय इ-
त्यवधिं कृत्वा स्थापितस्तदाधमार्थेनावधेरर्वाण्योभेन न कर्तव्यं
इदमेवाभिप्रेत्य फलभोव्याधिविषये व्यास आह ।

फलभोव्यभ्युपगमं कालं दत्त्वा द्रव्यन्तुसामकमिति ।
अण्वीबन्धमवाप्नुयादित्युपपन्नः । मूलमात्रन्दत्त्वा परिभाषित-
कालमापन्नम्लभोव्याधिसामुदायित्वार्थः । फलभोव्यग्रहणमा-
ध्यस्तरोपलक्षणम् । सामकग्रहणं सवृद्धिकस्याप्युपलक्षणम् । भो-
व्याधिविषये कचिद्विशेषमाह वृहस्पतिः ।

क्षेत्रादिकं यदा भुक्तं सुत्यन्तमधिकस्ततः ।

मूलोदयं प्रविष्टश्चेत्तदाधिं प्राप्नुयाद्वृणी ॥

परिभाष्य यदा क्षेत्रं प्रदद्याद्वनिकेच्छणी ।

त्वयैतच्छान्तलाभेऽर्थे भोक्तव्यमिति निश्चयः ॥

प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यं पुनर्ममेति ।

अधिकं मूलापेक्षयाऽधिकं क्षेत्राद्यर्थव्ययद्रव्यम् । ततः
तस्मात्क्षेत्रादेः उदये वृद्धिः । शान्तलाभेऽर्थे परमवृद्धिसहिते
मूलद्रव्ये । इयं निमित्तसप्तमी । परमवृद्धिसहितं क्षेत्राद्यर्थव्यय-
सहितमेतन्मूलद्रव्यमस्मिन् क्षेत्रे उपभोक्तव्यम् । उपभोगेन च
स वृद्धिकधने प्रविष्टे त्वयैतच्छेत्रभोक्तव्यमिति परिभाष्य यदा
क्षेत्रादिकं बन्धकी कुर्व्यात्तदाक्षेत्रादिफलभोगेन क्षेत्राद्यर्थ-
व्ययसहिते सवृद्धिके धने प्रविष्टे अण्वी किमप्यदत्त्वा तमाधिं
प्राप्नुयादित्यर्थः । एवंविधस्याधे पूर्वगृहीते अण्वी कालक्रमेण
परां वृद्धिमाप्ते सति तदनन्तरं यः स वृद्धिकमूलद्रव्यो-
पभोगार्थं क्षेत्रादिराधिः क्रियते स क्षेत्राद्यर्थव्ययद्रव्यसहित

तु वृद्धिकमूलोपभोगानन्तरं धनिकेनाधमर्णाय प्रत्यर्पणीयः ।
तथा च याज्ञवल्क्यः । यदा तु द्विगुणीभूत ऋणमाधौ तदा खलु
मोक्ष्य आधिसादुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने इति ॥

आधौ तदादत्त इति शेषः । अयमेव क्षयाधिरित्युच्यते ।
इत्याधिविधिः । अय प्रतिभूः तत्र प्रातिभाव्यं नाम विश्वासायं
पुरुषान्तरेण सक्त समयः । तद्धेदानाह वृहस्पतिः ।

दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा ।

चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिरिति ॥

प्रत्ययो विश्वासः दानं ऋणापाकरणार्थमर्थापणम् । ऋणि
द्रव्यार्पणं ऋणिनो यद्द्रव्यं गृहीतोपकरणादितदपणम् ।
चतुः प्रकाराणां प्रतिभूवां प्रातिभाव्याङ्गीकारप्रकारं दर्श-
यति स एव । आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत् ।

दाताहमेतद्द्रविणमर्पयाम्यपरोऽब्रवीत् इति ॥

एको दर्शन प्रतिभूरहमेनं पलायन प्रवृत्तं दर्शयिष्या-
मीत्याह । अपरः प्रत्ययप्रतिभूरेषः साधुर्नत्वां प्रतारयिष्यति
मतोयं ओत्तिथपुत्रोऽस्य सर्वशस्य सम्पन्नो ग्रामोऽस्ति मत्प्रत्य-
येनास्य द्रव्यं देहीति ब्रवीति । दान प्रतिभूर्यद्ययं न ददाति
तदा स वृद्धिकच्छणमहं दातेति । अपरः ऋणि द्रव्यार्पणप्रति-
भूर्यद्ययं न ददाति तदाहमेतदीयगृहोपकरणादिकमर्पयि-
ष्यामीति कथयतीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभूवा यदा धनिकस्य
धारणिकदर्शनापेक्षा तदैव स दर्शनीय इत्याह कात्यायनः ।

दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत् ।

यध्मिन्देये काले च धनिकस्तद्दर्शनमपेक्षते तत्रैव दर्श-

येत् अधमर्णमिति शेषः दर्शिते च तस्मिन् धनिकेन प्राप्ति
भायात् समोक्तव्य इत्युक्तार्थेनाह स एव ।

यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तुं प्रतिभूर्भवेत् ।

एवं प्रत्ययादिप्रतिभवोऽपि तद्विसंवादे मोक्तव्याः । अ-
न्यथा धारणिकन्देयं धनं दाप्या इत्याह तुः कात्यायनवृहस्पती ।

यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनपेक्ष मानवः ।

अदर्शयं स तन्तस्मै प्रयच्छेत्स्वधनादणम् ॥

आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत् कानावेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा ॥

यन्तु योगीश्वरेण प्रतिभवान्त्रैविध्यमेवोक्तम् ।

दर्शने प्रत्यये दाने प्राप्तिभाज्यं विधीयते ॥

तद्दानार्पणयोरनति भेदाभिप्रायेण ।

दाने आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥

वितथे । दर्शनप्रत्यये । दाने विसंवादे इतरस्य सुता अ-
पीति वचनात् पूर्वयोः सुता न दाप्याः । सुता इत्यभिधा-
नान्न पौत्रा इत्युक्तम्भवति दानं स्वधनार्पणान्वनिकाय । अर्प-
णन्तु धारणिकधनमानीय तस्य अर्पणं धनिकस्य स्वधनलाभे
उभयतो न विशेषः अतएव सूक्तभेदविवक्षया पञ्चप्रकारा
अपि प्रतिभवो हारीतेनोक्ताः ।

अभये प्रत्यये दाने उपस्थाने प्रदर्शने ।

पञ्चस्वेषु प्रकारेषु ग्राह्यो हि प्रतिभूर्बुधैः ॥

अभयसुपद्रववारणं । उपस्थानमत्र धारणिक धनस्य
धनिकायानीयार्पणं न दर्शनं तस्य पृथक्प्रदेशात् । पञ्चस्वि-
त्यनन्वयाच्च । व्यासस्तु । सप्तभिर्विषयैः सप्तप्रकारकं प्रतिभुवमाह ।

लेख्ये कृते च दिव्ये वा दानप्रत्यय दर्शने ॥

गृहीतबन्धोपस्थाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा ।

प्रतिभूर्याह्य इत्यत्र प्रकृतम् । कात्यायनोऽपि ॥

दानोपस्थानवादेषु विश्वासशपथाय च ।

लग्नकङ्कारयेद्देवं यथा योग्यं विपर्यये ॥

वादोविवादस्तत्र प्रतिभूयङ्गम् ।

उभयोः प्रतिभूर्याह्यः समर्थः कार्यनिर्णय इति ॥

योगीश्वरेणाप्युक्तान्तञ्च प्रागेवव्याख्यातम् । दर्शनप्रत्य-
यदानेषु यथायथं सर्वेषामन्तर्भावसम्भव इति परमार्थः । द-
र्शनप्रतिभुवे नष्टधारणिकाम्वेषणाय कालावधिर्देय इत्याह ।

वृहस्पतिः । नष्टस्याम्वेषणे कालं दद्यात् प्रतिभुवे धनी ।

देशानुरूपतः पक्षं मासं सार्धमथापि वा ॥

सार्द्धमासमिति परमावधिः । तथा च कात्यायनः ।

नष्टस्याम्वेषणार्थन्तु देयं पक्षत्रयम्परम् ।

यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूमेवेत् ॥

काले प्रतीते प्रतिभूर्यदि तन्मैव दर्शयेत् ।

स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात्प्रेत चैष विधिः स्मृतः ॥

परं परमावधिभूतम् । प्रतीतेऽम्वेषणाय परिकल्पिते
प्रेते चैषविधिरिति धारणिके ऋते प्रतिभूस्तमर्थं प्रदाप्य इति
विधिः । कालावधिविधेस्तत्त्वान्वयवाधात् । एतदपि दैवराज-
कृतप्रतिबन्धाभावे बोध्यम् । अतएव कात्यायनः ।

दर्शनप्रतिभूर्यत्र देशे कालेन दर्शयेत् ॥

निबन्धमावहेत्तत्र दैवराजकृतादृते ॥

निबन्धस्याम् । दैवकृतो दीर्घरोगमरणादि रूप ऋण-

दानप्रतिबन्धः । राजकृती बन्धनासेधदण्डादिरूपः । प्रतिभू-
भेदेन स्पष्टमाह नारदः ।

ऋण्यप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वाच्यं हापिते ।

प्रतिभूस्तुतुं दद्यादनुपस्थापयं स्तथेति ॥

ऋण्यधमर्ण्येष्वप्रतिकुर्वत्स्वमाध्येषु निर्धनत्वादिना
ऋणमप्रत्यर्पयत्स्विति दानप्रतिभूविषयम् । प्रत्यये विश्वासे
हापिते विसम्बादिते इति प्रत्ययप्रतिभूविषयम् । अनु-
पस्थापयन्तृणिन मदर्थयन्तृणिनः सकाशादाधिष्ठणं पर्याप्तं
तदनं वीक्षन्त्यानर्पयन्निति दर्शनद्रव्यापणप्रतिभूवि-
षयमिति विवेकः । शारीतः ।

विश्वासार्थं कृतस्वाधिर्न प्राप्तो धनिना यदा ।

प्रापणीयस्तदा तेन देयं वा धनिने धनम् ॥

तेन बन्धकार्पणः प्रतिभूत्वा । तथार्थं पितामहः ।

आधिपातकृतस्वाधिभिन्नकालोपलक्षणम् ।

नचेत् स्वधनिने दत्तसास्याधेस्तैः समर्पणम् ॥

तैराधिपालैराधिसमर्पणप्रतिभूमिः । बद्धत्वमत्ताविव-
क्षितम् । एव मभयाधिप्रतिभूष्यपि तुल्यन्यायतयायोज्यम् अभ-
यप्रतिभूरधमर्णादुत्तमर्णस्य भयोपस्थितौ तत्प्रतीकारमाच-
रेत् । तद्वयेन द्रव्यक्षतौ तदीयन्तत् द्रव्यं दद्यात् । प्रमाण-
प्रतिभूः प्रमाणप्रदर्शनद्वारयेत् ॥ अयत्नी विवादास्यदीभूतं धनं
दद्यात् । वादप्रतिभूर्वादपराजितस्याधमर्णस्य देवसुत्तमर्णा-
य दद्यात् सराजपदाश्च राज्ञ इति । प्रतिभुविभक्ते तत्पुत्रादीन्
प्रत्याह योगीश्वरः । दर्शनप्रतिभूर्यत्र क्षतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।

न तत् पुत्रा ऋणं दद्युर्ददुर्दानाय ये स्थिताः ॥

दर्शनप्रत्यये इत्यर्थस्य पूर्वोक्तोक्तस्यैव स्पष्टीकरणमचेति न पुनश्चक्तिरिति मिताक्षरायां मदनरत्नेचोक्तम् । वस्तुतस्तु तज्जीवति सति प्रतिभुवि प्रेतेतिदमिति न पौनरुक्त्याशङ्का । वितथ इति तत्रात्र च न त इत्युपादानात् स्मृतिचन्द्रिकाकारस्यापीदमेवाभिसंहितम् । प्रतिभूपुत्रादीनां विधिरिति प्रस्तावे लिखनात् । दानाय यः स्थितप्रतिभूस्तत् पुत्रा दद्युरित्यर्थः । वृहस्पतिरपि ।

आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विसम्बादे तौ विना तत्सुतौ तथेति ॥

आद्यौ दर्शनप्रत्ययदानविसम्बादे । उत्तरौ दानार्णिद्रव्यार्पणप्रतिभुवौ । विसम्बादे द्वेषादिना धनिकेनादाने तौ विना तयोर्देशगमने मरणे च । अत्र ताविति द्विवचनान्तेन सर्वनाम्ना दानार्णिद्रव्यार्पणप्रतिभुवोः परामर्शः । सर्वनाम्ना मसति बाधके सन्निहितपरामर्शकत्वात् । पूर्वोदाहृतदर्शनप्रतिभूर्यत्वेति याज्ञवल्क्यवचनाच्च तेन दर्शनप्रतिभूप्रत्ययप्रतिभू सुतैर्न तद्देयमिति बोद्धव्यम् । प्रतिभू पुत्रपौत्रयोर्मूलमात्र दानादाने आह । कात्यायनः ।

प्रातिभाव्यागतं पौत्रैर्दातव्यं न तु तत् कश्चित् ।

पुत्रेणापि समन्देयवृत्तं सर्वत्र पैतृकमिति ॥

सर्वत्र प्रातिभाव्यागतवृत्तमित्यन्वयः ।

व्यासोऽपि । ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुतम् ।

समन्दव्याप्त्युतौ तु न दाप्याविति निश्चय इति ॥

पौत्रेण प्रातिभाव्यातिरिक्तं पैतामहवृत्तं यावद्ब्रूहीतमेव

देयम् । तथा पुत्रेण प्रातिभाव्यागतं चैत्यम्नं यावद्गृहीत-
मेवदेयम् । तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ प्रपौत्रपौत्रौ यथाक्रमम-
प्रातिभाव्यापातश्च गृहीतधनौ नन्दाया इत्याद्यर्थः । यत्तु
नारदवचनम् ।

खादको वित्तहीनः स्यान्नृगमको वित्तवान्यदि ।

मूलस्तस्य भवेद्देयं न वृद्धिर्नातु मर्हतीति ॥

तदपि खादकोऽधमर्णः । प्रतिभूयेदि वित्तवान्मृतस्य दा-
तत्पुत्रेण मूलमात्रन्देयं न वृद्धिरिति ऋतपदाध्याकारेण
व्याख्येयं विषयविशेषे दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवः पुत्रेण सवृद्धि-
कन्देयमित्याह । कात्यायनः ।

गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् ।

विना पित्रा धनात्तस्मादाप्यः स्यात्तद्वर्णं सुत इति ॥

दर्शनग्रहणं प्रत्ययस्योपलक्षणं समानन्यायत्वात् । दर्शने
स्थितः दर्शने प्रतिभूत्वेन स्थित इत्यर्थः । विना पित्रापितरि-
प्रते दूरदेशङ्गतेवेति । सुतग्रहणमुपलक्षणार्थम् । यस्य हस्ते
बन्धकमायाति तस्य सर्वस्यापि तस्माद्बन्धकाप्रतिदानस्य युक्तत्वा-
दिति केचित् । यत्तु दानप्रतिभुवि प्रते दायादानपि दापये-
दिति मनुवचनं तत्र दायादशब्दोविशेषलक्षणाया सुतविषय एव
अन्यथा सपिण्डमात्राभिधाने तत्सुतौ न दायादिति निश्चय
इत्यादि पूर्वोदाहृतवचनविरोधः स्यादिति । केचिदिदं प्रति
भूबन्धकविषयं पूर्वोदाहृतवचनानिबन्धकप्रतिभूविषया-
णीति विषयभेदान्निविरोध इत्याहुः । अनेक प्रतिभूदेयविषये
दानप्रकारमाह योगीश्वरः ।

वक्ष्यः स्युर्यदि स्वागैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ।

एकच्छायाश्रितेषु धनिकस्य यथारुचीति ॥

एकच्छायाश्रितेषु एकस्माधमर्णस्य छायां प्रत्येकं सकल-
धनदायकत्वरूपसादृश्यमाश्रितास्तेषु । धनिकस्य यथारुचि ।
धनिकस्योक्तमर्णस्य यथारुचि यथा कामं यमेवोक्तमर्णो याचते
तमेव सर्वन्दद्यादित्यर्थः । इत्यविशेषे तु समं स्यादश्रुतत्वा-
दिति न्यायेनात्रापि यथाग्नेव दद्याः । एकच्छायाश्रितेषु
लग्नकेषु यद्यन्यतरो दूरदेशगतो ऋतो वा भवति उत्तमर्णस्य
च तस्मादेव ग्रहणेच्छा तदा प्रकारमाह । ज्ञात्वायनः ।

एकच्छायाप्रविष्टानान्दाप्यो यस्तत्र दृश्यते ।

• प्रोषिते तत्सुतः सर्वस्मिन्नमंशं ऋते तु स इति ॥

प्रोषिते देशान्तरगते । सर्वं सृष्ट्विकर्मणाम् । ऋते तु
पितुरंशं सृष्ट्विकन्दद्यादित्यर्थः । स्मृतिचन्द्रिकायान्तु ।

एकच्छायाश्रिते सर्वं दद्यात्तु प्रोषिते सुतः ।

ऋतेपितरि पितृंशं परर्णं न दृश्यतिरिति ॥

पठित्वा इत्यं व्याख्यातन्तथाहि । सर्वम्परर्णमपि न पित्रंश-
मात्रं मित्यर्थः । नतु सर्वं सृष्ट्विकर्मणि व्याख्येयम् ।

पुत्रेणापि समन्देय ऋणं सर्वन्तु पैटकर्मिति ॥

दृश्यतिस्मरणात् । समं मूलमात्रं एतच्च धनिकेच्छायां-
प्रोषितस्य पुत्रे सृष्ट्वन्दद्यादित्येवंविधायां सत्यां सर्वदानवि-
धानन्द्रष्टव्यं अमत्यां धनिकेच्छायां पितृंशमप्रोषितपतिके पु-
त्रोदद्यादिति वाजगन्तव्यम् । परर्णपरस्य पितृव्यतिरिक्तस्य
ऋणं पितरि ऋते तु सुतः सत्यामपि धनिकेच्छायां सर्वम्प्रादातु
मर्हति किन्तु पित्रंशमसृष्ट्विकमेवेति ब्रूत इत्यर्थः इति परर्णं

अन्येषां प्रतिभुवामंशमिति मदनरत्ने प्रातिभाव्यापलापे दण्डमाह ।

यो यस्यैव प्रतिभूभूत्वा जेष्ट्याचैव तु गच्छति ।

धनिकस्य धनं दाप्यो राज्ञा दण्डश्च तत्समम् ॥

कुर्याच्चेत्प्रतिभूवाद् ऋणिकार्यैरर्थिना सह ।

सोपसर्गस्तदा दण्डो विवादाद्विगुणान्वनमिति ॥

उपसर्गो विप्रवकारीति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । प्रतिभूभ्यो धनग्रहणे विशेषमाह वृहस्पतिः ।

नात्यन्तस्पीडनीयाः स्युर्ऋणान्दाप्याः शनैः शनैरिति ॥

अथ प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह । कात्यायनः ।

यस्यार्थे येन यद्दत्तं विधिनाभ्यर्थितेन तु । •

साक्षिभिर्भावितेनैव प्रतिभूस्तस्माद्भ्रूयादिति ॥

यस्य प्रतिभाव्यकारयितुः कृते येन प्रतिभुवा धनिकादिभिर्यचितेन साक्ष्यादिभि रङ्गीकारितेन यत्स्वकीयसुवर्णधान्यवस्त्रादिकं धनिकादिभ्यो दत्तन्तत्सकलमेव प्रातिभाव्यकारयितुः सकाशात्सममेवाभ्रूयादित्यर्थः । यत्तु ।

प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशन्धनिनान्वनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यं ऋणिकैस्तस्य तद्वेदिति ॥

याज्ञवल्का वचनस्तद्वनिकपीडितप्रतिभूविषयम् । यत आह नारदः । यच्चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्वनिकेनोपपीडितः ।

ऋणिकस्तस्मात्प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ॥

एतद्विगुणादानन्विपक्षानन्तरं बोध्यम् । यत आह तुः कात्यायन वृहस्पती ।

प्रातिभाव्यश्च यो दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः ।

त्रिपक्षात्परतः सोऽर्थद्विगुणान्दातुमर्हतीति ॥

प्रातिभाष्यं प्रातिभाष्यागतं धनं प्रातिभाषितः प्रतिभूत्वे त-
त्कृतः । अत्र वदति । द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्यादिभिर्वचनैर्द्वैगु-
ण्यमात्रं प्रतिपाद्यते तद्वै खानरं द्वादशकपासं निर्वपेत्पुत्रे जात
इति विहितजातेऽर्थेया शुचित्वाद्यवाधेनैव प्रवर्तते तथा इ-
दमपि कालकलाकृमावाधेनाप्युपपन्नं भवति एवञ्च पश्वादी-
नामपि सष्टद्विकमेव दानम्भविष्यति अन्यथा त्रिपक्षादूर्ध्वं सष्ट-
द्विकदानपक्षे तेषां मूल्यदानमेव स्यात्सन्ततिस्मन्वात्सन्ततेरेव
तद्वृद्धित्वेनोक्तत्वादिति तत्र सुन्दरं वचनानर्थक्यात् । कथमान-
र्थक्यम् । वस्त्रधान्य चिरग्यानाञ्चतुस्त्रिद्विगुणापरेत्यादिभिः
कालक्रमेण द्वैगुण्यदानस्य सिद्धत्वादिति गृह्यण । ननूक्तमेव
जातेऽष्टिद्विदिति प्रत्युक्तमेव तद्वचनानर्थक्यादिति नहि तत्र
वचनानर्थक्यमस्ति येन तथा कल्प्येत । यत्तु पश्वादी मूल्य-
दानमेव प्राप्नोति सद्यः सष्टद्विकदानपक्षे यत्र वापि समान-
कालक्रमेण सन्तत्यजननपक्षेऽपि सष्टद्विकदानकालान्तरेऽधम-
रणेन सह सङ्कुटते गर्भिण्यादिने आदावेवेति । ननु प्रायेण
प्रीत्यैव प्रतिभूर्भवति अतः प्रतिभुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव न च
तद्वर्द्धते याचनात् प्राक् ।

प्रीतिदत्तन्तु यत्किञ्चिद्वर्द्धते नत्वं याचितम् ।

याच्यमानमदत्तश्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति ॥

स्मरणात् । अतश्चानेनास्य प्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापि दान-
द्विसादारभ्य यावद्विगुणकालक्रमेण दृष्टिरित्युच्यत इति
चेन्न । वचनबलात् सर्वं द्विगुणं भविष्यति न च तस्याति-
भारोऽस्तीति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । तन्न । अस्यार्थस्यास्माद्वच-

नादप्रतीतेरिति मिताक्षरायाम् । अथक्ष द्विगुणज्ञाभो हिरण्य-
विषयः पञ्चादौ तु ।

सन्ततिस्त्रीपशुष्वेव ध. युक्तिगुणमेव च ।

वस्वस्रतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणः स्मृत इति ॥

याज्ञपल्कीन द्वैगुण्यापवादस्योक्तत्वात् । दर्शनप्रतिभू-
र्यद्वङ्गीकृते काले अधमर्णं दर्शयितुं मशक्यस्तदा तदन्वेषणार्थं
पक्षत्रयन्देयम् । यदि तत्र दर्शयति तदा मोचनीयम् । अथ
न दर्शयति तदा प्रयुक्तं धनन्दाय इत्याह कात्यायनः ।

नष्टस्यान्वेषणार्थन्तु देयं पक्षत्रयं परम् ।

यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥

का ते व्यतीति प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् ।

निबन्धं दापयेत्तन्तु प्रेते चैवं विधिः स्मृत इति ॥

वृहस्पतिरपि । नष्टस्यान्वेषणे काले दद्यात् प्रतिभुवे धनी ।

देशानुरूपतः पक्षस्मासं सार्द्धमथापि वा ॥

नात्यन्तस्मीडनीयाः स्युर्ऋणं दाप्याः शनैः शनैः ।

स्वसाक्ष्येन नियोज्याः स्युर्विधिः प्रतिभूवामयमिति ॥

स्वसाक्ष्ये स्वयं समक्षदर्शने प्रातिभाक्ष्ये निषेधानाह ।

कात्यायनः । न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा ।

विरुद्धो दण्डितश्चैव सन्दिग्धश्चैव न कश्चित् ॥

नैव रिक्तो न मितश्च न चैवात्यन्तवासिनः ।

राजकार्यनियुक्ताश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥

नाशक्तो धनिने दातुं दण्डे राज्ञे च तत्समम् ।

जीवन्नापि पिता यस्य तथैवेष्टाप्रवर्त्तकः ॥

नाविज्ञाते ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति इति ॥

सन्दिग्धो ऽभिग्रस्तः अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकश्च ह्याचारिणः ।
नारदोऽपि । साचित्त्वं प्रातिभाष्यञ्च दानग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्न विभक्ताः परस्परमिति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । भ्रातृणामथ दान्यथोः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाष्यच्छणं साध्यमविभक्तेन तु भ्रूतमिति ॥

ननु जायापत्यो न विभागो विद्यत इत्यापस्तम्बेन विभागस्य निषिद्धत्वाद्दम्यत्यो विभागात् प्राक् प्रातिभाष्यादि प्रतिषेधोऽनुपपन्न इति तदग्रे विभागात् प्रागिति विशेषणार्थकमिति चेन्न । अनेन वचनेन अत्रैवार्त्ताग्निमाध्येषु कर्मसु तत्फलेषु च विभागाभावस्योक्तत्वात् । यतो जायापत्योर्न विभागो विद्यत इत्यभिसन्धाय पाणिग्रहणाद्वि सहत्वकर्मसु तथा पुण्यफलेषु चेति हेतुमुक्तवान् हि यस्मात् पाणिग्रहणादारभ्य सहत्वकर्मसु श्रूयते । जायापती अग्निमादधीयातामिति तस्मादाधाने सहाधिकारात् तत्त्विद्वाग्निसाध्येषु कर्मसु सहाधिकारः एवं विवाहसिद्वाग्निसाध्येष्वपि कर्मसु स्मार्त्तवैवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृहीति योगीश्वरेणाभिधानात् । तथा पुण्यफलेषु स्वर्गादिषु सहत्वं श्रूयते । दिवि ज्येतिरजरमारभेतामित्यादिषु येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहत्वमित्यर्थः । तेन भर्तृमुक्त्यानुष्ठितानां पूर्वार्त्तानां फलेषु न सहत्वमिति । केचित्तु अनेनैव विभागात् प्राक् दम्यत्योः प्रातिभाष्यादिनिषिद्धमभिदधता अनयोर्विभागोऽस्तीत्यर्थादुक्तम्भवतीति न आपस्तम्बवचनविरोधः ग्रहस्याग्रहणवत् विकल्पाङ्गीकरणादित्याहुः । तदतिफलं शब्दार्थिकयोस्तुल्यवत्त्वाभावेन विकल्पानुपपत्तेः अतएव तुल्या-

यथासु, विकल्पोरविति भगवता जैमिनिनोक्तं पाणिग्रहणापि
सहत्वङ्गमस्वित्वादी कर्मादिग्रहणानर्थक्यापाताच्च किञ्च पूर्वो-
क्तप्रकारेणैवोपपत्तौ सत्यामष्टदोषदुष्टविकल्पाङ्गीकरणस्या-
प्यनुचितत्वात् । न चैवं ग्रहणाग्रहणादावपि विकल्पो न स्यात्
न स्यादादि गत्यन्तरयुतत्वं स्यात् । न च तदस्तीत्यनव्यगतिक-
तया तस्याङ्गीकारात् । ननु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्वं श्रूयते
द्रव्यपरिग्रहेषु च न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्ते-
सुपदिशन्तीति चेत्सत्यम् । अनेन विभागाभावेनोक्तः किन्तु
पत्त्या द्रव्यस्वामित्वमुक्तम् । यतोद्रव्यपरिग्रहेषु चेत्तुक्ता न हि
भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्त्तव्ये ऽतिथिभोजनादौ हि
यस्मात् स्तेयमिति नोपदिशन्ति सन्वादयस्तस्माद्धार्याया अपि
द्रव्यस्वामित्वमस्ति अन्यथास्तेयं स्यादिति तस्माद्धार्याया अपिभ-
र्तुरिच्छया द्रव्यविभागोऽस्ति न स्तेच्छया । अतएव याज्ञवल्काः

यदि कुर्यात् समानंशान् पन्थः कार्त्तः समांशिका इति
तस्मात्सुष्ठूक्तमग्निभागात् दम्पत्येनं प्रतिभायादिकमिति
अधमर्ण्यकारमाह वृहस्पतिः ।

प्रतिपन्थन्यायः सामादिभिरपक्रमैरिति ।

प्रतिपन्थं ऋणमभ्युपगतं प्रतिपन्थम् । दायः दातुमुन्मुख-
कर्त्तव्यो धनिनेत्यर्थः । तथा च मनुः ।

यै र्यैरुपायैरर्थं स्वम्प्राप्त्यादुत्तममर्थिकः ।

तै स्तै रूपायैः संगृह्य दाययेदधममर्थिकम् ॥

के ते उपाया इत्यपेक्षायां स एवाह ।

धर्मेण व्यवहारेण हलेन चरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पद्मे न बलेन चेति ।

दृढस्यतिरपि धर्मोपधिवलात्कारैः गृहसंरोधनेन चेति ॥

गृहसंरोधनेन आचरिताख्योपायेन ।

हात्यायनोऽपि । पीडनेनोपरोधेन साधयेदृणिकं धनी ।

कर्मणा व्यवहारेण सान्त्वेनादौ विभावितम् ।

आददीतार्थमेवन्तु व्याजेन चरितेनचेति ॥

धर्मादीनां स्वरूपमाह ।

सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्त्यानुगमेन च ।

प्रायेण वा ऋणी दाप्योधर्म एष उदाहृतः ॥

छद्मना याचितश्चार्थ मानीय ऋणिकाद्धनी ।

अन्वाहितादि संगृह्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥

बद्धा स्व गृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।

ऋणिनो दाप्यते यत्र बलात्कारः स कीर्तितः ॥

दारपुत्रपशून्बद्धा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ।

यवर्णिनो दाप्यतेऽर्थन्तदाचरितमुच्यत इति ॥

सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सुहृदां सम्बन्धिनानां सन्दिष्टैः सामो-
क्त्या प्रियवाक्येन अनुगमेन अनुसरणेन प्रायेण प्रार्थनावाङ्म-
त्येन । छद्मना उत्सवादिव्याजेन गृहीततदीयभूषणाद्यप्र-
र्पणेन । अन्वाहितमन्यस्मै दातुमर्पितम् । आदिशब्दात् प्र-
गारान्तरस्यापि प्रकारेणाधमर्णस्य भूषणादि स्वाधीनीकृत्य
। त्व स ऋणदाप्यते स उपधिरित्यर्थः । दाप्यते प्रतिदानो-
मुखीक्रियते । अर्थं स्वकीयमर्थम् । शेषं स्पष्टार्थान्वर्मादयश्चो-
पायाः । पुरुषापेक्षया प्रयोक्तव्याः । यत्र आह कात्यायनः ।

राजानं स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।

ऋक्मिनं सुहृदं वापि छलेनैव प्रसाधयेत् ॥

वणिजः कर्षकाश्चैव शिल्पिनश्चावधीकृतः ।

देशाचारेण दाप्याः सुदृष्टा न कम्पीय दापयेदिति ॥

सान्त्वेन सान्ना धर्माख्योपायेनेत्यर्थः । वणिगादयो देशा-
गारानुसारेण दाप्याः सुवित्यन्वयः । सम्पीयेति बलात्कारा-
वरिताख्योपाययोर्ग्रहणम् । कः पुनर्देशाचार इत्याकङ्क्षायां
स एवाह । धार्योऽवरुहस्वृणिकः प्रकाशस्त्रनसंसदि ।

यावन्नदद्यात्तद्देयन्देशाचारस्थितिर्यथेति ॥

यत्र देशे धनिकेन स्वयमेव धार्य इत्याचारस्तत्र तथैव धार्यः ।
तत्र उक्तो वादिना अनेनावरुहः धार्य इति देशाचारस्थिति यं
येत्यस्यार्थः । अवरुहस्य विण्मूत्रशङ्कायान्तत्प्रतिरोधो न
तार्य इति स एव दर्शयति ।

विण्मूत्रशङ्का यत्र स्याद्धार्यमाणस्य देहिनः ।

पृष्ठतो वातुगन्तव्यो निबद्धं वा समुत्सृजोदिति ॥

निबद्धमिति शृङ्खलादिना बद्धमेव मूत्राद्युत्सर्गार्थेऽप्ये-
देत्यर्थः । अत्र अधमर्णिकविषये द्वितीयः पक्षः तदितरविष-
यस्त्वादपक्ष इत्यौचित्यवस्थावगन्तव्येति स्मृतिचन्द्रिका-
ग्राम् । दर्शनप्रतिभुवम्भोजनादिकाले गृहीत्वा ऽवरुहस्य भोक्त-
तरणीयः यत आह स एव ।

स कृतप्रतिभूश्चैव भोक्तव्यः स्याद्दिनेदिने ।

आहारकाले प्राप्तौ च निबन्धे प्रतिभूः स्थित इति ॥

निबन्धे पलायनप्रतिबन्धे । यदा तु प्रतिभूर्न लभ्यते लब्धो
॥ अधमर्णो न ददामीति वदति तदा पक्षद्वयमाह स एव ।

यो दर्शनप्रतिभूवं नाधिगच्छेन्नचाश्रयेत् ।

स वारके निरोद्धव्यः स्याद्यो बाधेधरक्षिण इति ॥

नाधिगच्छन्नाप्राप्नुयात् । नाशयेन्नाङ्गीकुर्यात् वारके का-
रादृहे । रक्षिणो रक्षकान् । रक्षणे पुरुषान्वियुज्य प्रस्था-
प्योवेत्यर्थः । एतस्य प्रतिभूविशेषे प्रतिषेधमाह स एव ।

न वारके निरोद्धव्य आर्यः प्रात्ययिकः शुचिरिति ॥

प्रात्ययिकः विज्ञास्यः । कथन्तर्हि स मोचनीय इत्यपेक्षिते
स एवाह । सोऽनिबद्धः प्रयोक्तव्य निबद्धः शपथेन चेति ॥

अनिबद्धः रक्षकशून्यः । निबद्धः नियमितः एवमुक्तधर्मा-
दिप्रयोगेण साधयन् धनिको न निवारणीयो राज्ञेत्याह
मनुः । य स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ।

स राज्ञा नाऽभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्वनमिति ॥

विष्णुरपि । प्रयुक्तमर्थं यथा कथञ्चित् साध्यमानो न राज्ञो
वाच्यः स्यादिति यथाकथञ्चित् स्मृत्याचाराविरुद्धेन मार्गेण ।
याज्ञवल्क्योऽपि । प्रपन्नं साधयन्मर्थम्व वाच्यो वृपतेर्भवेदिति ।

साध्यमानश्चेद्राजसन्निधिं गत्वा धनिकन्वारयति तदा स
दण्ड्य इत्याह । स एव ।

साध्यमानोवृपकञ्छन्दण्डोदाप्यथ तद्धनमिति ॥

तस्य धनिकस्य धनस्तत्समञ्च दण्डन्दाप्यइत्यर्थः । अतएव विष्णुः ।

साध्यमानश्चेद्राजानमभिगच्छेत्तत्समन्दण्ड्य इति ।

तत्समन्वानिकद्रव्यसमम् । यत्तु मनुना ।

यः साधयन्नां छन्देन वेदयेद्धनिकं वृपे ।

स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनमिति ॥

स्वल्पदण्ड उक्तः स दरिद्राधमर्णविषयः ब्राह्मणविषय
इति केचित् छन्देन स्वेच्छया । ऋतिसन्द्रिकायान्तु दण्ड इति
सामान्याभिधानम् असमर्थविषये स्वल्पो दण्डो यथा स्यादि-

त्येवमर्थमिति व्याख्याय मनुवचनं प्रमाणत्वेनोपन्यस्तम् ।
विप्रतिपत्तौ विशेषमाह । दृश्यति ।

प्रतिपक्षस्य धर्मोऽयं व्यपलाप्ती तु संसदि ।

लेखने साक्षिभिर्वापि भावयित्वा प्रदाप्यत इति ॥

अथ पूर्वोक्तः अधमर्णं ऋणसत्तायां सम्प्रतिपक्षस्य धर्मस्य
धनिकस्य अपलपितुम् अपक्कवितुं संसदि सभायां प्रमाणेनर्णं
साध्यप्रतिदानोन्मुखङ्कार्यं इत्यर्थः । एवं पूर्वोक्तधर्मेण व्यव-
हारेण छलेनापरितेन च प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन
च मनुवचने व्यवहारेणेति व्यपलापिविषयम् इतरत्सम्प्रति-
पक्षविषयमिति बोद्धव्यम् । व्यवहारेण साध्याद्युपन्यासेन
अतएवासम्प्रतिपक्षे व्यवहारातिरिक्तोपाय निषेधमाह स एव ।

न रोहय्यः क्रियावादी सन्दिग्धेऽर्थे कथञ्चन ।

आसेधयंस्वनासेध्यन्द्गङ्गो भवति धर्मत इति ॥

न रोहय्यः व्यवहारातिरिक्तच्छलाद्युपायोपलक्षणम् ।

क्रियावादिसन्दिग्धपदयोरर्थमाह स एव ।

प्रदातव्यं यङ्गवति न्यायतस्तद्दाम्यहम् ।

एवं यत्किञ्चिद्व्रूते क्रियावादी स उच्यते ॥

रूपसङ्ख्यादिलाभेषु यत् भ्रान्तिर्हयो भवेत् ।

देयानादेययोर्वापि सन्दिग्धेऽर्थः स कीर्त्तितः ॥

इति सन्दिग्धेऽर्थे धनग्रहणं कुर्वतोऽर्थज्ञानिदण्डावाह
स एव । अनावेद्य तु राज्ञे यः सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्त्तते ।

प्रसङ्ग्य स विनेयः स्यात्सचाप्यर्थे न सिद्ध्यतीति ।

कात्यायनोऽपि । पीडयेत्तु धनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम् ।

तस्मादर्थोत्तमस्तीयेत तत्समश्चाप्रुयाहमिति ।

सावधिकच्छेपं तदधिप्राप्ती निरवधिकं हैशुष्यादिपरमवृद्धेः
प्राप्ती कार्यविशेषोपनिपातस्तेष्वपि प्राप्तावपि पूर्वोक्तैर्धर्मादि-
भिरुपायैः सवृद्धिकं याच्यम् । यदा परमवृद्धिसहितं मूलं
कृत्वा लेख्यान्तरं ग्राह्यम् । अथवा सवृद्धिकमूलोपभोग्य आ-
धिर्ग्राह्यः । तथा च वृद्धस्यतिः ।

पूर्णावधौ शान्तलाभच्छेपमुद्धाहयेन्नो ।

कारयेद्वा ऋणी लेख्यश्चकटद्विव्यवस्थया ॥

द्विगुणस्योपरि यथा चक्रवृद्धिः प्रगच्छते ।

भागलाभस्तदा तत्र मूलं स्यात्सोदयं ऋणमिति ॥

शान्तलाभग्रहणमशास्तलाभस्योपलक्षणम् । उद्धाहयन्धर्माद्यु-
पायेन साधनम् । यदा चक्रवृद्धिर्भोग्याधिर्वा गृह्यते तत्र सोद-
यमूलक्षणं स्यादित्यर्थः । मयुरपि ।

ऋणन्दातुमशक्तो यः कर्त्तुमिच्छेत् पुनः क्रियाम् ।

स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिङ्करणं परिवर्त्तयेत् ॥

अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।

यावती सम्प्रवेद्वृद्धिस्तावतीन्दातु मर्हति ॥

चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः ।

अतिक्रामन्देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयादिति ॥

निर्जितां लभ्यत्वेनात्माधीनत्वं सम्पन्नाङ्करणम्परिवर्त्तयेत् ।

अन्यल्लेख्यसाक्षादि कुर्यात् । अदर्शयित्वा हिरण्यन्दीयमान-
मिति शेषः । तेन धनिने सर्वं सवृद्धिकमण्यमदप्येत्यर्थः । तत्रैव
पुनः करणं परिवर्त्तयेत् । साक्षिसमक्षमेतत् ब्रूयाद्यदेतावन्मू-
लमस्मै धारयामि । एतावती च वृद्धिरिति पत्रे चारोपयेदि-
त्यर्थः । एतच्च यावद्वृद्धिन्धनन्दातुं शक्नोति तावदप्यत्र करणं

परिवर्त्तनकार्यम् । संसारकः प्रतिपन्नः अस्तीकृतकानिति या-
वत् तत्फलं चक्रवर्त्तिलक्षणम् । कात्यायनोऽपि ।

ग्राह्यं स्वादिष्टेष्वन्धं प्रदुक्तान्निना सदा ।

लभेच्चैव द्विगुणं पुनर्द्विगुणकल्पयेत् इति ॥

अधमर्णस्य धनदानाशक्तौ ग्रहप्रकारमाह नारदः ।

अथ शक्तिविहीनः स्वादृशी कालविपर्ययात् ।

शक्तापेक्षमृणन्दायः काले काले यथोदयमिति ॥

यद्बोदयं यथा धनोत्पत्तिं दाप्योब्राह्मण इति शेषः ।

तथा च ब्राह्मणवत्काः हीनजातिभ्यरिचीणं क्षणार्थं कर्म कारयेत्

ब्राह्मणसु परीक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयमिति ॥

अतः च हीनजातिग्रहणं सजातेरप्युपलक्षणम् । अतश्च
समानजातिमपि परीक्षीणं यथोचितकर्म कारयेत् । ब्राह्मण
ग्रहणं च श्रेयोजातेरुपलक्षणम् । अतश्च क्षत्रियादिरपि क्षीणो
यथोदयं वैश्यादेर्दाप्य इत्यर्थः । एतदेव स्वप्नमाह मनुः ।

कर्मणाऽपि समं कुर्यान्निकस्याधमर्णिकः ।

समोपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांसु तच्छनैरिति ॥

कर्मणापि समं कुर्यात् अधमर्णिकत्वेनोत्तमर्णादधरी-
भूतमात्मानस्तावद्वनिकार्यकर्मकरणेनापि समं कुर्यात् । अध-
मर्णत्वमपनयेदित्यर्थः । श्रेयान् उत्तमजातीयो गुणाधिकश्च ।
वृक्षस्यतिरपि । निर्जनं क्षणिककर्म नृहमानीय कारयेत् ।

शौण्डिकाद्यं ब्राह्मणसु दापनीयः शनैः शनैरिति ॥

शौण्डिकाद्यं समोपकृष्टजातिम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्कृष्ट-
जातेरुपलक्षणार्थम् । यस्तु कात्यायनवचनम् ।

कर्षकान् क्षत्रविद्वुद्गान् समहीनास्तु दापयेत् इति ॥

तत्तेषां चक्षोः दयन्धनदानसामर्थ्ये मन्तव्यम् । काल्पतरौ तु कर्मणा ज्ञानं विदुः श्रुद्धान् समहीनांस्तु दापयेत् इति पठितन्तत्र कर्मणा दापयेदित्यन्वयाच्च कोऽपि विरोधः । कात्यायनोऽपि ।

धनदानासहं बुद्ध्या स्वाधीनं कर्म कारयेत् ॥

कर्मकरणासहं तु बन्धनागारे वासयेदित्याह । स एव ।

अशक्तौ बन्धनागरे प्रवेक्ष्यो ब्राह्मणादृते इति ॥

अत्र कर्मकरणाशक्तौ बन्धनागारे प्रवेशाभिधानं सामर्थ्यो-
त्पत्तौ कश्चिद्वृत्तप्राप्त्यर्थमित्यभिहितं स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

यस्तु पूर्वमनावेद्याशुभं कर्म कारयति ॥

तत्रापि विशेषं स एवाह ।

यदि ह्यादावनादिष्टमशुभकर्म कारयेत् ।

प्राप्नुयात् साहसम्पूर्वञ्च यान्मुच्येत चर्यिक इति ॥

युगपदनेकोक्तमर्थं समवाये दानानुक्रमममाह ।

याज्ञवल्क्यः । गृहीतानुक्रमाद्वाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।

दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव वृपतेस्तदनन्तरमिति ॥

वृपतेः क्षत्रियस्य समानजातीये दत्तमर्णस्य ग्रहणक्रमेण देयम् । विजातीयेषु तु ब्राह्मणादिवर्णक्रमेणेत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि । नानर्थसमवाये तु यद्यत्पूर्वञ्चतन्मवेत् ।

तत्तदेवाग्रतो देयं राज्ञः स्थाश्वोच्चियास्तु चेति ॥

ओत्त्रियास्तु ब्राह्मणानन्तरम् । एकादिनकृतनानर्थसमवा-
ये युगपदेवं धनाल्पत्व बहुत्वयोस्तु तदनुसारेण भागम्परि-
त्य दापनीयम् । तथा च कात्यायन एव ।

एकाहे क्षिप्रितं यत्र तत्र कुर्याद्वृत्तं समम् ।

ग्रहणं रक्षणं लाभं मन्वसा तु यथाक्रममिति ॥

ग्रहणं बन्धकदानम् । रक्षणं बन्धकपरिपालनम् । लाभं
बन्धकभोगश्च समं युगपदेव कुर्यात् । अन्यथा अहर्भेदेकतन्त्रमेण
कुर्यादित्यर्थः । अनेकार्णसमवायेऽपि अधमर्णी बहुलमर्णाद्-
द्रव्यं गृहीत्वा यच्चवहारादिकङ्करोति तच्चात्प्राप्तन्वनं तदुक्त-
मर्णायैव दद्यान्मान्येषाम् । तथा च स एव ।

यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्द्रव्यं क्षणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथेति ॥

एवकारस्तस्येत्यनन्तरं व्यत्यसनीयम् । अधमर्णाभावे
तत्पुत्रेण सहाधिकक्षणेन्देयमित्याह । वृहस्पतिः ।

याचमानाय दातव्यं मप्रकालक्षणं कृतम् ।

पूर्णावधौ शान्तलाभमभावे च पितुः सुतैरिति ॥

अप्रकालं अदीर्घकालान्निरवधिकमिति यावत् निरवधि-
याचनानन्तरमेव देयम् । परमवृद्धौ जातायामिति मद्वरत्ने ।
सावधिपूर्त्तौ शान्तलाभं शाश्वतनन्तरम् । अणग्रहीतुः पितुरभावे
पितृकृतक्षणेन्यत्रैव स्थन्देयमित्यर्थः । यावद्व्यकदाने हेतुमाह
नारदः । इच्छन्तिपितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।

उक्तमर्णाधमर्णाभ्यां मामयं मोचयिष्यति ॥

अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थसुतृक्ष्ण्य यत्नतः ।

अथात्पिता मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत् ॥

अतस्ततः येन केनाप्युपायेन । उक्तमक्षणास्त्रायमानो वै प्रा-
प्त्यस्त्रिभिर्षण्णवानजायत इत्यादितैत्तिरीय श्रुत्युक्तम् । अध-
मक्षणां परवृक्षात् कुसीद्विविधिना गृहीतं जातेन व्यवहारा
भिन्नतया निष्पन्नमेनेत्यर्थः ।

अप्राप्तव्यवहारश्चेत् स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक् ।

स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्येष्ठे गुणवयःकृतमिति ॥
 स्वरणात् । अप्राप्तव्यवहारस्यासेधाह्वाननिषेधश्च स्मर्यते ।
 अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
 विषमस्याश्च नासेध्या न चैतानाहुयेऽनूप इति ॥
 कात्यायनोऽपि । पितृणं स्तुमुभिर्जातैर्दानेनैवाधमादृष्टात् ।
 विमोक्षस्तु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान् ॥
 नाम्राप्त व्यवहारैस्तु पितर्युपरते कश्चित् ।
 काले तु विविना देयं वसेयुर्नरकोऽन्यथेति ।
 नाम्राप्तव्यवहारैः हेयोपादेय परिज्ञानविशेषसहितैः षोड-
 शवर्गैरित्यर्थः । षोडशवार्षिकस्य व्यवहारश्चत्वेमाह नारदः ।
 गर्भस्थैः सहस्रो ज्ञेय आष्टमादत्सुराच्छिशुः ।
 बाल आषोडशाद्वर्षात् पोगण्डश्चेति शब्दरते ।
 परतो व्यवहारश्चः स्वतन्त्रः पितरावृते इति ।
 यस्य बहवः पुत्रास्तेषां विभक्ताविभक्तभेदेन दानप्रकारमाह
 नारदः । पितर्युपरते पुत्रा ऋणन्द्युर्यथांशतः ।
 अविभक्ताविभक्ता वा यो वा तामुद्वहेद्दुरमिति ॥
 एतदुक्तमभवति विभक्तैः स्वांशानुरूपन्देयम् । अविभक्तैरपि
 समप्रभा-तयाऽवस्थाने सम्भूय समुत्थानेन देयम् । गुणअधान-
 भावेनावस्थाने योमुख्यस्तेन देयमिति पुत्रेण रिक्तग्रहणा-
 ग्रहणयोः सद्वृत्तिकमेव देयम् । पुत्राभावे पौत्रेण रिक्तग्र-
 हणे सोदयन्देयम् । अग्रहणे मूलमेव । प्रपौत्रेण तु रिक्त्या
 ग्रहणे मूलमपि न देयम् । यथा च वृहस्पतिः ।
 ऋणमाग्नीयवत्पितृणां पुत्रैर्देयं विभावितम् ।
 पैतामहं समन्देयम् देयम्तत् सुतस्तत्त्विति ॥

आर्जयवत् सहाङ्गिकमित्यर्थः । तत्सुतस्यागृहीतधनस्य
प्रपौत्रस्य । एतदेवाभिप्रेत्य नारदः ।

क्रमादव्याहृतस्याप्तं पुत्रैर्ऋणमुद्धृतम् ।

देयस्यैतामहं पौत्रैः सञ्चतुर्यान्निवर्त्तत इति ।

कात्यायनोऽपि । पित्रभावे तु दातव्यं ऋणं पौत्रेण यत्नतः ।

चतुर्थेन न दातव्यन्तस्याप्तद्विनिवर्त्तयेत् इति ॥

देयमृणमनेन देयमस्मिन् काले देयमित्यपेक्षते आह ।

याज्ञवल्क्यः । पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिभूतेऽपि वा ।

पुत्र पौत्रैः ऋणं देयं निष्कृते साक्षिभाषितमिति ॥

यदि पिता दातव्यं ऋणमदत्त्वा हतो दूरदेशान्तर-
ङ्गतो ऽचिकित्सनीयव्याध्याद्यभिभूतो वा तदा तत्कृतं ऋणं
पुत्रेण तदभावे पौत्रेण देयं इत्यर्थः । पुत्रेण वापङ्कतेऽर्थि-
ना साक्षादिभिर्भावितं ऋणं देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः । प्रो-
षिते यत्प्रतिदानं तत्प्रवासादारभ्य विंशतिवर्षादूर्ध्वं मन्तव्यम् ।
तथा च नारदः । नार्वाक्षसम्बत्सरादिंशात् पितरि प्रोषिते सुतः ।

ऋणं दद्यात्पितृव्ये वा ज्येष्ठेभ्यातर्क्यथापि वेति ॥

कात्यायनोऽपि । विद्यमानेऽपि रोगार्त्ते स्वदेशात् प्रोषिते तथा ।

विद्यमानेऽपि जीवत्यपि । विंशत् संवत्सरादूर्ध्वमिति
शेषः अतएव विष्णुः ।

धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते द्विदशाः समाः ।

प्रोषिते वा तत्पुत्रपौत्रैर्देयं नातः परमनीयुभिरिति ॥

प्रव्रजिते संवत्सरे द्विदशाः समाः विंशतिवर्षाणि प्रस्य
प्रोषित इत्यनेन सम्बन्धः । अतः परं विंशतिवर्षादूर्ध्वमनी-
युभिर्देयमित्यर्थः । एतदुक्तमवति । पितरि हते प्रव्रजिते

वा पुत्रपौत्रैः प्राप्तव्यवहारैर्देयं प्रोषिते तु विंशतिवर्षादूर्ध्व-
मिति नातः परमनीप्सुभिरिति । अपि पाठस्तस्यायमर्थः ।
विंशतिवर्षादूर्ध्वं न विलम्बः कार्यः चणप्रतिदानमभीप्सुभि-
रिति । अदेयचणमाह याज्ञवल्क्यः ।

सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।

व्यादानन्तयैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकमिति ॥

सुरापानेन यत् कृतचणम् । कामकृतं स्त्रीव्यसनेन कृतम् ।
द्यूते पराजयनिर्दत्तम् । दण्डशुल्कावशिष्टकं दण्डशुल्क-
योरवशिष्टं व्यादानं वन्द्यादिस्थो यत्प्रतिज्ञातम् ।

धूर्त्तं वन्दिमि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे ।

षाटचारणचौरेषु दत्तम्भवति निष्कलमिति ॥

वचनात् । न च दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यनेनावशेषस्य दान-
निषेधात् सर्वन्दातव्यमिति शङ्कनीयं यत् आहोशनाः ॥

दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कान्तच्छेषमेव वा ।

न दातव्यन्तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकमिति ॥

न व्यावहारिकं सुरापानादिनिमित्तमित्यर्थः ।

गौतमोऽपि । मद्यशुल्कद्यूतदण्डा न पुत्रानभ्यावहेयुरिति ।

न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः । वृहस्पतिरपि ।

सौराक्षिकं व्यादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

प्रातिभाष्यं दण्डशुल्कशेषं पुत्रो न दापयेदिति ॥

प्रतिभाष्यं प्रातिभाष्यागतम् । कामक्रोधप्रतिश्रुतयोः
स्वरूपन्दर्शयति कात्यायनः ।

लिखितश्रुतकं वापि देयं यत् प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वस्मिन्नेतन् विद्यात्कामकृतं वृथा ॥

यत्तु हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्द्रव्यं विनाश्य वा ।

उक्तानुष्ठिकरन्तस्तु विद्यात्क्रोधकृतान्तु तदिति ॥

सुक्तकं लेखनरहितम् । गित्वाभादिज्ञतर्थासमवाये दान-
क्रममाह वृहस्पतिः ।

पितृभ्यं पूर्वक्षणेन्द्रेयं पश्चाद्दानीयमेव च ।

तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवं क्षणं सदेति ॥

तयोस्ताभ्यां पितृदानीयाभ्यामित्यर्थः । रिक्थग्रहणमावेऽपि
पुत्रेण देयमिति । इत्याह कात्यायनः ।

पितृभ्यो विद्यामाने तु न च पुत्रो धनं हरेत् ।

देयं तद्वनिके द्रव्यं क्षते पुत्रैस्तु दाप्यत इति ॥

विभक्तः पुत्रे विभागानन्तरं पित्रक्षते क्षणे तिष्ठति
तस्मिन्मृते तद्धनं न गृह्णीयात्किन्तु धनिकाय दद्यात् । यदि
किञ्चित्ततो ऽवशिष्टमवति तर्हि गृह्णीयात् । पित्रधनाभावे-
रिक्थग्रहणराहित्येऽपि स्वधनं दद्यादित्यर्थः । अत्र पुत्रग्र-
हणं पौत्रस्याप्युपलक्षणम् । पुत्रं पौत्रैर्क्षणे देयमिति वचने-
ऽभयोः साम्येन ग्रहणात् । पौत्रस्याहिकदानान्तु वाचनिक-
मिति न तस्यानेन साम्यपाठेन निवृत्तिः । अनेकक्षणादाह-
समये क्रममाह याज्ञवल्क्यः ।

रिक्थग्राह क्षणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च ।

पुत्रो जन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति ॥

दायविभागक्रमेण प्राप्तं यद्द्रव्यं तद्रिक्थं तद्यो गृह्णाति
स रिक्थग्राहो यदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृ-
तक्षणं दाप्य इत्यर्थः । योषितन्मात्रां गृह्णातीति योषिद्ग्राहो
यदीयां योषितं गृह्णाति स तत्कृतक्षणादाह इत्यर्थः । पुत्रो-

जन्याञ्चितद्रव्यः । अन्यं चाञ्चितद्रव्यं यस्यासौ अन्यञ्चितद्रव्य-
सम् । एतादृशं यद्द्रव्यं परकीयं द्रव्यं मातापितृसम्बन्धि-
द्रव्यमिति यावत् । अन्यशब्देन पित्रोर्विवक्षणात् । तन्माता-
पितृद्रव्यं यस्य नास्ति दायग्रहणायोग्यत्वात् सस्त्रीवादी पुत्रो-
जन्याञ्चितद्रव्य इत्यर्थः पुत्रहीनस्य दायग्रहणार्हपुत्रहीनस्य
रिक्थ्येन ऋणं दाप्य इत्यर्थः । एतेषां समवाये पाठक्रमादेव
दाप्याः । यन्तु सपुत्रस्य बाप्यपुत्रस्य रिक्थ्यग्राह्यं दद्यादिति
विष्णुवचनम् । तद्दायानर्हपुत्रस्य सङ्गावेऽप्यसङ्गावेऽपि वा तद-
नादरेण रिक्थ्यग्राही ऋणं दद्यादित्येव परम् । रिक्थ-
ग्राह्यभावे योषिङ्ग्राही दाप्य अस्मिन्नर्थे विष्णुरपि । विधनस्य
स्त्रीग्राहीति । विधनस्य रिक्थ्यग्राहीरहितस्य । वृहत्सतिरपि ।

स्त्रीहारी च तथैव स्यादभावे धनहारिण इति ।

योषिङ्ग्राह्यभावे दायभागानर्हः । पुत्रोऽदाप्य इत्यस्मि-
न्नर्थे नारहोऽपि । धनस्त्रीहारिपुत्राणां ऋणभाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रासतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोरिति ॥

स्त्रीधनिनो रसतोः पुत्र एव ऋणभागीत्यन्वयः । स्त्री च
धनञ्च स्त्रीधने तद्वतोः स्त्रीहारिणो रित्यर्थः अत्र स्त्रीहारी-
धनिपुत्रयोरिति पुत्राभावे योषिङ्ग्राहकस्यैव दायित्वाऽभि-
धानन्दायार्हपुत्राभावे मन्तव्यम् । स पुत्रस्य चेत्पुत्रहीनो विध-
नस्य स्त्रीहारीति विष्णुनाऽभिधानात् । पुत्रः सतोः स्त्रीधनि-
नोरिति स्त्रीधनिविरोधाच्च । ननु रिक्थ्यग्राह्यं ऋणं दाप्य
इति वचनं एतेषां समवाये क्रमविधायकं स एव तु नोप-
पद्यते पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थ्यग्राहित्वासम्भवात् न च पुत्रे
सत्यपि पितृभ्यामो रिक्थ्यहारित्वमिति बाध्यम् । न च्यातरो

न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुरितिवचनेन पुत्रे सत्यन्वस्य
 रिक्थहारित्वनिषेधात् । योषिभूतोऽपि न सम्भवति न द्विती-
 यस्य साध्वीमं कविद्वसोपदिश्यते इति वचनेन यत्पुत्रेनानि
 षेधात् पुत्रोऽनन्यायितद्रव्य इत्येतदपि न वक्तव्यम् । रिक्-
 थग्राहं ऋणं दाप्य इत्यनेन गतार्थत्वात् न च रिक्थग्रा-
 हित्वाभावेऽपि पुत्रदातव्यमित्येतदर्थमिदम् । तथा सत्य-
 नन्यायित इत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । पुत्रे सति मातापितृद्व-
 यस्य अन्यगामित्वासम्भवात् । न भ्रातर इति पूर्वोदाहृत-
 वचनात् । पुत्रहीनस्य रिक्थेन इत्येतदपि न वक्तव्यम् ।
 रिक्थग्राहं ऋणं दाप्य इत्यनेन सति पुत्रे रिक्थहारिण एव
 ऋणापाकरणाधिकारित्वस्याभिधाने सति पुत्रे कैमुतिकन्या-
 येन तत्सिद्धेरिति चेत् । सर्वं वाहीः । सत्स्ववि क्लीवादिषु
 पुत्रेषु अन्यायवन्तिषु च सर्वणांपुत्रेषु पितृव्यादीनां रिक्-
 थग्राहित्वासम्भवात् । क्लीवादीनां रिक्थग्राहित्वाभावं दर्श-
 यति मतुः ।

अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्ववधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया इति ॥

यान्त्रवल्कोनापि क्लीवादीनामनुक्राम्य भर्तृव्यास निरं-
 शका इत्युक्तमन्यायवृत्तस्य सर्वणांपुत्रस्य रिक्थग्राहित्वाभावं
 दर्शयति गौतमः । सर्वणांपुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न सम्भवेत्केषा-
 मिति । तस्मात् पुत्रे सत्यपि रिक्थग्राह्यः सम्भवति यो-
 षिभूतित्वमपि रागकलुषोदतचित्तस्यातिक्लान्तनिषेधस्य
 सम्भवति तस्य ऋणापाकरणे अधिकारो नवत्येव । यद्य-

तद्व्याप्तं स्त्रैरिणीनामग्निसां ज्ञाति यथा पुनर्भुवां तिरुणां
प्रथमा तथा च नारदः ।

अग्निमा स्त्रैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।

अथ तयोः पतितत्वं दद्याद्यस्य उपाश्रुते ॥

अथ तस्य सप्तपुत्रस्य च तस्योपैति यः स्त्रियम् ।

अथ बोधुः स भजते तदेवास्त्र धनं स्मृतमिति ॥

चतस्र्यं पुनर्भुवां या प्रथमा तयोः पत्या कृतव्यान्ते ये
उपाश्रुते पतित्वेनोपभुङ्क्ते स दद्यादित्यर्थः उपैति पति-
त्वेनोपभुङ्क्ते पुनर्भुवः स्त्रैरिणीश्च दर्शयति स एव ।

परपूर्वाः स्त्रियस्त्रय्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।

पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्त्रैरिणी तु चतुर्विधा ॥

कन्यैवाश्रयतो नित्यां पाश्चिग्रहश्च दूषिता ।

पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मण्या ॥

देशधर्मानवेष्ट्य क्वी पुनर्भुवां प्रदीयते ।

उत्पन्नसाहसान्यस्यै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥

असत्सु देवरेषु क्वी बान्धवैर्यां प्रदीयते ।

सर्वार्थं संप्रिच्छाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥

क्वी प्रकृताऽप्रकृता वा पत्यावेव तु जीवति ।

कामात्प्राप्तयेदं स्त्रैरिणी प्रथमा तु सा ॥

कौमारं पतिसुतस्यैवात्मन्यं पुनर्भुवः त्रिता ।

पुनः पत्युर्द्वयं यथात्मा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥

कृते भर्तृरि तु प्रसक्तान्देवरादीनपास्त्र या ।

उपगच्छेत्पत्युः सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥

प्राप्ता देशधनक्वीताश्रुतिपासातुरा तु या ।

तवाह मित्यपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तितेति ॥

उत्पन्नसाहसः सतधोनिः प्रौढेति यावत् । अन्यस्य
देवराय असत्तु देवरेष्वित्युक्तमिदानीत् । कीदृशस्य योषि-
ह्नाहस्यार्थदाने अधिकार इत्यपेक्षितं स एवाह ।

चा तु सप्रधनेव स्त्री सापत्या वाम्यमाश्रयेत् ॥

सोऽस्या दद्यादृणभर्तुं हत्स्वजेहा तथैव तामिति ॥

स प्रधनो प्रकटधनसहिता बहुधनेति यावत् । अस्य भर्तु-
र्ह्यणन्द्यादित्यन्वयः । न च योषिह्नाहस्यादानाधिकार-
शास्त्रीयान्वयानुपपत्त्या योषिह्नाहस्यापि पूर्वपक्षितत्वात्तद्व्याप्तात्
शास्त्रीयमिति शङ्कनीयम् । रागप्राप्तयोषिह्नाहस्याश्रयान्
शास्त्रानुपपत्तिः । अतएवाह संग्रहकारः ।

यत्र दद्यादृणं वोढुः पुनर्भूस्वैरिणीपतिः ।

न तेन तदुपादानं शास्त्रेण विहितम्वेदिति ॥

तदुपादानं पुनर्भूत्वा स्वैरिणीनाम्न ग्रहणम् । अणं पुत्रो-
दाय्य इति पुनर्वचनं योषिह्नाहस्याभावेऽस्य अणदानेऽधिकारो न
तस्मिन् सतीति आमनिरूपणार्थं अनन्याश्रितद्रव्य इति न
व्यर्थं पितृरिक्त्वाभावेऽपि बहुषु पुत्रेषु सत्त्वादानग्रहणयो-
ग्येषु अस्मैव अणदानेऽधिकारो स्त्रीवादेर्दायानर्हस्येति प्र-
तिपादनार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य रिक्त्वमिदं इत्येतदपि न व्यर्थं
पुत्रग्रहणमुपलक्षणार्थं पुत्रपौत्रहीनस्य ये समनन्तरं रिक्-
त्वग्राहित्वेन दायभागे निरूपिताः प्रपौत्रादावस्ते सर्वे
दायभागोक्तक्रमेण दाय्याः यदि रिक्त्वमिदं न चेन्न दाय्याः
पुत्रपौत्रौ तु रिक्त्वग्रहणाभावेऽपि दाय्यौ इति पुनर्पौत्रा-
दीनां वैषम्यप्रतिपादनार्थत्वात् । पुत्रपौत्रयोः प्रपौत्राद्यपेक्षया
वैषम्यन्दर्शयति नारदः ।

क्रमादभ्यागतं प्राप्तं पुत्रैर्यन्त्रर्णसुहृत्तम् ।

दद्याः पैतामहस्यौचास्तत्तुर्थांश्चिर्वर्त्तते इति ॥

यदा योषिङ्गाहाभावे पुत्री दाय इत्युक्तं सैव चास्य धनं
स्मृतमिति स्मरणात् । लक्षणाया रिक्थशब्देन योषितमङ्गीकृत्य
पुत्राभावे योषिदूग्राहो दाय इत्युच्यते पुत्रहीनस्य रिक्थिन इ-
त्यनेन पुत्रहीनस्य सयोषित्कस्य कृणं योषिङ्गाहो दद्यादित्यर्थः ।
अस्मिन् पक्षे बहुधनस्त्रीहारिणोऽस्तिमा स्त्रैरिणी प्रथमा पुन-
र्भूहारिणश्चाभावे पुत्री दायः । पुत्राभावे निर्धननिरपत्य यो-
षिदूग्राहो दाय इति व्यवस्था द्रष्टव्या अन्यथा योषिदूग्राहपुत्रा
भावयोः पुत्रयोषिदूग्राहौ दाय्याविति व्याख्याने उभयसङ्गावे
कस्याप्यदानप्रसङ्गः स्यात् । अतएव नारदः ।

धनस्त्रीहारी पुत्राणाञ्चणभाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनपुत्रयोरिति ॥

कश्चिद्वित् स्त्रीहारिण्यसति पुत्री दायः पुत्रेति कश्चित्-
स्त्रीहारीत्यर्थः । अथवा । एते रिक्थप्राप्तादयः क्रमेण दाय्या
इत्युक्ते कस्यादाप्य इत्यपेक्षिते उत्तमर्णस्य तदभावे तत्पुत्रादेः
तस्याप्यभावे कस्येत्यपेक्षिते आह । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति
पुत्राद्यन्वयहीनस्य उत्तमर्णस्य यो रिक्थी रिक्थग्रहणयोग्यः
सपिण्डादिस्य दाय्या इत्यर्थः तथा च नारदः ।

ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्धयस्य न चाशि सः ।

निर्वापयेत् सकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥

इत्यभिषायाभिहितवान् ।

यदा तु न सकुल्यः स्युर्न च सन्धिवान्धवाः ।

तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेदिति ॥

विज्ञानेऽस्मरानुयायी यथा । अत्र कश्चिद्वादभयङ्करकदाह ।

अहो वत जगत्ख्यात विज्ञानेऽस्मरयोनिनः ।

पूर्वापरविरोधेऽपि नानुक्तानामनुक्तम् ॥

रिक्तग्रहणस्य गृहीतरिक्तस्य पुत्रस्यान्वेन रिक्तग्रहादिषा-
सह कदा समावेशः सम्भवति । अपि च पुत्रहीनस्य रिक्त्यन
इति पदन्विभिरपि सम्बध्यते द्वाभ्यामेव वा प्रथमे पुत्र इति
व्याघातस्य सुख्यसुदाहरणम् । द्वितीये भिन्नविषयता तेषाम-
प्यसमावेश इत्येतदपीति तन्मन्दिष्यन् न्वनमात्रम् । रिक्त-
ग्रहणार्थपुत्रसत्त्वे एतद्वचनाप्रसङ्गेः पुत्रहीनस्येति द्विभिरपि
सम्बध्यते । न च पुत्रस्य हीनस्य पुत्र इति व्याघातः । पुत्र-
हीनस्य रिक्तग्रहणार्थपुत्रहीनस्य पुत्रो रिक्तग्रहणानर्ह
पुत्र इत्यर्थस्योक्तत्वात् वादभयङ्करकता स्वयमित्थं व्याख्यातं
तथाहि । यथैवान्येषां पुत्रवता मृणमनन्याश्चितद्रव्यः पुत्रो
दाप्यस्तथैव पुत्रहीनस्य रिक्त्यन ऋणं रिक्तग्रहाही दाप्यः ।

तदाह नारदः । अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।

ऋणं बोधुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतमिति तथा ॥

धनस्त्रीहारी पुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोरिति ॥

न तु स्त्रीहारी धनहारिणो रसतोः पुत्रः धनहारी पुत्रयो र-
सतोः स्त्रीहारीत्युभयसङ्गावेन कश्चिद्वाप्य इति विरोध इति
चेन्न पुत्रपदस्य भ्रातृपुत्रपरत्वात् । तदाह मनुः ।

भ्रातृण्यामेकजातानामेकचेत् पुत्रवान्भवेत् ।

सर्वांस्तान्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुजस्येति ॥

तदप्यसत् क्रमत्यागे मानाभावात् । नारदवचनमवक-
न्य-

तेऽप्यविरुद्धम् । किञ्च नारदवचनं पुनश्चब्दस्य मुख्येऽर्थे सम्भवति । गौणग्रहणे प्रमाणाभावात् । न च आहपुञ्जेऽपि मुख्यप्रयोगः । पुञ्जिणो ममुरग्रहीदिति स्मरणादिति वाच्यम् । वृद्धव्यवहारेण जग्यपुंसि मुख्यनिर्णयान् । न च ममवचनविरोधः । गौणत्वेनाप्युपपत्तेः । न च शक्तिरेवाह । अन्वयायानेकार्थत्वमिति न्यायविरोधात् । नवैवं सैन्धवादिशब्दानामप्यनेकार्थत्वं न स्यात् । न स्यादेव यदि विनिगमकं स्यात् न च तदस्तीत्यङ्गोकारादिति । दायभागानर्हस्यापि भूयिष्ठधनवत्त्वे योषिदूग्राहो न दाय इत्याह कात्यायनः ।

पूर्वं दद्याद्धनग्राहः पुत्रस्तस्यादनन्तरम् ।

योषिदूग्राहः सुताभावे पुञ्जे वात्यन्तनिर्धनमिति ॥

पूर्वं रिक्तग्रहो दद्यान्तदभावे बल्लतरधनयुक्तो दायार्हः पुत्रो दद्यान्तस्याभावे योषिदूग्राहो दद्यादित्यर्थः सत्यपि दायार्हे पुञ्जे तस्य यदा दुश्चिकित्स्यरोगाद्युपद्रवेण बाल्येन वा ऋणदानासामर्थ्यन्तस्यामवस्थायां तत्पितृधनं स्वसमीपे यः स्थापयति पितृव्यादि स ऋणं दद्यात् तस्याभावे योषिदूग्राहो दद्यादित्याह स एव ।

ऋणन्तु दापयेत्पुत्रः यदि स्थान्तिरूपद्रवः ।

द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्वया दापयेत् सुतम् ॥

व्यसनाभिभूते पुञ्जे बाले वा यत्प्रवृत्त्यते ।

द्रव्यहृदापयेत्तन्तु तस्याभावे पुरन्ध्रीहृदिति ॥

कुटुम्बार्थे पितृव्यादिना कृतचरणं कुटुम्बिना दातव्यम् ।

तथा च वृहस्पतिः ।

पितृश्च भ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः ।

यदुगृहीतं कुटुम्बार्थं तदुगृही दातुं मर्चतीति ॥

शिष्यग्रहेनान्तेवास्यपि गृह्णाते । अन्नमात्रस्यापि विव-
क्षितत्वात् गृहीत्वनेरगृहिमात्राभिधानम् । किन्तु कुटुम्ब-
नसस्यैव विवक्षितत्वात् अतएव नारदः ।

शिष्यान्तेवासिदासस्त्री प्रेष्यकृत्यकरैश्च यत् ।

कुटुम्बहेतोर्बत्क्षिप्तं दातव्यं तत्कुटुम्बिनेति ॥

शिष्योऽत्र वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिल्पविद्यार्थी । कुटु-
म्बहेतोः कुटुम्बार्थं उत्क्षिप्तमुत्पापितं कृतमिति यावत् । कुटु-
म्बिना कुटुम्बार्थं कृतवृत्तमसन्निधानादिना स्त्रानुज्ञानाभावेऽपि
व्यवहारं समाचरेत् । तदर्थमनुराह ।

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत् ।

स्वदेशे वा विदेशे वा तं विद्वान् विचालयेदिति ॥

अध्यधीनो दासादिः अन्यदपि कुटुम्बकृतं कुटुम्बिना दा-
तव्यं वृत्तं दर्शयति । कात्यायनः ।

कुटुम्बार्थं मयक्ते तु गृहीतं व्याधिने तथा ।

उपश्रवनिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतम् तत् ॥

कन्यावैवाहिते चैव प्रेतकार्येषु यत्कृतम् ।

एतत् सर्वम् दातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोरिति ॥

अयक्ते कुटुम्बभरणासमर्थे कुटुम्बिनीत्यर्थः । कन्यावैवा-
हिते कन्याविवाहनिमित्तम् । यत्कृतम् । येन धनेन यत्कृ-
तम् । प्रभोः कुटुम्बिनः । कुटुम्बार्थव्यतिरिक्तं वृत्तविषये
याज्ञवल्क्यः आह ।

न योषित्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतम्पिता ।

दद्यादने कुटुम्बार्थान् पतिः स्त्रीकृतस्तथेति ॥

पतिपुत्राभ्यां कृतं ऋणं क्रमेण बोधिव्यार्था माता च न दद्यात् । तथा पुत्रेण कृतम्पिता न दद्यात् । तथा भार्याकृतम्पतिः । कुटुम्बार्थाहत इति सर्वाभ्यर्थि । तथा च कुटुम्बिना कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतन्देयमित्यर्थः । नारदोऽपि ।

न स्त्रीपति कृतं दद्यादृणं पुत्रकृतस्तथेति ।

विष्णुरपि । न स्त्रीपतिपुत्रकृतं न स्त्रीकृतम्पतिपुत्राविति ।

पुत्रेण कृतम्पिता नेत्यस्यापवादं कश्चिदाह दृष्टव्यमिति ।

ऋणं पुत्रकृतं पित्रा योर्ध्वं यदनुमोदितम् ।

सुत स्त्रेहेन वा दद्यान्मान्यया हातुमर्हतीति ॥

कात्यायनोऽपि । ऋणं पुत्रकृतम्पिता न देयमिति धर्मतः ।

देयं प्रतिश्रुतं यत् स्याद्यज्ञं स्यादनुमोदितमिति ॥

प्रतिश्रुतं अनुज्ञातम् । अनुमोदितं ऋणं करणानन्तरमङ्गीकृतं यत्पुत्रेणापदुद्धारार्थं कृतस्तदपि देयमित्याह नारदः ।

पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय वा ।

कृतं वा यदृणं लब्धे दद्याद्पुत्रस्य तत्पितेति ॥

न योषित्पतिपुत्राभ्यामित्यस्यापवादमाह ।

कात्यायनः । भर्ता पुत्रेण वा सार्द्धं केवलं वात्मना कृतम् ।

ऋणमेवविधन्देयं नान्यथा तत्कृतं स्त्रिय इति ॥

भर्ता पुत्रेण वा सार्द्धं कृतं ऋणान्तयोरभावे देयम् । स्वयं कृतान्तयोर्भावेऽपि देयमित्यर्थः । अतएव स ए वाह ।

देयव्यार्थाकृतं ऋणं भर्ता पुत्रेण मातृकम् ।

भर्तृस्वार्थे कृतं यत् स्यादविधाय गते दिशमिति ॥

अविधाय अनपाक्य दिशङ्गते स्मते सतीत्यर्थः ।

याश्च वल्केनाऽपि । प्रतिपन्नं स्त्रिया देयस्यत्वा वा सङ्गं यत्कृतम्
स्वयं कृतं वा ग्रहणं नान्तरं स्त्री दातुं मर्हतीति ॥

प्रतिपन्नं देयत्वेनाङ्गीकृतम् । तद्विषयग्रहणेऽनङ्गी-
कृतमिति देयमित्याह । कात्यायनः ।

भर्तृकामेन या भर्ता उक्ता देयं नृणामनया ।

अप्रपन्नापि सा दाप्या धनं यद्याश्रितं स्त्रिया इति ॥

न पतिः स्त्रीकृततन्त्रेणैव पवादमाह । याश्च वल्काः ।

गोपशौण्डिकशैलूष रजक व्याधयोषिताम् ।

अथं दद्यात्पतिस्त्रासां यद्वावृत्तिसदाश्रयेति ॥

शैलूषो नटः । वृत्तिर्जीवनम् । गोपादिग्रहणं पत्न्याधीन
जनानान्तैलिकादीनामुपलक्षणम् । कात्यायनोऽपि ।

शौण्डिक व्याधजनक गोपनाविकयोषिताम् ।

अधिष्ठाता अणन्दाप्यसासाम्भर्त्तृक्रियासु तदिति ।

अधिष्ठाताच पतिरेव । भर्तृक्रियासु तत् । यतो भर्तुः
कर्त्तव्येषु प्रयोजनेषु तद्वृत्तं जातन्नास्त्वमित्यर्थः । भार्गव्या आप-
दुद्धारार्थं यत्कृतन्तदपि देयमित्याह । स एव ।

न च भार्याकृतं कथञ्चित्पत्न्युराभवेत् ।

आपत्कृताहते पुंसां कुटुम्बार्थे हि विस्तरः ।

अन्यत्र रजकव्याधगोपशौण्डिकयोषिताम् ॥

तेषाम् तत्परा वृत्तिः कुटुम्बस्य तस्याश्रयमिति ॥

आपदहेत्यभवेदित्यर्थः । न स्त्री भर्तृकृतं अथं दद्यादित्य-
स्यपवादमाह । नारदः ।

दद्यादपुत्रा विधवा निवृत्ता या सुमर्षुणा ।

या वा तद्रिक्षमाहद्याद्यतो रिक्थमृण्यतत इति ॥

मातृकृतमृणं पुत्रेण देयमित्याह विष्णुः । पैलकमविभ-
क्तमातृकश्च । विभक्त्याश्च दायागुरूपमिति दद्युरित्यनुषङ्गः ।
मातुर्देव्येऽपि निर्धनायास्तस्या ऋणं पुत्रेण दातव्यमित्याह
नारदः । पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रवती याऽन्यमाश्रयेत् ।

तस्या ऋणं हरेत् सर्वन्निःस्वायाः पुत्र एव त्विति ॥

अन्यं भर्तारमिति शेषः तस्या एव सधनत्वे कात्यायन
आह । बालपुत्राधिकार्या या भर्तारं यान्धमाश्रिता ।

आश्रितस्तद्वृणं दद्याद्बालपुत्राविधिः स्मृतः ॥

यद्वृणं कुटुम्बपोषणार्थमविभक्तैः कृतमन्तस्तद्दानाधिकारिणि
कुटुम्बिनि प्रेते देशान्तरगते वा तद्रिक्षमृण्यदेयमिति ।

याज्ञवल्का आह । अविभक्तैः कुटुम्बार्थं यद्वृणन् कृतमन्त्रवेत् ।

दद्युस्तद्रिक्षिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बनीति ॥

तत्रापि केषाञ्चिदभावे यस्तिष्ठति स एव दद्यात् । तथा च
विष्णुः । अविभक्तैः कृतवृणं यस्तिष्ठति स दद्यादिति ।

अविभक्तैरिति वज्रवचनं पूर्वत्राविर्वाचितम् ॥

तथा च नारदः । पित्रव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यद्वृणं कृतम् ।

मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वं रिक्थिन इति ॥

ऋणकर्तुः प्रेते प्रोषिते वेति शेषः । तस्मिन् प्रधानभूते
स्थिते सत्येतेषां गुणभूतानां ऋणदानानधिकारात् । अतएव
मनुः । ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थं कृतो व्ययः ।

दातव्यं बान्धवैस्तु स्यात् प्रविभक्तैरपि स्मृत इति ॥

ऋणस्य ग्रहीता पित्रव्यादिर्यदि नष्टः प्रोषितो ऋतो वा

स्यात् । तदा तद्विषयभिर्विभक्तैस्तत्तुदुष्यव्यवहृतव्यवहृतव्यव-
 स्वतः किमुताविभक्तैरित्यर्थः । एवं कृतिकारेण व्याख्यातम् ।
 अस्मिन् व्याख्याने वचनान्तरे वृथैवाविभक्त्यवश्यं स्वादिति
 महाभाव्यकारेण प्रविभक्तधनैः पितृव्यादिभिः स्वधनाहा-
 तव्यमित्यर्थः । कृतमिति स्मृतितन्त्रिकायाम् । एतच्च अण-
 प्रतिदानं उत्तमर्णाभावे तत्पुत्रादिषु कर्त्तव्यन्तेषामभावे
 तत्सगोत्रेषु तेषामभावे तद्वन्धुषु मातुषादिष्वित्याह नारदः ।

ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्धयस्य न चासि सः ।

निर्वपेत्तत्सकुल्येषु तदभावे ऽस्य बन्धुष्विति ॥

ब्राह्मण्यवश्यमुत्तमर्णोपकक्षणाद्यम् । सन्धयः पुरुषसन्ततिः
 दुहितसन्ततिश्च । बन्धूनामभावे त्वाह स एव ।

यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धवान्बन्धाः ।

तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेष्वासुस्वप्सुनिःक्षिपेदिति ॥

प्रजापतिरपि । बन्धभावे तु विप्रेभ्यो देयं क्षेप्यच्छलेऽपि वा ।

जले क्षिप्तमन्त्राग्नौ च धनं स्वात्पारलौकिकमिति ॥

अग्नौ कृतमिति शेषः । न तु क्षिप्तमित्यस्मात्पुत्रकः । अत-
 एवोक्तं स्मृतिसङ्ग्रहे ।

द्रव्यं यत्त्वधर्मस्य कचिद्ब्राह्मण्यगन्मावेत् ।

सुतादिब्राह्मण्यान्तानां रिक्त्यभाजामसम्भावे ॥

पलाशस्य पलाशेन जुहुयान् मध्यमेन तु ।

यत्कुसीदमिति प्राप्तेऽद्वयं वार्ष्णेयं तद्वनमिति ॥

मन्त्रस्य होमेनैव सम्बन्धो न तु प्रक्षेपेण मध्यमेन पर्येन
 जुहुयात् । कुसीदमतीति गोभिलेन होमसम्बन्धित्वेनैव

स्मृतत्वात् । यत्स्वर्णप्रतिदानकाले समग्रं सृष्टद्विकं मूलान्दा-
तुमसमर्थस्तं प्रत्याह याज्ञवल्काः ।

लेख्यस्य दृष्टे ऽभिलिखेद्वत्त्वादन्वर्णको घनम् ।

घनी वोपगतं दद्यात् स्वहस्तापरिचिह्नितमिति ॥

अयमर्थः यथा शक्त्या दत्त्वादन्वैतावत्सृष्टद्विकं मया दत्त-
मिति मूलपत्रस्य दृष्टे लिखेत् । यद्वा उत्तमर्ण एतः वन्मया ल-
ब्धमिति स्वहस्ताक्षरचिह्नितं यथा भवति तथामूलपत्रे लि-
खेत् स्वहस्तलिखितमुपगताख्यं प्रवेशपत्रं वाधमर्णाय द-
त्तन्दद्यादिति । एतच्च प्रवेशपत्रदानं मूलपत्रासन्निधानवि-
षयम् । अतएवाह विष्णुः । असमग्रदाने लेख्यासन्निधाने
चोत्तमर्णः स्वलिखितं दद्यादिति प्रवेशपत्रादाने त्वाह ।

नारदः । गृहीत्योपगतं दद्याद्विणिकायोदयन्वनी ।

अद्दद्याच्चमानस्य शेषहानिमवाप्नुयादिति ॥

उदयच्छणिर्गदत्तघनम् । उदयं गृहीत्वेत्यन्वयः । एतच्च
शेषत्याग्यस्य विषयम् । बाहुल्ये तु धर्मादिनीदृश्याह्यम् ।
ऋणं यत्सूपरि न लेख्येत् न चैवोपगतन्दद्यात्तस्य तद्वृद्धि-
माप्नुयात् । इति दृष्टव्यस्तुक्तोत्तमर्णस्य गृहीतांशद्विदा-
नमेव । उदयं गृहीत्या ऋणमसमग्रमिति शेषः । ऋणा-
प्रतिदाने अनिष्टमाह व्यासः ।

तपस्वी वाग्निहोत्री वा ऋणवान् चिन्त्यते यदि ।

तपस्यैवाग्निहोत्रस्य सर्वस्तद्धनिनो भवेदिति ॥

तेनावच्छिन्नमपाकर्णीयमित्याशयः । अनेनैवाशयेन
कात्यायनोऽप्याह । उद्धारादिकमादाय स्वाग्निने न ददाति यः ।

स तस्य दासो भवत्यः स्त्रीपशुर्वाजायते गृहे इति ।

आदिशब्देन निःक्षेपादीनां ग्रहणम् । स दासः क्रीतः । भृत्यः
वैतनिक इति तयोर्भेदः । नारदोऽपि ।

यास्यमानं न दद्याच्चदणं वापि प्रतिग्रहम् ।

तद्द्रव्यं वर्जते तावद्यावत्कोटिशतम्भवेत् ॥

ततः कोटिशते पूर्णे वैष्टितसौ न कर्मणा ।

अखः खरो वृषो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि इति ॥

प्रतिग्रहः प्रतिश्रुतम् । लेख्याकृतप्रतिदानानन्तरकर्त्त-

व्यमाह याज्ञवल्क्यः ।

दत्तवर्णं पाठयेत्लेख्यं शुद्धौ वान्यत् कारयेदिति ।

लेख्यं मूलपत्रम् । शुद्धौ कृत्वापाकरणार्थम् । अन्यदिशु-
द्धिपत्रं वक्तव्यमर्थादुक्तस्त्रीयादित्यर्थः । मूलपत्रासन्निधाने कथ-
ञ्चिदिशुद्धिपत्रासम्भवे किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षिते नारद आह ।

लेख्यं दद्यादिशुद्धये तद्भावे प्रतिश्रवः ।

धनिकार्थिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात् परस्परमिति ॥

प्रतिश्रवः प्रतिदानं कृतमिति साक्षिभिः आश्रयं साक्षि-
महणप्रतिदातारं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः ।

साक्षिमञ्च भवेद्यद्वा तद्दातव्यं ससाक्षिकमिति ।

ससाक्षिकत्वं पूर्वासाक्षिणां समक्षत्वेण कथञ्चिद-
सम्भवे साक्षन्तरसमक्षं वा दातव्यमित्यर्थः । उक्तमर्थेन सा-
क्ष्यादिभिः साधितत्वं दापितवतो राज्ञोऽधर्मर्थादण्डग्रह-
णमुक्तमर्थादुभयप्रत्यक्षमाह स एव ।

राज्ञोऽधर्मर्णिको दाप्यः साधितादयम् शतम् ।

पञ्चकञ्च शतं दाप्यः प्राप्तार्थो कृतमर्णिक इति ॥

अधर्मर्णात् साधितार्थस्य यो दशमोऽंशस्तावद्द्रव्यं दण्ड-

त्वेन गृह्णीयात् । उत्तमर्णोक्तु साधितार्थस्य विंशतितममंशं
भूतित्वेनेत्यर्थः । अतएव विष्णुः । उत्तमर्णश्चैद्राजानमिया-
त्ततस्तद्विभावितेऽर्थे ऽधमर्णो राज्ञे धन दशमभागसमन्दण्डं
दद्यात् । प्राप्तार्थोत्तमर्णो विंशतितममंशमिति तद्विभावित
उत्तमर्णेन साधिते सति । यस्तु मनुवचनम् ।

यो यावन्निष्कृवीतार्थं मिथ्या वा यावती वदेत् ।

तौ शृपेण स्याधर्मज्ञौ दाय्यौ तद्विगुणन्दममिति ॥

तद्वज्रधनाति दुर्दृष्टाधमर्णोत्तमर्णविषयम् । यावन्निष्कृ-
वीत यावती मिथ्या वा वदेत्तच्चैतावद्वृत्तमित्यसत्त्वं वदेत्ताव-
भावपि तावतो धनस्य द्विगुणं धनं दण्डावित्यर्थः । यत्पुन
स्तस्यैव वचनं अर्थोपव्ययमानस्तु कारणेन विभावितम् ।

दापयेद्वनिकस्यार्थं दण्डलेखश्च शक्तिरिति ।

तद्व्यमांशदानासमर्थं सद्वृत्ताधमर्णविषयम् । अपव्यय-
मानमपक्षपन्तं यस्तु प्रभुत्वाद्यवलेपादुत्तमर्णेन याचितस्तदा
ऽसम्प्रतिपद्य राजसभायामानीतः स्वयमेव सम्प्रतिपद्यते
सोऽभियुक्तार्थस्य विंशतितममंशं दण्डनीय इत्याह नारदः ।

अणिक्कः सधनो यस्तु दौरात्स्यान्न ग्रयच्छति ।

राज्ञा दाययितव्यः स्याद्गृहीत्वांशस्तु विंशक मिति ।

मनुरपि । अणो देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।

अपञ्चवे तद्विगुणं तन्मनोरमुग्रासन मिति ॥

यः पूर्वमप्रतिपद्य राजसभायामानीतो ऽधमर्णं अणं देय-
तया प्रतिजानीते सत्त्वमस्त्रैधारयामीति सपञ्चकं शतमर्हति
दातुमिति शेषः । यस्तु सभायामप्यपक्रुते नाहमस्त्रै धार-

यामीति पद्यादङ्गीकरोमीति स तद्विगुणमतिपादितं पञ्चकथ-
ताद्विगुणं दृश्यदण्डमर्हतीत्यर्थः । असु याज्ञवल्क्यवचने ।

निष्कवे भावितो दद्याद्वनं राक्षे च तत्समम् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्वनं हरेदिति ॥

अपलेपितुः समदण्ड उक्तः स द्विगुणधनदानासमर्थबु-
द्धिन्ताधमर्णं विषयः । अन्यथा निष्कवे द्विगुणदण्ड प्रतिपाद-
कयोः यावन्निष्कृषीतार्थमिति पूर्वोद्गाह्यतमनुवचनविरोधः
स्यात् । अभियोगादभियुक्तधनात् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुण मभियोगाद्वनं हरेत् ।

कारणे विधिरेपः स्याज्जितस्यैकतरस्य तु ॥

प्राङ्ग्रायवादे च तथा यसासत्येन युज्यत इति ।

व्यास वचनविरोधश्च स्यात् । कारणे कारणोक्तरे । अ-
सत्येन मिथ्योक्तरेण प्रत्यवस्कन्दने प्राङ्ग्राये मिथ्योक्तरे च
वादिप्रतिवादिनोर्मध्ये यस्यैकरतस्य पराजयस्तस्यापि पूर्वो-
क्तेन द्विगुणोदण्ड इत्यर्थः । यत्तु मिताक्षरायाम् । मिथ्योक्तरे
ऽपक्रोतुः पराजये समोदण्डः, मिथ्याभियोक्तुर्द्विगुणो दण्डः
एवम्राङ्ग्याये प्रत्यवस्कन्दने चार्थिनो ऽपक्रववादित्वात् प्रत्य-
र्थिना प्राङ्ग्न्यायकारणसाधने प्रकृतधने प्रकृतधन एव दण्डः
यदि प्रत्यर्थी प्राङ्ग्न्यायकारणेन साधयति यदा स मिथ्याभि-
योम्येवेति तस्य द्विगुणो दण्ड इत्युक्तान्तत्पूर्वोक्तव्यास वचनवि-
रोधाद्विभावनीयं विद्वद्भिरिति । इत्यृणादानाख्य व्यवहार
पदम् । अथ निःक्षेपाख्यव्यवहार पदम् । तत्र निःक्षेपोनामस्य
द्रव्यस्य विश्वासेन पुरुषात्तरे स्थापनम् । तथा च नारदः ।

स्वद्रव्यं यत् विद्यमानं निःशेषव्यवहितम् ।

निःशेषो न्यासः तत्प्रोक्तं व्यवहारस्यैव मूर्धेरिति ॥

न च न्यासोपनिधिर्द्रव्यमित्यसिद्धोक्त्या न्यासः शेष एव ।

ग्राहकस्यासमर्थं समर्पितो न्यास इत्युच्यते । अतएव

वृहस्पतिः । राखचौरादिकभयाद्वायादातां च वञ्चनात् ।

स्थाप्यतेऽन्यच्छेदं द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तित इति ॥

अयमेवागणित इव स्थापने उपनिधिरित्युच्यते । तथा च
नारदः । असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।

तज्जानीयादुपनिधिं निःशेषकृणितं विदुरिति ॥

असङ्ख्यातं अदर्शितं अविज्ञातं अनाख्यातम् । अतएव
वृहस्पतिः । अनाख्यातं व्यवहितमसङ्ख्यातमदर्शितम् ।

सुद्राक्षितञ्च यद्द्रव्यं तदौपनिधिकं स्मृतमिति ।

व्यवहितं करण्डकादौ प्रविष्य पिहितम् । अतएव
याज्ञवल्क्यः । वासनस्थमविज्ञातं हस्तोऽन्यस्य वदर्थ्यते ।

द्रव्यस्तदौपनिधिकं प्रतिदेयन्तथैव तदिति ॥

वासनं द्रव्याधारणीतं करण्डकादि तत्स्थं वासनस्थम् ।
हस्तग्रहणमुपलब्धम् । अत एव नारदः ।

निःक्षिप्यते परमृष्टे तदौपनिधिकं स्मृतमिति ।

तथाचायमेतेषाम्भेदः । ग्राहकस्य समर्थं गणयित्वा स्था-
पितं निःशेषः । मृहस्तामिनो ऽसमर्थं गणितं वा तस्मिन्ना-
गते एतद्वातव्यमित्युक्ताः अन्यस्य तत्पुत्रादे हस्तो दत्तं न्यासः
सुद्राक्षितं समस्तगणितं स्थापितमुपनिधिरिति । निःशेषा-
दीनां स्थापन प्रकारमनुमत्तम् ।

कुलमे दत्त सम्पत्ते धर्मज्ञे सत्त्वदादिनि ।

महापद्मे धर्मिण्याये निःश्रेयं निःश्रेयमेदमुच्यते इति ॥

महापद्मे ब्रह्मसूक्तमुक्तं निःश्रेयं महापद्मे सुपलक्षणम् ।

वृहस्पतिः । स्थानं ब्रह्म तदर्थं विप्रान् ब्रह्म उपपन्नया ।

सत्यं शौचस्वच्छजनं परीक्ष्य स्थापयेन्निधिमिति ॥

निधिरूपनिधिः । एतदप्युपलक्षणम् । निःश्रेयादीनां

रक्षणं कर्तव्यं ग्राहकैषोत्थाह । वृहस्पतिः ।

ससाक्षिकं रजोदत्तं द्विविधं समुदाहृतम् ।

मुलवत्परिपाल्यं तद्विनश्यत्यनवेक्ष्ये इति ॥

पालयितुः फलमपालयितुर्दोषश्चाह ।

ददतो यद्वेत्पुण्यं हेमकृष्यां वरादिकम् ।

तत्त्वात्पालयतो न्यासं यथैव शरणागतम् ॥

भर्तृद्रोहं यथा नार्याः पुंसः पुलमुच्छ्रये ।

दोषो भवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते कृणाम् ॥

न्यासद्रव्यं न गृह्णीयात्तन्नाशस्त्वयशस्करः ।

गृहीतं पालयेद्यत्नात् सकृदाक्षितमर्पयेदिति ॥

न्यासब्रह्मसुपलक्षणम् । तेन फलमृत्यादिकं निःश्रेया-

दित्वसमाधारमिति मन्तव्यम् । दैवराजोपघाते ग्राहकस्य

न दोष इत्याह वृहस्पतिः ।

दैवराजोपघाते न यदि तन्नाशमाशुयात् ।

गृहीतद्रव्यं संहितं न तद्दोषो न विद्यते इति ॥

यहीतु रिति शेषः उमेवादिद्रव्यदोषाभावे इति भावः ।

गृहीतं द्रव्यसंहितमित्युपेक्षाभावनिरूपोक्तम् । तत्र कश्चि-

न्निःक्षिप्तमात्रस्य विनाशे प्रमाणान्तरादुपेक्षाभावे निहिते प्र-

हीतुर्दोषो न विद्यते इति मन्तव्यम् । दैवराजग्रहणमसमाधे-
यम् । निमित्तोपलक्षणार्थं । अतएव कात्यायनः ।

राजदैविकचौरैर्वा निःक्षिप्तं यत्नं नाशितम् ।

ग्रहीतुः सह भाण्डेन दातुर्नष्टस्तदुच्यते इति ॥

भाण्डेन चर्येन । नारदोऽपि ।

ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्ट एव स दायिनः ।

दैवराजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्वाकारितमिति ॥

तद्वदिति पदेनैक सुपमेयमन्यदुपमानमित्यवगम्यते । ते-
नैव योजना ग्रहीतुरर्थे सह यो नष्टः सदायिन एव एवन्दैवरा-
जकृते यो नष्टः सोऽपि दायिन एव नष्ट इति दैवग्रहणान्तस्त्वं-
रोपलक्षणम् । अतएव याज्ञवल्क्यः ।

न दाप्योपहतस्तन्तु राजदैविकतस्करैरिति ॥

दैविकपदस्यार्थो विवृतो मनुना ।

चौरैश्च तस्मिन्नेनोदमग्निना दग्धमेव वा ।

न दद्याद्यदि तस्मात्स्वं न संहरति किञ्चनेति ॥

यदि तस्माच्चित्तेपादल्पमपि धनञ्जसंहरति न गृह्णाति
तर्हि न दद्यादित्यर्थः । तथा च स एव ।

समुद्रे नाप्रुयात्किञ्चिद्यदि तस्मान्न संहरेदिति ॥

किञ्चिदेन केनचिद्धेतुना नष्टमपि ग्रहीता मूल्यहारेण न
दाप्यइत्याह । कात्यायनः ।

आत्मा द्रव्य वियोगस्तु दाता यत्र विनिःक्षिपेत् ।

सर्वोपायविनाशोऽपि ग्रहीता नैव दाप्यते इति ॥

निःक्षेपग्रहीतारं प्रत्याह कात्यायनः ।

निःक्षिप्तं यस्य यत्किञ्चित् तत्प्रबलेन पालयेत् ।

दैवराजकृतादभ्यो विनाशस्तस्य कीर्त्यते इति ॥

यस्य पाशे यत् स्थापितमैतेनावहितेन रक्षणीयम् ।

यतो दैवराजकृतादभ्यो विनाशस्तस्य ग्राहकस्य दोषेण कृत-
त्वेन कीर्त्यते इत्यर्थः । न केवलमुष्कीर्तिरेव तस्य किन्तु वि-
नाशे जाते वस्तुगत्या दोषो बहुव्ययानिच्छेत्याह स एव ।

यस्य दोषेण यत्कश्चिद्दिनम्येत क्षियेत वा ।

तद्द्रव्यं सोदयन्दाप्यो दैवराजकृतादिनेति ॥

दोषः उपेक्षादिलक्षणः । वृहस्पतिरपि ।

भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीता यदि नाशयेत् ।

याच्यमानो न दद्याद्वा दाप्यन्तत्सोदयन्मवेदिति ॥

कात्यायनोऽपि । न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितस्यैव येन दाप्यः स एव तदिति ॥

अथ विशेषमाह तु ध्यासकात्यायनौ ।

भक्षिते सोदयन्दाप्यः समन्दाप्य उपेक्षिते ।

किञ्चिद्रूपं प्रदायं स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितमिति ॥

किञ्चिद्रूपस्तु र्थाग्रन्यूनमिति मिताक्षरायाम् । याचनान-
न्तरमदत्तस्य पश्चादैवराजकृतेऽपि विनाशे स्थापकं यन्मूल्य-
मात्रं दातव्यमित्याह व्यासः ।

याचनानन्तरं नाशे दैवराजकृतेऽपि सः ।

गृहीता प्रतिदाप्यः स्यान्मूल्यमात्रं संशय इति ॥

प्रत्यर्पणविलम्बमात्रापराधे सहस्रिकदण्डादित्याद्यास्तात् ।
राज्ञे च तत्त्वमीदृखी देय इत्याह नारदः ।

याच्यमानस्तु यो दातुर्भिःक्षेपणं प्रयच्छति ।

दण्डः स राज्ञो भवति नष्टे दाप्यच्च तत्सममिति ॥
 नष्टे दैवतो राज्ञतो वेतिशेषः । याज्ञवल्क्योऽपि ।
 अंशश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डश्च तत्सममिति ।
 मार्गिते याचितेऽदत्ते सति यदि अंशो दैवराजकृतो
 नाशो भवति तथापि तद्द्रव्यं मूल्यपरिकल्पनेन ।
 धनिने ग्राहको दाप्योदण्डो राज्ञे चतत्समम् ।
 दण्डमित्यर्थः । यः पुनःस्थापकाननुज्ञया निःक्षेपमुप-
 भुङ्क्ते तस्य दण्डमाह नारदः ।
 यचार्थं साधयेत्तेन निःक्षेपे त्वननुज्ञया ।
 तत्रापि दण्डः स भवेत्तच्च सोदयमावहेदिति ॥
 दण्डः साधितद्रव्यानुसारेण । याज्ञवल्क्योऽपि ।
 आजीवन् स्वेच्छया दण्डो दाप्यस्तथापि सोदयमिति ।
 आजीवन् भोगवृद्ध्यर्थप्रयोगादिना उपजीवन् स्वेच्छया स्वा-
 म्यननुज्ञया । वृद्धिप्रमाणञ्चाह कात्यायनः ।
 निःक्षेपं वृद्धिशेषश्च क्रयविक्रयमेव च ।
 याच्यमाणं न चेद्दद्याद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति ॥
 निःक्षेपकर्तारस्तथाह विष्णुः । निःक्षेपापहारी वृद्धिसहित-
 न्नमं धनिकस्य दाप्यः । अथ दण्डमाह मनुः ।
 निःक्षेपस्त्वापकर्तारं तत्सममन्दापयेद्दमम् ।
 तथोपनिषिद्धकर्तारं मविशेषेण पार्थिवः ॥
 निःक्षेपापकृते कर्त्तव्यमाह व्यासः ।
 निःक्षेपनिष्ठुते यस्तु नरो बन्धुबलान्वितः ।
 साक्षिभिर्वाच द्रव्येण विभाज्य प्रतिदाप्यते

दण्डमाह वृक्षस्यतिः ।

गृहीत्वापङ्क्तुं ते यत्नः साक्षिभिः शपथेन वा ।

विभाव्य दापयेन्नास्ते तत्क्षणे विनयन्त्येति ॥

विनयं दण्डससाक्षिकानिःशेषादौ स्थापकस्याहृतवादित्वे
साक्षिभ्यो यथा स्थितमर्थमकात्वं दण्डनीयः स राज्ञेत्याह ।

मनुः । निःशेषो यः कृतो येन यावाञ्च कुलसन्निधौ ।

तावानेव स विज्ञेयो विद्वुवन् दण्डमर्हतीति ॥

कुलं साक्षिवृन्दम् । असाक्षिके त्वाह वृक्षस्यतिः ।

रघोदत्ते निधौ यत्र विसम्बादः प्रजायते ।

विभावकन्तत्र दिव्यं सुभयोरपि च स्मृतमिति ॥

अभयोर्मध्ये एकस्येत्यर्थः । अभयग्रहणं दद्यात् वाग्वतरः कु-
र्यादित्ययमेव पक्षे यथा स्यादिति । ग्रहीतृस्थापकयोरवृत्त-
वाहित्वे दण्डमाह मनुः ।

निःशेषस्यापहर्तारं मनिःशेषारमेव च ।

सर्वेषुपायैरन्विष्टेष्वप्येवैव वैदिकैः ॥

यो निःशेषं नार्पयति यश्चानिःक्षिप्य याचते ।

अभौ तौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्क्षणे दण्डमिति ॥

चौरवच्छास्यौ चौरवदण्डौ चौरवदण्डेन दण्डाविति-
यावत् । दण्डस्य प्रमाणमाह स द्रव्यं मनुवृत्तौ । यस्तु
मत्स्यपुराणे । यो निःशेषं नार्पयति यश्चानिःक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ च द्विगुणं दण्डमिति ।

द्विगुणो दण्डः यत्नः । सद्रुवमन्विष्यो मन्विष्यतिरिति वि-
षयो वा । अन्विष्यो समदण्डप्रतिपादकमनुवृत्तमन्विषोः
स्यादिति । निःक्षिप्तं द्रव्यमकात्वे दत्तो द्विगुणोदम इत्याह ।

कात्यायनः । ग्राह्यसूपविधिः काले कालहीनस्तु वर्जयेत् ।

कालहीने दृढदण्डं द्विगुणस्य प्रदापयेदिति ॥

ग्राह्यः निःक्षेपकारिण्येति शेषः यद्धयादुपनिधिरन्यस्य हस्तेन्यस्य सङ्गयातीति काले स ग्राह्य इत्यर्थः । यद्धयातीति काले स्वयमेव नायाचितमर्पणीयम् । सङ्गद्याचितमर्पयेदिति दृढस्यतिस्मरणात् । तद्धये वर्त्तमाने स्वयमेवायाचितन्दीयमाणं कालहीनन्तस्य दानन्दीस्ये नैवेति तद्दत्तोऽपि दण्डोयुक्तः । प्राड्विवाकं प्रत्यहं मनुः ।

यो निःक्षेपं याच्यमानो निःक्षेपुर्न प्रयच्छति ।

स याच्यः प्राड्विवाकेन तन्निःक्षेपुर्न सन्निधौ ॥

स यदि प्रतिपद्येत यथाच्यस्तं यथाचितम् ।

न तत्र विद्यते किञ्चिद्यत्परेणाभियुज्यत इति ॥

यदा तु न प्रतिपद्येत तदा राजानं प्रत्याह स एव ।

तेषां न दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि ।

द्वयन्निगृह्य दायः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥

निःक्षेपस्य धनस्यैव प्रीत्योपनिहितस्य च ।

राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिणवन्धासधारिणमिति ॥

तेषां अभियोक्तृणाम् । द्वयं द्विगुणम् । निगृह्य दण्डयित्वा अक्षिणं अताडयन् । निःक्षेपं ग्राहीतारं प्रत्याह ।

दृढस्यतिः । स्थापितं येन विधिमा येन यच्च यथाविधि ।

तथैव तस्मात् तद्वयं न देयं प्रत्यनन्तर इति ॥

स्थापितेतरस्य यस्य स्थापितद्रव्यस्यात्मनसि स इह प्रत्यनन्तरं कथ्यत इति श्रुतिस्मृतिकायां प्रत्यनन्तरे पुत्रादाविति कल्पतरौ स्थापकं प्रत्याह मनुः ।

यो यथा निःक्षिपेत्स यमर्थं यस्य मानवः ।

स तथैव गृहीतव्यो यथा दायसाया ग्रहः ॥

मिथोदायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा ।

मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायसाया ग्रहः ॥

समुद्रे नाम्नायात् किञ्चिद्वदि तस्मान्न संहरेदिति ॥

दायो दानं स्थापनमिति यावत् । ग्रहोग्रहणं मिथः
अन्योन्यमेव एतदुक्तमभवति । सत्याक्षिप्तेन स्थापितम् । सा-
क्षिसमक्षं गृहीतव्यम् । रक्षसि स्थापितं रक्षस्येवेति । स-
मुद्रे समुद्रसहिते निःक्षेपे मूषकादिनोपहते निःक्षेपं स्थाप-
यित्वा न किञ्चिदूषणमाप्नुयात् । यदि तस्मान्निःक्षेपात् प्रति-
सुद्रायावणादिना नापहरेत्किञ्चिदित्यर्थः । स्थापयितुं मरणे
प्रत्यनन्तरे तद्देयमित्याह स एव ।

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।

न स राज्ञाभियोक्तव्यो न निःक्षेपुश्च बन्धुभिरिति ।

अनेन वचनेन वचोभङ्गा स्थापके चते प्रत्यनन्तरे प्रत्य-
र्पणं ग्राहकेण कार्यमित्युक्तम् । स्वयमेव याचनमन्तरेणे-
त्यर्थः । याचनमन्तरेण दानमभयादिकालोपाये मन्तव्यम् अन्यथा
दोषापत्तेः । प्रत्यनन्तरं ब्रह्मत्वे तु नैकस्मिन् प्रत्यनन्तरे । देयं-
किन्तु, सर्वप्रत्यनन्तरसन्निधाविति न निःक्षेपुः बन्धुभिरभियो-
क्तव्य इत्यनेन सूचयाम्बभूव । यदा तु ग्राहकः स्वयमेव न
ददाति तदा प्रत्यनन्तरं कर्तव्यमाह । स एव ।

अस्त्वन्नेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा दत्तं सान्नेयं परिसाधयेदिति ॥

अन्विच्छेत् अवधारयेत्परिसाधनं ग्राहकसकाशादादानन्त-
 द्ग्राहकवृत्तिं विचार्य स तद्ग्राहक विषये साम्यैव कार्यं न
 भयादिप्रदर्शनेन । दुर्बलतग्राहकविषये तु अणादानप्रक-
 रणोक्तेन भयादिप्रदर्शनाद्युपायान्तरेण छलादिना कार्य-
 मित्यस्मादेव वचनादवगम्यते । तथा सहृत्ते विप्रतिपन्ने
 भूतानुसारेण साधयितुं मशक्ये साध्याद्यभावे प्रत्यनन्तरादिना
 साधयेत् । दुर्बलतु तु विप्रतिपन्ने छलादिना परिहरेदिति
 वास्मादेव वचनादवगम्यते । सहृत्ते छलादिप्रयोगवच्छपथेन
 शोधनस्याप्यनुचितत्वात् । ग्राहके तु सते पयाद्यदधीनं नि-
 क्षेपादि जायते तेनैव स्थापके प्रत्यनन्तरे वा प्रत्यर्पणीय-
 मित्यति स्थूलत्वात् स्मृतिकारैरुपेक्षितं मित्यस्माद्व्यकरणमु-
 न्नयेयं यदि ग्राहकवदसौ स्वयं न ददाति तदा स्थापकः प्रत्य-
 नन्तरो वा पूर्वोक्तमार्गेणान्विच्छेत् सम्प्रतिपन्नं पूर्वोक्तेन प्रका-
 रेण परिग्रहं साधयेदित्येतदपि स्मृतिकारैरुपेक्षितं ज्ञातु-
 शक्यत्वादिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । निक्षेपेऽभिहितम्बमं याचि-
 तादिष्वतिदिशति नारदः ।

एष एव विधिर्हृष्टो याचितान्व्यहित्तादिषु ।

शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव चेति ॥

याचितं उल्लंघादिषु परकीयमलङ्कारादि याचित्वा समानी-
 तम् । अन्व्यहितं स्वस्मिन् स्थितम्परधनमन्यहसो हतं शि-
 ल्पिषु शिल्पिन्यासे कुण्डलादिकरण्याय स्वर्णकारादिहस्तान्यस्त-
 सुवर्णादावित्यर्थः । प्रतिन्यासे मित्रः कार्यापेक्षया त्वदीयमेत-
 न्याया स्थाप्यते मदीयमेतत् त्वदीया स्थापनीयमिति स्थापिते ना-

रहेन निःशेष एव विध्युपदेशादुपनिषिन्धासयोः सतिदेशः ।
याज्ञवल्क्योऽपि ।

वाचिताम्बाहितन्यासिनिःशेषादिव्ययं विधिरिति ॥

अपि अक्षय्ये न्यासनिःशेषयोर्विधिरपदिष्ट इत्या-
प्यस्यां श्रुतौ नोपदिष्टा इत्युपनिषिधर्माणामतिदेशो वृत्तः ।
वृत्त्यातरपि । अम्बाहिते वाचितके शिल्पन्यासे स्वमन्त्रके ।

एष एवोदितो धर्मः साधा च शरणागत इति ॥

अनेन वाचितस्य शिल्पिन्यासस्य देवादिना नाशे स्वर्ण-
कारप्रभृतिना न दाया इत्यक्षय्येन कचिदपवादमाह ।
वात्स्यायनः । एनः संस्मृत्यते न्यासो दिवसैः परिनिष्ठितैः ।

तदूर्ध्वं स्थापयन् शिल्पी दाप्यो देवाङ्गतेऽपि तमिति ॥

रत्नकस्य हस्तो नैर्मल्यार्थं दत्तस्य जीर्णवस्त्रादेर्ब्रह्मघाता-
दिना नाशः ब्रह्मघातादिषु नैर्मल्यार्थं सदा शिल्पिदोषाभा-
वात्तत्र शिल्पी न दाप्यः । नूतनादौ तु पटुतरावघातादि कृत्वा
नाशस्य शिल्पिदोषघातत्वात्तन्मूल्यं दाप्य इत्यभिसन्धायाह ।
स एव । न्यासदोषादिनाशः स्वाच्छिल्पिनस्तत्र दापयेत् ।

दापयेच्छिल्पिदोषात्तत्संस्कारार्थं यदर्पितमिति ॥

शिल्पिदोषादित्यत्र विनाशः स्वादित्यनुषज्यते । यत्र त-
न्वादि वस्त्राद्यर्थं कुविन्दादौ न्यासं स्वच्छपटादिदशां नष्टं
परिपूर्णदशायां वा कुविन्दादिना दीयमानं स्वामिना न मृहीतं
पञ्चाङ्गदत्तत्वात्पाठतुर्गनुवाक्यायनौ ।

स्वल्पेनापि च यत्कर्म नष्टं चेद्व्यक्तकालं तत् ।

पञ्चासं दितुस्तत्रासं विनश्येत्तदमृष्टं इति ॥

यत्कर्म वस्त्रनिर्माणादि स्वल्पेणापि प्राप्तवानादिनापि विकलं नष्टं चेत् भूतकस्य शिल्पिन एव नष्टम् । पुनर्वेतनं गृहणं विनैव वानादिभिर्या कुर्वादिस्त्वर्थः । यदि स्वामी तन्वादिना पुनर्नार्थयति तद्दानाद्यभावेऽपि शिल्पिने दत्तं वेतनं स न लभते पर्याप्तम्परिपूर्णं वस्त्रादिकन्दिष्यतीति भूतकस्य यः स्वामी-तस्य दीयमानं मष्टञ्च तत्पार्याप्तमश्नतीत्यर्थः । एवं चात्र भूतको नष्टं न दाप्य इति पर्यवसितोऽर्थः । एवं शिल्पिन्यास विषये विविक्तायाचितकविषयेऽप्याह स एव ।

यदि तत्कार्यमुद्दिश्य कालम्परिनियम्य वा ।

याचितोऽर्जुनो कृतो यस्मिन् प्राप्ते न तु दाप्यत इति ॥

तात्पर्यन्तावदुच्यते याच्यमानो न दद्याद्वा दाप्यस्तत् सोदयन्मवेदित्थग्रन्धर्मी याचितकेति देशप्राप्तो जेन वचनेन कचित्प्रतिषिध्यते । प्रतिषेधकवचनस्यायमर्थः । बहीर्षकालसाध्यं कार्यं तत्कार्याद्यं याचितं यदि वा वर्षपर्यन्तन्दीयतामित्येवं कालं परिनियम्य याचितं तत्र कार्यमध्ये परिनियतकालमध्ये वा प्रतियाच्यमाने यो याचितकं न ददाति अस्मै सोदयं न दाप्यः । किन्तु कार्ये कृते परिनिबतकालाख्ये वा याचितकमात्रेणैवास्तीति यदि तदापि याचितकं न ददाति तदा दैवादित्वा नाशे हरणे वा ज्ञाते तन्मूल्यमात्रदेयमित्यप्याह स एव । प्राप्तकाले कृते कार्ये न दद्याद्याचितोऽपि सन् ।

तस्मिन्काले कृते वापि गृहीता मूल्यमात्रेदिति ।

कचित् कार्यमध्ये परिनियतकार्यमध्ये वा याचितकन्दाप्य इत्याह स एव ।

अथ काव्यविपश्चित्तु तस्यैव स्वामिनो भवेत् ।

अप्राप्ते वै सकाले तु दाय्यस्वर्गं कृतेऽपि तदिति ।

यदि याचितकालप्रतिदाने तत्तुस्वामिनः कर्त्तव्यमथ सन्मा-
न्यते तदा दद्यादित्यर्थः याचितकालप्रतिदाने तु कर्त्तव्यमा-
स एव । यो याचितकमादाय न दद्यात् प्रतियाचितः ।

स निगृह्य बलाहाण्यो दण्डाच्च न ददाति य इति ॥

स बलाच्चि मृच्छ दायोदानोन्मुखः कर्त्तव्यः । एवमपि यं
न ददाति स दण्ड्यश्चेत्यर्थः । प्रक्षालनार्थं नेत्रकहसोदत्तं यद्-
स्नानं च तेन नाशे कृते तन्मूल्यं तस्माद् प्राच्यन्तदाह नारदः ।

मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः ।

द्विःपादस्त्रिःपादौ चतुर्दशेऽर्धमेव च ॥

षष्ठं च यान्तु परतः पादांशपचयः क्रमादिति ॥

सकृद्वीतस्य नाशे ऽष्टमांशन्यूनतन्मूल्यं ग्राह्यं द्विवर्ते
चतुर्थांशन्यूनम् । एवन्निर्द्दीते तृतीयांशमित्येव सुस्तरत्वापि
योज्यम् । वस्त्राणां प्रक्षालनं मेजकेन न पाषाणे कार्यं किन्तु
क्षत्पे शास्त्रज्ञे फलकेन च तेषां व्यत्यासः कार्यो न च तानि स्व-
ग्रहे रात्रौ स्थापनीयानि अमुमेवार्थमभिसन्धायाच्च मनुः ।

शास्त्राले फलके सृष्टे निज्याद्वासांसि नेजकः ।

न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन् च वासयेदिति ॥

निव्यात् प्रक्षालयेत् । अन्यवासांसि अन्यवासिभिर्न निर्द-
रेत् न भेलयेदित्यर्थः । शिल्पिन्यासोपभोगादौ शिल्पिनो
दण्डात्पञ्च । याज्ञवल्क्यः ।

वसान स्त्री पणान्दस्यो मेजकस, परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधान वाचितेषु पणान्दशेति ॥

नेज्जो वस्त्रं प्रक्षालकः । अविश्रयः कक्षीयिष्ठकं गृहीत्वा
तस्योपभोगार्थं क्लालकृतं विधाय समर्पणम् । आधानं वस्त्रकी-
करणम् । याचितम् । स्वतुह्ययाचितत्वेन दानं सुवर्ण-
कारादिहस्ते कङ्कणादि निर्माणार्थं यानि सुवर्णादीनि द-
त्तानि तेषामध्ये सुवर्णं यत्परिमाणकन्दत्तन्तत्परिमाणक एव
सुवर्णविकारः शिल्पिनोग्राह्यः । रजतादयस्तु किञ्चिन्मूनाः
ग्राह्याः । कम्बलादयस्तु ऊर्णाद्यपेक्षया किञ्चिदधिका ग्राह्याः ।
यद्येवं शिल्पी न ददाति तदा राज्ञा दाप्यो दण्डनीयश्चेत्येतत्-
सर्वं मनसि निधायाह । स एव ।

अग्नौ सुवर्णमन्वीणं रजते द्विपलं शते ।

अथौ त्रपुणि सीसे च ताम्ने पञ्च दशायसि ।

शते दशपला वृद्धि रौणे कार्पाससूत्रके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूत्रे तु त्रिपला मता ॥

कार्मिके रोमवन्धे च त्रिंशद्भागः क्षयो मतः ।

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेय वल्कलेषु चेति ॥

अग्नौ प्रक्षाल्यमानमिति शेषः । शतपले प्रताप्यमानेपल-
द्वयम् । त्रपुणि सीसे च पलाष्टकम् । ताम्ने पलपञ्चकं । लो-
हे पलदशकञ्च क्षीयेत इत्यर्थः । कार्पासस्य तु त्रपुताम्ब्रमभवत्वा-
त्तदनुसारेण क्षयः कल्पनीय इति नष्टयुक्तः । सूत्रेषु ऊर्णा-
कार्पास सूत्रेषु शतपलेषु पलदशकम् । अनतिस्त्रक्ष्मेषु तेषु
पञ्चकम् । सूत्रेषु पलत्रयं वर्धत इत्यर्थः । एतद्वत्प्रक्षालितविषय मित्युक्तमिति शेषः । कार्मिकम् । चित्रेण
कर्मणा निर्मितं कार्मिकम् । यत्र निर्मिते पट्टे स्वस्तिकादि
किञ्चित्सूत्रैः क्रियते इत्यर्थः । यत्र प्राकारादौ रोभाणि बध्यन्ते

स रोमबन्धः । अनयोः सूत्रापेक्षया त्रिशस्य लब्ध इत्यर्थः । इति
निःक्षेपाख्य व्यवहार पदम् । अथास्वामिविक्रयस्थं व्यव
हारपदम् । तत्स्वरूपमाह नारदः ।

निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापन्नं वा ।

विक्रीयते समस्तं यत्तु क्षेयोऽस्वामिविक्रय इति ॥

निःक्षिप्तं ग्रहणं याचितादीनामुपलक्षणार्थम् । असमस्तं
स्वामिन इति शेषः । अतएव व्यासः ।

याचितान्वाहितन्यासं कृत्वा वान्यस्य यजनम् ।

विक्रीयते स्वास्यभावे स क्षेयोऽस्वामिविक्रय इति ॥

स्वास्यभावे स्वास्यसन्निधाने । अस्तु विक्रयपदन्दानबन्ध-
कयोरप्युपलक्षणं वक्ष्यमाणकात्यायन वचने तयोरपि निवर्त्य-
त्वाभिधानात् । अस्वामिनन्दर्शयति वृहस्पतिः ।

निक्षेपान्वाहितं न्यासं कृतं याचितबन्धकम् ।

उपांशु येन विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयत इति ।

निक्षेपादिग्रहणं इदं उपलक्षणम् । उपांशु अप्रका-
शम् । प्रगटाधिगतादेः परद्रव्यस्योपलक्षणम् । यत आह ।
मनुः । विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वास्यसम्पत्त इति ॥

यो निःक्षेपादिकं परद्रव्यं प्रकटमेव विक्रीणीते तस्याप्य-
स्वासित्वारम्भ स्वामिकस्य निवर्त्यत्वात्तस्माद् नारदः ।

अस्वामिना कृतो यस्तु क्रयोविक्रय एव वा ।

अकृतः स तु विक्षेपो व्यवहारेषु नित्यश्च इति ।

कात्यायनोऽपि । अस्वामिविक्रयन्दानमाधि वा चिनिवर्त्येति ।

अस्वामि विक्रयम् । अस्वामिना कृतं विक्रयम् । अस्वामि-
कृतत्वं दानाद्योरपि तस्माद्दर्शयति अत एव वसः ।

अस्वामिना कृतो यस्तु दासो विक्रय एव वा ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यम् इति ॥

दायो दासम् । स्वामिना अस्वामिविक्रीतं स्वकीयं वस्तु-
यत्समीपे दृष्टन्तस्याङ्गाङ्गमित्याह नारदः ।

द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात् ।

प्रकाशकयतः शुद्धिः क्रेतुः कथं रहः क्रियामिति ।

यान्नवल्लकोऽपि । स्वलभेतान्म विक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहीनं मूल्ये वेलाहीने च तस्कर इति ॥

स्वामी स्वसम्बन्धि द्रव्यमन्यविक्रीतं अस्वामिविक्रीतं यदि
पश्यति तदा लभेत नृञ्जीयात् । अस्वामिविक्रीतस्य हेतुत्वा-
भावात् । क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति ही-
नात् द्रव्यागमोपाय हीनात् । रहसि एकान्ते । हीनमूल्ये ।
अल्पतरेण द्रव्येणाधिक मूल्यक्रये । वेलाहीने रात्र्यादौ कृते-
क्रये च क्रेता तस्कारो भवति । तस्करवङ्गुडादिभान्भवतीत्यर्थः ।
वृहस्पतिरपि । येन कृतन्तु मूल्येन प्राग्राज्ञे विनिवेदितम् ।

न तत्र विद्यते दोषः सेनः स्यादुपधिक्रयादिति ॥

यत्र हीन मूल्येन क्रियमाणं क्रयात्प्रागेव राज्ञे निवेदितं
तत्र न दोष इत्यर्थः । उपधिक्रय शब्दस्यार्थं दर्शयति स एव ।

अन्तर्गृहे बहिर्गामान्निश्चायामसतो जनात् ।

हीनमूल्येन यत्क्रीतं ज्ञेयोऽसा उपधिक्रय इति ॥

असतो जनात् पाण्डालादेरित्यर्थः । असद्वृत्तं दासा-
दीनामुपलक्ष्यार्थं । अतएव नारदः ।

अस्वास्थ्यमुमतादासादसतश्च जनाग्रहः ।

हीनमूल्यमवेकायां क्रीयां सादोषभागभवेदिति ॥

अस्वाम्यगुमतात् स्वाम्यनुमतिर्हीनात् । दास्यच्च सं समा-
नन्यायत्वादस्वतन्त्राणां बाह्यादीनामुपलक्ष्यार्थम् ।
विष्णुरपि । अज्ञानतः प्रकाशं द्रव्यं क्रीणीयात् तत्रा-
स्यादोषः स्वामी द्रव्यमवाप्नुयात् यद्यप्रकाशं हीनमूल्यं
वा क्रीणीयात् तदा क्रेता विक्रेता च चोरवच्छास्य इति
क्रेतुः प्रकाशं विक्रयाद्यभावादस्वामित्वान्यप्रकाशनादौ
तु तथाविधविक्रयस्य विक्रेतस्वामिनोक्तत्वात्तज्ज्ञानमस्तीति
बुद्धत्वात् क्रेतापि दण्ड्य इत्यर्थः । स्वामिना राजानं ज्ञापयि-
त्वा तद्द्रव्यं ग्राह्यं अन्यथा चोरप्रच्छादकत्वेन स दण्ड्य इत्याह
बाणवल्क्यः । इतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परचक्षादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु पश्यवतिं पणानिति ॥

यदा पुनः परचक्षादवाप्तुमसमर्थः स्वामी तदा त्वाह स एव ।

नष्टापहत मासाद्य इत्तारं ग्राहयेत् यम् ।

देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेदिति ।

विनष्टमपहतं वा स्वकीयं द्रव्यमधिगन्तुरपहर्तुर्हस्ते वा
दृष्ट्वा अधिगन्तारं अपहर्तारं वा राजपुरुषादिभिर्ग्राहयेत्
राज्ञो राजपुरुषाणाञ्च दूरदेशवस्थितौ तु विज्ञापनकाला-
त्प्राक् पलायनादिशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा राज्ञे समर्पयेदि-
त्यर्थः । हर्तुं शब्देनात्र क्रेता विवक्षित आत्मविशुद्धयं राज-
दण्डाप्रप्त्यर्थञ्च इति मितानरायां विज्ञानेच्छाः । नष्टधन-
स्वामिना तद्वत्ने परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं स्वस्वमिदं प्रयत्नं
साक्षादिभिः प्रतिपत्तादिकं साधनीयं मित्वा च कालायनः ।

अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रयत्नं ज्ञातिभिः स्वकमिति ।

ज्ञातिभिः साक्षिभूतैरिति शेषः । साक्षादिभिः स्व स्व
हेतुभूत प्रतिग्रहाणामसाधने दृष्ट्याता माह व्यास एव ।

यदि स्वं नैव कुरुते ज्ञातिभिर्माष्टिको घनम् ।

प्रसक्त विनिवृत्त्यर्थं चौरवद्वयं मर्हति ॥

नाष्टिको नष्टघनस्वामिप्रसक्तः स्वत्वसन्देहः । व्यासोऽपि ।

वाही चेन्मार्गितन्द्रव्यं साक्षिभिर्न विभावयेत् ।

दाप्यः स्याद्दिगुणं दृष्टुं क्रोता तद्द्रव्यं मर्हतीति ॥

साक्षिग्रहणं प्रमाणान्तरीयलक्षणार्थं मिति केचित् । य-
त्तुक्तं साक्षिग्रहणं अस्वामिविक्रयविवादे स्वत्वसाधने प्रमा-
णान्तर निवृत्त्यर्थं मिति मदनरत्ने तदयुक्तम् । वस्तुतः स्वत्व-
हेतुभूत प्रतिग्रहादि स्वत्वे तत्त्वावक साक्षिणामभावे दिव्या-
द्यवकाशस्य विद्यमानत्वात् । अलेख्यसाक्षिके दैवीव्यवहारे
विनिर्दिशेदिति कात्यायनवचनविरोधापत्तेश्च । न च तद्यत्र
दिव्यनिषेधकस्मृत्यभावस्तत्र दिव्यविधायकं अत्र तु प्रकाशं
च क्रयं कुर्यात्साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः । न तत्रान्या क्रिया
प्रोक्ता दैविकी न च मानुषीति दिव्यनिषेधकस्मृतेः सत्त्वादिति
वाच्यम् । एतद्वचनस्य क्रोका क्रयसाधनं साक्षिसम्बन्धे साक्षिभिरेव
कर्तव्यं नान्यमानुषेण न दिव्येन वेत्येतत्परत्वात् । नन्वेत-
द्वचनस्यैतादृश विषयपरत्वे मानाभावः । न चालेख्यसाक्षिके
दैवीमिति वचनविरोधो मानम् । तस्य सामान्यशास्त्रत्वे नै
तद्वचनानुरोधे तस्यैतदतिरिक्त विषयताया न्यायत्वादिति चेन्न
साक्षाद्यभावे दिव्यस्य च निषेधे अनिर्णय प्रसक्तस्यैव मानत्वात्
अन्यथा स्थावरेषु त्रिषादिषु दिव्यानि परिवर्जयेदिति वचनस्य
साक्षादिसत्वे दिव्य निषेधपरत्वमवद्विभक्तम् सिध्येत् । यत्तु

तेनैव वक्ष्यमाणप्रमाणहीने पादेति वचने प्रमाणहीनत्वापा-
दानमपि अत्र दिव्याभावश्चापकम् । द्विआङ्गीकरणे प्रमाणहीन-
ताया असम्भवादित्युक्तत्वात् तत्प्रमाणहीने मानुष प्रमाणहीने
अन्यतरेण दिव्याङ्गीकरणहीने चेति व्याख्येय मन्वया अनि-
र्णयः स्यात् । तस्मादन्यत्रापि साक्षाद्यभावे दिव्यमवत्येवेति ।
अतएव मिताक्षरायामित्युक्तं यदापुनः साक्षादिभिर्दिव्येन वा
कृत्यं न शुद्ध्यति शोधयतीत्यादि । केचित्तु स्थावरविवादे स्थाव-
रेषु विवादेष्विति वचनादिव्याभाव एव । एवं अकृतेऽपि प्र-
माणहीने पादेति वचनादिव्याभाव एवमनिर्णयप्रसङ्गानु-
रोधेन वचनान्यथाकरणस्यानुचितत्वादित्याहुर्लक्ष्मणम् ।
अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । याज्ञवल्क्योऽपि ।

आगमेनोपभोगेन नष्टम्राव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते इति ॥

पञ्चबन्धः नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशसमानोदण्डः । अत्र दण्ड-
विप्रतिपत्तिरपराधाल्पत्व महत्त्वानुसारेण व्यवस्थापनीया ।
स्वत्वहेतवः पूर्वमेव निरूपिताः कृतस्वकीयस्य धनस्य स्वकी-
यत्वानपगतिरपि दानविक्रयाभावे साधनीयेत्याह ।

कात्यायनः । नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं ज्ञातिभिः स्वकम् ।

अदत्तयुक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनमिति ॥

अथैतद्धनं सन्निदानभूताय विध्युक्तप्रकारेण त्यक्तं पारि-
तोषिकाद्विरूपेण । विक्रीतञ्च न भवतीति प्रसङ्गे प्रसाध्य
स्वकीयं धनमष्टस्वामी विक्रेतादेः सप्ताशाङ्गमत इत्यर्थः ।
राजपुरव्रजनीतेन क्रेता यत्कर्त्तव्यं तद्वर्जयति वृत्तमिति ।

पूर्वस्वामी तु यद्द्रव्यं यदागत्य विचारयेत् ।

तत्र मूलं दर्शनीयं क्रेतुः शुद्धिस्ततो भवेदिति

मूलमत्र यस्मात्क्रीतमसावृण्यते । शुद्धिर्योग्यत्वनिवृत्तिः

अतएव व्यासः । मूल्ये समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन ।

मूल्येन सहवादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते इति ।

समाहृते अस्मात्स्वया क्रीत इति निर्दिष्टे ।

यात्रवत्कृतोऽपि । विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामीद्रव्यम्पूदमम् ।

क्रेता मूल्य मवाप्नोति तस्मात्प्रसास्य विक्रीयी ॥

अत्र स्वामीद्रव्यं मित्यभिधानं यदि विक्रेता नष्टधनस्वामिना
सह विवादश्च कुर्याद्यदिवाकृते पराजयी स्यात्तदा नाष्टिकस्य
स्वामित्वमवधारितमिति नाष्टिकादिभ्यो विक्रीत द्रव्यादीनि
दातव्यानि नान्यथेति सूचनार्थम् । अतएवाह वृहस्पतिः ।

विक्रेता दर्शितो यत्र ङीयते व्यवहारतः ।

क्रेत्रे राज्ञे मूलदण्डौ प्रदद्यात् स्वामिने धनमिति ॥

यदातु मूलभूतो विक्रेता देशान्तरकृतस्तदा कात्यायन आह ।

मूलानयनं कालश्च देयो यो जनसंख्येति ।

तत्र देयोऽध्वं संख्येति मदनरत्ने पाठः । यदातु वज्रका-
लेनापि मूलं दर्शयितुं मन्त्रमस्तदा साक्षिभिः क्रयसाधनं कुर्यादि-
त्याह तु नारदः । असमाचार्यमूलस्तु क्रयमेव विगोधयेत् ।

विशोधिते क्रये राज्ञा वक्तव्यः स न किञ्चनेति ॥

क्रये विशोधिते साक्षिभाषणेन प्रकाशिते सति राज्ञा न
किञ्च न वक्तव्यो न दण्डश्च इत्यर्थः ।

यत्तु, अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ।

पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्ववत्सुभिरिति ।

अभियोक्ता स्वत्वे साधिते सति पश्चात् क्रेता क्रयसाधनं
कर्त्तव्यमित्युक्तमेव तदसमाप्त्यर्थं मूलस्वित्यप्यादेव वचनात्
मूलदर्शनाभावे नस्तत्त्वम् । नष्टधनं स्वामी क्रीतन्तु क्रेता क्रये-
साधितेऽपि गृह्णीयादिति प्रदर्शयितुमाह मनुः ।

अथ मूलमनाहार्थं प्रकाशक्रयप्रोक्षितम् ।

अदण्डो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनमिति ॥

अनाहार्यः अनानीयः । प्रकाशक्रयप्रोक्षितस्त्राष्टिको लभते
क्रेता त्वदण्डोभूत्वा राज्ञोऽपराधान्मुच्यत इत्यर्थः । कश्चित्
क्रेतुः सत्कायाङ्गनं ग्रहणधर्ममूल्यं दत्त्वा वैवेत्याह कात्यायनः ।

वणिग्वीथी परिगतं विज्ञातं राजपूखैः ।

अविज्ञाताश्रयात्क्रीतं विक्रेता यत्नं वा सतः ॥

स्वामी दत्तार्द्धमूल्यं तु प्रगृह्णीयात् श्वकं धनमिति ।

वणिग्वीथी परिगतं वणिग्वीथ्यां प्राप्तम् । अनेन रहः
क्रयो नास्तीति दर्शितम् । विज्ञातं राजपूखै रित्यनेना
प्रकाशक्रयो नास्तीति दर्शितम् । अविज्ञाताश्रयात् । अवि-
ज्ञातस्थानकात् । यद्रहः क्रयादिरहितं सदाविज्ञाताश्रयात्
क्रीतं सतं विक्रेतकं वा तदार्द्धमूल्यं दत्त्वा यास्य मित्यर्थः ।
उभयोरर्द्धहानौ कारणमाह स एव ।

अर्द्धं द्वयोरपङ्क्तं तत् स्थावराधारतः ।

अविज्ञातक्रयोद्दोषक्षया आपरिपालनम् ॥

एतदुक्तं समाख्यातं द्रव्यनिर्गन्धरसैरिति ।

सतं नाधितम् । व्यवहारतः स्वपराधात् । अविज्ञातक्रयः
अविज्ञात स्थानकात्क्रयः अपरिपालनमरक्षणम् । उपेक्षेति
यावत् मरीचिरपि । अविज्ञात निवेशत्वाच्च मूल्यं न लभ्यते ।

ज्ञानिस्तत्र सुकल्पमा च केदनाष्टिकयोर्द्वयोरिति ॥

यत्र क्रेता मूलोपस्थापनं करिष्यामीत्युक्त्वा पश्चात् क्रयं साधयिष्यामीति, वदति तत्र मूलोपस्थापनमेवादरणीयं न क्रयसाधनमित्याह ।

कात्यायनः । यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।

अहरन्मूलमेवास्ती न क्रयेण प्रयोजनमिति ॥

यदा मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति तदा दण्ड्यतामाह स एव । अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाथ विशोधयन् ।

यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमश्च स इति ॥

यत्तु प्रकाशितेन क्रयेण क्रेतुः स्वत्वप्रतिष्ठादकं मरौचिवचनं, वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

दिवा गृह्यते यत्क्रेत्रा स शुद्धो लभते धनमिति ।

यच्च मनु वचनं विक्रयाद्यो धनं किञ्चिद्गृह्येयात् कुलसन्निधौ ।

क्रयेण स विशुद्धो हि न्यायतो लभते धनमिति ।

तद्वचनद्वयमपि नाष्टिक स्वत्वसाधनाभाव विषयम् । अन्यथा अथ मूलमनाकार्यमिति पूर्वोदाहृत मनु वचनविरोधः स्यात् । यदा तु क्रेता साक्षादिभिः क्रयं न साधयति नाष्टिको वा स्वकीयत्वं तदा निणयेयमाह दृढस्यतिः ।

प्रमाणहीने वादे तु पुरुषापेक्षया रूपः ।

समन्य नाधिकत्वे च स्वयं कुर्व्याद्विनिर्णयमिति ॥

अस्मान्निष्क्रेतुरिवास्वाम्यदत्तं स्वास्यतुमतिसत्त्वेणोपभुञ्जानस्य दण्ड्यतामाह नाहदः ।

उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं क्लीयशुर्वसुधापि वा ।

अनर्पितस्तु यो भुङ्क्ते भुक्तभोगं प्रदापयेत् ॥

अनुदितम्, बद्धम्, दास्यते तन्महादिकम् ।

स्वयमेव भुञ्जानवीर्यं इष्टमर्हति ॥

अनङ्गाहन्त्या धेनुर्वायं वासन्त्यैव च ।

अनिर्दिष्टम्, भुञ्जानो ह्यात्यणचतुष्टयम् ॥

दासी नीका तथा धुर्वो बन्धकानोपभुज्यते ।

उपभोक्ता तु यद्द्रव्यमस्यैव विशेषयेत् ॥

द्विषसे द्विषणन्दासीं धेनुमष्टपण्यन्त्या ।

अयोदशम्वनङ्गाहमश्नं भूमिश्च घोडशः ॥

नीकामश्नासु धेनुश्च लाङ्गलं कार्मिकस्य च ।

बलात्कारेण यो भुङ्क्ते दास्यत्वाष्टपण्यन्दिने ॥

उलूखले पणार्द्धम्, सुसलस्य पण्डयम् ।

सूर्यस्य च पणार्द्धम्, जैमिनिर्मुनिरब्रवीदिति ॥

पण्येन पण्यसमूहेन अत्रैको धेनुश्चन्द्रोगामभिधत्ते । अप-
रो दोग्धीमहिष्यादिकम् । कार्मिकस्य कर्मोपजीविनः । यद्-
विज्ञातस्वामिकश्चष्टमपङ्कतं वा राजपुरुषैः कदाचित्प्राप्य राज्ञे
समर्पितस्तत्स्वामी यदि वर्षमध्ये आगत्य स्वत्वं साधयति
तदाप्नोतीत्याह याज्ञवल्क्यः ।

शौक्तिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापङ्कतमाङ्कतम् ।

अर्वाक् संवत्सरारस्वामी चरेत् परतो द्वय इति ॥

यत्तु मनुवचनं, प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राज्ञा त्वत्वं निधापयेत् ।

अर्वाक्त्यव्वाङ्करेत् स्वामी परतो द्वय इति ।

तद्भुङ्क्षुतमुक्तसम्यक् माह्वयविषयमिति । नदनरत्ने
माह्वयमात्रविषयमिति कैचित् । इत्यस्वामिविषयत्वं व्य-
न-

हारपदम् । अथ सम्भूयसमुत्थानाख्य व्यवहारपदम् । तस्य स्वरूपमाह नारदः ।

वणिक् प्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते ।

तत्सम्भूय समुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतमिति ॥

वणिक् प्रभृतय इत्यनेन ऋत्विष्टवर्त्तककर्षकादीनां ग्रहणम् । यद्यपि लयभूतस्य स्वर्गस्य ऋत्विग्गामित्वाभावादात्मनेपदस्यानुपपन्नत्वेन प्रभृतिशब्देन ऋत्विग्ग्रहणमनुचितम् । तथापि आत्मनेपदाऽविवक्षयेदमुक्तं च ऋत्विङ्मात्रे आत्मनेपदाविवक्षणे अग्रांश्च च विवक्षणे वैकल्प्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सम्भूयकर्तृत्वमात्रस्य लक्षणत्वेनान्यत्र वास्तवतस्तत्रेऽपि लक्षणवैयर्थ्यप्रसङ्गेनाप्रवेद्यात् । न च चिन्तामणिकृता कर्त्रभिप्राय इत्यस्य कर्त्रभिप्रायविषये कर्त्तिष्ठाविषये क्रियाफल इति व्याख्यातत्वाद्भूत्वजामपि सफलं यजमानस्य कर्म भवत्विति वेतनोपरागेणोक्त्वा सम्भवत्वेवेत्यात्मनेपदविवक्षायांमपि कर्त्तारिति वाच्यम् । कर्त्रभिप्राये कर्त्तृगामिनीत्वस्यैव व्याख्यानस्य महाभाष्याद्यनेकग्रन्थसम्मतत्वेनात्याहुश्व्याख्यानस्य महाभाष्यादिविरुद्धत्वात् । सहवणिज्यादिकरणे अधिकारिणो दर्शयति वृहस्पतिः ।

कुलीनद्वन्द्वानससैः प्राज्ञैर्नीयकवेदिभिः ।

आयव्ययश्चै शुचिभिः शूरैः कुर्वात्सह क्रियामिति ॥

क्रियां क्रतुःशुचिचित्तस्यैयदाशिव्यरूपाम् । वायव्यविज्ञानं वाणिज्यक्रियायांनुपयुज्यते । आयव्ययज्ञानमज्ञं शुचिक्रियायाम् । शिल्पिक्रियायां संक्रीतक्रियायां च प्राज्ञत्वम् । क्रतौ कुलीनत्वप्राज्ञत्वशुचित्वानि । सीधेतु शूरत्वमात्रमु-

प्रयुज्यते । दत्तत्वांलसत्वे सर्वत्रोपयुज्यते । अतएव दत्ता-
दीन्निषेधयति स एव ।

असक्तालसरोगार्त्तमन्दभावा निराश्रयाः ।

वाणिज्याद्या सहैतैस्तु न कर्त्तव्या बुधैः क्रियेति ॥

निराश्रयाः मूलधनरहिताः । ये तु सम्भूय वाणिज्यादि-
क्रियां कुर्वन्ति ते द्रव्यानु रोधेन लाभदिभाजो भवन्तीत्याह
भारदः । समोऽतिरिक्तो गीनो वा तत्रांशो यद्य यादृशः ।

चयव्ययौ तथा हा सत तस्य तथाविधा इति ॥

वृहत्सतिरपि । प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरसादिना ।

समन्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तोषां यथाविधः ॥

समोन्यूनाधिकैर्वांशो येन क्षिप्तस्तथैव सः ।

व्ययन्दद्यात्कर्म कुर्यात्लाभं गृह्णीत चैवहीति ॥

यत्र पुनरस्य द्वौ भागौ अस्यैक इति सम्बन्धकृता तत्र
तदनु रोधेन व्ययलाभौ प्रकल्प्यावित्याह याज्ञवल्क्यः ।

समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्याताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथावासं विदाकृताविति ॥

सम्भूयकारिणां कर्त्तव्यमाह । व्यासः ।

समक्षमसमक्षं वा वञ्चयन्तः परस्परम् ।

नानापण्यानुसारास्ते प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ ॥

अगोपयन्तो भाण्डानि दद्याः शुल्कस्तु तेऽध्वनिः ।

अन्यथा द्विगुणन्दाप्याः शुल्कस्थानास्तु स्थिता इति ॥

भारदोऽपि । भाण्डपिण्डव्ययोद्धारसारासारत्वविवक्षयम् ।

कुर्युस्ते व्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिता इति ॥

अथ वा सर्वानुज्ञया सर्वेषां कार्यमेक एव कुर्वीत ।
अतएव वृहस्पतिः । ब्रह्मणां सम्मतो यस्तु दद्यादेको धनन्तरः ।

करणं कारयेद्वापि सर्वेणैव कृतम्भवेदिति ॥

करणं लेख्यादिकम् । सम्भूयकारिणाम्निथोविवादे
निर्णयप्रकारमाह स एव ।

परीक्षकाः साक्षिणश्च त एवोक्ताः परस्परम् ।

सन्दिग्धेऽथे वस्तुनाया नचेद्दिहेषसंयुता इति ॥

यदातु विहेषसंयुक्तास्तदाप्याह स एव ।

यः कश्चिद्वस्तु कसोपां विज्ञातः क्रयविक्रये ।

शयथैः सोऽपि शोध्यः स्यात्सर्ववादेऽप्ययं विधिरिति ॥

सर्ववादेऽपि वचनरहितवादेऽपि वस्तु काले सिद्धे सति किं
कार्यमित्यपेक्षिते आह । याज्ञवल्क्यः । जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभः
मिति । जिह्मं वस्तुकन्निर्लाभं कृत्वा त्यजेयुर्वहिः कुर्युरितरे
सम्भूयकारिण इत्यर्थः । सम्भूयकारिण्यसमर्थं प्रत्याह स एव ।
अशक्तोऽन्येन कारयेदिति । स्वांशानुरूपं कर्मेति शेषः दैव-
राजकृतद्रव्यहानिविषये सर्वान् प्रत्याह वृहस्पतिः ।

द्रव्यहानिर्यदा तत्र दैवराजकृता इवत् ।

सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशत इति ॥

सम्भूयकारिभिः सर्वैरिति शेषः । क्षयहानिरिति पाठे
क्षयैव हानिः क्षयहानिरुपर्य्याय्यतिरिक्तो हानिरित्यर्थः ।
प्रातिस्विकदोषेण द्रव्यनाशे स एवाह ।

अनिर्दिष्टो वार्ष्माणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् ।

तेनैव तद्भवेद्देवं सर्वेषां समवायिनामिति ॥

अनिर्दिष्टः समवाय्यननुज्ञातः ।

यान्नवल्कोऽपि । प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यञ्च नाशितम् ॥

स तद्दद्यादिति । पालने त्वाहं स एव । विभवाच्च रक्षिताहशमंशभागिति ।

वृहस्पतिरिति । दैवराजभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् ।

तस्यांशन्दशमं दत्त्वा गृह्णीयुस्तेऽंशतोऽपरमिति ॥

तस्य तस्मै दशममंशान्ते समवायिद्रव्यमिति शेषः । समाहरेत् स्वशक्त्या प्रत्याहरेदित्यर्थः ।

नारदोऽपि । दैवतस्करराजाग्निव्यसने समुपस्थिते ।

यस्तु स्वशक्त्या रक्षेत तस्यांशो दशमः स्मृत इति ॥

यस्तु समवायिद्रव्यं समवायिभिः सह प्रतियाचनादिना न साधयति तस्य लाभहानिरित्याह ।

वृहस्पतिः । समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।

न याचते च यः कश्चिन्नाभात् स परिहीयत इति ॥

याचनग्रहणं येन यत्कर्म स्वांशानुरूपं कर्त्तव्यं तस्याप्युपलक्षणाद्यं तेन तत्कर्माकरणेऽपि लाभहानिरित्यस्मादेव वचनात् प्रतिपत्तव्यमिति स्मृतचन्द्रिकायाम् । सम्भूयकारिणां ऋत्विजाङ्गर्त्तव्यमाह मनुः ।

ऋत्विजः समवेतास्तु यथा सत्रे निमन्त्रिताः ।

कुर्युर्यथाहं तत्कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणान्तधेति ॥

अत्र सतशब्दो यज्ञमात्रं विवक्षया प्रयुक्तो न पुनर्बहुयजमानकसत्राख्ययज्ञविशेषविवक्षया । तत्र यजमानानामेवाध्वर्यादि कर्मकारित्वे दक्षिणार्हणां ऋत्विजानमभावात् । तथा कर्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्यर्थः । तथा च स एव ।

सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।

अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांश्चकल्पनेति ॥

स्नानि कर्माणि यजमान व्यतिरिक्तानीतिशेषः । इयं चांश-
कल्पना द्वादशशतं गावो दक्षिणे त्येवं क्रतुसम्बन्धित्वेन विधी-
यमानायां दक्षिणायामेव न चत्विग्विशेषोल्लेखने विहिताया
स्तद्विधायकश्रुतिविरोधापत्तेः अतएवाहृतुर्मनु वृहस्पती ।

रथं हरेद्यथाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ।

होता निविद्वरं चाश्वमुज्जाता चाप्यनः क्रये इति ॥

निविद्वरं निविच्छंसन् लब्धं परं उज्जातशब्देनोज्जादग-
णप्रथमस्थः सुवह्नायोऽगृह्यत इति मदनरत्ने अनः शकटम् ।

क्रये सोमक्रये । दक्षिणांश्चकल्पनायाः प्रकारमाहमनु वृहस्पती ।

सर्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदूर्ध्वेनार्द्धिनोऽपरे ।

तृतीयिनस्तृतीयांश्चतुर्थींश्च पादिन इति ॥

सर्वेषां षोडशानाञ्चत्विजां मध्ये ये मुख्या गणस्याग्राः होतृ
ब्रह्माध्वर्युज्जाता रोऽर्द्धिनः ऋतुदक्षिणायाः किञ्चित्स्थूलमर्द्धं गृ-
ह्णीयुः । समग्रार्द्धग्रहणे वक्ष्यमाणं विभागकल्पनाविरोधः
स्यात् । अपरे द्वितीया मैत्रावरुणं प्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाञ्चन्द्रसि
प्रस्तोतारस्तदूर्ध्वेन मुख्यागागार्द्धेनार्द्धिनोऽर्द्धग्राहिणः तृतीयि-
नोऽर्द्धावाकाग्नीध्रनेष्ट प्रतिहर्त्तारोमुख्यभागास्तृतीयांश्चमाजः ।
पादिनोन्त्याः ग्रावस्तोऽहयोऽहनतसुब्रह्मण्याख्यामुख्यभागस्य चतुर्थां
शग्राहिण इत्यर्थः । मुख्यानां चतुर्थां मियोविभागः समः एवं
द्वितीयादीनामपि स एव विभागः तथा च गोशतं दक्षिणेति
पञ्चमाश्रित्य कात्यायन सूत्रम् । द्वादशद्वादशेभ्यः षट्षट्द्विती-
येभ्यश्चतस्रश्चतस्रोदौतृतीयेभ्यः सिद्धसिद्धरतरेभ्य इति । सं-
गृहीतमेतद्विधायनं कारिकायामपि । पञ्चविंशतिधा कृत्वा व-

गीया दक्षिणा ज्ञातात् । हाद्वैवाव वट्कं चतस्रएवचेति हाद-
 शाधिकगीयतरूपा दक्षिणा । अथमक्षत्वारोभागाः कर्त्तव्याः ।
 तत्रैकोभागेहोत्वर्गस्यापरोभागे ब्रह्मवर्गस्यापरोध्वुवर्गस्यापर
 उज्जाह्वर्गस्य । पुनरेकैकस्य भागस्य पञ्चविंशतिर्भागाः क-
 र्त्तव्याः । तेष्वष्टानां होत्वादीनां हाद्व्यभागाः द्वितीयानां प-
 द्द्वितीयानां चत्वारश्चतुर्थानां च इत्यर्थः । पशुबन्धादौ तु
 विषम विभागानभिधानात् । समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन
 समत्वेनैव विभाग इति मन्तव्यम् । स्वकीयकर्म कलायांशक-
 नृक कृतानुसारेण भागो देय इत्याह मनुः ।

ऋत्विग्यदि वृत्तो यज्ञे स्वकर्म परिचापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देीऽयः सच कर्त्तृभिरिति ॥

सच कर्त्तृभिः सम्भूयकारिभिरित्यर्थः । यद्वा कर्त्तृभिः सच-
 देयः दक्षिणाज्ञातो देयो यजमानेनेत्यर्थः । अथ वा कर्म परि-
 त्यक्तं सकर्त्तृभिरित्यर्थः । यदा तु ऋत्विक् कर्मैकदेशं दक्षि-
 णादानानन्तरं त्यजति तदाऽवशिष्टतद्गणवर्त्तिनां मध्ये स-
 न्निहिते नान्येन कारयेदित्याह स एव ।

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिचापयेत् ।

कृतस्त्रमेव सभेतांशमन्येनैव च कारयेदिति ॥

कर्ममध्ये ऋत्विक्पूरणे कर्त्तव्यमाह नारदः ।

ऋत्विजां व्यसनेऽप्येव मन्येन कर्म निष्करेत् ।

सभेत दक्षिणादानं स तस्यात् सन्न श्रद्धाकर्मिति ॥

अन्येन स्वस्वगण मध्यवर्त्तिनां मध्ये अन्त्यासन्नेन येन
 केनचिदन्येन कार्यमाणे त्वध्वर्त्तादि समाख्यावाधापत्तेरिति-
 श्येष्टम् । यत्तु शङ्कल्लिखितयोर्वचनम् । अथ चेदमुं प्राप्ते स-

यने ऋत्विक् स्मियते तस्य स गोत्रोऽयं शिष्यो वा तत्कार्यं मनुपूर-
येत् । अथ चेदवान्धवस्ततोऽप्य ऋत्विजं वृणुयादिति ॥

यच्च वृहस्पतिवचनम् । एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदा कश्चिद्विपद्यते ।

तद्वचन्युना क्रिया कार्या सर्वैर्वा सहकारिभिरिति ॥

तदेकान्तरगण्य रहितत्विक्कर्तृकदर्श पौर्णमासादियाम-
विषयमित्यभिहितं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । जीवत्येव तु ऋत्वि-
जि यजमानेन ऋत्विगन्तरकरणे क्रस्य दक्षिणेति वीक्षाया माह
शङ्खः । अथ ऋत्विजि वृते पश्चादन्यं वृणुयात्पूर्वाह्नतस्यैव
दक्षिणां पश्चादाहृतः किञ्चिन्नभत इति । यदात्वकारणऋत्वि-
ग्याज्यन्यजति याज्यो वा ऋत्विजं तदातयोर्दण्डमाह मनुः ।

ऋत्विजं यस्य जेद्याज्यो याज्यऋत्विक् त्यजेद्यदीति ।

शक्तं कर्म यस्य दुष्टं तयोर्दण्डः शतं शतमिति ॥

नारदोऽपि । ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वैर्जुष्टः स्रुतं कृतः ।

यदृच्छया च यः कुर्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम् ॥

ऋत्विग्याज्यमदुष्टं यस्य जेदनपकारिणम् ।

अदुष्टस्य त्विजं याज्यो विनेद्यौ तावुभावपीति ।

ये कृषिसाधने स्वसमानास्तैः सह कृषिकार्ष्णीत्याह ।

वृहस्पतिः । वाह्यकर्षक वीजाद्यैः क्षेत्रोपकरणे न च ।

ये समानास्तुतैः सार्द्धं कृषिः कार्या विजानतेति ॥

वाह्याः लाङ्गलादिवाहकाः बलिबर्दाः । कृष्याः कर्षकाः
कृष्यर्थं स्वीकृताः पुरुषाः आदिशब्देन कृषिसाधनानामन्वेषां
ग्रहणम् । सम्भूय कारिणां कृषिकार्यां कर्षय्यमाह ।

वृहस्पतिः । पर्वते नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च ।

ऊपरं मूषकध्याप्तं क्षेत्रं यत्नेन वर्जयेदिति ॥

पर्वते पर्वतसमीपे कल्पतरुताता तु विवीत इति पठित्वा
विवीतशब्देन यवसाद्यर्थं रक्षितः प्रदेश इति व्याख्यातम् ।
नगराध्यासे नगर समीपे । राजपथस्य समीप इति शेषः । एत-
दुक्तं भवति । पर्वतगुहासम्भ्रमनासम्भ्रमपि जपर मूषकव्याघ्रश्च
क्षेत्रं वर्जयेदिति । वास्त्येऽपि वर्जनीयानाह स एव ।

लघातिष्ठं क्षुद्रश्च रोमिणं प्रपलायिनम् ।

काणं खञ्जश्च नादद्याद्वाह्यं प्रादुः क्षपीवलं इति ॥

काणः एकाक्षः खञ्जः भग्नचरणः क्विद्वैकस्य हानि-
माह स एव । वास्त्युवीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदातव्या रुर्बेधां क्षपिजीविनामिति ॥

सम्भूयकारिणामिति शेषः । वास्त्युवीज ग्रहणं क्षपिसाध-
नानामुपलक्ष्यार्थम् । सम्भूयकारिणां शिल्पिनां स्वरूपन्दर्शय-
न्तेषां लाभविभागेऽंशपरिकल्पनाप्रकारमाह स एव ।

हिरण्यकुप्य स्त्रवाणां काष्ठपाषाण चर्मणाम् ।

संस्कर्त्ता तत्कलाभिज्ञः शिल्पीप्रोक्तो मनीषिभिः ॥

हेमकारादयो यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वन्तः ।

कर्माशुरूपं निर्वेशं लभेरंस्तो यथांशत इति ॥

कुप्यं हेमरूपव्यतिरिक्तवपुसीसादिकम् । हेमरूप इति
प्रस्तुत्य ताभ्यां यदन्वत्तत्कुप्यमित्यमर सिंहेनोक्तत्वात् । निर्वे-
शोऽस्ति । कात्यायनोऽपि ।

शिल्पताभिज्ञ कुशला आचार्याश्चेति शिल्पिनः ।

एकदिशि चतुर्भागान् हरेदुक्तो यथोत्तरमिति ॥

हर्ष्यादिनिर्मातृणां मध्ये सुख्य भागद्वयमाह दृक्कल्पति ।

हर्ष्यं न्देवदण्डं व. पिवाचिकोपस्कराणि च ।

सम्भूय कुर्वतास्तेषां प्रसुख्यो ह्यंगमर्हतीति ॥

नर्त्तकेष्वपि सुखस्याद्यहयभागित्वमतिद्विगुणं विशेषा-
न्तरमप्याह स एव । नर्त्तकानामेव एव धर्मः सङ्गिरहाकृतः ।

कालो लभतेऽध्यर्क्षं गायनाह्वा, समांशिन इति ॥

अध्यर्क्षं अर्द्धाधिकमेकमंशं सम्भूयकारिणाञ्चौराणां लाभ-
भागेशपरिकल्पनाप्रकारमाह कात्यायनः ।

परराष्ट्राहनं यस्याञ्चौरैः स्वाय्यज्ञया हृतम् ।

राष्ट्रे दद्यात् सुहृत्वि विभजेरन् दद्याविधि ॥

चौराणां सुख्यभूतस्तु चतुरोऽंशांस्ततो हरेत् ।

शूरोऽंशांस्त्रीन्समर्थो द्वौ शेषास्त्रिकैकमेव चेति ॥

एतद्वनं दुर्गलवैरिदेशादाकृत विषयम् । प्रथमतः वैरि-
देशादाकृते त्वाह हहसतिः ।

स्वाय्यज्ञया तु दञ्चौरैः परदेशात् समाकृतम् ।

राष्ट्रे दत्त्वा तु पङ्कभागमजेषुस्ते यथांशतः ॥

चतुरोऽंशान्भजेन्मृग्यः शूरस्यंशनवाप्नुयात् ।

समर्थस्तु हरेत्तृयांशं शेषास्त्रय्ये समांशिन इति ॥

समर्थः शक्तः । एतेषां हानिरप्येव सेवेत्याह कात्यायनः ।

तेषां चेत्प्रकृतानाञ्च ग्रहणं सममाप्नुयात् ।

तस्मिन्क्षणाद्यं यद्वत्तं वहेयुस्ते यथांशत इति ॥

इयमंशपरिकल्पना कृत्तिभिन्नसम्भूयकारिणां समया-
भाव विषयाकृते तु समवे तदनुसारेणैव । अतएव तेनैवोक्तम् ।

वर्षाणां कर्षकाणाञ्च चौराणां शिल्पिणाम्नाया ।

अनिदस्यांशकर्तृणां सर्वेषामेव निर्णय इति ॥

अनियम्य लाभकृत्योः समयेन प्रतिपुष्टमंशमहत्वेत्यर्थः ।

इति सम्भूयसमुत्तानाख्य व्यवहारपदम् । अथ दत्ताप्रदानि-
काख्य व्यवहारपदम् । तत्र ६ दृश्यति ।

एषाऽखिलेनाभिहिता सम्भूयोत्तान निष्कृतिः ।

अदेय देय दत्तानामदेयस्य च कथ्यते इति ॥

अदेयादीनां स्वरूपादिकं मधुना कथ्यत इत्यर्थः । तस्य
स्वरूपमाह नारदः ।

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातु निष्कृतिः ।

दत्त्वा प्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तदिति ॥

असम्यक् अशास्त्रीयमार्गाश्रयणेनेत्यर्थः । दान प्रकारस्या-
देयादिभेदैश्चतुर्विधत्वमाह स एव ।

अदेयमथ देयञ्च दत्तत्वाऽदत्तमेव च ।

व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विध इति ॥

तत्र तावददेयस्य स्वरूपभेदानाह ब्रह्मस्यतिः ।

सामान्यं पुन्यदाराधि सर्वस्वत्यासयाचितम् ।

प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वष्टधा स्मृतमिति ॥

सामान्यं साधारणं प्रतिश्रुतं वा चाहन्तम् ।

नारदोऽपि । अग्राहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् ।

निःशेषः पुन्यदाराञ्च सर्वस्वत्याग्ये सति ॥

आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना ।

अदेयान्याङ्गराचाख्या यज्ञान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति ॥

साधारणवङ्गस्वामिकं रिक्त्वादिकं च त्वविभक्तस्वामिकं
सुवर्णादिकान्तस्याविभक्तं सर्वस्वत्वात्तौ देशत्वेन वङ्गमाणात्वात् ।

अत्र पुन्यादानमेकं पुन्यविषयन्तद्दाने सन्ततिविच्छेदं प्रसङ्गात् ।

अतएव विष्णुः, शुक्रशोणित सम्भवः पुरुषो मातापितृ निमित्तक

स्तस्य प्रदानविक्रयः परित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतो न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति । अतश्च सुतस्य सुतदाराणां वशित्वं न्वनुशासनम् । विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुरित्यादीनि स्मृत्यन्तरोक्त वचनानि सुतस्यादेयत्व प्रतिपादकानि एकपुत्र विषयाणीति ज्ञेयानि, अनेकपुत्रेष्वपि मातापितृवियोग सहनक्षम एव देयः । अतएव काल्यायनः । विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्चेति यथा दाराः पुत्राश्च विक्रयं दानं वा भर्ता न नयेत्तथा मातापितृभ्यां पुत्रा अपि पितृवियोगानिच्छवो न नेया इत्यर्थः उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम् । न नेयाः स्युरनिच्छव इत्येतदनापह्विषयम् । आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रयमेव वा ।

अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रविनिश्चय इति ॥

तानेवाधिगृह्यते तेनैवाभिधानात् । मात्रापि पत्यनुज्ञया देय मित्याह विष्णुः । न तु स्त्रीपुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा न्य तानुज्ञानाङ्गर्त्तुरिति । अन्वाहितादिषत् स्त्रीधनमदेयम् । अतएव दत्तः । सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्वनम् ।

अन्वाहितश्च निःक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः ।

यो ददाति स मूढाभा प्रायश्चित्तीयते नरः इति ॥

अदेयदाने प्रतिग्रहे च दण्डमाह मनुः ।

अदेयं यच्च गृह्णाति यच्चादेयं प्रयच्छति ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोक्तममाह स मिति ॥

अदेय ग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम् । अतएव नारदः ।

गृह्णात्यदत्तं यो मोहादयच्चादेयं प्रयच्छति ।

दण्डनीया कुभावेतौ धर्मज्ञेन महीक्षितेति ॥

अदत्तादेय ग्रहणाङ्गुलीनस्य परावर्त्तनमपि कार्यमिति
गम्यते । अदत्तग्रहणे दाने च दानसिद्धभावात्परस्वत्वानुत्-
पत्तेरित्युक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । देयस्वरूमाह स एव ।

कुटुम्बभरणादुद्ध्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।

तद्देयमुपकृत्यान्यन्न तद्दोषमवाप्नुयादिति ॥

अन्यदुपकृत्य भर्त्तव्यं कुटुम्बमनवरुद्धेत्यर्थः । उपरो-
धस्य भोजनाच्छादनादिराहित्यनिवन्धनतोऽत्राभिमतो न तु
ताम्बूलादिभोगसाधनवैकल्य निवन्धनः । अतएव दृढस्मृतिः ।

कुटुम्ब भक्तवत्तनाद्देयं यदतिरिच्यत इति ।

भक्तं भोजनं वसनं आच्छादनम् । भक्तवत्तनाद्यदतिरिच्यत
इत्यन्वयः । याज्ञदल्कोऽपि ।

स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारमुताहते इति ॥

कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुरोधेन कुटुम्बाभरणावशिष्टं
स्वन्देयमित्यर्थः । स्थावर विषये देयमाह तुः प्रजापति दृढ-
स्मृती । सप्तागमादुद्गृह्यं चेत्त्राद्यद्यत्क्षेत्रं प्रदीयते ।

पितृयं वाय स्वयं प्रःप्तं तद्दातव्यं विवक्षितमिति ॥

सप्तागमात्पूर्वोक्तं सप्तविभागमयुक्तात् । क्षेत्रग्रहणमुपल-
क्ष्यम् । पितृयं वंशपरम्परायातम् । स्वयम्प्राप्तं स्वयमर्जि-
तम् । पितृयं स्वयम्प्राप्तयोः सादानं क्रीतादीनामुपलक्षण-
ार्थम् । पितृयं वा स्वयम्प्राप्तं वा यदुद्गृह्यक्षेत्रादिकम्प्राप्ती-
यते तत्सप्तागमात्पितृयमादुद्गृह्यं चेत्त्रादुद्गृह्यं दातव्यमिति स्मृति-
शास्त्रं विवक्षितं मित्यर्थः । अत्र सप्तागमादुद्गृह्यं चेत्त्रादित्य-
भिधानं गृह्यक्षेत्रादिदानं कुटुम्बपर्याप्ते सागमके गृह्ये क्षेत्रा-

द्युन्तरे सत्येव नान्यथेत्येव मर्थम् । यत्तु कात्यायेनैनोक्तम् ।
सर्वस्वं गृहवर्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम् ।

यद्दृश्यन्तत् स्वकन्देयमदेयं स्यात्ततोऽन्यथेति ।

तद्गृहवाद्यस्तराभाव विषयम् । स्वकं स्वीयम् । यथेष्टवि-
नियोगार्हद्रथमिति यावत् । स्वयं प्राप्तं त्वविभक्तधनैर्भ्रातृभिर-
ननुज्ञातमपि देयम् । स्वेच्छादेयं स्वयं प्राप्तं बन्धाचारेण बन्धक-
मिति वृहस्पति स्मरणात् । स्वेच्छादेयं भ्राताद्यनुज्ञामन्तरे
णापि देयम् । बन्धकं बन्धाचारेणाधिरूपेण देयमित्यर्थः । यत्तु
तेनैवोक्तम् । विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्यावरे समाः ।

एकोऽप्यनीयः सर्वत्र दानाधमनविक्रये इति ॥

तत् समानाधिकाविभक्त स्यावरविषयम् । आधमनमाधी-
करणं विभक्ता अपि स्यावरे समाः किमुताविभक्ता इति द-
ण्डापूपन्यायेन व्याख्येयम् । अन्यथा विभागो निरर्थकः स्यात् ।
अथ यदुक्तं स्मृत्यन्तरे ।

एकोऽपि स्यावरे कर्षादानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषत इति ॥

तत्क्रमायातविभक्तस्यावरविषयं सप्तानधिकस्यावर विष-
यं वेति मत्तव्यम् । स्वार्जित मपि किञ्चित् प्राप्त व्यवहारे
पुत्रेषु सत्पुत्रदनुमत्यैव दातव्यमित्यभिप्रेत्याह भगवान् व्यासः ।

स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सर्वान्न दानञ्च च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिश्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानञ्च चविक्रय इति ॥

अतोत्तरपदः पूर्वप्रदर्शित वृहस्पति वचनार्थस्य दण्डा-

पूषत्याग्रदर्शनेन वृद्धीकरणार्थम् । किञ्चिद्वर्ता पक्षग्रनुज्ञा
तमेव देयम् । किञ्चित्सूखेनापि आत्राद्यनुज्ञातमेव
देयम् । यथा च वृहस्पतिः ।

सौदायिकं क्रमायातं शौर्व्यप्राप्तं च यज्ञवेत् ।

स्त्रीज्ञातिस्त्राय्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयादिति ॥

सौदायिकं वैवाहिकं यस्याः परिणयने लब्धं तस्याः
अनुज्ञयैव दातव्यम् । क्रमायातमित्यपि तामहादि क्रमायातम्
स्त्रीज्ञात्यनुमतं न सकलन्देयम् । वैवाहिके क्रमायाते सर्वदान-
न्वविद्यत इति तेनैवोक्तत्वात् । देयोक्तिप्रसङ्गेन प्रतिग्रहे
प्रकारविशेषं दर्शयति याज्ञवल्काः ।

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्थावरस्य विशेषत इति ॥

प्रकाशः प्रकटः ससाक्षिक इति यावत् । पुत्रप्रतिग्रहे
प्रकारविशेष उक्तो वसिष्ठेन । पुत्रं ग्रहीष्वन्वन्नाह्वय राज-
नि चावेद्य निवेशनस्य मध्येव्याहृतिभिर्ज्जत्वाऽदूरबान्धवमसदि
कृष्टमेव गृह्णीयादिति । अदूरबान्धवं सन्निहितं मातुलादिबा-
न्धवं असन्नि कृष्टं असन्नि कृष्ट आह पुत्रादिष्वतिरिक्तमेव प्रति-
गृह्णीयादित्यर्थः । प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमप्याह याज्ञवल्काः ।

देयं प्रतिश्रुतञ्चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनरिति

इदन्ते दास्यामोति यत् प्रतिश्रुतन्तदवश्यं तस्मै दातव्यं
यदि धर्म्मप्रश्रुतो न भवति । प्रश्रुते पुनर्न दातव्यं प्रतिश्रुत्या-
प्यधर्म्मं संयुक्ताय न दद्यादिति गौतमस्मरणात् । दत्त्वा नापह-
रेत्पुनः । न्यायमार्गेण यत् दत्तं सप्तविधमपि पुनर्नापहर्यम्
किन्तु तथैवालुमन्तव्यमित्यर्थः । यत्पुनः प्रतिश्रुतञ्च ददाति-
दत्तं वाऽपहरति तस्य दोषमाह हारीतः ।

प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्य ह्येदनेन च ।

विविधान्तरकान्याति तिर्यग्योनौच जायते ॥

वाचैः यत्प्रतिज्ञातं कर्माणां नोपपादितम् ।

ऋणं तद्वन्म संयुक्तमिह लोके परत्र चेति ॥

यद्वनं धर्म्मं संयुक्तं प्रतिगृहीतुः प्रवृत्त धर्म्मं सम्यक्त्वर्थं
वाचैः प्रतिज्ञातं पश्चादर्थितन्तदिह परत्र च ऋणवन्मापैती-
त्यर्थः । प्रतिश्रुतमदद्राज्ञा तद्वाप्योदण्ड्येत्याह कात्यायनः ।

स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।

न दद्यादृणं वहाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वं साहसमिति ॥

मत्स्यपुराणेऽपि । प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृप इति ॥

अनयोर्दण्डयोरपराधानुसारेण व्यवस्थादत्तं सप्तविधम-
दत्तं षोडशप्रकारमित्याह नारदः ।

दत्तं सप्तविधं ज्ञेयं मदत्तं षोडशात्मकमिति ।

तत्र दत्तभेदानाह स एव ।

पण्यमूल्यं भूतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः ।

स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थंश्च दत्तं दानविदो विबुधिरिति ॥

पण्यमूल्यं क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । भूति स्वरूपं कात्यायनेन
दर्शितम् ।

अविज्ञातोपलब्ध्यर्थं दानं यत्न निरूपितम् ।

उपलब्धिक्रियालब्धं सा भूतिः परिकीर्त्तितेति ॥

प्रयोजनक्रिया सम्पादनार्थं भूतिरिष्यत इत्यर्थः । तुष्ट्या-
परितोषेण वन्दिप्रभृतिभ्यो दत्तमिति शेषः । स्नेहात् प्रीत्या वृ-
त्तितादिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारतः कृतोपकाराय प्रत्युपकारिणा
दत्तम् । तत्प्रदर्शनार्थमाह । कात्यायनः ।

भयनाथोपरक्षार्थास्तथाकार्यं प्रसाधनात् ।

अनेन विधिना सगः भयनाथादिकं धनम् ॥

उपकार करणेन लब्धमिति यावत् ॥

स्त्रीशुल्कं विवाहार्थं कन्याबन्धुभ्योदत्तम् । अनुग्रहार्थं परो
पकारः कर्त्तव्य इति विधिवलाद्यत्र कुत्राप्यनुग्रहार्थं दत्तं स
फलं भवतीति दर्शयितुन्नारद आह ।

मातापितृर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि ।

दीनानामर्थविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलम्भवेदिति ॥

उपकारिणि परोपकारे सफलं फलातिशयोपेतमित्यर्थः
तदेतत्पक्षादि सप्तविधं दत्तमेव दानं विदोविदुः अपरावर्त्तनी-
यस्त्वित्यर्थः । वृहस्पतिरपि ।

भृतिसुध्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुल्कमुपकारिणे ।

अज्ञानुग्रहसंप्रीत्या दत्तं सप्तविधं विदुरिति ।

अदत्तानि दर्शयति नारदः ।

अदत्तन्तु भयक्रोध शोकवेग रुगन्वितैः ।

तद्योत्कोच परीक्षास व्यत्यासहृलयोगतः ॥

बालमूढा स्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।

कर्त्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥

अपात्रे पात्रमित्युक्ते काये वा धर्म्मा संविहते ।

यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतमिति ॥

इक् उपतापः भयादिकृतोऽय उपतापस्तदन्वितैरित्य-
न्वयः । अपवर्जितं दत्तं बालादिभिरपवर्जितमित्यन्वयः ।
एतदुक्तं भवति भयोप्लप्तेन वन्दि ग्राहादिभ्यो दत्तं क्रोधोप-
त्तेन क्रोधविषयीभूतानां पुत्रभ्रातादीनां व्ययं कर्त्तुमितरे-

भ्यो दत्तम् । पुत्रादिवियोग जनित शोकवेगादुपतप्तेन किं स्थितेन धनेनेति तात्कालिकया बुद्ध्या दत्तम् । उत्कोचेन राजकीयादिभ्यो दत्तम् । उपहासेन दत्तम् । व्यत्यासेन एकः स्वद्रव्यमन्यस्मै ददाति अन्योऽपि स्वीयतन्मै ददातीति दान व्यत्यासेन दत्तम् । छलयोगतः शतदानमभिसन्धाच्च सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् । बालेनाप्राप्तव्यवहारेण दत्तं मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम् । अस्वतन्त्रेण दासादिना दत्तम् । आर्त्ते न रोगोपहतेन दत्तम् । मत्तेन धूसूरादि भक्षणादिना मत्तेन दत्तं उन्मत्तेन वातपित्ताद्युद्रेकादिना चलितधिया दत्तम् । अयं मदीयं कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया प्रतिलाभमकुर्वाणाय दत्तम् । अपात्रायायोग्याय योग्योऽहं इत्युक्तिमात्रेण दत्तम् । यज्ञादिं करिष्यामीत्युक्त्वा धनं गृहीत्वा दूतादिकर्माणि विनियुञ्जानाय दत्तं इत्येव षोडश प्रकारमपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमुच्यत इत्यर्थः । पुनः प्रत्याहरणीयत्वमेवं विधानमाह कात्यायनः ।

कामक्रोधास्वतन्त्रार्त्तं क्लीबोन्मत्त प्रमोहितैः ।

व्यत्यासपरिहाराय यद्वत्तस्तत्पुनर्हरेत् ।

यातुकार्यं प्रसिद्ध्यर्थं सुत्कोचा स्वात्प्रतिक्रिया ।

तस्मिन्मपि प्रसिद्धेऽर्थे न देया स्यात्कथञ्चन ॥

अथ प्रागेव दत्ता स्वात्प्रतिदाप्यस्ततो बलात् ।

दण्डं चैका दशगुणं माङ्गर्गार्गीयमानवा इति ॥

उत्कोचा स्वरूपमाह स एव ।

क्षेयं साहसिकोद्वृत्तं पारदारिकं शंसनात् ।

दर्शनाद्वृत्तं नष्टं तथा सत्यप्रवर्त्तनात् ॥

प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते ।

न दाता तत्र दण्डा, स्वात्मध्यस्थस्यैव दोषभागिति
एतदुक्तं भवति यदि मत्तं न प्रयच्छसि तदा त्वत्कृतं स्तो-
त्रादि कथयामीति भीतिमुत्पाद्य स्तोत्रादिकर्तृ सकाशाद्भुनमा-
दत्ते । तथा त्वं यदि न मत्तान् प्रयच्छसि तदा पलायमानं त्वं
दर्शयामीति भीतिमुत्पाद्य पलायिनः सकाशाद्यत्किञ्चिदादत्ते
तथा तत्र सत्यमपि स्वामिनिकटेऽसत्यमिति वदिष्यामीत्युक्ता
यत्किञ्चिदादत्ते तदुत्कोचाख्यं तद्राज्ञा दातुं दाय्यं उत्कोचा-
पादकग्राहकौ च दण्डतीयाविति । पुनः प्रत्याहरणीयमिति ।
दण्डस्यतिरप्याह । प्रतिलाभेच्छया दत्त मपात्रे पात्रं यद्ग्राह्यम् ।

कार्ये वाधर्म्यसंयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुयादिति ॥

आर्त्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मं कार्यं व्यतिरिक्तं विषयम् ।

तथा च कात्यायनः ।

स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् ।

अदत्त्वा तु गृहे दाय्यं स्तुतो नात्र संशय इति ॥

मसुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनमाह ।

योगधमनविक्रीतं योगदानं प्रतिगृह्यम् ।

यस्य वाप्युपधिष्यस्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेदिति ॥

योग उपधिः येनागामिनोपाधि विशेषेणाधि विक्रयादा-
नप्रतिगृह्यः कृतास्तदुपाधिविगमे तं सर्वेऽपि निवर्त्तयन्तित्यर्थः ।
इति दत्ताप्रदानिकाख्य व्यवहार पदम् । अथाभ्युपेत्या शुश्रू-
षाख्य व्यवहार पदम् । तस्य स्वरूपमाह नाट्टः ।

अभ्युपेत्य च शुश्रूषा यस्यान्व प्रतिपद्यते ।

अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते इति ॥

शुश्रूषामीशाकारित्वम् । तत्र पञ्चविधः शुश्रूषकः ।
 शिष्यः अन्तेवासी भूतकः अधिककर्मकः दासश्चेति । तेषामध्ये
 दासभिन्नाः कर्मकराः । ते च शुभकर्मकतः । दासाः पुनः
 पञ्चदशविधा गृहजातादि भेदेन तैव शुभकर्मकतः तदेतत्-
 सर्वं मनसि निधाय स ए वाह ।

शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।
 चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः ॥
 शिष्यान्तेवासि भूतकाश्चतुर्थस्त्वधिककर्मकः ।
 एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजातयः ॥
 सामान्यमस्त्वन्मन्त्रान्तेषामाहुर्मनीषिणः ।
 जातिकर्मकतस्तूक्तो विशेषो वृत्तितस्तथा ॥
 कर्माणि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।
 अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकतां स्मृतम् ॥
 गृहद्वाराशुचिस्थान रथ्यावस्कर शोधनम् ।
 गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्ट विण्मूत्र ग्रहणोच्छनम् ॥
 दूष्यतः स्वामिनश्चाङ्गै रपस्थान मतान्ततः ।
 अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परमिति ॥

तेषामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ त्रिपञ्चकाः पञ्चदशः । शि-
 ष्यो वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिल्पशिद्यार्थी । मूल्येन यः
 कर्मकरोति स भूतकः । अधिककर्मकः । कर्मकुर्वतामधिष्ठाता ।
 वृत्तितः जीवमोपायतः । अशुचिस्थान सुच्छिष्ट प्रक्षेपणार्थं
 गतादिकम् । अवस्करो गृहमार्जित पांश्वादि निचयस्या-
 नम् । चतुर्भिरपि गृहद्वारादिभिः शोधनपदं सम्बध्यते । उ-
 च्छनत्यागः । अन्ततः स्वामिनः । दूष्यतः स्वाम्यशुभवा मूल-

पूरीषादिस्थले निर्मार्जनार्थमग्नौ ह्यस्थानं हस्ताद्यर्पणं तेषां
कर्मकराणां दासानां चास्य ननु बलक्षयं धर्मं मनीषिणोः साधा-
रणमाहुः । जातिकर्मकृतः कर्मकृतो वृत्तिकृतश्च विशेषः शिष्या
नो वासिनामेवोक्त इत्यर्थः । तत्र शिष्याणामनैवर्ण्यं मान्यतमलक्षणो
जातिकृतो विशेषो वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादि
शास्त्रसिद्धोऽवगन्तव्यः । कर्मकृतविशेषतवाहं वृहस्पतिः ।

विद्या तयो समाख्याता ऋग्यजुःसामलक्षणा ।

तदर्थं गुरुशुश्रूषां प्रकुर्याच्छास्त्रचोदितामिति ॥

शिष्य इतिशेषः । तथा च नारदः ।

अविद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत्ययतो गुरुम् ।

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैवचेति ॥

वृत्तितोविशेषमाह स एव ।

समावृत्तश्च गुरुवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।

प्रतीयात् स्वगृहनेषा शिष्य वृत्तिरुदाहृतेति ॥

वृत्तिरत्र धर्मः । मगुरपि ।

प्रतिगृह्ये प्रसितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेत् भैक्षं यथाविधि ॥

भवत्पूर्वस्वरेज्ञैश्च सुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरमिति ॥

कः पुनरन्तेवासिनां जातिकर्मकृतोविशेष इत्यपेक्षिते व-
हस्पतिराह ।

विज्ञानमुच्यते शिष्ये हेमकुप्यादि संस्कृतिः ।

अत्यादिकश्च तत्प्राप्तुं कुर्यात्कर्म गुरोर्गृह्णति ।

वाङ्मण्यकटकादि निर्माणविषयं वृत्त्यगीतादिकरणविष-

यस्य आदिशब्दात् सन्मकुम्भादि विरचन विषयश्च । विज्ञानं
शिल्पविज्ञानमुच्यते तत्प्राप्तार्थं अन्तेवासी गुरोर्गृहे कङ्कण-
करणादिकं कुर्यादित्यर्थः । अनेन हेमकारादि जातकृतः
कङ्कणकरणादिकर्मकृतश्च विशेषोऽन्तेवासिनां दर्शितः । ते-
षां कर्मकृतं कृतकृतश्च विशेषं दर्शयति नारदः ।

स्य शिल्पमिच्छन्नाहनुखान्धवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितमिति ॥

अन्ते समीपे कृत्वा सुनिश्चितं एतावन्तङ्कालं मत्समीपे-
स्यातथ्यमित्याचार्योक्तकालपरिमाणं सुनिश्चितं कृत्वेत्यर्थः ।
आचार्यस्यापि कर्त्तव्यमाह स एव ।

आचार्यः शिष्येदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेदिति ॥

अन्यच्छिल्पकर्म व्यतिरिक्तं कर्म । एवञ्चान्ते वासिना
कङ्कणकरणादिकर्मफलार्पणमात्रेण शुश्रूषा कार्येत्यवगन्त-
व्यम् । स्वगृहे दत्तभोजनमिति वृत्तिर्द्दिशिता । अन्यत्कर्मका-
रकमाचार्यं प्रत्याह कात्यायनः ।

यस्तु न ग्राहयेच्छिल्पं कर्मायन्यानि कारयेत् ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं तस्माच्छिष्यो निवर्त्तत इति ॥

शिष्योऽन्तेवासी । परिभाषित कालात्प्रागेव विद्या प्राप्त-
वपि परिभाषितकाल समापनं कार्यमित्याह नारदः ।

शिक्षिषोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समापयेत् ।

तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत् फलमिति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । कृतशिल्पोऽपि निवसेत्कृतकालं गुरोर्गृहे ।

अन्तेवासी गुरुप्राप्त भोजनस्य फलप्रद इति ॥

दुष्टमन्त्रेवासिनं प्रत्याह नारदः ।

शिक्षयन्तमदुष्टं यत्काचार्थं परित्यजेत् ।

बहुधापासयितव्यः स्याद्धधन्वो च सोऽर्हतीति ।

वासयितव्यः स्यापनीयः । आचार्यपाश्वे इतिशेषः । वधो-
ऽत्र ताडनञ्च प्रायच्छेदः । अपराधात्पत्वात् । शुच्युपास-
माप्त्यनन्तरं मन्त्रेवासिनः क्षत्यमाह स एव ।

गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणाम् ।

शिक्षितशानुमान्यै न मन्त्रेवासी निवर्त्तत इति ॥

भक्तिकानान्त्वन्त्रेवासिवन्त्र जातिं कृतो वृत्तिस्ततो वा विशेषः ।
किन्तु भक्तिकृतः कर्मकृतः कालकृतश्च विशेषः । तदेतद्वाह
दृश्यति । यो भुङ्क्ते परदासीन्तु स ज्ञेयो वनिताभक्तः ।

कर्म तत्स्वामिनः कुर्याद्यथान्योऽर्थं भक्तो नरः ॥

बहुधार्थकृतः प्रोक्तस्तथाभाग भक्तोपरः ।

हीनमध्योक्तं मत्वं च सर्वेषामेव चोदितम् ॥

दिनमासार्द्धं वर्षमास त्रिमासाश्च मृतस्तथा ।

कर्म कुर्यात्प्रतिव्रातं सभते परिभाषतमिति ।

अयमर्थः । यः परदास्यपभोगेन तत् स्वामिनः कर्म क-
रोति स वनिताभक्तः । यो धनग्रहणेन कर्मकरोति स अर्थ-
भक्तः । यः परिकल्पितांशग्रहणेन कर्म करोति स भागभक्तः ।
एतावन्तङ्कालमेतत् कर्म करिष्यामीति प्रतिज्ञातं कर्म तावन्त-
ङ्कालं कुर्यात् एवञ्चपरिकल्पितां भक्तिं सभत इति । अर्थ-
भक्तश्च बहुविधैरुपार्जित्यत्वं सङ्गत्वाभ्यां ज्ञेयम् । ते चाल्पत्व-
महत्त्वे शक्तिभक्त्यानुसारेण द्रष्टव्यम् ।

भक्तकक्षिविधो ज्ञेय उक्तमोमध्यसोऽधमः ।

शक्तिभक्त्याशु रूपा स्यादेषां कर्माश्रया भक्तिरिति ॥
 नारद स्मरणात् । भागभक्तकस्य त्रिभागमाह स एव ।
 द्विप्रकारो भागभक्तः कृषिगोजीविनां स्मृतः ।
 जातशस्यान्तथा क्षीरात् स लभेत न संशय इति ॥
 हीनमध्योत्तमत्वलक्षणः कर्मकृतो भेदोरक्षणादिकर्मनि-
 बन्धन इत्याह स एव ।

आशुधी तूत्तमः प्रोक्तो मध्यमस्तु कृषीबलः ।
 भारवाहोऽधमः प्रोक्तस्तथा च गृहकर्मकृदिति ॥
 कृषीबलः कर्षकः । अधिकर्म कृतस्तु स्वरूपमाह नारदः ।
 सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि ।
 सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृत इति ॥
 सर्वेषु भूतकेषु अधिकृत उपरिक्तोऽधिष्ठातृत्वेन कृत इति
 यावत् । अर्थेष्वधिकृत इति केचित्पठन्ति । अर्थेषु ज्ञेय-
 रण्यादिषु अधिकृतः पालकत्वेन नियुक्त इति । कुटुम्बस्योप-
 रीत्यत्राधिकृत इत्यनुषङ्गः । सर्वभूतकेष्वधिष्ठातृत्वेन नियु-
 क्तो यः सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः । कुटुम्बरक्षणाय व्ययकारित्वेन
 स्थापितोयः स तु कौटुम्बिक इत्यर्थः । शिष्यान्तेषामिभूतकाधि-
 कर्मकरेभ्यो दासानाम्भेदन्दासशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेनाह ।
 कात्यायनः । स्वतन्त्र स्यान्ननोदानाहासत्वं दारवङ्ग गुरिति ।

यथा भर्तुः सम्भोगार्थं स्वशरीरदानाहारत्वम् । तथास्वतन्त्र
 स्यान्नतः परार्थत्वेन दानाहासत्वमिति भगुराचार्योमन्वत
 इत्यर्थः ।

अनेनात्यन्तपारार्थ्यं मासाद्यशुश्रूषकादासाः ।
 पारार्थ्यमात्र मासाद्य शुश्रूषकास्तु कर्मकरा इति ॥

भेदोप्युक्त इत्यवगन्तव्यम् । अत्यन्तपारार्थ्यं तु तेषाम्भवति यैः
स्वपुरुषार्थं वृत्तिनिरोधेन परार्थत्वमाश्रितमिति स्मृति चन्दि-
कायाम् । दासत्वं ब्राह्मण व्यतिरिक्तेष्वेव । त्रिषु वर्णेषु
विज्ञेयं दास्यं विप्रस्थन कश्चिदिति तेनैवाभिधानात् । अनेन-
दासानां जातित भेद उक्तः । विप्रतरेष्वपि दास्य मानुलोभ्येनै-
व भवति । वर्णानामानु लोभ्येन दास्यत्र प्रतिलोमतः । राज-
न्यवैश्यसूत्राणान्यजनास्तु स्वतन्त्रतामिति तेनैवोक्तत्वात् ।
स्वतन्त्रतां त्यजताम् । अत्यन्तपारार्थ्यमजनामित्यर्थः । न
प्रतिलोमत इति स्वधर्मपरित्यागिभ्योऽयतिभ्योऽप्यन्यत्र द्रष्टव्यं
अतएव नारदः ।

वर्णानां प्रातिलोभ्येन दासत्वञ्च विधीयते ।

स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मतेति ॥

यद्योक्तमर्थं प्रति हीनवर्णा सवर्णावा भार्या भवति न
पुनर्हीनवर्णं प्रत्युक्तमर्णा तथैव दासोऽपि भवेदित्यर्थः । एतच्च
प्रवज्यावसितो हीनवर्णस्यापि दासोभवतीत्यभिधानं क्षत्रियवैश्य
प्रवज्यावसित विषयञ्च तु ब्राह्मण प्रवज्यावसितविषयम् । तस्य
निर्वास्यत्वाभिधानेन दासत्वाभावात् । तस्य निर्वास्यत्वं
दर्शितं कात्यायनेन ।

प्रवज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

निवासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रविट् भगुरिति ॥

कारयेद्राजेतिशेषः क्षत्रक्षत्रिणक्षत्रविट् । सर्वोद्देशो-
विभाषैकवक्त्रवतीति वचनादेकवक्त्रावः । निर्वासनञ्च स्वप-
देनाङ्कयित्वा कर्मव्यमित्याहुतु ईक्षनारदौ ।

परिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मेन तिष्ठति ।

स्वपदेनाङ्कयित्वा तु राजा शीघ्रं प्रवासयेदिति ॥

न चैवं सति राज्ञ एव तु दासः स्यात् प्रव्रज्यावसितो नरः ।
न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति न विशुद्धः कथञ्चनेति नारदेन प्रव्रज्या-
वसितो राज्ञ एव दासो नान्यस्येत्यभिधानात् स्वधर्मत्यागिनोऽ-
न्यतेति यत्तेनैवोक्तं तन्निर्विषयमितीति वाच्यम् । यतोऽवेष्टा-
धिकरणन्यायेन क्षत्रियमात्रं वचनेनापि राजभेदेनात्र लक्ष-
णया प्रजापालस्य ग्रहणात् प्रजापालकत्वञ्च राजाधिकृते
वैश्यादावपि सम्भवाद्युः क्षत्रियः प्रव्रज्यावसितः स हीनवर्ण-
स्यापि प्रजापालस्य वैश्यस्य दासो भवतीति प्रतिपादनार्थत्वात् ।
केचित्तु प्रव्रज्यावसितस्य ब्राह्मणस्य दासत्वं निर्वासनयोर्विकल्प-
माह तन्न पूर्वोक्तं प्रकारेण सम्भवत्याहुतौ षष्टदोषदुष्टविक-
ल्पाङ्गी करणस्यान्याय्यत्वात् । दास्यविप्रस्य न क्वचिदिति
निषेधाच्च । दारवहासतेति वचनान्नाह्मणस्य सर्वणं प्रति दा-
सत्वं प्राप्तं तन्निषेधार्थमाह कात्यायनः ।

सर्वणोऽपि हि विप्रं तु दासत्वन्मैव कारयेदिति ॥

यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यन्मजते तदाऽसावशुभकर्म
न कुर्यादित्याह स एव ।

शीलाध्ययनं मन्त्रे तदूनं कर्मकामतः ।

तत्रापि नाशुभं कर्म प्रकुर्वीत हि जोत्तम इति ॥

यस्मात्परोपकारः कर्त्तव्य इति विधिः तत्तस्मादूनं कर्म
मध्यमोत्तमव्यतिरिक्तमपि कर्म कामतो वेतनं मन्तरेण स्वेच्छया-
परोपकारार्थं कुर्यादित्यर्थः पूर्वोक्तस्य । तत्रापि तेष्वपि हीनकर्म-
सु यदशुभकर्म गृहहारशोधनादिकं तत्र कुर्यादित्युत्तरार्थार्थः ।
क्षत्रियवैश्यविषये स्वामिनः कर्त्तव्यमाह मनुः ।

क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च ब्राह्मणोऽस्मिन्निर्दिष्टः ।

विभ्रयादावृशस्येन स्वामी कर्माणि कारयन्ति ।

आवृशस्येन अक्रौर्येण । अयमर्थः । वृत्तिकर्षितं क्षत्रियं वैश्यश्च दासीभूतमक्रौर्येण स्वानि कर्माणि कारयन् स्वामी पोषयेदिति । अत्र स्वामीत्यनेन न सम्बन्धिजनककर्माणि कारयेदित्याह । कर्माणीति सामान्याभिधानेन अवश्यकर्माण्येव कारयितव्यामीति नियमो नास्तीति सूचयति । वृत्तिकर्षितावित्यनेन गत्यन्तराभावे एव क्षत्रियवैश्ययोर्दासत्वाङ्गीकारः कार्यो न तु गत्यन्तरसम्भव इति दर्शयति । बलादासीकरणे दण्डमाह मनुः ।

दास्यन्तु कारयन्तो ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्रभावत्वाद्वाक्ता दाप्यः शतानि षडिति ॥

प्रभवतो भावः प्रभवत्वं तस्मात् प्रभुत्वादित्यर्थः । साधारणादिभ्यः स्वाथे अञ्जवक्तव्य इति वार्त्तिके दत्तं । द्विजातिपदञ्च दण्डः शूद्रविषय इति दर्शयति । अत एवाह ।

शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।

दास्यायैव हि वृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवेति ॥

स च दासः पञ्चदशप्रकार इत्याह नारदः ।

गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धोदायादुपागतः ।

अर्चनाकालभृतश्चैव आहितः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महतश्चर्णात् युद्धप्राप्तः पणे जितः ।

तवाहमित्युपागतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥

भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वङ्गवाहृतः ।

विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदशः स्मृता इति ॥

गृहजातः स्वगृहे दास्यान्जातः । क्रीतो मूल्येन स्वात्म-

न्तरीत् प्राप्तः । लब्धः तत एव प्रतिग्रहादिना । दायादुपगतः
 रिक्त्यग्राहत्वेन लब्धः । अनाकालभृतदुःभित्ते यो मरणाद्दास-
 त्वायरक्षितः । आहितः स्वामिना ऋणदातर्याधिता नीतः ।
 ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतो ऋणदासः । युद्धप्राप्तः स
 मरि विजित्य गृहीतः । पणे जितः दासत्वपणके द्यूतादौ जितः ।
 तवाहमित्युपगतः तवाहन्दासोऽस्मीति स्वयमेवोपगतः । प्रव्रज्या-
 वसितः प्रव्रज्यातश्च्युतः । छतः एतावन्तं कालं तव दासोभ-
 वामीत्यभ्युपगतः । भक्तदासः सर्वकालमन्त्राकार्यमेव दासत्वमभ्यु-
 पगम्य यः प्रविष्टः । भक्षितं यावत्तेमूल्यद्वारेण ददामि ताव-
 द्दास इत्यभ्युपगत इति स्मृति चन्द्रियायाम् । वडवाहृतः वड
 वागृहदासीतया हृत्पस्तङ्गोभेन तामुडाह्य दासत्वेन प्रविष्टः ।
 यश्चात्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रोतेत्येवं धर्मशास्त्रे दासभेदाः
 पञ्चदशः प्रकाराः स्मृता इत्यर्थः । अत्राद्यानां गृहजातक्रीत-
 लब्धदायागतानां चतुर्णां दासत्वापगमः स्वामिप्रसादादेव-
 नात्कथेत्याह स एव ।

तत्र पूर्वश्चतुर्बर्गो दासत्वान्न विमुच्यते ।

प्रसाद स्वामिनोऽन्यत्र दास्य मेघां क्रमागतमिति ॥

आत्मविक्रोतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापैती-
 त्याह स एव । विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् य आत्मानन्वराधमः ।

• सजघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यत इति ॥

अत्र प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र इत्यनुपपद्यते । ततश्चाय-
 मर्थः । आत्मविक्रोतापि गृहजातादिवत् स्वामिप्रसादं विना-
 दास्यान्न विमुच्यत इति एवञ्च गृहदासादयोऽप्यात्मविक्रोत-
 पक्षमाः स्वामिप्रसादादकालभृता इव दास्यान् मुच्यन्त इति

वचोभङ्गादर्शितमिति मन्तव्यम् । स्वामिण्यरण्यत्वाद्गृह-
जातादयोऽकालभृताश्च सर्वेऽपि दास्यान् मुच्य इत्याह स एव ।

यच्चैषां स्वामिनं कश्चिन्नोचयेत् प्राण्य संशयात् ।

दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेतचेति ॥

एवमिति निर्द्धारणेषष्ठी । पञ्चदशानां मध्ये अन्यतम-
इत्यर्थः । यत्तु । ध्वजाङ्गतोभक्तदामोदहजः क्रीतदत्तमैः ।
पैत्रिकोदण्डदासश्च सप्तैतेदासयोनयरिति मनु वचने सप्त
विधत्वमुक्तत्वेषां दासत्व प्रतिपादनार्थं न परिसंख्यार्थम् ।
ध्वजाङ्गदासी एतच्च स्वामिप्रसादात् प्राण्यरण्यत्वात् वा दास्या-
पगममनं प्रव्रज्यावसितभिन्ना दासेषु द्रष्टव्यम् । तस्य दासत्वो-
न्मोकाभावात् । अतएव याज्ञवल्काः ।

प्रव्रज्यावसितोराज्ञोदासः अमरणात्तिकैरिति ।

राज्ञोदासः पार्थिवस्यैव दासो नान्यस्येत्यर्थः । अनाकाल
भृतादीनां प्रव्रज्यावसितात्म विष्क्रेतव्यतिरिक्तानाम्बानान्दा-
स्यापनयन प्रकारमाह नारदः ।

अनाकाल भृतोदास्यान् मुच्यते गो शुगन्ददत् ।

आङ्गितोऽपिधनं दत्वास्वामी यद्येन मुहरेत् ।

ऋणं तु सोदयं दत्वाऋणी दास्यात् प्रमुच्यते ।

तवाङ्गमित्त्वपगतो शुद्धप्राप्तः पणोजितः ॥

प्रतिशीर्षं प्रदानेन मुच्येरं सुल्यकर्मणा ।

छतकालव्यपगमात् छतोदासोविमुच्यते ॥

भक्तस्योत्क्षेपणात् सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ।

निग्रहाद्वज्रवायासा, मुच्यते वज्रबाभक्त इति ॥

एतदुक्तं भवतिदुर्भिक्षे पीषणेन कारितो दासो गोयुग्मार्या-
णान् मुच्यते । आहित दासस्तु स्वामिना गृहीत ऋणे प्रत्य-
र्पिते सति उत्तमर्णदास्यादिसुच्यते ऋणदासस्तु स्वकृत-
मणं येनोत्तमर्णाय यावदनन्दत्वापाकृतं तस्मै तावद्धनं
सद्वृद्धिं दत्त्वा विमुच्यते । तवाह मित्युपगतादय स्वयो-
दासाः स्वनिर्वर्त्तय स्वीय व्यापारनिवर्त्तक दासान्तर-
प्रदानादिसुच्यन्ते । कृतकालस्तु दासो दास्यावधित्वेन परि-
भाषितकालस्यातिक्रमणादिसुच्यते । भक्तदासस्तु भक्त्योत्-
त्तेपणाद्गृहीतभक्तमूल्यसमर्पणादिसुच्यते । गृहदासीलोभेन
दासत्वं प्राप्तस्तत्सन्धोगत्यागादिसुच्यत इति । दासाभावाना-
न्यागमाह याज्ञवल्क्यः ।

बलादासीकृतयौरैर्विक्रीतस्यापि मुच्यत इति ॥

अपिशब्देन दत्ताहितौ गृह्येते । ततश्चायमर्थः । बलात्का-
रेण यो दासकृतः यश्च चौरैरपहृत्य दासत्वेन विक्रीत आहितो-
दत्तो वा स यस्य पार्श्वे दासभावेन तिष्ठति तेन प्रागुक्त मोचन
हेतु मन्तरेणैव शीघ्रं मोचनीय इत्यर्थः । यदि तेन लोभादि-
वशादसौ न मुक्तस्तदा राज्ञा मोचयितव्य इत्याह नारदः ।

चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् ।

राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यन्तेषु हि नेष्यत इति ॥

चौरापहृत्याश्च ते विक्रीताश्चेति कर्माधारयः । यस्वेकस्य
दास्यं पूर्वं मङ्गीकृत्यापरस्यापि दासत्वमङ्गीकरोति असावपरे-
षापि विवर्जनीय इति वचः स एवाह ।

तवाहमिति चात्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।

न स तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तमिति ॥

अखतन्त्रः परदासत्वेनाखतन्त्रः । कामं नुतनस्वामि-
दास्यं कास्यमानं इतरदार्म्यवन्तं दासं पूर्वस्वामी गृह्णीया-
दित्यर्थः । एवं यदेतद्दास मधिकृत्योक्तन्त्रत्वं दास्यामपि स-
मानन्यायत्वद्योजनीयम् । दासीस्वामिनमधिकृत्य विशेष
माह कात्यायनः ।

स्वां दासीं यस्तु सङ्गच्छेत् प्रकृता च भवेत्ततः ।

अवेत्य वीजं कार्या स्याददासी सान्वया तु सेति ॥

स्वकृतगर्भाधानमनु सम्भाय सा दासी सन्तानसहिता दासत्व
विमोक्तविधिना स्वकृतगर्भादेर्दासत्वपरिहारायं अदासीत्वेन
कार्या स्यादित्यर्थः । कः पुनर्दासत्वविमोक्तविधिरित्याका-
ङ्क्षायामाह नारदः ।

खन्दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।

स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भं सहाम्भसा ॥

साक्षताभिः स पुष्पाभिर्मूर्ध्न्यङ्गिरवाकिरेत् ।

अदास इति चीक्षा त्रिः प्राङ्मुखन्तमथोत्सृजेदिति ।

अत्रापि दासशब्देन दास्या अपि ग्रहणम् । लिङ्गस्यो-
द्दिश्य विशेषणत्वेन ग्रहाधिकरणन्यायेनाविवक्षितत्वात् । एव
सुत्सर्गे सति यद्वति तदाह स एव ।

ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वास्यनुग्रहपालितः ।

भोज्यान्वोऽप्यप्रतिग्राह्यो भक्ष्यभिमतः सतामिति ॥

स्वास्यनुग्रहेण दासापाकरणरूपेण वक्तव्यः सम्प्रपणार्थः ।
अदास्या अपि दासेन परिणीता या सा दासीत्वमेव भवतीत्याह
कात्यायनः । दासेनोक्ता त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात् ।

यस्माद्भर्ता प्रभुस्तस्याः स्वास्यधीनः प्रभुर्यत इति ॥

दासधनस्यापि तत्स्वामिधनत्वमित्याह स एव ।

दासस्य तु धनं यत्प्राप्तं स्वामी तस्य प्रभुः स्मृत इति ॥

ब्राह्मण्यादिषु दासीकरणे दण्डमाह कात्यायनः ।

आदद्याद्ब्राह्मणीं यस्तु विक्रीणीय तथैव च ।

राज्ञा तदक्षतं कार्यं दण्डाः स्युः सर्व एव ते ॥

कामाप्तुं संश्रितां यस्तु कुर्याद्दासीं कुलस्त्रियम् ।

सक्तामयन् तवान्यत्र दण्ड्यस्तच्चाक्षतम्भवेत् ॥

बालधात्री मदासीञ्च दासीमिव भुनक्ति यः ।

परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयात्पूर्वं साहसमिति ॥

तत्कार्यं अक्षतं निवर्त्तनीयमित्यर्थः । तेन राज्ञा दण्डाः स्मुरित्यन्वयः । त्रिणुरपि । यस्तूत्तमर्णं दासे नियोजयति तस्योच्च प्रसाहसोदण्ड इति । क्वचिद्दासीविक्रयणे दण्डमाह । कात्यायनः । विक्रोशमाणां यो भक्तां दासीं विक्रेतुं मिच्छति ।

अनापदिष्यः शक्तः सन् प्राप्नुयात् द्विशतं दममिति ॥

द्विशतं पणानामिति शेषः । भक्तामित्यनेन दुष्टाया विक्रयणे दण्डाभाव इति दर्शितमिति । इति अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्य व्यवहारपदम् । अथ वेतनानपाकर्माख्य व्यवहारपदम् । तत्र मनुः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्याऽनपक्रियामिति ॥

तत्स्वरूपमाह नारदः ।

भूतानां वेतनस्योक्तो दानादान विधिक्रमः ।

वेतनस्यानपाकर्म तद्विधादपदं स्मृतमिति ॥

वेतनं कर्ममूल्यं तस्यानपाकर्मं भूत्याय समर्पणं समर्पितस्य वा परावर्त्तनम् । तत्र समर्पणे विशेषमाह स एव ।

भृत्याय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी यथाक्रमम् ।

आदौ मध्येऽवसाने तु कर्मणो यदि निश्चितमिति ॥

तुभ्यमेतावदहं दास्यामीति यद्देतनं परिमाणातो निश्चितं
तत्त्रिधा विभाज्य कर्मण आदिमध्यान्तेषु त्रिषु कालेष्वन्यतम-
काले दद्यादित्यर्थः एतच्चैतावदेतनं दास्यामीति भाषायाः
सत्वे । असत्वे त्वाह स एव ।

भूतावनिश्चितायां तु दशभागमवाप्नुयुः ।

लाभं गोवीर्यशैलानाम्बणिमोपकुपीबला इति ॥

दशभागं दशमन्भागङ्गोवीर्यं पाल्यमानगवादिभवस्यो-
दध्यादि । यदि कर्मस्वामी भृत्याय दशमन्भागश्च प्रयच्छति
तदाऽसौ राज्ञा दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः

दाप्यस्तु दशमन्भागं वाणिज्यपशुशस्त्रतः ।

• अनिश्चित्य भूतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षितेति ॥

यस्तु स्वामी वेतनं परिच्छेदमकृत्यैव भृत्यं कारयति स
तस्माद्वाणिज्य पशुशस्त्रलक्षणात्कर्मणः सकाशादप्युक्तं तस्य
दशमं भामं भृत्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीय इत्यर्थः । यत्तु
त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात्सीरवाहक इति वृक्षस्यति वच-
नम् तद्गृह्णीयाससाध्याकृष्ट क्षेत्रविषयम् । व्यवस्थित विक-
ल्पचायम् । कथमत्र व्यवस्थेत्याकाङ्क्षायामाह स एव ।

भक्ताच्छादभृतः सीराङ्गां गृह्णीत पञ्चमम् ।

जातशस्यान्निभागस्तु प्रगृह्णीयाद्दशमम् इति ॥

अथनाच्छादनाभ्यां भृतः लक्ष्मीबलो जायतेऽतिकृष्टं क्षेत्र-
जातशस्यात्पञ्चमन्भागं गृह्णीयात् । ताभ्यामभृतस्तु द्वितीयं

भागमित्यर्थः । अथवा यत्रैतावहास्यामीति नानि परिभाषा
तत्र दृष्टमनूतं द्रष्टव्यम् ।

समुद्रया न कुशला देय कालार्थं दर्शिनः ।

नियच्छेदुर्भृतिं यान्तु सा स्वात्प्रागकृता यदीति ॥

एतावहास्यामीति परिभाषितेऽपि क्वचिच्छतान्मूनमपि स्व
बुद्धिमात्रं परिकल्पितं देयं क्वचित्ततोऽधिकमपि देयमित्याह ।
याज्ञवल्क्यः । देशं कालञ्च योऽतीयाज्ज्ञातं कुर्वीच्च योऽन्यथा ।

तत्र स्वात् स्वामि नञ्छन्दोऽधिकं देयं क्षतेऽधिके इति ॥

यो भृत्यः स्वाभ्यनुज्ञां विना स्वातन्त्र्येण वाणिज्यादिकर्मणः
फलसाधकत्वापादकं देशं कालं चातिक्रामति लाभं वा बद्धतर
व्यक्तेन स्वल्पं करोति तस्मै पूर्वपरिभाषितं भूतिमध्ये स्वामी
स्वेच्छानुसारेण किञ्चिद्देयात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण बद्धलाभं क-
रोति तस्मै परिभाषितं मूल्याधिकं किञ्चिद्देयं स्वामिना पा-
रितोषिकं मित्यर्थः । अनेक भृत्यसाध्यकर्मणि वेतनार्थं
प्रकारमाह स एव ।

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयो रप्यसाध्यं चेत्साध्ये कुर्याद्यथा श्रुतिमिति ॥

उभयोरपीत्यपिना बहूनां ग्रहणं अस्मिन् गृहादौ कृते भव-
तामेतावहास्यामीति परिभाषिते द्विवज्जभिरारब्धं कर्म यदि
व्याध्यादिवशान्न समापितं तदा तेषु यो यावत्कर्म करोति तस्मै
तत्कर्मानुसारेण मध्यस्थं परिकल्पितं वेतनन्देयम् । न तु
साध्येन हानम् च परिसमाप्ताभावाददानम् । यदि तैः स-
मापितं तदा यथा परिभाषितं देयम् तु प्रत्येकं कृतञ्च दा-

तव्यं नापि कर्मानुसारेण परिकल्प्य हातव्यमित्यर्थः । यस्तु
वेतनं गृहीत्वा समर्थोऽपि न कर्म करोति तं प्रत्याह

दृश्यतेति । गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।

समर्थश्चेद्भ्रमन्दाप्यो द्विगुणस्तच्च वेतनमिति ॥

दमं प्रत्यनुसारेण राज्ञे दद्यात् । गृहीतश्च वेतनं द्वैगु-
णेन स्वामिने दद्यादित्यर्थः । नारदोऽपि ।

भूतिं गृहीत्वाऽ कुर्वाणो द्विगुणां भूतिमादहेदिति ।

यान्नवल्कोऽपि ।

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेदिति ॥

अस्मिन्नेव विषये वेतनाग्रहणे त्वाह स एव । अगृहीते स-
भ्रमन्दाप्य इति यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं तावदेव स्वामिने
देयम् तु राज्ञे दण्डमित्यर्थः । यदाङ्गीकृतान्भूतिं दत्त्वा बला-
त्कारयितव्य इत्याह नारदः ।

कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भूतिञ्चलादिति ॥

प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् अतएव कात्या-
यनः । कर्मारम्भं तु यः कृत्वा सिद्धिञ्चैव तु कारयेत् ।

बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हतीति ॥

कियद्ब्रुव्यं दण्ड इत्यपेक्षायामाहतुर्वृद्धं मनु दृश्यतेति ।

प्रतिश्रुत्य न कुर्वाद्यः स कार्यः स्याद्वलादपि ।

स चेन्न कुर्वात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्विशतं दम्भमिति ॥

द्विशतं कार्षापणद्विशतमित्यर्थः । यस्तु मनु वचनम् ।

भृतो नार्त्तो न कुर्वाद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ।

स दण्डः क्षणालान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनमिति ॥

तदल्प दण्डत्वान्नागासिद्धि विषयमिति श्रुति चन्द्रिकायाम्

अङ्गन्यून कर्म कारणं विषयमिति मदनरत्ने । किञ्चिन्मूलं न कर्म कारणे त्वत् स एव ।

यद्योक्तमार्त्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमल्लोपनस्यापि कर्मण इति ॥

सुस्थो वा कर्म कारयेदिति वदता सुस्थेऽपि स्वयं कर्त्तृत्वं नियमो नास्तीति दर्शयति । आर्त्तो यदि आर्त्तं पश्यमानन्तरं स्वाङ्गीकृतं कर्म करोति तदा र्त्तं दीर्घकालतया कालक्षेपेऽपि भृत्यदोषाभावाद्देतनमसौ निर्विवादं लभत इत्याह स एव ।

आर्त्तं स्तु कुर्यात्सुस्थः सन् यथाभाषितमादितः ।

सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनमिति ॥

आदितः आदौ यथा भाषितं यथा प्रतिज्ञातं तथा कुर्यादित्यर्थः । सुदीर्घस्यापि कालस्य अत्ययेऽपीति शेषः । यस्तु कालविशेषावविकं कर्म प्रतिज्ञाय तत्कालापूर्त्ता-
वेव कर्म त्यजति तं प्रत्याह नःरदः ।

कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृते नाशमवाप्नुयादिति ।

अत्र दण्डमप्याह विष्णुः । भृतकस्यापूर्णे काले त्यजन् सकलमेव मूल्यं ज्ञात्वा राज्ञे च पण्यं दद्यादिति । मूल्यं वेतनम् । स्वामिदोषाद्यागे तु यावति काले कर्म कृतं तत् कालानुसारेण कल्पितं वेतनं लभत इत्याह नारदः ।

स्वामिदोषादपक्रामन् यावत् कृतमवाप्नुयादिति ।

स्वामिदोषो विनापराधं निष्ठुरभाषणादिः । अत्र दण्डमप्याह विष्णुः । स्वामी चेद्धृतकमपूर्णे काले ज्ञात्वा तस्य सर्वमेव मूलं दद्यात् पण्यं तच्च राजन्यत्र भृतदोषादिति । स्वामिद्व्यस्य भृत्यदोषेण नाशयत् कर्त्तव्यं तदाह स एव । तद्दो-

घेण यद्विमथ्येत्तत् स्वामिने देयमन्यत्र दैवोपघातादिति ।
दैवोपघातो राज कृतस्याप्युपलक्षणम् । स्वामिने देयं मूल्य-
हारेणेतिशेषः । अत्रदासविशेषाद्विशेषमाह वृहन्मनुः ।

प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं हिद्रोहनाशितमिति ।

प्रमादान्नाशितं मनवधाननाशितं सममेव दद्यात् । द्रोह-
नाशितं स्त्रीवप्रभारादिना द्रोहेण नाशितं द्विर्दोषोद्विगुणं
दाप्यइत्यर्थः । भृत्यदोषाभावे यदन्यत एव नष्टं तन्न देय-
मित्याह स एव ।

न तु दाप्यो कृतञ्चौरैर्दग्धमूढ जलेन वेति ।

कृतं नीयम् । यस्तु वाहकवाच्यां द्रव्यं प्रज्ञाहीनत्वा-
दिना स्वदोषेण नाशयति तं प्रत्याह नारदः ।

भाग्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।

दाप्यो यस्तत्र नश्येत्तु दैवराज कृताहत इति ॥

भाग्डं वहनीयं द्रव्यं सुक्तकादि । व्यसनन्नाशम् । अत्र-
भाग्डवाहकयोर्ग्रहणाक्रमेण वलीवर्दलपीबलयोरुपलक्षण-
मिति मदनरत्ने । अत्रापि प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं हिद्रो-
हनाशितमिति वृहन्मनूको विशेषोऽवगन्तव्यः । यस्तु वा-
हकः स्वदोषेण प्रस्थानमिच्छकरोतीति स द्विगुणां भतिन्दाप्य
इत्याह कात्यायनः ।

विघ्नं यो वाहको दाप्यः प्रस्थाने द्विगुणान्भूतिमिति ।

विघ्नं करोतीतिबोधः । वाहकप्रणशं प्रदर्शनार्थं न तु
विप्रक्षितन्तेनायुधीयादि विघ्नकारिणोऽप्येतदिति मन्तव्यम् ।
अतएव नारदः ।

द्विगुणां तु भतिन्दाप्यः प्रस्थाने विघ्नमाचरन्मिति ।

सामान्येनोक्तवान् । याज्ञवल्क्योऽपि ।

प्रस्थानविघ्नकञ्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिमिति ।

एतच्च भृत्यन्तरसम्पादनकालासम्भवविषयम् । अङ्गी-
कृतकर्माकरणस्यापि यदा सहायान्तरलाभेन प्रस्थानवि-
घ्नानापादकत्वस्तदा त्वाह स एव ।

प्रक्रान्ते सप्तमन्भागश्चतुर्थमपि सत्यजन् ।

भृतिमर्द्धं पथे सर्वां प्रदाप्यत्याजकोऽपिचेति ॥

प्रक्रान्ते कर्मणि स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजन् भृत्यो भृतेः सप्त-
मन्भागन्दाप्यः । गमने प्रारम्भे पथि त्यजन् भृतेश्चतुर्थं भागम् ।
अर्द्धं पथे त्यजन् सर्वां भृतिमित्यर्थः । त्याजकोऽपिचेत्यस्या-
यमर्थः गमनारम्भानन्तरं स्वानी यदि त्याजयति तदा पूर्वोक्तं
क्रमेण भृत्याय सप्तमभागादिकं दापनीय इति । एतच्चाध्याधि-
तादि विषयम् । व्याधितस्यापराधाभावात् । यच्च स्वमिना-
त्याजने चतुर्थभागदापनं सुक्तं तद्विक्रीतमण्डं स्वामि-
विषयम् । विक्रीतमाण्डस्वामिना यत् कर्तव्यं तदाह वृहन्मतुः ।

पथि विक्रीय तद्माण्डस्वामिन् भृत्यं त्यजेद्यदि ।

अथ तस्यापि देयं स्याद्भृते रर्द्धं लभेत स इति ॥

पथि भाण्डस्य चौरादिभिः प्रतिरोधे राजादिभिरपहृते
स्वामिनः कर्तव्यमाह ।

कात्यायनः । यदा च पथि यङ्गण्डामावृद्धोत्तुल्येत वा ।

यावानध्यागतक्षणे प्राप्नुयात्तावती धनमिति ।

भारवाहकस्वीकृतेन यानादिना भाण्डनेतारं प्रत्याह नारदः ।

अनयङ्गाटयित्वा तु भाण्डवाग्यानवाहनम् ।

दाप्योभृतिचतुर्भागं सर्वमर्द्धं पथे त्यजन्मिति ॥

यानं शकटादि वाहनं अश्वदि अयमर्थः । यो यानादि-
ना भाण्डनयनं कर्तुं स्मरणीयं यानादिकम्भाटयित्वा प्राप-
णादिकार्योपाधिकं परिक्रयं कृत्वा तन्मनवति सवान स्वामि-
ने परिकल्पितस्य भाटकस्य चतुर्थः श्रृण्वाप्य । यस्तु तन्मीत्वा-
ऽर्च्यमागेत्यजति स सर्वा भृतिन्दाप्य इति । यस्तु, शकटादिकं
भाटयित्वा तमेवोपकारशून्यमादाय देशान्तरं गच्छति भाटकं च
न प्रयच्छति तं प्रत्याह वृद्धमनुः ।

यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा वान्यत्र गच्छति ।

भाटं न दद्याद्वाप्यः स्यादनूढस्यापि भाटकमिति ॥

अनूढस्यापि अकृतोपकारस्यापीत्यर्थः । यस्तु कृते कृत्ये
समनन्तरं वाहनादेः समर्पणं न करोति तस्य समर्पणप-
र्यन्तभाटकदानमाह ।

कात्वायनः । इत्थं स्वगोखरोट्टादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।

नार्पयेत् कृतकृत्यः संसावहाप्यः सभाटकम् ॥

गृहवार्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।

स्वामिने नार्पयेद्यावत्तावहाप्यः सभाटकमिति ॥

वारिश्चनेन तदाधारभूतं पात्रं लक्ष्यते । नार्पयेत् कृत-
कृत्यः सन्निवृत्त्यनुषङ्गः । परभूमौ गृहनिर्माणाय भाटकदातारं
प्रत्याह नारदः ।

परभूमौ गृहं कृत्वा सोमन्दत्त्वा वसेत्तु यः ।

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्पृथक्पाष्टेऽष्टकादिकमिति ॥

सोमम्भाटकं सोमप्रदानेऽप्याह स एव ।

सोमाद्विना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।

निर्गच्छेत् सृण्वकाष्ठानि न गृह्णीयात् कथञ्चन ॥

यान्येव तृणकाष्ठानि त्विष्टकाविनिवेशिताः ।

विनिर्गच्छन्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेदिति ॥

स्वामिने निवेदयेदित्यर्थः । अनिश्चित इति वदता तृणकाष्ठा-
दि ग्रहणाग्रहणपरिभाषाविहीनविषयमेतदिति दर्शितम् ।
परिभाषाविषये तु यथा परिभाषितं कर्तव्यम् । भाटके गृ-
हीतानां जलपात्रादीनां भङ्गे नाशे च विशेषमाह स एव ।

सोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।

गृहीतुराभवेद्भग्नं नष्टस्यान्यत्र संशवादिति ।

सोमवाहीनि भाटकगृहीतानि पूर्णपरिभाषितभाट-
कालानि तत्स्वामिनं प्रापयेदिति पूर्वाह्वयार्थः । भग्नमेक-
देशेन विकृतम् नष्टम् । कात्स्न्येन विकृतम् । संशयः पर-
स्परसङ्घर्षः तद्भिन्नप्रकारेण यद्भग्नमष्टस्य तद्भाटकगृहीतु
र्भवति । संशवेन तु यद्भग्नमष्टस्य तद्भाटकदात्रा पूर्ववत्कृत्वा मूल्य
द्वारेण चादेयमित्यर्थः । व्याधितस्य भृत्यस्य स्वामिना पञ्चि-
त्यागे दण्डमाह कात्यायनः ।

त्यजेत्पथि सहायं यः श्रान्तं रोगार्तमेववा ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं ग्रामे त्यह मपालयन्निति ॥

स्वाम्यनुज्ञातेन भृत्येनापराधे कृते सोऽपराधः स्वामिन-
एवेत्याह वृहस्पतिः ।

प्रभुणा विनियुक्तः सन् भृत्यको विदधाति यः ।

तदर्थमग्र्युभं कर्मस्वामी तत्रापराधं यादिति ॥

स्वामी कृतकर्मणे भृत्यकाय यदि न वेतनं ददाति
तदाऽसौ राज्ञा दापनीयः । इत्याह स एव ।

कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भृते ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्वेतनस्यानुरूपत इति ॥

वेष्ट्यातदुपभोक्तृविषये नारद आह ।

शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नैच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।

अनिच्छन् शुल्कदातापि शुल्कहानि मवाप्नुयादिति ॥

एतदव्याधितादि विषयम् । व्याधितादि विषयेत्याह ।

!हस्यतिः । व्याधिता सञ्चमा व्यग्रा राजकार्यपरायणा ।

आमन्त्रिता च नागच्छेद्वाच्या वडवा स्मृतेति ॥

आमन्त्रिता आहता । वडवा दासी तद्गृहणमत्र पण्य-
स्त्री प्रदर्शनार्थम् । उपभोक्तारं प्रत्याह नारदः ।

अप्रयच्छन्त्या शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् ।

अक्रमेण तु सङ्गच्छेद्यातदन्तनखादिभिः ॥

अयेनौ यः समाक्रामेद्वज्रभिर्वापि वासयेत् ।

शुल्कं सोऽष्टगुणं दाप्यो विनयन्तावदेवत्विति ॥

वेष्ट्यावास्त्वपराधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणे दर्शितम्

गृहीत्वा वेतनं वेष्ट्या लोभादन्यत्र गच्छति ।

तान्दमन्दापयेद्दद्यादितरस्यापि भाटकमिति ॥

इतरस्य दत्तशुल्कस्य । तत्रैव विशेषान्तरं सुक्तम् ।

अन्यमुदिश्य वेष्ट्यां यो नयेदन्यस्य कारणात् ।

तस्य दण्डो भवेद्राज्ञः सुवर्णस्य च माषकम् ॥

नीत्वा भोगम् यो दद्याद्दाप्यो द्विगुणं वेतनम् ।

राज्ञश्च द्विगुणं दण्डं तथा धर्मो न हीयते ॥

बहूनां व्रजतामैकां सर्वे तद्विगुणं धनेभ्यः ।

तस्यै दद्युः पृथक् राज्ञो दण्डश्च द्विगुणम्परमिति ॥

अत्र निर्णेतुं नाह नारदः ।

वेद्याप्रधाना यास्तत्र कामुकाशाहृषिताः ।

तत् समुत्प्लेषु कार्येषु निर्ययं संशये विदुरिति ॥

इति धैतनादानाख्यव्यवहार पदम् ॥ अथ सन्धिद्युति-
क्रमाख्यव्यवहारपदम् । तस्य स्वरूपं व्यतिरेकमुखेन दर्शयति ।
नारदः । पाण्डुनैगमादीनां स्थितिः समयउच्यते ।

समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति ॥

पाण्डुः वैदिकमार्गद्वेषिणः क्षपणकादयः । नैगमाः
सार्धिका वणिज इति मदनरत्ने । नैगमाः वेदप्रामाण्याभ्युप-
गन्तारः पाशुपतादय इति भित्ताक्षरायाम् । आदिशब्देन
ब्रह्माह्मण्य समूहादीनां ग्रहणम् । समयस्यानपाकर्म
अव्यतिक्रमः । समयपरिपालनमिति यावत् तद्यतिक्रम्यमाणं
विवादपदमवतीत्यर्थः । तद्रूपयोग्यार्थमाह ।

वृहस्पतिः । वेदविद्याविदो विप्रान् श्रीत्रियानग्निहोत्रिणः ।

आहृत्य स्थापयेत् तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेदिति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मण्यं न्यस्य तत्र तु ।

चैविद्यं वृत्तिमद् व्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति ॥

ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मण्यं मानववाङ्मनसादिति
सूत्रेण यत् । विद्या वेदाः तिसृणां विद्यानां समाहारस्त्रि-
विद्यम् ॥ त्रिविद्यमधीते इति चैविद्यम् । तदधीते तद्वेदेति
अण् प्रत्ययः । ननु द्विगोर्लुगनपत्ये इति सूत्रेणाणोलुक्कस्मान्न
भवति द्विगुनिमित्तत्वाभावादिति नृणां । तेषां वृत्तिं प्रक-
ल्पयेदित्यस्याऽर्थो वृहस्पतिनैव विवृतः ।

अनाच्छेद्य कराक्षेभ्यः प्रदद्याद्भूमयः ।

युक्तभाव्यश्च वृत्तिर्लेखयित्वा स्वशासनमिति ॥

अनाच्छेद्यकराः । अघाच्छकराः । एतदुक्तमवति । आ-
गामि वृत्तिभिरयाच्छकराः । ते य विच्छेद्यकराश्च गृहभूमयः
प्रदद्यादिति । एवं नियुक्तैर्वत्कर्त्तव्यं तदाह याज्ञवल्क्यः ।

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च य इति ॥

निजधर्माविरोधेन श्रैतस्मान् कर्माविरोधेनासामयिकः
समयान्निष्यन्नो यो धर्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेवगृहपाल-
नादिरूपः सोऽपि यत्नेन पालनीयः । यश्च राजा कृतो
निजधर्माविरोधे नैव यः सामयिको धर्मो यावत्पथिकमोजन-
न्देयमच्छादरातिमण्डले तुरगादयो न प्रस्थापनीय इत्येवं
रूपः सोऽपि यत्नेन रक्षणीय इत्यर्थः । वृहस्पतिरपि ।

नित्यं नैमित्तिकं कार्यं शान्तिकम्पौष्टिकमन्त्राणां ।

पौराणं कर्मकुर्युस्ते सन्दिग्धे निर्णयं तथेति ॥

पौराणां पुरवासिनामित्यर्थः । एवं राजनिवृत्तसमुदाय-
विशेषस्य कार्यविशेषउक्तः । सर्वसमुदायानाञ्च कार्यमाह
स एव । ग्रामश्रेणिगणानाञ्च सङ्केतः समयक्रिया ।

वाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्ये तथैव च ॥

चाटचौरभये वाधाः सर्वसाधारणाः स्मृताः ।

तत्रोपशमनं कार्यं सर्वैर्न केन केनचिदिति ॥

गणानाञ्चेत्यत्र च शब्दः पाषण्डनैगमादीनां समुच्चयार्थः ।
ततश्च गणपाषण्डनैगमादीनां समयकरणमन्तरेण यद्यु-
पद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्यं च दुःसाध्यमदां पारिभाषिकी
समयक्रिया सर्वैर्मिलितैः कार्या । चाटोक्ताः । चाटचौरादि-
भ्यो भये प्राप्ते तदुपशमनं सर्वैः कार्यमित्यर्थः ।

धर्मकार्यमपि सम्भूय कार्यमित्युक्तं तेनैव ।
 सभाप्रपादेवष्टतटाकारामर्शस्कृतिः ॥
 तथा नाथ हरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ।
 कुलायननिरोधश्च कार्यमस्माभिरंशतः ॥
 यत्नैस्तस्मिंश्चितं पत्रे धर्म्या सा समवक्रिया ।
 पालनीयाः समसौख्यैः समर्थो विसम्बदेत् ॥
 सर्वस्वहरणं दण्डसास्त्रं निर्वासनं पुरादिति ।

सभा मण्डपः । प्रपा पानीयशालिका । आरामः उपवनम् ।
 संस्कृतिः जीर्णोद्धारः, संस्कार उपनयनादिकः प्रेतदण्डनादिकश्च ।
 यजनक्रिया सोमयागादिकर्तृभ्यो हानम् । कुलायननिरोधः ।
 कुलायनघुर्भिर्छाद्यपगमपर्यन्तस्य धारणम् । कुल्यायननि-
 रोधश्चेति कल्पतरौ पाठः । कुल्यायननिरोधः कुल्यायाः
 प्रवर्त्तनं प्रतिबन्धौ । एवं कृता समयक्रिया न केवलं समुदा-
 यिभिरेव पालनीया अपि तु राज्ञापि आह नारदः ।

पाषण्डनैगमश्च णि पूगव्रातगणादिषु ।

संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथेति ॥

पाषण्डा वेदोक्तलिङ्गधारण व्यतिरिक्ताः सर्वे लिङ्गिनः ।
 तेषु विहितभिन्नाचरणाद्याः सन्ति । नैगमाः सार्धिका वणिक्
 प्रभृतयः । तेषु सकुक्षकसन्देहश्चर पुनर्घातिरस्कारिणो दण्डा
 इत्येवमाद्योबहवः समयो विद्यन्ते । अथ वा नैगमाः आप्त
 प्रणेतृत्वेन ये वेदं प्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपतादयः । श्रेण्यः
 एकाशिल्पोपजीविनः । तास्त्रिदमनयैव श्रेण्या विप्रोयमित्येव-
 मादिकाः समयो वरीवर्त्तन्ते । पूगा चण्डालारोहादयः । व्रात-
 गणयन्दयोरर्थमाह ।

कात्यायनः । ज्ञानाद्युपधरा वाताः समवेतास्तु क्रीर्त्तिताः ।

कुलानां हि समूहस्तु गणः सत्परिकीर्त्तित इति ॥

पूगे वातेवास्तु सुत्तृज्य समरे न गन्तव्यमित्येवमादयः स-
मया न वर्त्तन्ते । गणो तु पञ्च मे दिने पञ्चमे वर्षे वा कर्णवेधः क-
र्त्तव्य इत्येवमादिः समयासमस्ति । गणादित्यत्रादिशब्देन ब्रह्म-
पुरीनिविष्टस्य महाजनादेः परिग्रहः । तत्र गुरुर्दक्षिणाद्य-
र्थमागतो माननीय इत्यादि समयोऽस्ति । दुर्गे तु धान्यादिकं
गृहीत्वा अन्यत्र न तद्विक्रेयमित्यादि रस्ति समयः । जन-
पदे तु क्वचिद्विक्रेतसकाशाच्छुल्क ग्रहणमित्याद्यनेकविधः स-
मयो वरीकर्त्तते । तदेतं समयजातं यथा न भ्रश्यति तथा रा-
जा कुर्ष्यादित्यर्थः । समूहादि पुरुषविषये विशेषमाह ।

वृहस्पतिः । कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।

विश्वाप्तं कृत्वा यः कुर्युः कार्याणि समनन्तरमिति ।

कोशेन देवतास्नानोदकपानेन । लेख्यक्रियया समयप-
त्रेण । मध्यस्थैः प्रतिभूभिः कार्याणि समूह कार्याणि । एत-
दुक्तं भवति । समुदायिभिः परस्परं समयातिक्कमाभावाय-
कोशादिभिर्विश्वाप्तमुत्पाद्य सामयिककार्याणि कर्त्तव्यानीति ।
कात्यायनोऽपि । समूहानां तु यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा ।

प्रकुरुः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिता इति ॥

सामयिकधर्मनिजधर्मानतिक्रमेण समूहकार्याणि स-
मुदायिनः कुर्युरित्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि ।

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन सर्वं रक्ष्यो धर्मो राज्ञस्तस्य इति ॥

निजधर्माविरोधेनेत्यनेन निजधर्माविरोधी सामयि-

को धर्मोयथा मन्त्र्यावन्दन वेलायां सर्वैरेव स्वव्यापारपरि-
हारेण राजभवनं प्रत्यागन्तव्यं यो नायास्यति तस्य प्रथम सा-
हस्रो दण्ड इति नासौरख्य इत्यर्थादुक्तम् कात्यायनोऽपि ।

अवरोधेन धर्मस्य निर्जितं राजशासनम् ।

तस्यैवाचरणं पूर्वं कर्त्तव्यमु नृपाज्ञयेति ॥

धर्मस्य औतस्मार्त्तादिधर्मस्य निर्जितं कृतमित्यर्थः ।
राज्ञाप्रवर्त्तितान् धर्मान्यो नानुपालयति तस्य दण्ड्यतामाह ।

स एव । राज्ञाप्रवर्त्तितान् धर्मान्यो नरो नानुपालयेत् ।

गच्छः स पापो दण्ड्यश्च लोपयन् राजशासनमिति ॥

विचित्र बुद्धिभिः समुदायिभिरनेकै रेकमन्येन कार्यक-
रणसम्भवात् द्विधाः पञ्च वा कार्यचिन्तकाः कर्त्तव्या इत्याह ।

दृश्यतिः । द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्याः समूहहितवादिनः ।

कर्त्तव्यं वचनन्तेषां ग्रामश्रेणिकादिभिरिति ।

कार्यचिन्तकेषु द्वयोपादेयान्दर्शयति स एव ।

विहेषिणो व्यसनिनः शालीनालसभीरवः ।

लुब्धाति हृष्टबालाश्च न वार्ष्णीः कार्यचिन्तकाः ।

शुचयो वेद धर्मज्ञाः दक्षा दान्ताः कुलोद्भवाः ॥

सर्वे कार्यं प्रवीणाश्च कर्त्तव्याश्च महत्तमा इति ॥

शालीनाः । अधृष्टाः । कार्यचिन्तकाः । समुदाय कार्य-
साधकविचारकाः । कार्यचिन्तकानामपि समूह हितवादिनां
वचनं सर्वैः समूहिभिः कार्यमित्याह याज्ञवल्क्यः ।

कर्त्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनामिति ॥

समूहनं प्रतिबुल्लस्य प्रथमं साहसं दण्ड इत्याह स एव ।

यस्तत्र विपरीतः स्वात्स्यं दाप्यः प्रथमं दममिति ॥

प्रथमं पूर्वसाहसम् । कात्यायनोऽपि ।

सुक्तियुक्तं वचो हन्यादकुर्वीत न वकाशतः ।

अयुक्तश्चैव यो ब्रूयात्स दाप्यः पूर्वसाहसमिति ॥

दृष्टस्यतिरपि । यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिप्रैश्चैविद्यमेव वा ।

सन्विक्रियां विहन्याश्च स निर्वास्यसतः पुरादिति ॥

साधारणम् । समुदायं प्राप्य दण्डादि द्रव्यम् । हिंस्यात् ।

दण्डादेः साहस्य करणाच्चाशयेत् । क्षिपेत् तिरस्कुर्यादित्यर्थः । समूहिनामप्य धर्म्येण हेषादिना कार्येतरणे दण्डमाह स एष । बाधां कुर्युर्हेतुविकस्य सम्भूता हेष संयुताः ।

राज्ञा तु विनिवार्यास्ते शास्त्राच्चैवानुबन्धत इति ॥

अनुबन्धतः निग्रहतारतम्यानुसारेण सुखानामपराध वि-
शेषे दण्डविशेषमाह याज्ञवल्क्यः ।

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु सन्निधं सङ्गयेच्च यः ।

सर्वस्य हरणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेदिति ॥

सुख्य दण्डने समूहस्यैवाधिकारः । अतएव कात्यायनः ।

साहसीभेद कारी च गण द्रव्य विनायकः ।

उच्छेद्याः सर्व एवैते विख्याप्यैव वृत्ते भृगुरिति ॥

वृत्ते विख्याप्य गणेनोच्छेद्या इत्यर्थः । समूहायक्तौ तस्य
दण्डो राज्ञा विधेयः । अतएव मनुः ।

यो ग्राम देशसङ्गानां कृत्वा सत्येन सन्निधम् ।

विसम्बदेन रो सोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥

निमृष्टा दापयेच्चैनं समय व्यभिचारिणम् ।

चतुः सुवर्णान् षष्टिष्काञ्चतमानश्च राजतम् ॥

एवं दण्डविधिं कुर्याद्भार्मिकः षड्विधीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभचारिणामिति ॥

एतेषां प्रवासेन चतुः सुवर्णावस्थिष्कशतमानरूपाणाञ्च-
रुणां दण्डानाञ्चातिविद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया ।
। न्तु कश्चिदेतेषाञ्चतुर्णां दण्डानां क्रमेण ब्राह्मणादिचतुर्वर्णा-
वपयत्वमित्याह तदज्ञानविलसितम् । एतादृश व्यवस्थायां
। माणाभावात् । ब्राह्मणस्य प्रवासनं क्षत्रियादीनाञ्चतुः सुव-
र्णादिदण्ड इत्यस्यानुचितत्वाच्च । मर्माह्वाटकादीनां पुराणि-
र्वासनमेव दण्ड इत्याह दृश्यति ।

अरन्तुदः सूचकश्च भेदस्तत्समीक्ष्य तथा ।

अग्निपूगवृषद्विष्टः क्षिप्रं निर्वस्यते तत इति ॥

अरन्तुदः मर्माह्वाटकः । सूचकः पिशुनः । पिशुनौ
खलसूचकावित्यभिधानात् । भेदस्तत्समुदायिषु वैमत्यवत् ।
समूहस्यानाम्निर्वस्यते समूहेनेतिशेषः न च समूहस्य दण्ड-
करणेनाधिकारात्समूहेतिशेषकरणमयुक्तमिति वक्तव्यम् ।
पूर्वोक्तकात्यायनवचनेन समूहस्यैव मुख्यदण्डनेधिकारस्य
प्रतिपादितत्वात् ।

पूगअग्निगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः ।

वाग्धिग्दण्डपरित्यागं प्रकुर्युः पापकारिणाम् ॥

तैः कृतं यत्सधर्मेण निग्रहानुग्रहं कृणाम् ।

तद्राजायतु मन्तव्यं निरुष्टार्थाहि ते स्मृता इति ॥

दृश्यतिनाम्निर्वस्यते । वाग्दण्डः पापिष्ठोऽसीत्यादि
भाषणम् । धिग्दण्डोधिक्ताभिभाषणम् । परित्यागोऽस्यव-
हार्यत्वकरणं निर्वसनं वा । उभयत्रापि लोके परित्याग-
शब्दप्रयोगदर्शनात् । एतच्चार्थदण्डादेरुपलक्षणार्थम् ।

नियन्तुः प्रकृतमित्येते पुनः साध्येनाभिधानात् निष्पत्त्याः अनु-
ज्ञातकार्याः । नारदोऽपि ।

उद्यन्तानां सुये भिन्नुसो विनेया विशेषतः ।

अथ हेतुर्भयं धोरं व्याधिवत्तेः सुपेक्षिता इति ॥

गणान् अथ्यादिरूपान् समुदायान् । दृश्यतिरपि ।

तत्र भेदसुपेक्षां वा यः कश्चित्कुरुते नरः ।

चतुः सुवर्णप्रसिष्कां सास्य दण्डो विधीयत इति ॥

सुवर्णं चतुष्टयप्रसिष्कयोः शस्त्रादितारतस्यानुसारेण न-
यावद्गुणवद्विषयत्वेन वा व्यवस्था मन्तव्या । पाषण्ड्यादि सर्वं
समूहेषु राज्ञा यथा वर्तितव्यन्तदाह नारदः ।

यो धर्मः कर्म यज्ञैषासुपस्थान विधिश्च यः ।

यज्ञैषां प्रत्युपादानं मनुमन्येत तत्तथेति ॥

धर्मः सत्यवदनादिः । कर्मप्रातःपर्युषितभिष्ठाटनादिः उप-
स्थानविधिः समूहकार्याणि च दण्डादि धनिमाकर्ण्य मण्डपादौ
मेलनम् । प्रत्युपादानञ्जीवनाय तापसवेधं परिग्रहः । एषां
पाषण्डिनामित्यर्थः । अन्यदपि राजकृत्यमाह स एव ।

प्रतिकूलश्च यद्राज्ञः प्रकृत्या च मतश्चयत् ।

वाधकश्च यदयोनां तत्तेभ्योऽविनिवर्त्तयेदिति ॥

यद्राज्ञः प्रतिकूलम् ।

यथा यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रोर्ध्वं विवेचनम् ।

तस्य प्रत्युपेक्षां बलं कोऽयं शनश्च्यति इति ॥

एवञ्च सार्थिकादि शूद्रकर्तृकयोर्विवादे धर्मं विवेचनं
च यद्राज्ञ इत्यस्योदाहरणमस्तव्यम् । प्रकृत्या स्वभावात् एव ।
मर्तं अपवर्त्तयार्थं पाषण्ड्यादियु तात्कालभक्षणदिकम् । यज्ञा-

धानां बाधकत्वन नाशकरादिकं रसबाधादिकं तन्मेभ्योपि
नेवर्त्तयेत् । यथा तेन कुर्वन्ति तथा कुर्यादित्यर्थः । अन्यदपि
निवर्त्तयामाह स एव ।

दोषवत्करणं यत्स्यादनाम्नाय प्रकल्पितम् ।

प्रवृत्तमपि तद्राजा अयेस्कामो निवर्त्तयेत् ॥

लोभादिदोषवत्करणं श्रुतिस्मृति विरुद्धं विधवादी वेश्या-
त्वादिकं पाषण्डादिभिः प्रकल्पितम् । तद्वृत्तकालं प्रवृत्तमपि
राज्ञानिवर्त्तनीयमित्यर्थः । त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं
अरेषादिष्वतिदिशति याज्ञवल्काः ।

अग्निनैगम पाषण्डिगणानामप्ययं विधिः ।

भेदश्चैषां वृषो रक्षेत्पूर्ववृत्तिं च पालयेदिति ॥

समूहकार्यार्थमागताय यद्राज्ञा समूह पूजायं दत्तस्तद्यदि
समूहायासौ न ददाति तदा एतद्वत्तं एकादश गुणं दाप्य
इत्याह स एव ।

समूह कार्यं आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।

स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥

समूहकार्यं प्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयमिति ॥

यल्लभेत समूहं सम्माननार्थमिति शेषः । यतो राजदत्तं सर्व-
साधारणमतो यथाशतो विभागं कृत्वा प्राक्तं निःस्वादिभ्यो
वा दातव्यमित्याह वृत्त्यतिः ।

ततो लभ्येत सत्किञ्चित् सर्वेषामेव तत्त्वमम् ।

षण्मासिकं मासिकं वा विभक्त्यं यथाशतः ॥

देयं वा निःस्वमुद्धान्धस्त्री बालातुररोगिणु ।

सान्त्वानिकादिषु तन्म धर्म्म एष समातन इति ॥

एकस्य पुरुषस्य षण्मास निर्वाहय दर्म्माप्तं कुटुम्बस्य वै-
कस्य षण्मासनिर्वाहय दर्म्माप्तं लब्धं वा यथाशतः स्वस्वा-
शानुरूपेण विभजनीयन्निःस्त्रादिभ्यो वा देयमिति तात्पर्यार्थः
राजप्रसादलब्धव दृष्टमपि सर्वेषां सममित्याह स एव ।

यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थं वा ऋणं क्षतम् ।

राजप्रसाद लब्धञ्च सर्वेषामेव तत्सममिति ॥

अयमर्थः । तैः समूहकार्यार्थं प्रहितैर्यत्स्त्रीमाविषादावधि-
क्षेत्रारामादिकं धर्म्माधिकरणेन्यायतः प्राप्तम् । यच्च परैरप-
द्वियमाणं रक्षितं यच्च समूहप्रयोजनार्थमुपाक्षिप्तम् । यच्च
राजप्रसादलब्धं तत्सर्वं सर्वेषां समुदायिनां सममिति । गण
क्षतक्षयं सर्वेषां सममित्यस्य क्वचिदपवादमाह कात्यायनः ।

गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्कृत्यं भक्षितम्भदेत् ।

आत्मार्थं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्वेदिति ॥

तैः मुख्यैः ये तु समुदायानुग्रहात्तदन्तर्भावं प्राप्ताः ये च
समुदायलोभादिना ततोवर्जितान् प्राप्ताः स एव ।

गणानां श्रेणिवर्गीणां गताः स्युष्येपि मध्यताम् ।

प्राकृतस्य धनार्णस्य समांशाः सर्वे एवेति ॥

तथैव भोज्य वैभव्य दानधर्मं क्रियासु च ।

समूहस्योऽंशभागीस्यात् प्राग्गतस्य शभाकृतिति ॥

इति सन्निवृत्तिक्रमाणां व्यवहार पदम् । अथ क्रीतानुशया-
व्यवहारपदम् । तत् स्वरूपमाह नारदः ।

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न वज्र मन्थते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विवाद पदसुच्यत इति ॥

न वज्र मन्थते । सम्यगसम्यगिति पूर्वं विचार्य न गृहीत मित्यर्थः । क्रीतं परीक्षणीयमित्याह वृहस्पतिः ।

परीक्षेत स्वयं क्रीत मन्येषाञ्च प्रदर्शयेत् ।

परीक्षितं वज्रमतं गृहीता न पुनश्चजेदिति ॥

अन्येषां पण्यगुणदोष विदामिति शेषः नारदोऽपि ।

क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्षाभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनरिति ॥

चर्मादीनां परीक्षा सद्यः कार्या । तथा च व्यासः ।

चर्मकाष्ठेऽष्टकास्तृत्र धान्यासवरसस्य च ।

वसु कुप्यं हिरण्यानां सद्य एव परीक्षणमिति ॥

अत्र वसु शब्देन रूप्यं गृह्यते । रूप्यं हेमव्यतिरिक्तं त-
पुसीमादिकम् । तथा च हेमरूप्ये प्रसूत्यामर सिंहः । ताभ्यां
यदन्यत्तत्कुर्यादिति । क्रीतपण्यं द्रव्यं विशेषणं परीक्षणका-
लावधिमाह नारदः ।

त्यहाद्दोह्यं परीक्षेत यद्वाहादाह्यमेव तु ।

मुक्तावज्रं प्रवालानां सप्ताहं स्यात्परीक्षणम् ॥

द्विपदामर्द्धमासन्तु पुसान्तद्विगुणं स्त्रियाः ।

दशाहः सर्वबीजानामेकाहो लोहवाससाम् ॥

अतोऽर्वाक्पण्यं दोषस्तु यदि सञ्जायते क्वचित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयादिति ॥

त्यहात् क्रयदिना दारभ्येति शेषः । पद्माहादित्यादावप्ये-
वमेव शेषोऽवगन्तव्यः । त्यहं विक्रेतुः प्रतिदेयमित्यादि विधि-

दर्शनात् त्रयहाहोऽह्यमित्यादि परीक्षणं प्रीतिदोह्यादि द्रव्य-
विषयमिति गम्यत इति स्मृति चन्द्रिकायाम् । दोह्यं महि-
ष्यादिकम् । वाह्यं बलीवर्हादिकम् । मुक्ताग्रहणं रत्नोपल-
क्षणम् । द्विपदाम्युसान्दामानामित्यर्थः । तद्वृद्धिगुणं मासेत्यर्थः
स्निग्धादास्यादित्यर्थः । पूर्वोदाहृत चर्मकाष्ठेत्यादि व्यासवचनेन
भक्षणाद्यर्थं गृहीतानां धान्यादीनां सद्यः परीक्षणाभिधानात्
सर्वबीजानामित्यत्र बीजशब्दोवाद्यर्थं गृहीतधान्यपरः । अन्यथा
सद्यः परीक्ष्यत्व प्रतिपादक व्यासवचन विरोधः स्यात् अतोऽ-
र्वाक् चाहादेरभ्यन्तर इत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि । भूमेर्देशाहोऽनुगमयः क्रतुर्विक्रतुरेव चेति ।

भूमेर्गृहचेवादिरूपाया अनुगमयः परावर्त्तनीयस्यः कालः
परीक्षाकाल इति यावत् । यथोक्तपरीक्षाकालादतिक्रमे-
दोष दर्शनेन प्रतिदानमित्याह स एव ।

अविज्ञातन्तु यत् क्रीतं दुष्टं पञ्चाद्विभावितम् ।

क्रीतन्तत् स्वामिने देयमप्यत्रकालेऽन्यथा न त्वति ।

अविज्ञातं परीक्षाशैथिल्यात्तत्त्वतोऽपरिज्ञातम् । दुष्टं वि-
भावितं दोषवत्तया ज्ञातमित्यर्थः । काले परीक्षाकाले । अन्यथा
तत्कालात्यये दुष्टतया परिभावितमपि तत् स्वामिने देयम् ।
अविज्ञातन्तु यत्क्रीतमित्यनेन यत् क्रयात् प्राक् अपरीक्ष्य
क्रीतन्तत् परीक्षा समये दोषदर्शने परावर्त्तनीयम् । यत्तु परीक्ष्य
गृहीतं तन्न परावर्त्तनीयमिति दर्शितमर्थं नारद आह ।

क्रीत्वा नानुशयं कुर्वाद्दणिकृपण्य विषेक्षणाः ।

क्षयं वृद्धिञ्च जानीयात् पण्यानामागमन्तथा ॥

क्रेतां पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदीपतः ।

परीक्षामिममं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति ॥

अनुशयं पश्चात्तापम् । पण्यानां अखादीनां अस्मिन्दे-
मूल्यहानिरस्मिन्देष्टे तदाधिक्यमिति ज्ञयञ्चै एतद्देशसम्भ-
वमित्यागमश्च क्रयात् प्रागेव जानीयादित्यर्थः । दीपदर्शन
मन्तरेण परीक्षाकाल एव प्रत्यर्पणे विशेषमाह कात्यायनः ।

क्रीत्वा चानुशयं पश्चात् त्यजेद्दोषादृते नरः ।

अजुष्टमेव काले तु स मूल्याद्दशमं वहेत् ॥

क्रीत्वा गच्छन्ननुशयं क्रयी हस्तमुपागते ।

पङ्गागन्तस्य मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं त्यजेन्नर इति ॥

अजुष्टमनभियुक्तम् । काले परीक्षाकाले । अन्तर्मूल्य दश-
मभागदानं यदुपभुज्यमानमपि न नश्यति भूष्यादिकं तद्विषयं
उपभोगविनश्वरबीजादिविषयं षड्भागदानमिति व्यवस्था
ज्ञेया । ननु, विजानताऽप्यनुशयोनकार्यः क्रीत्वा नानुशयं कु-
र्व्यादिति निषेधः सङ्गावादिति चेत्सत्यं अपवादस्य सत्त्वात् स
चापवादीदर्शितो नारदेन ।

क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्यं विद्यतमिति ॥

मन्यत इत्यनेन वस्तुतो दोषाभाव उक्तः द्वितीयादिद्विस
अत्यर्पणे विशेषमाह स एव ।

द्वितीयेऽङ्गि ददत् क्रेता मूल्यात्त्रिंशंशमाहरेत् ।

द्विगुणं तत्तृतीयेऽङ्गि परतः क्रेतुरेव तदिति ॥

परतः तृतीयाङ्गः परतः क्रेतुरेव तत्क्रीत्वा अनुशयादि
कञ्जानन्नपि न कुर्व्यादित्यर्थः । यस्तु मनुवचनम् ।

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्यैवानुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहान्तदूद्रव्यं दद्याच्चैवाददीत चेति ।

तदुपभोगे नष्टरक्षेत्रे गृहयानशयनादि विषयम् । यत्तु
पभोगेन सदोषमपि विकारप्रापितं तत् परीक्षाकालमभ्येऽपि
न प्रतिदेयमित्याह नारदः ।

परिभुक्तान् यद्वामः क्षणरूपं मलीमसम् ।

सदोषमपि तत् क्रीतं विक्रीतुर्न भवेत्पुनरिति ॥

वासोप्रवृत्त्या सुपलक्षणमिति मदमरत्ने वासो विषयतैवा-
स्येति माधवीधे । पण्यानां देशकाल उपचयापचयौ ज्ञातव्या-
वित्याह नारदः । ज्ञयं वृद्धिञ्च जानीयात्पण्यानामागमन्त्येति ।

अथार्हादि पण्यानामस्मिन् कालेऽस्मिन्देष्टे च ज्ञयं वृद्धिं
वा जानीयात्तथागमं कुलीनत्वादिज्ञानार्थं उत्पादकजन्म-
भूम्यादिकञ्च जानीयादित्यर्थः । क्रयकाले मूल्यज्ञयवृद्धिदोष
दर्शनमन्तरेण क्रीतविक्रीतयोः प्रत्यर्पणे पुनर्यद्वेष्टे दण्डमार ।
याञ्चवल्काः । वृद्धिं ज्ञयं वा वणिजा पण्यानामविज्ञानता ।

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन् षट्भाग दण्डभागिति ॥

वृद्धिं मूल्यं वृद्धिं अविज्ञानता क्रीत्वा । एवं मूल्यं ज्ञय-
मविज्ञानता विक्रीतेत्यर्थः । परीक्षाकालातिक्रमेण प्रत्यर्पणे
दण्डमाह । मनुः ।

ग्रहणे तु दशाहस्य न दद्यान्कापि दापयेत् ।

आददानो ददञ्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षडिति ॥

दशाहग्रहणं परीक्षाकालस्य पूर्वोक्तस्योपलक्षणम् । सर्वं
मेतत्परिभाषणेऽपरिभाषणे तु तदनुसारेणैव प्रतिदानं
तदभावादिकं मन्तव्यम् । इति क्रीतानुशयाख्य व्यवहारपदम् ।

अथ विक्रीयासम्प्रदानाख्य व्यवहारपदम् । तत् स्वरूपमाह ।
नारदः । विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्त्र-प्रदीयते ।

विक्रीयासंप्रदानं तद्विवाद पदमुच्यत इति ॥

तत्र विक्रीय द्रव्यस्य द्वैविध्यषड्विधत्वे क्रमेणाह स एव ।

लोकेऽस्मिन् द्विविधमण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा ।

षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः ।

गणिमन्तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रियेति ॥

दानविक्रयः । आदानं क्रयः । गणयित्वा यस्य क्रयः तद्-
गणिमम् । गणिमं संख्येयं क्रसुकफलादिकं एवं तुलिमादिकं
तुलिमन्तुलाधृतं हेमचन्द्रनादिकम् । मेयम्प्रीत्यादिकम् । क्रि-
यया वःहनदोहनादि रूपया युक्तमिति शेषः । रूपतः रूपेण
युक्तं वस्तु पण्याङ्गनादि । श्रिया दीप्ता युक्तं पद्मरागादिकम् ।
यदा विक्रेता मूल्यं गृहीत्वा याचमानाय क्रीत्रे विक्रीतवस्तु
ददाति तदा यत्कर्तव्यं तदाह स एव ।

विक्रीय पण्यमूल्येन क्रेतुर्यो न प्रयच्छति ।

स्थावराख्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलमिति ॥

यो गृहीत मूल्यो विक्रेता अजातानुशयाय क्रीत्रे प्रार्थय-
मानाय नार्पयति तच्च पण्यं यदि स्थावरात्मकं तदा क्षयेण स-
हितमसौ दाप्यः । यदा तु जङ्गमात्मकं तदा क्रियाफलेन सहितं
इत्यर्थः । विक्रयानन्तरं जात उपभोगो ऽत्र क्षयः । क्रियाफलं
दोहनादि क्रियाफलं क्षीरादिकम् । इदञ्च क्रयकालापेक्षया
अर्पणकाले मूल्याधिष्ठे वेदितव्यम् । मूल्यद्वये त्वन्यथाभि-
धानात् । तथाच स एव ।

अर्थश्चेदवर्णीयेत सोदयमप्यभावहेदिति ॥

अर्वाक् चेदपचीयेतेति कल्पतरौ पाठः । अर्वाक् विक्री-
तस्य क्रेत्रे समर्पणात्पूर्वं अपचीयेत् हीन मूल्यं भवेत्तोदयमप्य-
भावहेतुः । विक्रयकाले यावन्मूल्यं गृहीतं तावता मूल्येनार्पण-
समये मूल्यद्वारासवशादावदुपचयः सहितं लभ्यते तावद्दद्यादि-
त्यर्थः । यदा तु मूल्यसाम्यं तदा पण्योपचयः रूपस्यासम्भवात् ।

नित्येपं वृद्धिशेषेण कथं विक्रयमेव च ।

याच्यमानमदन्तश्चेद्वृत्ते पञ्चकं शरमिति ॥

वचनोक्तं वृद्धिं सहितमप्यं दाप्यः । अतएव याच्यवत्त्वात् ।

गृहीत मूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्लानं वा दिग्गगते इति ॥

गृहीत मूल्यमप्यं विक्रेता यदि प्रार्थयमाताय स्वदेय
वणिजे क्रेत्रे न समर्पयति तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बद्धमूल्यं
सत्कालान्तरे अल्पमूल्येनैव लभ्यते तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं
विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः । यदा मूल्यद्वारामृतः पण्यस्योदयो
नास्ति किन्तु क्रयकाले यावदेव यतो मूल्यस्य यत्पण्यमिति प्रति-
पन्नम् तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देष्टे विक्रीणीतस्य
यो लाभस्तोदयेन सहितं दापनीयाः वचनत्रयस्यार्थः । चतु-
र्थस्य तु यो देशान्तरात्क्रयणार्थमागत्य क्रीणाति तस्मै देशान्तरे
तत्पण्यं विक्रेत्रे यो लाभस्तेन सहितं तत्पण्यं दापनीय इत्यर्थः ।
देशान्तरलाभं सहितपण्यदानञ्च केवलमाद्यं प्रमास्य एव किन्तु
मूल्यं य वृद्धीक्षेऽपीत्याह नारदः ।

स्यायिनामेष नियमोदिग्ग्लानं दिग्विचारिणमिति ।

स्यायिनां विक्रे वृद्धे स्यायिनां एष नियमः स्यावश्यं कथं-
दाप्य इत्यादिवचनोक्तो नियम इत्यर्थः । विष्णुर्विक्रेतुर्दण्ड-

मप्याह । गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रोतुर्नैव दद्यात्तत्तस्य सोदयं
दाप्यो राज्ञा च पण्यगतं हण्डादिति । एतच्चानुशय रक्षितस्तत्र
विक्रेते विषयमिति मदन रत्ने । यस्तु विक्रीयानुशयवशात्प्राप्य
यति यच्च क्रीत्वाऽनुशयवशान्गृह्णाति तौ प्रत्याह कात्यायनः ।

क्रीत्वा प्राप्तान् गृह्णीयाद्यो न दद्याद्दूषितम् ।

स मूल्याद्व्यभागत्, दत्त्वा स्वन्द्व्यमाप्नुयात् ॥

अप्राप्तेऽथ क्रियाकाले कृते नैव प्रदापयेत् ।

एष धर्मो दशाहात्तु परतोऽनुशयो नत्विति ॥

अदूषितं जहादिनेतिशेषः । दोह्यवाद्यादिपण्यस्य दोह-
न वाहनादिरूपः कालोऽल्पक्रियाकालस्तस्मिन्नाप्ते सति
अग्रहणोऽदाने वा कृते सति न दशमभागं प्रदापयेत् किन्तु
तमदत्तैव स्वीयं द्रव्यं प्राप्नुयादिति । एष धर्मो दशाहात्प्रा-
प्ते दितव्यः तत ऊर्ध्वमनुशयो न कर्त्तव्यः । विक्रीयासम्प्रयच्छ-
तो यदि क्रीतं पण्यविक्रेते पार्श्वे स्थितं तस्य यदि नाशः स्यात्त-
दा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः ।

राजद्वैवोपघाते न पण्ये दीपमुपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छत इति ॥

अत्र याचितस्येतिविशेषणोपादानात् याचनाभावेन विक्रे-
तुर्हानिरित्यर्थाद्भ्रम्यते । नारदोऽपि ।

उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापद्रियेत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासम्प्रयच्छत इति ॥

यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेते हानिस्तथा दीयमानं
पण्यमगृह्णातः क्रोतुरपीत्याह स एव ।

दीयमानान् गृह्णाति क्रीतमप्यप्यस्य यः क्रीयी ।

स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्यो प्रयच्छत इति ॥

अप्रयच्छतः विक्रेतुर्यो दोषः स एवास्य भवेदित्यन्वयः ।
 क्रेतुर्दोषाभिधानस्य फलं पण्यस्य मूलं क्रेतो विक्रेत्रा न प्रत्य-
 र्पणीयमिति । दीयमानन्न गृह्णातीति वदता दीयमान ग्रह-
 णेन मूल्यज्ञानिरिति दर्शितम् । क्रयानन्तरं क्रेता न याचितं
 विक्रेत्रा च न समर्पितं जातश्चौराद्युपद्रवस्तत्र द्वयोः
 समाह्वानि । क्रोद्धविक्रेत्रोरुभयोरपि याचनानर्पणं शैथि-
 ल्येन सापराधत्वादित्युक्तं देवलभट्टैः स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।
 याज्ञवल्क्योऽपि ।

ज्ञानिश्चेत् क्रोद्धदोषेण क्रेतुरेव हि स भवेदिति ॥

क्रोद्धदोषो दीयमानस्याग्रहणं यत्र पुनर्जातानुशयः । क्रे-
 ताविक्रेत्रा दीयमानन्न गृह्णाति तत्राप्याह नारदः ।

दीयमानन्न गृह्णाति क्रीत्वा पण्यं च विक्रीयी ।

विक्रीण, नस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्यादिति ।

क्रयी जातानुशय इति शेषः । याज्ञवल्क्योऽपि ।

विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वक्रेतव्यं गृह्णातीति ॥

यस्त्वदुष्टं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते यश्चान्य हस्ते
 विक्रीतं तत्क्रेतनुशयाभाव एवान्यत्र विक्रीणीते तयोः समानो-
 दण्ड इत्याह नारदः ।

निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।

स मूल्यादुद्दिगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥

तथान्य हस्ते विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति ।

द्रव्यत्वादुद्दिगुणं दाप्यो विनयं तावदेव त्विति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । अन्य हस्ते च विक्रीतं दुष्टं वा दुष्ट वस्तुदि ।

विक्रीणीते दम्भस्य मूल्यात् द्विगुणो भवेदिति ॥

बुद्धि पूर्व विषयमेतत् ।

ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणीते विचक्षणः ।

तदैव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथेति ।

वृद्धस्यतिमोक्तत्वात् । अबुद्धिपूर्वक विक्रये तु क्रयपरावर्त्तन मेव । अन्यथापि विषय विशेषे परावर्त्तनमाह वृद्धस्यतिः ।

मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा ।

अस्तन्तेन मूढेन त्याज्यस्तस्य पुनर्भवेदिति ॥

एतत्सर्वं दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यम् । अतएव नारदः ।

दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिवेधे प्रकीर्त्तित इति ॥

यत्र पुनर्मूल्यं न दत्तं तत्रापि स एवाह ।

अदत्तं न्यत्र समयान्न विक्रं तुरावकाश इति ॥

अदत्त मूल्ये तु पण्ये बाह्यमात्रेण क्रये कृते न परावर्त्तनीय मित्येवमादिसमयाभावे सति प्रवृत्तौ निवृत्तौ न कश्चिदोष इत्यर्थः । यत्र पुनर्बाह्यमात्रं क्रयपरिहाराय विक्रीतुर्हस्ते कृता किञ्चिद्रूपं दत्तं तत्र क्रोढदोष वशेन क्रयासिद्धौ त्वाह । व्यासः । सत्यङ्कारं च यो दत्त्वा यथा कालं न दृशते ।

पण्यं भवेन्निरुद्धन्नहीयमानमगृह्यत इति ॥

निरुद्धं भवेत् उत्सृष्टं भवेदित्यर्थः । अत्र पण्य द्रव्यस्योत्सर्गः सत्यङ्कारद्रव्योत्सर्गोऽभिमतः । अन्यथा बाह्यमात्रं क्रयकर्तृ तुल्यत्वेन विक्रीतुः सत्यङ्कारद्रव्यग्राहकत्वं कृतं मन्यत्र विक्रयणाद्यपराधनिमित्तकं सत्यङ्कारद्रव्यस्यैगुण्येन प्रतिदानं न स्यात् । अत्रापि विक्रीतमविक्रीय मित्यनुसन्धेयम् । अस्मिन्नेव विषये विक्रीतदोषवशेन क्रयासिद्धौ त्वाह याज्ञवल्क्यः ।

सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ॥

सत्यङ्कारः सत्यायनं कृतस्य कृतस्य सत्प्रतीकरणमिति यावत् । क्लीबे सत्यायनं सत्यङ्कारः सत्याकृतिः स्त्रियामित्यमर कोषाभिधानात् । सत्यङ्काराय कृतं समर्पितं सत्यङ्कारकृतं कृतं सत्यं कर्तुं यद्विक्रीट हस्तेकृतमित्यर्थः । इति विक्रयासम्प्रदानाख्य व्यवहार पदम् । अथ स्वामिपाल विवादाख्य व्यवहार पदम् । तत्र मनुस्तदभिधानं प्रतिज्ञां करोति ।

पशुषु स्वामिनां चैव पालानाञ्च व्यतिक्रमे ।

विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथा वदन्म तत्त्वत इति ॥

स्वामिपालयोः प्रतिदिनं कृत्यमाह नारदः ।

उपानयेद्वा गोपायं प्रत्यहं रजनीक्षये ।

यथा पाताञ्च तां गोपः सायाह्ने प्रत्युपानयादति ॥

चीर्णासृणादिकं भक्षितवतीः । पीताः पीतवतीः ।

स्वामिना प्रातर्यावन्तः समर्पितास्तावन्तो गोपालेन सायं प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः । गोग्रहणं पशुमात्रोपलक्षणार्थम् । तथाच याज्ञवल्क्यः ।

यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथेति ॥

गवादि परिपालकस्य भतिपरिमाणमाह नारदः ।

गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद्विशता भतिः ।

प्रति सम्बत्सरं गोपे संदोहश्चाष्टमेऽहनीति ।

प्रतिसम्बत्सरं सम्बत्सरे सम्बत्सरे गोशतपरिपालने वत्सतरीद्विहायनी गौर्भृतिः । द्विशत परिपालने धेनुर्द्विगुणी सप्तमेति यावत् । अष्टमे दिवसे सन्दोहः सर्वासां गवान्दोहश्च भतित्वेन कल्पनीय इत्यर्थः । वृहस्पतिरपि ।

तथा धेनुभृतः क्षीरं लभेताद्यष्टमेऽहनीति ।

धेनुभृतः धेन्वाभृतः द्विशतपालक इत्यर्थः । तथा च सन्दीहो धेन्वा समुच्चीयते न वत्सतर्प्येति मदनरत्ने । कल्पतरौ तु धेनु भृतो गोपाल इति व्याख्यातन्नेन वत्सतर्यापि समुच्चीयत इति गम्यते । गोग्रहणं महिष्यादीनामुपलक्षणम् । न्यूनाधिक परिपालनत्वे तदनुसारेण भतिकल्पना द्रष्टव्या । इयञ्च वत्सतर्यादि भतिकल्पनापरिभाषित भृत्यभाव विषया । परिभाषिते तु परिभाषानतिक्रमेणैव देया । मनुस्तु प्रकारान्तरेण भतिपरिमाणमाह ।

गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।

गोस्वाम्यनुमतो भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृतेभृतिरिति ॥

दशानान्दोग्ध्रीणां मध्येवरासुत्कृष्टां स्त्रीकृत्य तत्क्षीर भृतो भृत्यो गोपो दशदोग्ध्रीपालन कृद् गृह्णीयाद्भृत्यर्थम् । सैषाभृतिः पूर्वं द्रव्यान्तरेणाभृते ज्ञेया । यस्तु द्रव्यान्तरेण भृतः तत्र तदेव भृतिरित्यर्थः । यस्तु भृतिं गृह्णीत्वा पशून्मारयेत् विनाशयति वा तं प्रत्याह याज्ञवल्काः ।

प्रमादं चतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः इति ॥

प्रमादगृहणं पशुपालकदोषोपलक्षणार्थम् । मनुना प्रमादनाशः स्पष्टीकृतः ।

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे चतम् ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एवत्विति ॥

श्वहतम् । शूनाहतम् । विषमे दुर्गमप्रदेशे । पुरुषकारः पुरुष प्रयत्नः । यत्पुरुषप्रयत्नेन हीनं सन्नाशादिकं प्राप्तं तद्दातव्यमित्यर्थः । पुरुषकारश्च वृहस्पतिना दर्शितः ।

कामि चोरव्याघ्रभयाद्वरीश्वभ्राञ्च पालयेत् ।

व्यायच्छेच्छक्तिः क्रोणे स्वामिने वा निवेदयेदिति ।

व्यायच्छेत् व्यसनाभावाय यतेतेत्यर्थः । चौरेर्बलात्कारेणा-
पहृते न दाया इत्याह मनुः ।

विषुष्य तु हृतचौरैर्न पालोदासु मर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसतीति ॥

विषुष्य शृङ्गादिभिर्घोषं कृत्वा । देशे स्वाम्यवस्थान-
देशे । काले अपहरणकालाव्यवहितकाले । विषयविशेषे
पशुपालस्य दण्डमाह व्यासः ।

गृहीतमूल्यो गोपालस्तान्स्थिता निर्जने वने ।

ग्रामचारी वृषैर्बाध्यः शलाकी च वनेचर इति ॥

शलाकी नापित इति कल्पतरौ । पुरुषेण प्रयत्नाकरणे
दण्डमाह नारदः ।

स्याच्चेद्गोव्यसनं गोपोऽव्यायच्छेत्तत्र शक्तिः ।

अशक्तस्तूर्णमागम्य स्वामिने चानिवेदयेत् ॥

अव्यायच्छेत् । विक्रोशन् स्वामिने चानिवेदयन् ।

वोढु मर्हति गोपस्तस्मिन् यच्चैव राजनीति ॥

तद्वत्वादिकम् । पशूनान्देवान्मरणे पालकस्य दोषा-
भावत्वज्ञानोपायमाह व्यासः ।

स तेषु च विषुष्यः स्याद्भालशृङ्गादि दर्शनात् ।

आदिशब्देन कर्णादीनां ग्रहणम् । तथा च मनुः ।

कर्णौ चर्म च बालाश्च वस्त्रं स्त्रायुश्च रोचनाम् ।

पशुषु स्वामिनान्दद्यान् स तेष्वङ्गानि दर्शयेदिति ॥

अङ्गादि दर्शयेदिति कचित्पाठः । अङ्गः शृङ्गकर्णादि-

रूपश्चिह्नम् । आदिशब्दः साक्षिसंग्रहार्थः । पशुषु चतेष्वङ्का-
दिकं स्वामिने दर्शयेत् । रोचनादिर्न यत्प्रयोजनं तत्तस्यै
दद्याच्चेत्यर्थः । मृगगणादिदानञ्च तत्स्वामिने मूल्यहारेण
ज्ञातव्यम् । अतएव विष्णुः । ह्येको वा पशूनां वृकाद्युपघाते
पालेत्यनायति पशूनां दोषो विनष्टः पशूनां मूल्यं स्वामिने द-
द्यादिति । अनायति । अनागच्छति । विनय द्रव्यं प्रमाणमाह
याज्ञवल्क्यः । पालदोष विनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्द्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव चेति ॥

अर्द्धं त्रयोदशपणः अर्द्धरहितत्रयोदशपणः । सार्द्धं द्वा-
दशपण इति यावत् । तासृतीय पूर्वपदाः समानाधिकरणेन
समस्यन्त उत्तरपदलोपश्चेति वार्त्तिकादुत्तरपदलोपी कर्मा-
धारयः । यस्तु केनचिदार्द्धाधिकं त्रयोदशपणोदण्ड इति व्या-
ख्यातं तत्सार्द्धहिमात्रादिषु अर्द्धविमतादि महाभाष्यकार
शब्दप्रयोग दर्शनादुपेक्ष्यम् । पालदोषमाह मनुः ।

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसज्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्लिषन्मवेदिति ॥

अनायति । उपद्रव निवारणाय अनागच्छतीत्यर्थः । यां
अजाविक जातीयाम् । सुगमस्थलस्य विषयमेतत् । दुर्गम-
स्थलस्य विषये त्वाह स एव ।

तासांश्चेद्वरुद्धानां चरन्तीनां मिथोवने ।

यामुत्सृज्य वृको हन्यान् पालस्तत्र किल्लिषीति ॥

अवरुद्धानां पालकेन स्थापितानामित्यर्थः । गवादिप्रधा-
रणार्थं भूमिमाह याज्ञवल्क्यः ।

ग्राम्येष्ववा गोप्रचारो भूमी राजवशेन वा ।

ग्राम्येच्छया ग्रामीण जनवशेन राजेच्छया वा । गो
प्रचारो गवां दण्डादिभक्षणार्थं कियानपि भूभागोऽकृष्टः परि-
कल्पनीय इत्यर्थः । गवां स्थानासनसौकर्याय ग्रामक्षेत्रयो-
रन्तरमाह स एव ।

धनुः शतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरम्भवेत् ।

द्विशते खर्वटस्य स्थान्नगरस्य चतुःशतमिति ॥

परीणाह शब्देनात्र सर्वासु दिक्षु अनुप्रशस्यस्थलं गृह्यते ।
एतादृशधनुःशतम्परिमितं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं कार्यम् । खर्व
टस्य शतद्वय परिमितन्नगरस्य शतचतुष्टयपरिमितमित्यर्थः ।
खर्वटः अनेन कारु कृषीबलयुक्तो ग्राम इति मदनरत्ने । माध-
वाचार्यैस्तु प्रचुरकण्डक सन्तानो ग्राम इति व्याख्यातम् । तत्र
शस्योत्पत्तेः प्रागेवावरणं कार्यमित्याह कात्यायनः ।

अजातेष्वेव शस्त्रेषु कुर्वाद्वरणं महत् ।

दुःखेन विनिवार्यन्ते लब्धस्वादुरसा ष्टगा इति ॥

एवं पशुनिवारणार्थं कृतेऽप्यावरणे तमतिक्रम्य पशुभिः श-
स्यादि विनाशे कृते कर्तव्यमाह मनुः ।

पथिक्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः ।

स पालः शतदण्डार्हो विपालं वारयेत्पशुमिति ॥

पथिक्षेत्रे । मार्ग समीपे क्षेत्रे । ग्रामान्तीये ग्रामसमीप-
वर्त्तिनि । सपालः पशुः पणशतदण्डाहः तत्पशुपालः पणशत-
दण्डनीय इत्यर्थः । अथ च दण्डः पशुपालेन समर्थेन सता पश-
वनिवार्यमाणे वेदितव्यः । अतएव नारदः ।

उक्तस्य तु वृत्तिं यः स्थाप्यघातो गवादिभिः ।

पालः शास्यो भवेत्तत्र न चेच्छक्तो निवारयेदिति ॥

आवरणाभावेनापरिहार्यं शस्योपघातेऽपि न . पालस्य दण्डः । तथा च मनुः ।

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः वधनी यदि ।

न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणामिति ॥

अनेनाहत स्नेहशस्योपघाते पशुरक्षिणां दण्ड इत्यर्थादुक्तमवति । अदीर्घकालप्रचारविषय मेतत् । दीर्घकालप्रचारे तु अपरिवृतेऽपि पशुपालो दण्डार्हो भवति । अतएवाल्पकाल प्रचारे दोषाभावं दर्शयति विष्णुः । पथि ग्रामविवीतान्तेन दोषोऽल्पकालमिति । पशु विशेषे दण्डपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः ।

माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तद्वर्द्धं तु गौरुदर्व्वमजाविकम् ॥

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्दिगुणो दमः ।

सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसममिति ॥

परशस्य घातकारिण्या महिष्याः स्वामी अष्टौ माषान् दण्डः । गोः स्वामी चतुरः । ऋगस्वामी द्वौ द्वौ मेषस्वामी च द्वौ द्वौ । एतेषां पशूनां शस्य भक्षणादारभ्य तत्रैव उपविष्टानां स्वामी यथोक्त दण्डाद्दिगुणं दण्डं ग्राह्यः । विवीतस्य दण्डाद्युपघातेऽपि शस्योपघातवद्दण्डनीयः । खरस्यास्युष्ट्र स्वामी महिषी-स्वामी स्वामिवद्दण्डनीयः । अत्र पशुस्वामिनो दण्ड इत्यभिधातव्ये महिष्यादि गृह्यं प्रतिपशु दण्ड प्रःसार्थम् । भक्षयित्वोपविष्टस्य विषये यथोक्ताश्चतुर्गुणोदण्डः । तथा च स्मृत्यन्तरम् । वसतां द्विगुणः प्रोक्ताः सर्वस्वानां चतुर्गुण इति ॥

अत्रापराधानुसारेण दण्डनार्थं तान्निवामापो ग्राह्यः न

मुनः सौवर्णो रात्रतो वेति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । तान्त्रिकमापञ्च
कर्षपरिभाषितस्य कार्षातु गोडुगो भागो भवति । अयमेव पण-
स्य पञ्च वापि प्रकीर्त्तिता इति याज्ञवल्क्योक्तपञ्च सुवर्णपरिमि-
तत्व पक्षे पण चतुर्थोऽंशस्य विंशतिमापान्त्र कार्षापणस्य “माघो
विंशतिमोभागः पणस्य परिकीर्त्तित” इति नारदोक्तो विंशो-
भागोऽपि भवति । एतेन स्मृतिचन्द्रिकायाम् अपराधानुसा-
रेण दण्डनार्थं माघो “विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्त्तित”
इति नारदोक्तो माघः कैश्चित् स्वीकृत इत्येकीयमतत्वेनोपन्यस्य
“सङ्घारिस्त्रिजोमूला मनुना समुदाहृता” । “कार्षापणान्ना सा
दित्येनियोज्या विनये तथे”ति वृहस्पतिवचनविरोधेन दूषितं
तदुभयथाप्यर्थं भेदाभावेन विरोधाभावाच्चिरस्तं मन्तव्यम् ।
यत्तु, मनुनोक्तं सपादं पणमर्हतीति तत्स्वामिमतिपूर्वं
पशुयतिक्रम विषयम् । याज्ञवल्क्य वचनस्य बुद्धिपूर्वं विषय-
मिति न तयोर्विरोधः । यत्तु,

पणस्य पादौ द्वौ गान्तु द्विगुणं मद्भिषीं तथा ।

तथाजाविकवत्सानां पादोदण्डः प्रकीर्त्तित इति ॥

स्मृत्यन्तरं तद्वृत्त्यित्योपविष्टगवादिविषयम् । यत्पुनर्नार-
देनाभिहितम् ।

मापञ्चं दापयेदण्डं द्वौ मामौ मद्भिषीस्तथा ।

तथा जाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्द्धमाविकं इति ॥

तन्मुद्रुर्त्तमात्रं भक्षणं विषयं अतएवाहृतुः शङ्कल्लिखितौ ।
रात्रौ चरन्ती गौः प्रसमापान्दिवा त्रीन्मुद्रुर्त्तं माघं प्राप्ते
त्वदण्डमिति । प्राप्तेत्वदण्ड इत्यस्यायमर्थः । मद्भिष्यादिभिः
परशस्येषु कथलमात्रभक्षणे कथञ्चित्कृते पालस्वामिनो वा

स्वल्पोऽपि दण्डो नास्तीति । आतुरपशुविषये बहुशस्य-
नाशोऽप्येवमेव दण्डाभाव प्रतिपादनं मुखेनाह नारदः ।

राजं ग्रहमृहीतो वा वज्राशनिहृतोऽपि वा ।

अथ सर्पेण दष्टो वा वृक्षाद्या पतितो भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हृतो वापि व्याधिभिर्वाप्युपद्रुतः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनामिति ॥

गोमिनां गोस्वामिनाम् । आतुराणामनिवार्यत्वादित्य-
भिप्रायः । अनातुराणामपि केषाञ्चित्पशूनां दण्डाभावमाह
स एव । गौः प्रसूता दशहान्तु महीक्षा वाजिं कुञ्जराः ।

निर्धर्याः स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभागिति ॥

दशदिनपर्यन्तमसूताया निरोद्धुमशक्यत्वान्न स्वामी द-
ण्डभाक् । महीक्षस्य सर्वासाङ्गेर्भाधानाथं सर्वदा बन्धनायोगात्
न तत्स्वामी न दण्डभाक् । वाजि कुञ्जराणां स्वामिनोऽदण्ड-
भागित्वे हेतुमाहोचनाः ।

अदण्डा इति नो ह्यस्या प्रजापालादि ते सूता इति ॥

स्वामिं ग्रहणं पालकस्याप्युपलक्षणार्थम् । यदाह मनुः ।

अनिर्देशाद्वा गां सूतां वृषान्देवपशुं क्षया ।

सपालान्वा विपालान्वा अदण्ड्यान्मनुरब्रवीदिति ॥

वृषा महीक्षाः । यद्वा वृषोत्सर्गं विधानेनोत्सृष्टाः । देवप-
शवः देवालयेषु देवीपभीर्गाथं स्थापिताः पशवः ।

याज्ञवल्क्योऽपि । महीक्षोत्सृष्टपशवः स्तुतिकान्तुकादयः ।

पालीयेष्वान्न ते मोष्या देवराजं परिभृताः ॥

अनिर्देशाद्वा आनन्तुकाः स यूष्वात्पिच्छटः सन् देशान्तरात्
समागतः । येषां पाली नास्ति तेऽपि देवराजोपहृताः शस्यादि-

नाशकारिणी न दण्ड्या इत्यर्थः । आदि शब्देन क्षतवत्त्वादीनां
ग्रहणम् । अतएवोशनाः ।

अदण्ड्या क्षतवत्त्वा च संज्ञा रोगवती कथा ।

अदण्ड्याः काण्डूटाश्च वृषाश्च क्षतलक्षणाः ।

अदण्ड्यागस्तु का गौश्च स्तुतिका चाभिसारिणीति ॥

वृट् एकशृङ्गः । क्षतलक्षणाः प्रतप्रायसेन क्षतलाञ्छनः ।
अभिसारिणी स्वयूष्मात्प्रच्युता पुनः स्वयूथगामिनी परशस्य-
विनीशेन केवलं पशुस्वामी दण्डनीयः स दमपि दापनीय
इत्याह वृहस्पतिः ।

शस्यान्निवारयेद्वास्तु चीर्णे दोषो वयोर्भवेत् ।

स्वामी सददमन्दायः पालसाडनमर्हतीति ॥

सदस्य समस्य सददमम् । समूलशस्यनाश विषयमेतत् ।

अतएव नारदः ।

समूलशस्यनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयात् सदम् ।

बधेन गौ र्यो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेदिति ॥

तत् स्वामी शस्यस्वामी सदं प्राप्नुयात् । पशुस्वामिनः
सक्राशादितिशेषः । बधोऽत्र कशादिना ताडनम् । न प्राण-
च्छेदः । पालसाडनमर्हतीति वचनात् । सदस्य सामन्तादिभिः
परिकल्पितो देयः । अतएव स एवाह ।

गोभिस्तु भक्षितं शस्यं यो नरः प्रतिपाचते ।

सामस्तानुमतन्देयं धान्यं यत्तत्र वापि तस्मिन् ॥

यत्तु सदवाचननिषेधकम् ।

गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतिपाचते ।

पितरस्तस्य नान्नस्ति नशपि त्रिदिवौकसः ॥

इत्युशनोवचनन्तदुःशाभादिसमीपस्थानाऽक्षेत्रे विषयमिति
माधवाचार्याः । आहकालादौ गोभक्षित विषयमिति मदनरत्न
कृतः । सर्वासाङ्गवासुत्सवे आहदिवसे चादण्डात्त्वमाह स एव ।

अदण्डाच्चोत्सवे गावः आहकाले तथैववेति ।

गोभिः आहकालादौ भुक्तमतिश्रेयस्कर मित्याशयेनाह ।

व्यासः । आकृत्य च द्विजैर्भुक्तं परिक्षीणाश्च बान्धवैः ।

गोभिश्च नरशार्दूल ! वाजपेयाद्विशिष्यत इति ॥

एतत्पदमुपसंहरति मनुः ।

एतद्विधान मातिष्ठेद्द्वार्मिकः पृथिवीपतिः ।

स्वामिनाश्च पशूनाश्च पालानाश्च व्यतिक्रम इति ॥

इति स्वामिपालविवादाख्य व्यवहारपदम् ।

अथ सीमा विवादाख्य व्यवहारपदम् । तत् स्वरूपमाह
नारदः । सेतुकेदारमर्यादाविक्रष्टाकृष्टनिश्चयः ।

क्षेत्राधिकारो यत्र स्याद्विवादः क्षेत्रजस्तु सः ।

तस्यार्थः सेतुर्जल प्रवाहबन्धः । केदारः क्षेत्रम् । मर्या-
दा सीमा । विक्रष्टो साङ्गलप्रकृतो देशः अकृष्टस्तद्रहितः ए-
तेषां निश्चयो यत्र विवादे स्यात् स क्षेत्राधिकारः क्षेत्रविषयको
विवादः क्षेत्रज उच्यत इति । अयं विवादः षड्विधः तथा च ।

कात्यायनः । आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च ।

अभोगभुक्तिः सीमा च षड्भूवादस्य हेतवः ।

ममैषाधिका भूरसीत्युक्तेनेति विवाद आधिक्यविवादः एता-
वती भूस्तव नेत्युक्ते ममैतावतीति यो विवादः स न्यूनताविवादः
अत्र ममांशोऽसीत्युक्ते सति योविवादः सोऽस्तित्वविवादः अत्र
तवांशो नासीत्युक्ते विद्यत इत्येवविधो विवादो नास्तित्वविवा-

दः । सीमाविवाद इति षड्विधो विवाद इत्यर्थः । तत्र सीमा
चतुर्विधा । देशसीमा प्रा. सीमा क्षेत्र सीमा गृहसीमाचेति ।
तस्याश्चतुर्विधाया अपि यथासम्भवं षड्विधत्वमाह ।

नारदः । ध्वजिनी मत्सिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा षड्विधा स्मृता ॥

ध्वजिनी वृक्षादिचिह्निता वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः । तदाह ।

मनुः । सीमावृक्षास्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्चत्यकिंशुकान् ।

शास्त्रज्ञान् सालतालाञ्च क्षीरिणश्चैव पादपानिति ॥

मत्सिनी जलचिह्निता । नैधानी निष्पाततुषाङ्गारादिल-
क्षिता । भयवर्जिता । अर्थिप्रत्यर्थि परस्पर सम्प्रतिपत्तिनिर्मि-
ता । राजशासननीता आह्वयचिह्नाद्यभावे राजेच्छया निर्मिता ।

तथा च व्यासः । ग्रामयोः भयोः सीम्नि वृक्षा यत्र समुद्धताः ।

समुद्धिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता ॥

स्वच्छन्दगा वज्रजला कपकूर्मसमन्विता ।

नित्यप्रवाहिणीयत्र सीमा सा मत्सिनी मता ॥

तुषाङ्गारकपलैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा ।

सीमा प्रचिह्निता कार्या नैधानी सा निगद्यते इति ।

नित्यप्रवाहिणीत्यनेन कूपवाद्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपल-
क्ष्यन्ते । तानि च वृहस्पतिना दर्शितानि ।

वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः ।

स्वच्छन्निष्क नदी स्रोतः शरगुह्यनगादयः ॥

प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा ।

निहितानि तथाव्यानि यानि भूमिर्न भक्षयेत् ॥

पशुमनोऽस्थीनि गोवासांशुषान् भक्षकपालिकाः ।

करीषमिटकाङ्गारशर्करा बालकांस्तथा ॥

तानि सन्निधु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत् ।

चैत्थं दृष्टकादिभिः रचितञ्च त्वरादिकम् ॥ स्थलं उच्यते
भूप्रदेशः । निम्नं परिखा । नगा अश्वत्थादयो वृक्षाः । आ-
दिशब्देन मार्गादीनां कार्पासबीजानाञ्च ग्रहणम् । अस्थीनि
पशुमनुष्याद्यस्थीनि । तुषाङ्गारकपालैरिति करीषादीनाम-
न्येषां लिङ्गानामप्युपलक्षणम् तानि निधापयेत् ।

तत्प्रयोगन्तु बालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ।

वार्षिकेच शिशूनान्ते दर्शयेयुस्तथैव च ॥

एवं परम्पराज्ञाने सीमाभ्रान्तिर्न जायत इति ।

प्रदर्शयेदिदन्तु पञ्चान्दसम्बद्धत्वावकवचनम् । एतेषां लि-
ङ्गानां कथञ्चिदभावे निश्चयोपायमाह नारदः ।

निम्नगापङ्क्तोत्सृष्ट नष्ट चिह्नानु भूमिषु ।

तत् प्रदेशानुमानैश्च प्रमाणैर्भोगदर्शनैः ॥

निम्नगाया नद्या अपङ्क्तेन अपहरणेन उत्सृष्टानि स्त-
स्यानान्नष्टानि चिह्नानि यासान्तास्तथोक्ताः । प्रमाणैः साक्षिसा-
मन्तादिभिः एवं निरूपितैर्लिङ्गैर्निर्णयं कुर्यादित्याह ननुः ।

एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।

यदि संशय एव स्यात्सिङ्गानामपि दर्शने ॥

साक्षिप्रत्यय एवस्यात्सीमावाद विनिर्णयः ।

साक्षिप्रत्ययः साक्षिचेतुकः । लिङ्गाभावपक्ष परिग्रहार्थः-
पिशब्दः ते च साक्षिणः सीमाविषयाः सीमालिङ्गविषया वा ।
साक्षिषु विशेषसाह वृहत्सतिः ।

भागमस्य प्रमाणं च भोगकालश्च नाम च ।

भूभागकक्षणाद्यैव ये विदुस्तैस्तु साक्षिणः ॥

प्रमाणमियन्त उभयेषामपि साक्षिणामभावे सामन्तवशा-
न्निर्णयं कुर्यादित्याह मनुः ।

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः ।

सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयत्ना राजसन्निधौ ॥

यदा पुनर्लिङ्गानि न सन्ति वर्तमानानि वा सन्दिग्धानि
तदा निश्चयोपायमाह याज्ञवल्क्यः ।

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।

रक्तखग्वसनाः सीमान्मयेयुः क्षितिधारिणः ॥

सामन्ताः सन्निहितग्रामेष्वेवाद्युपभोक्तारः । समग्रामाश्च-
त्वारोऽष्टौ इत्यादि प्रकारेण समसङ्ख्याकाः । तथा च
कात्यायनः । ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् ।

गृहं गृहस्य निर्दिष्टं सामन्तात्परिरभ्य हि ।

ग्रामस्य सामन्ताश्चतसृषु दिक्षु परिरभ्य सम्बध्य स्थितौ ग्रामः
सामन्तः क्षेत्रादप्येवंज्ञेयम् । सामन्तानां यदा रागद्वेषादिना
प्रकटदोष सङ्गावस्तदा सामन्त वशान्निर्णयः कार्यः तदाह ।
कात्यायनः । स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।

तत् संसक्तैस्तु कर्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥

तत् संसक्तैः सामन्तसंसक्तैः । सीमाया उद्धारः सीमाया-
न्निर्णय इत्यर्थः । तथा चैतदुक्तमवति । चतसृषु दिक्षु स्थित-
सामन्त ग्रामादिभ्योऽन्तरत्वेन तद्दिशि स्थितग्रामादि भोक्ता-
रसङ्गसक्तास्तत्प्रदर्शित सीमाविज्ञेयान्मादेः सीमान्निर्ण-
येदिति । यदा तु सामन्त सामन्तानामपि प्रकट दोषस्तदा
तत् सामन्तेर्निर्णयस्तदाह कात्यायनः ।

संसक्त सक्तदोषे तु तत् संसक्ताः प्रकीर्णिता इति ।

तत् संसक्ताः संसक्तसंसक्तसक्ता इत्यर्थः । एवं चैतदुक्तं भवति
चतसृषु दिक्षु स्थित संसक्त ग्रामादिभ्योऽन्तरत्वेन तद्विशि-
स्थितग्रामादि भोक्तारः संसक्तास्तैः प्रदर्शित सीमालिङ्गैर्या-
मादेः सीमानिर्णयेदिति । यदा पुनरेतेषामपि प्रकटदोषत्व-
नदा मौलादि वशान्निर्णयः कार्य इत्यप्याह स एव ।

कर्त्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ।

त्यक्त्वा दुष्टास्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिः सह ॥

सन्निध्य कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः ।

अन्यान् सामन्तव्यतिरिक्तान् सीमालिङ्गाभिन्नान् नगरादी-
नित्यर्थः । नगरायश्च दर्शिता नारदेन । नगरग्रामगणितोये
च वृद्धतमा नराः । सीमालिङ्ग ज्ञातार इति शेषः । मौला-
दिभिः मौलवृद्धोद्धृतैः । सन्निध्य मेलयित्वा । मौलादीनाश्च
लक्षणं दर्शितं कात्यायनेन ।

ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरङ्गताः ।

तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्णिताः ॥

निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं तत्काष्ठं वृणुणान्वितैः ।

वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्तौ च वृद्धाः प्रकीर्णिताः ॥

वृणुणान्वितैः पुरुषगुणान्वितैः । वाकारोऽनास्थायां
वयोवृद्धत्वस्याप्रयोजकत्वात् । ये परम्परया कार्यज्ञातारस्तौ उ-
द्धर्तार इत्याशयः । तथा च संसक्तसंसक्तेषु स्फुटदोष-
दुष्टेषु पूर्वसामन्ताद्युपेतनागरिकग्रास्यजनश्रेणि वयोवृद्ध द-
र्शितैः सम्यक् लिङ्गैः सीमानिर्णयः कार्यः । यदा तु प्रति-
वादिना सामन्तेषु कश्चिद्दोष उद्भावितः ते च न प्रकटदोष-

युक्तासदोक्तौ विशेषो मनुजः ।

सामन्ता साधनं पूर्वमनिष्टोक्तौ गुणान्विताः ।

द्विगुणास्तूत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः ॥

अनिष्टोक्तौ प्रतिवादिना गुह्यदोषाभिधाने तत्सामन्ता-
स्ततो द्विगुणा ग्राह्यास्तोष्वपि दोषाभिधाने तत्सामन्तास्ततो
द्विगुणग्राह्याः । तथापि तथात्वे मौल्यद्वयादयः सामन्त-
त्रिगुणा ग्राह्या इत्यर्थः । साक्षाद्दीनामेतेषां यदा अभावस्तदा
त्याज्यमनुः । सामन्तानामभावे तु मौलानां सीन्नि साक्षिणाम् ।

इमान्यस्युच्छीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥

व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान् ।

व्याप्तग्राह्यानुष्णवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान् ॥

वनगोचराणां गुह्यं सीमासन्निहित देशकर्षकाणामसत्वे
विज्ञेयम् । अतएवोक्तं नारदेन ।

सीमासु च बहिर्ग्ये स्थिर्येऽपि तत्कृत्रिणीविनः ।

गोपाः शाकुनिका व्याघ्रा ये चान्ये वनगोचरा इति ॥

अथ च सर्वत्र स्थावरविवादे सेत्वादि विवादे च सामन्ता-
दयो निर्णायकाः तथा च कात्यायनः ।

तेषामभावे सामन्ता मौल्यद्वयोद्वयादयः ।

स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा ॥

क्षेत्रवासु तडागेषु चारामवन-सेतुषु ।

समेतभावात् सामन्तैः कुर्यादथ निर्णयम् ।

ग्रामसीमासु च तथा तद्वनवरदेशयोः ॥

तेषां साक्षिणाम् । वाच्यवत्प्रोऽपि ।

चारामायतन ग्रामनिपानोद्यानवेषमसु ।

एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षास्यप्रवहादिव ॥

आयतननिवेशननिपानं पानीयस्थानं वर्षास्यप्रवहो वृक्ष-
डूत जलप्रवाहः पुनः कात्यायनोऽपि ।

क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि ।

गृह प्रसदावसथगृपदेव गृहेषु च ।

केदारः क्षुद्रसेतुयुक्तः क्षेत्रविशेषः । गोवलीवर्दन्यायेन भि-
न्नोक्तिः प्रसदः प्रसादः । वृहस्पतिपि ।

सर्वत्र स्यावरे वादे विधिरेष प्रकीर्तितः ।

राज्ञा ग्रामीणानां वादिप्रतिवादिनोश्च समक्षं साम-
न्दादयः प्रष्टव्याः तैर्यदुक्तं तत्प्रत्ये लेखनीयमित्याह मनुः ।

ग्रामीयक कुलानान्तु समक्षं सीम्नि साक्षिणः ।

प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥

ते दृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निर्णयम् ।

निबन्नीयान्तथा सीमां सर्वास्तांश्चैव नामतः ।

सीमलिङ्गं साक्ष्यभिप्रायेण सीमलिङ्गानीत्युक्तम् । सीमा-
साक्षिणस्तु सीमां ब्रूयुः । तथा च वृहस्पतिः ।

शपथैः शापिताः स्वैः स्वैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्णयम् ।

दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥

स्वैः स्वैः । सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैरित्यादि-
नोक्तव्यवस्थानतिक्रमेणेत्यर्थः । यदा तु ये सीमालिङ्ग साक्षिणः
सीमाचिह्नानि दर्शयितुम् शक्नुवन्ति केवलं सीमामात्रं जान-
न्ति तदा ते कथं ब्रूयुरित्याकाङ्क्षायामाह मनुः ।

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं क्षुण्विनो रक्त वाससः ।

सुलतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समक्षसमिति ॥

सर्वोन्मृदम् । सीमाक्रममाणा इति शेषः । नयेयुरिदं
द्वयोर्निरासार्थं बह्वचनत्वेनस्य । नारदेन ।

एकचेदुन्मयेत्सीमां सोपवासः समुन्मयेत् ।

रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्ध्नीति ॥

एकस्याभ्यनुज्ञानात् । वृहत्स्यतिरपि ।

ज्ञातचिह्नैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसम्मतः ॥

रक्तमाल्याम्बरधरो ऋदमादाय मूर्ध्नीति ॥

सत्यव्रतः सोपवासः सीमां तां दर्शयेन्नरः ।

ज्ञातचिह्नैर्विना सीमायाः ज्ञातृणां लिङ्गानाञ्चा सत्वे ।
ननु कथमेकस्य सीमानिर्णायकत्वं नैकः समुन्मयेत्सीमान्तरः
प्रत्ययवानपि ।

गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बह्वु स्थिता ।

इत्येकस्य नारदेन निषेधादिति चेन्नैवम् । स उभयानुमत-
धर्मविद्यतिरिक्त विषय इति न काप्यनुपपत्तिः । अयञ्च
निर्णयः सीमाक्रमणदिनादारभ्य पञ्चत्रय पर्यन्तं साक्षिसा-
मन्तादीनान्दैविकराजिकोपद्रवाभावे अवसेयः न तु सीमा-
क्रमणाव्यवहितोत्तरमेव । तथा च कात्यायनः ।

सीमा चक्रमणे कीशे पादस्पर्शे तथैव च ।

त्रिपक्षपक्ष सप्ताङ्गं दैवराजिकं मिथ्यते ॥

यथासङ्ख्यामिति शेषः । यदा तु साध्यादीनां पञ्चत्रयाभ्य-
न्तरे दैविकराजिकोपद्रवः अन्यथा वा मिथ्यावादित्वं निश्चय-
स्तदा ते पण्यशतद्वयं दण्डं प्रत्येकं दाप्याः । तथा च मनुः ।

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसन्निधेः ।

विपरीतन्त्रयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतान्दमम् ॥

यथोक्तेन शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वामित्यादिनोक्त प्रकारेण
नयन्तो निर्णयं कुर्वन्तः यथाभूतेनार्थेनेतिशेषः । द्विशतं
पणशतद्वयम् । पणशतद्वयं दण्डं प्रत्येकम् । यथोक्तेन शिरो-
भिस्ते गृहीत्वा दाया इत्यर्थः । सामन्तानां मित्यावादित्वे राज्ञा
मध्यम साहसिकाख्येन दण्डेन दण्डनीयाः । तथा चाह याज्ञ
वल्क्यः । अदृते तु पृथक् दण्डग्राज्ञा मध्यम साहसम् ।
सामन्ता यद्यदृतं मिथ्याभूतं सीमानिर्णयं कुर्युः तदा मध्यम-
साहसं कार्षापणानां चत्वारिंशत् अधिकानि पञ्चाशदानि
दण्डनीयाः । नारदोऽपि ।

अथचेददृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीम्नि निर्णये ।

सर्वे पृथक् पृथक् दण्डा राज्ञा मध्यम साहसम् ।

सामन्त व्यतिरिक्तानां तत्संसक्तादीनां मिथ्यावादित्वे पूर्व सा-
हसाख्येन दण्डेन प्रत्येकं ते दण्डनीयाः । तथा च नारदः ।

शेषाचेददृतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि ।

प्रत्येकन्तु जवन्यास्ते विनेयाः पूर्व साहसमिति ॥

मौलादीनामदृतवादित्वे त मेव दण्डं स एवाह ।

मौल वृद्धादयश्चान्ये दण्डनीयाः पृथक् पृथक् ।

विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनादृते स्थिता इति ॥

आदि ग्रहणेन गोपशाकुनिकादि वन गोचराणां ग्रह-
णम् । दण्डनीयाः मिथ्यावादित्वेन दण्डयितु मर्हाः मौल
वृद्धादयः पृथक् पृथक् प्रथमेन साहसेन विनेया दण्डा इ-
त्यर्थः । यद्यपि सामन्तादीनां साहसपेक्षया दण्डाल्पत्व मुक्तं
तथापि तेषां वाचनिकं दण्डाधिक्यमिति न कोऽपि दोषः । य-
द्यपि शाकुनिकादयो बद्धधा पापरतत्वाङ्गिण प्रदर्शनोपयोगे-

नान्यथा सिद्धा न साक्षात् सीमानिर्णये उपयुज्यन्ते तथापि
वृक्षादिलिङ्ग प्रदर्शन एव भिन्नाभावितत्वे सम्भवात्तदभिप्राये-
णैव दण्डविधानम् । लोभादिना भेदेनोक्तौ अनुक्तौ च साक्षा-
दीनां दण्डमात्रं कात्यायनः ।

बह्वनास्तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि ।

कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमं साहसम् ॥

एवमज्ञानादिना अगृह्यत वचने साक्षादीन् दण्डयित्वा पुनः
सीमाविचारः प्रवर्त्तयितव्यः । तथा च स एवाह ।

अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ।

कीर्त्तिते यदिभेदः स्यादण्डास्तूत्तमं साहसम् ॥

साक्षादीनां सर्वेषां अज्ञानोक्तौ भेदेनोक्तौ च पुनर्विचारणं
लेख्यं प्रमाणेन कर्त्तव्यम् । अतएव शङ्कललिखितावपि । सा-
मन्तं विरोधे लेख्यं प्रत्यय इति । यदा पुनः सामन्तं प्रथ-
मतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति तदा राजा स्वेच्छया निर्णयं
कुर्यात् । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीमाः प्रवर्त्तिता ॥

ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनाञ्च वृक्षादीनामभावे
राजैव स्वातन्त्र्येण सीमानं प्रवर्त्तयेत् । नारदोऽपि ।

यदा च न स्युर्ज्ञातारः सीमाया न च लक्षणम् ।

तदा राजा हयोः सीमासुम्नयेदिष्टतः स्वयम् ॥

इष्टतः इच्छया सार्वविभक्तिकस्तसिः । साक्षद्वयं मध्यव-
र्त्तिनीं विवादास्तदीभूतान्मुषं समं प्रविभज्यास्वेवभूरित्युभयोः
समर्थं तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कुर्यात् । यदा तस्यां भूमावुप-
कारातिशयो दृश्यते तदा तत्रैव सा सकला भूर्योजनीया न

द्वभयत् । तथा च मनुः ।

सीमायामविषद्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिरिति ।

अविषद्यायां आढ्यचिह्नं रक्षितायाम् । प्रदिशेत् प्रवेशये-
दित्यर्थः । अयञ्च निर्णयो राज्ञा निर्णयान्तरवदव्यवहितोत्त-
रमेव न कर्तव्यः किन्तु सीमालिङ्गानि यदा आवाकायभा-
वात् स्फुटं दृश्यन्ते तदा कर्तव्यः तथा च मनुः ।

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्यैष्ठे मासि नयेत् सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥

द्वयोर्ग्रामाभिरपयोर्विवादे सीमां प्रति समुत्पन्ने ज्यैष्ठे मा-
सीत्युपलक्षणं मासान्तरेऽपि सेतु वृत्तिषु सीमालिङ्गेषु व्यक्तेषु
विवादाध्यासितां सीमान्निर्णयेदित्यर्थः । ग्रामग्रहणं नगरा-
देरुपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः ।

सामन्ताच्चेत्तु सामन्तैः कुर्यात् देवादि निर्णयम् ।

ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोरिति ॥

यदा पुनः ग्रामादीनां सीमात्वेन परिकल्पिता नदी कदा-
चित् ग्रामान्तरं भित्वा प्रवहन्ती दक्षिणभागे स्थितां पूर्वं का-
श्चिद् भूमिं वामभागनिदिष्टां करोति तथा यत्रैकग्रामसम्ब-
न्धिनी भूरन्यत्र राज्ञा योज्यते तत्र निर्णयोपायमाह दृक्स्थितिः ।

अन्य ग्रामात् समाहृत्य दत्ताऽन्यस्य यदा मही ।

महानद्यथ राज्ञा च कथन्तश्च विचारणा ॥

नद्योत्पत्त्या राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।

अन्यथा न भवेत्क्षेत्राभो नराणां राजदैविकः ॥

अयोदयौ जीवन्तश्च देवराजवशान्मृणाम् ।

तस्मात् सर्वेषु कार्येषु तत्कृतम् विचालयेत् ॥

न च नदीकृतस्य दैवकाराद्भावाः शङ्कनीयः । दैवशब्दस्य
भाग्यवाचित्वान्नदीकृतमपि दैवकृतम् अत्रैव । तथा चाह स
एव ।

ग्रामयो रभयोर्द्यत् मर्यादा कल्पिता नदी ।

कुरुते दानहरणं भाग्या भाग्यवशान्मृशाम् ॥

एकत्र कूलपातन्तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम् ।

नदीतीरे प्रकुरुते तस्य तान् विचालयेत् ॥

तस्य नदीवशात्प्राप्तभूमिकस्य तां प्राप्तान्भूमिन् विचाल-
येत् नान्यथा कुर्यात्पूर्व स्वामी नापच्छिन्द्यादित्यर्थः । एत-
दनुग्रहस्यतीर विषयम् । उप्तशस्यविषये पुनः स एवाह ।

क्षेत्रं सशस्यमुल्लङ्घ्य भूमिं जिह्ना यदा भवेत् ।

नदीच्छोऽऽवगाहेण पूर्वस्वामी लभेत ताम् ॥

तां सशस्यः भूमिं पूर्वस्वामी यावदुत्पन्नस्य शस्यफल प्राप्ति-
स्तावन्नभेतेत्यर्थः । फलप्राप्ते कूर्ध्वं पुनः पूर्ववचन विषय समा-
नता । राजदत्त विषये क्वचित् प्रतिप्रसवमाह स एव ।

या राज्ञा क्रोधलोभेन क्लृप्त्यायेन वा हृता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य दुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

स्वत्व हेतु प्रतिग्रहादि लब्धक्षेत्र विषयमेतत् । स्वत्व हेतु
प्रतिग्रहादि प्रमाणाभावे पुनः स एवाह ।

प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जानो यस्य वा हृता ।

गुणाधिकाय वै दत्ता तस्य तान् विचालयेत् ॥

प्रमाण रहितां स्वत्वहेतु प्रतिग्रहादि प्रमाण रहिताम् ।
गृहादि विषयकं निरूपयमाह स एव ।

निवेश कालादारभ्य गृहचर्यापणादिकम् ।

येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् ॥

येन स्वामिना यावत् प्रचारभूष्यादियुक्तं यथा येन पूर्वादि-
दिग्भिमुखद्वारादि युक्तत्वादि रूपेणोपभुक्तं तत्तस्य स्वामिनः
सकाशान्न विचालयेत् नान्यथा कुर्यादित्यर्थः । अत्र निवेश-
कालादारभ्येत्यभिधानान्मध्ये कृताया व्यवस्थाया निर्वर्त्यत्वं
दर्शितम् । निवेशकालादारभ्य स्थितानि गवाक्षादिकानि प्राति
वेशिकाद्यनिष्टकारिण्यपि न निवर्त्यन्ते इत्युक्तं तेनैव ।

वातायनं प्रणाली च तथा निर्व्यूहवेदिका ।

चतुःशालस्यन्दनिकां प्राङ्निविष्टां न चालयेत् ॥

वातायनं गवाक्षः । प्रणाली पाषाणादि निर्मित जलनि-
र्गमोपायः । निर्व्यूही द्वारनिर्गतकाष्ठ विशेष इति छत्यक-
ल्पतरौ । निर्व्यूहीगृहकोण इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । वेदि-
कारण्यादि प्रदेश संस्कृतोत्तरा भूमिः । चतस्रणां शालानां समा-
हारः चतुःशालम् । तस्मात् स्यन्दनिका वृष्टिजलनिपातः ।
कात्यायनोऽपि । मेखलाभ्रमनिष्काशगवाक्षान्नोपरोधयेत् ।

प्रणालीं गृहवास्तुस्य पीडय न्दण्डभाग्भवेत् ॥

मेखला कुडव मूलबन्धः । भ्रमञ्जलनिर्गमः । निष्काशः
चर्यादिभिस्त्रिषु निर्गतं काष्ठादिनिर्मितमसृष्ट भूमिकसुप-
वेशनस्थानम् । नोपरोधयेत् न निवर्त्ययात् । गृहवास्तुः वास
भूमिः पूर्वमविद्यमानाः परानिष्टकारिण एतेन कर्त्तव्या
इत्यप्याह स एव ।

निवेशन भयादूर्ध्वं ज्ञेते वीज्याः कदाचन ।

वृष्टिपातं प्रणालीञ्च न कुर्व्यात्परवेशसु ॥

दृष्टिपातो गवाक्षः । परवेशसु परवेशाभिसुख्येन । परकुड-
निकटे पुरीषोत्सर्गादिकमपि न कर्त्तव्यम् । तथा च दृष्ट-
स्यतिः । •

वर्चःस्थानं वङ्गिचयङ्कर्त्तुं च्छेष्टाञ्चु सेचनम् ।

अत्यारात्परकुडास्य न कर्त्तव्यं कथञ्चन ॥

वर्चः स्थानम् । पुरीषोत्सर्गस्थानम् । अत्यारादति-
समीपे । अरत्तिद्वयसन्निहित प्रदेश इत्यर्थः । तथा च कात्यायनः ।

विषमूत्रोदकमेकञ्च वङ्गिश्चभ्रनिवेशनम् ।

अरत्तिद्वयमुत् सृज्य परकुड्यान्निवेशयेत् ॥

संसरणशब्दार्थनिर्वचनपुरःसरन्तस्यानिरोद्धव्यत्वमाह ।
दृष्टस्यतिः । यात्यायाति जना येन पश्यन्निवारिताः ।

तदुच्यते संसरणञ्च रोद्धव्यत्वं केनचित् ॥

तथा च सस्यगनिवारितं सरन्त्यस्मिन्निति संसरणनिर्वच-
नमित्यर्थः । चतुष्पथादयोऽपि न निरोद्धव्याः । तथा च नारदः ।

अवस्कारस्य तश्चभ्रभ्रमस्यन्दनिकादिभिः ।

चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गान् रोधयेत् ॥

अवस्कारः पुरीषम् । गृहादिशोधनार्थं पांशुसमूह इति
हरिहरादयः । स्थूलं वेदिकाश्चभ्रङ्कर्त्तुः । भ्रमो जलनिर्गम-
मार्गः । स्यन्दनिका पटलप्रान्तः । अन्यदपि आदिशब्देन
तादृशं ग्राह्यम् । रथ्यामार्गो राजमार्गः न तु चतुष्पथ इति
कल्पतवः । न चतुष्पथराजमार्गयोर्भेद इति शङ्कनीयं
तयोर्भेदात् । तथा च कात्यायनः ।

सर्वे जनाः सदा येन प्रयान्ति स चतुष्पथः ।

अनिपिडा यथाकालं राजमार्गः स उच्यते ॥

अनिषिद्धा इत्यस्य पूर्वोक्तान्वयः । यत्र राजकीयैरकाले
गमनं प्रतिषिध्यते स राजमार्ग इत्यर्थः । चेत्तस्य समीपे मध्ये
वा यस्य सर्वदा मार्गोऽस्ति तत्र निरोधो न कर्त्तव्यः । तथा च
शङ्कलिखितौ । मार्गं चेत्ते पथिविसर्गो राजमार्गं रथस्य
परिवर्त्तनमिति । पथिविसर्गः पथोविसर्गः । राजमार्गं यावता
प्रदेशेन रथैः परिवर्त्तते तावान् प्रदेशस्य क्रय इत्यर्थः । संसर-
णानामवरोधकारिणान्तु दण्डो मापैको दायः । तथाह वृह-
स्पतिः । यस्तत्र सङ्करं श्वभ्रं वृक्षारोपणं मेव च ।

कामात्पूरीषं कुर्याच्च तस्य दण्डस्तु मापकः ॥

सङ्करोऽत्र शकटादि सङ्कीर्णता । वृक्षोपादानं लतादीनां
मध्युप लक्षकम् । मापोऽत्र ताम्रिकः दण्डस्य अपराधानुसारेण
कल्पयितुं सुवितत्वात् । येतु राजमार्गे पुरीषोत्सर्गादिकं
कुर्वते तेषामधिकोदण्डः । तथा च मनुः ।

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।

स ह्यौ कार्षापणी दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥

आपङ्गनादिषु तु दण्डस्तेनैवोक्तः ।

आपङ्गतस्तथा वृद्धा गर्भिणी बाल एव च ।

परिभाषणं मर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥

परिभाषणं क्रूरभाषणम् । तडागादौ ततोऽप्यधिको-
दण्डः । तथा च कात्यायनः ।

तडागोद्यानतीर्थानि यो मेध्येन विनाशयेत् ।

अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम् ॥

ये पुनर्मलिनवस्त्रं प्रक्षालनादिना तीर्थानि दूषयन्ति तस्या-
प्ययमेव दण्ड इत्याह । स एव ।

दूषयेत्सिद्धतीर्थानि स्थापितानि मन्त्राभिः ।

पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

मर्यादा प्रभेदनादौ दण्डमाह । याज्ञवल्काः ।

मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।

चेतस्य हरणे दण्डाः अधमोत्तममध्यमाः ॥

अनेकश्लेष व्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा सीमा-
तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमातिक्रमणे सीमामतिलङ्घ्य-
कर्षणे चेतस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमो-
त्तममध्यमसाहसदण्डा वेदितव्याः । यत्तु विष्णु वचनम् ।
सीमाभेत्तार मुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः सीमां कारयेदिति ।
तत्र हि सीमामतिलङ्घ्य कर्षकः पुनः सीमाकरणम्युनस्तत्र
कर्षकस्याकरणमित्येवं व्याख्येयम् । तेन न पूर्ववचनविरोधः
चेतग्रहणं गृहाद्युपलक्षणार्थम् । अज्ञानात् चेत्यादिहरणे
धर्मैव । यथाह मनुः ।

गृहसडागमारामं चेतं वा भीषया हरन् ।

शतानि पञ्च दण्डाः स्यादज्ञानाद्विशती दमः ॥

वृद्ध मनुः । स्थापितां चैव मर्यादामुभयोर्ग्रामयोस्तथा ।

अतिक्रामन्ति येपापास्ते दण्डा द्विशतं दमम् ॥

अपह्नियमाणचेतादि भूयस्त्वे उत्तमोऽपि दण्ड्य प्रयो-
क्तव्यः । बधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तौ दण्डउत्तमसाहसमिति ॥

स्मरणात् । यत्तु, शङ्कलिखिताभ्यां सीमातिक्रमणे दण्डा-
धिक्यमुक्तम् । सीमाव्यतिक्रमेत्यट सहस्रमिति तत् सम्पूर्णं
सीमातिक्रम विषयम् । सीमासन्धिपूत्पन्न वृक्षादिफलं नैव

ग्राह्यं यथाह कात्यायनः ।

सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः ।

फलं पुष्पञ्च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ॥

सामान्यं साधारण क्षेत्रयोः स्वामिषु क्षेत्रस्वामिषु । तथा चान्यतरेणैव तद्वृक्षीयफलादि ग्रहणे तदनुकूपेण दण्ड इति ध्वनितम् । यदा पुनरन्य क्षेत्रे वृक्षादिकल्पन्त्रोऽन्य क्षेत्रे शाखार्द्धं प्रकृताः तत्र कः स्वामीत्याकाङ्क्षायां स एवाह ।

अन्य क्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्नान्य संस्थिताः ।

स्वामिनं तं विजानीयाद् यस्य क्षेत्रस्य संस्थिताः ॥

संस्थिताः प्रकृताः । परक्षेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणं सेतु कूपादिकं क्षेत्र स्वामिना निषेधव्यं तथाह याज्ञवल्क्यः ।

न निषेधोऽल्प बाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमिं हरनृकूपः स्वल्पक्षेत्रो बह्वदकः ॥

अल्पबाधः अल्पपीडाकारः कल्याणकारको बह्वपकारकः । स्वल्पक्षेत्रः स्वल्पक्षेत्रवर्त्ती आभ्यां विशेषणाभ्यां यः सेतुक्षेत्र-मध्यवर्त्ति तथा बह्वपीडाकर सदा दितु सन्निहित क्षेत्रवर्त्ति-तथा अल्पोपकारको वा तदा निषेधव्य इति दर्शितम् । तत्र नारदोऽपि । परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।

महागुणोऽल्पदोषश्चेद्दृष्टिरिष्टा क्षये सति ॥

क्षये अल्पक्षेत्रक्षये सत्यपि वृद्धिर्यत इष्टा अतो महागुणः स्वक्षेत्रेऽपि उपकारकरोऽल्पदोषश्चेत्तदा न प्रतिषेधव्य इत्यर्थः । अन्यक्षेत्रे सेतुकूपादिवर्त्तनं तत्स्वाभ्याद्याज्ञालाभपूर्वकं कर्त्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः ।

स्वामिने योऽनिषेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनी भोगस्तदभावे महीपतेः ॥

यस्तु चेन्नस्वामिनं तरंभ्यं तदभावे राजानं वा प्रार्थ्य च-
र्यादानेन वा तत्क्षेत्रे सेत्वादिकं करोति स सेत्वाद्युत्पन्ने
फलोपभोगं दृष्टमदृष्टं वा न लभते किन्तु तत्साम्येव तल्लभते तद-
भावे राजा । अतस्तदाज्ञां गृहीत्वा सेत्वादिकं कर्त्तव्यमि-
त्यर्थः । जीर्णानां अन्यदीय सेत्वादीनां चक्षुरोऽपि तत् स्वा-
म्याद्यनुज्ञां गृहीत्वा कार्यं इत्याह नारदः ।

पूर्वं प्रष्टुं तत्तुत्पन्नमष्टङ्का स्वामिनन्तु यः ।

सेतुं प्रवर्त्तयेद्यस्तु न स तत्फलभाग्भवेत् ॥

कृते तु स्वामिनि पुन स्तदंश्ये वापि मानवे ।

राजान सामन्त्य ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् ॥

अतोऽन्यथा क्लेशमायान् ऋगव्याध निदर्शनात् ।

ऋगव्याध दृष्टान्तः स्फुटीकृतस्तैवैव,

द्रवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्ध मनुविद्वाति ।

तस्य ऋगव्याधस्तैव । कात्यायनोऽपि ॥

अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः ।

गृहीत्यान तडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु ॥

देयं स्वामिनि चायाते तन्निवेद्य वृषे यदि ।

अथावेद्य प्रयुक्तस्तु तल्लभं लभते व्ययम् ॥

वृषे अनावेद्य कृतं यत्तडागादि संस्कारार्थं व्ययन्तु स्वा-
मिनि ग्रामात्तरादागते तेन देयमपि न प्राप्नोति । वृषे निवेद्य
संस्करणे तदर्थं व्ययं प्राप्नोति । फलन्तु स्वाम्यनु मत्युत्पन्नेन
प्राप्नोतीत्यर्थः । यः परक्षेत्रं महीमिदं क्षणामीत्युरीकृत्य प-
द्याद्यो न कषति नाध्यन्तेन कर्षयति तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः ।

फालाहतमपि चेतं यो न कुर्वन्निर्कारयेत् ।

स प्रदाप्यः कष्टफलं चेतमन्येन कारयेत् ॥

यद्यपि फालाहतं किञ्चिद्वलेन विदारितं सम्यग्बीजावा-
पयोग्यं न भवति तथाप्यकष्टचेतस्य फलं यावत्ततोत्पत्ति
योग्यं सामन्तादि कल्पितं तावदसौ स्वामिने दापनीयः ।

तच्च पूर्वं कर्षकादाच्छिद्य परेण कारयेत् ।

व्यासोऽपि । चेतं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्वन्निर्वाच्य कारयेत् ।

स्वामिने स शदं दाप्यो राज्ञे दण्डश्च तत्समम् ॥

शदं चेतफलम् । तत्समं तदनु रूपमित्यर्थः ।

स्वामिग्राह्यं चेतफलमपि किं यदित्याकाङ्क्षायां स एवाह ।

चिरावसन्ने दशमं कृष्यमाणे तथाष्टकम् ।

सुसंस्कृतेऽपि षष्ठं स्यात्परिकल्प्यं यथास्थितिरिति ॥

चिरावसन्ने चिरकाल संकष्टे चेतोऽहमिदं कषामीत्यूरी-
कृत्योपेक्षिते सामन्तैर्व्यथास्थिति चेन्नस्थित्यनुसारेणैतावदतो-
त्पत्तुं योग्यमिति परिकल्प्य चेतं स्वामिने तस्य दशमभागं क-
ष्यमाणे अचिरावसन्ने स्वीकृत्यानुपेक्षिते तु अष्टमभागं सुसंस्कृ-
तेहपेक्षितं षष्ठं भागन्दाप्य इत्यर्थः । यस्तु चेतं स्वामिनः
सामर्थ्यवैकल्यादिनाऽधोलाघवावस्थां प्राप्ते चेतं स्वाम्यनिवा-
रितः सन् स्वयमेव तत्कर्षणादिकं करोति तदा स चेतस्वा-
मिने फलं न दापनीयः । किन्तु तस्य फलं स्वयमेव गृह्णी-
यादित्याह नारदः । अशक्तप्रेतनष्टेषु चेतिकेष्वनिवारितः ।

चेतं चेद्विक्रयेत्कश्चिदभ्युवीत स तत्फलम् ।

प्रेतावृत्ताः । नष्टाः कुलगता इति चिरमपरिचिताः ॥

चेतिकेषु चेतं स्वामिषु तेन चेतस्वामिना तत्पुत्रादिना वा स-

मागतेनैवं विधाय कर्षादिखिलभञ्जनार्थं वयन्दत्त्वैवस्वीयं क्षेत्रं
ग्राह्यमिति स एवाह ।

विकृत्यमाणे क्षेत्रे तु क्षेत्रिकः पुनराव्रजेत् ।

खिलोपचारस्तत्सर्वं दत्त्वा क्षेत्रमवाप्नुयात् ॥

अर्द्धखिलाद्यवस्था कदा क्षेत्रस्य भवतीत्याकांक्षायां स
एवाह । संवत्सरेणार्द्धं खिलमितः स्याद्वत्सरैस्त्रिभिः ।

पञ्चवर्षावसन्नान्तु क्षेत्रं स्यादटवीसम् ॥

कर्षणार्द्धितं संवत्सरेणाऽर्द्धं खिलम्भवति यत्तसाध्यम्भवति-
वर्षत्रयेतु ईहितं खिलं महायत्न साध्यं भवति । वर्षपञ्चकेतु
ईहितक्षेत्रं अटवीतुल्यं स्यात् अतिदुष्कर्षम्भवेदित्यर्थः । खिल-
भञ्जनार्थं व्यवदानासामर्थ्ये क्षेत्रे स्वामिनः क्षेत्रफलस्याष्टमो-
भागः कर्षकेण वर्षाष्टकं स्वामिने देयः अवशिष्टं सर्वं स्वयमेव
ग्राह्यम् । क्षेत्रं च वर्षाष्टकानन्तरान्तत् स्वामिनेदेयम् । तथा
च कात्यायनः । अशक्तितो न दद्याच्च खिलार्थे यः कृतोव्ययः ।

तदष्टभागहीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयादिति ॥

वर्षाण्यष्टौ स भोक्ता स्यात्परतः स्वामिने तु तदिति ॥

इति सीमाविवादाख्य व्यवहारपदम् ।

अथ दण्डपारुष्याख्य व्यवहार पदम् । तत् स्वरूपं दर्श-
यति । नारदः । परगात्रे अभिद्रीहो हस्त पादाशुष्मादिभिः ।

भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यं मुच्यते इति ॥

परगात्रेषु स्यावरजःप्रमात्रकेषु । आदिग्रहणात् पाषा-
णादीनां ग्रहणम् । तथा अभिद्रीहो हिंसनं दुःखोत्पादनं
भस्मादिभिरित्यादि ग्रहणाद्रजः पङ्कपुरीषादीनां ग्रहणम् ।
उपघातः संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनम् । तदुभयं दण्डपा-

रुध्य मित्यर्थः । तस्य त्वैविध्यमाह स एव ।

तस्यापि दृष्टन्तैर्विध्यं हीनमध्योक्तमक्रमात् ।

अवगोरणं निःशङ्कपातस्तत्तददर्शनैः ॥

हीनमध्येत्तमानाश्च द्रव्याणां समतिक्रमात् ।

लीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनमिति ॥

अवगोरणं ताडनाद्युद्योगः । निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहणम् । लीण्येव साहसानि विप्रकाराण्येव साहसकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । अन्यानपि भेदानाहपरिशिष्टकारः । दुःखं रक्तं द्रव्यं भङ्गं क्लेदनं भेदनन्तया । कुर्याद्द्वयः प्राणिनां तद्धि दण्डपारुष्यमुच्यत इति । स्यावरं जङ्गमं प्राणिनां प्राण्यन्तरकृतनखादिना क्लेदनादिभवं दुःखं रक्तद्रव्यादिकञ्च दण्डपारुष्यमुच्यत इत्यर्थः । व्यासोऽपि ।

भस्मादिना प्रक्षिपणी ताडनञ्च करादिना ।

आवेष्टनश्चांशुकाद्यैर्दण्डपारुष्यमुच्यत इति ॥

आदिग्रहणादुःखकरं कर्द्दमपांशुमलादिद्रव्यं गृह्यते । करादिनेत्यादिशब्देन पाषाणेष्टकायुधादिद्रव्यम् । अंशुकाद्यैरित्यादिशब्देन रज्जुशृङ्खलादिद्रव्यम् । दण्डपारुष्यस्य पञ्चप्रकारा विधयो नारदेन दर्शिताः ।

विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि ।

पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः ॥

स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते ।

पूर्वं साक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्प्रदोषभाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो रुढः ।

द्वयो रापन्नयोस्तुल्यमनुब्रूयाति यः पुनः ॥

स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि चेतरेः ।
 पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्सम्प्रवृत्तयोः ॥
 विशेषश्च लक्ष्येत विमर्शः स्यात्समस्तयोः ।
 श्रवणपाकपण्ड्याङ्गालक्ष्येष्ु बधवृत्तिषु ॥
 हस्तिपत्रात्यदासेषु गुर्वाचार्यनृपेषु च ।
 मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एषानुशासनम् ॥
 यमेव स्यति वृत्तैरन्वते सत्तत्त्वज्ञानं नृप ।
 स एव निर्णयं कुर्यात् न तद्विनयभाङ्गनृपः ॥
 मलाक्ष्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम् ।
 अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थं दण्डेन दण्डयेदिति ॥

अयमर्थः । वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तक-
 लहयोर्मध्ये यः क्षमते न तस्य केवलं दण्डाभाव एव किन्तु पूज्य-
 त्वमपि । तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहे
 च बृह वैरानुसन्धातुरेव दण्डभाक्त्वम् । तथा तयोर्द्वयोरप-
 राधविशेषापरिज्ञाने सम एव दण्डः । तथा श्रवणपाकपण्ड्या-
 ङ्गालक्ष्येणापराधे कृते सज्जना एव दण्डदाने अधिकारिण
 शेषामशक्यत्वे तान् राजा घातयेदेव नार्थं गृह्णीयादिति ।
 यत्तु वृत्तस्यति वचनम् ।

आक्रुष्टस्तु समाक्रोशं ताडितः प्रतिहापयन् ।

हत्वापराधिनञ्चैव नापराधी भवेन्नर इति ॥

तत्पूर्वं प्रवृत्तसमं दण्डम् । पश्चात् प्रवृत्तस्य नित्येवं
 परम् तु दण्डाभावपरम् । दण्डपारुष्यस्वरूपसन्देहे निर्णय-
 यकमाह याज्ञवल्क्यः ।

असाधिक हते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नं कृतो भयादिति ॥

यदा कश्चिद्रहस्यज्ञमनेनाहत इति रात्रे निवेदयति तदा चिह्नैर्ब्रह्मादिभिस्तत् स्वपगतैर्लिङ्गैः युक्तिभिः कारण प्रयोजन पर्यालोचनादिभिः आगमेन जनप्रवादेन च शब्दादिव्येनवा कूट चिह्नकत् सम्भावनभयात् परीक्षा कार्येत्यर्थः । एवं निश्चिते साधन विशेषेण दण्ड विशेषमाह स एव ।

भस्मपङ्कुरजःस्पर्शं दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्यपाणिर्निष्ठूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः ॥

समेष्वेवं परंस्त्रीषु द्विगुणस्तत्तमेषु च ।

हीनेष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनमिति ॥

अमेध्यानि अशु स्त्रेष्वादीनि । पाणिः पादस्य पश्चिमी-
भागः । निष्ठूतं सुखनिःसारितञ्जलम् । मोहचित्तवैकल्यं
मदोमद्यपान अन्योऽवस्थाविशेषः । आदिशब्देन ग्रहावेशा-
दीनां ग्रहणम् । पुरीषादिस्पर्शने त्वाह कात्यायनः ।

छर्दि मूत्र पुरीषाद्यैः स्पर्शने स चतुर्गुणः ।

षड्गुणः कायमध्ये स्थान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृत इति ॥

ताडनाय हस्तस्योद्गूरणे दण्डमाह स एव ।

उद्गूरणे तु हस्तस्य कार्योद्वादशकोदमः ।

स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातने तु सजातिष्विति ॥

वृहस्पतिरपि । उद्यतेऽश्ल शिलाकाष्ठे कर्तव्यः प्रथमोदम इति ॥

विष्णुरपि । हस्ते मोद्गूरयित्वा दशकार्षापणान् पादेन
विंशतिं काष्ठेन प्रथमं साहसं शस्त्रेणोत्तममिति । दण्ड इ-
त्यनुवर्त्तते । अधमः शस्त्रेणोत्तमस्य यदोद्गूरणं करोति तदा

सावुत्तमसाहसं दण्ड इत्यर्थः । दृढस्यतिरपि ।

मध्यमः शस्त्रसम्पाते संयोज्य कृत्वयोर्द्वयोः ।

कार्यः कृतानुरूपस्तु लग्ने घाते दमो बुधैः ॥

दृष्टिकोपलकाष्ठेन ताडने तु द्विमाषकः ।

द्विगुणः शोणितोद्भेदे दण्डः कार्यमनीषिभिरिति ।

विष्णुरपि । शोणितेन विना दुःखमुत्प्रादयित्वा द्वात्रिंशत्पणान् सहशोणितेन चतुःषष्टिमिति । अत्र सर्वत्र दण्डभेदोऽपराधात्म्यत्वमहत्त्वानुसारेण व्यवस्थापनीय इति । ताडनार्थं हस्तपादाद्युद्योगे दण्ड विशेषमाह याज्ञवल्क्यः ।

उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।

परस्पृशन्तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यम साहसमिति ॥

हस्तोपदे वा ताडनार्थमुद्यते यथाक्रमं दशविंशति पणकौ दमौ । परस्परं बधार्थं शस्त्र उद्यते सर्वेषां वर्णानां मध्यम साहसोदण्ड इत्यर्थः । काष्ठादिभिस्ताडने योग्याह स एव ।

शोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः ।

द्वात्रिंशतं पणं दण्डोद्विगुणो दर्शनेऽस्त्वजइति ॥

त्वङ्मासास्थि भेदे मसुराह ।

त्वग्भेदकः शतं दण्डो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसभेत्ता तु पक्षिष्कान् प्रयास्यस्त्वस्थि भेदक इति ।

मांसभेत्ता व्रणकर्त्ता । कात्यायनोऽपि ।

कर्णौष्ठ घ्राणपादाक्षि जिह्वाशिश्र करस्य च ।

छेदने चीत्तमोदण्डो भेदने मध्यमो भृगुरिति ॥

पादाद्याघर्षणादौ त्वाह याज्ञवल्क्यः ।

पादकेशंशुककरोल्लुप्तनेषु पणान्दश ।

पीडाकर्षांशुकावेष्ट्य पादाभ्यासे शतं दमः ॥

पाद केय करायामन्यतमं गृहीत्वा य उल्लुञ्चति भटित्या-
कर्षयत्यसौ दण्डपणान् दण्डः । यो बद्धेणावेष्ट्य गार्हं संपी-
ण्डाशुच्य पादेन घट्टयति स शतं पणान् दण्ड इत्यर्थः । करा-
दिभङ्गेत्वाह स एव ।

करपाददन्तभङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्योदण्ठी ब्रणोद्धेदे स्रतकल्पहते तथा ॥

चेष्टा भोजन वाग्रीधे नेत्रादि प्रतिभेदने ।

कन्धरा बाहुगकुत्थाश्च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥

एकघ्नतां बद्धनाश्च यथोक्तादिगुणोदम इति ।

करपाददन्तानां प्रत्येकं भेदे कर्णनासिकयोश्च छेदने
स्रतकल्पहते च मध्यम साहसोदण्डः । गमन भोजन भाषण
निरोधे नेत्रादि प्रतिभेदने च ग्रीवा बाहुभङ्गे च मध्यम सा-
हस एव दण्डः । मिलित्वैकास्याहभङ्गकुर्वतां बद्धनां य-
स्मिन्नपराधे यो दण्ड उक्तस्तत्र तत्र तस्मादिगुणोदण्डः प्रत्येकं
मन्तव्य इत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि । मनुष्यानां पशूनाश्च दुःखाय प्रहते सति ।

यथा मङ्गलरं दुःखं दण्डं कुर्याद्यथातथेति ॥

प्रातिलोभ्यापराधे दण्डमह याज्ञवल्क्यः ।

विप्रपीडाकरच्छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उल्लुञ्च्ये प्रथमोदण्डः संस्पर्शे तु तदर्द्धिक इति ॥

अब्राह्मणस्य क्षत्रियादेः । संस्पर्शे शस्त्रादिसंस्पर्शे । तदर्द्धिकः
प्रथमसार्द्धदण्ड इत्यर्थः । ब्राह्मणवधार्थमुच्यते शस्त्रे प्रथम-
साहसमभिधानं न शुद्दविषयम् । अतएव मनुः ।

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छेयांसमन्त्यजः ।

छेत्तव्यस्तत्तदेवास्त्यं तन्मौरोरमु शासनम् ॥

पाणिमुद्यम्य दण्डं वापाणिच्छेदनं मर्हतीति ।

अत्र क्षत्रियवैश्वयोः पीडाकारिणोऽपि शूद्रस्यायमेव दण्डः ।

अेयांसमिति सामान्येनोपादानात् । समानन्यायत्वाच्च क्षत्रि-

यपीडाकारिणोवैश्वस्य तु याज्ञवल्का प्रतिपादित एवदण्डः ।

भस्मादिसंस्पर्शे पुनः क्षत्रियवैश्वयोः प्रातिलोभ्यापवादेषु द्विगु-

णात्रिगुणादमादृति वक्ष्यमाण वाक्पादव्यन्यायेन स कल्पः ।

नारदोऽपि । येनाङ्गेनापरोवर्णो ब्राह्मणस्यापराभूयात् ।

तदङ्गस्तस्य छेत्तव्यमेव बुद्धिमवाप्नुयात् ।

राजनि प्रहरेद्यस्तु क्षतागस्यपि दुर्मतिः ।

शूल्यं तमग्नौविपचेद्ब्रह्महत्याशतानिचेति ॥

क्षतागसि क्षतापराधे । शूलमारोपयेत् संश्रियेत त-

च्छूल्यम् । प्रातिलोभ्यानु लोभ्यविषये वाक्पादव्ये उक्तान्द-

ण्डानन्निष्ठातिदिशति कात्यायनः ॥

वाक्पादव्ये यथैवोक्ताः प्रातिलोभ्यानु लोमतः ।

तथैव दण्डप्रादव्ये पात्या दण्डा यथाक्रममिति ॥

शूद्रस्य तत्ताप्यङ्गच्छेद एव । तथा चाङ्गुर्मुमु नारदौ ।

अवनिष्ठीवतोदर्पात् हावोष्ठौ छेदयेन्मृगः ।

अवमूत्रयते मेढ्रमव अद्वयतो रुदम् ॥

केशेषु मृत्कृतो हसौछेदयेद्विचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु चेति ॥

त. उने दुःसहब्रणायुत्यप्तौ त्वाह कात्यायनः ।

देहेन्द्रिय विनाशे तु यथा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानञ्च पण्डितैरिति ॥

तुष्टिकरं ब्रणितुष्टिकरम् । समुत्थानं ब्रणारोपणं तन्नि-
मित्तकञ्च व्ययः व्रणगौरवादनु सारेण पण्डितैरौषधार्थं पथ्या-
र्थञ्च कल्पितमाव्रणशोषणं देयम् । समुत्थानव्ययञ्चासौ द-
द्यादाव्रणरोपणमिति तेनैवोक्तत्वात् । यत्कलङ्ककालेऽपहृ-
तस्तत्तत् स्वामिने दातव्यमित्याह वृहस्पतिः ।

अज्ञावपीडने चैव भेदने छेदने तथा ।

तत्तद्व्ययन्दायः स्यात्कज्जहापहृतञ्च यदिति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । कज्जहापहृतन्देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ।

दुःखमुत्पादयेद्वस्तु स समुत्थानजं व्ययम् ।

दाप्यो दण्डश्च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृत इति ॥

ग्राम्यपश्वभिद्रोहे दण्डमाह विष्णुः । ग्राम्यपशुघाती-
कार्षापणन्दण्डः पशुस्वामिने तु तन्मूल्यन्दद्यादिति ।
मूल्यदानं च तपशुविषयम् । मरणाभावे तु समुत्थान व्यय-
न्दद्यात् । तथा च स एव । सर्वे पुरुषपीडाकराः समुत्थान-
व्ययन्दायाः ग्राम्यपशु पीडाकराश्चेति । बह्वभिरेकस्य हनने
दण्डमाह स एव । एकं बहूनां भूतां प्रत्येकञ्च उक्तो दण्डो द्विगुण
इति ॥ सन्मूय ताडन उच्चैः क्रोशन्तन्ताड्यमानमुपेक्ष्यमाणानां
तत्समीपवर्तिनामपि तमेव दण्डं स एवाह । द्विगुणः उक्तः
क्रोशन्तमनभिधां वता तत्समीपवर्तिनां सताश्चेति । कचिद-
शक्य प्रतीकारविषये प्राणिघातनिबन्धनो दण्डो नेत्याह मनुः ।

हिंसेनास्यो भग्नयुगे तिर्थेकं प्रतिमुष्ठागते ।

अन्नभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥

छेदने चैव यन्त्राणां योक्तरश्मो सथैव च ।

भाकन्दे चाप्यपैकीति न दण्डं मगुरब्रवीदिति ॥

छिन्नेनास्ये बलीषदादेर्नासिकास्थरज्वादौ त्रुटिते ।
युगे भग्ने शकटादि युगकाष्ठभग्ने । दन्ताणां शकटादि
काष्ठानां बन्धनानां रज्वादीनाम् । शक्यप्रतीकारे तु प्रेक्ष-
कस्याह स एव । यत्नाप्रवर्त्तते युग्मं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां द्विशतन्दममिति ॥

प्राजकः शकटादिनेता । द्विशतग्रहणं तत्प्राणिहिंसायां
विशेषावहितदण्डोपलक्षणाद्यर्थमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यत्
समर्थप्राजकदोषेण प्राणिहिंसा न तत्र स्वामिनो दण्डः किन्तु
प्राजकस्येत्याह स एव ।

प्र.जकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हतीति ।

आप्तः समर्थ इत्यर्थः । स्थावरप्राणिपीडायां स एवाह ।

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्थ्यो हिंसायामिति धारणेति ॥

वनस्पतिग्रहणं स्थावरप्राणिमात्रोपलक्षणम् । उपभोगो
यथा यथेत्यनेन येषामाप्तादीनां फलमुपभुज्यते तेषां हिंसा-
यामधिको दण्डः । येषाञ्चस्पकादीनां पुष्पमुपभुज्यते तेषा-
न्ततोन्मूतः । येषां पत्रमुपभुज्यते तेषान्ततोऽपि न्यून इति
दर्शितम् । एतदेव विवरणपूर्वकं विष्णुराह । फलोपभोग-
द्रुमच्छेदी हस्तमसाहसम्पुष्पोपभोगच्छेदी मध्यमसाहसं बल्ली-
गुल्मलताच्छेदी कार्षापणमतं तृणच्छेद्येकं सर्वे तत्स्वामिनां
तदुत्पत्तिमिति । दण्ड इत्यनुवर्त्तते । सर्वे फलोपभोगद्रुम-
च्छेद्यादयः तत्स्वामिनां छिन्नद्रुमादिस्वामिनां तदुत्पत्तिं
फलभोगद्रुमाद्युत्पत्तिं पुनः प्रतिरोपितभोगकालपर्याप्तां दद्यु-

रिति शेषः । पञ्चभिर्दोहे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः ।

दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनाञ्च द्विपणप्रभृति क्रमात् ॥

लिङ्गस्य छेदने स्वयं मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दम इति ॥

क्षुद्रपशूनाम् अजाविकप्रभृतीनाम् । ताडनेन दुःखोत्पादने । शोणितोत्पादे रक्तस्त्रावणे । शाखाशब्देनात्र शृङ्गादिकं गृह्यते अङ्गानि करचरणादीनि तेषां छेदने च यथाक्रमं द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्विपणश्चतुष्पणः पट्पण इत्येवं रूपः । तेषां लिङ्गच्छेदने मारणे च मध्यमसाहसो दण्डः स्वामिने मूल्यदानश्च । महापशूनाङ्गो गजवाज्यादीनाम् एतेषु स्थानेषु पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणो दण्डो वेदितव्य इत्यर्थः । विष्णुरपि । पशूनां पुंस्त्वोपघातीति कार्षापणशतमन्त्रप्रकृताम् । स एव । गवाश्चोद्गोघातीत्वे ककरण दुष्कार्यो विमांसविक्रयी ग्रामपशुघाती कार्षापणशतं दण्डः । पशुस्वामिने च तन्मूल्यं दद्यात् । अरण्यपशुघाती पञ्चाशत् कार्षापणान् । पक्षिघाती मत्स्यघाती च दशकार्षापणान् । कौटोपघाती कार्षापणमिति । विमांसं शृगालादिमांसमिति कल्पतरौ कात्यायनोऽपि ।

द्विपणी द्वादशपणो बधेतु च्छगपक्षिणाम् ।

सर्पसार्जारनकुलशूकराश्च बधे नृणाम् ॥

गोकुमारीदेवपशुसुक्ष्माणं वधम् तथा ।

वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वध इति ॥

परकुडाभिधाते परगृहेऋणकादि प्रक्षेपे च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः । अभिघाते तथा छेदे भेदे कुडावपातने ।

पणान्दायः पञ्चदशविंशतिस्तद्वयं न तथा ॥

दुःखोत्पादि गृहेद्रव्यं त्वपन् प्राणहरस्तथा ।

षोडशाद्यः पणान्दण्डोद्वितीयो मध्यमन्दम इति ॥

सुहृदादिना कुण्डस्याभिघाते विदारणे द्वैधीकरणे च यथा क्रममप्यपणोदशपणोविंशतिपणोदण्डः । कुण्डस्यावपातने तु ससुञ्चिता एते त्रयोदण्डाः ग्राह्याः । कुण्डप्रत्यादनार्थश्च धनमपि तत् स्वामिने दद्यात् । परगृहे कण्टकादिप्रक्षेपणे षोडशपणोदण्डः । विषभुजङ्गादि प्रक्षेपणे मध्यमसाहसोदण्ड इत्यर्थः । स्थावराभिद्रोहेदण्डमाह स एव ।

प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वं विदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणां विंशतेर्द्विगुणोदमः ॥

चैत्यप्रमाणं सीमामु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणोदमो वृक्षेऽथ विस्तृते ॥

गुल्मा गुच्छक्षुपलता प्रतानौषधिबीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्धं दण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तव्ये इति ॥

प्ररोहिशाखिनां वटादीनां शाखाच्छेदने स्कन्धच्छेदने समूलवृक्षच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणदण्डादारभ्य पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं द्विगुणोदण्डः । विंशतिपणस्य त्रिंशत्पणोऽशीतिपण इत्येवंरूपः । अप्ररोहि शाखिनामास्त्रादीनां उपजीव्यद्रुमाणां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु छेदने पूर्वोक्ता एव दण्डाः चैत्यादि स्थानेषूप्यन्तानां वृक्षाणां शाखादिच्छेदने पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणाः विस्तृते चाश्वत्थपलाशादिके द्विगुणो दण्डः । गुल्मा मालत्यादयः कुरण्डकादयः क्षुपाः कर्बुरादयः लताः द्राक्षातिमुक्तादयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः । औषधः फल-

पाकांताः शालिप्रभृतयः । वीरधः गडूचीप्रभृतयः । एतेषु
पूर्वोक्तेषु स्थानेषु विकर्त्तने छेदने पूर्वोक्तादण्डादङ्गदण्डो वेदि-
तस्य इत्यर्थः । भार्यादीनामपराधे रज्जुवेणुदलाभ्यामधमाङ्गे
ताडयेत् । अन्येनोक्तमाङ्गे च ताडयन् दण्ड इत्याह यमः ।

भार्या पुत्रश्च दासश्च दासी शिष्यश्च पशुमः ।

प्राप्तापराधास्ताद्याः सूरक्ष्वा वेणुदलेन वा ॥

अधस्तात् प्रहर्त्तव्यं नोक्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा प्रहर्त्तसु यथोक्तं दण्डमर्हतीति ॥

भार्या पुत्रश्च शिष्यश्च दासो भ्राताऽथ सोदरः ।

प्राप्तापराधास्ताद्याः सूरक्ष्वा वेणुदलेन वा ॥

शुभ्रतस्तु शरीरस्य नोक्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरः किल्बिषमिति ॥

शिष्यानुवृत्तावापसम्बोऽपि । अपराधेषु चैनं सततमुपा-
लभेत अतितास उपवास उदकोपस्पर्शनमिति दण्डाः यथात-
न्मात्रनिवृत्तिरिति अपराधनिवृत्तिं पर्यन्तं अपराधानुरूपं
दण्डपातनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । यत्र तु आत्मनः कश्चिद्दोषात्ता-
डनादि चिह्नं विधाय परमभिद्रवति तत्र साक्षादिभिर्दिव्येन
वा परीक्षणं कर्त्तव्यमित्याह तुर्नारददृश्यतीति ।

कश्चित् कृत्वात्मनश्चिह्नं दोषात्परमभिद्रवेत् ।

हेत्वर्थं मतिसामर्थ्यं सारं युक्तं परीक्षणमिति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । अतश्चिह्नते चिह्ने युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नं कृताङ्गयादिति ॥

कात्यायनोऽपि । हेत्वादिभिर्न पश्येन्नेह दण्डपातस्य कारणम् ।

तदा साक्षिज्ञतन्त्र दिव्यं नाविनियोजयेदिति ।

इति दण्डपारुष्याख्यव्यवहारपदम् ।

तथा वाक्पारुष्याख्य व्यवहारपदम् ।

तस्य च स्वरूपमाह नारदः ।

देशजाति कुलादीनामाक्रोशं न्यङ्ग संयुतम् ।

यद्वचः प्रतिश्रुतार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते इति ॥

आक्रोशः आक्षेपः भर्त्सनमिति यावत् कलहप्रियाः गौडा-
इति देशाक्रोशः । अत्यन्तलीलुपा ब्राह्मणा इति जात्याक्रोशः ।
क्रूरचरिता वैश्यामित्रा इति कुलाक्षेपः । न्यङ्गमवद्यन्तदुभय-
युक्तं यदुद्देशजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यमित्यर्थः । तस्य
त्रैविध्यमाह स एव । निष्ठुराङ्गीलतीव्रत्वादपि त्रिविधं स्मृतम्
गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमादृशुरिति ।

निष्ठुरादीनां स्वरूपमाह स एव ।

साक्षेपनिष्ठुरं क्षेयमङ्गीलं न्यङ्गसंयुतम् ।

पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाङ्गर्भनीषिण इति ॥

धिङ्मूर्ख ! जात्य ! इत्यादि साक्षेपप्रापणं निष्ठुरम् । न्यङ्ग
संयुतं अत्रद्यम्भगिन्यादिगमनसंयुतम् । अङ्गीलं पतनीयै
सुरापानादिभिरुपाक्रोशैस्तीव्रं वाक्पारुष्यमित्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि । यत्त्वसत्त्वज्ञितैरङ्गैः परमाक्षिपति क्वचित्

अभूतैर्वाथ भूतैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता तु सा ॥

न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधाक्तुं कुर्वते यदा ।

हन्तदेश कुलानान्तु अङ्गीलासा बुधैः स्मृता ॥

महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या ।

जातीभ्रंशकरी वाय तीव्रा सा प्रस्थिता तु वागिति ॥

कल्पतरौ न्यङ्गवगूरणमिति पठित्वा निकृष्टाङ्गप्रकाश-
नेन तिरस्कारणमिति व्याख्यातम् । न्यग्भावकरणमिति तु
माधवादिसंमतः पाठः । प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्वैविध्यमाह ।
वृहत्स्यतिः । देश ग्राम कुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् ।

द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

भगिनी मातृसखन्वसुपपातक शंसनम् ।

पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥

अभिलापेय कथनं महापातक दूषणम् ।

पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघटनमिति ॥

द्रव्यं विनेत्यत्र द्रव्यशब्दोऽभिधेयपरः । तेनोच्यमानार्थं
व्यतिरेकेणैवविधमभिधानं वाक्पारुष्यमित्यर्थ इति कल्प-
तरौ । द्रव्यं विना द्रव्यवैशिष्ट्यं विनेति मदनरत्ने । अभिघटनं
उत्पाटनम् । निष्ठुराक्रोशे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः ।

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रिय रोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेद्दण्डः पणानर्द्धतयोद्देशानिति ॥

अन्यथास्तोत्रस्मिन्दास्तुतिः । न्यूनाङ्गाः करादिरहिताः ।
न्यूनेन्द्रियाः नेत्रादि रहिताः । रोगिणः कुष्मादयः अर्द्धतयोद्-
देशान् । अर्द्धाधिक द्वादशपणानित्यर्थः । एतत् सवर्णविष-
यम् । अतएव वृहत्स्यतिः ।

समजाति गुणानान्तु वाक्पारुष्ये परस्परम् ।

विनयोविहितः शास्त्रोपणा अर्द्धतयोद्देशानिति ॥

विष्णुरपि । समवर्णाक्रोशने द्वादशपणान्दण्डादिति । पर-

स्वरमिति शेषः । मनु नारदावपि ।

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।

वादेष्वावचनीयेषु तत्तेन द्विगुणं भवेदिति ॥

शङ्क लिखितावपि । समवर्णं व्यतिक्रमे द्वादशपणा यथा-
रूपविशिष्टान्नेषु विशिष्टस्य चतुर्विंशतिरविशिष्टस्यातिक्रमे
च विशिष्टस्य ततोऽर्द्धमिति । अत्र द्वादशसार्द्धद्वादशयोरुक्त-
शानुक्तृत्वेन व्यवस्था द्रष्टव्या । कात्यायनोऽपि ।

यो गुणान् कीर्त्तयेत् क्रोधान्निर्गुणे वा गुण्यताम् ।

अन्य संज्ञानियोजीच वाग्दुष्टं तन्मरं विदुरिति ॥

नारदोऽपि । दुष्टस्यैव तु यो दोषात् कीर्त्तयेत् क्रोध कारणात् ।

अन्यायदेशवादी च वाग्दुष्टं तन्मरं विदुरिति ॥

अत्र क्रोधकारणादित्यनेन दुष्टपरित्यागार्थं दोषकीर्त्तनेन
दोष इति सूचितम् । अतएवोक्तं कात्यायनेन ।

यत्र स्वात्परिहारार्थं पतितस्तेन कीर्त्तितम् ।

वचनान्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेदिति ॥

वचनात् दोष कीर्त्तनात् । यत्राभियोगादौ पातित्यादिकं
साधयेत्तत्रापि वचनाद्दोषो न स्यादिति यन्न विभावयेदित्यस्यार्थं
उक्तः स्मृति चन्द्रिकायाम् । अत्रापि दण्डपारुष्य न्यायेन युगपत्
प्रवृत्तयोर्दण्ड तुल्यत्वं अयुगपत् प्रवृत्तयोः पूर्वप्रवृत्तस्य दण्डा-
धिक्यमिति द्रष्टव्यम् । जाति गुणकृते विशेषे दण्डवैषम्यमाह
वृहस्पतिः । समानयोः समो दण्डो न्यूनस्य द्विगुणोदमः ।

उत्तमस्याधिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्वरमिति ॥

हीनस्योत्तमाक्षेपे द्विगुणः । उत्तमस्य हीनाक्षेपेऽर्द्धपरि-
मितोदण्ड इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि ।

अर्द्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च ।

दण्ड प्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैरिति ॥

अर्द्धः सार्धं द्वादशपणात्मक इत्यर्थः । पूर्ववाक्ये पञ्चविंशति-
को दमइति पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात् । वर्णा ब्राह्मणादयः ।
जातयो मूर्द्धाभिषिक्तादयः । ते च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्यु-
त्तराधरास्तैरन्योन्यान्नेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनं ऊहनीयं
ज्ञातव्यम् । उत्तराधरभावमालोभ्य दण्डः कल्पनीय इत्यर्थः ।
तमेव कल्पनीयं दण्डं प्रदर्शयति मनुः ।

शतं ब्राह्मण माकुश्य क्षत्रियोदण्ड मर्हति ।

वैश्योऽर्धशतं हे वा शूद्रस्तु बधमर्हति ॥

विप्रः पञ्चाशतं दण्डः क्षत्रियस्याभिशंसने ।

वैश्ये स्यादर्द्धं पञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दम इति ॥

वृहस्पतिरपि ।

क्षिपन्विप्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दममिति ॥

शङ्खलिखितावपि । आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रियः पणशतं
दण्डः शतार्द्धं वैश्यस्य पञ्चविंशतिं शूद्रस्येति । वृहस्पतिरपि ।

विप्रे शतार्द्धं दण्डस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने ।

विशस्तथार्द्धं पञ्चाशच्छूद्रस्यार्द्धं तयोदश ॥

सच्छूद्रस्याय मुदितो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराप्नुयात् ॥

वैश्यस्तु क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः शतम्भवेत् ।

तदर्द्धं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति ॥

शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः ।

वैश्यस्य चैतद्विगुणः शास्त्रविद्विक्कदाहृतः ॥

वैश्यमाचारयन् शूद्रोदायः स्वात् प्रथमं दमम् ।

क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रसुक्तामसाहसमिति ॥

जिह्वाच्छेदनरूपोऽतोत्तमसाहसो दृष्टव्यः । तथा च स एव ।

धर्म्मोपदेशकर्त्ता च वेदोदाहरणान्वितः ।

आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते इति ॥

शूद्र इत्यनुषङ्गः । आपस्तम्बोऽपि ।

जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यायं धार्म्मिकमाक्रोशत इति ॥

गौतमोऽपि । शूद्रो द्विजातीनाभिसन्वायाभिहत्य च वाग्-
दण्डपाठ्याभ्यामङ्गस्मोच्यो येनोपहन्यादिति । अभिसन्वाय
बुद्धिपूर्वं वा चातिक्रम्य अभिहत्य उग्रेण दण्डेन ताडयित्वा अङ्गं
मोच्यते नाङ्गेन वियोजनीय इत्यर्थः । गुर्वाद्याक्रोशेत्वाह-
तुः शङ्कल्लिखितौ । तथाऽधिकृतान् विप्रान् गुरुंश्च निर्वासनम्-
ण्डनं ताडनं वा गोमयानुलेपनं खरारोहनं दर्पहरणं वा द-
ण्डं वेति । दण्डः कार्षापण्यतरूपः । अतएव विष्णुः । गुरु-
नाचारयन् कार्षापण्यतरमिति । पुत्रादिभिर्मातादीनामा-
क्रोशे दण्डमाह मनुः ।

मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

आचारयन् शतन्दायः पत्न्यान्श्चाददद्गुरोरिति ॥

भ्रातरं ज्येष्ठभ्रातरम् । एतच्च सापराधेषु मातादिषु
निरपराधायां जायायामिति मिताक्षरायामभाणि । श्वश्वः
आद्यत्रिन्नेपे दण्डमाह दृष्टव्यः ।

क्षिपन् शस्त्रादिकं दद्यात् पक्षाशत्पणिकं दममिति ।

वाह्वादिच्छेदेन निष्ठुरभाषाभिभाषणे दण्डं माह याज्ञवल्क्यः ।

वाङ्मूलीवा नेत्रसकृद्य विनाशे वाचिके दमः ।

शत्यस्तद्वर्जिकः पादनासाकर्णकरादिष्विति ॥

बाह्यादिविनाशे बाह्यिके करिष्यामीति वाचा प्रतिपा-
दितं शत्यः शतपरिमितो दण्डः । पादादिभङ्गं करिष्यामी-
त्याक्षेपे पञ्चाशत्परिमितो दण्डइत्यर्थः । एवंवादिनोऽशक्तस्य
दशपणा दण्डनीया इत्याह स एव ।

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दशेति ।

यः पुनः शक्तोऽशक्तस्य बाह्यादिभङ्गाक्षेपं करोति न केवलं
स दण्ड्यः किन्तु अशक्तक्षेपार्थं प्रतिभुवमपि दापनीय इत्याह ।
स एव । तथाशक्तः प्रतिभुवन्दाप्यः क्षेमायतस्य त्विति ।

अक्षीलभाषणेदण्डमाह स एव ।

अभिमन्ताक्षि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।

शपन्तन्दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दममिति ॥

तीव्राक्रोशे दण्डमाह स एव ।

पतनीय कृते क्षेपे दण्डमुत्तमसाहसः ।

उपपातक युक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसमिति ।

पतनीयैः पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिः । उपपातकानि-
गोवधादीनि । मनु रपि ।

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्यो विजानता ।

ब्राह्मणो साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेष मध्यमः ॥

विट्शूद्रयोस्त्वेवमेव स्वजातिं प्रतितत्त्वतः ।

हेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥

पापोपपातवक्तारो महापातकशंसकाः ।

आद्यमध्योत्तमान्दण्डान्दद्युस्त्वेते यथाक्रममिति ॥

विष्णुरपि । परस्पर पतनीये क्षेपे कृतेद्वत्तमसाहसं उप-

पातकयुक्तन्तु मध्यमम् । त्रैविधउद्धानां क्षेपे जातिपूगानाञ्च
ग्रामदेशयोः प्रथममिति । देशाद्याक्रोशे दण्डमाह वृहत्स्यतिः ।

देशादिकं क्षिपन्दाप्यः अणानर्द्धत्रयोदश ।

पापेन योजयन् दर्पाद्दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥

एष दण्डः समाख्यातः पुरुषापेक्षया मया ।

समन्यूनाधिकत्वेन कल्पनीयो मनीषिभिरिति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

मध्यमो जाति पूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोरिति ।

राज्ञ आक्रोशे दण्डमाह नारदः ।

अवक्रुश्य च राजानं वर्त्मनि स्वे व्यवस्थितम् ।

जिह्वाच्छेदाङ्गवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वेति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । राज्ञोऽनिष्ट प्रवक्तारन्तस्यैवाक्रोशकन्तया ।

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारश्चित्त्वा जिह्वास्मवासयेदिति ॥

सत्यदोषाभिधानेऽपि वाक्पाशव्यदण्डोऽस्त्येव । तथा च
नारदः । पतितं पतितेत्युक्त्वा तथाचौदेति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्याद्विदोषतां ब्रजेदिति ॥

मनु नारदावपि । कारणं वाप्ययवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।

तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्योदण्डङ्कार्पापणावरमिति ॥

विष्णुरपि । काणखञ्जादीनान्तथ्यवाच्यपि कार्पापणद्वयमिति

एतच्च दुर्लभविषयमिति माधवीये विष्टारण्यश्रीपादैरभ्य-
धायि । मिथ्यावदनशीलानां दण्डमाह कात्यायनः ।

अवृताख्यानशीलानाञ्जिह्वाच्छेदो विशेषनमिति ।

हारीतोऽपि । मिथ्याभाषिणां मेलकानाञ्च राजा जि-
ह्वाश्चिन्दाङ्गण्डयेद्वेति मेलकोभक्षकः । कस्यचिद्वाक्पाशव्य

व्यवहाराध्यायः ।

कृतोऽहं दण्डमाहोयनाः ।

मोहात्प्रमादात्सङ्कर्षात् प्रीत्या वोक्तं मयेति यः ।

नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डाहं स्तस्य कल्पयेदिति ॥

वक्ष्ये इत्यत्र वक्तीतिशेषः इति वाक्पाठव्याख्यव्यवहार पदम्

अथ स्तेयाख्यव्यवहार पदम् ।

तल्लक्षणनाह मनुः । स्यात्साहसं त्वन्वयवत् प्रसभङ्गं यत्कृतम् ।

निरन्वयम्भवेत् स्तेयं कृत्वापङ्क्तुयते च यदिति ।

अस्यायमर्थः । अन्वयवद्वयव्यरक्तकराजाद्यध्यक्षादि समक्षं
वजावष्टम्भेन यत्परधनापहरणादिकं क्रियते तत् साहसम् ।
स्तेयं पुनर्निरन्वयं स्वाभ्याद्यसमक्षं यद्व्ययित्वा परधनाद्य-
पहरणं तदुच्यते । यच्च राजाद्यध्यक्षादि समक्षमपहृत्य नमयेदं
कृतमिति भयान्निङ्गते तदपि स्तेयमिति । अतएव नारदः ।

उपायैर्विविधैरेषां कृतयित्वापकर्षणम् ।

सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाज्जर्मनीषिण इति ॥

एषामित्येतच्छूद्रनिर्दिष्टान्याह स एव ।

खड्गाणासन खट्वास्त्रिदारुचर्मढणादि यत् ।

शमीधान्यं कृतान्नञ्च क्षुद्रं द्रव्यमुदाकृतम् ॥

वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जम्भशवस्तथा ।

हिरण्यवर्जं लोहञ्च मध्यं ब्रीहियवादि च ॥

हिरण्यरत्न कौशेयस्त्री पुङ्गो गजवाजिनः ।

देवत्राह्मणराज्ञाञ्च विज्ञेयन्द्रव्यभुक्तमिति ॥

बलात्कार सतमपहरणं साहसान्तर्गतं स्वीयमित्याह ।

स एव । तस्यैव भेदः स्वीयः स्वाहिशेषस्तत्र दृश्यते ।

आधिसाहसमाक्रम्य श्लेष्माधिच्छलेनत्विति ।

तस्यैव साहसस्यैव । आधिः पीडा धनापहरणादिद्वारा आ-
क्रम्य प्रसह्य परस्य क्रियमाणं क्लेशः साहसरूपं श्लेष्मम् । छलेन
क्रियमाणं आधिः केवलस्वीयमित्यर्थः । तस्करज्ञानोपाय
माह याज्ञवल्क्यः । ग्राहकैर्गृह्यते चौरो लोप्तेण्याथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥

अन्येऽपि शुद्ध्या ग्राह्या जातीनामादिनिष्कृतेः ।

दूतस्त्रीपान सक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥

परद्रव्यगृह्याणाञ्च पृच्छका गूढवारिणः ।

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रया इति ॥

ग्राहकैराज पुरुषैर्लोप्तेण्यापहृत भाजनादिना चौर्यः ।
अशुद्धवासः अप्रज्ञातस्थानवासी । जातिनिष्कृतो नाहं शुद्धइत्ये-
वंरूपः । नामनिष्कृतो नाहं इत्येवं रूपः । आदि ग्रहणात्
स्वदेशग्राम कुलाद्यपलापेन च लक्षिता ग्राह्याः घृतपण्याङ्गना
मद्यपानादिष्वति प्रसक्ताः तथा कुतस्त्वोऽसित्यमिति चौरग्राहि-
भिः पृष्टो यदि शुष्कमुखोभिन्नस्वरो वा भवति । बद्धवचनात्
स्निग्धललाटादीनां ग्रहणम् । तथा ये निष्कारणक्लियदस्य
द्रव्यं किंवास्य गृहमित्येवं पृच्छति । ये च वेदान्तरधारणेना-
त्मानङ्गूढयित्वा चरन्ति । ये चायाभावेऽपि बद्धव्ययकारिणः ये
च विनष्टद्रव्याणां स्त्रीर्णवस्त्रभिन्न भाजनादीनामनिर्ज्ञात स्वा-
मिकानां विक्रयकारिणः ते सर्वेऽपि चौर्यसम्भावनया ग्राह्या
इत्यर्थः । एवंविधलिङ्गयुक्तान् पुरुषान् गृहीत्वैते चौरा भ-

वन्ति नवेति सम्यक् परीक्षेत न तावन्मात्रेण निश्चिनुयात् ।
चौरस्यापि लिङ्गसम्बन्धसम्भवात् । अतएव नारदः ।

अन्यहस्तात्परिभ्रष्ट सकामादुत्थितम्भुवि ।

चौरिण दा प्रतिक्षिप्तं लोप्लं यत्नात्परीक्षयेत् ॥

असत्याः सत्यसङ्काशाः सत्याश्वासत्यसङ्गिभाः ।

दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्माद्युक्तं परीक्षणमिति ॥

स्तेयस्य त्रैविध्यमाह स एव ।

तदपि त्रिविधं ज्ञेयं द्रव्यापेक्षन्मनीषिभिः ।

क्षुद्रमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणादिति ॥

चौरस्य द्वैविध्यमाह दृश्यतिः ।

प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तस्करा द्विविधाः स्मृताः ।

प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधेति ॥

प्रकाशतस्करानाह स एव ।

नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवञ्चकाः ।

दैवोत्पातविदो भद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।

प्रकाशतस्करा ज्ञेते तथा कुडकजीविन इति ॥

प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकाराः । अतएव नारदः ।

प्रकाशवञ्चकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिताः ।

उत्कोचकाः सोपधिका बञ्चकाः परयोषितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।

इत्येवमादयो ज्ञेया प्रकाशतस्करा भुवीति ॥

नैगमादिव्याजेन ये परद्रव्यापहारकास्ते नैगमाद्याः अप्र-
काशे तस्कर स्वरूपभेदानाह व्यासः ।

साधनाङ्गान्विता रात्रौ विचरन्त्यविभाविताः ।

अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता पात्र्यमुदग्रग्रन्थिभेदकः ।

स्त्रीपुङ्गोश्च पशुस्रोत्री चौरौ नवविधः स्मृत इति

रात्राविति प्राशिकम् । अरण्यादौ दिवापि सम्भवात् ।

उत्क्षेपकः धनिनामनवधानतान्निक्षित्य तत् समीपस्थं धन-

मुत्कृत्य ग्राहकः । सन्धिभेत्ता गृहयोः सन्धौ स्थित्वा तत्रत्यभि-

न्धिभेत्ता । पात्र्यमुदककान्तारादौ पथिकानान्धनप्रत्यापहा-

रकः । ग्रन्थिभेदकः परिधानीयादिग्रथितं धनं गृहीतुं

तद्गुण्यमोचका इति । प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह स एव ।

स्त्रीपुंसौ वक्ष्यन्तीह मङ्गलादेश वृत्तयः ।

गृह्णन्ति कृद्धानाचार्य मनाय्यास्वार्यलिङ्गनः ॥

नैगमाद्या भूरिघना दण्ड्या दोषानुरूपतः ।

यथा तेनानिर्वर्तन्ते तिष्ठन्ति सन्नये तथेति ॥

दोषानुरूपतो दण्ड्या न तु धनानुरूपत इत्यभिप्रायः । के-

षाञ्चित् प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह वृहत्सतिः ।

प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्रा पुनः संस्कृत्य विक्रीयी ।

पण्यं तद्विगुणं दाप्यो वर्णिगदण्डश्च तत्समम् ॥

अज्ञातौषधिमन्त्रस्तु यस्य व्याधे रतत्त्ववित् ।

रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्डाखीरवज्जिषक् ॥

कूटाक्षदेहिनः क्षुद्रा राजभाव्यहराश्च ये ।

गणका वक्षकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥

अन्धायवादिनः सभ्यासाधैवोक्तोचजीविनः ।

विष्वस्तवक्षकाश्चैव निर्वास्याः सर्वएव ते ॥

ज्योतिर्ज्ञानन्तथोत्पातमविदित्वा तु ये शृणाम् ।
 श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥
 दण्डाजिनादिभिर्युक्त मात्मानं दर्शयन्ति ये ।
 हिंसन्ति छद्मना नृणां बध्नास्ते राजपूरुषैः ॥
 क्षल्पमूल्यन्तु संस्कृत्य नयन्ति बद्धमूल्यताम् ।
 स्त्रीबालकान्वञ्चयन्ति दण्डास्ते ऽर्थानुसारतः ॥
 हेमरत्नप्रवालाद्यान् कृत्विमान् कुर्वते तु ये ॥
 केतुर्मूल्यं प्रदाय्यास्ते राज्ञा तद्विशुणं दमम् ।
 मध्यस्थं वक्ष्यन्त्येकं स्नेहलोभादिना यदा ।
 सात्विणश्चान्यथा ब्रूयुर्दाय्यास्ते द्विगुणन्दममिति ॥
 भाव्यं करविशेषः । मनुवरपि ।

सर्वकण्टकया पिष्टं हेमकारन्तु पार्थिवः ।
 अवर्त्तमान मन्याये छेदयेत्क्षवशः क्षुरैरिति ॥
 विष्णुरपि । द्यूते च कूटाक्षदेविनां करच्छेद इति । अ-
 प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह स एव ।
 उत्क्षेपकस्य सन्दंशश्चेत्तथो राजपूरुषैः । सन्दंशोऽत्र करः ।
 तथा च याज्ञवल्क्यः । उत्क्षेपक ग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ ।
 कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकाविति ॥
 अङ्गुष्ठ तर्जन्थोर्ग्रन्थिमोचने साधकतमत्वेनात्र सन्दंश श-
 ब्देन तयोर्ग्रहणम् । प्रथमापराधे तौ क्रमेण पाणि सन्दंशा-
 भावन्तौ कर्त्तव्यौ । द्वितीयापराधे उभावप्येकपाणिपादा-
 भावावेतौ कर्त्तव्यावित्यर्थः । सन्धिभेदं नृणां दण्डमाह मनुः ।
 सन्धिस्मिता तु ये चौर्यं राजौ कुर्वन्ति तस्कराः ।

तेषां कृत्वा वृषो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेदिति ॥
तानितिशेषः । वृहस्पतिरपि ।

सन्धिछेदकतो ज्ञात्वा शूलमाग्राहयेत् प्रभुरिति ॥
आग्राहयेत् आरोपयेदित्यर्थः । पान्यसुखे दण्डमाह ।
स एव । तथा पान्यसुखं दृष्ट्वां गले बद्धावलम्बयेदिति ॥

पान्य सुखं पथिलुस्तकान् । ग्रन्थिभेदकस्य दण्डमाह
मनुः । अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।

द्वितीये हस्त चरणौ तृतीये बधमर्चतीति ॥
अङ्गुली तर्जन्मङ्गुष्ठौ । द्वितीये हस्तस्य छेदः चरणस्य च
तृतीये बध इत्यर्थः । अतएव नारद आह ।

प्रथमे ग्रन्थिभेदानां मङ्गुष्ठहस्तयोर्बध इति ॥
स्त्रीहर्तुर्दण्डमाह व्यासः ।
स्त्रीहर्ता लोहशपथे दग्धव्यो वै करान्निजेति ।
पुंहर्तुर्दण्डमाह स एव ।

नरहर्तुर्हस्तपादौ च्छित्वा स्थाप्यश्चतुष्पथ इति ॥
गोहर्तुर्दण्डमाह वृहस्पतिः ।

गोहर्तुर्नासिकाच्छित्वा बद्धाभ्रसि निमज्जयेदिति ॥
नारदः । सर्वस्वं हरतो नारीं कन्यां तु हरतो बधः ।

वाजिवारण लोहानां चाददीत वृहस्पतिरिति ॥
सर्वस्व मित्यनुषङ्गः । पशुहर्तुर्दण्डमाह व्यासः ।

पशुहर्तुस्त्रिपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्त्तयेदिति ॥
पशुहर्ता पश्वनुसारेण दण्डनीय इत्याह नारदः ।

महापशून् स्तेनयतो दण्डमुत्तमसाहसेम् ।
मध्यम पशून् पूर्वन्तु, क्षुद्रपशून् तथा हत इति ॥

कृत इति वष्टी । वन्दिग्रहादीनां दण्डमात्रं याज्ञवल्क्यः ।
 वन्दिग्रहाक्षया वाजि कुम्भराणां च शरिणः ।
 प्रसक्त्यघातिनश्चैव शूलान्मारोपयेन्मर इति ॥
 अङ्गुष्ठेहादयः उत्तमसाहसत्वाद् ब्राह्मणं व्यतिरिक्तं दूतम
 द्रव्यापहार विषयाः ।

साहसेषु य एवोक्तं क्षिप्तुं दण्डमनीषिभिः ।
 स एव दण्डः क्षेपेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रममादिति ॥
 नारदेनोत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषयत्वेन व्यवस्थापना-
 ज्ञेन शुद्रमध्यम द्रव्योऽन्नेपकादीनां तदनुकूपो न करच्छे-
 दादिः । तत्कारस्यापहतं घनस्तत् स्वामिने दापयित्वा दण्डः ।
 कर्त्तव्य इत्याह याज्ञवल्क्यः ।

चौरं प्रहाप्यापहतं घातयेद्विविधैर्बधैरिति ।
 धान्याद्याहरणे दण्डमात्रं मनुः ।
 धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः ।
 शेषेऽप्येकादेशगुणं द्वाप्यस्य च तद्वनमिति ॥
 कुम्भो विंशतिप्रस्थाः शेषे दशकुम्भाधिकान्यूने । तस्य
 धान्यं स्वामिनः । रत्नहरणे दण्डमात्रं स एव ।

मुख्यानाञ्चैव रत्नानां हरणे बधमर्हतीति ।
 स एव । सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च बाससासु ।
 पञ्चाशत्स्वभ्यधिके इकादशेन मित्येते ॥
 शेषे त्वेकादशं गुणं मुख्यादण्डं प्रकल्पयेत् ।
 पुरुषाणां कुलीनानाम्भारीणाञ्च विशेषत इति ॥
 अत्र सुवर्णादीनां संख्याकर्षकतेत्याहुः षड्भा इति मदन
 रत्ने । अत्राङ्गुष्ठेहादिदण्डी ब्राह्मणं व्यतिरिक्तं विषयः ।

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेदिति ॥

याश्चलका स्मरणात् । चिह्नं ललाटे खपदाकाराङ्क-
नम् । तथा च मनुः ।

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्त्रिये च खपदं कार्यं ब्राह्मणस्य शिरः पुमानिति ॥

एतच्च प्रायश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालं नतु प्रायश्चित्तं
चिकीर्षताम् । प्रायश्चित्तञ्च कुर्वाणाः पूर्वं वर्णा यथोदितम् ।

नाङ्गा राज्ञा ललाटे तु दाप्यस्तुत्तमसाहसमिति । मनुस्मर-
णात् । जात्यादि भेदेन च दण्डतारतम्यमाह स एव ।

षष्ठापाद्यन्तु शूद्रस्य स्त्रिये भवति किल्बिषम् ।

षोडशैवतु वैश्यस्य द्वाविंशत् क्षत्रियस्य तु ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्ठिः पूर्णं वापि शतम्भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्ठि स्तद्विंशगुणवेदिन इति ॥

यस्मिन्नपराधे यो दण्ड उक्तः स शूद्रकर्तृके तस्मिन्ष्टगुणः
दापनीयः वैश्यकर्तृके षोडशगुणः क्षत्रियकर्तृके द्वाविंशद-
गुणः । ब्राह्मणकर्तृके चतुःषष्ठि गुणः । शतगुणो वा षष्ठा-
विंशत्युत्तरशतगुणोवेत्यर्थः । भाषाभ्यून मूल्यानां क्षुद्राणां मू-
ल्यात् पञ्चगुणोदम इत्याह नारदः ।

काष्ठ भाण्ड तृणादीनां खन्य यानान्तथैव च ।

वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नायु स्थिचर्मणाम् ॥

शाकानामार्द्रमूल्यानां हरणे फलमूलयोः ।

गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥

पक्षाब्जानां कृताब्जानां मत्स्यानामौषधस्य च ।

क्षवेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पञ्च गुणो दम इति ॥

यत्पुनः सुदृश्य विषये द्विगुणदण्ड प्रतिपादक मनु वच-
नम् । सूत्रकार्यासक्तिरानाङ्गीमयस्य गुणस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ।

वेष्टुनैदलभाषाणां लवणानामस्तैव च ।

अन्मयानां च हरणो अदीभस्मन एव च ॥

अजानां पक्षिणाञ्चैव लवणस्य दृढस्य च ।

मांसस्य मधुनचैव यश्चान्यत्पशुसम्भवम् ॥

अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पक्वान्मानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणोदम इति ॥

तदल्प प्रयोजन विषयम् । पात्र्यादीनामल्पप्रयोजन
द्रव्यापहारेण दण्डः । तथाच स एव ।

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविन्नू द्वे च मूलके ।

आददानः परस्तेतान् दण्डं दातुमर्हति ॥

चणक ब्रीहिमोधूमयवानां सुदृगमाषयोः ।

अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो सुष्टिरेका पथि स्थितैः ॥

तथैव सप्तमे भक्तेभक्तानि षडनञ्जता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मण इति ॥

न केवलं क्षीरस्यैव दण्डः किन्त्वक्षीरस्यापि क्षीरोपकारिण
इत्याह याज्ञवल्क्यः । भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ।

दत्त्वा क्षीरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तम इति ॥

भक्तं अशनम् । अवकाशोनिवासस्थानम् । अग्निक्षीरस्य
शीतापनोदनाद्यर्थः । उदकान्तृषितस्य । मन्त्र क्षीर्यप्रकारो-
पदेशः उपकरणं क्षीर्यसाधनम् । व्ययः अपहारार्थेन्येयान्तर-
ङ्गञ्चतः पात्रेयम् । एतानि क्षीरस्य हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि

यः प्रयच्छति तस्योक्तमसाहसोदण्ड इत्यर्थः कात्यायनोऽपि ।

चौराणाम्भक्तदाये स्युःसायाम्भुदकदायिनः ।

छेत्तारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च ॥

समदण्डाः स्मृता स्तोते ये च प्रच्छादयन्ति ज्ञानिति ।

चौरोपेक्षाकारिणं प्रत्याह नारदः ।

शक्ताश्च यदुपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ।

उत्क्रोशताञ्जनानाम्, क्षीयमाणे धने तथा ॥

श्रुत्वा येनाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिन इति ।

इति स्वेयाख्यव्यवहारपदम् ।

अथ साहसाख्यं व्यवहारपदम् ।

तस्य स्वरूपमाह । नारदः ।

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्विलदर्पितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं सहोवलमिहोच्यते इति ॥

तस्य चातुर्विध्यमाह वृहत्स्यतिः ।

मनुष्यमारण्यद्वीपं परदाराभिमर्शनम् ।

पारुष्यं सुभयश्चेति साहसं स्यात्तुर्विधमिति ॥

उभयं पारुष्यस्वाग्दण्डपारुष्ये । तस्य त्रैविध्यमाह ।

नारदः । तत्तु नस्त्रिविधं त्रेयमथमं मध्यमन्तथा ।

उत्तमश्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथगिति ॥

एतेषां स्व स्वरूपमाह स एव ।

फलमूलोदकादीनां चेतोपकरणस्य च ।

भङ्गाजोपोपमर्द्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

वासः पञ्चन्यपानानां गृहीपकरणस्य च ।
एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥
व्यापादो विषयस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।
प्राणेश्वरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसमिति ॥

भङ्गः फलादि स्वरूपनाशनम् । आक्षेप आक्रोशः वाक्क्ति-
रस्करणमिति यावत् । अपमर्हः स्वरूपावशेषेण पीडनम् ।
एतेनैव प्रकारेणेत्यर्थः । त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह नारदः ।

तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।
मध्यमस्य तु शास्त्रैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥
उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते ।
बधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्गने ॥
तदङ्गच्छेद इत्युक्तीदङ्ग उत्तमसाहस इति ॥

ब्राह्मणस्य तु महत्यपराधे शारीरदण्डाभावमाह स एव ।
अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः ।
बधाहते ब्राह्मणस्य न बधे ब्राह्मणोऽर्हतीति ॥
यसोऽपि । न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डे भवति कस्यचिदिति ।
महत्यपराधे ब्राह्मणस्य दण्डमाह स एव ।

गुप्ते तु बन्धने बद्धा राजा भक्तं प्रदापयेदिति ।
नारदोऽपि । शिरसोमुण्डनं दण्डस्य निर्वासनं पुरात् ।
ललाटे चाभिगृह्णाङ्गः प्रयाणङ्गर्वाभेन चेति ॥
परद्रव्यापहरणरूप साहसस्वरूपकन्तत्र दण्डमाह ।
याज्ञवल्क्यः । सामान्य द्रव्यप्रसभहरणं साहसं स्मृतम् ।

तन्मूल्यादिगुणोदख्योनिष्कृते तु चतुर्गुण इति ॥
वज्रभिर्जनैः प्रहरादिकालक्रमेण रक्षमाणस्य द्रव्यस्य बला-

त्कारेण हरणं साहसक्यं सोऽयमिति पूर्वार्थः । तन्मूल्या-
दपहृत द्रव्यमूल्यात् । निष्कवे अपलाये यः साहसं करोति-
तद्विगुणन्दमम् । यस्तु साहसं ज्ञात्वा निष्कृते स चतुर्गुणन्दाय
इत्युत्तरार्थः । साहसिकस्य प्रयोजनितारः प्रख्यातः स एव ।

यः साहसं कारयति स दाय्यो द्विगुणन्दमम् ।

यस्यैव सुखान्दमाता कारयेत्तु चतुर्गुणमिति ॥

द्विगुणन्दमं साहसिकदण्डाद्विगुणं दण्डम् । साहसिक
विशेषं प्रत्याह स एव ।

अर्थ्याक्रोशातिक्रमकृद्भातभार्याप्रहारदः ।

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रमृगभेदकृत् ॥

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥

स्वच्छन्दविधवागामी विक्रुष्टे नाभिवाचकः ।

अकारणेन विक्रोष्टा अण्डालघोत्तमान् स्मृशन् ॥

शूद्रप्रवर्जितानाञ्च देवे पितृ च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन् अयोम्यो योऽय कर्मकृत् ॥

वृषभुद्रपशूनाञ्च पुंस्वस्य प्रतिघातकृत् ।

साधारणस्त्रापलापी दासीगर्भ विनाशकृत् ॥

पितृ पुत्र स्वच्छन्नादभ्यत्याचार्यशिष्यकाः ।

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभागिति ॥

अज्ञानकर्तृके साहसिके पितारिवान्धवाः ।

प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥

विश्वेयोऽसाधुसंसर्गाश्चिह्नैर्होदेन कः सरैः ।

एवोदिता घातकानामन्तस्कराणाञ्च भावना ॥

मृहीतः शङ्कया यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते ।

शपथेनावबोधय्यः सर्ववादिष्वयं विधिरिति ।

चिह्नं रक्तलेपादि होढोद्यतस्तस्य घनादिकम् । हाना-
नन्तरकर्त्तव्यमाह व्यासः ।

ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् ससहायं सवाम्भवंम् ।

हन्याच्चित्रबधोपायैर्बहोजनकरैर्दृष्टं इति ।

वृहस्पतिः । प्रकाशघातका ये तु तथा चोपांशुघातकाः ।

ज्ञात्वा सम्यग्घनं हृत्वा हन्तव्या विविधैर्वधैरिति ॥

ब्रह्मन्नक्षत्रियादिविषयमेतत् । यत आह बोधायनः । क्षत्रि-
यादीनां ब्राह्मणस्य बधः सर्वस्वहरणश्च तेषामेव तुल्यापकृष्ट-
बधे यथाबलमनुरूपं दण्डश्च कल्पयेदिति । तेषां क्षत्रियादी-
नान्तुल्यापकृष्टबधे सजातीयहीनस्वातीयबधे दण्डं शारीरद-
ण्डम् । एकघातार्थं प्रवृत्तानां बह्वनान्दोषानुरूपन्दण्डमाह ।

कात्यायनः । एकस्त्रेड्विहो हन्यः संशुद्धाः पुरुषस्वराः ।

मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः ॥

यो मर्मघातकः स एव बधापराध दण्डभागित्यर्थः ।

स एव । आरम्भकृत्तृहायश्च दोषवक्ताऽनुदेशकः ।

आश्रयः शस्त्रदाताच भक्तादायो विकर्त्तृणाम् ॥

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाश प्रवर्त्तकः ।

उपेक्षाकार्थं युक्तश्च दोषवक्तानुमोदकः ॥

अनिषेद्धा क्षमो यः स्वात्मैर्वे ते कार्यकारिणः ।

यथा शस्त्रानुरूपमनुदण्डमेवां प्रकल्पयेदिति ॥

वृहस्पतिरपि । एकस्य बहवो यत्र प्रहरन्ति वषाम्बिताः ।

मर्मप्रहारको यस्तु घातकः स उदाहृतः ॥

मर्मघाती तु यस्तेषां यथोक्तं प्रापयेद्दमम् ।

आरम्भकृत्स्नहायश्च दोषभागी तदर्हतः ॥

क्षतस्याल्पमहत्त्वञ्च मर्मस्थानञ्च यत्नतः ।

सामर्थ्यज्ञानुबन्धञ्च ज्ञात्वा चिह्नैः प्रसाधयेदिति ॥

विषयविशेषे मनुष्य बधकस्तुर्दण्डाभावं दोषाभावप्रदर्शनं
मुख्येनाह मनुः । शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपपद्यते ।

द्विजातीनाञ्च वर्णानां विषये कालकारिते ॥

आत्मनश्च परित्यागे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे ।

स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च ब्रह्म धर्मेण न दुष्यतीति ॥

यत्र देशे काले च धर्मस्तटाकारादि रूपोभेदनच्छेदना-
परह्यते तेजस्य तथा शूद्रेतरवर्णसङ्गरे परदाराक्रमणादिरूपे
राजाभावकालकारिते । तथात्मनः परतः प्राणसंशये ।
तथा दक्षिणानां सङ्गरे गोग्रहणनिमित्तके युद्धे । तथा
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ दुर्वलहिंसा निवारणे । धर्माद्धेतोर्धर्म
दुष्यति यतः । अतस्तत्र द्विजातिभिः क्षत्रधर्माश्चरणरहितैरपि
समर्थैः शस्त्रं ग्राह्यमित्यन्वयः । अत्रद्विजाति ग्रहणं ब्राह्मणवैश्य
विषयम् । प्रजापालनार्थं क्षत्रियस्य च मान्तरणैवैवशस्त्र
ग्रहणस्य प्राप्तत्वादिभिसन्वायैव वीधायन आह ।

ब्राह्मणार्थे गवार्थे च वर्णानां वापि सङ्गरे ।

मृच्छीयातां विप्रविधौ शस्त्रं वर्णव्यतिक्रमे इति ।

यस्तु परोक्षार्थमपि ब्राह्मण आयुधम्नाद्दीतेत्यापस्तम्ब-
वचनम् । यच्च वीधायनवचनम् । ज्ञात्वाधर्ममपि ब्रह्म आयुधं
नाददीतेति । तद्वयमपि धर्मोपरोधादि भिन्नविषयम् । सा-
हस्यो यस्य क्रोधलोभहृतत्वमाह ।

वृहस्पतिः । साम्प्रतं साहसस्तेयंश्रूयतां क्रोधलोभजमिति ।

स्त्रीसं गृहणाख्यसाहस स्वरूपमाह स एव च ।

अनिच्छन्त्या यत्क्रियते सुप्तोन्मत्त प्रमत्तया ।

प्रलपन्त्या वा रहसि वलात्कार कृतम् तद्वदिति ॥

अनिच्छन्त्या परपुरुषेण सहेतिशेषः । अनिच्छन्त्या यानि-
चिह्नानि तस्याः कर्त्तव्यं राजकर्त्तव्यं चाह सम्बर्त्तः ।

नेच्छन्त्या यानि चिह्नानि वलात्कार कृतानि च ।

परपुंसः प्रसङ्गेषु नारीणान्तानि शृण्वतः ॥

नखदन्तघातचामासकच गृहवीक्षिता ।

सद्योविप्रवासिता नारी वलात्कारेण दूषिता ॥

उच्चैर्विक्रीशयन्ती च रुदन्ती लोकसन्निधौ ।

तस्य नामवदन्ती च यथाहन्तेन दूषिता ॥

शोचेदेवं विधैर्लिङ्गैर्ब्रूणीकृतपयोधरा ।

चिह्नालङ्कारकेयैश्च व्याकुलीकृतलोचना ॥

राज्ञा सभ्यैः सभानीत्वा स्वयमन्विध्य तत्क्षणात् ।

यद्भूयात् सहजान्तत्र तत् कर्त्तव्यं प्रयत्नतः ॥

विवादे साक्षिणामत्र प्रकुर्वीत परिग्रहम् ।

प्रार्थनादभिगच्छस्व न दिव्यन्दात् मर्हतीति ॥

अत्र दण्डमाह मतुः ।

सहस्रं ब्राह्मणोदण्डोविप्रां गुप्ताखलाङ्गजमिति ।

गुप्तां स्वनिजमेव रक्षिताम् । क्षत्रियादिसवर्णविषयेदण्ड-
माह वृहस्पतिः । सहसा काम वेद्यस्तु धनस्तस्याखिलं हरेत् ।

उत्कृत्य लिङ्गदृषणी आमयेद्गर्भं भेनत्विति ॥

कामयेत् परस्त्रियकृच्छेत् । अथमेव दण्डोऽनुलोमप्रति-

लोमजात्योः सजातीय परभार्यागमने वेदितव्य इति मन्द-
नरत्ने । हीनजातीय परस्त्रीगमने ब्राह्मणादिष्वेतद्वर्ष-
रिमितो दण्डः । उक्तृष्टजातीयपरदारगमने अयमेव दण्डो-
वधसहितः कार्य इत्याह स एव ।

दमोनेयः समायान्तु हीनायामधिकसतः ।

पुंसः कार्योऽधिकायान्तु गमने स प्रमापणमिति ॥

दमः सहसाकामयेदिति वाच्योक्तः । नेयः प्रापणीयः ।

यत्तु वधमात्राभिधायकं कात्यायन वचनम् ।

स्त्रीषु क्षतोपभोगः स्यात्प्रसक्त्युपराधो यदा ।

वधेतच्च प्रवर्त्तेत क्लृप्ताति क्रमणं हि तदिति ॥

तन्निर्गुणस्य भार्यागमने वेदितव्यम् ।

इति साहसाल्प व्यवहारपदम् ।

अथ स्त्रीसंग्रहणाख्य व्यवहारपदम् ।

तस्य वैविध्यमाह दृश्यतिः ।

पापमूलं संग्रहणं त्रिप्रकारेणैवोच्यते ।

बलोपधिक्ते इति तु तृतीय मनुरागजमिति ॥

एतेषां स्वरूपं दर्शयति स एव ।

अनिच्छन्त्या यत् क्रियते मत्तोन्नाप्तं प्रमत्तया ।

प्रलपन्त्या वा रक्षसि बलात्कारे क्षतान्तुतत् ॥

छद्मना गृह्यमानाय दत्त्वा स्वमदकारणम् ।

संयोगः क्रियते यत् तत्तूपधिक्तेतं विदुः ॥

अन्योन्यस्त्वसूरागेण दूतीसंप्रेषणेन वा ।

कृतं रूपार्थं लोभेन द्रष्टुं तदसुरागजमिति ॥

असुरागज संग्रहस्य त्रिविधत्वं दर्शयति स एव ।

तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तममिति ॥

व्यासोऽपि । संग्रहस्त्रिविधोऽयः प्रथमो मध्यमस्तथा ।

उत्तमश्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं दृश्यमिति ॥

एतेषां स्वरूपमाह तुर्व्यासहस्त्यती ।

कटाक्षावेक्षणं चास्यं द्वृतीसंप्रेषणं तथा ।

स्यर्शोभूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥

प्रेषणं गन्धमाल्यानां फलधूपान्न वाससान् ।

सम्प्राषणञ्च रक्षसि मध्यमं संग्रहं विदुः ॥

एकशब्दासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ।

एतत् संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेद्भिरिति ॥

स्त्रीसंग्रहणस्य ज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः ।

पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथेति ॥

परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेन सद्यः अभिनवैः कामजैः करदृष्टदशनादिकृत बाह्याणादिलिङ्गैर्द्वयोः सम्प्रतिपत्त्यावयं स्त्रीसंग्रहणवान् इति प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः । उपायान्तरमाह स एव ।

नीवीस्थान प्रावरणं सक्थि केशावमर्शनम् ।

अदेशकालं सम्प्राप्तं सङ्केतस्थानमेव चेति ॥

कुर्वाण इति शेषः । सक्थि ऊरु । मसुरपि ।

स्त्रियं सृष्टेर्दृष्टेयः सृष्टो वा मर्षयेत्तया ।

परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतमिति ॥

यस्तु दर्पादिना मयेयभुक्तेति वदति सोऽपि तथा विधत्वेन
ग्राह्य इत्याहृतुर्मनु नारदौ ।

दर्पादा यदिवा मोहात् ज्ञापया वा स्वयं वदेत् ।

पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतमिति ॥

बलात्कारकृतस्य स्त्रीसंग्रहणस्य साहसान्तर्भूतत्वेन तत्रैव
दर्शितत्वादुपधिक्ते दण्डमाह वृहस्पतिः ।

दण्डानाकामयेयस्तु, तस्य सर्वहरोदमः ।

अङ्कयित्वा भगङ्केन पुरान्निर्वासयेत्तत इति ॥

सर्वहरः सर्वस्वहरः एतत् सजातीय विषयम् । स्त्रीनोत्कृष्ट
गमने तु क्रमेणार्द्धं धनं सर्वस्वहरणरूपोपबधसहितसर्वस्व
हरणरूपोदण्डो वावगन्तव्यः । दमोनेयः समायान्त्विति सा-
हसवाद निरूपणदर्शितवचनात् । तत्र वचने पुरुषस्याप-
कर्षणभये युक्तो दण्डो न स्त्रिया इति नोक्तस्तस्याः दण्डः । तेन
साहस स्त्रीसंग्रहणवत् प्रकृतेऽपि सजानीयोपभुक्तायाः संख्य-
हार्थ्यायाः प्रायश्चित्ताचरणानन्तरव्यवहितोपभुक्ताया इति
ज्ञातव्यमित्युक्तं मदनरत्ने । अनुरागज त्रिविध संग्रहणे
दण्डमाह स एव ।

त्वयाणामपि चैतेषां प्रथमोमध्यम उत्तमः ।

विनयः कल्पयत्याकाङ्क्षनादधिकोद्विषाधिक इति ॥

अधिकः प्रथम साहसादिभ्योऽधिकः । सन्मोगे दण्ड
माह याज्ञवल्काः ।

स्वजाता वृत्तमोदण्ड आशुलोभ्येतु मध्यमः ।

प्रातिर्लोभ्येवधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्त्तन मिति ॥

चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयपरभार्या
गमने साश्रीतिपणसहस्रोदण्डः । यदा त्वानुलोम्येन हीनजा-
तीयागमने मध्यम साहसः । उत्कृष्टजातीयागमने गन्तुर्बधः ।
तस्याः कर्णादिकर्त्तनमित्यर्थः । एतच्चानुरागजं ग्रहणविषयं
स्त्रिया अपि दण्डाभिधानात् । बलात्कारोपधिकृतयोस्तु स्त्रिया
अनपराधित्वेन दण्डाभावात् । अस्मादेव प्रातिलोम्येन गमने
पुरुषस्य बधं विधाय स्त्रियास्तदर्थं तुल्यमर्णनासादिकर्त्तन
विधानात् सजातीयागमने पुरुषस्य यावुक्ता वृत्तममध्यमसा-
हसौ दण्डौ तदङ्गं स्त्रियादण्ड इति सूचितम् । अत्रैव
कात्यायनः । सर्वेषु चापराधेषु पुंसोऽह्यर्थं दमस्तथा ।

तदर्थं योषितोदद्युर्बधे पुंसोऽङ्गकर्त्तनमिति ॥

स्त्रिया इतिशेषः । यदा पुनः सवर्णामगुप्तां आनुलो-
म्येनगुप्तां वा व्रजति तदाविशेषमाह मनुः ।

सहस्रं ब्राह्मणोदण्डो गुप्तां विरां बलाद् व्रजन् ।

गतानि पञ्चदण्डाः स्याद्विषयस्या सप्त सङ्गतः ॥

सहस्रं ब्राह्मणोदण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

शूरायां क्षत्रियविशोः सहस्रन्तु भवेद्दम इति ॥

ते क्षत्रियवैश्ये । एतच्च गुरुसखिभार्यादिव्यतिरिक्त
विषयम् । तत्र दण्डान्तरविधानात् । तदाह नारदः ।

माता मातृष्व सा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा ।

पितृष्व सखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखीक्षुषा ॥

दुहिताचार्यभार्या च सगीत्रा शरणागता ।

राक्षीप्रव्रजिता चात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥

असामान्य तमाङ्गच्छन् गुरुतत्पगड्यते ।

शिञ्जस्योत्कर्त्तं नात्तन्न नान्योदण्डोविधीयत इति ॥

यत्तु प्रातिलोभ्ये गमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य बधस्त्युक्तं
योगीश्वर वचने । तद्गुप्ताविषयमन्यथा धनदण्डः ।

तथा व मनुः । उभावपि हितवैज ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विब्रुतौ शूद्रवद्दण्डौ दग्धस्यौ वा कटाग्निना ।

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु सेवेतां वैश्यार्थिवौ ।

वैश्यमप्यगतं कुर्यात् क्षत्रियन्तु सहस्त्रिणमिति ॥

पञ्चगतमप्यगतपञ्चकदण्डभाजमित्यर्थः । एवं सहस्त्रिण-
मित्यत्रापि । क्षत्रियस्य गुप्तवैश्यागमने वैश्यस्य च गुप्ताक्षत्रि-
यागमने क्रमेण पणतद्वत्पणगतपञ्चकं तयोर्दण्ड इत्याह
स एव । वैश्यश्चेत् क्षत्रियाङ्गतां वैश्यां वा क्षत्रियोन्नजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायान्तुबुभौ दण्डमर्हत इति ॥

शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहरणे गुप्ता
गमने तु बधसर्वस्वापहारौ । तथा च स एव ।

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा हैजातं वर्णमाचरन् ।

अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वो गुप्तो सर्वेण हीयत इति ॥

अयञ्च बधाद्युपदेशः प्रजापालनाधिकाराद्राज्ञ एव न दि-
जातिमात्रस्य । ब्राह्मणः परीत्यार्थमपि शस्त्रं नाददीतेति
शस्त्रग्रहणस्य निषिद्धत्वात् । यदा तु राज्ञो निषेदने काल-
विलम्बेन कार्यातिपातस्तदा द्विजातिमात्रस्यापि शस्त्रग्रहणे
धिकारोऽस्त्येव । शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मोत्थलोपरुध्यते ।

नाततायिबधेदीपो हन्तुर्भवति कश्चन ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तान्मन्युच्छेत्तीति ।

शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानात् । परस्त्रिया सह सम्भाषणकर्तु-

दण्डमाह मनुः । परस्य पत्न्या पुरुषः संलापं योजयेत्सह ।

पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसमिति ॥

आक्षारितः अभिशक्तः । दोषैः नानास्त्युपभोगवाञ्छाभिः ।

पापबुद्ध्या यः सम्भाषणं करोति तद्विषयमेतत् । अतएव ।

यस्त्वनानाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।

न दोषं प्राप्नुयात् किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रम इति ॥

मनुवृहस्पत्युक्तपूर्वसाहसमध्य रसाहसयोरुत्कृष्ट सजातीया-
सम्भाषणादिविषयत्वेन व्यवस्था परिकल्पनीया । परपुरुषेण
सह पित्रादिभिर्निषिद्धं सम्भाषणं या करोति सा पण्य एतं
दण्ड्या परस्त्रिया सह पित्रादिभिर्निषिद्धसम्भाषणं यः पुरुषः
करोति स पण्य एतद्वयं दण्डनीयः । द्वयोरपि निषिद्धपरस्पर-
सम्भाषणादिकुर्वतोः सम्भोगे यो दण्डः स एव दण्ड इत्याह
याज्ञवल्क्यः । स्त्रीनिषेधे शतन्दद्याद् द्विशतन्तुदममुमान् ।

प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा सङ्ग्रहणे तथेति ॥

निषिद्धा इति निषेधः कर्मणि क्तञ्चेति घञ् । चार-
णादि स्त्रीव्यतिरिक्तविषयमेतत् ।

नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।

सज्जयन्ति हिते नारी निर्गन्ठाचारयन्ति चेति ॥

मनुस्मरणं नटाः आत्मोपजीविनः वेधोपजीविनः ।
एतेवान्दारेषु एष विधिर्न । अभिभाषणादिनिमित्तकदण्ड-
विधिर्न । पररते नारीः स्वभार्याः सज्जयन्ति पुरुषान्तरे सं-
योजयन्ति प्रच्छन्नीकृत्य चारयन्ति चेत्यर्थः । साधारणस्त्रीग-
मने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः ।

अवश्यासु दासीषु भुजिव्यासु तथैव च ।

गम्याखपि पुमान्दायः पञ्चाशत्यणिक्तन्दममिति ।

स्वामिना या शुश्रूषार्थं गृहे एव स्यात्तत्र नित्येवं पुरुषान्तरो-
पभोगिनी निरुद्धाः अवरुद्धाः । प्रख्यात्तरेणावरुध्य भुज्यमाना भु-
जिष्याः वा दास्यो भुजिष्या अवरुद्धा वा तासु सर्वपुरुषगम्या-
खपि गमने पञ्चाशत्यणन्दण्डाः । तामाम्परपरिगृहीतत्वेन पर-
स्त्रीनृत्यत्वात् । चशब्दाद्देश्यः स्वैरिणीनामपि ग्रहणम् । ता-
खपि सर्वपुरुषसाधारणासु परपरिगृहीतासु गमनेऽयमेवदण्ड
इति मन्तव्यम् । एतद्वाभिप्रेत्याह नारदोऽपि ।

स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या ।

गम्याः स्थिरानुलोम्येन श्लिथो न प्रतिलोमतः ॥

आखेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।

गम्याखपि हि नोपेयाद्यत्ताः परपरिग्रहा इति ॥

अब्राह्मणीति स्वैरिण्यविशेषणम् । स्वैरिणी स्वतन्त्रा-
पुंश्वली । निष्कासिनी कुटुम्बान्निर्गतेति मदनरत्ने । सास्य-
नवरुद्धा दासीति विज्ञानेश्वरमाधवाचार्यप्रभृतयः । भुजिष्या
स्वा खेति सम्बन्धः । व्यासोऽपि ।

परोपरुद्वागमने पञ्चाशत्यणिको दमः ।

प्रसक्त्य वेश्यागमने दण्डोदशपणः स्मृत इति ॥

प्रसक्त्य वेतनदानं विना अतानवरुद्धासु वेश्यादिषु गम्य-
त्वाभिधानत्र पापाभावप्रतिपादनार्थं किन्तु राजदण्डाभाव
प्रतिपादनार्थम् । पशुवेश्यादिगमने प्राजापत्यं विधीयत इ-
त्यादिवचनैः प्रायश्चित्तस्मरणाय ब्रह्मात्मारेण अनवरुद्धदास्य-
भिगमने दण्डप्राह याज्ञवल्काः ।

प्रसक्त्य दास्यभिगमे दण्डोदशपणः स्मृतः ।

बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथगिति ॥

पुरुषसम्भोगजीविकानु दासीषु स्त्रैरिष्यादिषु शुल्कदानमन्तरेण बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणोदण्डः । यद्यनिच्छन्तीमेकास्त्रलात्कारेण बहवो गच्छन्ति तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणान्नकोदण्ड इत्यर्थः । यदि पुनः सा स्वेच्छया भाटकं गृहीत्वा पश्चान्नेच्छति तदा बलाद्रजतामपि बहूनामदोषः यदि तस्या व्याध्याद्यभिभवो न भवेत् । अतएव नारदः ।

व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राजकर्मपरायणा ।

अमन्त्रिता चेन्नागच्छेददण्डा वडवा स्मृतेति ॥

पारदार्यं प्रसङ्गात् कन्यायामपि दण्डमाह याज्ञवल्काः ।

अलङ्कृता हरन् कन्या मुत्तमं त्वन्यथाधमम् ।

दण्डं दद्यात् सवर्णासु प्रातिलोभ्ये बधः स्मृत इति ॥

अलङ्कृतां विवाहाभिमुखी तां सवर्णां कन्यामपहरन् उत्तम साहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखीं हरन् प्रथमसाहसम् । उत्कृष्टवर्णं जातां हरतः क्षत्रियादेर्बध इत्यर्थः । आनुलोभ्येन रुकामाहरणे प्रथमसाहसोदण्ड स्तथा च स एव ।

सकामास्त्रुलोमासु न दोषस्त्वन्यथाधम इति ॥

कन्याद्रूपणे दण्डमाह स एव ।

द्रूपणे तु करच्छेद उत्तमायां बधः स्मृतः ।

शतं स्त्रीद्रूपणे दद्याद्वितु मिथ्याभिग्रंसनमिति ॥

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीङ्गाश्च मध्यममिति ॥

यद्यकामां कन्यान्वस्त्रतादिना प्रसक्त्य द्रूपयति तदाकरच्छेदः । यदा तु अङ्गुलि प्रक्षेपेन तामेव योनिक्षितां कुर्वन् द्रूपयति तदा विशेषमाह मनुः ।

अभिषद्य तु यः कन्यां कुर्ष्याद्वर्षेण मानवः ।

तस्याशु कन्ये अङ्गुल्यौ दण्डश्चार्हति षट्शतमिति ॥

सकाम दूषयेऽप्याह स एव ।

सकामां दूषयन् कन्यां नाङ्गुलिच्छेद मर्हति ।

द्विशतं तु दमं दाप्य प्रसङ्गविनिवृत्तय इति ॥

यदा कन्या विदग्धा वा कन्यां दूषयति तदाप्याह स एव

कन्यैव कन्यां या कुर्ष्यात्तस्याशु द्विशतोदमः ।

या तु कन्यां प्रकुर्ष्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥

अङ्गुल्योरेव वा च्छेदः खरेणोद्वहनन्त्येति ॥

कुर्ष्यात् योनिक्षतवतीमिति शेषः । यदा पुनरुत्कृष्टजा-

तीयां कन्यां सकामासकामां वाभिगच्छति तदा हीनस्य ज-

त्रियादेर्वधः । यदा सकामां सवर्णमभिगच्छति तदा शुल्कं

गोमिथुनं तत्पितृ दद्यात् । अनिच्छति तस्मिन् दण्डरूपेण

राज्ञे दद्यात् । सवर्णमिका नाङ्गच्छतो वध एव । तदाह मनुः ।

उत्तमां देवज्ञानस्तु जघन्योवधमर्हति ।

शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि ॥

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।

सकामां दूषयन्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरइति ॥

चाण्डाल्यादि गमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः ।

अन्याभिगमनेत्वङ्गं कुबर्णेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथान्य एव स्यादन्यस्यः र्यागमे वध इति ॥

अन्या चाण्डाली तद्गमने । त्वैवर्णिकां प्रायश्चित्तानभिसु-

खान् सङ्ख्यं त्वत्यजस्त्रियमिति मनुवचनानुसारेण पण स-

ङ्ख्यं दण्डयित्वा कुत्सितवर्णेन भगाकारेणाङ्गुयित्वा स्वराष्ट्रा-

निर्वासयेत् । इदं पुनश्चाण्डालीकच्छंखण्डाल एव । अङ्ग
एवेतिमाधवीये पाठः । चाण्डालस्य दन्कृष्टजातिस्त्वभिगमने
बध एवेत्यर्थः । योनिं व्यतिरिक्तं स्थले गच्छतोदण्डमाह
स एव । अयोनी गच्छतो योषां पुरुषं वाभिमेहतः ।

चतुर्विंशतिको दण्डः साया प्रव्रजितागमे इति ॥

यस्तु योषां सुखादावभिगच्छति पुरुषं वाभिमुखो मेहति
तथा प्रव्रजितां वा गच्छति असौ चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीय
इत्यर्थः । स्त्रीकृते संग्रहणे दण्डमाह तद्व्यतिः ।

गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना ।

कामवेक्षते सा दण्डा नरस्यार्द्धदमः स्मृतइति ॥

वचसा स्त्रियं प्रलोभ्य गच्छतः पुरुषस्य यो दण्डस्तं ग्राह्याः
तद्दण्डार्द्धं पुरुषो ग्राह्य इत्यर्थः ।

इति स्त्री संग्रहणाख्य व्यवहारपदम् ।

अथ स्त्रीपुंयोगाख्य व्यवहारपदम् ।

तत्स्वरूपमाह नारदः ।

विवाहादि विधिः स्त्रीणां दत्तं पुंसाञ्च कीर्त्त्यते ।

स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवादं पदमुच्यते इति ॥

विवाहादिशब्देन स्त्रीपुंधर्मा गृह्यन्ते । अतएव मनु-
व्यवहारपदोद्देशकाले स्त्रीपुं धर्मोऽभिभागश्चेत्युद्दिश्य प्रतिज्ञा
पूर्वकं तेषां निरूपणं चकार ।

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः ।

संयोगे विप्रयोगे च धर्मान्वाक्यानि शास्त्रतान् ॥

इत्यादिना संयोगे अन्योन्यसन्निधाने । विप्रयोगे । देशतः
कालतो वा व्यवधाने । शाश्वतान्नित्यान् अवस्थानुष्ठेयानिति
यावत् । के ते धर्मा इत्याकाङ्क्षायामाह स एव ।

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिश्चम् ।

विषयेषु च सज्जन्यः संस्थाप्या ज्ञातमनो वश इत्यादि ॥

पुरुषैः भर्तृपुरुषैः । विषये दण्डहेतुभूतचाञ्चल्यादि वि-
षये । नारदोऽपि ।

स्वातन्त्र्याद्विप्रणश्यन्ति कूले जाता अपि स्त्रियः ।

अस्वातन्त्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयदिति ॥

अतोऽन्यैरपि स्वस्त्रीणामस्वातन्त्र्यं यथा भवति तथा क-
ल्पयितव्यमित्याशयः । पुरुषेण स्वस्त्रीव्यभिचारादवश्यं रक्ष-
णीया । तथा च हारीतः । एकव्रतस्कन्धभावात् परेन्द्रियो-
पहतत्वाच्च दुष्टाः कुलसङ्करकारिण्यो भवन्ति जीवति चारजः
कुण्डोच्चते भर्त्तरि गोलकसङ्घाद्रेतोपाघाताज्जायां रक्षेज्जाया-
नाशे कुलनाशः कुलनाशे तन्तु नाशस्तन्तुनाशे देवपितृयज्ञ-
नाशो देव पितृयज्ञनाशे आत्मनाश आत्मनाशे सर्वस्वनाश
इति । एकव्रतस्कन्ध भावात् । स्त्रीणां एकभर्त्तेति नियम
नाशात् । परेन्द्रियोपहतत्वात् । परस्मिन् पुंसि इन्द्रियस्य म-
नसोरागादिना उपहतत्वात् । कुल सङ्करकारिण्यस्तु ज्ञाति
स्वभावानुगत प्रजोत्पादनेन न कुलसाङ्क्यम् । अतएव शङ्क
लिखितौ । यस्मिन् भावोऽर्पितः स्त्रीणामार्त्तवे तादृशं तन्तु
क्षनयन्तीति । तन्तुः पुत्रादि सन्ततिः । मसुरपि ।

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्षा विशेषतः ।

इयोर्हि कुलयोः योक्तमावहेयुररक्षिताः ॥

इमं हि सर्ववर्षाणां पशुतो धर्मं सुत्तमम् ।

यतस्ते रक्षितुं भार्या भर्तारो दुर्बला अपि ॥

स्वां प्रकृतिं चरितञ्च कुलमात्मान मेव च ।

स्वधर्मं हि प्रयत्नेन ज्ञायां रक्षन् हि रक्षित इति ॥

द्वयोः कुलयोः भर्तृकुलं पितृकुलयोः । अनेन कुलद्वय
वृद्धैरपि रक्षा इति शोककथनमुखेन दर्शितम् । अतएव
वृद्धस्यतिः । सृष्ट्यभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वबन्धुभिः ।

श्वश्र्वादिभिः पालनीया गुरुस्त्रीभिर्दिवानिशम् ।

मनुरपि । कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यस्यानुपयन्पतिः ।

ज्जते भर्तारि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षितेति ॥

काले कन्यादानयोग्ये काले । वाच्योनिन्द्यः । अनुपयन्
अनुगच्छन् । स एव ।

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रास्तु स्याविरे भावे नस्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

याज्ञवल्क्योपि । रक्षेत्कन्याम्पिता विद्वां पतिः पुत्रस्तु वार्धके ।

अभावे ज्ञातयस्ते घान्न स्वातन्त्र्यं क्वचित्स्त्रिया इति ॥

विन्ना विवाहिता । पतिपुत्रविहीनायास्तु रक्षणं पति-
पक्षान्तर्गतेन प्रत्यासन्नेन कार्यं । तथा च नारदः ।

ज्जते भर्तार्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियः ।

विनियोगात्मा रक्षास्तु भरणेषु च ईश्वरः ॥

परिचीणो पतिकुले निर्ममसुखे निराश्रये ।

तत् सप्रिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियः ॥

पितृपक्षस्याप्यभावे स एवाह ।

पक्षद्वयावरुने तु राजा भर्ता स्मृतः स्त्रियः ।

स तस्या भरषं कुर्वन्निगृह्णीयात्पञ्च्यतामिति ॥
विनियोगः कर्मणि नियोजनम् । भर्त्तापोषकः स्त्रीस्वभाः
दर्शयति दत्तः ।

जलौकावत् स्त्रियः सर्वा भूषणाच्छादनाशनैः ।
सुहितापि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति ॥
जलौकारक्त मादत्ते केवलं सा तपस्विनी ।
इतरा तु धनश्चित्तं मांसं वीर्यं बलं सुखम् ॥
सा शङ्का बालभावे तु बौवनेऽभिसुखी भवेत् ।
तृणवन्मन्वते नारी वृद्धभावे स्वकम्पतिम् ॥
स्वकास्ये वर्त्तमाना सा स्नेहान्न च निवारिता ।
अपस्थानुभवेत् पश्चाद्यथा व्याधिरुपेक्षिता इति ॥

सुहिता तृप्ता कृतापीत्यन्वयः । अपकर्षति सततमात्रामात्र
करोति स्वकास्ये स्वेच्छायाम् । अपय्या अयन्ताहितहेतु
भूता मनुष्यपि । नैता रूपं प्रतीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।

सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥
पौशल्याञ्चलचित्ताच्च नैस्तेत्याञ्च स्वभावतः ।
रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते ॥
शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनर्जवम् ।

द्रोहभावं कुचर्याश्च स्त्रीभ्योमनुरकल्पयत् ॥

नास्ति स्त्रीणां क्रियामन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः ।
निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽदृतमिति स्थितिः ॥
तथा च श्रुतयो बह्वोनिगीतानिगमेष्वपि ।
स्त्रीलक्षण परीक्षार्थन्तासां श्रुत निष्कृतीः ॥
यन्मे माता प्रलुभे विषरन्त्यऽपतिव्रता ।

तस्मै रेतः पिता वृक्षामित्यस्यैतन्निर्दर्शनम् ॥

ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित्प्राणिग्राहस्य चेतसा ।

तस्यैष व्यभिचारस्य निष्कवः सम्यगुच्यते ॥

एवं स्वभावं ज्ञात्वा साम्राजापतिनिसर्गजम् ।

परमं यत्नं मातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणां प्रति इति ॥

निरिन्द्रिया निर्वीर्या धैर्यं प्रज्ञादिरहिता इति यावत् ।

स्त्रियोऽनृतमिति प्रायशोऽनृतवदनशीलत्वाद्बुध्यन्ते । श्रुतयः श्रु-

तिवाक्यानि । निगमेषु वेदेषु स्त्रीलक्षणं स्वरूपन्तासां श्रुतीना-

न्मध्ये या निष्कृतिरूपा व्यभिचार प्रायश्चित्तरूपासाः श्रुतीः

शृणु त स्त्रीस्वभाव ज्ञानार्थं मित्यर्थः । महाभारतेऽपि ।

कुलीना रूपवत्यश्च नार्थवत्यश्च योषितः ।

मर्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद !

अनर्थित्वाच्चानुप्या सा भयात्परिजनस्य च ।

मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥

यौवने वर्त्तमानानां वृष्टाभरणवाससाम् ।

नारीणां स्त्रैर वृक्षीनां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥

यदि पुंसाम्मतिं ब्रह्मन् ! कथञ्चिन्नोपपद्यते ।

अन्योन्यश्च प्रवर्त्तन्ते न च तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥

अलाभात् पुरुषाणाञ्च भयात्परिजनस्य च ।

वधवन्धभयाच्चैव स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः ॥

नाग्निसृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।

नान्तकः सर्वभूतान्नाम्न पुंसां वामलोचना ॥

कामाजामपि दातारन्दातारं मानसाम्बयोः ।

रक्षितारन्वच्छन्ति भर्तारं यत्नतः स्त्रिय इति ॥

श्रीरामायणेऽपि । नैवङ्गमानान्दयितो नापि द्वेष्टोऽस्ति कश्च
सर्वमेवावलम्बन्ते सतागहनजा इवेति । अथ रक्षः
प्रकारः । तत्र मनुः ।

न कश्चिद्व्योषितः शक्तः प्रसक्त्य परिरक्षितम् ।

एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुमिति ॥

प्रसक्त्य आश्रयः । अवरोह्येति यावत् । यद्यप्यवरोधेन शरी-
व्यभिचाराद्रक्षणं शक्यन्तथापि मानस व्यभिचाराद्रक्षणं मय-
मित्याशयेन मनुना न कश्चिद्व्योषितः शक्यः प्रसक्त्य परिरक्षितु-
मिच्छन्त्युक्तम् । न च मानसव्यभिचाराद्रक्षणं मनर्थकमन्यज्जन्तुभा-
प्रजाविशुद्धिं विषाताभावादिति वक्तव्यम् । यत आह स ए-
यादृशमभजते स्त्रीं हि सुतं सृते तथाविधम् ।

तस्मात् प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियो रक्षेत् प्रयत्नत इति ॥

यादृशं पुरुषं चतुर्काले स्त्री मनसा भजते तत्तत्समानं
पुत्रं जनयतीति पूर्वार्थः । अतएवाह तुः शङ्कल्लिखितं
यस्मिन्भावोऽर्पितः स्त्रीणामार्चवे तच्छीलं पुत्रं जनयन्तीति
मानस व्यभिचारादपि स्त्रियं रक्षेदिति शेषः । तथा च मनु-
तस्मादित्यादिनोत्तराहुर्नायमेवार्थो दर्शितः । परिरक्षण-
पायानाह मनुरेव ।

अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।

शौचे धर्मोऽपि पञ्चाश पारिणाहस्य चेक्षणे इति ॥

अर्थस्य संग्रहे । स्वेन समानीतार्थं सम्बिधाने । व्यये स-
नोक्तव्ये । शौचे गृहादिशुद्धिकरसंमार्जनोपलेपनादौ
धर्मो अग्निहोत्राद्यनुकूललौकिकव्यापारे । पञ्चाश पाकस्य
पदे । पारिणाह्यं पीठादि गृहोपकरणं तस्य इत्येव वि-

रणे । निरन्तर गृहव्यापार नियोजनादिना पुत्रवान्तर
विन्ता राहित्यं यथा भवति भार्यायां तथा कुर्यादिति तात्-
पर्यार्थः । वृक्षस्पर्शिरपि ।

आयव्ययेऽथ संस्कारे गृहोपस्काररक्षणे ।

शौचाग्निकाय संयोज्याः स्त्रीणां शुद्धिरियं स्मृतेति ॥

एवंविध व्यापारासक्त चित्ततया साध्य इति व्यपदिश्यन्त
इत्याह मनुः ।

आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिता इति ॥

आत्मना गृहव्यापारासक्तेनान्तःकरणेन सुरक्षिताः साध्याः ।
आप्त पुरुषरक्षितास्तु स्त्रियो न सम्यग्रक्षिता इत्याह स एव ।

अरक्षिता गृहे बद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिरिति ॥

आप्तकारिभिः पुरुषैः गृहेबद्धा इत्यन्वयः । आमाश्च ते
कारिणश्चाप्तकारिणः । अरक्षिताः सम्यग्रक्षाविहीना इत्यर्थः ।
भर्तुर्द्वर्त्मनिष्ठत्वमपि स्त्रीणां रक्षणोपाय इति दर्शयितुं
सएवाह । यादृग्गुणेन भर्ता स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।

तादृग्गुणा सा भवति ससुदृशेव निमग्ना ॥

अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ता ऽधमयोनिजा ।

शास्त्री मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयतामिति ॥

भार्याया भरणेऽथ वश्यकमित्याह स एव ।

देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ।

तां साध्वीं विभ्रयान्निवर्त्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥

देवैर्दत्ता देवदत्ता देव वशयातेति यावत् । तां भार्यां
स्वयम्बरे पतिर्विन्दते । तत्र स्वव्यापाराद्देवदत्तामित्यनेन

विवाह लक्षणस्य स्त्रीपुंसयोः सम्बन्धस्य न स्वाधीनत्वं कि-
न्तर्हि देवकृतत्वमिति दर्शितम् । देवदत्तत्वञ्च स्त्रीणां सीमो-
ददङ्गन्धर्वाय गन्धर्वो दददग्ने । रयिञ्च पुत्रांश्चाददग्निर्न
ह्यमयो इमामित्वादिभ्यः श्रुतिवाक्येभ्योऽवगम्यते । तेन देवै-
र्दत्ताया अहरणेन दातृणां देवानां द्रोह आपाद्यत इत्यर्थवाद-
इत्युक्तं मदनरत्ने । न च साध्वी मित्यस्य पतिव्रतामित्यर्थ प-
रत्वेन व्यभिचारिण्या भरणमनावश्यकमिति वक्तव्यम् । तस्या-
पि कदम्बादिनाऽवश्यभरणीयत्वात् । तथा च नारदः ।

व्यभिचारे स्त्रियामौष्ण्यमधः शयनमेव च ।

कदम्बञ्च कुवासञ्च कर्मचावस्करोजनमिति ॥

स्त्रियारत्यर्थं व्यभिचारे जाते सुष्ठु नमधः शयनञ्च साधयेत् ।
कदम्बं कुवासञ्च भरणार्थं दद्यात् । अमेध्यशोधन रूपं कर्म-
कारयेदित्यर्थः । दोषरहिताया भार्यायाः परित्यागिनं प्रत्याह
नारदः । अनुकूलामवाङ्मुष्टां दत्तां साध्वीं प्रजावतीम् ।

त्वजन् भार्यमिव स्थाप्यो राज्ञा दण्डञ्च भूयसेति ॥

विष्णुरपि । निर्दोषां परित्यजन् पत्नीञ्चेति चौरवच्छास्य
इत्यनुपपन्नः । निर्दोषान्त्वागच्छेत् भूतदोष रहितान् । दण्डेन
स्थापयितुं मशक्ये त्वाह वोगीश्वरः ॥

चाङ्गासम्पादिनीं दत्तां वीरसूत्रं प्रियवादिनीम् ।

त्वजन् दाय्यसूतीयांश्चन्द्रव्योभरणं स्त्रिया इति ॥

तृतीयांश्चन्द्रनटतीयांश्च । राज्ञा भार्याया दाय्य । अल्प-
धनः भरणमात्रपदार्थं धनं दाय्य इत्यर्थः ।

इति स्त्रीपुंयोगाख्यं व्यवहारपदम् ।

अथ विभागाख्य व्यवहारपदम् ।

यत्र मन्वादिबचन व्याख्यासु वङ्गवाबुधाः ।

विवदन्ते दाय भागः स प्रबन्धेन वर्ण्यते ।

तल्लक्षणमाह नारदः ।

विभागोऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्यत्न प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैरिति ॥

पित्रोरयं पितृ इति ॥ कृतैकशेषात्पितृशब्दाद्यत् । अग्रे-
मातृधनस्यापि विभागकथनात् । पितृस्य पुत्रैरिति च द्वय-
मपि सम्बन्धिमात्रोपलक्षणम् पत्नीत्यादिनान्येषामपि भर्ता-
दिधने तन्निरूपणात् । अत्र एवोपक्रमे मनुना पित्रादि पदस्यो-
पात्तम् । एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रति संहितः ।

आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायधर्मं निबोधतेति ॥

दायधर्मोऽप्यत्र विभागरूपोऽभिप्रेतस्तस्यैवाग्रे लक्षणं कथनं
पूर्वकन्निरूपणात् । उद्देशावसारेऽपि स्त्रीपुंसधर्मो विभागश्चेति
तस्यैव विवादपदत्वेनोद्देशात् । अतएव बाग्रे यावत् सम्बन्धि-
धनविभागमेव प्रदर्शितवान्मनुः । दायशब्दश्चायं स्वाप्तिस-
म्बन्धमात्रं द्रव्यस्वत्वतद्रूपोवदति । तथा च निघण्टुकारः ।
“विभक्तव्यं पितृद्रव्यं दायमाज्जर्मनीषिण” इत्याह । अत्रापि
पितृपदं सम्बन्धिमात्रोपलक्षणं मन्यतापि दायशब्दप्रयोगात् ।
विभक्तव्यं विभागार्हमित्यर्थः । अन्यथैकपुत्रादिस्वामिके विभा-
गाभावाद्दायशब्द वाच्यता न स्यात् । यत्तु जीमूतवाहनेन दीयत
इति व्युत्पत्त्या दाय शब्दो ददाति प्रयोगश्चगौणः । अतप्रवृजि-
तादि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपर स्वत्वोपनिष्ठा न स्यात् । न तु च-

तादीनां तत्र त्यागोऽस्ति । तच्च पूर्वद्रव्यस्वामि सङ्गन्धाधीनं तत्
 स्वाभ्योपरमे यच्च द्रव्येऽन्य स्वत्वं तत्र निरुद्धोदायशब्द इत्युक्तं
 तत्र सुन्दरम् । निरुद्धत्वाङ्गीकारेदाय ददातिशब्दयोगीणा
 त्वोपन्यासानर्थक्यात् । सर्वथाऽवयवार्थं राहित्ये हि निरुद्धत्वं न
 च योगरुद्धत्वम् । अवयवार्थवाधस्य स्वयमेवोपन्यास्यात् ।
 गौणमवयवार्थं परिकल्प्य तदङ्गीकारस्य निष्प्रयोजनत्व मन्यो-
 न्याश्रयत्व मनुभवविरोधो व्याघातश्च । तत्स्वाभ्योपरम इति
 च जन्मानपि स्वत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वादप्यपकम् । विभाग
 शब्दस्त्वेक स्वाभ्यानां द्रव्यसमुदायविषयाणां तत्तदेकदेशे
 व्यवस्थापने शक्तः । अतएवैक पुत्रादीनां पित्रादि धन स्वाभ्ये
 विभागशब्दाप्रयोगो दायोऽनेन लब्ध इत्येव च प्रयोगः । यत्रापि
 चैकं दासीगवादिबहु साधारणं तत्रापि तत्तत्काल विशेष-
 नियत दास्यदोहनादिना तस्य तस्यादिना व्यञ्जनादस्वेकदेश
 स्वाभ्य व्यवस्थापन रूपो विभाग शब्दार्थः । अतएव ।

एकान् स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे इति ।

उक्त्य कूपवाप्यम्भस्वनुसारेण गृह्यते इति ॥

युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थक्यम्भवेदिति ।

च ब्रह्मसत्यादि वचनेषु वक्ष्यमाणरीत्या तदुप पादयिष्यते । सच
 दायोद्विविधोऽप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । पुत्रादीनां पित्रादिधने
 पुत्रत्वादिनैव सत्यपि स्वामिनि पित्रादौ जन्मनैव स्वत्वोत्पत्तिः
 स तेषामप्रतिबन्धोदायः । स्वामि सङ्कावस्था प्रतिबन्धकत्वात् ।
 यस्तु विभक्तस्यासंख्येयिणोऽपुत्रस्य च तस्य पितृभ्रात्रादीनां
 तद्विरूपोदायः स सप्रतिबन्धः । स्वामि सङ्कावस्थ प्रतिबन्धक-
 स्थापन एव तत्र स्वत्वोत्पत्तेः । ननु सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव

दायः। स्वामि सङ्गावे पुत्रादीनामपि जन्ममात्रेण स्वत्वस्य वक्तु-
मशक्यत्वात् । तथाचि । यदि जन्मनैव पुत्रादीनां पित्रादिधने
स्वत्वं स्यात्तर्ह्युत्पन्नमात्रस्य पुत्रादेस्तत् साधारणमिति तदनुम-
तिं विना द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पित्रादीनामनधिकारापत्तौ
जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति श्रुतिविरोधः । किञ्च ।
विभागात् प्राक्पित्रादि प्रमादलब्धस्याविभाज्यत्वं वचनं व्यर्थं
स्यात् । तद्धि पित्रा पुत्रान्तरानुमत्या यदि दत्तं सर्वेरेव दत्त-
मिति विभाग प्राप्तप्रभावादेव प्रतिषेधोऽनर्थकः । अननु मत्या तु
साधारण द्रव्यस्य दानमेव न सम्भवतीति पित्रादि प्रीतिदत्त-
त्वादित्ये वृत्तिरनुक्ता । एवं पुत्राद्यनुमति मन्तरेण ख्या-
दीनामपि भर्तादिभिः प्रीतिदानस्यासम्भवात्तदनुमतौ तु
तैरपि दत्तत्वात् ।

भर्ता प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।

सा यथा काममन्त्रीयाद्द्याद्वा स्यावरा हते इति ॥

वचने यथा काममन्त्रीयाद्द्याद्वेत्यनेनाविभाज्यत्वं भर्तृ
प्रीति लब्धस्य यदभिहितं तदपि व्यर्थम् । न चेदमविभागाव-
स्यायां प्रीतिदानं तस्य चाविभाज्यत्वं प्रतिपादयति किन्तु
स्यावराहते यद्वत्तमित्यन्वयाद्विभागोत्तरमपि भर्ता स्त्रियै
स्यावरं प्रीत्या देयमज्ञानाद्वत्तमपि तेन पुत्रादिभिरपकृत्य
विभजनीयमस्यावरन्तु, न प्रत्याहर्त्तव्यमित्यनुवादमात्रम् ।
स्यावरस्य स्त्रियै प्रीतिदानं प्रतिषेधमात्रं तात्पर्येण बोधय-
तीति शङ्कनीयम् । यथा च यस्य व्यवहितयोजना प्रसङ्गे-
नायुक्तत्वात् । स्यावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रता समर्पकत्वे-
ऽन्यांशस्यानुवादमात्रं व्यर्थत्वापरपर्यायत्वापद्यते ।

अथ । मणिसुक्ताप्रवालाणां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्य वरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

तथास्य पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राणां भरणानि च ।

स्यावरन्तु न भुज्येत प्रसादे सति पेटक इति ॥

वचनमन्त्रं विभाग प्राक्कालीनस्यावर प्रसाद दान प्रति-
षेधपरं वाच्यं मणिसुक्तादि प्रसाददानानुमति पुरःसरं तत्प्र-
तिषेधाभिधानात् । अन्यथा तस्यानुवादमात्रत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः ।
तथा च जन्मना पुत्रादीनां स्वत्वान्मणिसुक्तादिषु तदनुमतिम-
न्तरेणापि दानेपितुः स्वातन्त्र्यम् । स्यावरं तु तदनुमत्यैवेति
विशेष इति वचनद्वयार्थस्य वाच्यत्वाज्जन्मना स्वत्वमायातीति-
मैवम् । तस्य पितामहोपाक्तस्यावर विषयत्वात् । अतीते
पितामहे तत् स्वाम्यनाशात्पितापुत्रयोः साधारणे तदीय-
द्रव्य स्वत्वेऽपि स्यावर एव पुत्रानुमत्यपेक्षा मणिसुक्तादौ तु-
नेति तदर्थात् । यत्तु गौतमवचनं उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्व
लभते इत्याचार्या इति । जन्मानः स्वत्वहेतुत्वे मितावराकृता
प्रमाणवैनोपन्यस्तान्तर्हाय भागतत्वरुता व्यख्यातमेव । पितृ-
स्वत्वोपरमे तज्जन्यत्वस्य हेतुभूतेनोत्पत्तिमात्रसम्बन्धेनान्य
सम्बन्धाधिकेन जनकवने पुत्राणां स्वामित्वत्तद्धनं पुत्रो-
लभते नान्यः सम्बन्धीत्याचार्या मन्यन्त इति । न तु पितृस्वत्वेवि-
द्यमानेऽपि तत्र पुत्र स्वत्वमिति तदर्थः । नारद देवलवचन
विरोधात् । पितर्यूर्ध्वगते पुत्रा विभजेयुर्द्वनभ्यनुरिति नारद ।

पितुर्द्वन मित्वाह । अन्यथा धनस्त्रिभजेयुरित्येव वक्ष्यते ।

पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्द्वनभ्यनुरिति ।

अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषेपितरि दिते इति ॥

देवलोऽपि पितुर्धनमित्युक्तोत्तराद्धेनास्वास्थ्यं हीति स्पष्ट-
मेव तेषामस्वत्व नान्नहेतुत्वेनोक्तवान् । निर्दोषे पातित्वादि
स्वत्वापगमेकहीनरहिते मयुरपि ।

अर्थं पितुश्च मातुश्च समेत्युच्चातरः समम् ।

भजेरन् पैतृकं रिक्त्यमनीशास्ते हि जीवतीरिति ॥

जीवतीर्मातापिबोक्तव्येन पुत्राणामस्वास्थ्यं व्यक्तमेवाह ।
यन्तु शङ्कलिखितावाहन्तः । न जीवति पितरि पुत्रा रिक्त्य-
मजेरम् । यद्यपि स्वास्थ्यमन्वादाधिगतस्तैरनर्ही एव पुत्रा
अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यादिति स्मृति चन्द्रिकाकारेण च व्या-
ख्यातम् । यद्यपि तैः पुत्रैः स्वकीयजन्मनः पश्चादनन्तरमेव पि-
तृधने स्वास्थ्यमधिगतं प्राप्तन्त्यापि जीवति पितरि तद्वन्नं तदि-
च्छास्त्रिणा न विभजेरन्वर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्पितृपारतन्त्र्यादि-
भागकरणेऽनर्हीः पुत्रा इति । तेभ्योऽनेन वचनेन जन्मना पुत्रा
दीनां पित्रादि स्वामिकधने स्वत्वमिति तदपि न । मन्वादि
वचनानां बह्वन्नामस्वास्थ्य प्रतिपाकानामनु रोधेनास्यान्यथा वर्ण-
नीयत्वात् । वर्णितस्तत्कल्पतरौ । यद्यपि पश्चादधिगतं पितृ-
धनं व्यापारनिरपेक्षैः पुत्रैर्विद्यादिभिरुपात्ते धने स्वास्थ्य-
मन्यापि तत्राप्यस्वास्थ्यजीवति पितरि किञ्चुत पितृधने
अर्थधर्मयोस्तेषां पितरि जीवत्यस्वातन्त्र्यादिति किञ्च । स्वत्व-
शास्त्रैकसमधिगम्यं तत्र च रिक्त्यन्तयादिवज्जन्मनः स्वत्वहे-
तुत्वेनाशुक्तेर्जन्मना स्वत्वमप्रमाणकमेव । अतएव यथा भा-
र्यादिवचनम् । भार्या पुत्रश्च दासश्च यय एवाधनाः स्मृताः ।

यन्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्वन्नमिति ॥

पारतन्त्र्यं मात्र प्रतिपादयन्तथाऽस्वास्थ्यवचनान्य पीत्यपा-

स्वम् । भर्त्थादिष्वध्वन्नादि वचनैः कर्त्तृनादिनाचार्यकत्वेन
 स्वामित्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यमात्रपरत्वमन्यथा पुत्रादिषु
 धनसाध्येषु पुराणादिश्रुततेषामधिकारित्वमपि विवक्ष्यते ।
 अत्र तु प्रत्युत जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावाद्यर्थमेवान्यथा-
 नेक वचनवर्णनम् । किञ्च यदि स्वत्वं लौकिकं स्यात्तर्हि तदु-
 पायानामपि लौकिकत्वात् स्वामिरिक्त्यक्रयसम्बन्धभागपरिग्र-
 हाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितम् ।
 निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति गौतमवचनं व्यर्थमेव स्यादनुाद-
 माप्रत्वान्न हि पाकादीदनो भवतीत्यादि शास्त्रे निष्प्रयोजन
 मनुवादमात्रं सुच्यते । तस्य हि वचनस्यायमर्थः । रिक्त्यं दायः
 क्रयः प्रसिद्धः । सम्बन्धभागो दायस्यैवैकदेशनिष्ठस्वामित्वव्य-
 ञ्जतोविभागः परिग्रहः पूर्वमपरेण स्वीकृतस्यारण्यादि
 साधारण्यं प्रदेशसम्बन्धिनस्तृणजज्ञकाष्टादेः स्वीकारः । अधि-
 गमोऽज्ञात स्वामिवस्य निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु स्वत्वहेतुषु
 सत्त्वं स्वामी भवति । जातेषु च जायते । ब्राह्मणस्य लब्धं
 प्रतिग्रहादि प्राप्तमधिकमसाधारण्यं रिक्त्यादयस्तु सर्वसाधा-
 रणाः । अधिकमित्युत्तरत्वं सर्वत्र सम्बध्यते । क्षत्रियस्य
 विजितं युद्धविजयदण्डादि प्राप्तमसाधारण्यम् । वैश्यस्य नि-
 र्विष्टं क्षत्रिगोरत्तणादि भूतिलब्धम् । शूद्रस्य द्विजशूद्राणांदि
 भूतिलब्धम् । निपूर्वस्य विशेषेति वाचकत्वम् । निर्विशेषेति
 भोगयोरिति त्रिकाण्डाभिधानात् । वैश्यशूद्रग्रहणस्योपल-
 क्षणत्वादन्वेषामप्यनुलोमजं प्रतिलोमजातानां स्मृतानाम-
 ष्वसारथ्यमित्याद्यौशनसादि प्रतिपादितं वृत्तिजातं निर्वि-
 ष्टग्रहेण संगृह्यते । सर्वस्य भूतिरूपत्वात् । किञ्च —

योऽदत्तादायिनो हस्ताक्षिणेत न ब्राह्मणो धनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथासौ नस्तथैव सः ॥

इत्यदत्तादायिनचौरस्य हस्ताद्याजनादि स्वहत्यापि धनं मर्जयतो दण्डविधानं मनुपपन्नं स्वत्वस्य लौकिकत्वे । स्वहत्यार्जयतो निरपराधत्वात् मन्मते तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् स्वत्वस्य चौरदाहकयाजनादावेतद्वचनादेव स्वत्वानुत्पादकत्वात्तद्विधानमनुपपन्नतरम् । अपिच ममस्वमनेनापहृतमिति व्यपदेशो न स्यात्स्वत्वस्य लौकिकत्वे । अपहर्तुरेव तत्र स्वत्वात् । मन्मते त्वपहारस्य निषिद्धत्वेन स्वत्वानुत्पादकत्वादुपपन्नोऽयं व्यपदेशः । यदि च सुवर्णत्वादि कमिव तत्र स्वत्वमपि प्रत्यक्षप्रमाणकन्तर्हि सुवर्णत्वादौ यथा न सन्देहस्तथास्य स्वमिदमस्य वेत्यपि सन्देहो न स्यान्निर्णीतत्वात् । इदमेवोक्तं संग्रहकारेण ।

वर्त्तते यस्य यद्वस्ते तस्य स्वामी स एव न ।

अन्य स्वमन्यद्वस्तेषु चौर्यार्थाः किन्न दृश्यते ।

तस्माच्छास्त्रत एव स्यात् स्वास्यं नानुभवादपि ।

अस्यापहृतमेतेन न युक्तं वक्तुमन्यथा ।

विदितोऽर्थागमः शास्त्रे तथाऽवर्णं पृथक् पृथगिति ॥

शास्त्रे स्वामी रिक्त्य क्रयेत्यादौ साधारणासाधारणरूपोऽर्थागमः स्वत्वोपायः पृथक् पृथक् वर्णितस्तथा विदितो लौकिकत्वे तच्छास्त्रानर्थक्यं स्याद्विदित इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् । यथावर्णमिति स्मृति चन्द्रिकायां पाठः । पूर्वपाठस्तु मदनरत्नलिखितः । अथ यद्वस्य यथेष्टं विनियोज्यं तत्तस्य स्वमिति लोकप्रसिद्धे यथेष्टविनियोज्यत्वं स्वत्व-

मिति चौर्याद्यर्जितेनातिप्रसङ्गस्तत्र चौरादेर्भेदविनि-
योक्तृत्वाभावाद्बिनीयोकाले त्वासादिदर्शनात् । अतएव सन्दे-
होऽप्युपपन्नः सुवर्णत्वादिभिः तुल्यत्वाभावात् स्वत्वस्य नैवम् ।
असम्भवात् । शास्त्रेण सर्वस्य कुटुम्भभरणादौ विनियोग-
विशेषनियमादौ च कविनियोगविषयत्वस्य कुत्राप्यप्रसिद्धेः ।
तदप्याह संप्रसङ्गकारः सङ्क्षोपन्यास पुरःसरम् ।

न च स्वसुख्यते तदात् स्वेच्छया विनियुज्यते ।

विनियोगोऽस्य सर्वस्य शास्त्रेणैव नियम्यते इति ॥

अत्र पूर्वाह्णं शङ्खोपन्यास उत्तराह्णं तत्परिहारः । न च
रिक्षादिवदुत्पत्त्यै वार्थस्वामित्वमिति गौतमवचन उत्पत्तेरपि
जन्मापरपञ्चार्थैः स्वत्वहेतुत्वात्तेः सत्यपि स्वत्वस्य तदु-
पायानाञ्च शास्त्रौकसमधिगम्यमाने जन्मना पुत्रादेः पित्रादिधने
स्वत्वमक्षतमेवेति वाच्यम् । तस्मान्नेकदूषणैरन्यथा व्याख्यानस्य
प्रागेवोक्तत्वात् । इदमेवाभिसन्धाय धारेखरेणापि शास्त्रौक-
समधिगम्यमेव स्वत्वमिति सिद्धान्तितम् । अपि च । जीव-
त्यपि पित्रादौ पुत्रादेस्तद्वने जन्मना स्वत्वे तदनिच्छायामपि
पुत्रादौच्छयैव विभागः स्यात् । अस्मात्तन्व्यवचनान्नैवमिति
चेत् न । तथा सति दृष्टादृष्टविरोधमात्रं भवेद्यवहारस्तु
सिद्धोदेव । यथा पित्रादिभिः सङ्ग पुत्रादिभिश्चतुष्पाद्यवहारे
प्रवर्त्यमाने तेषां दृष्टादृष्टयोः ज्ञेयो विघातमात्रं श्रित्येऽपि पुत्रः
पुत्र इत्यादि वचनार्थ इति प्राक्प्रपञ्चितं तथात्वापि स्यात् ।
अस्त्विति चेन्न सकलनिबन्धविरोधात् । कश्चिज्जन्मनैवेति
प्राचीनग्रन्थलिखितमपि जन्मानि बन्धनत्वात्पितापुत्रादिसम्ब-
न्धस्य पितृभरणास्तु च तत्स्वत्वाप्रगमहेतुत्वेन परम्परया वर्ण-

नीयम् । किञ्च । ऊर्ध्वं पितृष्टेत्यादि मनुवचनं जन्मना पुत्राणां स्वत्वपदे जीवति पितरि सत्यपि पुत्राणां स्वास्ये तदिच्छया विना तद्विभाग ऊर्ध्वन्तु स्वेच्छयेति विभागनिषेधार्थं प्रागिति वाच्यं तच्चान्याय्यं स्वास्यपरत्वापत्तेः । न च पितरुपरमकालविधानार्थं विभाग विधानार्थं चेति युक्तम् । दृष्टार्थत्वाद्विभागस्योभयस्याप्यनुपपत्तेः । नापि नियम विधिविभागस्य 'एवं सहवसेयुर्वा पृथग् वा धर्मकास्यये'ति मनुना विकल्पाभिधानात् । कालविधौ च पितरुपरमानन्तरकाल एव विभागो नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तर्यवाधोऽयं स्यात् । जातिष्टवज्जातप्राणवियोगापत्ति स्वरूपविशेष विरोधस्यात्राभावात् । अतो जीवतोः पितरोस्तद्वने स्वास्यं नास्ति किन्तु परतयोस्तयोरिति तत्कालीनस्वत्वञ्चाप्यर्थं मन्वादि वचनं विभागस्य स्वातन्त्र्यात्तत्कालीन इच्छाप्राप्तोऽनूद्यते । तथाचैतद्वचनविरोधादपि न जन्मना स्वत्वं वक्तुं शक्यम् । उपरमवत्प्रतितत्वादिकमपि पित्रादि स्वत्वनाश कारणं दध्यते । तस्मात् पित्रादि स्वत्वनाश एव तद्वने पुत्रादीनां स्वास्यं न तत्स्वत्वसमकालीनमिति स्वास्यादि सङ्गावस्य सर्वत्र प्रतिबन्धकत्वात् सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दाय इति हैविध्यमनुपपन्नमिति । अतोच्यते । यदि स्वत्वापगम एव पुत्रादीनां तद्वने स्वत्वं तर्हि निर्दोषे पित्रादौ जीवति तेषां धनसाध्य वैदिक कर्मस्वनधिकारप्रसङ्गे जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादि श्रुतिविरोधस्तुल्यः स्वकपोलकाल्पितहेत्वाभास समर्थित श्रुत्यर्थानुरोधेन श्रुति सङ्कोचोऽयुक्तः । आहिताग्नादिष्ट प्रथमयज्ञे पित्रादौ जीवत्यपि पुत्रादीन् प्रति तत्प्रवृत्त्यविशेषात् ।

समलयाज्ञिक शिष्टानां तदनुष्ठानदर्शनाच्च । जातपुत्र कृष्ण
 केशपदाभ्यां वयोवृद्धानतिक्रमस्यैव विवक्षा न तु तथोरव्यव-
 स्थिततयोः स्वरूपेणेति विरोधाधिकरणे भाष्यवार्त्तिकेऽदौ
 स्थितत्वात् । न च यथा पुत्तानुमत्या पितुर्भवन्मते तदधिकार
 स्यात्तन्मतेऽपि पुत्रादीनामपि पित्राद्यनुमत्येति वाच्यम् ।
 यतो द्वयोरपि मते पितुः स्वत्वस्य धने विद्यमानत्वात् स्वत्व-
 त्यागरूप प्रधान निष्पत्तिरविहता भवन्मते तु पुत्रादीनां स्वत्व-
 स्यैवाभावादनुमतेऽस्य स्वत्वान्नकत्वाद्यागादि प्रधान निष्पत्तिः
 एव कथम् । वस्तु तस्तु पितुः पुत्तानुमतिरपि नापेक्षिता स्वा-
 तन्त्र्यात् । पित्राद्यनुमतिस्तु पुत्रादेरपेक्षिता पारतन्त्र्यादि-
 त्येतावान्विशेषोऽथवा स्त्रियाः स्वधनेनापीष्टा पूर्त्तादि व्रतादौ
 भर्तादेरनुमतिस्तत्पारतन्त्र्यवचनात् । अननुमतौ तु स्वतन्त्रः
 प्रत्यवायो वैगुण्यं वा कर्मणि न तु प्रधानस्वरूपा निष्पत्तिः ।
 पित्राद्यनुमतेः स्वत्वोत्पादकत्वञ्चैतदनुरोधात्कल्पमानमलौ-
 किकमशास्त्रीयञ्च । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्येऽपि स्वत्वे कथ-
 न्निज्जन्मनोऽपि रिक्त्यादि वचनादधिगमादिपदेन संग्राह-
 यावश्यकः श्रुति स्मृतिपुराणशिष्टाचारत्तिद्वयस्य निर्दोषे जीव-
 त्यपि पित्रादौ पुत्रादि यज्ञाद्यनुष्ठानाधिकारस्यानुरोधात् ।
 वस्तु तस्तु लौकिकमेव स्वत्वं लोके च जातमात्राणामेव पुत्रा-
 दीनां पित्रादिधने स्वरास्य व्यवहारोऽन्वेषामपीति साधयि-
 ष्यामः । यच्च पित्रादीनां अनुमत्ययोग्यपुत्रादिसाधारणस्वत्वे
 कथमनुमति मन्तरेणाधानादिकं स्यादित्युक्तान्तदनुमतियोग्ये-
 ष्वपि पुत्रादिषु सत्तन्त्र्यात्पित्रादीनां न तदनुमत्यपेक्षा किमु-
 तानुमत्ययोग्येष्वत परिहृतमात्रमेव तद्विधिवलादेवाधिकारी

ऽवगम्यत इति तु विज्ञानेऽस्मिन् आचार्यः । अतश्चोत्पत्त्यैवार्थसामि-
त्वमिति गौतमवचनस्य यज्जीमूतवाहनरघुनन्दनाभ्याम्पार-
स्परिकीर्त्यन्तिस्त्वहेतुत्वेन व्याख्यानं कृतन्तदपि व्यर्थमेव ।
यत्तु शङ्खवचनन्तस्यापि स्मृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्यैव साधीयसी ।
कल्पतरुक्तव्याख्यायान्तु विद्याद्युपात्ताध्याहारेऽनुपस्थितभूयः
पदाध्याहारः प्रसज्येत । जन्मपदाध्याहारस्तु, पुत्रत्वाद्या-
क्षेपोपस्थितेरल्पाध्याहाराच्च नायुक्तः । तेन श्रुत्युपपत्त्यध्याहृत्यनु-
रोधान्मनुनारददेवलादिबचनानामेवासातन्त्र्य-परत्ववर्णनमु-
चिततरम् । यदप्युक्तं प्रीतिदत्तस्याविभाज्यत्ववचनानि ज-
न्मना सत्त्वाभ्युपगमेऽनुपपन्नानीति । तदपि न । अनुमत्यभि-
प्रायेण स्यावरप्रीतिदानाभावास्थिरीकरणार्थतयोपपत्तेः ।
स्वातन्त्र्याद्वा पितुरनुमति मन्तरेणापि तेन दत्ते स्यावरव्यति-
रिक्ते पुत्राणामविभाज्यत्वमुच्यते । अतएव स्यावरे विशेष-
वचनम् । स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

अत्रभूयसुतान् सर्वान्न दामन्न च विक्रय इति ॥

मणिमुक्ता प्रवालानामित्यादि वचनन्तु जन्मना स्वत्वपक्ष-
एवोपपन्नतरम् । न च पितामहोपात्तस्यावरमात्रविषयत्व-
मिति युक्तम् । न पिता न पितामह इति द्वयग्रहणात् । पिता-
महस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे पौत्रे च सत्यपि न देयमिति
वचनं जन्मना स्वत्वङ्गमयति । यथा परमते मणिमुक्ताप्रवाला-
दीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वन्तत् स्मरणात्तथास्मिन्-
ऽपि पुत्रादीनान्तत्वं जन्मना स्वत्वे साधारण्येऽपि पितु-
रधिकार इत्यविशेषः । तस्मात्पैत्रके पैतामहे च द्रव्य-
दीनां यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं तथापि पितुरावश्यकेषु धर्म-

श्रुत्येषु वाचनिकेषु च प्रसाददानकुटुम्बभरणापद्धिमोक्षा-
दिषु च स्थावरव्यतिरिक्त द्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति ध्ये-
यम् । स्थावरादौ तु स्वर्ज्जिते पित्रादि परम्पराप्राप्ते च
पुत्रादिपारतन्त्र्यं तुल्यमेव ।

स्थावरं द्विपदस्यैव यद्यपि स्वयमर्ज्जितम् ।

अप्रभूय सुतान् सर्वान्न दानन्न च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्य जाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिश्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानन्न च विक्रयः ॥

इत्यादि वचनात् । अस्याप्यपवादी वक्ष्यते यच्च स्वत्वस्य शास्त्रै-
कसमधिगम्यत्वाच्छास्त्रे च जन्मनः कापि स्वत्वहेतुतानाभिधा-
नात् । कथञ्चन्यना पुत्रादीनामपि धने स्वत्वस्वीकार इत्यु-
क्तम् । तत् शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमभ्युपेत्यापि गौतमादिवचन-
चत्पत्तेरपि स्वत्वोक्तेः परिहृतमेव प्राक् । वस्तुतस्तु न स्वत्वस्य
शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं युक्तियुक्तम् । सर्वथा शास्त्रज्ञानगन्ध-
रहितानां प्रत्यन्तवासिनां स्वेच्छादीनामपि समस्तमिदमन्यस्य
स्वमिति व्यवपदेयस्तत्कृत्वाश्च क्रयविक्रयादि व्यवहारो दृश्यते ।
तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रयाद्युपायकं स्वामित्वमपि तैर्यथेष्ट-
विनियोगार्हत्वरूपं पदार्थात्पररूपं वा प्रत्यक्षादि प्रमाणा-
देवावगतमित्यवश्यं वाच्यम् । एतत्तर्कोपष्टम्भोऽनुमानवाक्य-
प्रयोगोऽपि विज्ञानयोगिनोक्तः । स्वत्वं लौकिकं लौकिकार्थक्रि-
यासाधनत्वाद्भीक्षादि वदगन्धय दृष्टान्तः । आहवनीयादीनां
हि शास्त्रैकसमधिगम्यानां न लौकिकार्थक्रियासाधनत्वमस्तीति
व्यतिरेक इष्टान्तः । तेनान्वयव्यतिरेकोक्तेषु । यद्यथाह-
वनीयादीनामपि यागादिलौकिक क्रियासाधनत्वमप्यस्ति ।

तथापि तल्लोक प्रमाणकारणादिरूपेण नालौकिकाहवनी-
यादिरूपेणेति न व्यभिचारः । इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादि
साधनत्वमपि तु स्वत्वेमेवेति सुवर्णत्वादिना भरणार्थक्रिया
साधनत्वान्नयथा लौकिकं रूपमेव स्वत्वमपि सर्वातुगतं लौकि-
कमेव न ह्यस्वत्वेन क्रयादि क्रियानिर्वाहो लोके । न चैवं
स्वामी रिक्थेत्यादि स्मृतीनां लोकसिद्धान्तार्थानुवादकत्वेनान-
र्थक्यप्राप्तिरिति वाच्यम् । धर्माधर्मोपयोगितया व्याकरण-
स्मृतावनादि वाचकत्वन्तर्भावरूपं साधुत्वासाधुत्वविवेकस्यैव
तस्योपपत्तेः । साधुशब्दाधिकरणे ह्येतदवस्थितं यत्सङ्कीर्ण-
व्यवहारिणां लोकानामविविक्तं लौकिकमेव साधुत्वं शास्त्रेण
विविच्यते । जत्वलौकिक साधुत्वं साधुभिर्भाषेतेत्यादि विधा-
वन्योन्याश्रय प्रसङ्गादित्यादि । एव मत्वापि तथा च नय विवेके
भवनाथः । लोक सिद्धार्ज्ज्वनञ्जन्मादि अतएवानित्यं प्रथम-
लोकधी विषय व्यवस्थितं तन्निबन्धनार्था स्मृतिव्याकरणादि
स्मृतिवदिति । जन्मादीत्यादिपदेन क्रयादि ग्रहणम् । व्या-
करणादित्यादिपदेन सङ्गीतरत्न परीक्षा सामुद्रिकाणां
ग्रहणम् । रागादीनामपि हि लोकसिद्धानामेवानभियुक्तां
प्रति विवेकार्थमेव तल्लक्षणरूपनमित्युक्तं स्मृत्यधिकरणे आ-
चार्यचरणैः स्वामीरिक्थेत्यादि वचनन्तु प्रागेव व्याख्या-
तम् । रिक्थ शब्दस्तु निष्प्रतिबन्ध दायपरः संविभाग
शब्दश्च स प्रतिबन्धदायपर इति मिताक्षरायां विद्वानेश्व-
रेण व्याख्यातम् । स्मृतिचन्द्रिकाकृता तु रिक्थं पि-
त्रादि धने पुत्रादीनां स्वामित्वापादकं जन्मनैवेति व्याख्याय
संविभागः पितृादिधने विशेषनिष्ठ स्वामित्वसम्पादकोविभाग

इति संविभागशब्दो व्याख्यातस्तत्र । स्वस्व सतो विभागः
 स्वत्वहेतुत्वेन तत्प्रतिपादनानीचित्यात् । एकदेश्यवस्था
 पनमात्रं हि स्वविभागेः क्लियते । मुख्यामुख्यहेतुत्वग्रहणं
 स्वामिपदे वैकल्यापत्तेः । अतएवाह मिताक्षरायां विज्ञाने
 श्वराचार्यः । विभाग शब्दस्थानेक स्वामिकधनविषयः प्रसिद्धो-
 नान्यदीय विषयो न प्रकीर्ण विषय इति । लोके पुत्रादीनां
 जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरमिव । यदपि पत्नी दुहितरश्चेत्यादि-
 वचनं तदपि सुमि सम्बन्धनिबन्धनानेकदायहर प्राप्तौ लोके
 प्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिरासार्थम् । प्रायेण व्यवहार स्मृ-
 तीनां लोकसिद्धान्तानुवादकत्वमिति सकलनिबन्धभिरभिधा-
 नात् । नियतौपाधिकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति भगवतो गुरोरपि
 संमतम् । लिङ्गानये हि तृतीये वर्णके द्रव्यार्जनं नियमानां
 क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्याज्ञौक्तिकत्वादिति पूर्वपक्षा
 सम्भवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनप्रतिग्रहादीनां स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्ध
 मेवेति पूर्वपक्षः समर्थितस्तेन । न च द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे कमेव
 न भवतीति याग एव न संवर्त्तेत । प्रलपितमिदङ्केनापि ।
 अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति ग्रन्थेन । अस्या-
 र्थटीकाकृता विवृत एवम् । यदा द्रव्यार्जनं नियमानां क्रत्व-
 र्थत्वं न दानियमानां स्वत्वेऽपायतामिदं शास्त्रं न बोधयति ।
 क्रत्वर्थता बोधने व्यावृत्तत्वात् । तथा सति प्रतिग्रहादि प्राप्तस्य
 स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावादस्तेन य स्वत्यागात्मकयागासम्भवात्
 कस्येदम् । द्रव्यार्जननियता भवेद्युरिति पूर्वपक्षासम्भव इति ।
 शङ्कायः । प्रलपितमित्याद्यन्तरस्तस्यार्थः । अर्जनं प्रतिग्रहादेः
 स्वत्वहेतुतायां लोक सिद्धत्वेन शास्त्रस्य तत्राध्यापारास्त्वयमानां

क्रत्वर्थतैव तेन गम्यत इति न यागासम्भवो नियमानर्थक्य-
 चेति । सिद्धान्तेऽपि तेन स्वत्वस्य लौकिकत्वाभ्युपगमेनैव विचार
 प्रयोजनं सुक्तम् । अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति ।
 अस्याप्यर्थ एव विवृतः । यदाद्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वान्नानिय
 मार्जितेनैव क्रतुर्न नियमाति क्रमार्जितेन द्रव्येण । न तु पुरु-
 षस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते वर्जननियमस्य
 क्रत्वर्थत्वाभावात्केवलं पुरुषार्थत्वादति क्रमार्जितेनापि द्रव्येण
 क्रतुसिद्धिरप्रत्यूहा । पुरुषस्यैव तु नियमातिक्रमदोष इति ।
 अनेन नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमभ्युपगतमन्यथा क्रतु-
 सिद्धाभिधानविरोधात् । तत्रैवाधिकरणे कुमारी सामिनोऽप्यत्र-
 भवतः स्वत्वं लौकिकमित्येवाभिमतमिति । तद्वत्यवार्त्तिक
 तन्त्ररत्नाभियोगभाजां सुलभमेव । अतएव च शास्त्रदीपिकायां,
 पार्थ सारथिः रागप्राप्तस्तावदर्जनन्वशास्त्रीयम् । रागतश्च पुरु-
 षार्थतया प्राप्तः प्रत्यक्षेणैवार्जितं द्रव्यं पुरुषस्त्रीण्यत्पुरुषार्थं
 विज्ञायते न तदनुमाने क्रत्वे कशेषतया शक्यं विज्ञातुम् । त-
 स्मात् पुरुषार्थं द्रव्यं क्रतुरपि पुरुषकार्याणामन्यतम इति
 कार्यान्तरवत्कृतावप्युपयुज्यत इत्येतावान् विशेषः । न तु
 तस्यैवाङ्गन्तया सति जीवनलोपात्क्रतुरेव न सम्बर्त्तेतेति प्रषङ्ग-
 केन । अतार्जनस्य शास्त्रीयत्वन्विरस्यतास्त्वस्य तदुपायानाञ्च
 लोकसिद्धत्वं स्पष्टतरमेवोक्तम् । अन्यदपि तेनैवोक्तम् । तस्मात्
 पुरुषार्थान्द्रव्यार्जनमेवञ्च दृष्टार्थमवति । नियमस्तु दृष्टाभावा-
 त्काममदृष्टार्थः स्यात् । अदृष्टमपि पुरुषार्थार्जनविषयत्वात् ।
 नियमस्य पुरुषगतमेव कल्पयते । तेनासावुपायान्तरेणार्जयन्
 प्रत्यवेतीति गम्यत इति । ततश्च स्वामी रिक्थेत्यादि वचसां

लौकिकमेव रिक्त्यदीनां स्वतोपायत्वमनूय तदतिरिक्तोपाय
 निवृत्तौ तात्पर्यं न्वियमविधेयेति नानार्थशङ्कापि । तस्मिं सा-
 धनभोजनाश्रितदिङ्मियमन्तुः । द्रव्यार्जनमेव कृत्यार्थं पुरुषार्थ-
 त्वविचारोदाहरणञ्च यमस्तु पूर्वपक्षयुक्तितयोपन्यस्तः । स एव
 ततोदाहरणमित्येव भट्टगुरुमतयोर्भेदः स्वत्वस्य लौकिकत्वं तद-
 यस्तस्मात्तमिति निष्कर्षः । तत्तद्दूषणभूषणादि तु तन्वाभि-
 योगवतामाकरे एव व्यक्तं प्रस्तुतानुपयोगादिह नोच्यते ।
 एतेन चैर्थादि प्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति यत्संग्रहकार-
 ष्टरेखराभ्यां स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदपि
 परास्तम् । चैर्थादिषु स्वतोपायत्वस्य लोकएवाप्रसिद्धेरन्यस्य
 स्वमिदन्नास्येत्येवं व्यवहारात् । कथाद्युपायसन्देहादेव स्व-
 सन्देहोऽपीदमस्य वास्य वेत्याकारको नानुपपन्नः । मम स्वमने-
 नापकृतमिति न ब्रूयादपकर्तृरेव स्वत्वादिति च यत्स्वत्वस्य
 लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदप्येतेनानुविधीर्णम् । यच्चेत्तं
 संग्रह्यता । शास्त्रेण सर्वस्य तत्र विनियोगनियन्त्रणाद्ययेष्ट-
 वियोगजत्वरूपस्वत्वा सम्भवः । इच्छया कापि नियोगासम्भवा-
 दिति । तदप्यापाततः । नहि वयमैच्छिकविनियोगोपहितत्वं
 ब्रूमोऽपि तु तदर्हत्वमात्रम् । अन्यथा राजादिभयादिच्छा
 प्रतीषातेऽपि तत्र स्याद्विनियोगेच्छानिच्छादशयोश्च स्वत्वतद-
 भावौ विरुद्धौ प्रसज्येयाताम् । राजादिनिदम्नणादिव
 शास्त्रनियन्त्रणादन्यत्रैच्छिकविनियोगाभावेऽपि तदर्हत्वस्यान-
 पायात् । अतएव दुर्हत्तेनाशास्त्रीयविनियोगेऽपि स्वव्यवहारो
 नास्ति । प्रत्यवाचमात्रपरं शास्त्रातिक्रमात् । तदर्हता च तद-
 र्जितत्वप्रयुक्तमस्येव । तथा च नयविवेकेऽप्युक्तम् । तच्च तस्य

तदहं यद्येनाजिर्जमिति । तदहं यथेष्टविनियोगार्हमित्यर्थः ।
प्रतिबन्धादङ्गुलमजनयतोऽपि कुङ्कुलस्य बीजस्य बीजत्व-
प्रयुक्तमङ्गुलोत्पादनाहंत्वमिव । वस्तुतस्तु बीजवाङ्मुरार्हत्व-
योरिव स्वत्वत्वयथेष्टविनियोगार्हत्वयोरपि भेद एव । अन्यथा-
हंतावच्छेदकापरिचये ऽहंताया दुर्निरूपत्वात् । तेन ब्राह्मण्य-
मिव स्वत्वमपि तदुपायज्ञानव्यङ्ग्यं पदार्थान्तरमेवोत्पत्ति-
विनाशशालि । ब्राह्मण्यत्वं जातिरूपं नित्यमित्येतावन् पर-
भेदः । इदञ्चातरे व्यक्तं लीलावत्यादौ च । अत्र मिताक्षरायां
स्वत्वलौकिकालौकिकत्वविशारप्रयोजनमुक्तं शस्त्रैकसमधि-
गम्ये स्वत्वे । मनुः ।

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यति दानेन तपसैव च इत्यादि ॥

स्मरणादसत्प्रतिग्रहादि यस्य यदर्जनीपायत्वेन निषि-
द्धान्तर्जिते तस्य स्वत्वाभावाच्चैर्वाद्यर्जितवत्तत्पुत्राणामपि
तदविभाज्यमेव । लौकिकत्वे तु स्वत्वस्य तदर्जितेऽपि पितुः
अत्वात्तत्पुत्राणां पितृधनत्वेन तद्विभाज्यम् । अर्जयितुरेव
प्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवायात्प्रायश्चित्तम् । तत्पुत्रादी-
नात्पुत्रादयोरुपधर्मोपायतस्तत्त्वमिति न प्रायश्चित्तमपि ।

सप्तवित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव वेति ॥

मनुस्मरणात् । प्रयोगो हृद्दर्थेन्द्रियप्रयोगः कर्मयोग आर्त्वि-
ज्यादिकरणम् । तत्र दाय्यादीनां तयाणां वर्णश्चतुष्टयसाधा-
रण्येन जयस्य क्षत्रियं प्रतियोगस्य स्वयं कृतस्य वैश्यं शूद्रश्च
प्रतिधर्म्यत्वम् । अक्षयंकृतस्यापि च स्वयं कृतस्यापि सर्वान्

प्रति । कर्मयोगस्य तु विप्रं प्रत्येवेति विशेष इति । अ-
मदनरत्नकरो दूषणमाह । स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं
ऽप्यसत्प्रतिगृहादिनिषेधो न स्वत्वानुत्पादकता नोपां वदन्ति
किन्तु, प्रत्यवायमात्रहेतुताम् । इतरथा ।

आपन्नतः सम्पत्कृन् भुञ्जानो वा यतस्ततः ।

न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमी हि सः ॥

कुमीदं कृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीता स्वयङ्कृतम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्यान्नैनसा यज्यते द्विज इति ॥

वचनैरेनसा न यज्यत इत्यभिधानेनापदि प्रत्यवायाभावा-
गमेनापदि प्रत्यवायस्यैवावगमात् । प्रतिषेध प्रतिप्रत्ययो
समानविप्रयत्नौचित्यात् । अतएवानापदि तत्र द्रव्यपरि-
त्यागपूर्वकं अप्रतपोरूपं प्रायश्चित्तमेव विदधाति । न चौर्या-
दिवद्राजदण्डमपि किञ्चिद्वचनमसत्प्रतिगृहादौ । तेनासत्-
प्रतिगृहादेः पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरपि तेषां स्वत्वानुत्पादकत्वा-
विशेषात्तदर्थितस्य पुत्रादिविभाज्यत्वमपि तुल्यमिति नैतन्-
प्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति । अत्र वदामः । शास्त्रैक-
समधिगम्य स्वत्वादिनो मते यथा चौर्यादि निषेधस्य स्वत्वा-
नुत्पादकत्वदण्डप्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति । अत्र कर्तुः
प्रायश्चित्तार्हता प्रयोजकत्वपरता । तथाऽसत्प्रतिगृहादि-
निषेधस्याप्यस्त, यथा चापदुपाधिना ।

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनञ्जता ।

अश्वस्तन विधानेन कर्त्तव्यं हीन कर्मणः ॥

आख्यातव्यञ्च तत्तत्सौ षष्ठ्यते यदि षष्ठ्यतीत्यादि प्रति-
प्रवववाच्चैव्यं तत्त्वितयाभावसाया ऽसत्प्रतिगृहादेरप्यस्त, अ-

प्रथोभयत्वापि ततः पञ्चमहायज्ञाद्यनिष्पत्तिप्रसङ्गः शास्त्री-
 त्वे स्वत्वस्याप्रसक्तचौर्ध्वपायकत्वनिषेधः कथमिति चेत् ।
 अधिगमान्तर्भावेन कथञ्चित्प्रसक्तोत्पत्तेर्नावश्यकत्वव्यत्यात् । अप-
 र्या प्रतिषेधानुपपत्तेः । शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधे च विकल्पापत्ति-
 भया दीर्घतो न जुहोतीत्यादिवद्वाच्यकारमतेन पर्युदासत्वं
 सामान्य विशेषभावेन विशेषनिषेधसामान्य विध्योर्वाध्य
 अधिक भावोऽपि वा मतान्तरेणेत्यपि स्वीकार्यमेवागत्या ।
 तत्रिग्रहादेस्तु प्रसक्तिर्बाह्याणादेरस्येवेत्याप्तदभावोपाधिकौ
 त्ति प्रसव प्रतिषेधावप्युपपन्नतरौ । तर्ह्य सत्प्रतिग्रह स्वयं कृत-
 णिज्यादावनापदि ब्राह्मणस्य राजदण्डोऽपि स्यादिति चेन्न
 त्पत्तेः । नहि स्वधर्मात्यागिनो राजदण्डाभावः कस्यापि
 उक्तः । स च क्वचित् सामान्य रूपेणोक्त एव गृह्यते क्वचि-
 देशेपान्नात इत्यन्यदेव । अतएवा लौकिक स्वत्ववादिन इद-
 मयपर दूषणम् । चौर्ध्वादि निषेधस्य त्रितयप्रयोजकतागौ-
 रवम् । पर्युदासत्वादि स्वीकार गौरवश्च लौकिक स्वत्ववा-
 दिनस्तु दण्ड प्रत्यवायमात्र परत्वम् । तेषां स्वत्वानु पायत्वस्य
 लोकसिद्धत्वादिति रागप्राप्त निषेधे पर्युदासादि स्वीकारा-
 नापत्तिश्चेति लाघवमिति । तस्माच्छास्त्रैक समधिगम्ये स्व-
 वेऽसत् प्रतिग्रहादेस्तदनुपायत्वात्तदर्जिते पितुः स्वत्वाभावः
 सादेवेत्यापाग्वचौर्ध्वाद्यर्जित पितृधनाविभागवद सत्प्रतिग्र-
 हाद्यर्जितस्याप्यविभाज्यत्वम् । लौकिकेतु तस्मिन् लोके तेषा-
 मपि तदुपायत्वासिद्धं तद्विभाज्यमिति मिताक्षरीक्तं सन्धेव
 योजनम् । इदञ्चोपलक्षणम् । पूर्वपक्षे चौर्ध्वाद्यर्जितपितृधन
 स्वीकारे यथा पुत्रादीनामपि दण्ड प्रायश्चित्तं भवत्येव तथा

ऽसत्प्रतिग्रहाद्यर्जितं तद्गृहण्योऽपीत्यपि प्रयोजनमवश्येयं अर्ज-
यितुरेव प्रायश्चित्तमित्यभिधानेनोचितत्वात् । इदमित्यत्र वि-
चार्यम् । स्वत्वस्य लौकिकचैरीर्यस्य लोके तदनुपायत्वे सिद्धे
षड्भक्तान् शनाद्यापदि यच्चैर्यं मनुमतन्तेन चोरिते सत्व-
सुत्पद्यते न वा । नाद्यः लोकेऽनुपायत्वेनाव धारितान्तदुत्पत्ते
रभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् । नहि प्रत्यक्ष विरुद्धं शास्त्रं सद्दृष्टे-
णापि जलादेर्दधिजनकत्वादि बोध्यते । न द्वितीयः अस्त्रेण प-
ञ्चमहायज्ञादि प्रधानानिष्पत्तेः । न च क्षुत् प्रतिघातमात्रमेव
तेन क्रियतां नान्यद् लौकिकमिति वाच्यम् । शिष्टाचार विरो-
धात् नहि “शिष्टाः पञ्चमहायज्ञाद्युक्ता तदुपयुज्यते । यदन्नः
पुरुषो लोके तदन्नासस्य देवता” इति स्मरणाच्च । अतएव
विश्वामित्रश्च । अश्वयाजनीं श्वपच गृह्णात् हृत्यैन्द्रादि देवो-
द्देशेन त्यक्त्वा भोक्त्यामीति मनसि कृत्य यदा यथा देवतान्तद्वागां
स्थितं प्रवृत्तस्तदा तुष्टैरिन्द्रादिभिर्वृष्टिः कृष्टा । यस्यश्च तत्-
क्षणमेव प्रभूतमभूदित्याख्यायिका पुराणेषु स्मर्यते । शास्त्रैक
समधिगम्येतु स्वत्वे यथा शास्त्रचैरीर्यादेरपि स्वत्वोत्पादकत्वतद-
भावौ न विरुद्धौ । लौकिक स्वत्वं तदुपायवादिनस्तूभयतः
पाशारज्जुरियमिति । अत्र प्रतिविदध्यः । यद्यपि चैरीर्यस्य
स्वत्वोत्पादकत्वञ्च लोकसिद्धं तथाप्यनेनैव समभक्ताशनकाले
षड्भक्तान् शिनोऽप्य विधानाद् गम्यते । सत्वमात्रस्य हि शास्त्री-
यत्वं विरुद्धत्वम तज्ज्ञानानां क्रयादि सत्वसाध्य व्यवहारानुप-
पत्तेः । अतश्चैरीर्यनिषेधोदण्ड पापमात्र बोधक एव । चैरीर्यस्य
स्वत्वोत्पादकत्वात् प्रसक्तैर्न तदभावपरः । यथा ब्राह्मण्यस्य स-
र्वत्र प्रत्यक्षत्वेऽपि जात्युत्कर्ष स्थले शास्त्रीत्वमेव । पुरुषेयन्ता
नियमस्य शास्त्रैक गम्यत्वात् । यथाऽङ्गराचार्यः । एतावन्मा-

वृत्तिहाणमिकं प्रत्येतव्यम् । ननु यं परस्मैयं तानि यमीकीक-
प्रमाणगम्य इति । तत्रापि तावत् पुरुषपरस्मैयज्जन्तौ व्यक्तौ
ब्राह्मण्यमभिव्यज्यत इति व्यक्तव्यञ्जकभाव एव परं शास्त्रीय-
व्यञ्जके ज्ञानवतसाहचर्यव्यक्तौ ब्राह्मण्यप्रत्यक्षमेव । व्यक्तिप्रत्यक्ष
प्रमुखजाति प्रत्यक्ष सामग्रीसम्भारादित्यपि वदन्ति । इह तु
चौर्व्यमात्रस्यैव स्वत्वानुत्पादकत्वग्रहात्तादृशस्य तस्य स्वत्वोत्पा-
दकत्वेव शास्त्रेण बोध्यते । न च प्रत्यक्षविरोधः । नहि प्रत्य-
क्षविरोधं शास्त्रसङ्ख्येयापि बोधयितुं शक्यमिति वाच्यम् ।
ननु अनुत्पादकत्वमपि लोकात् । तादृशेन व्यवहाराभावादन्वय-
व्यतिरेकगम्या स्वत्वस्य चौर्व्योपायकता नावगम्यत इत्येता-
वत् । तथा च पुत्रेष्ट्यादीनां लोकानवगत पुत्रादि जन-
कता यथाशास्त्रादवगम्यते तैषां दृष्टोपायान्तरजन्यताया-
मपि तद्येष्टाव्यस्तु । स्वर्गादवनीयादीनामलौकिकमात्ररूपाणां
दृष्टोपायाभावोऽप्यधिक इत्यन्यदेतत् । प्रतिबन्धक प्रतिबन्धदा-
हादि जनकता यथोक्तेजकमन्त्राणामयर्वादि शास्त्रगम्यालौक-
प्रमाणगम्यत्वात् उक्तेजकतायाश्च प्रतिबन्धक प्रतिबन्धकार्य-
जनकतातिरिक्ताया अनिर्वाच्यत्वात् । शक्तिनाशतदुत्पत्ति-
कल्पनायानतिगौरवात् । यस्तु जन्मना स्वत्वविराकुर्वतः
जीमूतवाहनेन क्षविज्जन्मनैवेति । जन्मनिबन्धनत्वात्पिता
पुत्रस्य सम्बन्धस्य पितृमरणस्य च कारणत्वात्परस्परया
वर्णनमिति प्राचीनलिखिताभिप्रायमुक्ता कथमुत्पादनरूपेण
पितृगतव्यापारेण पुत्रस्वत्वोन्मूलनिरित्याशङ्कोक्तं अन्यव्या-
पारेणाप्यन्यस्य स्वत्वमविरुद्धं शास्त्रमूलकत्वादस्य । दृष्टञ्च
लोकेऽपि हाने हि चैतनोद्देशकत्वागादेव दानव्यापारात् स-

अदानस्य द्रव्ये स्वात्मित्वम् । न च स्वीकरणात् स्वत्वं स्वीक-
 र्त्तुं देव दाह्यत्वाप्रप्तोः । परस्वत्वापत्तिफलत्वेन हि दानरूपतः त-
 द्द्रव्यं सत्त्वदानाधीनम् । यथा हि देवतोद्देशेन त्यागं कुर्व-
 न्नापि प्रजमानो न होता किन्तु तस्यैव यागस्य होमाभिधान-
 निमित्तं भूतलक्षणेन कुर्वन्मृत्विगेव होतेत्युच्यते तद्वदत्रापि
 स्यात् । किञ्च । मनसा पात्रं सुदृश्यत्वाद्विशाखे स्वीकारात्
 प्रागेव दानप्रदं दृष्टम् । ननु ग्रहणं स्वीकारः । अभूततद्भावेच्च
 प्रयोगादस्य स्वं कुर्वन् व्यापारः स्वीकारो भवति कथन्ततः
 प्रागेव स्वत्वं । उच्यते । उत्पन्नमपि स्वत्वं सत्त्वदानव्यापारेण
 नमेदमित्यिति ज्ञानेन यथेष्ट व्यवहारार्हं क्रियते इति स्वीका-
 रशब्दार्थः । याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वत्वमज-
 नयतोऽप्यर्जुन रूपता न विरुद्धा । याजनादौ दक्षिणादाना-
 देव स्वत्वात् । पितृनिधनं कालीनञ्जीवनमेव वा पुत्रस्यार्ज-
 नस्यविध्यति । किञ्च । आत्मा हि धने तन्मरणान्तन्मरणकाली-
 नजीवनाद्वा भ्रात्रस्तदादेः स्वत्वमकामेनापि वाच्यं नतद्विहाय-
 स्त्विति । तदेतदुक्तानमतिं विलसितम् । तथा हि शास्त्रं मूल-
 त्वादस्येति तावत् स्वत्वस्य लौकिकत्वसाधनादेव निराकृतम् ।
 यदपि दृष्टं लोकेऽपीत्यादि तदप्यापातमुत्तरम् । न हि
 प्रतिग्रहीतव्यंस्वीकुर्वत्यपि तस्य स्वत्वमुत्पद्यते । पात्रविशेषो-
 द्देशेन त्यागे तेनास्वीकृतेऽपि तत् स्वत्वोत्पत्तौ परस्मै तस्य प्रति-
 प्रादानासम्भव प्रसङ्गात् । यदपि स्वीकर्त्तुं देव दाह्यत्वाप्रप्तेरिति
 तदप्ययुक्तम् । परस्वत्वापत्तिफलत्वाव्यापारस्य दानत्वात्
 अदानस्वीकारात् भूतानुमानादिव्यापारस्य दानप्रदत्वात्तत्
 फलोपहितता तु तस्य सत्त्वदानस्वीकारमेतरेण न सम्भव-

तीति सम्प्रदानव्यापारसङ्कटकः । न तु स एव दानशब्दार्थः ।
यदपि यथा हीनादि तदपि न । यजमान कर्तृकाग्निहोत्र-
होमादौ तद्विरोधात् । यत्रापि इष्टपूर्वमासादौ त्यागसाध-
यजमानेन क्रियते । चरुवत्तस्य प्रक्षेपोऽध्वर्यादिभिस्तस्मिन्
विविक्तकर्तृकत्वाद्यथास्वन्तश्चकाराविरोधात् । अत्यन्तस्य
प्रक्षेपपरं होमशब्दवाच्यता नास्ति । स तु त्यागः स्वकर्तृकोऽ-
न्यकर्तृको वाऽवच्छेदकोऽसु । न तावता कश्चिदोपः । अत-
एव यागस्य न प्रक्षेपापेक्ष आत्मलाभो होमस्य तु तदपेक्ष-
एव । दानस्य तु प्रतिग्रहीतव्यापार सापेक्षतैव । तदभावे दान-
पदार्थानिष्पत्तेः । यच्च किञ्चेत्यादि । तदपि यत्किञ्चित् ।
उत्सर्गस्यैव तत्र विधानात् न तु दानस्य । अतएव दाता तत्
फलमाप्नोतीत्युक्तं मन्वया तस्यानुवादत्वापत्तेः । दानत्वे हि तस्य
तत् फलाभावाप्रसक्तेः तत् फलमाप्नोतीति व्यर्थमेव स्यात् ।
अतस्तत्र जलप्रक्षेपरूपः पात्रोद्देश्यमुत्सर्गएव ददाति नावि-
वक्षितो दानत्वनिष्पत्तिसु तस्य सम्प्रदानकर्तृक स्वीकारे-
सत्येवेति परमार्थः । अतएवोत्सर्गे इत्येव तत्र सङ्कल्पवाच्यं
शिष्टानाम्नु दास्ये इति सम्प्रदादे इति वा । अतः प्रतिग्रहा-
देव दानस्य फलोऽपि सम्प्रदानस्य स्वत्वमिति प्रतिग्रहस्वार्जन-
रूपत्वमविवक्षितम् । स्वत्वजनको हि व्यापारोऽर्जनशब्दार्थः ।
अतएवाह प्रभाकरः । प्रक्षपितमिदं केनापि । अर्जनं स्वत्वं
नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति । अथास्य ग्रन्थः प्रागेव वि-
वृतः । किञ्च । प्रतिग्रहस्य मनेदमिति । ज्ञानरूपस्य दाते-
व्यापारमात्रोक्तस्य स्वत्वव्यवहारार्थतामात्रं सम्प्रदादकं तात्मा-
मर्जनशब्दस्य तत्र गीयता स्यात् । अन्यस्यै तत्प्रतिपादनाय

पपत्तिश्च पूर्वयुक्ता । तदस्वीकारे प्रागुत्पन्नं तत् स्वत्वनाशश्च
 कल्प्यः स्यात् । न च दाहव्यापाराज्जत् स्वत्वनाशात्माधारण
 सम्प्रदानस्वत्वोत्पत्तिरवस्थाभ्यपेक्षा त्वयापि । अपरथैतत्-
 स्वत्वनाशेऽप्यस्य च स्वत्वानुत्पत्तिर्न मध्यकस्य तस्य परिग्रहादि-
 नाऽप्यस्य यस्य कस्यापि वनगतास्वामिकादृश काष्ठादाविव तत्र
 स्वत्वं स्वात्परिपालनाप्रसक्तिश्च । तथा मन्त्रतेऽपि पात्र विशेष-
 षोद्देश्यत्वागे पात्र विशेषस्योत्पन्नमपि स्वत्वस्तदस्वीकारे न-
 भ्यत्यन्यस्य स्वीकारान्नस्योत्पद्यत इति न कोऽपि विरोधः साधा-
 रण स्वत्वविनाशमाधारण स्वत्वोत्पत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत्र
 साधारण स्वत्वव्यवहाराभावेन तदुत्पत्तिरप्रमाणिजा नैव स्वी-
 क्रियते गौरवाच्च ॥ किन्तु दातुरेव यथेष्टविनियोगार्हस्वत्वा-
 पगमेऽपि परस्वत्वापत्ति फलाभावे दानशब्दार्थानिष्पन्नोर्विधि-
 शिरस्कफजार्थिनः प्रतिपादनावधिपरिपालनीयत्वरूपं स्वत्वम-
 स्यैव । यथा कृते क्वचिपि भक्षसाह्वावावधि असृग्भक्ष्यार्थादिनि-
 षेधाच्च वक्ष्य निमित्तदोषश्च यथानुरोधेन तथा चाप्यस्वत्वानुत्प-
 न्नावपि न मध्यकत्वपरिग्रहाद्यनिवारणादिदोषः । शिष्टाचारो-
 ऽप्युभयत्र परिपालनरूपसंज्ञा लक्षणम् । न चोत्पन्नमात्रस्य
 तत्र त्वया विध्यभ्युपगमात्परस्वत्वापादनादरएव न स्वादिति
 वाच्यम् । तादृशोत्पन्नस्यैव विधितात्यर्थविपर्ययात् । होमस्य-
 लेऽप्यन्यथा भक्षसाह्वावानादरापत्तेः । यच्च याजनाभ्यापन
 साहचर्यात्प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वाजनकत्वेऽपि गौणत्वेनार्हत्व-
 मिति । तदप्युक्तं । तत्र हि ये ये हिजप्रवृत्तीनाम्नागास्तेषा-
 न्तेषां लोभ्योऽस्तिरूपेणैव दक्षिणाकाले प्रतिपादनम् । परि-
 कृत्य व्यवहारोऽप्यतएव स्वास्तिकर्तृपरिग्रह इति त्रैमिनिस्तुतः

दौ विस्तरेण निर्णीतएव विस्तरन्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् । कर्मक-
रानतिजनिका भूतिरेव हि परिष्कृत्यः । एवमध्यापनेऽपि शि-
ष्योऽध्यापकायाध्यापनभूतिमेव तत् सन्तोषजननीमध्ययनात्तेऽ-
र्पयन्ति । नियतभूतिकरणे तु भूतकाध्यापनमुपपातकम् ।
अतएव याजनाध्यापनयोः प्रतिग्रहाङ्गुतिशब्दाध्यनिर्देशाच्च
पृथगभिधानमुभयमिश्रितत्वात् । तेन तयोरपि मुख्यमेवार्ज-
नत्वम् । दक्षिणात्वव्यवहारोऽप्यतएव अतिगध्यापकदेये ।
यदपि भ्रात्रादि धने भ्रातृन्तरादि स्वत्वोत्पादकत्वन्निधनस्य
तत्कालीनभ्रातृन्तरादि जीवनस्य वा क्लृप्तमिति पुत्रादावपि
पितृादि निधनन्तकालीनस्त्रीवनं वा स्वत्वोत्पादकमस्तु न-
त्वक्लृप्तं पुत्रादि जन्मनैवेत्युक्तम् । तदपि जन्मनोऽपि स्वत्वो-
त्पादकत्वस्यावश्यकत्वोपपादनादेव परिहृतम् । यच्चोक्तं मू-
र्खं मृत्युश्चेत्यादि मनुवचनमपि जन्मनः स्वत्वापादकत्वेन-
घटते । प्राश्विभागनिषेधार्थत्वे तस्यास्वार्थपरत्वापत्तेः विभा-
गदृष्टार्थत्वेन तद्विधानकालविधानयोरसम्भवात् । विभागस्य
पक्षप्राप्तस्य नियमार्थत्वसहवासविधिविरोधाद्यापत्तेः । तस्या-
त्यतिरिचति मातरिच सत्यान्तद्वन स्वास्याभाव उपरतयोरेव
तयोः पुत्रादे स्तद्वनस्वास्थ्यमिति प्रतिप्रादनार्थमेव तद्वाच्य-
मिति । तदत्युक्तानाभिधानम् । अस्वार्थविधानापत्तेः सुल्यत्वात् ।
प्रागस्वातन्त्र्येण कालविधिपरत्वे बाधकाभावात् । इच्छाप्राप्त
कालानुवादेऽपि व्यवहारशास्त्रत्वेनाविरोधात् । एतेन जाते-
ष्टिवच्छेदिविरोधादि निमित्तानन्तर्यबाधकाभावात्पितृप-
रमानन्तरक्षणएव विभागः प्रसज्येतेत्यप्यपासम् । कालविधा-
नेन पितृपरमस्य निमित्तत्वाबोधनाच्च । अन्यथा निमित्ते-

सति नैमित्तिकस्यावश्यकत्वात्पिचोक्तं विभागकरणे प्रत्य-
 वायोऽपि प्रसज्येत। पतितत्वगारिभाज्ययोः पितृस्त्वनाशोऽप्य-
 धिकः जन्मना स्वत्वन्तुल्यमेव। *पातित्ये तु प्रायश्चित्तानाचरण
 एव स्वत्वनाशो विभागानर्हता च। अन्यथा द्रव्य साध्यं प्राय-
 श्चित्तमपि पितोः स्वद्रव्येण न स्यात्। अतएव मातुर्निवृत्तेर-
 जसीत्याद्यधि कालविधिपरमेव। न तु पातित्यादिवत्तत्र
 स्वत्वाभावः। सतु लोकेत एव विभागनिषेधाच्च भ्रात्रादाविवे-
 त्यादि वक्ष्यते। किञ्च। तदेवं पितृस्त्वनापगमएकः कालः
 अपरश्चानपगत एव पितृस्त्वान्येपितुरिच्छयेति कालद्वयमित्यु-
 क्ता मध्येमिताक्षरोक्तं विभागकालवयं दूषयित्वा। तस्मात्पति-
 तत्वनिस्तृप्त्योपरमैः पितृस्त्वनापगम एकः कालः अपरश्च सति-
 स्त्वनेतदिच्छात इति कालद्वयमेव युक्तमित्युपसंहरता जी-
 मूतवाहनेनैव पितृस्त्वानपगमेऽपि पुत्राणां विभागे हीनक-
 तस्तत्र पुत्राणाम्पितृधने स्वत्वोत्पादः कथम्। कथञ्च जीवतोः
 पितोरस्वास्य र्तिपादकवचनैः सह न विरोधः। अस्वस्य विभा-
 गासम्प्रवात्कथन्तेषां विभागः। पितृस्त्वनापगमएवोक्तं पितु-
 र्चेत्यनेन विवक्षितोऽतएव सतपदम्परित्यज्योर्द्धमित्युक्तम्।
 पितृस्त्वनापगमोर्द्धमित्यर्थः पितृस्त्वनापगमश्च तन्निधनादिव-
 त्तस्य पतितत्वनिस्तृप्त्याभ्यामपीत्यादि स्वग्रन्थे पूर्वापरविरोध-
 च न कथम्। अत्राप्युपरतस्य हत्वादिना पुत्राणां स्वत्वम्पितृ-
 धने भवतीति स्थापनादयमेकः काल इति उक्तम्। तत्राप्यु-
 परतस्य हत्वादिनेत्यनेन पितृस्त्वनापगमएव यदि विवक्षितस्त-
 त्त्वनपगतेपितृस्त्वनेतदिच्छाऽपरः काल इत्यभिधानविरुद्धम्।
 पितृस्त्वनापगमकालीनपुत्रादिजीवनस्यैवार्जनस्य तदीयस्य

स्वीकारात्पितृस्वत्वे सति पुत्राणामन्वयने स्वत्वस्वीकारः कथम् ।
नक्षानामित्वमाह रजोनिवृत्तिमात्रेण पितुः स्वत्वपगमपूर्व-
द्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीनत्वात् स्वास्योपरमे यत्तद्द्रव्ये स्वत्वन्त-
रानिरुद्धोदायशब्द इति स्वीकृतायशब्दार्थाभावात्पितृस्वत्वा-
नपगमे यत्रविभागस्तत्र दायशब्दप्रयोगोऽपि दुःस्थ इत्यादि
वक्तव्याकुली स्यात् । जन्मना स्वत्वस्वीकारे तु सर्वमनाकुलमि-
त्यादिसुधीभिरुच्येयम् । अतएव मिताक्षरादौ पूर्वस्वामिसम्बन्धा-
धीनं यद्वनन्तस्वत्वमन्यस्य तदेव दाय शब्दवाच्यमित्युक्तम् तु
पूर्वस्वास्योपरमोऽपि तत्र प्रवेशितः । तत्सिद्धं द्विविधो दाय इति
मिताक्षरोक्तविभागकालत्रयसमर्थनन्तु तत् प्रस्तावे प्रपञ्चयि-
ष्याम इत्यलम्प्रसक्तानुप्रसक्तविचारेणेति । यच्च जीमूतवाहने-
नैव मिताक्षरोक्तम् । विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेक
स्वास्यानान्तदेकदेशेषु व्यवस्थापनमिति विभागशब्दार्थः । न
च सम्बन्धाविशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशेषे-
व्यवस्थापनं विभाग इति वाच्यमित्याशङ्क्य सम्बन्धन्तरसङ्गा-
वप्रतिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेष्वेव विभागव्यङ्ग्यस्वत्वापादक-
त्वात् । कृतस्त्वपितृधनगता स्वत्वोत्पादविनाशकल्पना गौरवात् ।
यथेष्ट विनियोगफलाभावेनानुपयोगाच्चेति दूषयित्वा उच्यते ।
एकदेशोपास्यस्यैव भूद्विरण्णादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमना
प्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतया अव्यवस्थितस्य रुटि-
कापातादिना व्यञ्जनं विभागः । विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं
वा विभाग इति व्युत्पत्त्येत्युक्तम् । तदायतत्वज्ञतोपपन्नस्य दूषि-
तम् । यत्रास्य स्वत्वन्तर्बैव रुटिकापात इति कथं वक्ष्यमाभावा-
न्निसेतव्यम् । यत्र हि पितुर्निधनानन्तरान्तर्दीयाश्च योरेक-

मादाय आवा यदर्जितस्तत्तार्जकस्य द्वीभागावपरस्यैकः सर्व-
संमतः । तत्र यदि प्राचीनधनविभागकाले गुटिकापा-
तादर्जकेन स एवाश्वः प्रसक्तस्तदाप्रादेशिक स्वत्ववादिमते
प्रागर्जकस्यैव सोऽश्व इति तेनार्जितधने कथं आचन्तरस्य
विभागः । तत्रैवास्वत्वेन तदुत्पन्ने सुतरां स्वत्याभावादश्वस्य
चाविभाज्यत्वात् । यदि वार्जकेतरेण सोऽश्वोलम्बस्तदा तेना-
र्जितधनस्य समभाग एव युक्तः । एकस्य स्वायासेनापरस्याश्वा-
यासेनार्जकत्वादिति दूषिते । वस्तुतस्तु सम्बन्धाविशेषात् सर्व
सम्बन्धिनां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वस्य गुटिकापातादिना प्रादेशि-
कव्यवस्थापनविभागः । कृतसूधनगत स्वत्वोत्पादविनाशावय-
गत्या कल्पते । संसृष्टतायां प्रादेशिकस्वत्वोत्पादकृतसूधन-
स्वत्वोत्पादविनाशाविव तच्च विभक्त्योः पुनः पिता भ्रातावैकत्र
संस्थितः “पितृव्येणाथवा प्रीत्या सतु संसृष्टउच्यते” इति वृ-
त्त्यतिवचने येषामेव हि पितृभ्रातृपितृव्यादीनामपि पितृतामही-
पार्जितद्रव्येणाविभक्तं स्वत्वमुत्पत्तितः सम्भवति । तएव विभक्ताः
सन्तः पुनः परस्परप्रीत्या पूर्वकृतविभागन्वते । यत्तन्ममापि
सन्धमधनन्तत्तवापीत्येकस्मिन् कार्ये एकरूपतया स्थितास्ते
संसृष्टाः । नन्वेकरूपाणान्धनसंसर्गमात्रेण सम्भूयकारिणां
वर्णिकामपि संसर्गित्वम् । नापि विभक्तानान्द्रव्यसंसर्गमात्रेण ।
प्रीति पूर्वकतादृगभिसन्धिं विनेत्यभिदधता दायभागकृतापि
स्वकृतित्वम् । साधारण स्वत्वादेव हि “बन्धुनामविभक्ताना-
न्धोगन्धैव प्रदापयेत्” इति कात्यायन वचनं यथा स्मृतमेव
सङ्गच्छते । यावद्दत्तधनमात्रे स्वं स्वत्वस्यापि सूत्रम् । अतए-
वात्र परस्परस्य चौर्यमपि नार्थं धत्ते । एवञ्च ।

साक्षित्वस्यातिभाव्यश्च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ताभ्यातरः कुर्यान्विभक्ताः परस्परमिति ।

नारद्वचने परस्परनिरूपितदानादिनिषेधोऽपि न्याय-
मूलकएव । दानादेर पूर्वमपि देयादौ प्रतिषेधोच्चीनादेः स्वत्व-
सत्त्वाहानप्रतिग्रहादेः सम्भवात् । अविभक्तत्वादेव चाविभक्त-
द्रव्येण यत्कृतं दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्र सर्वेषां फलभागित्वम् ।
तथा च नारदः । भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

व्यासोऽपि । स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च ।

नैकः कुर्यात्कथन्दानं परस्परमतं विना ॥

अतः समस्तस्येति विशेषणोपादानात्कृतस्त्रधनगतमेव
प्रत्येकस्वत्वं क्रीयते । तस्मात्तुल्य धनसम्बन्धन्तरसत्वेन सम्बन्धि-
सकाशात्कान्तत्वं तस्यापि समापीति सम्बन्धिना प्रती-
यते तद्विमर्शो दानादिकं प्रतिषेधस्वार्थम् । अतो नैकदेशगतं
स्वत्वमिति । इदञ्च द्रव्यसमुदायविषयाणामनेक स्वाभ्याना-
मेकदेशे व्यवस्थापनं विभाग इति वदतो मिताक्षराकृतोऽप्यभि-
मतमिति लक्ष्यते । इदन्विष्ट विचार्यम् । द्रव्यसमुदायनिरू-
पितं स्वामिगतं स्वाभ्यम् । स्वामिनिरूपितञ्च द्रव्यसमुदाये
स्वत्वं व्यासज्यवृत्तिः प्रत्येकवृत्तिवा । नायः । एकैकस्वामि-
त्वस्वत्वाच्चयनाद्ये तन्नाशस्यावशिष्टसमुदायगततदुत्पत्तेश्च कल्प-
नायामिति गौरवपत्तेः । प्रत्येकस्य प्रत्येकद्रव्ये दानक्रयादि-
यथेष्टविनियोगानर्हत्वापत्तौ व्यवहारविसम्वादापत्तेश्च । नहि-
तीयः विभागे सति तावदान्नाशोत्पादकल्पनापत्तेः । स्वस्य
सतो विभागो नतु विभागात् स्वत्वमिति ग्रन्थविरोधाच्च । अतः

ब्रूमः । प्रत्येकैकं तौनि संस्वधाविशेषात् स्वास्यानि च संस्थेव ।
 परस्परविभागागते परस्परस्याभ्यान्यदीधद्रव्ये तानि नश्यन्ति
 परमरणपारिव्रज्यादिनेवेति । न कायमुपपत्तिः । व्यवस्था-
 पनमपीदमेव अन्यथैकदेश उत्पादनमित्येव वदेत् । अतएव
 विनाशमात्रकल्पना न तु स्वत्वान्तरोत्पाद कल्पना । जीमू-
 तवाहनमते च कुत्र वास्तवं ममस्वत्वमिति विभागात्प्रागनि-
 रूपणात्तदधीनश्रौतस्मात्तलौकिककर्माच्छेदः । अनुमत्यावि-
 भागोत्तरं कृतयापरस्पर द्रव्येपरस्पर स्वत्वान्तरोत्पत्ति स्वी-
 कारे तदुत्पादविनाशकल्पनागौरवं यत्प्रयामिताक्षराकृते प्र-
 त्यापादितं ततोऽपि तवाधिकमापन्नम् । व्यवहारानुपयोगेन
 समुदायस्वत्वस्य निष्प्रयोजनता च योपन्यस्ता साधेकदेशगत
 स्वत्वाभ्युपगमे तुल्ये वेति कृतमतिदूरंगत्वा ।

अथ विभागकालकर्तृनिरूपणम् ।

तत्र मनुः । चर्द्धं पितृषु मातृषु समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन् पैटर्क रिक्थमनीशासोहि जीवतोः ॥

पैटर्कमृतोः सम्बन्धिप्रागुभयोपादानात् । अतएव पि-
 तृरूर्ध्वमिति पितृजनविभागकालः । मातृरूर्ध्वमिति मातृ-
 धनविभागकालोऽभिहितः । च शब्दसु कालान्तरसमुच्चयार्थः
 नतु द्वयोरूर्ध्वमिति नियमार्थः । पितृधनविभागे मातृजीवन-
 स्थाप्रतिबन्धकात् । मातृधनविभागे पितृजीवनस्य । तथा
 चाह संज्ञकारः ।

पितृद्रव्य विभागः स्थाज्जीवत्वमपि मातरि ।

न स्वतन्त्रतया स्वास्थं यस्मान्मातुः पतिं विना ॥

मातृद्रव्यविभक्तोऽपि तथा पितरि जीवति ।

सत्स्वपत्येषु यस्यान् स्त्रीधनस्य पतिः पतिरिति ॥

पत्युरभावेऽपि पुत्रेषु सत्सु यतोमातृसङ्घने स्वातन्त्र्येण स्वास्थं नश्यतस्तस्यां जीवन्त्यामपि पितृधनविभागोयुक्तः । यतश्चापत्येषु सत्सु भार्याधने पत्युः स्वास्याभावस्ततस्तस्मिन् जीवत्यपि पुत्राणां मातृधनविभागाधिकार इति भावः । अतश्चानीयास्तोऽपि जीवतोरित्यपि तत्तद्भवे व्यवस्थाया अस्वातन्त्र्य प्रतिपादकत्वत्वं स्वत्वप्रतिपादकं जन्मना स्वत्वस्य पुत्राणाम्पितृधने व्यवस्थापनात् । याज्ञवल्काः ।

विभागश्चेत्पिता कुर्यात् स्वेच्छया विभजेत्सुतान् ।

अथैवं वाच्येष्ठभागेन सर्वे वास्युः समांशिनः ॥

अत्रैच्छया पिता सुतान्विभजेदिति वदन् जीवत्यपि पितरि पितुरिच्छा यदा सोऽपि विभागकाल इति सूचयति । तदाच पितैव विभागकर्त्ता । “अस्वास्थं हि भवेद्देषां निर्दोषे पितरि स्थिते” इत्यनेन पुत्राणामस्वातन्त्र्यप्रतिपादनम् । निर्दोषे इति विशेषणात्वादित्यादिनिर्दोषवति सत्यपि पितरि पुत्राणामन्त्यारतन्त्र्याभावान्तदिच्छा यदा सोऽपि विभागकालः पुत्राणाञ्च तदाविभागकर्तृत्वमित्युक्तमवति । अन्योऽपि पुत्रैच्छया विभागकालः पितरि द्रव्यनिस्पृहे निवृत्तरसूये मातरि च निवृत्तरजस्कायाम् । यथाह नारदः ।

अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्राविभजेद्युर्ध्वं न सममिति ।

पितोऽर्धं विभागमुक्त्वा ।

मातुर्निष्ठं ते रजसि प्रज्ञासु भगिनीषु च ।

निवृत्तेवापि रमणात्पितृपरतस्य हे ॥

इति जीभूतवाङ्मनेन तु विनष्टेवाप्यशरण इति पाठोऽलिखितः
विनष्टे पतिते अशरणे गृहस्थान्तरहित इति व्याख्यातम् ।
निवृत्तेवापि रमणादिति पाठान्तरमनाकरमित्युक्तमन्त-
र्युक्तं मिताक्षरादिबहुनिबन्धलिखितत्वात् पुत्रा धनं विभजे-
दुरित्वमुपपन्नः । गौतमोपेष्टं पितुः पुत्रा रिक्तं विभजेदन्वि-
त्युक्ता” निवृत्तेवापि रजसि मातुर्जीवति चेच्छतीत्याह ।
वृक्षस्यतिरपि । पित्रोरभावे आहृत्यां विभागः सम्प्रदर्शितः ।

मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतीरपि हास्यत इति ॥

तथा सरजस्त्रायामपि मातर्यनिच्छत्यपि पितरि दीर्घ-
रोगग्रस्तोऽधर्मवर्तिनि पुत्रेच्छया विभागः । यथाह शङ्कः ।
अकामे पितरि अक्षयविभागोऽहो विपरीतचेतसि रोगिणि
चेति । नारदोऽपि । व्याधितः कुपितश्चैव विषयारुक्तमानसः ।

अथवा शास्त्रवैरोष न विभगे पिता प्रभुरिति ॥

अत्रपितृपरमणकः कालो निवृत्ते चापिरजसीति द्वितीयो
जीवति चेच्छतीति तृतीय इति मिताक्षरायाञ्जीभूतवाङ्म-
नोक्तं दूषणम् । मातरजोनिवृत्तेः पितृपरतस्य हत्ववि-
शेषणत्वे ।

त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवर्षिकीम् ।

त्वं हृद्वर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वर ॥

इति मनुना विवाहकालविधानात् । वनस्पत्याश्रतो व्रजे-
दित्याद्यमान्तरगमनकालविधानात् । तदारजोनिवृत्तेऽर्थातुर-
सम्भवे पितरि वीरतस्य हेतुप्रस्थे तत्पुत्राणामिच्छया वि-
भागाभावप्रसङ्गात् । निर्विशेषणसुपरतस्य हत्वमेव पितृधन-

विभागकाल इति तूच्यमाने अनुपरतसृष्टे पितरि पतितेऽ-
प्यविभाग प्रसङ्गात् । अयमप्यपरः काल इत्यभिधाने कालचतु-
ष्टयापत्तिः पितुरुपरमः पतितत्वं निःसृष्टत्वमिच्छा चेति ।
तस्मात् पतितत्वं निःसृष्टत्वापरमैः पितुः स्वत्वापगम एकः
कालोऽपरश्च सति तत् स्वत्वतदिच्छात इति कालद्वयमेव
युक्तमिति । तन्मिताक्षराकदाशयापरिज्ञानात् । नहि तेन
कालद्वय नियमोऽभिहितः । तथेत्यादि ग्रन्थेन कालान्तर-
स्यानुपदमेव प्रतिपादनात् । नियमस्य निर्बोजत्वात् । पितृस्व-
त्वापगम एकः कालोऽपरश्चानपगत एव पितृस्वाम्ये तदिच्छात
इति कालद्वयमित्यप्यमुद्धम् । निवृत्त रजस्वायां मातरि-
त्वनन्वयापत्तेः नहि मातृ निवृत्तरजस्ततामात्रेण पितृस्व-
त्वापगमः । जन्मना स्वत्वावस्थापनात्पितृ स्वत्वापगमस्य कालो-
पलक्षणत्वासम्भवाच्च । एवं दीर्घरोगग्रस्तत्वेऽपि न स्वत्वापगम
इति कालद्वयनियमस्तवापि दुःसमाधः । इष्टापत्तौ तद्वचन-
विरोधः । यच्चेत्तं तेनैव । मातुर्निवृत्ते रजसीतिपितामहादि-
धनाभिप्रायम् । निवृत्ते रजसि पुत्रान्तरसम्भवाभावात्त दानी-
मपि पितुरिच्छयैव पुत्राणां विभागः । अनिवृत्ते रजसि
क्रमागत धनविभागे पञ्चाज्जातानां वृत्तिलोपापत्तेः ।

नचासौ युक्तः । ये जाता येऽप्यजाताश्च येच गर्भे व्यर्क्ष्यताः ।

वृत्तिश्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति वृत्तिलोपो न विद्यत इति ॥

वचनात् । यतएव पितृधने कालद्वयमतएव मनु गौत-
मादिभिर्ज्ञेयतपदमपरित्यज्योच्च मित्युक्तम् । अर्जुन्यितुः स्वत्वा-
पगम इत्यर्थः । यदि चास्य पितृधन विषयता स्यात्तच्छूर्णं
विभागाज्जातस्तु पितृमेव हरेन्न मित्यस्य निर्विषयता

भवेत् । निवृत्त रजसि पुत्रोत्पत्त्यसम्भवात् । मातृधन गोच-
रत्वज्ञास्य नाशङ्कनीयमेव । मातुरेव निर्धनतापत्तेः । अतो
निवृत्ते रजसीति पैतामहात् न विषयम् । नचेच्छामनपेक्ष
रजोनिवृत्तिमात्रं विभागनिमित्तं सम्भवत्यनिच्छया विभा-
गाभावात् कस्येच्छयेत्यपेक्षायामूर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्त्यं विभ-
जेयुर्निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति चेच्छतीति गौतमवचनात्
तुरेवेच्छात इति निर्णीयत इति पितामहादि धनविभाग-
स्यापि पित्रोरभाव इत्येकः कालः । मातुर्निवृत्ते रजसि पितु-
रिच्छात इति कालद्वयमेवेति । तदप्यनभियुक्तं प्रमोदनम् ।
वृत्तिलोपापत्तेः पितृधनेऽपि तुल्यत्वात् । ऊर्ध्वं विभागादि
त्यस्य निर्विषयत्वापत्तेरपि पितामहादि धनेऽपि तुल्यत्वात् ।
ससृष्टे पितरि पातित्यादि दुष्टे पितामहधनेऽपि पुत्रेच्छया
विभागस्य सकलसम्पत्त्वादवश्यवाच्यत्वाच्च । वस्तुतस्तु
पितामहादिधने भूर्या पितामहोपात्तेत्यादि नासदृशस्य
पितापुत्र स्वाभ्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुत्रेच्छयापि तस्य विभाग
उचित एव । यत्तत्र व्याख्यानान्तरमनीशत्वस्य तद्धनगोचरत्वा-
दि कल्पनन्तत् सर्वन्तदुवचनविवेचने निराकरिष्यामः । वयन्तु
स्वातन्त्र्याहं पितरि जीवति तदिच्छैव विभागनिमित्तम् ।
पातित्यपारिव्रज्यादिभिस्तदनर्हे पुत्रेच्छापि । तदुपरमे तु
स्वच्छाया निमित्तत्वमर्थसिद्धमिति कालत्रयमेवानेन प्रकारेण ।
अन्यथा बहूनामुपरतसृष्टत्वादीनां विकल्प समुच्चयादिक-
कल्पनानुपपत्तौ विशेषणविशेष्यभावाद्यवस्थापत्तौ बह्व-
व्याकुलीभावः । अतएव कचिद्वचने केषाञ्चिदेवोपादान
मनु पादानञ्च केषाञ्चित् सङ्गच्छते । एकमूल कल्पनालाघवे-

नोपरतस्युहत्वादिभिः पितुः स्वातन्त्र्याभावस्यैकस्य सर्वेषु लक्ष-
णात् । अनीशासो हि जीवतोः निर्दोषे पितरि स्थिते । जीव-
तोरपि शस्यते इत्यादि वचन स्वरसोऽप्येवमेव । अतएव पि-
तोर्जीवतोर्भ्रातृणां सहवासोमुख्यस्तदनुमत्यादिना ज्येष्ठस्य
कार्यक्षमस्यान्यस्य वा पुत्रस्य स्वातन्त्र्यामन्येषान्तदुनुरोध
वृत्तित्वमिति च पञ्चद्वयमुक्तवन्तो व्यासादयः । “भ्रातृणां
जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते” इति व्यासः । जीवति पि-
तरि पुत्राणामर्थादान विसर्गाक्षेपेषु न स्वातन्त्र्यम् । काम-
न्दीने प्रोषिते आर्त्तिं कृते ज्येष्ठो वार्थांश्चिन्तयेदिति हारीतः ।
शङ्कलिखितौ तु स्पष्टतममाहतुः । पितर्यशक्ते कुटुम्बव्यव-
हारान् ज्येष्ठः प्रतिकुर्यादनन्तरं वा कार्यक्षस्तदनुमतो नत्व-
कामे पितरि रिक्तविभागो वृद्धे विपरीत चेत्तसि दीर्घरो-
गिणि वा ज्येष्ठ एव पितृ वदर्थान्पालयेदितरेषाञ्चक्य मूलं हि
कुटुम्बमस्तन्त्राः पितृमन्तो मातुरप्येवमवस्थिताया इति ।
तस्माद्यथोक्तरीत्या विभागस्य कालत्रयमेवेति ब्रूमः । अत्र मनु
वचने समेत्येत्यनेन पाक्षिकं साहित्यमनूद्यते बल्लवत् ।
अन्यथैकेच्छया द्वयोश्च भ्रातृर्विभागो न स्यात् सममिति तु
नियस्यते । यच्च विवक्ष्यामः । यत्तु पितोरिति द्विवचन निर्दे-
शात्तोदरभ्रातृणां पितृधन विभागोऽपि मातुरभाव एव कार्यः ।
न तु मातृधन विभागार्थं मातुरभावोपादानम् । जीवतोरपी-
त्यस्य मातृधन गोचरत्वात् पपत्तेरन्य धनगोचरत्वमवश्यं वा-
च्यमतो यत्तैव पितोरभावो निमित्तं तत्तैव जीवतोरपीत्यपि
शब्देन जीवनस्यापि प्रशस्तत्वकीर्त्तनान्न मातुरभावो मातृ-
धने व्याख्येय इति जीमूत वाहन आह तदसम्बद्धम् । पि-

तुश्च मातुर्धेति मनुवचने षड्यदिदेगादन्यथापि द्विवचनस्य
विभागः सम्बन्धविवक्षामात्रेण व्याख्यानं युक्तम् । इतरथै-
कतरधनेऽन्यतरभावाद्यादृष्टार्थत्वापत्तेः । यच्चोक्तं जीवतो-
त्तियादेर्मातृधनगोचरत्वात्पुत्रपत्तेरित्यादि । तस्यापि कोऽ-
भिप्रायः । मातुः पितरि जीवत्यस्वातन्त्र्यान् तद्वनगोचर-
त्वमिति यदि तर्हि सत्स्वपत्येषु भार्याधनेऽपि पितुः स्वास्य-
न्तदभावस्यापि तत्रानुपयोगादन्य विषयत्वापत्तिः । अभि-
प्रायान्तरन्त्वसम्भवदुक्तकमेवेति वक्ष्यामः । तस्मादृष्टार्थत्वात्त-
त्तद्वन विषय एव तदभावः । संग्रहकाराद्युक्तो युक्तः । यथा
च पितोर्जीवतोभ्यां संहवासो मुख्यस्तथा तदूर्ध्वमपि ।
तथा च शङ्खलिखितौ । कामं संहवसेयुरेकतः संहता वृद्धि-
मापद्योरन्विति । संहताः संहवसन्तो द्रव्योपचयसाहाय्यादि-
ना परस्पर कृतेन वृद्धिमाप्नुयुरित्यर्थः । नारदोऽपि ।

विधयाद्वैकतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।

भ्रातायक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुलस्थितिः ॥

मनु रपि । ज्येष्ठएव तु गृह्णीयात्पितृव्यन्वनमशेषतः ।

शेजास्तनुपजीवैर्यथैव पितरं तथा ॥

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्व मर्हति ॥

यस्मिन्ननृणं संनयति येन चान्यन्त्यमश्नुते ।

स एव धर्माजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः ॥

पितेन पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठभ्रातृन् यथीयसः ।

पुत्रवज्रापि वक्त्रेण ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मातः ॥

ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विरागयति वा पुनः ।

ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः संक्षिरिहार्हितः ॥

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठशक्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।

अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स सम्पूज्यस्तु बन्धुवत् ॥

यो लोभादिनि कुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातृम्यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिरित्यादि ।

वचनानि च यद्गुण ज्येष्ठवशवर्जितया सर्वेषां सहवासः प्रशस्तः ।

धर्मवृद्धि कामनया तु विभागः कार्य इत्याह तु र्मसु प्रजापती ।

एवं सहवसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाश्यया ।

पृथग्विर्वर्तते धर्मं साक्षादुच्यते पृथक् क्रिया ॥

धर्मश्च देवाद्वर्जनरूपसस्यैव सहवासे पृथक् अवयात् ।

तथा च वृद्धस्यतिः । एकपाकेन वसतामि त्वदेव द्विजार्द्धम् ।

एकम्वेद्विभक्तानान्तदेव स्याद्वृद्धे गृहे इति ।

यत्तु संग्रहकारेणाग्निहोत्रादि धर्मवृद्धिरपि धर्मवृद्धि-
शब्देन गृह्यत इत्युक्तम् ।

यदाह । क्रियते स्वं विभागेन पुत्राणाम्पैतकन्वमम् ।

स्वत्वे सति प्रवर्तन्ते तस्मादुच्यते पृथक् क्रिया इति ॥

प्रवर्तन्ते साध्यन्ते अग्निहोत्रादि क्रिया इति विशेष इति ।

तत्तु जन्मनैव पुत्राणाम्पैतधन स्वत्वादिभागात्प्रागपि
त्रैतस्मान्न कर्माधिकारं प्रतिपादयन्निरस्त्राभिः प्रागेव प्रत्यासि ।

तस्मात्पुत्रमहायज्ञादि धर्मैव धर्मशब्देनात्र ग्राह्यः ।

दत्तासु भगिनीषु चेति न कालार्थं किन्तु तासामवश्यं
दानार्थम् । यथा

यच्छिष्टम्विष्टदयेभ्यो दत्तार्थम्वैतकन्ततः ।

भ्रातृभिरादिभक्त्य चरणी न स्याद्यथा पितेति ।

नारदवचनं ऋषादीनावश्यकत्वात् न विभागकालार्थम्
 'पिता च यदि स्वेच्छया पुत्रान् विभजति तदापि निरङ्कु
 शेच्छा नोपादेया किम्' .

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समांशिन इति ।

पक्षयोर्मध्येः पक्षद्वयः स ग्राह्य इति योगीश्वर वचनाथः
 ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन मध्यमं मध्यमभागेन । कनिष्ठं कनिष्ठ
 भागेन । सर्वं वा ज्येष्ठादयः समांशभाजः कार्या इति
 विज्ञानेश्वराचार्याः । प्राच्यास्तु स्वेच्छयेति पक्षकपक्षान्तर
 ज्येष्ठादिभागसमभागौ च द्वौ पक्षाविति पक्षत्रयमतएव
 ज्येष्ठं वेति प्रथमो वा शब्दः स्वेच्छयेति पक्षापेक्षया समञ्जसो
 वक्ष्यमाणपक्षापेक्षत्वे क्लृप्तः स्यादित्याहुः रूपपक्षिच्च तत्र
 वदन्ति ।

पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजे द्वयसि स्थितः ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन यथा वास्य मतिर्भवेदिति ॥

नारदवचने । ज्येष्ठं वेत्यादिनैकं विषमविभागप्रकारमुपन्यस्य
 यथा वास्येत्युक्तेरन्योऽपि न्यूनाधिक भागः पितुरिच्छयासीति
 गम्यते । हारीतोऽपि । जीवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेद्दृष्ट्वाश्रमं
 वा गच्छेत्स्वल्पं वा संविभज्य भूयिष्ठमादाय वसेद्यद्युपदस्ये-
 त्युनस्रोभ्यो गृह्णीयादिति । इह्याश्रमः पारिव्रज्यम् । उपदस्ये-
 द्द्वयाभावे न क्षीणो भवेत् । अत्रापि स्वल्पं वेत्यादिपक्षान्तर-
 मुक्तम् । तस्मात्तदेक मूलकतानुरोधेन योगीश्वरवचनेऽपि
 तत्संग्रहायेच्छेति पक्षकपक्षएव युक्त इति । तद्वदन् । वा शब्द
 सावर्धेधापि व्युत्पत्तेर्वासमञ्जसः वा चोपपत्तिरुक्ता साध्य-
 युक्ता । यदि वचनान्तरोपान्त पक्षान्तर संग्रहार्थमिच्छेयेत्यस्य

भवेदुत्तरार्द्धं व्यर्थमेव स्यादुक्तं पञ्चद्वयस्यापि वचनान्तरोपास-
त्वादिच्छयेत्यनेन तयोरपि संग्रहः सम्भवात् । तदितरपक्षसं-
ग्रहार्थत्वे मन्दप्रयोजनता स्यादेव । इच्छाया निरङ्कुशत्वेना
नियमवारणाय वचनान्तरालोचनं विना तदर्थानिर्वाहात् ।
स्वोपात्तं पञ्चद्वये व्यवस्थानिरासार्थतथेच्छेति व्याख्यायमाने
वचनान्तरालोचनावश्यकत्वात् । न च विकल्पोक्त्यैवेच्छालाभे
इच्छेति निरर्थकमिति वाच्यम् । उक्तार्थवैधर्ष्यापेक्षया
व्यवस्थितं विकल्पं निरामाय स्ववाक्योपात्तपञ्चद्वयं विषयतया
तदनुवादस्यैवोपपन्नतरत्वात् नारदाद्येकमूलकता तु विज्ञानि-
श्वरव्याख्यानेऽपि नापैति । तदुक्तपञ्चद्वयस्य वचनान्तरिष्ण-
युपादानात् । न च निरर्मात्वेच्छामात्रमेव पञ्चान्तरं योगी-
श्वरवचनार्थोऽस्त्विति वाच्यम् ।

अथवा शास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुरित्यस्य ।
निर्विषयतापत्तेः । इच्छामात्रस्य शास्त्रीयत्वेऽथवा शास्त्रका-
रित्वाप्रसङ्गेः ।

जीवहिभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।

निर्भाजयेन्नैकैकमकस्मात्कारणं विनेति ।

कात्यायनवचसोऽपि निर्विषयता स्यात् इच्छाया एककारण-
त्वात् । न विशेषयेच्छास्त्रीयं ज्येष्ठमाणाद्यतिरिक्तौच्छकविशे-
षवन्तं कुर्वात् कारणञ्च शास्त्रोक्तं पातित्यादिकं विनाऽक-
स्मात् क्रोधान् सुभगा पुत्र स्नेहादिना वा न निर्भाजयेद्भाग-
रहितं न कुर्वादित्यर्थः । यत्तु

न्यूनधिकविभक्तानान्वध्यः पितृकृतः स्मृतः ।

इति योगीश्वरवचनान्तदपि धर्म्योऽधर्मादनपेतत्वेत्पित्राकृतः

कृत एव कृतो न निवर्त्तते । अधर्मस्तथा शास्त्रकृतो निवर्त्तत
एवेत्यभि प्राय इति विज्ञानयोगिभिरेव व्याख्यातं । व्याधितः
कुपितश्चैवेत्यादि वचनानुलोभात् । एवम् ।

समन्वनाधिका भागाः पिता येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव ते पालनीया विनेयास्तस्युरन्यथा ।

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्वनाधिकैर्जनैः ।

तेषां स एव धर्म्यः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुरिति ।

वृहत्सति नारद वचने अपि व्याख्येये । श्रेष्ठादि विभागेऽपि
पिता श्रेष्ठादिभ्योदत्तेऽन्यैरनुशयो न कार्त्तिकः । समांश
विभागे वा श्रेष्ठादिभिरिति तात्पर्यार्थः अतएव नारदस्तेषां
स एव धर्म्यः स्यादित्याह । श्रेष्ठादि भागश्च मनुनीक्तः ।

श्रेष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वं द्रष्टुं यद्वरम् ।

ततोऽर्द्धं न्यधमस्तस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयस इति ॥

समांश पक्षं बोधायन आह । पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदिति
सौंशः सर्वेषामविशेषादिति मनुः । पुत्रेभ्यो दायं व्यभज-
दिति श्रुतौ विशेषान्भवणात् सर्वेषामपुत्राणां समोऽंश इत्यर्थः
यदि पिता स्वेच्छया समांशेन पुत्रान्विभजते तदा स्वपत्नीभ्यः
पुत्र सममंशं दद्यादित्याह याज्ञवल्क्यः ।

यदि कुर्वात् समानंशान् पत्न्याः कार्त्तिकाः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासान्धर्मा वा श्वशुरेण वा ॥

यासां भर्ता श्वशुरेण वा स्त्रीधनं प्रीत्यादिना न दत्तम्
भर्तादि ग्रहणमुपलक्षणञ्च वक्ष्यमाण स्त्रीधनशून्या इत्यर्थः ।
तासान्धर्माणां पुत्र समांश भागमात्रं नियम्यते । तथा च यदा
श्रेष्ठभागादिनापि पिता पुत्रान् विभजति तदापि श्रेष्ठभा-

गाद्युत्पत्त्योद्भूतोद्धारोद्भवसमुदायात् पुत्रसमाने वांशान् प-
त्न्यो लभन्ते न स्वज्येष्ठभागादिकमित्यर्थः पर्यवस्यति । यस्तु
पत्न्याः स्वीकारः परीभाण्डादिसमपि पत्नी लभते । तथा
चापसम्बन्धः । परीभाण्डश्च गृहेऽलङ्कारो भाव्याया इति । परी-
भाण्डभोजन पात्रादि यदसाधारणं यस्यां अलङ्कारोऽप्य
साधारणस्तद्विवेचयिष्यते । न च पत्न्येऽप्येतावता पुत्रसमा-
न्यत्वं पत्नीनां विज्ञानेऽखरेणोक्तस्तर्हि यदि कुर्यात् समान-
शानिति समाशानुवादो व्यर्थः पत्न्यो ज्येष्ठ्यादि न लभन्ते
इत्येतावन्मात्रमेव वाच्यमिति श्रुतम् । यतः ।

एवं समुद्भूतोद्धारो समानंशान् प्रकल्पयेत् ।

उद्धारोऽनुद्भूते त्वेषामियं स्यादं कल्पना ॥

एकाधिकं हरेज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्हन्ततोऽमुजः ।

अंशं मयं यत्रीयांस इति धर्म्मोऽव्यवस्थित इति ॥

मनुना ह्यंशी वा पूर्वजः स्यादेकैकमितरेषामिति । गौतमेन
अथ भ्रातृणां दायभागो ह्यंशां हरेज्येष्ठो गवाश्वस्य चार-
दशनमजावयो गृहस्य कनिष्ठस्य कार्णाय संमृद्धोपकरणानि
च मध्यतस्येति । वशिष्ठेन ।

ज्येष्ठस्यां शोऽधिको देयः कनिष्ठस्य वरः स्मृतः ।

समांशभाजः शेषाः स्युरप्रप्ता भगिनी तथेति ॥

नारदेन चोद्धारश्चते विषमभागमात्रमुक्तस्तद्यदाद्रियते-
तदा पत्नीनामंशभाव प्रतिपादनार्थं यदि कुर्यात्समान-
शानित्युक्तमिति न दोषः । अतएव

भ्रातृणाम विभक्तानां यद्युत्पानम्वेषेत्सह ।

न तत्र विषमभागम्यता दद्यात्कथञ्चेति ।

मनु ना सर्वेषां भ्रातृणाम्प्रार्थने यदि सः समानमेवीत्या-
नसुद्योगो भवेत्तदा पितुर्विषमविभागश्चान् प्रतिषेधकः मनु वचन-
व्याख्याने जीमूतवाहनेनोक्तः सुधारस्तु पित्रा दातव्य एव ।
तस्य विभागरूपत्वाभावात् । न्यूनाधिक विभागस्यैव निषेधा-
दिति । तस्माच्छ्रेष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति याज्ञल्क्याद्युक्तं उद्धा-
रेऽपि समांशं भागिता पुत्राणामस्त्येवेति तत्रापीदं वचनं
प्रवर्त्तत एव । अथादि पक्षे परं न प्रवर्त्तत इति विज्ञात-
योगिनामाश्रयः । दत्ते तु स्त्रीधने दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेदित्य-
चाह्वं दानं वक्ष्यते । यद्यपि तदाधिवेदनिके भर्ता दीयमाने-
वक्ष्यते तथाप्याकाङ्क्षायां समानन्यायत्वाद्वापि योज्यम् ।
बोधायनः ॥

बह्वनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपाहि ते स्मृता इति ॥

भ्रातृणाम् विभक्तानामित्यादि मनु वाक्यं सङ्केत्यानं
सर्वेषां विभागं प्रार्थना यदि भवतीति जीमूतवाहनेन तदनुया-
यिना दायतत्वं कृता च व्याख्यातम् । यदि पुनः पितरि जीवति
पुत्रा एव विभागमर्थयन्ते तदा विषमविभागः पित्रा न दातव्य
इति वदता तत्र सङ्गशब्दवैयर्थ्यं उत्पन्नं शब्दस्य चोद्योगवाचि-
नोऽपि भागं प्रार्थनापरत्वन्याय मित्यस्याद्याख्यानं मेवादर्त्त-
व्यम् । तथा च ।

सामान्यार्थं समुत्पन्ने विभागस्तु समः स्मृतः ।

इति योगीश्वरवचः सम्भादोऽपि लभ्यते । तस्मादाह भिमतार्थं
तथैवोपपत्तेः । दत्ते त्वर्द्धं मित्यत्राप्यर्द्धं शब्दः समप्रविभा-
गवचनो न भवति अतश्च यावता पूर्वं दत्तमिदानीन्दीयमानश्च

समम्भवति तावद्देयमिति मिताक्षरायास्तुक्तं तत्रायमाशयः
यद्यपि ननु स कस्यार्द्धशब्दस्य पुंस्यर्द्धोऽर्थं समेऽंशक इति
कोषात्समांशं वाचित्वमस्ति । तथापि कदाचित्तासां पुत्राधिक
धनत्वङ्कदाचित्तदूनधनत्वमवस्थितं मर्द्धनियमस्य चादृष्टार्थ-
त्वं मा प्रमाङ्गीदिति पुत्रसमांशितायामेव तात्पर्यमिति । अत्र
मदन रत्नाकर आह । पत्य इति वञ्चवचनात्प्रतिपत्तिं समा-
नंशान् पिता गृह्णीयाच्चतु ताभ्यः पृथक् कृत्यांशो दातव्यः ।
जायापत्योर्विभागो न विद्यत इति हारीतवचनं विरोधापत्ते-
रिति । तन्न । नात्र जायापत्योर्विभाग उच्यते येन हारीतवचनं
विरोधः स्यात्किन्तु पत्यैव पुत्रविभागं समये ताभ्यस्तत्समांश-
दानमस्तीति दानवत् । अतएव स्त्रीधने दत्ते त्वर्द्धमित्युक्तमिति
न कोऽपि दोषः । यस्तु जीवति पितरि पुत्रेच्छया विभागः
स वैषम्याश्रयणान्मातुर्निवृत्ते रजसीति मनुवचने समशब्दा-
नुपपन्नाच्च समणोऽपि पितरुर्द्धं विभागः सोऽपि समएव ।
पूर्वोदाहृतं मनुवचने सममित्यभिधानात् । हारीतोऽपि । स-
मानोद्यते पितरि रिक्तविभागः । पैठीनसिरपि । पैठके
विभज्यमाने दायाद्येभ्यातृणां समोविभागः । याज्ञवल्क्योऽपि
विभजेरन् सुताः पितरुर्द्धं चक्षुस्त्वं समम् ।

पितरुर्द्धमिति कालः सुता इति कर्त्तारः सममिति
प्रकारनियम इति मिताक्षरा । ननु मनु नैव पितरुर्द्धं दि-
भागमुपपन्नम् ।

अथैव तु गृह्णीयात्पत्यं धनमशेषतः ।

शेषास्तुपजीवेत्यर्थश्चैव पितरन्तयेति ॥

सहवासपक्षं मुख्यमुक्त्वा अथैव विंश उच्चार इत्यादिना

विषमविभागोऽप्युक्तस्तत्कार्यं समनियम इति चेत् । उच्यते ।
यद्यप्ययं विषमभागोजीवत्यजीवति च पितरि शास्त्रं दृष्ट-
स्तथापि वचनान्तरानुरोधान्नलौ सम एवेति नियमः ।

अस्वर्थं लोकविहिष्टं धर्ममप्याचरेन्नत्विति ।

योगीश्वर वचनात् । अत्र लोकपदेन युगमुच्यते । युगा-
न्तरे धर्म्यमपि युगान्तरे यद्विहिष्टं प्रतिषिद्धन्तन्माचरेदित्यर्थः ।
अन्यथा धर्म्यत्वास्वर्थत्वयोर्व्याघातः । शास्त्रं विहिते तदभिज्ञ
विद्वेषोवाधित एव । तदनभिज्ञया मरजनविद्वेषस्तु नास्वर्थ-
त्वापादकोऽग्नीहोत्रादि हिंसादावर्तप्रसङ्गादित्यादि दूषणं
स्यात् । अतएव मिताक्षरायाम्धुपर्कपशुवधगवालम्बादि-
कलिवर्ज्यमिव लोकविहिष्टत्वेनोदाहृतम् । कलिवर्ज्येषु च
पुनरुदाहादि कमक्षतादीनां यत्रोक्तन्तत्र व्येष्टांशाद्युद्धारा-
दिकमपि । यथा चादिपुराणे ।

जटायाः पुनरुदाहो व्येष्टांशो गोवधस्तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजाया करण्डलः ।

स्मृति संग्रहेऽपि ।

यथा नियोगधर्मो नो नानुवध्ना बधोपि वा ।

तयोद्धारविभागोऽपि नैव संप्रतिवर्त्तते ।

नियोगधर्मो भ्रातृभार्यायां वाग्दत्तायां अतपतिकायां
गुर्वादिनियोगेन विधिनागमनम् । मैत्रावरुणीकामनुवध्नां
वशामालभेतेति विहितो गोवधः । सम्प्रति कलौ अतएवापस्त-
म्बो जीवन् पुत्रेभ्योदायं विभजेत्सममिति स्वमतमुक्त्वा व्येष्टोदा-
याद इत्येक इति स्मृत्यधनग्रहणं व्येष्टस्यैव त्वेकीयमतमुपन्यस्य
देशविशेषे सुवर्णप्रावः कृष्णभूमौ व्येष्टस्यैव परीभाण्डमित्त-

गृहेऽलङ्कारोभाष्याया ज्ञाति धनस्येत्येकमतत्वेनैवोदार विभागं दर्शयित्वा तच्छास्त्रविप्रतिषिद्धमिति निराकृतवान् । शास्त्रविप्रतिषेधश्च स्वयमेव विवृतवान् । मनुः ।

पुत्रेभ्योदायं व्यभजदित्य विशेषेण श्रूयत इति ।

तस्मान्न विषमविभागः शास्त्रं दृष्टोऽपि कलावमुच्यते । यत्तु मिताक्षराकृता श्रुतिविरोधेत्युक्तं तद्विचार्यम् । श्रुतिविरोधेहि सति दुर्गान्तरेऽपि तस्यानुष्ठाने तद्वोधक वचनानां सर्वथाऽप्रामाण्यमेव स्यादिति कलिवर्ण्यं तयोपन्यासो विरुद्धः । नवात्यन्तं श्रुतिविरोधोऽपि । अविशेष अवश्ये सति समंस्याद् श्रुतिर्त्वादितिन्यायलभ्यत्वात्समत्वस्य । स्मृति चन्द्रिकायान्तु बौधायनोदाहृतं विषमविभागं प्रतिपादकमपि श्रुत्यन्तरं लिखितम् । ज्येष्ठत्वादाधिक्येऽपि श्रुत्यन्तरमित्याह स एव । धनमेकमेकमुद्धरेत्ज्येष्ठः तस्मात्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययतीति श्रुतेरिति । धनमेकमेकमिति वदन् श्रुतिवाक्यगतं धनेनेत्येकवचनं विवक्षितमिति सूचयति निरवसाययतीति श्रुतेरिति । धनमेकमेकमिति वदन् श्रुतिवाक्यगतं धनेनेत्येकवचनं विवक्षितमिति सूचयति । निरवसाययति तोषयतीत्यर्थ इति ग्रन्थेन । जीमूतवचनादयस्तु यदा भक्त्यतिशयादिना ज्ञातृणामनुमतिस्तदोद्गारादि विषमभागोऽतएवाद्यतनानाम्प्रत्याद्यभावादुद्गाराद्यर्थं ज्येष्ठाभावाच्च समभागएव लोके दृश्यते इत्यादिना ग्रन्थेनानुमत्यनुमतिभ्यां विषमसमभागयोर्व्यवस्थामाह तत्तु तथा सति पुत्रेच्छायां एव प्रयोजकत्वामन्तेः पूर्वार्धविरोधादनादेयम् ।

पितृच्छायाः स्वतन्त्रपक्षान्तरं परत्वन्तु प्रागेव निरासि ।

पितरः पुत्रेभ्यः स्वार्जितधनविभागम्वदन्तः सत्यमंशद्वयं
प्राप्तमितिवाचः-नास्दः ।

हावशौ प्रतिपाद्येत् विभक्त्यात्मनः पितरेति ।

वृक्षस्यतिरपि । जीवहिभागे तु पिता मज्झीतांशद्वयं स्वकमिति ।

पितुरंशद्वयं यद्वयमेकपुत्रं विषयमित्याह तु । यज्ञः किरितौ ।

स यद्येकपुत्रः स्याद्द्वौभागावात्मनः कुर्वीत ।

व्यवहारः पारिजातकारश्च वचनं मेवं व्याचष्ट । एक-
शब्दोऽत्र श्रेष्ठवाची । तथा च यदि पुत्रो गुणवत्तया धनार्जन-
शक्तस्तदा तेन सह विभागे पित्रांशद्वयं प्राप्तमिति । जीमूत-
वाहनस्तु एकस्य पुत्रः एकपुत्र एकपितृक चौरस इति
यावत् । न पुनः एकः पुत्रो यस्येति वज्रवीहि सत्यम्वपदार्थं
प्राधान्येन षष्ठीतत्पु रूपादुक्तत्वात् । तथा च श्लेषस्य व्याव-
त्तिस्य द्विपितृकत्वात् ।

तथाचौरसपुत्ररूपः पिता स्य पितृधने भागद्वयं मज्झी-
यान्त्तु श्लेषा इति व्याचष्ट्यौ । तदस्य । तथा सति पिता-
महधनगोचरतास्य स्वात्मनः च सहयं स्वाभ्युपिता पुत्रयोरित्यौ
रसस्यापि पितुः पुत्र समांशताया व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् ।
तथा चागत्या वज्रवीहि रेवास्थेयः । मिताचरताया त्विदं व-
चनं मनाहतमेव ।

कात्यायनः । अंशद्वयोर्द्वौ हरो वा पुत्रं वित्तार्जनात्पिता ।

मातापि पितरि प्रेते पुत्रतुल्यांशं भागिनीति ॥

अत्र जीमूतवाहनः । पुत्रस्य वित्तार्जनात् पुत्रमर्जितेऽपि
विन्ने स्वार्जित इव पितुरंशं द्वयमित्यस्यार्थो न तु पुत्रस्य
वित्तञ्च तयोरर्जनादिति । अनर्जितं पुत्रस्यापि व्यावृत्तिविभागे

वित्तार्जकतयाशङ्क्यस्येष्टत्वात् । अन्ते विभागार्जकत्वनिविदि-
मानेऽर्जकस्य चांशोऽदि हरत्वमस्ति तु सर्वं हरत्वमिति वाच्य-
न्तथा सति पितृपुत्रपदयोः प्रमत्तगीतता स्यात् । किञ्चा-
र्जनं स्वत्वहेतुभूतो व्यापारः । अर्जनं स्वत्वभाषादयतीति
प्रतिपिबु मित्यभिधानात् । न च पुत्रे षु स्वत्वमस्तीति सर्व-
स्वदाने दर्शितमन्तस्तत्र गौणमर्जनपदं विन्ते च सुखमिति
सकृदुच्चरिते वैक्यमयुक्तम् । न च पुत्रस्यार्जकत्वादेवांश-
द्वयप्राप्तेः पितृश्राद्धादचनाहतेऽपि वचनान्तरादेव भागद्वय
सिद्धेर्वचनमिदं मनर्थकमिति वाच्यम् । एतद्वचनमन्तरेणापि
पुत्रधने पितु भागद्वयप्राप्तेरस्य सार्थक्यात् इत्याह । तत्र ।
इन्द्रापेक्षया यन्त्रार्थं लक्षणावतो भवदुक्तसमासस्यायुक्तत्वात् ।
यश्चानर्जित पुत्रस्येत्यादि इन्द्र दूषणान्तदत्यसम्बन्धम् । आल-
भागाद्य विषयकत्वादस्य । पितृधनप्रसादात् । न चैवमुत्र-
पदं व्यर्थं वित्तार्जनस्येव चांश हरत्वे हेतुत्वोपपत्तेरिति वाच्यम्
अस्वातन्त्र्यार्थत्वात् । यतः पुत्रोऽपि वित्तवन्ते नैवार्जितत्वेन
परतन्त्रः स्वार्जितधने पितु रंशद्वय ग्रहणावग्रहो न भवती-
त्यत्र तात्पर्यम् । यश्चार्जनपदं वैक्यमन्तदप्यसत् । पुत्रोऽपि
पितृस्वस्येष्टत्वात् । न च सर्वस्वदानमय विरोधः । पित्राद्यस्व-
त्वे तस्य तात्पर्यात् । पुत्राद्यदानस्य तन्मय सिद्धान्तस्य भाष्य
प्रदर्शितत्वोदकविरोधं युक्तिं सिद्धत्वात् । अतएव पुत्र कन्या-
दानादि विषयो सुखार्था एव न पुत्रादिपरतन्त्रीकरणरूपे
गौणदानाद्यर्थः । इदं च पितु रंशद्वयोपादानं स्वार्जितविषयं न
पितृर्जितविषयम् ।

भूमी वित्तमन्त्रेपाप्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्वात्मद्वयं स्वाभ्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोरिति ।

याज्ञवल्क्येन तत्र पितापुत्रयोः समस्वाभ्याभिधानात्समांश-
भागित्वमेव । तस्य ह्ययमर्थः । भूः शाखिचेलादिका । निबन्धो
राज्ञामसु कस्यैकस्मिन् पर्याभरककसुक भरकादावियन्ति
पर्यादीनि देयानीति शासनाकृततया यद्वृत्तित्वे न दीयते
तदुच्यते । तथा द्रव्यं सुवर्णादि तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाभ्यं हि
शब्देन प्रसिद्धमित्युच्यते । जन्मनैव स्वत्वात् । तदपि सहस्र-
त्यमनोः तत्र पुत्राणां न पित्रर्जित इव पितृ पारतन्त्र्यमिति
तदनिच्छयापि विभागांश्च नियमश्च पितुर्नास्तीति ।
वृत्तस्यतिः । द्रव्ये पितामहोपाप्ते स्थावरे जङ्गमे तथा ।

सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥

पिता सम एवांशो ग्राह्यो न तु स्वार्जितवर्गश्चद्वयं विषय-
विभाग पञ्चाश्रयणं वेत्यर्थ इति महानरत्नकारः । जीमूतवाह-
नसु यत्र द्वयोर्भ्रातृभ्यामप्येव पितर्येकः पुत्रसुत्याद्य नष्टो-
ऽन्यश्च जीरति । यथात्पितापि स्वतस्तत्र पितृधनं प्रयासतोः
पुत्रस्यैव प्राप्नोति न तु प्राप्नुतपितृक पौत्रस्य विप्रकर्षात्तदा-
धर्मे सहशं साम्यमिति वचनम् । यथा पैतामहधने पितुः
साम्यं तत्पुत्रस्य साम्यन्तथा तत्पौत्रस्यापि । न तु सन्निकर्ष-
विप्रकर्षयुक्तौ विशेषः । पार्ष्णविधिना पिण्डदानत्वेन द्वयो-
रविशेषादित्यभिप्रायः । अतएव स्वतपितृकः प्रपौत्रोऽपि
प्रपितामहधने पुत्र पौत्राभ्यां सह तुल्यवदेव स्वामी । पिण्ड-
दानाद्यविशेषात् । जीरति तु पितरि मुत्राणामन्तर्जनं स्वाभ्ये
सपुत्र आत्माद्वयं विभागे तत्पुत्राणामपि विभागः स्यात् स्वा-
मित्येव साम्यात् । तस्मान्मृतपितृक पौत्रविषयकमिदं न पौत्र-

विषयकम् । चाप्रज्ञास्तत्त्वाद्भवत्कर्म प्राग्नेकपिटकाणामेव
प्रक्रमात् । साहस्यवचनम् स्तर्जितवत्पितृच्छया विभागा
भावार्थम् । यथाह विष्णुः । पिता चेत्पुत्रान् विभजेत्तस्य स्वेच्छा
स्वयमुपाप्तेऽर्थे ।

पैतामहे तु पिता पुत्रयोस्तुल्यं साध्यमिति ॥

अतः स्वोपाप्ते पिता न्यूनाधिकभागैः पुत्रानिच्छया
विभजतु पैतामहे तु तुल्यं स्वच्छन्ददत्तता । एतावतै-
वैतद्वचनोपपत्तौ सामान्यं प्राप्तमितिच्छाया विभागकालत्वं
पितुश्च भागद्वयं न निषिध्यते । जीवत्पितृक पौत्रविषयतापि-
वाधारेखरातुमनस्यास्तान्तापीच्छाकृतं न्यूनाधिकभाग-
निरासार्थतैव । न तु पुत्रेच्छया विभागोऽशक्यभावश्च पितु-
रनेन बोध्यते ।

किञ्च जन्मविद्यागुणं ज्येष्ठं श्यन्द्यायादवाप्नुयात् ।

समांशभागिनस्त्वन्वे तेषां पितृसमस्तु स इति ।

दृष्टव्यतिवचनात्पितापि स्वपितृकृतं नरकनिवर्त्तको गुण-
ज्येष्ठः स्वभ्रातृभिः सह विभागे पितृसमत्वेन यदाश्रयभाक्
तत्र पुत्रैः सह विभागे पितृवांशद्वयं पैतामहधनेनाप्नोति स्व-
हारेणैव पुत्राणामन्तर्जनं सम्बन्धस्वेत्यतीति भवतो सुनीनाञ्च
वचनमनुचितम् । तस्मादिच्छया विभजेत्पुत्रानिति पितृ-
च्छाया विभागकालत्वं दावंशौ प्रतिपद्येतेत्यादि वचनोक्तं
पितुर्भागद्वयस्याविशिष्टं पितामहधनेऽपि । न्यूनाधिक भाग-
मादन्तु पुत्रेषु स्वाच्छन्देन भवति ।

द्वयं पैतामहोपाप्ते स्यादरे जज्ञमे तथा ॥

सत्संशितं तास्मात्पितुः पुत्रस्य चैवकीति ।

इह स्वतिना पितामहवोरंय सास्वस्यैवत्य विभानात्कवनि
 तुरमायं सङ्गमिति चेत् । अथियमंश कर्तृत्वं समक तु स्वे
 च्छया स्वार्जितवच्छून्यधिकाराकर्तृत्वमिति तद्वर्थात् । तत्वंश
 वत्त्वं सममिति । स यद्येकपुत्रः स्यादित्येकपुत्र पदस्योरस पर
 त्वस्योक्तत्वादि पित्रकलेतज्जदिकृत् पितृभिप्रायं वा समाशित्वा
 भिधानमिति वा । तदभादेवम् । सन्दर्भ विरोधात् । तद्वहि ।
 धनेकपितृकायाऽप्यित्द्वारकभागकल्पना मभिधायाऽनन्तरं
 भूर्या पितामहोपात्तेत्युक्तत्वास्वास्थ्यमेव यौवाण्यस्यैतामहे
 धने पितृरि जीवति विभागाभावो वा । तद्विच्छेदं वा स्वार्जि-
 तवत्विभाग इति शङ्कास्वयमेवोक्तिरुच्यते । यन्मिताक्षरा यामुक्तं
 तत्किराकारणार्थमेवेदं च नन्त्याख्यानरीत्या सङ्गच्छते । प्रमी
 तपितृक पौत्रविषयकत्वेन सङ्कोचोऽस्य कुतः । न च घादे स्व-
 राधधारितरीत्या पौत्रमात्र विषयकतायासपि न्यूनाधिकभाग-
 मात्रस्य पितृच्छा । इत तिरासायेदं न पितृच्छाका च तदीय-
 भागद्वयस्याविशेष प्रयुक्तस्येति विवाच्यम् किनिगमनाविरहात् ।
 किञ्च । पितृच्छाया हेतुत्वमिच्छया विभजेदिति तृतीया
 निर्देशाच्छाब्दमार्थिकत्वं तस्याविभागकालोपलक्षणत्वम् । तत
 शाब्दं हेतुत्वाधमानेनानेनार्थिकं कालोपलक्षणत्वत्वात् बाध्यन्त
 इति चिन्तम् । सति च स्वास्त्यसाम्ये पुत्रेच्छाया विविक्तत्व-
 न्नकृत्त तस्याः कालोपलक्षणत्वङ्गले पादिकपाय तद्वर्वा-
 रम् । ननु पितुरश्वयस्यित्द्वारक प्रयुक्तस्य स्वास्त्यधिक्यप्रयुक्तं
 नाप्यर्जकत्वप्रयुक्तं तस्य येन चैषां स्वयङ्गपार्जितं स्वास्त्यश्व-
 मेव लभेतेति वाशिष्ठ साधारणवचनदेव सिद्धे दातृश्री प्रति-
 पद्यते इति विशेषवचनानर्थक्यं प्रसङ्गात् । तस्मात्पितृर्जि-

तेऽपि क्येष्ठपुत्रत्वप्रयुक्तं यथा कृत्वांशद्वयं विशेष वचनात्तया
पैतामहे पितुरपि । अतएवाक्यान्ते पुत्रार्जितेऽपि पितुरंश-
द्वयमिति चेत् । सत्यम् ।

परन्तु निःसङ्कोच प्रवक्तव्यं साध्यवचने न तद्वाच्यते ॥

पुत्रार्जिते तु पितुरंशद्वयाभावो भवदुक्तान्तं पुत्रवित्ता-
र्जनार्हिति वचनस्य भवदुक्तार्थं दूषणात्प्रागेव व्यवस्थापितः ।
न च तद्वचनादंश द्वयाभावेऽपि सामान्यवचनादेव पुत्रार्जि-
तेऽपि पितुरंशद्वयमायात्विति वाच्यम् । वित्तार्जनस्य तत्र
हेतुत्वोपन्यासवैयर्थ्यं प्रसङ्गात् । न च तदर्थवादमात्रमन्यवार्ज-
कत्वप्रयुक्त भागद्वयस्य वगिष्ठवचनादेव निर्विषये वचनानर्थ-
क्यापन्निरिति वाच्यम् । यतस्तथार्जकत्वप्रयुक्तं पुत्रांशद्वयस्या-
पारणात् पितृत्वप्रयुक्तं पित्रंशद्वयेऽपि भागसाध्यैव पर्थवसा-
नस्यवेत्तुं तु भवदभिन्तं पुत्रापेक्षया पितुरंशाधिक्यन्तयास्तत्र
वचनाभावात् ॥ यच्च किञ्चेत्कादिनानौचित्यमुक्तमत्र किञ्चित् ।

वाचनिक साध्येऽनौचित्याप्रसक्तेः । क्येष्ठस्य क्येष्ठत्व
प्रयुक्तमंशद्वयं पितृत्वप्रयुक्तञ्च पितुरिति क्येष्ठपुत्र साध्यापत्ते-
स्त्वयाप्यनौचित्यस्य दुर्पारत्वात् । मदनरत्नदत्त कात्यायनवच-
नानान्तु सर्वेषां भाङ्गुच्छाब्धिता पुत्राणाञ्च समांशप्रत्यक्षमेव
मुख्यमिति प्रतीयते ।

सकलं द्रव्यभारं यद्वागैर्गृह्णन्ति तत्समैः ।

पितरौ भ्रातरौ च विभागी धर्म्यं उच्यते इति ॥

अतएव योगीश्वरोऽपि सर्वेषां स्युः समांशिन इति सर्व-
पदं प्रादुर्भाष्यमा समांशिनो वा कुर्वीत सुतानिति वदेत् ।

यस्तु विभागिनां मध्ये स्वस्ववसायेन जीवन समर्थः पितृवनादि
विभागकं जिह्वति तस्याप्रत्याह सटः ।

आतृणां यस्तु, नेहेत धनं यस्तु; स्वकर्मणा ।

स निर्वास्थः स्वकादंयात्किञ्चिद्वत्त्वेऽप जीवन्तम् ॥

आत्रवत्कोऽपि । यस्तुस्नानीहमानस्य किञ्चिद्वत्त्वा प्रथक् क्रिया ।

निर्वास्थो निःसम्बन्धीकरणीयः । पृथक् क्रियेत्यस्याप्य
यमेवार्थः । किञ्चिद्वत्त्वेति विभागचिह्नत्वेन किञ्चिदसारम
पि दत्तेत्यर्थः । तत् पुत्राणां दायजिह्वानिष्ठत्वर्यस्येदम् ।
इत्यायुप्रसू ।

कुटुम्बार्थेषु चोद्युक्तस्तत्कार्यं कुरुते तु यः ।

स आत्रभिर्दृष्टणीयो प्रासाच्छादन वाहनैरिति ।

नारद वचनैकवाक्यशालाभेन मयु वचने स निर्वात्य इति
पाठं प्रकल्प्य स आत्रभिर्दृष्टीतभागैः स स्वभागाद्युक्तमाश्रय
पूर्वणीव इत्यर्थ इति व्याख्यातवान् । तत्तु नेहेतेत्यादि पद-
वैयर्थ्यापत्तेरुपेक्षम् । मेधातिथि प्रसुखाचार्यानामततया
पाठकल्पनानौचित्याच्च । पृथक् क्रियेति स्पष्टवचन सम्पादाच्च ।
प्रकाशकारस्तु, यो भागिषु धनार्थं व्याश्रितेषु प्रमादालस्या-
दिना नेहेत न व्याश्रिते साहाय्यं कर्तुर्वात् । स्वकर्मणा स्व-
व्यापारेण यस्तुः साहायकश्चमोऽपि सन्तु स्वकादंयात् स्वव्या-
पारजनिताद्यनादृष्टिः कार्यः किञ्चिदुपजीवनं दत्त्वा मूल-
धनमात्र भागीकरणीय इतीदम् । वचननिर्वास्थे त्याकर-
पाठमङ्गीकृत्यैव व्याचष्टे । तदपि न युक्तम् । अपिगच्छाद्यर्थ-
हार प्रसङ्गान् । योगीश्वर वचनं सत्यादिनोऽर्थस्य स्पष्टतर
प्रतीतिकत्वाच्च । भवदुक्तार्थस्य वचनान्तरवयत्वाच्च । आत्यायनः ।

अविभक्ते निजे प्रेते तत् सुतं रिक्खभाणिजम् ।
 कुर्वीत जीवन् येन खब्बम्भैव पितामहात् ॥
 लभेतांशं सपितृन्तु पिढव्याहापि तत् सुतात् ।
 स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत् ॥
 लभते तत् सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् ।
 निजे भ्रातरि तत् सुतं भ्रात्र पुत्रम् । जीवनम्भगः ।
 स कीदृशम्भगं लभत इत्यपक्षिते आह पितृमंशमिति । तत्
 सुतो यस्य धनं विभज्यते तस्य प्रपौत्रः । पौत्रस्य प्रसूतत्वात् ।
 परतस्तत्सुतान्निवृत्तिर्भाग निवृत्तिर्भवेत्प्रपौत्र पुत्रो भागम्भ-
 लभेतेत्यर्थः । अतएव देवलोऽपि ।

अविभक्त विभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
 भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिरिति ॥
 धीमि चतुर्थमभिधाय दायभाग इत्यर्थः । विभक्ताना-
 मपि सं सर्गादिना सङ्गवसे सतीत्यं व्यवस्यः । वसतां सङ्घेति
 वचनात् । पितृमंशमिति कात्यायनोक्तः । पिढहारकोभाग
 इति सूचितम् । अतएवाह याज्ञवल्क्यः ।

प्रसीत पिढकाणान्तु पिढतो भाग कल्पनेति ।
 पैतामहे धने जन्मना स्वत्वम्यौत्ताणां पुत्रैः सङ्गाविशिष्ट-
 मेव यद्यपि तेन पुत्रवत्पौत्राणामपि पुत्रसम एव भाग उचितः ।
 तथापि तेषाम्पिढहारेण भागं प्रकल्प्य स्वस्वपिढभागाधिका-
 रो न तु पैतामहे धने स्वतो भागित्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति
 अविभक्ता भ्रातरी यद्वा पुत्रानुत्पाद्य दिष्टकृतास्तत्रैकस्य द्वौ
 पुत्रा वन्धेयान्नि चतुराद्या इति पौत्राणां वैषम्यमदा द्वावेकं
 स्वपिढभागं द्वे वा विभज्य मद्भीतिश्चिचतुराद्या अपि स्वस्वपिढ-

भागमेतौक्येभादि रूपैश्च विभक्त्यः षडङ्गानि न तु पीतम संख्य
पैतामहं धनभागाः । धनैश्चरीत्या केषुचिद्भागांश्च जीवन्
षु विभक्त्युक्तानुपपत्त्या विभक्त्यु भिन्नभागाः स्वस्वांशभागा
ऽन्येषां पुत्राः स्वस्वपितृशभागिन इति वाचनिकोऽयम्वेद
अतएव वचनमिदमन्वयोक्तानुवादकम् ऋद्धारादि विधर्मा
भागोऽपि वाचनिकः समांशत्वं तु स्वाध्यात्प्राप्तमेवानुद्यते
यच्च पैतामहमपद्धारादिना नष्टमिदोद्भूयते तत्र पित्रिच्छेद
पितृर्जित इव पीत्वा विभागभाज इत्याह मनुः

पैतवस्तु पिता ब्रह्ममनवाप्तं यदाग्रयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥

स्वयमर्जितमिवेतीव शब्दाध्याहारेण व्योच्यम् । यत्
तत्पितामहाङ्गत्वं मनेनैवोद्भूतमतः स्वार्जितमेव प्राप्तं य
इति हेतुतत्त्वं व्योच्यम् । अकाम इति वचनात्पित्रिच्छेदे
तादृशे पैतामहेऽपि विभागो न पुत्रेच्छयेति गम्यते । तत्र
श्रुत्यन्तरमपि ॥

पैतामहं हृतमिमांस्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।

विद्याश्रीर्वादिना प्राप्तन्तत्र स्वाध्याप्यतुः श्रुतम् ॥

प्रदानं स्वेच्छया कुर्वाणागच्छैव ततो धनात् ।

तदभावे तु तनयाः समायाः परिकीर्तिता इति ॥

हृतमपरैरपहृतं पितामहेन न प्रत्याकृतमिमांसा तु प्रत्या
कृतमित्यर्थः । स्वशक्त्या त्युक्तः पितामह इत्यानुपपत्तेरपे
त्यर्थः । तादृशपक्षेण कर्तृनेऽर्जकप्रनिर्जितमवश्यं य
चैषां स्वमुपार्जितं स्वाद्य श्रमेव कर्षतेति कश्चित् वचना
त्पिता भजते । इदञ्च विद्यादिव्यपि व्योच्यन्तस्वविक्षारेण विवे

कृते । अथमनः निर्गच्छितोऽर्थः । अथपि जन्मस्य पैतृके पै-
तामहे चक्षणे पुत्रपौत्राणां स्वात्मनः यापि पूर्वोक्तप्रवर्तनैः पैतृके
पुत्राणां विदुः परतन्त्रतया पितुः चार्जिततया प्राधान्यात्पिता
स्वार्जिते विनिमुञ्चमानोः । स्यादर्थः द्विपदस्यैवेत्यादि प्राक्प्रद-
र्शितं वचनान्तद्यतिरिक्तो पुत्रैरनुमतिरप्यर्थः कार्त्तव्यः । पैता-
महे तु निषेधाधिकारोऽप्यस्ति । तदनुवृत्ते पित्रोऽवृत्ते तु तदि-
च्छावशवर्ति तैव पैतामहेऽपीति । मणिसुक्तादौ तु पैताम-
हेऽपि पितुरेव स्वातन्त्र्यं मणिसुक्ताप्रबालानामित्यादि
प्राग्निवृत्त वचनेभ्यः । अतपितुः परमाणन्तरं योऽन्तर्गता
विभागः स पितोरिति द्विवचनादुभयोपरम एव पितृधनेऽपि
न तु मातृधनपरमो मातृधनगोचर इति संप्रवृत्ताराद्युक्त
मादन्तव्यम् । पैतृकमित्यत्र पितोरिति मित्येकशेषे कल्पनायां
प्रमाणाभावात् ।

जनन्यां संस्थितावान्तु समं सर्वे सोदरा इत्यादिना मातृ-
धन विभागस्यैव प्रमाणत्वाच्चात मातृधन विभागविधौ पौन-
रुक्त्यापन्नोऽयं । याज्ञवल्क्येनापि मातृर्द्धितर इत्यादिना मातृधन
विभागस्य विभजेरनुसृताः पित्रोरिक्त्यमिति सत्त्वन्वीनाभिमतः
किन्तु पित्रोर्द्धमित्येव न पितुर्द्धमित्यमिति तु सत्त्वन्वी-
ऽर्थान् मातृर्द्धकथः अत्र विभागस्योत्तरसर्वेनोक्तेः । अतएव
प्रागुक्तशङ्कल्लिखितमन्त्रे रिक्त्यमूलं हि कुतुब्धमित्यादौ मातृ-
रप्येवमवस्थिताया इत्यनेन मातुरपेक्षयाय स्वातन्त्र्यं विभ-
गानधिकारः सोदराणां तस्यामपि जीवन्त्यामित्येतदर्थमे-
वोक्तम् ॥

अतश्च मातृणां जीवन्तीः पितुः सत्त्वन्वी विधीयते ।

तदभावे विभक्तानां धर्मसोपां विवर्द्धत इति ॥

वादीमप्येतेः । अत्रापि नान्यथापि तु निमित्तत्वात्तत्र च अत्रा-
पि नोर्वर्तमानं सुखा निमित्तोदितमित्युक्तम् । तत्र मातृधनेऽप्यत्रादिसहे-
तुत्तराहं नवतारकता तः यैस्तत्तत्तत्पटितम् । तत्राप्येतेऽप्यत्र
इति च दुहितृभावेऽप्यत्र पुत्रादिर्मातृभजनचर्याकर्तव्यं नृही-
यादिति मन्त्राख्याय इत्यत्र ।

विभजेत्सुताः पितोः कर्णं चक्षुषश्च सममिति ।

धनेनैव विभज्यतेऽपि स्युर्दार्ढ्यकृत्प्रत्युक्तम् । न चात्र पित्रोः कर्णं मि-
त्रेवाप्तुं सत्त्वन्वः मातृधनविभागस्त्वोत्तराहं विधानमस्ति तु कर्ण-
यच्छेदमिति पर्यवस्यति । तथा च तत्र इत्यादेर्निर्णयकानुवा-
दत्वमपि न प्रसम्भवतीति वाच्यम् । अक्षयच्छेदपदयोः सत्त्व-
न्विकार्यत्वात्तदाह । कृतायां स्वभावोपात्तपितोऽस्ति पदासुप्रवृ-
त्त्यैव परिशेषावगतार्थकमितुः पदान्वयापेक्षया भर्जितत्वात् ।
तदंशे न तु तत्र इत्यस्यानुवादत्वस्याप्यभ्युपगमौचित्यात् ।

ये त्वन्वयग्रहं दुहितृत्वय दौहित्रादिप्रत्ययेन व्याचक्षते
तन्मते तु वैयर्थ्यं शङ्क्येव नास्ति । तदेतद्विस्तरेण स्त्रीधनविभाग
प्रस्तावेऽप्युच्यतेऽयम् ।

यद्विहितोक्तं सातरि जीवत्यामस्तात्तन्मते मानवर्धनं
तदनगोचरमपि सङ्गच्छतएव । भ्रातृणामित्यादि व्यासवचन-
मपि सहवास प्राशस्यमात्रसुभयजीवन आह्वेति जीवतीरिति
साहित्य विवक्षायाः अपि न दोषः । वस्तुतस्तु पितोः कर्णं अपि
ज्येष्ठएव तु नृहीयादिति सहवासस्य सुखत्वादिभागस्य च धर्म
वृत्त्यर्थत्वात्प्रातरि जीवत्यामपि धर्मस्य पञ्चमहायज्ञादेरावश्यक-
त्वात्तद्वृत्त्यर्थं विभाग उचितएव । सन्तु पितोः भ्रातृ इति वृत्त-
सतिवचने निवृत्तः सत्यस्य वा सातरि जीवत्यामित्याद्युक्तम्

बोध्यते । स्वयजीवने सहवासः प्रशस्तः इदं भागे विभाग इ
पूर्वार्द्धेनाभिहितः । मातर्कनित्तृजजस्कायां सन्तानसम्पद
तद्वृत्तिरूपस्य च ये जनान्केयजाताचेत्यादि वचनेन मा
तृत्वान्विततरजस्कायान्तु तस्यान्तदप्रसक्तोदपरतस्य ह्ये पितरं
विभागः प्रशस्त इति तस्यार्थः । तथा सति नित्तृजजस्का
तस्यान्तर्दीय ऋक्वाधिकांश्च कन्या सन्तानस्यासम्भवात्सुतरान
दिच्छया तत्तन्निभागोऽपि पुत्राणां सुचित इति मातृधनं
चरताप्यस्य वचसः सम्प्रतीति न किञ्चिदेतत् । यदपि व्या
वृत्तस्य विचसो मातृप्राधान्यं सापत्नविभागस्यैतन्तन्ममा
विहम् । यथा हि ।

जीवतोरस्वतन्त्रः स्थाधारयामि समन्वितः ।

इत्यादि वचनवशादिभागेऽन्तर पितृ मातृपारतन्त्र्यं तथैतद्व
चनवशात्मातृभाग एवायमिति बुद्ध्या तदाज्ञावशम्बदतया त
ज्जीवनावधि स्थेयमित्येतावता पितृधनविभागेऽपि तस्यास्त्रीव
त्त्वामनधिकारः कुतश्च इत्यलमधिकेन । जीवत्पितृकविभागे
पितृ रथा स्वपुत्रांशसमांशभागिन्यः स्वपत्यः कार्यस्तथ
तदुपरमविभागेऽपि पुत्रैश्च स्वसमांशभागिन्यः कार्य इत्यादि
याज्ञवल्क्यः ।

पितृर्द्धं विभजतां माताप्यंशं समं करेत् ।

यदि स्त्रीधनन्दत्तन्त्र भवति । दत्ते स्वशार्द्धहारिणी का
र्येति वचनादप्यतार्द्धशब्दो न समविभागवचनः । किन्तु
यावता पुत्रसमांशिता भवति तावदेव विभजितम् । अत्र
मातृपदस्य जननीवाचकत्वान्वापुत्र सपत्नं मातृपरत्वमपि ।
सकृत्पुत्रस्य मातृपदस्य सुखगौणोभयार्थत्वात्पुत्रपत्नेः ।

यत्, असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशः प्रकल्पिताः ।

पितामहश्च सर्वांस्ता मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिता इति ॥

व्यासवचनात् योगीश्वरवचने पत्नीग्रहणाच्च जीवत्पितृक-
विभागे पत्नीमात्रस्य पुत्र समंशत्वम् । पुत्र पत्नीपदयोः पितृ-
प्रतियोगिकसम्बन्धार्थकतया गौणमुख्यार्थकत्वानापत्तेः । पित्रो-
रुद्धं विभागे तु पुत्रकर्तृकतया तत्सम्बन्ध मातृप्रतीते रैरूप्या-
दुभयपरत्वासम्भवात् पुत्रवतीनामेव स्वपुत्रसमांशित्वं अपु-
त्राणान्तु, ग्रासाच्छादनमात्रभाक्त्वमविभक्तसंख्यपत्नीनामिव ।
युक्तश्चैतज्जीवद्विभागे पितुः स्वातन्त्र्यात् । अजीवद्विभागे पु-
त्राणां स्वातन्त्र्यात् । मातृपद पत्नीपद स्वरसाच्च । युक्तश्चा-
पुत्राणां ग्रासाच्छादनमात्रभाजनत्वमिति बहुतर निबन्ध स्व-
रसः । मिताक्षराकृतस्तु जीवद्विभागे पुत्रसमांशित्वं पत्नीना-
मुक्तमिदानीं पितुरुद्धं विभज्यतामपि पुत्र समभागित्वं पत्नी-
नामाहेत्यवतारणिकं पितुरुद्धं विभज्यतामित्यस्य योगीश्वर-
वचसः प्रयच्छतोऽत्रापि समुत्रापुत्रसकल पितृपत्नीनां पुत्रस-
मांशित्वमभिप्रेतमिति प्रतीयते । मदनरत्नकृताप्यत एवोक्तम् ।
जननी ग्रहणमपुत्राणामपि मातृ सपत्नीनामुपलक्षणं पिता-
महीनाच्च । असुताश्च पितुः पत्न्य इत्यादि व्यासवचनादिति ।
युक्तश्चैतत्पितुः पत्न्य इति पुत्र प्रतियोगिक पितृग्रहणस्यान्यथा
वैयर्थ्यात् । पुत्र समंशित्वस्य पितृकृत विभागविषये पत्न्यः
कार्याः समांशिका इति वदन्नापि मातर इत्येव वदेत् । तस्मा-
त्पितृपत्नीत्वप्रयुक्तमेव जीवद्विभाग साधारणं पुत्र ससांशभा-
क्त्वमिति मिताक्षरा मदनरत्नकारकृतोरभिप्रायः । पितुरिति
कर्त्तरि वृत्तिः । तेन पितृकर्तृके द्विभागे पत्न्यः समानांशः इत्यु-

ज्ञेऽर्थात्तत्प्रतियोगिकस्यैव पत्नीत्वस्य साक्षात्प्रीतिरिति विषय
तेवास्तीक्ष्णता । तत्र मातृपदे सुस्थानुस्त्व मातृपरत्वानौचित्य
त्प्रतिसम्बन्धितया च पुत्रप्रीतिरिव स्ववचनोपात्तानामुपस्थित
तेर्जननी परत्वमेव मातृपदस्य सुखार्थं साभयोचितम् । शि
ष्टाचारोऽप्येवम् । यदत्र युक्तमहोपात्तमित्यलमधिकेन ।
वृक्षस्यतिः । तदभावे तु जननी तनया वा समाश्रिणी ।

अत्र प्रकृमातृशब्देन पिता गृह्यते । पितरि प्रेते यदि
कोऽपि भ्रातरोऽसंस्कृताः सन्ति तदा तत्संस्कारं ससुदायद्र
व्येष विधेयावधिष्टं यथाशेन विभजनीयमित्याह याज्ञवल्क्यः ।

असंस्कृताश्च संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भ्रातृभिरित्यभिधानाद् संस्कृता भ्रातर इति प्रतीयते ॥

संस्कार्यत्वमात्रविधानस्य दायभाग प्रस्तावासम्बन्धात्सु-
दाय द्रव्यादिति विवक्षितम् । तथाच व्यासः

असंस्कृतास्तु ये तत्र धैतृकादेव तद्वन्नात् ।

संस्कार्या भ्रातृभिर्ये छैः कन्यकाश्च यथाविधि ॥

अविद्यमाने पितृधनेऽसंस्कृतः संस्कारावश्यकतामात्रं ना-
रहः ।

अविद्यमाने पितृधने स्वांशादुक्त्य वा पुनः ।

असंस्कृताः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥

असंस्कृत भगिनी संस्कारोऽप्यावश्यकः । सति पितृद्रव्ये
ताभ्योऽथ दानमयीत्याह याज्ञवल्क्यः ।

भगिन्यश्च निजार्हं दाहन्तांशस्तु तुरीयमिति ।

असंस्कृताः संस्कार्या इत्यनुपपन्नः ।

मनुः । स्वेभ्योऽथेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रहस्तु भ्रातरः इत्येवम् ।

स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युर्दिदृक्षवः ॥

अत्रोभयत्र प्रत्येक परिकल्पितान्निजादंशादुक्त्य सर्वैर्भा-
तृभिर्भागिनीभ्यः प्रत्येकं चतुर्थींशो देय इत्यर्थो न भवति ।
तथा सति बहुभ्वातृकाया बहुधनत्वं बहुभागिनीकस्य भ्वातृ-
त्विर्जनतापत्तेः । तस्मात्संस्कारोपयुक्तद्रव्य दानमात्रं विव-
क्षितमिति रत्नाकरचिन्तामण्यादौ व्याख्यातम् । अनूढानान्तु
कन्यानाम्बिन्तानुरूपेण संस्कारं कुर्यादिति विष्णुवचनस्य तत्रो-
पोहकमुपन्यस्तम् । तदयुक्तम् । अंशदानाविवक्षायाः स्मृति-
हयेऽप्यन्याव्यवात् ।

संस्काराकरण प्रत्यवायात्पृथगदान प्रत्ययवचनाच्च अन्यथा
पतिताः स्युर्दिदृक्षव इत्यदान प्रत्यवाय वचनमप्यसंस्कार
प्रत्यवाय परं स्यात् । अतो मेधातिथि मितान्नराकारादिभि
र्व्याख्यातमेवम् । निजादंशात् स्वात्स्वादंशादिति नापादाने
पञ्चम्यपि तु ल्यबोपे । तथा च तमपेक्ष्येति यावत् । एवञ्च
यज्जातीया कन्या तज्जातीय पुत्र भागं चतुर्थांशभागिनी सा
कार्या । तथा चायमर्थो ब्राह्मणजातीया या कन्या वक्ष्यमाणो
ब्राह्मणीपुत्रभागे यावांस्तत्तुर्थांशस्तस्याः । एवं क्षत्रियादि
जातीय कन्यापि । तच्च यथा । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येवैका पत्नी
तस्याश्चैकः पुत्रः कन्यकाश्चैका । तत्र पितृन्द्रव्यं सर्वमेवं विधा-
विभज्य तत्रैकभागस्तुर्थांशतैको भागो भगिन्यै तेन देयोऽव-
शिष्टं स स्वयङ्कृच्छीयात् । एवं पुत्र द्वये कन्येभ्ये च त्रयो वि-
भागं सर्वं द्रव्यस्य विधायैकस्य चतुर्धाकृतस्य भागस्य चतुर्थ-
भागम्भगिन्यै हत्वा शेषं द्वाभ्यां यथांशम्भज्य ग्राह्यम् । पुत्रै-
क्यै कन्याद्वित्वे त्रैधाकृतस्य द्रव्यस्यैकभागस्तुर्थांशतै हत्वा द्वौ-

यौ द्वाभ्यां कृत्वाभ्यां दत्त्वाऽवशिष्टमोज्ज्वलम् । एवं समा-
जातीयेषु सास्येऽपि सर्वथा भगिनीनां भ्रातृजातुचितभा-
तुरीयांशभागिता यथा भङ्गितथोक्तम् । यदा तु ब्राह्मणी
पुत्रपुत्रः क्षत्रियकन्या चैका । तत्र पित्रधनं रुद्रधा विभज्य
क्षत्रिया पुत्रभागांस्त्रीक्षतुर्द्वा विभज्य तुरीयमंशं क्षत्रियाकन्यारै-
दत्त्वा शेषं ब्राह्मणी पुत्रो गृह्णीयात् । यदा तु द्वौ ब्राह्मणपुत्रौ
क्षत्रियाकन्या चैका तदा पित्रधनं मेकादशधा कृत्वा क्षत्रि-
या पुत्रभागांस्त्रीक्षतुर्द्वा विभज्यैकमंशं क्षत्रियकन्यारै दत्त्वा
ब्राह्मणी पुत्रावन्यत्सर्वं विभज्य गृह्णीयाताम् । एवं सर्वत्र जा-
तिवैषम्ये भ्रातृभगिनी संख्यासास्यवैषम्यं योज्यम् । विष्णु-
रपि । मातरः पुत्रभागातुसारभागं चारिष्योऽनूठाश्च दुहितरः
पुत्रभागातुसरेण यथावर्त्यक्रमेण पुत्राणाञ्चतुस्त्रिंशक-
भागभागिता तथा तत्तज्जातीय पत्नीनामपि । अनूठाश्च
दुहितरः पुत्रभागास्तु सारभागचारिण्य इत्यनेन यद्यपि चतुरा-
श्रंशानां सर्वेषां दुहितृभ्योदानं प्रतीयते तथापि स्वेभ्योऽशेभ्यः
स्वात्स्नादंशादिति मनुयोभीक्ष्ण्यभ्याश्चतुर्धांशदानस्योक्तेस्तथैव
पुत्रभागास्तु सारी न सजातीय भ्रातृसमभागचारित्वमित्य-
विरोधः । स्पष्टमाह बृहस्पतिः ।

समांशा मातरस्त्रेधाश्चतुर्धांशाश्च कन्यका इति ।

कन्यकानान्वदत्तानाञ्चतुर्यो भाग इष्यते ।

पुत्राणाञ्च त्रयोभागाः सास्यत्वत्पुत्रधने चतुर्तमिति ।

वदन्तः क्रात्यायनस्याप्येतदेवाभिमतम् । सास्यमित्वादेक्यमर्थः ।
यदि संस्कारपर्याप्तमपि पित्रधनं नास्ति तदा पुत्रसमभागि-
तैव दुहितृणामिति । अनूठानां त्वित्वादि विष्णुवचनमपि

मेधति यादीनाम् कृतिवृत्तम् । पितामुसारेण संस्कारमनूठा-
नाम्यसुः कन्यानां स्वभगिनीनां कुर्ष्यादित्यनेन संस्कारावश्य-
कतामात्रमत्रोच्यते न तु भागदानादाने । स्मृतिचन्द्रिकाकारसु ।
कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यन्देयं वैवाहिकञ्च वस्विति देवलवचनानु-
सारेण संस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यज्ञानमेव मन्यते । वैवाहिकं
वसुदेयमिति वैवाहिकं विशेषणस्यान्यथावैयर्थ्यापत्तिरिति
तदाशयः । अत्र वशमः । कन्याभ्यः पितृद्रव्यन्देयमिति पृथ-
ग्विधिः । तत्त्वमन्वाद्यसु रोधास्तुर्थांशरूपमेव । वैवाहिकत्वसु च-
देयमित्यपि पृथगेव विधिः विभज्यमाने दायाद्ये कन्यालङ्कारं
वैवाहिकञ्च स्वीधनं लभेतेति शङ्खवचनसमानार्थतया व्याख्या-
तञ्चेदं शङ्खवचनं विद्यारण्य श्रीचरणैः पराशरस्मृति टीका-
याम् । पितृकद्रव्यविभागवाले स्वधृतालङ्कारादिकमपि कन्या
प्राप्नोतीत्याह शङ्ख इति । यदि तु वैवाहिकं विवाहोपयोगिपितृ-
द्रव्यं कन्याभ्योदेयमित्यर्थः 'स्यादसुपदम्पुन वक्तुं' स्यादिति
पृथग्विधिव्यवसायमेवात्र युक्तम् । दायादित्यत्र तु कन्याभ्यश्च पितृ-
द्रव्यादेयं वैवाहिकं वस्विति पठितन्त्रापि शङ्खेन समानार्थकता-
लाभायानुक्तमेव व्याख्यानमादर्त्तुमर्हं न तु विवाहोपयुक्त-
द्रव्यपरतत्त्ववसेयम् । अत्र च मन्वादिवचनेषु भगिनीपदं
कचित् कन्याकन्यादिपदं यद्यपि श्रूयते तथापि भ्रातृ-
कर्तृकविभागाधिकारात्पितृप्रतियोगिकं कन्यात्वन्दुहितृत्वं
भ्रातृप्रतियोगिकञ्च भगिनीत्वमादायैकार्थकतावसेया । तस्मा-
दजीवत्पितृकविभागे भगिनीनामपि पितृद्रव्यांशभागित्वञ्च
तु संस्कारार्थतामात्रम् । पूर्वन्तु यत्किञ्चित्पिता इहाति तदैव-
लभते विशेषेण वचनभावादिति । जीमूतवाहनेन वक्तम् ।

प्रदद्युर्भातरः दत्तं शनिते मनु योगीश्वराभ्यामभिधान
भगिनीभरधिकारं बुद्ध्या चतुर्थोऽंशोऽप्राप्तः । न ह्यधिकारि
एकस्मै भ्रात्रे ऽन्योऽभ्राता स्त्रीं शाह्यादित्युच्यते तथा चतुं
शदानमपीति तददाने भ्रातृणामेव दोषो न तु तासांभ्रत
कारितेति । तदप्युक्तम् । उक्तिवैचित्त्य मातृस्यास्याप्रत्य
यकत्वात् । इच्छयाविभजेत्सुतान् उद्धारं व्यायसे दत्त्वेत्या
वत् । यदपि तेनैवोक्तम् ।

येषान् न कृताः पिता संस्कार विध्यः क्रमात् ।

कर्तव्या भ्रातृ भिक्षोषां पैतृकादेव तद्वृत्तादिति । नारदवाक्यं
येषांमिति पुंलिङ्गनिर्देशात्तदनन्तरमेव चाविद्यमान इति वच
नारम्भाद्भ्रातृ संस्कारार्थमेवेदं वचनमिति सति पितृद्वये मन्वा
दि वचनेभ्योभगिनी संस्कारावश्यकत्वं प्रतीतेः संस्कारोपयोगि
द्रव्यं दानमेव विवक्षितमिति तद्वैयम् । वचनान्तरेषु भगिनी
संस्कारस्यावश्यकत्वं प्रतीतेः ।

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्या चराश्रिताविति ।

भ्रातुरपि योगीश्वरेण भगिनीविवाह संस्काराकरणे
भ्रूणहत्या दोषश्रुते क्षदेकमूलकतया येषाम्प्रोषामित्यस्य सा-
मान्यलिङ्गव्युत्पत्तिरिति वचनात्सामान्यं विवक्ष्यमान्यांश्च ननु-
सक्तं पद्यत्वात् विरूपैकशेषोऽपि वाभ्युपगन्तुमुचित एवेति ।
यवीयस इति शुभं दीर्घयोरभावश्चान्दसमभिप्रेत्य ॥

असंस्कृता भ्रातरस्तु ये स्युस्तत्र यवीयसः ।

संस्कार्याः पूर्वजैस्ते वै पैतृकान्मध्यकाहनादिति ।

वृक्षस्यतिवचनं पठित्वा आत्तपक्ष्यां भगिनीनामधुपक्ष्यस्यस्यति
मदनरत्नलता व्याख्यातम् । अत्र च संस्कारसाहचर्याद्भूतानां
दुहितृणां । कव्यकानामवदत्तानामित्यनूढत्व विशेषणोपा-
दानाच्चापरिणीता एव चतुर्थ्यांशभागिन्यो भगिन्योऽप्यास्तु यत्-
किञ्चिदौचित्यात्प्रभन्त इति बोध्यम् । मातृधने चेदभ्यपक्षणी-
यम् । स्यावरस्य स्वार्जितस्य पैतामहस्य वा पुत्रानुमत्यैव पिता
दानादि कुर्वात् । स्यावरं द्विपदस्यैवेति प्रागुदाहृत वच-
नात् । यद्यपि स्वयमर्जितमित्यनेन पैतामहे कैमुतिकव्यायेन
पुत्रानुमत्यावश्यकता प्रदर्शिता । कुटुम्बव्यापिन्यामापदि तु
यः कश्चिदव्यानुमतावपि कुटुम्बभरणस्यावश्यकत्वात् स्यावर-
दानविक्रयादप्यधिकारी ।

एकोऽपि स्यावरे कुर्वादानाधमन विक्रयम् ।

आर्थाकाले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः इति ।

वचनात् धर्मार्थे इत्यनेनावश्यकः पितृव्याहृदिरूपो धर्मो गृह्यते ।

यस्तु धारणम् । विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्यावरे समाः ।

एको ज्ञानीयः सर्वत्र दानाधमन विक्रय इति ॥

तत्राविभक्तानां मध्यकद्रव्ये स्वास्यसास्यादनीशत्वमन्यानु-
मतिं विना सिद्धमपि स्यावरे विशेषतस्तदादरार्थमुच्यते । अ-
विभक्तानान्तु व्यवहारसौकर्यार्थम् । कालान्तरे हि विभक्ता-
विभक्तसंशये विभाग भावनावश्यं साध्यादि प्रमाणेन तथा सति
कार्या स्थादन्वया साधारणद्रव्य दानाद्यसम्भवात् । अनुम-
तौ तु सत्यां तद्वनपेक्षएव व्यवहारः सिद्ध्यति । ननु यथा कुतं
स्यावरे विभक्तानामपि समं स्वास्यम् । विभागस्याहृदार्थता प्रस-

ज्ञात्वा च तदाद्यानुमतिमन्तरेणापि दानादि स्वयं सिद्ध
त्वैव । विभक्तभावनानां व्यवहारोऽपि ।

यथा, स्वग्राम ज्ञानिसामन्तादावादानुमतेन वा ।

हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनीति ।

वचने ग्रामानुमतिः सामन्तानुमतिश्च । सामन्तानुमतिश्च
सीमाविप्रतिपत्ति निरासायापि । ज्ञाति दायादानुमतेन
पूर्ववदेव व्यवस्था ।

अनुष्व स्मृत्यन्तरम् ।

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्यावरस्य विशेषत इति ॥

अथयथापि ग्रामसामन्तानुमतिमन्तरेण दानाद्युत्तिष्ठः
प्रसज्येत हिरण्योदकदानेनेति स्यावरे विक्रयो नास्ति कुर्वी-
दाधिमनुजयेति स्यावरस्य विक्रय प्रतिषेधात् ।

भूमिं यत्प्रतिगृह्णाति भूमिं यच्च प्रयच्छति ।

तावभौ पुण्यकर्माणी नियतं स्वर्गगामिनाविति ।

दानप्रशंसनाच्च कुटुम्बभरणाद्यर्थमप्य कर्त्तव्येऽपि विक्रये
स हिरण्यमुदकं क्रेते दत्त्वा दानांशेऽपि कश्चिद्यथा तत्र भवति
तथा दानरूपेण स्यावरविक्रयं कुर्वीदिति सूचितम् ।
जीमूतवाहनसु ॥

स्यावरस्य समस्तस्य गोत्र साधारणस्य च ।

भैरवः कुर्वीत्क्रयन्दानं परस्परमतं विना ॥

विभक्ता वा ऽविभक्ता वेत्यादि व्याशीय वचनद्वयमुपपन्नस्य
नेहमेकस्य क्रयदानाद्यनधिकार प्रतिपादनार्थम् । यथेष्ट वि-
निर्वागार्हत्वं लक्ष्यस्य स्वत्वस्य इव्यान्तरत्वं स्यावरेऽप्यविशे-
षात् स्वत्वत्यागाद्यनिषिक्तैर्वचनयतेनापि वस्तुनोऽन्वयाकरणा-

शक्ते बौध्नितु मयस्यात्वात् । किन्तु दुर्लभपुरुषमिति कुटुम्बा-
न्यादि निमित्ताभावे कुटुम्बविरोधादधर्मभागिता ज्ञापनार्थं
निषेधरूपम् । अतएव नारदः ।

यद्येकजाता बहवः, दृढगन्धर्माः दृढक् क्रियाः ।

दृढकर्म गुणोपेता नचेत्कार्येषु संसृताः ॥

स्वभागान् यदि ददुःखे विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुर्युर्यद्येष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य हीति ।

सामान्यत एव विक्रयाद्यनुमन्यते । ईशास्ते स्वधनस्य हीति
हेत्वभिधानात् स्यावरगोचरमपीदं वचनम् । अपरथा तदा-
नर्थक्यापत्तेरित्वाह । तत्स्यग्रेव परं त्वधर्मभागिता ज्ञाप-
नार्थमित्युक्तम् । दृष्ट्या स्यावरविक्रयस्य बहून् प्रत्यपि निषेधादेक
ग्रहणापार्थक्यापत्तेः । व्यवहारशास्त्रस्य व्यवहारसौकर्यादि
दृष्ट प्रयोजनसम्भवेऽदृष्ट कल्पनानुपपत्तेः । अन्यथाऽनुमतावपि
तदापत्तेः । कुटुम्बविरोधजन्य वचनान्तरं प्रतिपादिता धर्म-
प्रयोजकतापरमस्तु । अत्र च पुत्रेच्छया यो जीवहिभागो
यस्याजीवहिभागः स एकेच्छयापि भवत्यविशेषात् । अतएव
विभागं प्रकृत्य यत्कात्यायनेनोक्तम् ।

अप्राप्त व्यवहाराणां च धनं व्ययविवर्जितम् ।

न्यसेयुर्बन्धु मित्रेषु प्रोषितानां तथैव चेति ॥

तदपि सन्नतम् । अन्यथा तदनुमतिमन्तरेण विभागा-
भावे तद्वन्धुस्य बन्धु मित्रेषु न्यासविधानमनुपपन्नं स्यात् । तथा
विष्णुरपि । तथा रत्नं वासधनमाख्यवहारं प्राप्तेरिति ।
अथ च पुत्राणां विभागः पुत्र पौत्रप्रपौत्र पथ्यन्तः समो-
नात्रोत्पत्तिः प्रत्यासक्ति क्रमेणाधिकारक्रमः । पुत्रादीनाम्

यास्यामेव पार्वत्यो पिण्डदानाधिकारात् । अतएव देवस्य

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

उपासते सुतं आतं शकुन्ता इव पिप्पलम् ।

मधु मांसैश्च शकैश्च पयसा पायसेन च ।

एष नोदास्यति त्राहं वर्षासु च मघासु चेति ॥

तथा च श्लोकाः शङ्ख लिखित गीतमानां ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

आतम्पुत्रं प्रशंशन्ति पिप्पले शकुना इव ॥

मधुमांसेन खड्गेन पयसा पायसेन वा ।

एष दास्यति नस्युमिं वर्षासु च मघासु चेति ॥

एवं तुल्याधिकारात् जन्मना स्वत्वस्यापि तुल्यात्मानुल
भान भागिता प्रसक्तायनेक पित्रकाणामित्यति वचनेन नि-
र्णयते । जीवत्यह्नयोः पौत्र प्रपौत्रयोः पार्वत्याधिकारे
पिण्डदातृत्वाभावात्पितामह प्रपितामहधनेऽधिकारः । यद्
चैकस्य पुत्राः सन्त्येकस्य पुत्र एवास्ति । तदा पुत्रस्यैको
भागोऽपरचैकः सर्वेषां पौत्राणाम् । स्वपित्रधीन जन्मभूतक
त्वत् पितामहधनसम्बन्धस्य यावत्त्वेव धने तस्य स्वामित्वार्ह
त्वं नावत्त्वेव तेषामपीति जीमूतवाङ्मनोक्तन्वनादेयम् । ज-
न्मना पौत्राणामपि पितामहधने स्वत्व व्यवस्थापनात् । त-
स्मात् पौत्राणां पितामहधने वाचनिकमेव भागवैषम्यं नती
पपत्तिकम् । यत्तु तेनैवोक्तम् । यत्तैकस्य आतुरनेकसङ्ख्याः
पुत्रा अन्यस्य च ततोऽल्पसङ्ख्यास्तत्रेदमनेकपित्रकाणामिति
वचनं पौत्रत्वे न सर्वेषां समभागनिवृत्त्यर्थं स्वीयति तु पितरि
पौत्राणाम्पितामह धनस्वाभ्ये समुत्तापुत्र आह्वयविभागे

तत्पुत्राणांमपि विभागः स्यात् स्वाध्याविशेषादिति तत्प्रागेव
निरस्तम् । उक्तोऽति प्रसक्तोऽप्यनेनैव परास्तः । अतएव पितृ-
भ्रातृपुत्रसमवाये पितृस्य पितृवनन्तदिति भ्रातृपुत्राणान्तत्र
स्वाध्यायः भावद्विभागएव न स्यादित्यप्यपास्तम् । यच्च जीव-
त्पितृकयोरित्यादि तदपि मन्दम् । न हि पिण्डदानाधिका-
रणं दायग्रहणो प्रयोजकः क्येष्टे सति कनीयसामनधिका-
रोऽपि दायग्रहणात् । तदर्हतायाश्चादायनपायात् । गोत्र-
जादीनां दायहराणामनेकेषां समवाये पिण्डदानाद्युपका-
रित्वं धनस्वामिनो यत्तदनुपकारि व्यावर्त्तकमपरन्तु तद्व
प्रयोजकम् । जीवद्विभागेऽजीवद्विभागे वा कस्याश्चित्पितृ-
पत्न्यां भ्रातृपत्न्यां वा स्पष्टगर्भायामाप्रसवमतीत्य विभागः
कार्यः ।

अथ भ्रातृणान्दायविभागे याश्चानपत्न्याः स्त्रियस्तासा मापुत्र-
लाभादिति वशिष्ठस्मरणात् । आपुत्रलाभादिति वचनात्
स्पष्टगर्भासु प्रतीक्षाऽस्पष्टगर्भासु तु नेत्यवगम्यते । अतएव तत्र
पश्चादुत्पन्नस्य विभागप्रकारमाह योगीश्वरः ।

विभक्तेषु सुतोजातः सवर्णायां विभागभाक् ।

पितृच्छ्रया पुत्रेच्छया वा जीवतोः पित्रोर्विभक्तेषु पश्चा-
त्सवर्णायां भार्यायामुत्पन्नो विभागभाक् । विभज्यत इति
विभागः पित्रोर्भागस्तन्मजत इति विभागभागभवति । पित्रो-
रुर्द्धं स एव तथोरंशं लभत इत्यर्थः । असत्यां दुहितरि मातृ-
भागमिति विशेषः । सवर्णायामिति विशेषणादसवर्णायां
जातसु पितृयादृनात्स्वांशमेव लभते दुहितभावे मातृभागं
सर्वमेव । अनेनैव न्यायेन जीवद्विभागेऽपि विभक्तजोऽसव-

पुत्रः स्वजात्युचितभागेव । न सकृदपितृभ्यामित्यममं
यम् । एतदेवाभिप्रेत्य मनुः ।

जज्ञं विभानाज्जातान् पितृभ्यमेव कुरेद्वन्निति ।

पित्रोरिदं स्थित्यन्तरं यद्योक्त व्यवस्थया कुरेत् एवकारेण
आह भः स्वांश्चादाकृष्य स्वभागसमभागभाक् स न कार्यः
गौतमोऽपि । विभक्तजः पितृभ्यमेवेति । जीवति तु पितरि
मातरि तत्त्वपत्न्याश्चाऽविस्मृष्टगर्भायां विभक्तैर्विभागानन्तरो
त्यक्तोऽयं स्वभागादाकृष्य स्वभाग समभागभाक् स कार्यः । तद्य
च त्रिण्युः । पितृविभक्ताविभागानन्तरोत्पन्नाय विभागन्ददु
रिति । तच्च आह दत्तं तद्विभागं पितैव गृहीत्वा तत्परिपाल
येत् । तस्यैव तदाधिकारात् । अपाप्तव्यवहाराणामित्यादि
प्रागुक्तवचनाच्च । यच्च वचनम् ।

अनीयः पूर्वजः पित्रोर्भ्रातृभागे विभक्तज इति ।

तस्याप्ययमेव विषयः । पूर्वजो विभागात्पूर्वं सुतन्त्रः प्राप्त
पितृधनविभागः पित्रोर्विभागेऽनीयो न स्वामी । विभक्तजश्च
पूर्वविभक्तस्य भ्रातृभागेऽनीय इत्यर्थः । दिभागोत्तरश्च
यत्पित्रर्जितं तदपि विभक्तजस्यैव ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वय मर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्पूर्वमनीशास्तत्र पूर्वजाः ॥

यथा घने तथर्णे च दानाधानक्रमेण च ।

परस्पर मनीशास्ते सुक्ता ग्रीवोदक क्रियामिति इहस्यति
स्मरणात् । स एव ।

पिता सह विभक्ता ये सापत्ना वा संजोदराः ।

जघन्यजास्तु ये तेषाम्पितृभागं वरास्तु ते ॥

अत्र हेतु रनीशपूर्वजः इत्यादिहचनोक्त एव । ये तु विभक्ताः पित्रा संखटाः पुत्रास्तैः सह तु तस्य विभागो न सकल पितृव्यधनं ग्रहयामित्याह मनुः ।

संखटास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ।

तेन पित्रा पितृकृष्णमितृधने भ्रातृभिर्विभज्य गृहीते विभागसमयेऽस्यद्वगर्भायाः पितृपत्न्याः पश्चात्पुत्रे जाते स्वस्व-
भागादायव्यय विशोधितास्तैः स्वस्व भागसमभागभाक् कर-
णीय इत्याह याज्ञवल्क्यः ।

दृष्ट्याहा तद्विभागः स्यादायव्यय विशोधितात् ।

दृष्ट्याद्भ्रातृभिर्गृहीतात् । आयः प्रतिमासं प्रतिदिनं प्रत्यहं यत्तदुपरिदृष्टम् । व्यवः पितृकृतर्क्षापाकरणं भ्रातृ भगिनीसंस्कारकरणञ्च । तस्य सर्वसाधारण्येन कर्तव्यत्वात् । न तु भ्रातृ कर्तव्यव्ययस्यैतत् सम्बन्धाभावात् । ताम्या-
मायव्ययाभ्यां विशोधितात्पितृ धनान्तस्य विभागोत्तरोत्पन्नस्य विभागः पूर्वविभक्तसमः स्यादित्यर्थः । एतदुक्तमभवति । प्राति-
स्विकेषु स्वस्वभागेषु तदुक्तमायम्रवेष्ट्यावश्यकञ्च साधारणं व्ययान्विकाभ्याविशिष्टं स्वस्वभागेभ्यः किञ्चित्किञ्चिदुद्धृत्य विभ-
क्तजः स्वभागसमभागकार्थ्य इति । वा शब्दस्तु विभक्तेषु सुतोजात इति पूर्वाह्णेन सह व्यवस्थितं विकल्पार्थः व्यवस्था-
चोक्तैव । इत्याद्युक्तम् । दृष्ट्यात् प्रत्येकान्न तु एतात्पितृधना-
दित्यर्थं सुक्ता । विभक्त आत्मपेक्षया योऽल्पगुणो विभक्तजस-
द्विषयोऽयम्यत्न इत्याह । तन्निर्वीजत्वात् एतस्यापि विभागान-
न्तरे ज्ञातस्य समभागेन विभजनीयत्वादत्र तदग्रहणौ प्रमा-

याभावाविधेयं कल्पनेऽदृष्टार्थतापत्तेर्विज्ञानेऽद्वैतादर्थक्यं
याच वचनसामञ्जस्यादुपेक्षम् ।

अववर्णानां ज्ञातृणां विभाग प्रकारमाह योगीश्वरः ।

चतु स्त्रिद्यो कभागाः स्युर्वर्णयो ब्राह्मण्यात्मजाः ।

अत्रजास्त्रिद्यो कभागा विष्टजास्तु द्यो कभागिन इति ॥

तिष्ठो वर्णानुपूर्वेण द्वे तथैका यथा क्रमम् ।

ब्राह्मण क्षत्रिय विशाम्नाख्यां स्वा शूद्रजन्मन इति ॥

योगीश्वरेण ब्राह्मणस्यासर्वणास्त्रिद्व्यः क्षत्रियस्य द्वे
त्रिद्य एका भ. र्ख्या इति । सवर्णाभादाय तेषां मध्ये ब्राह्मणस्य
चतुस्त्रिद्यो कभागाः स्युर्वर्णयो ब्राह्मण्यात्मजाः । सवर्णासवर्ण
सर्वमाख्याभिप्रायेण त्वादि संख्याने वैश्वस्यापि द्वे शूद्रापरि-
हारे च स्वेवेति स्वा शूद्रजन्मन इति वैश्व्याहैलक्षण्यासङ्गते
देव सवर्णाभिप्रायेवेयं संख्येति विज्ञानयोगिभिर्व्याख्यातम् ।
तथा च ब्राह्मणद्व्यब्राह्मण्यादिषु स्त्रीषु जाताः पुत्रा यथाक्रमं
वर्णयो मानृवर्णानु सारेण । संख्यैकवचनाच्छस्वीप्राया
मित्यधिकरण कारके शम् प्रत्ययः वर्णो वर्ण इत्यर्थः । ब्राह्मण्या-
दिभ्यः क्षत्रियादिषु जातानां मूर्द्धाभिपित्तादिजातिसंज्ञत्वेन
तद्वर्णशब्देन ग्रहणासम्भवात्मातृवर्णय इत्यर्थः । चतु स्त्रिद्यो-
कभागाः स्युः । एतदुक्तमवति ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यासुत्पन्ना एकै-
कश्चतुरक्षमुरोभागान् लभन्ते । तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नास्त्री
स्त्रीन् । तेनैव वैश्यायामुत्पन्ना द्वौ द्वौ । तेनैव शूद्रायासुत्पन्ना
एकमेकमिति । वर्णय इति सर्वदोषरोष सम्बध्यते । तथा
च चत्वात् क्षत्रियादिषु जाता यथाक्रमं स्त्रीस्त्री द्वौ द्वौ वै-
काश लभन्ते । विद्वैश्यादिषु जाता यथाक्रमं द्वौ द्वौ वैकमेकय

लभन्त इति । शूद्रस्यासवर्णाभावाभावात्तत्पुत्राणां सजा-
तीय पुत्रभागः पूर्वोक्त एव । यद्यपि शूद्रापरिणयने द्विजा-
तेर्भूषाक्षेपः पुत्रार्थं विवाहस्तु सर्वथा शूद्रायां निषिद्ध एव ।
तथा च मनुविष्णू ।

हीनजातिं स्त्रियं मीढादुद्धन्तो द्विजातयः ।

कुलाब्धेव न यत्त्वाशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥

शूद्रादिदी पतत्यत्रेव तत्त्वतनयस्य च ।

ग्रीनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भगोः ॥

तदपत्यतया शूद्रास्मात् जनितापत्यवक्तव्या ब्राह्मणस्य तु
क्षत्रविडुपेक्षयाधिक्यं दोषतामाह तुस्तत्परिणये तावैव ।

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।

जनयित्वा सुतन्तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयत इति ॥

योगीश्वरोऽपि । यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।

नैतच्छ्रमं मतं यस्मात्तत्रास्मा जायते स्वयमिति ॥

तेन विप्रादि जातशूद्रापुत्राभावात्कथन्तस्यांशाभिधा-
नमिति प्रतिभाति । तथापि रतिधर्मार्थविवाहबोरमुक-
ल्पत्वेन परिणीतायां शूद्रायामनुषङ्गाज्जातस्य विभागाभि-
धानं सुपपन्नमेव । शूद्रा ज्ञातो विवादो यः पारश्वेति जा-
तिकथनमिव । आचारः मिताक्षरायामेव व्यवस्थापितः । अत-
एव मनुना ।

कामतस्तु प्रकुक्षानामिनाः स्युः क्रमशोऽवराइति ।
कामत इत्यवरा इति च वदता सवर्णापरिणयनमेव सुख्य-
मित्युक्तम् । शङ्खविष्टिताभ्यामपि । भार्याः कार्याः सजा-
तीयाः सर्वेषां श्रेयस्यः स्युरिति पूर्वः कल्पस्ततोऽहं कल्प-

अतिस्त्रो ब्रह्मण्युपपूज्येण तिस्रो राजन्यस्य । द्विवैश्यास्य
एता शूद्रस्येति । आनुपूर्व्येणेत्युक्तेः सत्तरोत्तरस्त्वन्यता सु-
चिता । यत्तु मनु नाचातुर्वर्ण्यं पुत्रविभागे प्रकारद्वयमुक्तम्
अथन्दायाद्वरेद्विप्रो ह्यवन्तौ क्षत्रियासुतः ।

वैश्याजोऽध्यर्धमेकांशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥

सर्वं वा रिक्त्यजातन्तु दशधा परिकल्प्यतत् ।

धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित् ॥

चतुरोऽंशान् हरेद्विप्रस्त्रीर्नशान् क्षत्रियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेदिति ॥

सत्तरोत्तरप्रकारो योगीश्वरसंवादी । तद्गुणद्वयगुणवत्
क्षत्रियादिपुत्रविषयतया व्यवस्थापनीयम् । अतएव ब्राह्मण-
जातो राजन्यापुत्र एव यदि जन्मज्येष्ठो गुणवान्च तदा
ब्रह्मणी पुत्रः समांशभाक् । ब्राह्मणेन क्षत्रियेण च वैश्यायाञ्च-
नितस्तादृक् क्षत्रिया पुत्र समांश भागित्वाह दृश्यति ।

विप्रेण क्षत्रियाजातो जन्मज्येष्ठो गुणान्वितः ।

भवेत् समांशो विप्रेण वैश्याजातस्तथैव च ॥

तथा बोधायनः । सवर्णा पुत्रानन्तरपुत्रयोरनन्तरा
पुत्रं श्रेष्ठं गुणवान् स ज्येष्ठान्शं हरेत् । गुणवान् हि शेषाणाम्भर्त्ता
भवतीति । एतद्वचनेऽनन्तरोत्पन्नमाहस्य गुणवत्त्वज्येष्ठता
प्रयुक्तोत्कृष्ट पुत्र समांशभाक्तेः वैशजशूद्रा पुत्रस्याप्येवं
विधस्य वैश्यापुत्र समांशिता द्रष्टव्या दृश्यत्यनुक्तापि । ज्ये-
ष्ठान्शं हरेदित्यस्योत्कृष्ट समांश हरणमेवार्थो दृश्यति संवा-
दादुत्तमजातीयापेक्षयाधिकांशानौचित्याच्च । यदा तु शूद्रा
एवैकः पुत्रो ब्राह्मणस्य । तदा स तद्वत् तृतीयोऽंशकारी भाग-

द्वयं सपिण्डानां तदभावे सकुल्यानान्तेषामप्यभावे आह-
कर्तुः । यदाह देवतः ।

निषाद एकः पुत्रस्तु विप्रस्य स तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाताथवा हरेत् ।

ब्राह्मणाच्छूद्रायां जातो निषादः स एकश्चासौ पुत्रश्चेदि-
त्यर्थः । क्षत्रिय वैश्ययोस्तु शूद्र एवैकः पुत्रः सधनार्हहरोऽ-
परमर्द्धमपुत्रवनं ग्रहणाभिकारिणस्तद्वत्क्रमेण गृह्णीयुः ।
तथा च विष्णुः । द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकपुत्रोऽर्द्धहरोऽपुत्र
कथ्येत्येवा गतिः साऽर्द्धस्य द्वितीयस्येति । द्विजाति पदेनात्र
क्षत्रियवैश्यमात्रं ग्रहणम् । देवलेन ब्राह्मणे विशेषाभिधा-
नात् । एक पुत्र इति कर्मधारयः इदमपि सङ्कृतातिगुण-
वच्छूद्रापुत्रविषयम् । अन्यथा । यद्यापि स्यात्तु सत्पुत्र इत्या-
दिना । ब्राह्मण क्षत्रिय विद्यामित्यादिनाच वक्ष्यमाणमनु-
ववनेन विरोधापत्तिः । यद्यापि सामान्यत इयम्भागस्तृप्ति-
रुक्ता । तथापि प्रतिग्रह प्राप्त भूमिव्यतिरिक्त विषयाक्षत्रि-
यादि सुतानान्तर्गता भाग प्रतिषेधात् । तथा च बृहस्पतिः ।

न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादि सुताय वै ।

यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतोहरेत् ॥

अत्र प्रतिग्रहोपादानात्क्रयादि प्राप्तायाम्भवत्येव तेषा-
मपि भागः स्वजात्यर्ह इति सूचितम् । अतएव भूमिमात्र
विषये शूद्रा पुत्रस्य ष्यङ्गिषेधो देवलेनोक्तः ।

शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागं महति ।

सजाता वाग्नुयात्सर्वमिति धर्मी व्यवस्थित इति । यत्तु ।

ब्राह्मण क्षत्रियविद्यां शूद्रापुत्रो न रिक्त्यभाक् ।

यदेवास्व पिता दद्यात् देवास्व धनं स्मृतमिति महु वचनं
तत्पित्र प्रीतिदत्तधनं सङ्गावविषयमिति द्वाविधात्वाः । नि
यापरिणीतशूद्रा पुत्रं विषयमिति तु पौरुषवाक्यान्दा
यदेवास्वोत्पादि वाक्योपपत्तयवस्थामपह्वायापुपत्तस्य
निर्गुण व्यवस्थायाः कल्पयितुमनर्हत्वात् । अपरिणीतशूद्र
पुत्रं भागस्य च दासप्रसादेऽभिधास्यमानत्वात्प्रायेव व्यव
सुस्याः सुस्यासुस्य पुत्राणां विभाग व्यवस्थां वक्तुं तत्स्व
निरूप्यते तत्र याज्ञवल्क्याः ।

पौरुषो धर्मपत्नीजसत्त्वमः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातसु सगोत्रेणेतरेण वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजसु सुतः स्मृतः ।

कान्तिनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥

अवतायां जतायां वा जातः पौनर्मवः सुतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तकः स्मृतः ॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः क्षत्रिमः स्यात् स्वयं स्मृतः ।

दत्ताभा तु स्वयन्दत्तो गर्भे विन्नः सहोदजः ॥

उत्प्लुष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविष्टो भवेत् सुतः ।

सवर्णा धर्मं त्रिशोढा धर्मं पत्नी तस्यां जातः पौरुषः पु
त्र इति मित्ताचरा । यस्तु तस्तु नेदमेव बोधव्यम् । अनुलोमज
नाम्नूर्वाभिषिक्तादीनामौरसेष्वन्तर्भावादिति स्ववचनं विरं
धात् । न हि ते सवर्णायास्तुत्यान्ना ब्राह्मण्यदिषु येषां भेदं च
विवाहास्तदूढोत्पन्नानामनौरसत्वं प्रसङ्गे तेषु सत्स्वयन्येव
न्दायप्रवृत्त्या प्रसङ्गाच्च । तस्मादुत्कर्षाभिप्रायः । सवर्णापह
धर्मपत्नीजत्वमात्रं वाक्योपपत्ते क्षेत्रजादि व्यावर्त्तकं वक्ष्यम

अतएव मह्यः । संस्कृतायां स्वभाष्यायां स्वयमुत्पादयेत्तु यम् ।

मौरसस्तं विजानीयात्पुनः प्रथमकल्पिकम् ॥

वशिष्टोऽपि । द्वादशैव पुत्राः पुराणोद्धृताः स्वयमुत्पादिताः
स्वधेने संस्कृतायामौरसः प्रथम इति । विष्णुरपि । अथ
द्वादश पुत्रा भवन्ति स्वधेने संस्कृतायामुत्पादितः स्वयमौ-
रसः प्रथम इति । अत्र वचनद्वयेऽपि स्वधेने संस्कृतायामिति
व्याख्यान व्याख्येयभावोऽन्यथा पीनवक्त्यापत्तेः । देवसः ।

संस्कृतायां स्वभाष्यायां स्वयमुत्पादितो हि दः ।

मौरसो नाम पुत्रः स प्रधानः पितृव्यशङ्क ।

आपस्तम्बः । सर्वर्णां शास्त्रविहितां यथर्तुं गच्छतः पुत्रा-
स्तेषां धर्माभिसम्बन्धः दयेनाव्यतिक्रमस्योभयोर्मातापितरौ ।
बोधायनः । सर्वर्णां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं
विद्यात् । अथाप्युदाहरन्ति ॥

अज्ञादज्ञात्स्वयसि दृष्ट्यादभिजायते ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीवेत् शरदः शतम् ॥

आधत्त पितरो गर्भकुमारे पुष्करखजम् ।

यथेह पुत्रस्य आत्मा तथा त्वमिह जायसे ॥

आत्मा पुत्र इति प्रोक्तः पितृर्मातुरनुग्रहः ।

पुत्रात्पुत्रायसे अस्मात्पुत्रसेनासि संज्ञित इति ॥

आपस्तम्बीयबोधायनीययोः सर्वर्णाग्रहणमुत्कर्षाभिप्रा-
यकमेव । अतएवासर्वर्णास्तत्पुत्रानामप्यौरसपुत्र प्रस्तावएव
विभागप्रकार उक्तः सङ्गच्छते । आपस्तम्बवचने सर्वर्णासपूर्वा-
मिति रत्नाकरे दृष्टः पाठोऽपूर्वोऽनपूर्वः पतिर्विश्वाः सा वाग्-
दत्तापि वा न भवतीत्यर्थ इति प्रकाशकार इति व्याख्यातश्च ।

पारिजातेऽप्युक्तम् । सर्वपापं विजिह्वयति । इन्द्रस्य इन्द्रा
न तु ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यो जामिन्यस्य जामिना वैश्वस्य वैश्या
अथवा ब्राह्मण्यस्य परिणीतं जामिन्यस्य पुत्रायां वाङ्मयपुत्र
नर्त्तनो न स्वादिति । पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः ।
तत्त्वमः ।

यथाह श्लोकं वशिष्ठः । अन्नातृकां प्रदास्यामि तुभ्यङ्ग्यामलङ्कृता ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्री भवेदिति ॥

महुरपि । अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यात्तन्मम स्वात् स्वपाकरम् ॥

अनेन तु विधानेन पुरा ऋषेः पुत्रिकाम् ।

विदुर्ब्रह्मं स्वर्गस्य स्वर्गं दत्तः प्रजापतिः ॥

ददौ स दग्धर्माय कश्यपाय नयोदय ।

सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीताम्ना सप्तविंशतिम् ॥

अत्र परिभाष्य इक्ष्वायासुत्यस्यः पुत्रिकापुत्रो मातामह-
स्येत्युक्तम् । अपरिभाषितइक्ष्वायामपि सम्भवतीति भ्रातृ-
मतीमिति विशेषस्यपुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । अनेन
चापरिभाषितापि पुत्रिका भवतीत्याचारमिताक्षरायां निरु-
पितम् । अतएव गौतमोऽपि ।

पितोऽप्येत्युत्रिकामनपत्यो मदर्थमपत्यमिति सव्याह ।

अभिसन्निभात्वात्पुत्रिकेत्येकेषामिति । ब्रह्मपुराणेऽपि ॥

अपुत्रेण तु वा कन्या मनसा पुत्रवान्मृता ।

राजाग्निं बाल्यवेत्यथ समर्प्य वायुं कुर्वन्वित् ॥

प्राणवर्जं मथवा शुक्लसुक्ता पित्रा वराय वा ।

अते पितरि वा दत्ता सा विज्ञेया तु पुत्रिका ॥

वित्वा हृक्कात्स्न्यमन्त्रान् लभेत तादृशी सुतेति ।

मनुः । मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वयेत्पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तु पितुः पितुरिति ॥

अथवा पुत्रिका चाक्षौ सुतश्च पुत्रिका सुत इति पुत्रिकैव पुत्रस्थानीयेत्यर्थः । तस्याश्चौरसो ज्ञातत्वेऽपि कन्यात्वात्पुत्र-
समत्वमिति वयम् । पितृवयवानामल्पत्वान्मात्रवयवानां बा-
हुल्याश्चौरससमत्वमिति मिताक्षरा । यथाह वशिष्ठः । द्वि-
तीयः पुत्रः पुत्रिकैवेति । द्यामुष्यायणस्तु ।

अपुत्रेण परस्मै नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मत इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । स वीजिनो यद्यप्यौरसस्तथाप्यन्यत्वेतो-
त्पन्नत्वादौरसादपक्रुष्टएव । अतएवौरसो धर्मपत्नीज इत्यौ-
रसत्ववशं तेनैवाभिहितम् । अस्याभिरपि क्षेत्रजत्वानपा-
यास्तेष्वप्युक्तं मध्यएव व्याख्यास्यते । मनुरपि ॥

क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं वीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ वीजी क्षेत्रिकएव च ॥

यथा क्षेत्रे क्रियाकर्षणाख्यातादभ्युपगमात् । एवस्य वा
पार्थं वीजं वीज्यादिनास्ति क्षेत्रमस्ति अपरस्य क्षेत्रं नास्ति
वीजमस्ति । तत्र तौ मदीयं वीजनवदीयं क्षेत्रं तत्र तदा वापे
न क्षिप्रं कुर्वन्क्षेत्रोत्पन्नं फलमावयोरस्त्वित्यभ्युपगमं सम्बिद्
यदि कुर्वन्क्षेत्राः सति द्वावपि तत् फलभागिनौ दृष्टौ । तथा
द्यामुष्यायण स्यक्षेत्रोत्पन्नं भावयोरस्त्विति संविदा यद्येकस्य
क्षेत्रेऽपरः स्ववीजमावर्पति तदुत्पन्नमध्यपत्युभयोर्भवतीति
तस्य क्षेत्रजत्वं द्विषितकत्वेन द्यामुष्यायण संज्ञा । अतः याज्ञ-

यत्कोन निजीजीत्पादित इत्युक्तं तु ह भिक्षुस्तस्यैव देवर सति
खडादेभ्यो वादि भाष्यीषीं इताभ्यङ्गादिष्विहितः पुत्रोत्पा
नमितरथा प्रत्यवाय उभयो रित्युक्तं भवति । तेषां च मनुः

अपुत्राहुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाव्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्री वा इताभ्यङ्ग कृताविधायत् ॥

अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ।

यदा त्वनभिसन्वाय द्वयोरपत्यं परक्षेत्रे देवरादिना वीर
सुप्यते तदा क्षेत्रिणएव तदपत्यम् । तदप्याह मनुः ॥

फलम्वनभिसन्वाय वीजिना क्षेत्रिणान्नया ।

प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो वीजाद्योनिर्वलीयसीति ॥

फलमपत्यरूपमनभिसन्वाय यत्र परक्षेत्रे यदपत्यसुत
पाद्यते तत्क्षेत्रस्वामिनएव भवति । यथा लोके परक्षेत्रे व्री
ह्यादि वीजं क्षेत्रस्वामिना सह सम्बिदमकृत्वैव यद्यादौ परका
येऽन्यदीयो न उदद्यादि वीजमावपति यत्रोभयत्रापि क्षेत्र
स्वामिनएव तदुत्पन्ने फलं स्वाभ्यं दृश्यते इति प्रत्यक्षमित्य-
स्यार्थः । तत्र हेतुर्वीजाद्यो निर्वलीयसीति । गवाश्वादै
तथा दर्शनादिति भावः । तथा चाभिसन्धौ संखेव क्षेत्रजस्य
वीजिस्वाभ्येन ह्यासुप्यायणत्वं क्षेत्रस्वामि स्वः स्यन्तु क्षेत्रज उभ
यत्रापीति फलितोऽर्थः । अतएव यद्यपि याज्ञवल्क्येनापुत्रे-
णोत्पादिवचने वीज्यभिसन्धिर्नोपात्तस्तथापि मन्वाद्येकमूलक-
तयासुसम्बेयः । अतएव । क्षेत्रजः क्षेत्रजातसु सगोत्रेणोतरेण
वा । इत्यनभिसन्धि साधारणं क्षेत्रजलक्षणसुक्तमन्यथा पौन-
रुक्त्यापत्तेः । सगोत्रेण देवरसपिण्डादिना । इतरथा सगो-
त्रेणेत्यनुकल्पः मनुना सपिण्डो वा सगोत्री वा इत्यादिधानात्

नियोगश्च बाग्दत्ता त्रिषय एवेत्याचार्याः ।

यस्या स्निग्धेन कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन मित्रो विन्देत देवर इति ॥

मनुना तत्रैव नियोगविधिना पुत्रोत्पादनस्य नियमित-
त्वात् । विधवावियोगस्य प्रत्युत प्रतिषिद्धत्वाच्च । तस्माच्च ॥

देवराडा सपिण्डादा स्त्रिया सम्यङ्निवृत्तया ।

प्रजेक्षिताधिगन्तव्या सन्तानस्य मरिचये ॥

विधवायां नियुक्तसु वृताक्तो वाय्वक्तो निश्चि ।

एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चनेति ।

इत्यादि-विधानानियोगमुपन्यस्य निषेधयति स्वयमेव मनुः ।

नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।

अस्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥

नोद्वाचिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।

न विनाशविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।

मनुव्याणामपि प्रोक्तो वेण्णो राज्यं प्रयासति ॥

स मञ्जीमखिलान्भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।

वर्णानां सङ्करश्चक्रे कामोपहतचेतनः ॥

ततः प्रभृतयो मोहात्प्रसीतपतिकां स्त्रियम् ।

निशीजयत्यपत्यार्थन्तं विगर्हन्ति साधव इति ॥

अत्र बाग्दत्ताशब्देन तुभ्यमहं सम्यदद इत्यादि सङ्कल्प-
वाक्येन कन्या दात्रा दत्ता गृह्यते । विधवाशब्देन तु सप्तपदी-
पर्यन्त विवाहोदा यश्चानुव्रतपतिका । न तु विवाहात्प्रागनि-
यतकाल प्रतिश्रवणरूप बाग्दानदत्तायाः ।

अथ हेऽपतितेऽस्त्रीवे दशदोषविचर्जिते ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि देवाग्निं गुरुसन्निधाविति ॥

वाक्येन प्रतिज्ञायते । अतएव पतिरिति मनुनीकम् । प्राग्भा-
विप्रतिश्रवणस्य विवाहप्रयोग वहिर्भावेन प्रतिश्राव्यस्य पति-
त्वाग्निं गुरुसन्निधाविति वाक्येन प्रतिज्ञायते । यद्यपि सङ्क-
ल्पिताया अपि न स पतिर्ज्ञातः ।

भार्यात्वव्यपित्वस्याप्यलौकिकसंस्कारात्मकत्वेन विवाह-
भावनाभाव्यस्य सततं प्रागनुत्पत्तेः । तथापि प्रयोगोपक्रमे
तत्फलभीततद्यवहारसम्भवः । यजमानेष्टितः प्रागप्याह-
वनीय व्यवहारवत् । प्रतिश्रवणमात्रे तु न तदुपक्रमोऽपीति
सर्वथा पतित्व व्यपदेशोऽनुपपन्नः । अतएव प्रतीच्योदीच्या-
दीनां विवाहाददवीयः प्राक्काले वाग्दत्तायास्तदुद्देश्ये कृतेऽपि
पुनरविगीतं शिष्टैरन्येन सह विवाहः क्रियते । अन्यथा कलौ
नियोगविधेरपि निषिद्धतया पुनरक्षताविवाहस्य दूरापास्त-
तया स दूराचारएव स्यात् । तथा चायमर्थः । वाचा सत्ये कृते
सङ्कल्पवाक्येन हाने कृते सति यस्याः पतिः पतित्वभाव्यक-
विवाहभावनाविषयीभूतः पुरुषो ज्ञियेतेति । न च विहित-
प्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पएव विधवानियोगस्यास्त्विति वाच्यम् । वस्तु-
नि विकल्पासम्भवात् । नहि विधवायां नियोगात्प्रवृत्तस्य प्रत्य-
वायो भवति न भवति वेति सम्भवति । नियोगविधेर्व्यस्या ज्ञि-
येतेत्यादि वचनेन वाग्दत्ताविषयत्वे नियन्त्रिते विधवावि-
षये प्रवृत्त्यभावाच्च नियोजयितृणां निन्दाश्रवणात् स्त्रीधर्मेषु
व्यभिचारस्य बहुदोषजनकत्वं श्रवणात् संयमस्यातिप्रशंसनाच्च
तुल्यबलत्वापि विधि प्रतिषेधयोरभावात् । तथा च मनुरेव ।

कामन्तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।

न तु नामापि मृच्छीयात्पत्न्यौ प्रेते परस्वत्विति ॥

जीवनाथं पुरुषान्तराश्रयणे निषिद्धेः ।

आसीतामरणात् चान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।

यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ति तमनुत्तमम् ॥

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिवं गतानि विप्राग्रामकृत्वा कुलसन्ततिम् ।

सते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ॥

स्वर्गं कच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ।

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्त्तते ॥

सेह निन्दासवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयत इति ॥

पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निन्दातिशयपुरःसरमिति-
षिद्धवान् । पश्चात् स्वयमेव यस्या स्मियतेत्वनेन वाग्दत्तावि-
प्रयनियोगस्तु च धर्मत्वमुक्तवान् । अनेन विधानेनेत्युक्ता-
न्यथा ।

यथा विध्यधिगम्येनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।

मिथो भजेतामसवात्सल्यकृतकृताहताविति ॥

विधानमपि दर्शितवान् । दृताभ्यङ्गं सुर्वनुज्ञादिः पूर्वोक्तः
स्मृत्यन्तरोक्तश्च यो विधिः सोऽप्यनेनेति सर्वनाम्ना पराचक्ष्यते ।
देवरपहणं सपिण्डादेशपलक्षणम् । वचनान्तरानुमारात् ।
पतिपदं वाचा सत्य इति च व्याख्यातमेव ।

यस्मै वाग्दत्ता सम्रतिग्रहमन्तरेणैव तस्याः पतिरित्य-
स्मादिवावागम्यत इति मिताक्षरा ग्रन्थोऽप्यस्मादुक्तार्थाभिप्रायक-
तयैव नेयः । यथा श्रुते दोषस्योक्तत्वात् । अतएवाग्रे तनी-

ग्रन्थः । अथ स विद्याज्ञो यन्नष्टताभ्यङ्गादि नियमवाञ्छितुक्तागम-
नाङ्गमेवेति न देवरस्य तस्याभ्याख्यात्वमापादयति । अतस्तदु-
त्तमपत्यं चेतस्वामिन एतासृत्यां सन्निदि । सन्निदि । स-
न्निदैव ब्रह्मयोरपीति । नारदः ॥

चेतिकासुमते बीजं यस्य चेत्रे प्रसिच्यते ।

तदपत्यं हयोरेव बीजचेतिकयोर्मतम् ॥

शङ्खलिखितौ । मन्त्र संस्कारकर्तुरपत्यमित्याहिरसो
बीजचेतिकयोरसुमते यद्बीजमकीर्यते तत् द्विधा ह्यस्येत्यु-
च्यते । कात्यायनः । चेतिकस्य मतेनापि फलसुत्पादवेत्तु यः ।

तस्यैव भागिनौ तौ तु न फलं हि विनैकतः ॥

हारीतः । जीवति चेतजमाङ्गरस्तातन्म्यान्मृते आसुष्या-
यणमसुष्वीजत्वात् । नाबीजं चेतं फलति । नाचेतं बीजं
रीकत्युभयदर्शनाब्रह्मयोरपत्यमित्यपरे । तेषामुत्पादयितुः
प्रथमः प्रवरो भवति । द्वौ पिण्डौ निर्वापे दद्युः एकपिण्डो वा
द्वावमुकीर्त्तयेत् । द्वितीये पुत्रसृतीये पौत्रो लेपिनश्च त्रीन्या-
चक्ष्णा आसुप्तमादित्येके । जीवति चेतपतौ तस्यैव चेतजं
पुत्रमाङ्गः । अत्र हेतुरस्तातन्म्यान् स्त्रिया इत्यर्थः । अते तु
चेतपतौ । अपुत्राशयनं भर्तुरित्यादि वक्ष्यमाणं मनुष्यमात्रं
स्तातन्म्यमविशिष्टं यद्यपि तथापि न चेतिण्येव तत्र हेतुर-
सुप्तबीजत्वात् चेतिको बीजिनमपत्यमुमत्त्ववशं भावादित्यर्थः
तत्रोपपादकता बीजमित्यादि निर्वापे निष्कप्यसेऽपि निरि-
निर्वापः पिण्डपितृयज्ञस्यैव आसुष्यः कर्णाः पितृहत्याय हौपिण्डं
दद्युर्दद्युः । एकपिण्डे वा द्वौ पितरावमुकीर्त्तयेत् । एकैक-
स्मिन् द्वौ द्याविति बीज्या बोध्या । यद्द्विहिता स्यादेकैकस्मिन्

पिण्डे द्वौ हावुपरुक्षयेदित्यापस्तम्बस्मरणात् । तत्राणामपि
द्वित्वादिति भावः । द्वितीय इत्यादि । द्वितीयं तृतीयं चा-
रभ्येत्यर्थः । लेपिनश्च द्विणित्यादि । तत्कीर्त्तनेऽपि द्वौ हा-
वमुक्तीर्त्तयेदित्यर्थः । नारदोऽपि ।

द्यामुष्यायणका दद्युर्द्वाभ्यां पिण्डोदके वृथक् ।

अक्षयादर्द्धांशमादद्युर्वीजिज्ञेतिकयोस्तथा ॥

अर्द्धांशमिति यद्योचितभागोपलक्षणम् । बोधायनः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

द्विपितुः पिण्डदानं स्यात् पिण्डे पिण्डे च नामनी ।

अथ पिण्डाः पक्षां स्युरेवं कुर्वन् दुष्यतीति ॥

पक्षां पितृ पितृमह प्रपितामहानाम् । स एव ।

अतस्य प्रसूतो यश्च क्लीवस्य व्याधितस्य वा ॥

तेनानुमतस्य क्षेत्रे स क्षेत्रजः स च द्विपिता द्विभोक्तृश्च
द्वयोरपि स्वधाक्षयभागभवति । मनुः ।

यस्तत्पुत्रः प्रभूतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।

स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥

अत्र सर्वत्र जीवति क्षेत्रिणि व्याध्यादिप्रतिषेधे पुत्रोत्पा-
दने यथा योगं गुरुणाम्भर्त्तुरपि नियोगः सम्बिन्दुः । अतः तु
गुरुणामेव । तथा च क्षेत्रजो द्विविधो द्विपितृकः क्षेत्रिकपि-
तृकश्च ।

गृहे प्रसूतः उत्पन्नो जारात्पश्चात्सर्ववर्णजातित्वेन
निर्णीतः क्षेत्रस्वामिनो गृहजो नाम पुत्रः । मनुः ।

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।

स गृहे गृह उत्पन्नस्य स्वाद्यस्य तत्पुत्रः ॥

नचेत्यादि । पुरुषविज्ञेय अन्यत्वेनाज्ञातोऽपि सवर्णजा-
रण्यत्वेन ज्ञातः ।

सजातीयेष्वयमोक्तज्ञानेषु मया विधिरिति ।

योगीश्वरोक्तेस्तच्च व्याख्यास्यते । कानीनः कन्यायां परि-
णीतायां सवर्णाज्जातः स मातामहसुतो यस्य सा कन्या तस्यैव
पुत्र इत्यर्थः ।

परिणीतायान्तु जातो वोढुरेष तु गूढजः ।

यथाह मनुः । पितृवेष्वग्निं कन्या तु यम्यवञ्चनयेद्रुहः ।

तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्या समुद्भवमिति ॥

एतैर्वाच्यैरपरिणीतायां पितृगृहावस्थितायां सवर्णजा-
रण्यः कानीनः स च मातामहसुत इत्युक्तं तद्विरुद्धं ब्रह्मपुरा-
णीयं कल्पतरुलिखितं वाक्यम् ।

अदत्तायान्तु यो जातः सवर्णेन पितुर्गृहे ।

स कानीनः सुतस्तत्र यस्मै सा दीयते पुनः ॥

नारदवाक्यमपि तत्रैव ।

कानीनश्च सहोढश्च गूढायां यश्च जायते ।

तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागवराः स्मृता इति ॥

अत्रादत्तायां सवर्णात् पितुर्गृहे जातस्य कानीनत्वम-
विरुद्धम् । यस्मै सा पुन दीयते तस्यासौ सुत इति विरुद्धं
नारदवचनेऽपि गूढोत्पन्न सहोढकानीनस्यापि वोढैव पितेति
प्रतिपादितम् । मनुनापि वोढुरित्युक्तं न मातामहस्येति ।
या तु मिताक्षराकृता अद्यनूढायासुरपन्नस्तौर्हि मातामहसुतो-
ऽप्यूढायास्तदा वोढुरेवेति व्यवस्था कृता । सपि मनसि न
चमत्कारमादधाति । तथा सति हि कन्याशब्दाव्यायाम-

परिणीतायामजातत्वात् तस्य कामीनत्वमुर्वचम् । नच कन्वा-
शब्दः अपत्यमात्रपरोविशेषणवैयर्थ्यात् । गूढजादीनामपि
तत्रोत्पन्नत्वेनाध्यावर्त्तकत्वात् । सर्वादि कस्याचिन्मात्रैव ।
ब्रह्मपुराणवचनविरोधश्च दुष्परिहरस्तत्वादेनायामित्युक्तत्वात् ।
अतएव अनवविरोधोऽपि दुःसमाध एव । कल्पतरुकारे-
णापि परस्परविरुद्धवचनानि लिखितवता कृद्ब्रह्मव्यव-
वस्थानभिधानाद्विरोध एव न प्रतिसंहितः । तेनहि मातामह
सुतत्वज्ञानीनस्य बोधयन्ति बहूनि वचनाम्युपन्यस्य तद्विरुद्धे
ब्रह्मपुराणनारदवचने तदनुपदमेव लिखिते । तत्र वशिष्ठस्य
वचः । कामीनः पञ्चमः या पितृगृहेऽसंस्कृता कामादुत्पा-
दयेत्स कामीनो मातामहस्य पुत्रो भवतीत्याह । अथाप्युदा-
हरन्ति ।

अपुत्रा दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत् तत्पुत्रजः ।

पौत्रो मातामहस्येन दद्यात्पिण्डं हरेद्वनमिति ॥

नारदस्यैवम् । अज्ञात पितृज्ञो यस्तु, कामीनोमूढमातृकः ।

मातामहस्य दद्यात्स पिण्डं रिक्तं हरेत्ततः ॥

बोधायनस्यापि । असंस्कृतामनतिदृष्टां यामुपगच्छेत्तस्यां
यो जातः स कामीन इति । अत्र प्रतिविदधः । मातामह
सुतत्वं कामीनस्य प्रतिपादयता वचनानां सर्वथा या न दत्ता-
नस्याः सर्वथाजातविषयत्वम् वेदुः सुतत्वं प्रतिपादयतास्तु,
सङ्कल्पितायां सप्तपदीपर्यन्तं विवाहभावनाभाव्यभार्यात्वम-
प्राप्तायां यः सर्वथापुत्रत्वसद्विषयत्वम् । अदत्तायामिति
नारदवचने बोधायनवचने चानतिदृष्टामिति यदाभ्यामसमाप्त
विवाहभावनीयते न तु सर्वथा दत्ता युक्तश्चैतत् । सङ्क-

सदृशं प्रीतिकंसुक्तं न चेथो दक्षिणः सुतः ॥

आपदीत्युक्ते रनापदि दातुः प्रत्यवायः । मातापितरौ प्रत्येकं मिलितौ वा । अन्निरिति दानं प्रतिग्रहं प्रकारोपलक्षणम् । सदृशं सर्वथा प्रीति संसृक्तमिति क्रियाविशेषणम् । एकः पुत्रश्च न देयो न प्रतिग्राह्यः । तस्या च वशिष्ठः । शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो माता पित्रनिमित्तकस्तस्य प्रधानं विषयं परित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः । नत्वेकं पुत्रन्दद्यात्प्रतिमृद्धीयाद्वा । स हि सत्तनयाय पूर्वजाय तु स्त्रीपुत्रं दद्यात्प्रतिमृद्धीयाद्वा-न्यवानुज्ञानाद्भर्तुरिति । अत्र भर्तुमुत्रां विना स्त्रियाः पुत्र-प्रतिग्रहं निषेधाददत्तानुज्ञेभर्तुरिति च ते विधवया द्यतः पुत्री-दत्तको न भवतीत्याहुस्तन्म अपुरुषस्य गत्यभावात्पुत्रं करणस्यावश्यकत्ववश्याच्छास्त्रमूलकं तदनुज्ञायास्तत्वाप्यद्यतेः । नचैव मनुज्ञानादन्यत्रेति व्यर्थम् । ध्यावर्त्ताभावाच्छास्त्रीयानुमतेः सर्वतावच्छक्तवादिति वाच्यम् । सुसुतोः पत्यस्तरे पुत्रवतो वानुज्ञाया असम्भवाद्धार्या यदि स्वपुत्रार्थमेव तं प्रतिग्रेह्यम् ।

सर्वासां एकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वासांसेन पुत्रेण प्राक् पुत्रवतीर्भनुरिति ॥

पुत्रतार्थ्यादादेः सपत्नीपुत्रेण सिद्धे भर्तुमुत्रां विना तादृश्याः पुत्रो न कार्यः । उभयोरपि तत्र कार्यत्वं तेन निष्यन्तेः । भर्तुर्हि सञ्जीरस एव सुख्यः तस्या अपि दत्त-वद्गौण इति तादृश्या भर्तुमुमति मन्तरेणेतरो न प्रतिग्राह्य इति तात्पर्यार्थः वस्तुतस्तु ।

आतृष्णामेकजातनामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वासांसेन पुत्रेण पुत्रिणी मनु रजवीदिति ।

वचनवदेतस्यापि आह पुत्रस्य मौखदत्तकं पुत्रात्वादि सम्प्र-
वेक्ष्य पुत्रप्रतिनिधिर्न कार्य इत्यर्थजनतया मिताक्षराकृति
चन्द्रिकादौ व्याख्यातत्वाङ्गत्वात् जीवति भार्यया स्वातन्त्र्येण
तदननुमतो न पुत्रीकरणीय इति भर्तृरनुमानादप्यत्रेत्य-
स्यार्थः । अते तु तस्मिन् यत्पारम्यस्तदनु अते तु तस्मिन् पार-
तन्त्र्यस्तदनुमतिरेवापेक्षिता । एवं सति दृष्टार्थता भवति-
प्रतिषेधस्य ।

तस्माददत्तामुक्ते अतेऽपि भर्तृरि भार्याया दत्तकादिक-
रणमविश्वम् । अनुवचनवचस्य पूर्णोक्तार्थकत्वे उपपत्तिरपि
मिताक्षरादावेवंक्ता । यदपुत्ररिक्त्यग्रहणाधिकारिकमपदे
पत्नी दुहितर इत्यानाग्रजः स्त्रीधनमित्यत्र च आहपुत्र सपत्नी-
सुतयोः पत्यादि भार्याभावेऽधिकार प्रतिपादनविरोधापत्ते-
रिति । तच्च तत्रैव प्रपञ्चयिष्यते । अनेनपुत्र सङ्गाधेऽपि ज्येष्ठः
पुत्रो न दीयः । ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानव इति ।
पुत्रकार्यकरणे तस्यैव सुखत्वाभिधानात् ।

क्रीतस्वयंदत्त कृत्रिमेवपि समानन्यायत्वादेकपुत्र ज्येष्ठ-
पुत्रयोर्निषेधः । अतएव बह्वृच ब्राह्मणे हरिश्चन्द्रोपाख्याने
क्रीतेऽपि ज्येष्ठपुत्र प्रतिषेध लिङ्गदर्शनं सज्येष्ठपुत्रं विन्द-
क्रीत उवाचेति ।

पुत्र प्रतिग्रहप्रकारश्च । पुत्रप्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाञ्चय रा-
जनि चावेष्ट निवेशनस्य व्यावृत्तिभिर्ज्जत्वाऽदूरवाग्वं बन्धु
सन्निवृत्तएव प्रतिगृहीयादिति वक्षिष्ठोक्तः ।

अदूरवाग्वमित्यत्र देगभाषाविप्रलटस्य प्रतिषेधः ।

एवं क्रीतादिवपि । रमानन्यायत्वात् । कल्पतरौ तदूर-

वान्धवमसन्निहृतमेवेति पाठं लिखित्वाऽदूरवान्धवं सन्निहित-
मातुलादिकम् । असन्निहृतमेव । अविज्ञातं गुणं दीपमपि ।
अप्यर्थेण रत्नाकार इति व्याख्यातम् । सन्देहे चोत्पन्ने दूरे-
वान्धवे शूद्रमिव स्थापयेद्विज्ञातये स्त्रियेन च बह्वक्षायतामि-
तीति च वशिष्ठवचनमधिकं लिखित्वैवं विवृतम् । सन्देहे वान्ध-
वानामसन्निधानाज्ज्ञाति सन्देह उत्पन्ने शूद्रमिव संस्कारहीन-
मेव स्थापयेत् । शूद्रोऽपि हि कृतपुत्रो भवतीत्यभिप्राय इति ।

क्रीतस्तु पुत्रस्युभ्यां विक्रीत इति । ताभ्यां मातापितृभ्यां
माता भर्तृकुत्रया पिता वा मूल्यग्रहणपरस्य दत्तः । एकपुत्रः
ज्येष्ठपुत्रं वर्जयित्वा आपदीत्येव । सजातीयेष्वित्युपसंहा-
रात्मवर्णनेन । यन्तु मनुनोक्तम् ।

क्रीणीयाद्युख्यपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकतात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सहशोऽसहशोऽपि वेति ॥

तद्विशेषः सहशोऽसहशो वेति व्याख्येयम् तु जात्याऽसहश
इति सजातीयेष्वित्यनेन विरोधापत्तेः । बौधायनोऽपि ।
मातापित्रोर्हस्तात्क्रीतोऽन्यतरस्य वा योऽपत्यार्थं गृह्यते स क्रीतक
इति । कृत्विमस्तु पुत्रार्थिना स्वयं धनचेतादि प्रदर्शनादि-
ना प्रलोभ्य त्वं मे पुत्रो भवेति यः सवर्णः पुत्रीकृतः स उच्यते ।
मातापितृविहीनश्चेत् ।

तत्सङ्गावे तत्परतया तेन पुत्री भवितुमशक्यत्वात् ।
मनु विश्वं अपि । सहशं दम्भकुर्वातां गुणदोष विचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्विम इति ॥

सहशं सवर्णम् । प्रकुर्वातां मातापितरौ मिलितौ प्रत्येकं वा ।

दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तः स्वयमेव स्वात्मानमन्यसौ दत्तवांस्तवा-

इत्युक्तो भवामीति स्वयमुपगतो मातापितृविहीनस्तस्य
त्वक्तो वा सर्वार्थे प्रतितः स उच्यते । तथा च मनुः ।

माता पितृविहीनोः स्वयमेव वा स्थादकारणात् ।

आत्मानं स्वयं येष्वपि स्वयन्दत्वात् स कृत इति ।

अकारणात् पातित्वादिस्वारण्यमन्तरेणैव दुर्भिक्षादौ पोष
णाद्यसासर्थादिना मातापितृभ्याम्वक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः
यस्तु गर्भस्थितोऽपरिणीतावस्थायां सर्वार्थाकाराज्जातो गर्भि
ण्यान्तस्यां परिणीयमानायां विष्णुः प्राप्तः विष्णुत्वाभ इत्यस्य
निष्ठान्तं रूपम् । सुहृदिदेव्यादि कृतेन निष्ठासम्बन्धितका
रस्य न कारः । स सहोदज उच्यते । स वोढुः पुत्रः । तथा च
मनुः । या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती ।

वोढुः स गर्भे भवति सहोद इति चोच्यते ॥

विष्णुरपि । सहोदः सप्तमः । गर्भिणी वा संस्क्रियते
तस्याः पुत्रः स तु पाणिग्रस्त्विति । सप्तम इति तद्दीपपाठ-
क्रमोपेक्षया । उत्पद्यते माता पितृभ्याम्वक्तो योच्यते पुत्रा-
र्थिना सोऽपविहो नाम ग्रहीतुः पुत्रः । एतावपि स्ववर्णावेव ।
तथा विष्णुरपि । अपविहस्त्वेकादशः पिता माता च परि-
त्यक्तः स येन गृहीतः । वशिष्ठः । अपविहः पञ्चमोऽयं माता
पितृभ्यामपास्तं गृह्णीयात् । एकादशत्वं पञ्चमत्वं तत्तत्पाठ-
क्रमोपेक्षया ।

यस्तु मनुना गौणपुत्रमध्ये पारशकाख्यः शुद्धपुत्रः परि-
गणितः स योगीश्वरेण सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तन्मेषु मया
विधिरित्वाज्ञोपसंस्कारव्याजेन नियमकारणात्तत्र च कथञ्चि-
दपि सजातीयत्वासम्भवान्नोक्तः । अतएव जातोऽपीत्यादिना

यथ्येन स उक्तः । द्विजातस्य शुद्धापुत्रस्यान्याभावेऽपि पितृ-
ककथहरत्वाभावाच्च । तच्च वक्ष्यते । तथा च मनुः ।

यं ब्राह्मणस्तु शुद्धायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।

स पारयन्नेव श्वशुरात् पारशवः स्मृत इति ॥

बोधायनोऽपि । द्विजाति प्रवराच्छूद्रायां जातः कामात्पारशव
इति । तत्कौरसादयो गौणाः पुत्रा सुख्यस्वीरसएव ।

तथा च मनुः । क्षेत्रजादीन् सुतानेता नैकादश यथोदितान् ।

पुत्र प्रतिनिधीनाङ्गः क्रियालोपायमनीषिणः ॥

क्रियालोपात्परिणयादि क्रियालोपादि क्रियालोपादिति
प्रतिनिधित्वे हेतुः । स्मृति चन्द्रिकायान्तु । कौरसाभावे
तत्कर्तृकथाश्चादि क्रियालोपादुविभ्यतो मनीषिण क्षय
एकादश पुत्र प्रतिनिधीन् कर्त्तव्यत्वेनाङ्गरिति व्याख्यातम् ।

वृहस्पतिः । पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः ।

सन्तानकारणान्तेषामौरसः पुत्रिका दश ॥

पुत्र प्रतिनिधी कर्त्तव्येनाङ्गरिति व्याख्यातम् ।

वृहस्पतिः । आष्यं विना यथा तैलं सङ्घिः प्रतिनिधिः स्मृतः ।

तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥

ब्रह्मपुराणे । दत्तकश्च स्वयन्दत्तः कृत्रिमः कृतएव च ।

अपविह्वाख्ये पुत्रा भरणीयाः सदैव हि ॥

भिन्नगोत्राः पृथक् पिण्डाः पृथग्व शकरास्तथा ।

स्मृतके स्मृतके वा पितृहाशौचस्य भागिनः ।

अपि वस्त्राभ्युदात्तयां क्षेत्तवीजवतान्तथा ।

शुद्धो दासः पारशवी विप्राणां विद्यते कश्चित् ॥

राज्ञातु शापदग्धानां नित्यं क्षयवतान्तथा ।

अथ संग्रामशीलानां कदाचिदूवा भवन्ति ते ॥

औरसो यदि वा पुत्रस्त्वथवा पुत्रिका सुतः ।

न विद्यते तत्र तेषां विज्ञेयाः क्षेत्रजादयः ॥

एकादश पृथग्भावा वंशमात्रकरास्तु ते ।

आह्वादि दासवत्सर्वे तेषां कुर्वन्ति नित्यशः ॥

गढोत्पन्नश्च कानीनः सहोढः क्षेत्रजस्तथा ।

पौनर्भवश्च वैश्यानां राजदण्ड भयादपि ॥

वर्जिताः पञ्च धनिनां शेषाः सर्वे भवन्त्यपि ।

शूद्राणां दासवृत्तीनां परपिण्डोपजीविनाम् ॥

परायत्न शरीराणाम् कश्चित् पुत्र इत्यपि ।

तस्माद्दासस्य दास्याश्च जायते दास एव हीति ॥

एवमेतेषां पुत्राणां स्वरूपनिर्णय्य तेषान्दायग्रहणं निरूप्यते । तत्र योगीश्वरः ।

पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परःपरः ।

परःपर इति वीष्मादर्शनात् पूर्वपूर्वभाव इत्यपि वीष्मावसेया ।

औरसपौत्रिकेय समवायेऽप्येवमौरसे सति पुत्रिकासुतस्य दायग्रहणाभावे प्रसक्ते मनुष्यपदमिति ।

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रिया इति ॥

दृष्टस्तदितरपि । एक एवौरसः पितृ धने स्वामी प्रकीर्तितः ।

तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्तृव्या स्वपरे सुताः ॥

नच पुत्रिकाया एव प्रथमपुत्रे जाते पञ्चदौरसोत्पत्तौ पुत्रिका पुत्रस्य ज्येष्ठत्वादस्त्रीत्वाच्च ज्येष्ठांशभागिता भवेदिति युक्तम् । तस्य पौत्रत्वात् । तदाह मनुः ।

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्वनमिति ।

पुत्रिका हि पुत्रस्तन्पुत्री दौहित्रीऽपि पौत्रसद्वान्
पुत्री भवति । पौत्रस्य च ज्येष्ठत्वेनांशातिरेको नैव श्रुतः ।
न च अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्री भवेदिति पुत्रिका-
पुत्रस्यापि पुत्रत्वाभिधानान्तद्विरोध इति वाच्यम् । मनु विरो-
धेन तस्य गौण्यं पिण्डदातृत्वनिमित्तं पुत्रत्वाभिप्रायकत्वात् ।
पुत्रिकायाः पुमपत्यत्वाभावाद्व्यागौण्यं पुत्रपदप्रतिपाद्यत्वं तथा
स्वजन्य पुत्रिकाजन्य पुत्रस्यापि । पुंस्त्वे सत्यपि अन्यत्वाभा-
वात् । अन्यपुंस्वस्यैव पुत्रपदशक्यत्वात् । तथान्येषामपि
पुत्राणां पूर्वपूर्वसत्वे सर्वभागानर्हत्वमनेन प्रसक्तमपवर्दति । व-
शिष्ठः । तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्येत चतुर्थभाग-
भागी स्यादुक्तक इति । दत्तकग्रहणं क्रीतादीनामुपलक्षणं
पुत्रीकरणाविशेषात् ।

उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभाजना इति ॥

कात्यायनवचनाच्च । सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादयस्ते सत्यौ-
रसे चतुर्थांशहराः । असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्न सद्गोठ-
पौनर्भवस्ते तु सत्यौरसे न चतुर्थांशहरा अपि । किन्तु ग्रासा-
च्छादनमात्रभागिन इत्यर्थः कात्यायनवचनस्य ।

अतएव विष्णुः । अग्रशस्त्रास्तु कानीन गूढोत्पन्न सद्गोठजाः ।

पौनर्भवश्च नैवैते पिण्डरिक्त्यांशभागिन इति ॥

औरसे सति कानीनादीनां चतुर्थांशभागित्वं प्रतिषेधति ।

कानीनादीनामधौरसाद्यभावेऽस्येव पितृय सकल धनग्रहणम् ।
पूर्वाभावे परःपर इति वचनात् । यच्च मनुवचनम् ॥

एक एवौरसः पुत्रः पितृवस्त्ववसुनः प्रभुः ।

शेषाणामावृष्टं स्याद्यं प्रदद्यात् प्रजीवनमिति ।

तदपि दत्तकादीनामौरस प्रतिकूललोत्पन्न निर्गुणत्वे च
चतुर्थ्यांशादि निषेधपरङ्कानीनादिपरञ्च । तेषां सत्यौरसे
प्रासाच्छादनमात्रभागित्वस्योक्तत्वात् तदेकमूलकत्वं कल्पनात् ।
क्षेत्रजस्य तु सत्यौरसे पञ्चम षष्ठांशो मनुनैवोक्तौ ।

षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृकाद्वनात् ।

औरसो विभजन् दायं पितृयं पञ्चममेववेति ॥

प्रतिकूलत्वं निर्गुणत्वं समवाये षष्ठमेकतरं सदृभावे पञ्चम-
मिति व्यवस्था ।

यस्तु, समग्र धनभोक्ता स्यादौरसोऽपि जषन्यजः ।

त्रिभागं क्षेत्रजं भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिका सुतः ॥

इत्यादि ब्रह्मपुराणादि वचनैः समभागार्हतया मन्वादिभि-
रुक्तस्य पुत्रिकापुत्रस्य चतुर्थ्यांश उक्तः पञ्चम षष्ठांशार्हतयोक्तस्य
क्षेत्रजस्य तृतीयांशोक्तः सपुत्रिका पुत्रस्यात्यन्तनिर्गुणत्वे सव-
योवे च । क्षेत्रजस्य चात्यन्तसगुणत्वानुगुल्ययोर्व्यवस्थापनीयः
औरसाभावे दत्तकस्याखिलधन ग्रहणार्थं दृष्टमारब्धं मनुना

उपपन्नो सुयैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दक्षिणः ।

सह तैरेव तद्विकृत्यं संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥

स्वगोत्रं सं प्राप्तः किमुतेति किमुत्पत्त्यर्थोऽपि शब्दः । ज-
नका धनग्रहणञ्च तस्य प्रतिषिद्धन्तेनैव ।

ग्रोत्ररिक्ते जनयितुर्न भजेद्विभजः सुतः ।

गोत्र रिक्क्यानुगः पिण्डोव्यपैति ददतः स्वधेति ॥

ददतः सम्बन्धी पिण्डस्ततो व्यपैति । स्वधा पिण्डव्यतिष्ठेत्तु-
रिति पिण्डविशेषणम् । गोत्र रिक्क्यानुग इति हेतुगर्भम् ।
दत्तकमात्र विषयकमपि सत्यौरवे चतुर्थांशहरत्व प्रतिपा-
दकं प्रथमारम्भं बध्निष्ठेन । तस्मिन्नेत्यतिशङ्कीत औरस-
उत्पद्येत चतुर्थं भागभागी स्याद्वक्तव्य इति । क्रीतादि साधा-
रणन्तु कात्यायनीयं प्रागेव पठितम् । तत्र तृतीयांशहरा
इति कल्पतरुलिखितः पाठो यदि साकरसार्द्धं दत्तकादीना-
मौरसापेक्षया सगुणत्वे तृतीयांशहरत्वमिति व्याख्येयः । मनु-
नैव चेतजस्यौरससमभागभागित्वमप्युक्तम् ।

यवीयान् ऋषिभार्यायां पुत्र सुत्यादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।

पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तन्मजेत् ॥

धनं यो विभृयाम्नातुर्धनस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातृत्वाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥

बद्धे करिक्थिनौ स्यातामौरसचेतजौ सुतौ ।

यस्य यत्पैतृकं रिक्तं स तद्गृहीत नेतरः ॥

यद्यप्यौरस प्रक्रममात्मसमभागभागित्वं चेतजस्य तन्निरु-
पित मेवोक्तमित्याभाति । तथापि वाक्यविरोधे प्रक्रमस्य
वाध्यत्वाद्दीजिसमभागित्वपरन्तदिति बोध्यम् । अतएवोत्तर
वचने पितुर्वीजिनः प्राधान्यं सुपम्यस्यति । सोऽपत्यं भ्रातृ-
त्वाद्ये त्वमेनापि यस्य चेतजस्तृतीयमन्तस्यैव दद्यादिति भ्रातृ
स्थानीयत्वात्तस्य स्वसमभागितां प्रतिपादयति । एवमन्यान्-

पुञ्जावचभगान् चेतजादीनां प्रतिपादयति वृक्षस्यत्यादि
वचनानि कथञ्चिद्व्याख्यापनीयानि । तत्र वृक्षस्यतिः ।

चेतजाद्याः सुताश्च, येषु षट् समभागिनः ।

हारीतः । विभज्यमाण एकाविंशङ्कानीमाय दद्यात् ॥

विंशम्योनर्भवाय । एकोनविंशं द्यामुप्यायणाय । अष्टा-
दशं चेतजाय । सप्तदशं पुत्रिकापुत्राय । इतरानौरसाय
पुत्राय दद्यात् । ब्रह्मपुराणे ।

समग्रधनभेक्ता स्यादौरसेऽपि जघन्यजः ।

त्रिभागं चैवर्जं भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः ॥

अत्रिमः पञ्चमन्त्रागं षड्भागङ्गूढ सम्भवः ।

सप्तांशश्चाप विदुस्तु कानीनश्चाष्टमांशकः ॥

नवभागं सङ्कोढश्च क्रीतो दशममश्रुते ।

पौनर्भवस्तु परतो द्वादशं स्वयमागतः ॥

त्रयोदशमभागन्तु शौद्रो भुङ्क्ते पितुर्दनात् ।

तङ्कोत्रको वा धर्मिष्ठो ब्रह्मचार्यपथ्य वा पुनः ॥

अतौरसे सतीति सर्वत्र ज्ञेयः । पूर्वाभावे परः पर इति
वचनात् । ब्रह्मपुराणीयस्य समग्रेत्यादि प्रथमस्तोत्रस्य पूर्व-
मेव विषयव्यवस्थोक्ता । अन्येषामपि गुणतारतम्येन देवा-
चारानुसारेण वा यथायथं व्यवस्था दृष्टव्या षट्भागं षड्भा-
गम् । नवभागं नवमं भागमित्यर्थः । अन्यथार्थासङ्गतेः प्रक्रम-
भङ्गप्रसङ्गाच्च ।

परतोदशमात्परमेकादशम् । त्रयोदशमेत्यार्षम् । शौद्रः
शूद्रापुत्रः । यदपि मनुना पुत्राणां षट्कव्यमुक्ता पूर्वषट्
कस्य दायादस्य चादायाद बान्धवस्य मुक्तम् ।

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविष्टश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोदयः क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवा इति ॥

तदपि स्वपितृ सपिण्ड समानोदकानां सन्निहित रिक्त्य-
हरान्तराभावे पूर्वषट्कस्य तद्विक्त्यहरत्वं सुत्तरषट्कस्य तु
तन्नास्ति । पितृहृत्क्यहरत्वन्तु सर्वेषामपि पूर्वपूर्वाभावे
समानमेवेति तद्दायादादायादत्वविभागो नोपपद्यते । पूर्वा-
भावे परः पर इति वचनात् ।

एकएवौरसः पुत्रः पितृस्य वसुनः प्रभुरित्युक्ता ।

न भ्रातरो न पितरः पुत्तारिक्त्यहराः पितुरिति ।

वचनस्य गौण पुत्ताणामेव सर्वेषाम्पितृरिक्त्यहारित्वं
प्रतिपादनं परत्वाच्च । दायाद शब्दस्य दायादानपि दाप-
येदित्यादौ पुत्रव्यतिरिक्तरिक्त्यहारिष्वेव प्रचुरप्रयोगाच्च ।
बान्धवत्वं सपिण्डसमानगोत्रत्वाभ्यामुदकदानादिकार्यकरत्वं
षट्कद्वयस्यापि समानमेवेत्येतदर्थकम् । यत्तु हारीत वच-
नं । षड्बन्धुदायादाः साध्व्यां स्वयमुत्पादितः क्षेत्रजः पौन-
र्भवः कानीनः । पुत्रितापुत्रो गूढोत्पन्नो गृह इति । बन्धु
दायादाः दत्तः क्रीतोऽपविष्टः सहोदयः स्वयमुपगतः सहसा-
दृष्टश्चेत्यबन्धुदायादा इति । साध्व्यां स्वयमुत्पादित औरस
इत्यर्थः । सहसा दृष्टो यो मातापितृादिविहीनोऽकस्माद्दृष्टः
केनचित् परितोष्य मम त्वं पुत्रो भवेत्युक्तस्तथाति प्रतिपद्यते ।
कृत्रिम इति यावत् । तत्र मनु विरोधः स्पष्टः । तेन कानीन
पौनर्भवयोरबन्धु दायादमध्ये परिगणनात् । हारीतेन बन्धु-

दायादमध्यदक्षकृत्रिमापविष्टेषु च व्यत्ययात् । तस्मादेवं
सवर्णादिभेदेन देशाचारभेदेन वा विरोधः परिहृत्स्नीयः ।
बौधायनस्तु मन्त्रमुसारेखैव ॥४॥

औरसं पुत्रिका पुत्रं क्षेत्रजन्दत्त कृत्रिमौ ।

गूढजं वापविष्टञ्च ऋक्ष्यभाजः प्रचक्षते ॥

कानीनञ्च सङ्गोढञ्च क्रीतम्यौनर्भवस्तथा ।

स्वयन्दत्तविषादञ्च गोत्रभाजः प्रचक्षत इति ॥

औरसं पुत्रिका पुत्रं क्षेत्रजकानीनं गूढोत्पन्नापविष्टसङ्गो-
ढम्यौनर्भवदत्तकं स्वयमुपगतं कृतकक्रीतानभिधायाञ्च देवलः ।

एते द्वादश पुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः ।

आत्मजाः परजाश्चैव सन्धा यादृच्छिकास्तथा ॥

तेषां षड्बन्धुदायादाः पूर्वोऽन्ये पितुरेव षट् ।

विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्व्या विशिष्यते ॥

सर्वे क्षानौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः ।

औरसे पुनस्तत्पत्ने तेषु ज्यैष्ठ्यञ्च विद्यते ॥

तेषां सवर्णा ये पुत्रास्तेऽष्टतीयांशभागिनः ।

हीनास्तुपञ्जीयेयुर्ग्रासाच्छादनसंभृताः ॥

आत्मजत्वादिकं परिगणितेषु यथायथं स्पष्टमेव क्षनी-
रसस्य न विद्यते औरसो यस्य तस्येति वज्रव्रीहिः ।

नारदोऽपि । औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिका पुत्र एव च ॥

कानीनञ्च सङ्गोढञ्च गूढोत्पन्नास्तथैव च ।

मौनर्भवोऽपविष्टञ्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा ॥

स्वयश्चोपगताः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिताः ।

एषां षड्बन्धुदायादाः षड्दायाद्वान्धवाः ॥

पूर्वः पूर्वः स्मृतः अष्टो जषन्तो योऽस्मिन्नुत्तरः ।

क्रमायाते प्रवर्तन्ते च ते पितरि तद्वत् ॥

ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जषन्त्यस्तद्वत्प्रयात् ।

मनुः । अयेमः अयेसोऽस्माभे पापीयान् रिक्त्यमर्हति ॥

बह्वच्ये च सहस्राः सर्वे रिक्त्यस्य भागिनः ॥

दृश्यतिः । दत्तोऽपविद्धः क्रीतश्च दत्तः शौद्रस्तथैव च ।

जाति शूद्रामध्यामास्ते सर्वे रिक्त्यसुताः स्मृताः ॥

क्षेत्रजो गर्हितः सङ्गिस्तथा पौनर्भवः सुतः ।

कालीनश्च सङ्गोढश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥

हारीतः । शूद्रा पुत्राः स्वयं दत्ता ये चैते क्रीतकाः सुताः ।

सर्वे ते गोत्रिणः प्रोक्ताः काण्डेष्टान संशयः ॥

स्वकुलं प्रुष्ठतः कृत्वा योवैर कुलं व्रजेत् ।

तेन दुश्चरिते नासौ काण्डेष्टो न संशयः ॥

यमः । आपहन्तो ह्युपगतो यस्य स्याद्वैष्णवी सुतः ।

सर्वे ते मनुना प्रोक्ताः काण्डेष्टा स्त्रयस्तथा ॥

कुलं काण्डमिति ख्यातं यस्मात् पूर्वाणि ते जङ्गः ।

तत्र ज्येष्ठतरो यः स्यात्तं वै काण्डे विनिर्द्दिशेत् ॥

स्वकुलं प्रुष्ठतः कृत्वा योवै परकुलं व्रजेत् ।

तेन दुश्चरिते नासौ काण्डेष्ट इति स्मृतः ॥

वैष्णवी शूद्रेति कल्पतरौ । उक्तोपसंहारः सुखेन निय-
माहात्म्ययोगीश्वरः ।

सजातीयेष्वयं श्रोतस्सनयेषु मया विधिः ।

अयं पूर्वाभावे परः परोधनभानित्युक्ते यो मयाविधिः स स
जातीयेषूत्पादक सजातीयेष्वेव क्षेत्रजादिषु च यो न वि-

जातीयेषु तत्र कानीनगूढीत्यन्तसहोदपौमर्भवानां सवर्णत्वञ्च-
नकद्वारेण न स्वरूपेण तेषु वर्णजातिलक्षणात् वर्णजातिवि-
वेकमभिधाय विन्नास्वेवविशिष्टा इति योगीश्वरेणैवाभि-
धानात् । अनुलोमजानां मूर्धाभिपिक्तादीनामौरसेष्वेवा-
न्तर्भावाच्चतुस्त्रिंशो कभागा इत्यादिना भागकृत्पिक्ता । तेन
तेषामप्यभावे क्षेत्रजादयः पितृ चक्षुश्चारिणः । शुद्रापुत्रस्य-
त्वौरसत्वेऽपि न क्षत्रपितृधनभागित्वमन्याभावेऽप्यस्ति ।
यथाह मनुः ।

यद्यपि स्यात्तु सत्युचो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दद्याद्वाह्याच्छुद्रा पुत्राय धर्मतः ॥

यदि सत्युचो विद्यमानः सवर्णापुत्रो यदि वाऽपुत्रोऽ-
विद्यमानः सवर्णापुत्रो भवेत्तस्मिन्मृते क्षेत्रजादिः पुत्रोऽन्यो-
वा रिक्त्यहारी शुद्रापुत्राय तद्वनाह्वयमांशादधिकं न
दद्यात् अस्मादेव वचनात्सवर्णापुत्राभावे क्षत्रियायैश्चापुत्रयोः
सकल विप्रपितृधनग्रहणं गम्यते । यत्तु प्राक् चतुस्त्रिंशो
कभागा इत्यादि वा शुद्रापुत्रस्यैकभागभागित्वं योगीश्व-
रादिभिरुक्तान्तदति सदृक्त शुद्रापुत्रविषयं वेदितव्यमन्यथा-
मानवविरोधात् । ब्राह्मणक्षत्रियविशामिति मनु वचनन्तु
प्रागेव व्याख्यातम् । शुद्रधनविभागे विशेषमाह । याज्ञवल्क्यः ।
जातोऽपि दास्यां शुद्रेण कामतोऽयं हरो भवेत् ।

क्षते पितरि कुर्युस्तं ज्ञातरस्वर्द्धभागिकम् ॥

अज्ञातको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुताहतेति ।

शुद्रेण दास्यां सुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छया भागं
लभते । पितुर्धनं ज्ञातरः परिणीतः शुद्रापुत्रा सन्दासी-

पुत्रं स्वभागार्द्धभागिनं कुर्युः । अत्र बह्वचनतात्पर्ये स्वस्वभा-
गादर्हन्द्युरिति न भ्रमितव्यम् । तथा सति बह्वभ्रातृकस्य
ततोऽप्यतिबहुधनत्वापत्तेरव्यवस्था स्यात् । किन्त्वेक पुत्रस्य
यावान् भागस्तत्तद्वर्द्धभागं शूद्रापुत्रा लभन्ते व्यक्त्यभिप्रायेण
जात्यभिप्रायेण च बह्वचनैकवचने । परिणीत शूद्रा पुत्रस्य
पुत्राद्यभावे तु दासीपुत्रोऽपि कृत्स्नं शूद्रस्य पितृवर्द्धनं लभत
इत्यर्थादुक्तम्यते । शूद्रग्रहणाद् द्विजातिभ्यो दास्यामुत्पन्नः
पितृच्छ्रयाप्यंशमर्द्धभागं वा तद्वर्द्धनं लभते कृत्स्नन्तद्वन-
ग्रहणं दूरापास्तमेव किन्त्वयतिकुलश्चेज्जीवन मातृमिति प्रती-
यते । मुख्यगौणपुत्राभावे हतपतितपरिव्राजकादि धनग्रह-
णाधिकारिण उच्यन्ते । तत्र योगीश्वरः ।

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्पुत्रो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः स ब्रह्मचारिणः ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागोत्तरोत्तरः ।

स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिरिति ॥

अपुत्रस्य पूर्वोक्तद्वादशविध पुत्ररहितस्य स्वर्थातस्य हतस्य
पत्न्यादयः पूर्वपूर्वाभावे पाठक्रमेणोत्तरोत्तरन्वनं गृह्णीयुरि-
त्यर्थः । अयं विधिः सर्वेषु मूर्द्धाभिषिक्तावसिक्ताद्यनुलोमज प्र-
तिलोमजादिषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु वेदितव्यमित्यर्थः ।
तत्र प्रथमं पत्नी धनहारिणी । पत्नीशब्देनैव विवाहसंस्कृता ।
पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति पाणिनि स्तृत्वात् । जात्यभि प्रायेण
चैकवचनं तेन बह्वचनोत्पत्त्येकस्य तदा सर्वाः सजाती-
याविजातीया क्रमेण यथायथं भर्तृधनं विभज्य गृह्णीयुः ।
पत्नी शब्दादासुरादि विवाहोदाया धन ग्रहणं धर्म्यं विवाहो-

उपत्यक्तार सद्भावे नास्तीति गम्यते । तथा च स्मृतिः ।

अथक्रीता तु या नारी न सा पत्नी विधीयते ।

न सा दैवे न सा पितृश्रीरामीत्याहुवयो विदुरिति ॥

अत एव दासीत्वकथनमदृष्टार्थकर्मसु सहाधिकाराभा-
वाभिप्रायेण न तु दासीप्रवृत्तयस्याभिप्रायेण । विवाहिता-
त्वेन परदारत्वावाधात् अतएव मनुर्धर्म्याधर्म्यं विवाहान
मुक्तस्य सन्तानगतावेव गुणदोषावाह ।

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहै रनिद्या भवति प्रजा ।

निषितै र्निन्दितान्मुण्यान्तस्मान्नि न्द्यान्विवर्जयेदिति ॥

प्रजाया निन्दितत्वमपि सदृक्त स्वभावत्वाभावो न तु वर्ण-
जात्यभावः । परिणेतुः परिणीताया सुतृपत्न्यत्वात्तस्य वर्ण-
जाति व्यञ्जकत्वात् । विस्वास्त्रेय विधिः स्मृत इत्युक्तेः । अतएव
न सा दैवे न सा पितृ इति सहाधिकारण एव प्रतिषिद्धः ।
तथा च पितृयादि कर्म्मार्हतापि पतिदायहरत्वप्रयोजिकेति
पत्नीपदेन ज्ञापितम् । अतएव औत्सर्ग्यं सहाधिकारिणी-
पतिव्रतैव भर्तृ धनभागिनीत्याह प्रजापतिः ।

पूर्वं ज्ञता त्वग्निहोत्रं ज्ञते भर्तृरि तद्वनम् ।

जमेत् पति व्रता नारी धर्मएष सनातनः ॥

तद्वद्व मनुरपि । अपुत्राशयनश्चर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं ज्ञत्स्वमंशं जमेत चेति ॥

अतोक्तं राश्वीकपाठक्रमस्यार्थं क्रमेण वाचात् स्वमं ज्ञत्स्व
मंशं जमेत । पश्चात्पिण्डं दद्यादिति स्मृतिवन्निष्काकारे-
णोक्तं तद्वैयम् । क्रमे तात्पर्याभावात् । अभ्याधिकार प्रति-
पादनमात्र परत्वावचनस्य । अन्यथा यावदंशलाभं भर्तृन्ये

टिविसम्बोऽपि प्रसज्येत । सञ्चानेकस्मृतिनिषिद्धः । अदृष्ट
कल्पनापत्तिश्च । पत्न्यैवेत्येवकारेणापुनस्त्याग्यकर्मण्यप्य पुन
पुनवत् पत्नीत्यादि वचनाद्वात्मादि सत्वेऽपि सैवाधिकारिणीति
दर्शितम् । अयमेवार्थः प्रपञ्चितः प्रजापतिना ।

जङ्गमं स्यावरं हेमं कुप्यन्वान्यं रसाम्बरम् ।

आदाय दापयेच्चाङ्गं मासषाण्मासिकादिकम् ॥

पितृव्यगुरु दौहितान् भर्तुः स्वस्त्रीयमातुलान् ।

पूजयेत्कव्य पूर्त्ताभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथीन् स्त्रियः ॥

कुप्यन्तपुसीसादि । कथ्यन्मितथं सङ्कल्पित मन्त्रादि ।
पूर्त्तङ्गातादि कर्माङ्गदक्षिणादि । एतदुक्तम्भवति । स्याव-
रेणापि संहितं सर्वं भर्तृधन मधिगत्य धनसाध्यं स्वधिका-
कारिकं पत्युरात्मनश्च अयः साधन कर्म पतिपत्नीय पुरस्कारेण
पत्या कार्त्तमिति । एवं वर्त्तमानाया ये पीडाकारिणस्तो-
राश्चा चौरवदण्ड्या इत्याह । स एव ।

सपिण्डा बान्धवा ये तु तस्याः स्युः परिपन्थिनः ।

हिंस्युर्जनानि तान् राजा चौरदण्डेन शासयेत् ॥

स्मृति चन्द्रिकायां वार्हस्पत्यत्वेन पत्याः स्यावरयज्ञ
निषेधकम् ।

यद्विभक्ते धनकिञ्चिदाध्यादि विविधं स्मृतम् ।

तज्जाया स्यावरं भुक्त्वा लभते हतभर्तृकेति ॥

वचनं लिखितम् । जङ्गमं स्यावरमित्यादि प्रजापति
वचन विरोधपरिहाराय दृष्टविहीन पत्नीपरत्वमविभक्तप-
त्यंयविषयत्वं वाग्योक्तम् ।

दत्तस्यापि कृतेऽप्यग्रे न स्त्री स्यावरमर्हतीति ।

तच्छेषविरोधेनापास्तं दुहितृरहितं पत्नी विषयत्वेन व्यवस्था-
पितम् । तत्र भद्रनरत्नकारेण भिताक्षराकल्पतश्चक्राद्युधादि
सर्वं यज्वान्तरेष्वलिखनानिर्बुद्धत्वमस्य । अङ्गमं स्यावरमिति
प्रजापत्यस्य च सर्वं लिखनात्ममूलत्वमिति दूषणसुक्ता तदुक्तं
व्यवस्थायाश्च स्तोत्रेष्वामात्रं कल्पितत्वेना युक्तत्वमभिधाय
समूलत्वेऽपि स्यावरादि समग्रधनग्रहणं ब्राह्म्यादि विवाहोदा-
विषयत्वं वचनेषु पत्नीशब्दप्रयोगात् । स्यावर ग्रहण प्रतिषेधक
वृहस्पतिवचनन्तुजाया स्त्री शब्दमात्रं प्रयोगादासुरादि विवा-
होदा विषयमिति स्वयं व्यवस्था कृता । आसुरादि विवाहो-
दायाः पत्नीशब्देनग्रहणाज्जायादिशब्दोपेतं वचनानामपि
तदेकं मूलकतया तत्परत्वात् स्मृतिचन्द्रिकायामेव निरस्ता ।
यन्तु तदुक्तं व्यवस्थायामौत्प्रेक्षिकत्वसुक्तं तदपि न दुहितृ-
सत्त्वे तत् सत्त्वावदारेण स्यावरस्त्रीपभोगधनं स्वात्म्यपकारयोः
सम्भवाद्दुहितरमपिग्राह्यं तद्रहितायास्तु तदभावान्न तद्वृत्त-
णमिति तस्मापि वीजसम्भवात् । अतएव पितुरपि स्यावरे
स्वार्जितेऽपि पुत्रानुमतिमन्तरेणानधिकारः प्राप्तः । यन्तु
गृहीतधनायाः पत्यास्तत्त्वेन जीवनमाप्त्यन्तानाधीकरणविक्र-
येषु तु नाधिकार इति ।

अते भर्तारि भर्तेशं लभेत कुलपालिका ।

यावज्जीवन् हि स्वास्यन्दाभाधमनं विक्रय इति ।

कात्यायनवचनात्प्रतीयते । तदपि दृष्टार्थं नष्ट कर्तृकादि-
दानास्वातन्त्र्यपरम् । अदृष्टार्थदाने तदुपयोगिनो राक्षीकारण
विक्रयोद्य तेनैवाधिकाराभिधानात् ।

अतोपवास निरता ब्रह्मचर्ये अवस्थिता ।

इमदानरता नित्यमप्युक्तापि दिवं व्रजेदिति ॥

दिवं व्रजेदित्यनेन काव्येऽपि दानादौ तस्या अधिकारः प्रतीयते किमुत नित्ये नैमित्तिके च । अङ्गमं स्यावरं हेमे-
त्यादिपूर्वोदाहृत प्रजापतिवचनाञ्च । तत्रापि पूर्वग्रहणात्का-
व्यव्यधिकार आयातीति स्मृति चन्द्रिकाकारादयः । यस्मा-
परमपि काव्यायनवचनमेव ।

अपुत्राययनभर्तुः पात्रयन्ती गुरौ स्थिता ।

भुञ्जीतामरण्यात्स्थान्ता दायदा अर्द्धमाप्नुयुरिति ॥

तत्र स्मृतिचन्द्रिकाकार आह । ज्ञान्ता । दायदकारित
धन विनियोग प्रतिबन्धं सहमाना सत्यामरण्याद्भुञ्जीतेत्यर्थः ।
इदञ्च रक्षणाभरणाद्यसमर्थेषु कार्यान्तरव्यग्रेषु श्वशुरा-
द्विषु पत्या यत् स्वयमेव स्वजीवनार्थमुपाप्तमविभक्तं तद्विष-
यम् । विभक्तं द्रव्यविषयत्वे मन्वादिप्रतिनिष्ठितार्थवाधाप-
त्तेरिति । पौरुषात् गुरौ श्वशुरादि समीपे स्थिता भर्तृधनं
भुञ्जितेव । न तु स्त्रीधनवद्वयेच्छन्दानाधानविक्रयादि कुर्वी-
त तस्या अर्द्धं दायदा दुहितृदयस्तद्वनाधिकारिणो गृह्णी-
युर्न तु ज्ञातयः । तेषां दुहितादिभ्यो अघन्यत्वात् तद्वाधका-
त्वाद्युपपत्तेः । पत्नी हि तेषां वाधिका । तदधिकार प्राग-
भाव प्रध्वंसयोरविशेषाद्वाधकाभावस्य तद्वाधानुपपत्तेः ।
नापि स्त्रीधनाधिकारिणो गृह्णीयुः । काव्यायनवचनेनैव स्त्री-
धनाधिकारिणां वचनान्तरैकत्वात्पौनरुक्त्यापत्तेः । अतः
पत्नी दुहितरश्चेत्यादिना वे पूर्वस्याभावे परभूताश्च अपुत्रा सं-
वृष्टिविभक्तं स्वधनाधिकारिणो निर्दिष्टास्तं यथा पत्यधिकार
प्रागभावं गृह्णीयुस्तथा पत्या जाताधिकारायाः प्रध्वंसेऽपि

भोगावशिष्टं गृह्णीयुः । तदानीं दुहित्वादीनामेवाभ्यापेक्षया
स्वतोपकारकत्वात् । दानधर्मेषु महाभारतवचनमप्येतदुपो-
दृष्टव्यम् ।

स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु उपभोगफलः स्मृतः ।

नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथञ्चनेति ॥

उपभोगोऽपि न सूक्ष्मवस्त्रादिना । किन्तु पत्युरुपकाराय
देहधारणमात्रोपयोग्य उपभोगानुज्ञातम् । एवञ्च दृढस्थतिना
पितृव्यगुरु दौहित्रानित्यादिना पितृव्यपदेन भर्तृ सपिण्डोप-
पत्त्यादौहित्यपदेन तद्दुहित सन्तानोपलक्षणात्मातुल्य स्वस्त्री-
यपदाभ्यान्तन्मातृकुलोपलक्षणान्तेभ्य एवार्थानुरूपं भर्तुः आ-
द्याद्यौर्द्ध्वं देहिनीपकारकं दद्यात् । न तु स्वपितृकुलसम्बन्धि-
भ्यस्तदनुमत्या तु तेभ्योऽपि । तथा च नारदः ।

अते भर्तृर्ह्यपुत्रायाः पतिपत्नः प्रभुः स्त्रियाः ।

विनियोगेषु रक्षासु भरणेषु स ईश्वरः ॥

परिचीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।

तत्सपिण्डेषु चान्तु पितृपत्नः प्रभुः स्त्रिया इति ॥

सम्पुत्रमेव वचनार्थमादाय नास्त्येय स्त्रिया भर्तृ रिक्ते दान
विक्रयाद्यधिकार इत्याहुः । तत्रेदं वाच्यम् । किन्तस्य तथा
अतेऽपि दानादौ तत्स्वरूपानिष्पत्तिरेव । न तावदेकं युक्तम् ।
सन्वादिष्वचनैः सकलभर्तृधनग्रहणे तस्या उक्ते सति तस्या-
स्तत्र स्वत्वे दानादिस्वरूपानिष्पत्तेर्बाधितत्वात् । अतएव
जीमूतवाहनेनैव स्यावरस्य समस्तस्य । विभक्ता वाऽवि-
भक्ता वा स्यावरं हिपदश्चैवेत्यादीनि स्यावरविषयाणि दानादि
निषेधवचनाभ्युपगम्यस्याधर्मभागितत्वापनार्थमेतानि दुर्वृत्तं

पुनश्च प्रति कुटुम्बदुःखदानार्थमेव दानक्रियादि प्रवृत्तं प्रति-
 षेधकानि न तु दानादिस्वरूपानिष्पत्तिप्रतिपादकानि ।
 यद्येष्ट विनियोगार्थं लक्षणस्वत्वस्य द्रव्यान्तरद्वयस्थितेऽप्य-
 विशेषावृत्तन शतेनापि वस्तुनोऽन्यथाकरणाशक्त्या तत्प्रतिपा-
 दनानुपपत्तेरिति निरूपितम् । तदुक्तरीत्यात्रापि दुर्वृत्ततया
 दद्याददुःखदानार्थमेव भर्तृरिच्छदानादि प्रवृत्ताया असु-
 प्रतिषेधातिक्रमादधर्मः । धर्मार्थेन्दान प्रवृत्तायाः स्वजीवना-
 दर्थं विष्णुवाधने कुर्वन्त्याश्च नास्वेवाधर्मोऽपि । नच भुञ्जी-
 तैवेति नियमाद्दद्यादा जर्जर्मप्रयुरित्यभिधानाच्च दानायन-
 धिकार एव तस्या अविभक्तधनद्वय तत्वेति वाच्यम् । साधारण-
 स्वत्वाश्रया विभक्तधनेनासाधारण स्वत्वाश्रयस्यास्य वैषम्यात् ।
 नच स्वभोगस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वादानादि परिसङ्ख्यार्थेणैव
 विधिसंस्था चानधिकारस्त्वानत एवेति वाच्यम् । वस्तुन्यथा-
 करणाशक्तेर्नियमस्य वृथा दानादिना द्रव्यनाशनिवृत्त्यर्थतयै-
 वोपपत्तेरेवमव्याप्यत्वात् । अन्यथाऽनधिकारे दमदानरता
 पूजयेत्कथ्यपूजाभ्यामित्यनेन दानविधिना विरोधोऽपरिहार्यः ।
 यच्च दद्यादाः पत्यनन्तराधिकारिणः पत्नी दुहितर इत्यत्र
 निर्दिष्टास्ते ऋज्जीसुः प्रागभाव प्रध्वंसयोः प्रतिबन्धक पत्यभाव-
 त्वस्याविशेषात्तदधिकारोक्तवादित्युक्तान्तर्दति स्थवीयः । द-
 यादपदेन स्त्रीधनाधिकारिग्रहणे यथावचनान्तरोक्तत्वात्
 पौनःपुन्यः तथा नेषामपि कात्यायनेन वचनान्तरोक्तत्वात्पौन-
 रक्त्याविशेषात् । वस्तुतस्तु जातस्वत्वे स्वाभिनि जते तत्प्रत्या-
 सन्नानामैव तद्वन्मन्त्रस्तुचितम् । पत्यादिशब्दानां सम्बन्धशब्द-
 त्वेन द्रव्यस्वामित्वे पत्या उपजाते पूर्वस्वामिदुहित्वादीनाङ्कः

प्रसक्तः । तेन यद्यपि पूर्वाभावः प्रागभावः प्रध्वंससात्त्वन्ता-
भावश्च प्रतिबन्धकसंसर्गाभाव उभयाभावश्च तुल्यस्तथापि यो
द्रव्यस्वामी तस्मिन् सते तत्त्ववृत्ति पत्यादिकमुत्पत्तस्य तस्य
घनं लभेतेत्येव वाक्यार्थः । अन्यथा दुहित्वादिभिरपुत्र पितृ-
घने लब्धे तन्मरणे तत्त्वन्तत्यतिलङ्घनेन तद्वनं पूर्वस्वामिनः
पितु ये पित्रादयस्तएव लभेरन्विति महत्यव्यवस्था प्रसज्येत ।
तस्याङ्गर्तृरिक्थं पत्या लब्धन्तस्यां सतायां तद्भोगवशिष्ट मातु-
र्दुहितर इत्यादि वचनादुहित्वादि प्राज्ञत्वेन प्रसक्त दायदा
ऊर्जमाप्नुवुरित्यनेनापोद्यते । अयश्च वचनार्थः । दायदा
इत्यत्र कस्येतिपेक्षायां शयनान्वितभर्तृरित्येवोपस्थितत्वादनु-
प्रज्यते । तथा चैवं वचनव्यक्तिः तस्या ऊर्जभर्तृर्दायादा
प्रविभक्ततद्वनाधिकारिणी विभक्तभ्नालघनमपि तत्पत्नी भो-
वावशिष्टं मृत्प्रीतिर्गुर्गं पत्नीरिक्थहरा दुहित्वादय इति एव-
प्रापूर्वार्थत्वज्ञानुर्थचरणस्यार्थवत्त्वं भवति अन्यप्रते वचनान्तर-
ोक्तार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात्तस्माददृष्टार्थे दाने दृष्टादृष्टावश्यकं
तात्पर्यमाधौ विक्रये चाख्येव पत्याः सकलभर्तृघनविषयोऽ-
धिकारः नियमस्तु नटनर्त्तकादि दानानावश्यकविधिक्रय-
नवृत्त्यर्थ इति सिद्धम् । अतएव चान्तेत्युक्तम् । द्रव्यं प्राप्तुं-
सेक्ता इत्या द्रव्यव्ययकारिणी न भवेदित्यर्थः । दानधर्मस्थं
ऋणभारतवचनन्तु सुतरामस्मादुक्तमेवार्थमुपोद्बलयति ।

तथा हि स्त्रीणां स्वपतिदायः स्वभर्तृरिक्थमुपभोग फलः ।

उभयोगो धर्मप्रत्यासन्नो भोगो नत्वसङ्गोः फलस्ययोजनः
।स्य तादृशः स्मृत उक्तो मन्वादिभिः । उक्तराष्ट्रं तदेव व्यनक्ति ।
स्वयः पतिवित्तादपहारं इत्या व्ययं न कुर्युः ।

कथञ्चनेत्यनेनावहारस्य सर्वथैवाश्रयेदस्करतामाह । अप-
हारो हि चौर्यम् । नट नर्तकादौ दृष्टादानम् । सूक्ष्माव-
स्थादि परिधित्वाद्यष्टभक्ष्यादि बुभुक्षेत्येषमाद्यपि संयताया
अनौचित्याच्चौर्यतुल्यमित्यपहारशब्दो गौणः । धर्माद्यर्थदा-
नादिकन्तु न तथेति नापहारशब्देन बोधयितुं शक्यते । त-
स्मात्सर्वं सुस्थम् । पत्न्या अपुत्रविभक्ता संवृष्टि पतिस्त्रापतेय
ग्रहणे प्रथमाधिकार प्रतिपादकान्यपराण्यपि भूयांसि स्मृति-
वचनानि तत्र दृश्यन्ति ।

आस्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च स्मृतिभिः ।

शरीरार्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा ॥

यस्य नोपरता भार्या देहार्धं तस्य जीवति ।

जीवत्यर्धं शरीरेऽर्थं कथमन्यः सप्ताभ्यात् ॥

सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृ मातृ सनाभिभिः ।

अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणीति ॥

योगीश्वरोऽपि पूर्वाभावेऽपराधिकारं वदन् सर्वप्राथम्येन
पत्न्या एवाधिकारमभिधत्ते । विष्णुरपि । अपुत्रस्य धनं
पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तद-
भावे मातृगामि तदभावे भ्रातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि
तदभावे बन्धुगामि तदभावे सकुल्यगामि तदभावे शिष्यगामि
तदभावे सहाध्यायिगामि तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगा-
मीति । बन्धुरत्न सपिण्डः सकुल्यः सगोत्रः । बन्धुपदेन वक्ष्य-
माण पितृबन्धादि ग्रहणे योगीश्वरोक्त क्रमविरोधापत्तेः ।
कात्यायनोऽपि । पत्नी पत्युर्द्वन्द्वी या स्यादव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ॥

स्वात्यन्तरमपि । अपुत्रस्यैव कुलजाः पत्नी दुहितरोऽपि वा ।

तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिता इति ॥

एतैर्वचनैः सर्वतः पूर्वसूत्री पतिधनभागिनीति प्रतिपादि-
तम् । एतद्वि एवमपि वचनानि सङ्गमे । तथा च नारदः ।

भ्रातृश्रमप्रजाः प्रेयात्कविक्षेत्रप्रव्रजेत वा ।

विभजेरन्वगन्तास्य शेषास्तो स्त्रीजनं विवा ॥

भरणस्यास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।

रक्षन्ति शस्त्रान्कर्तुं ह्येदाच्छिन्वु रितरासुत्विति ॥

पत्नीसङ्गावेति भ्रातृश्रमप्रव्रज्याभरणस्य तत्पत्नीनामाह ।

मयुरपि । पिताहरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातरएव चेति ।

पितृ भ्रात्रो र्बिकल्पेना पुत्रधनग्रहणाधिकारं वदति न
तु पत्न्याः ।

धनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

भ्रातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माताहरेद्धनमिति च ॥

स्मृतिर्मातृ पितामह्योरपुत्रधनाधिक्युरमभिदर्धाति ।

शङ्कल्लिखितपैठीनसियमोऽपि । अपुत्रस्य स्वर्णातस्य भ्रातृ-
गामिद्रव्यन्तदभावे पितरौ हरेयातां श्वेष्टा वा पत्नीति
भ्रातुः पित्रोच्चाभावे पत्यधिकारं कथयन्ति । देवलोऽपि ।

ततो दायमपुत्रस्य विभजेतुः सङ्गोदराः ।

तुल्या दुहितरो वापि त्रियमाणः पितरपि वा ॥

सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथा क्रममिति ।

सर्वं पूर्वाभावेन योक्तीच्छरेणाभिहितयाः पत्यस्य भ्रातृश्रम-
भावेऽधिकारमाप्त्ये भ्रातृश्रमेनात्र भिन्नोदराः । सङ्गोदराणां
व्यवस्थापादानात् । स्नातृश्रमोऽपि ।

विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता करेत् ।

भ्राता वा जननी वाय माता वा तत्पितुः क्रमादिति ॥

पित्रादिषु ग्राहकेषु पत्न्या निर्देशमपि न करोति । एते-
षामन्येन्यविरुद्धानां वचनानान्धारेश्वर इत्यं व्यवस्थामाह ।
विभक्ता संसृष्ट भ्रातुरपुत्रस्य पत्नी यदि नियोगमङ्गीकुरुते
तदैव पतिधनं लभते । अनियोगार्थिन्यान्तु तस्यामविभक्त सं-
सृष्ट पत्नीवङ्गरणमात्रमेव नियोगद्वारैवा पुत्रपत्न्याः पति-
स्वापतेय स्वामित्वत्र च बीजमनेक स्मृतिष्वपत्यद्वारैव तस्या
धनसम्बन्ध बोधनम् । तथा च गौतमः । पिण्डगोत्रर्षिसम्बन्धा
रिक्त्यन्मजेत् स्त्री वानपत्यस्य बीजं वा लिप्सेतेति । अनप-
त्यस्य रिक्त्यन्मिण्डगोत्रर्षि सम्बन्धा भजेरन्तस्य स्त्री वा रिक्त्य-
न्मजेत् । यदि बीजं लिप्सेत् । वा शब्दो यदि शब्दार्थोऽ-
न्यथा रिक्त्यग्रहणबीज लिप्सयोरुल्लेखेन विकल्पार्थत्वानुप-
पत्तेः । तथा मसुरपि ।

धनं यो विभज्याद्भातुर्धनस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातुरत्याद्यद्दद्यात्तस्येव तद्धनमिति ॥

विभक्त धनसम्बन्धरूपपत्यद्वारेणैव पत्न्या दर्शयति । तथा
विभागाभावेऽपि ।

कर्नीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रसुत्यादेवेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थित इति ॥

वदन्पत्यद्वारा धनसम्बन्धोऽस्तीत्याह । तेनाप्यय व्यतिरे-
काभ्यामपत्य द्वारकएव पत्न्या धनसम्बन्धो नान्यथेति सिद्धम् ।
वशिष्टोऽपि । रिक्त्यन्मिण्डगोत्रर्षि नियोग इति रिक्त्यन्मिण्ड-
गोत्रर्षि नियोगं प्रतिषेधनङ्गीकृत नियोगाया एव धनसम्बन्धो

नेतरस्या इति स्रष्टमेवाक्ये । तथा च आतृणामप्रजा इत्यादीनि नारादादिवचनान्यजियोगाधिनी विषयाणि पर्यवस्यन्ति ।

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वासा व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव चेति ॥

योगीश्वरोऽप्यपुत्राणामन्वादि योषितान्भरणं भाषमाणः पुत्रस्यैव धनसम्बन्धं प्राधान्यात्तत्कृतएव तत् स्त्रीणां धनसम्बन्ध इति सूचयन्नायं सास्यात् तत्सर्वत्रापत्यमूलकमेव स्त्रीणां रिक्त्यग्रहणं ज्ञापयति ।

यच्चायं द्रव्यसुत्पन्नं तत्तानधिकृततास्तु ये ।

अरिक्त्यभाजसो सर्वे ग्रासाच्छादनभाजना इति स्मृतिः ॥

पुत्रपाणामपि पुत्रादीनां यज्ञानधिकृतानां रिक्त्यानधिकारं वदन्तो दण्डाग्रपन्थायेन सुतरामभर्तृकाणान्तदनधिकारिणीनां धनसम्बन्धं निरस्यति । तथा स्मृत्यन्तरमपि ।

यच्चायं विहितं वित्तं तस्मान्नहिनियोजयेत् ।

स्यानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिष्विति ॥

स्यादिषु धनविनियोगमपि प्रतिषेधत्वाच्चातस्याएव कृत-
स्त्रधनग्रहणं सुदूरं दूषयतीति । तदिदं विज्ञानेश्वरादयो
नानुमन्यन्ते पत्नी दुहितर इत्यादिषु साक्षान्नियोगानुपादानात् । प्रसावाभावाच्च । किञ्च नियोगएवपत्या रिक्त्यसम्बन्धं प्रयोजकसुत्पन्नमपत्यं वा । प्रथमेऽनुत्पादितपुत्राया अपि स्वीकृतं नियोगाया धनाधिकारः स्यान्नियोगोत्पन्नं पुत्रस्य च न स्यान्नियोगमात्रेणैव भर्तृधनस्यास्यात् । द्वितीये वचनान्तरेदेवापत्यस्य धनसम्बन्धसिद्धेः पत्नीवचनमनर्थकम् ।

अथ स्त्रीणां पतिमात्रद्वारको धनसम्बन्धो न प्रकारान्तरेणा-
जीवति पत्नौ तद्वारको ह्येते त्वपत्य द्वारक इति बोधनाशं
नियोगार्थिनी पत्नीपरम्पत्नी वचनमितिमतम् । तद्वत् ।
अध्यग्न्यध्यावृत्तिकमित्यादि वक्ष्यमाणवचनैरन्वया पितासा-
न्धनसम्बन्ध बोधमात् । भर्तृधने ह्येवैव सम्बन्धो नियस्यत
इति चेत् । तर्हि जीवति पत्नौ तद्धनसम्बन्धस्य पाणिग्रहणाद्वि-
सहत्वमित्यादि गौतमवचनेनैव सिद्धेर्ह्येते तु तस्मिन्नियोग-
निमित्ततद्धनसम्बन्ध उच्यमानः क्षेत्रजपुत्रस्यैवोक्तो भवति
सोऽपि प्रायुक्त इत्युपपत्तप्रकरणे पत्नीत्यनारभ्यमेव । यच्च गौतम-
वचनं वीजं वा लिप्स्येतेति यदि वीजं लिप्स्येतेत्यर्थकतया
नियोगद्वारकएव धनसम्बन्धोऽपुत्रपत्या इत्यतः प्रमाणमित्युक्तं
तद्वत्पुक्तम् । वा शब्दस्य पदान्तरं वाचिखेन यद्यर्थाप्रतीतिः ।
धनग्रहणावीजं लिप्स्येतेत्यर्थकतया विकल्पार्थकत्वासम्भवे
निपातानामनेकार्थत्वात्प्रकृतान्वयोपयोगी यद्यर्थएव कल्पत
इति चेत् । न वीजं वा लिप्स्येत संयता वा भवेदिति प्राप्त-
द्विक धर्मान्तरो यद्देशरूपतया विकल्पार्थकताया एव सम्भ-
वात् । तथा च गौतमवचसापि नियोग निरपेक्षमेव भर्तृरि-
क्ष्यग्रहणसुक्तमभवति । किञ्च विध्वानिदोषस्य निषिद्धत्वाद-
पुत्राशयनं भर्तुः पालयन्तीत्यादि मन्वादिवचनैः संयताया एव
धनाधिकार प्रतिपादनाभिर्वासा व्यभिचारिण्य इत्यादिना
भरणमात्रस्याप्यसंयताजामभावात्कृतस्य भर्तृरिक्ष्यग्रहणं दूरा-
पास्तमेव । यच्चाभिहितं धनं यो विभयाद्वातुः कनीयाम् क्वेष्ट-
भर्त्तायां रिक्ष्यकोमान्नास्ति निधोग इति मन्वादिवचनैर्वि-
भक्ताविभक्त धनसम्बन्धोऽन्वय व्यतिरेकाभ्यामपत्य द्वारकएव

पत्न्या आयातीति । तदपि वार्त्ताम् । अविभक्ते संखटिनि वा-
भर्त्तरि प्रेते पुत्रद्वारकएव तस्यास्तद्वनसम्बन्धेति । धनलोभेन
नियोगो नाभ्युपेय इति । तत्तात्पर्यात् । अतएव ।

संखटानान्तु यो भागः स तस्या नेष्यते बुधैरिति । अविधाय
तत् स्त्रीणामनपत्यानाम्भरणमात्रं नारदेन प्रतिपादितम् ।
न चैवं भ्रातृणामप्रजाः प्रेयादित्यस्यापि संखटाविभक्तविषयत्वे
संखटानान्तु भागइत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादिति वाच्यम् । तदंश-
विवरणपूर्वकं स्त्री धनाविभाज्यत्वं तद्भरणयोरपूर्वयोर्विधानात् ।
यत्तु पुत्रा योषितश्चैषामिति योगीश्वरवचनं तत्तु स्त्रीवादीनां
प्रक्रान्तानामेषामिति सर्वनाम्ना परामर्शान्नत् स्त्रीविषयमिति
विभागानधिकारि निरूपणप्रस्तावे वक्ष्यते । यदपि द्विजाति-
धनस्य यज्ञार्थत्वात्तदनधिकारिण्या प्रमीतपतिकया तद्गुणम-
नर्हमित्युक्तन्तदप्युक्तं यज्ञशब्दस्य दानाद्युपलक्ष्यत्वात्तत्र च
तस्या अप्यधिकारात् । यथा श्रुते यज्ञभिन्नदानहोमादिष्व-
प्यविनियोगप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु केवलधर्मार्थैवमपि धनस्य
नास्ति ।

धर्ममर्थश्च कामश्च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ।

तथा पूर्वोक्तं मध्यन्दिनापराह्णानफलान्कुर्वाद्भर्मार्थं
कामेभ्य इत्यादिभिरर्थं कामयोरपि तस्माध्ययोरावश्यकत्वात् ।
यज्ञार्थत्वञ्च द्रव्यस्य यदि स्याद्विरण्यधारणस्य कृतव्यभिचारि-
चिरण्यसम्बन्धेन कृतवर्तैव स्यादिति पुरुषार्थत्वं यत्तस्य स्यापि-
तन्मन्त्रैव विवक्ष्येत । न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादि वचनात्-
पारतन्त्र्यमात्मनस्तु स्त्रियाः न तु धनग्रहणे कोऽपि विरोधः ।
यज्ञार्थेन्द्रव्यसुत्यन्नमिति तु धर्मविनियोगप्रशंसार्थम् । अतएव ।

स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिष्विति ।

वाक्यशेषः । मिताक्षरास्तस्य ।

यन्नाथं लब्धमददङ्गासः काकोऽपि वा भवेदिति ।

दोषत्रयस्य पुत्रादिव्यप्यविशेषेण पिता यद्यन्नार्थमार्जितं तत्पुत्रादिभिरपि तद्वैव विनियोज्यं नान्यत्वेत्येवं परमेतदित्याहुः । श्रीकरादयस्तु । भर्त्स्यभरणमात्रपण्याप्तं यदि भर्तृधनस्तदा सर्वमेव गृह्णाति । अतिरिक्तश्रेष्ठादाय इति विषय व्यवस्थामाहुः । कुरस्त्वमंशं लभेत चेत्थेतदपि तत्परमेव । धर्त्सनदानस्यावश्यकत्वात् ॥ तेन सर्ववाक्यानामविरोध इति च तत्रोपपत्तिरुत्पद्यन्ति । वाच्यमेतत् । सकृच्छ्रुतधनपदस्य पत्यपेक्षजीवनपण्याप्तिधनपरत्वं आत्माद्यपेक्षञ्च धनमात्र परत्वमिति तात्पर्यभेदस्य सति साहचर्यसम्भवेऽव्याख्यात्वात् । मनुवचने कृत्स्नपदवैयर्थ्यापातात्किञ्च । सत्स्वप्यौरसेषु पुत्रेषु तत्समांशग्रहणं जीवदजीवहिभागयोरुक्तं ।

यदि कुर्वात्समानंशान् पत्यः कार्ष्ण्यः समाशिकाः ।

पितुर्कृत्रं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ॥

इत्याभ्यां वचनाभ्याम् । असत्सु पुत्रेषु पत्नीभरणमात्रं लभत इति महान् व्यामोहः । तत्रापि जीवनपण्याप्तमेवांशशब्दो न विवक्षितमिति चेन्न । अंशशब्द समशब्दयोरानर्थक्य प्रसङ्गात् ।

इत्ते त्वर्द्धं अकल्पयेदित्यत्रापि जीवनोपयुक्त परत्वावस्थम्भावे सर्वथा कृत्पदार्थत्यागापत्तेश्च । अल्पधने पुत्र समांशं वज्रधने जीवनोपयुक्तमात्रं विवक्षितमिति तु विधिवैयस्यापत्तेरत्ययुक्तम् । तथाहि । तावद्व समांशशब्दौ वाक्यान्तरमपेक्ष्य वज्रधने जीवनमात्रं पण्याप्त धनपरौ कदाचित् । अल्पधने तु

यथा श्रुतार्थकावित्थेकस्मिन्विधी वाक्यार्थभेदेन वाक्यभेदापत्ते
रयुक्तम् । सुगपच्छक्ति कश्चादृष्टिद्वयापातश्च ।
यथा चातुर्मास्य प्रकारणो ह्यहोः प्रणयन्तीति वाक्येन पूर्वपक्षि-
त्या सौमिक प्रणयनातिदेश उत्तरवेदि सुपक्षिरन्ति न सुना-
सीरीय इत्युत्तरवेदि प्रतिषेधेऽप्राप्तस्य प्रतिषेधायोगाच्चेतु-
त्वेनोक्तेराह्वानैकदेशिना नातिदेश प्राप्तायाः सौमिकोत्तर
वेदेरयं प्रतिषेधः किन्तु पात्र वपन्तीति प्राकरणिकवचन
प्राप्ताया इत्युपन्यस्ते प्राकरणिकं वचनं प्रथमोक्तमयोः पर्वणोः
प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकीं प्रापयति मध्यमयोस्तु निष्प्रतिपक्ष
मेव पाक्षिकासुत्तरवेदेः प्राप्तिं करोतीति विधिवैषम्यप्रसङ्गेन
पूर्वपक्षिणा तन्मते दूषिते परमसिद्धान्तिना पूर्वपक्ष्युक्त वि-
धिवैषम्य भयादेव प्रथमोक्तमयोः पर्वणोरप्राप्त प्रतिषेधायो-
गान्न वैश्वदेव इत्ययं नित्यानुवादः उपात्र वपन्तीति तु ह्योः
प्रणयन्तीत्याद्युक्तेवाद्सङ्गतं मध्यमयोरेव वक्ष्य प्रद्याससाक-
मेधपर्वणोरुत्तरवेदि विधन्ते न तु वचनातिदेशोऽयमिति प्रति-
पादितम् । अत्र कश्चिदाह । श्वातृणामपुत्रधन ग्राह्य-
न्मरणं वास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयादिति भरणोपयुक्त-
धनदानश्च तत् स्त्रीणामुक्तं यदा भरणमात्रोपयुक्तमेवापुत्रधनं
ततोऽपि न्यूनं वा । तदापि किं श्वातर एव गृह्णन्ति पत्नी वेति-
विरोधे पत्या एव धनग्रहणं पत्नी दुहितर इत्यादिना पूर्व
पत्नी यश्च ज्ञापनयोच्यत इति । तदपि मन्दम् । पूर्वोक्ताविधि
वैषम्यस्यात्रापि तादवस्थात् । धनभागिति यद् वाक्यान्तर-
मपेक्ष्य स्वधने जीवनमात्रपर्याप्तधन भाक्तं पत्नी विषये व-
दति पितादिषु तु सकलधन भाक्तमिति । कश्चनार्थं विरोध

परिहार इति चेत् । शृणु । पिता हरेदित्यादिषु क्रमाप्रती-
तेरपुत्रधनग्रहणाधिकार मात्र प्रदर्शकानि तानि । योगी-
श्वर वक्षसि त्वेषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तर इति क्रम-
परत्वात्पत्त्यादिगण्यस्य निवृत्त क्रमस्याभावेऽपि तेषामर्थाविरो-
धात्पत्त्याद्यभावे पितादयोऽपुत्रधनप्राप्तिण इति । शङ्कित
व्यभिचारायास्तु पत्न्याः हारीतेन धनग्रहणं निषिद्धम् ।

विधवा यौवनव्या चेत्कारी भवति कर्कशा ।

आयुषः क्षयणार्थं तु दातव्यञ्जीवनन्तदेति ॥

अस्मादेव वचनादनाशङ्कितव्यभिचारायाः सकलभर्तृधनग्रह-
णङ्गम्यते । अतएव शङ्कवचने ज्येष्ठा वा पत्नीत्युक्तं ज्येष्ठा गुणैः
प्रशंसा । न तु वयोज्येष्ठा । मनुनापि वर्णक्रमेण ज्यैष्ठ्यं
कथितम् । यदाह ।

यदि स्वास्य परास्यैव विन्देरनृयोषितो द्विजाः ।

तासां वर्णक्रमेणैव ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म चेति ॥

अतः परिणयनत्रयोभ्यां कनिष्ठापि सवर्णैवा सवर्णातो-
ज्येष्ठा सवर्णास्त्रपि गुणवती । तथा च मनुः ।

भर्तुः शरीरप्रशूषां धर्मकार्येषु नैत्वकम् ।

स्वा चैव कुर्व्यात्सर्वेषाम्नासजातिः कथञ्चन ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात् सजात्या स्थितयाऽन्यथा ।

यथा ब्राह्मणचारुहातः पूर्वदृष्टस्यैव सः ॥

योगीश्वरोऽपि । सवर्णास्तु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठ्या न विनेतरा ।

तथा च यज्ञसंयोगात्पत्नी शब्देनापि सैवोच्यते ॥ सवर्णाया
अभावे तु याऽनन्तरवर्णा सैव ।

तथा च विष्णुः । सवर्णाभावे त्वनन्तरैवापहि नत्वेव द्विजः

शूद्राधर्मकार्यमिति । अत्र कुर्वादित्यनुवर्त्तते । तथा च
ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यभावे क्षत्रियैवापदि न तु वैश्य शूद्रे परि-
णीते अग्नि । क्षत्रियस्य क्षत्रियोया अभावे वैश्यैव । वैश्यस्यानन्त-
रापि शूद्रा न किन्तु स्वैव । शूद्रायाः सर्वथा निषेधात् । तथा
चानाशङ्कितव्यभिचारावर्ण्य क्रमेण भर्तृ धनङ्गृहीत्वान्याः
सगतीः परिपालयेत् । वपुःसादृश्यस्तु यथा स्वं विभज्य गृह्णीयुः ।
अतः पत्नीत्येक वचनं व्यात्यभि प्रायेण ॥

तस्मात्पुत्रस्यासंख्यितो विभक्तस्य प्रसीतस्य साध्वी-
भार्या कृतज्ञधनाधिकारिणी विभक्तसंख्यितनोरपुत्रयोः
साध्वीपि भरणमात्रं भ्रातृणामप्रजा इत्यादि नारदादि
वचनाल्लभते व्यभिचारिणी तु भरणमपि न । आच्छिन्द्युरित
राखित्यभिधानात् । यत्तु व्यभिचारिणीनामप्यशन वसन
दान सुक्तम् ।

एवमेव विधं कुर्वाद्योषित्सु पतितास्वपि ।

वस्त्राश्च मासां देयन्तु वसेयुश्च गृहान्तिके इति ॥

तत्तु । दूताधिकारान्मलिनान्मिण्ड मात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्यभ्युपनिषातिमिति ।

भर्तारं प्रसुत्य योगीश्वरेणाभिधानात्तद्विसंवादेन भर्तृ-
विषयकम् । तदपि प्रायश्चित्तावधि । अत्यौहृत्यात्तद कुर्वन्तीनां
त्वनेनापि निष्कासनमित्यादि प्रायश्चित्तप्रकारो विवेक्ष्यामः ।
पत्नी दुहितर इत्यस्य विभक्तासंख्यितविषयत्वं विभागस्य पूर्वसुक्त
त्वात् संख्यितविभागस्य च सर्वापवादेनाग्रे वक्ष्यमाणत्वादर्थ-
व्यतिष्ठत इति विज्ञानेश्वर लक्ष्मीधरस्मृतिचन्द्रिकाकार
विश्वरूप मेधातिथि मदनरत्न कारादीनां भूयसां संमतम् ।

अपुत्तरदं पत्नीयादिषु श्रूयमाणं पौत्रप्रपौत्राभावो-
पलक्षणम् । प्रपौत्रपर्यन्ताभाव एव पत्न्या धनग्रहणौचि-
त्यात् पुत्रपौत्रैर्द्वयं देयमिति वचने पौत्रस्यापि ऋण-
दानेऽधिकाराभिवानाद्रिकथग्राहकान्तरसत्वे ऋकथग्राहकृण-
न्दाय इति वचनात् तस्यैवर्णदानाधिकारे सत्यपि पौत्रे तं
प्रति तद्विधानासम्भवाद्भोजनत्वादिना ऋकथग्रहणे रिकथ-
ग्राह इत्येतेनैव तस्यापि तत्सिद्धेर्बैयर्थ्यं पौत्रविधेरतः पौत्रेण
पितामह ऋकथाग्रहणेऽपि पुत्र वदणन्देयमित्युक्ते दण्डाणूप्-
कया सति तद्रिकथेऽन्यस्य तद्ग्राहणाधिकारी दूरनिरस्तः । एव-
एव प्रपौत्रेऽपि न्यायः । अतएव प्रपौत्र संग्रहार्थं पुत्रपौत्रयो-
रिति वञ्चवचन मितरथा द्वि वचनं व्यक्त्यभिप्रायकं वञ्चवचन-
मिति वा कल्प्यांस्यात् । एवञ्चायमर्थः । पुत्रश्च पौत्रश्च पुत्रस्य
पौत्रः पुत्रपौत्रः सचेति घटीतत्पुरुषोत्तरमावृत्तपुत्रपौत्र-
पदे पुत्रश्च पौत्रश्च तावितिद्वन्द्वे पुत्रपौत्रौ च पुत्र पौत्रश्चेति
द्वन्द्वतत् पुरुषरूप पुत्र पौत्रपदे सारूपैकशेषे वञ्चवचनो-
पपत्तिः । पुत्र पौत्र प्रपौत्रैरिति । यावत् । पौत्रपदं प्रपौ-
त्रोपलक्षणं वा । पुत्रापेक्षया पौत्रस्य तदपेक्षया प्रपौत्रस्य
ऋणदाने विशेष प्रकारविधिरप्यत एव सङ्गच्छते । अन्यथा
प्रपौत्रे विशिष्टविधि कल्पनापत्तिः । तयाणान्तुल्योपकारि-
त्वञ्च पार्ष्णविधिना पिण्डदानेनास्पष्टम् । तथा च मनुः ।

तयाणामुदकङ्कार्थन्निषु पिण्डः प्रवर्तते ।

चतुर्थः सं प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥

बोधायनोऽपि । पुत्रपौत्र प्रपौत्रा ननु कस्याह प्रपितामहः
पितामहः पिता स्वयं सौदृर्भातरः सवर्णायाः पुत्रः प्रपौत्र

एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते। विभक्तदायादांश्च सकु-
ल्यामाचक्षते। सत्स्यत्रजेषु तन्नामी ह्यर्थो भवतीति अस्वार्थः।
पित्रादि पिण्डव्येषु सपिण्डेन भोक्तृत्वात्पुत्रादिभिरस्यपिण्ड-
स्यैव दानात्। यो हि जीवन् पिण्डदाता स चतः सन् सपि-
ण्डेन तत्पिण्डभोक्ता। एवं मध्यस्थितः पुरुषो जीवन् पूर्वेषां
पिण्डदाताश्चतश्च तत्पिण्डभोक्ता परेषाञ्जीवतां पिण्ड संप्रदा-
ननं चतैश्च तैः सप्त दौहित्रादिदेय पिण्डभोक्ता क्षतो येषामयं
पिण्डदाता मे वा तद्वत् पिण्डभोक्तारस्येऽविभक्तं पिण्डरूपं
दायतन्मन्तीत्यविभक्त दायादाः सपिण्डाः एकपिण्डसम्बन्धात्प-
ञ्चमस्य तु पूर्वस्य मध्यमः पञ्चमो न पिण्डदाता न च तत्पिण्ड-
भोक्ता एव मधस्त्रयोऽपि पञ्चमो न मध्यमस्य न पिण्डदाता नापि
तद्भोक्ता। एतेन वृद्ध प्रपितामहात् प्रवृत्तिं पूर्वं पुरुषास्त्रयः
प्रति प्रणम्यप्रभृत्यधस्तन पुरुषास्त्रय एकपिण्डभोक्तृत्वाभावा-
द्विभक्ता दायादाः पञ्चम प्रवृत्तय उभयतः सकुल्या इत्या-
चक्षते सुनिःकुलमात्र सम्बन्धत्। इदं सपिण्डत्वं सकुल्यत्वं
दायप्रवृत्त्योपयोगित्वेनोक्तं तत्प्रकरणे पाठात्।

अथौच विवाहाद्यर्थन्तुं पिण्डलेपभुजः सपि।

लेपभाजश्चतुर्याद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ॥

पिण्डदः सप्तमस्तोषां सापिण्डां साप्त पौरुषमिति ॥ स्मरणात्।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तत इति च।

पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मादृतः पितृतस्तमेति। योगीश्वर
वाक्यैक वाक्यया।

सप्तमे पुरुषे स्थित्वाऽऽत्मे विनिवर्त्तत वा इति व्याख्येयम्।
तेन यथा प्रत्तानाना, स्त्रीणांन्निपुण्यं विज्ञाय तद्वत्त्वा शौच

प्रकरणमिदं तन्मात्रोपयोगितिपुरुषं सापिण्डं तद्येदं वि-
भागमात्रोपयोगीति ध्येयम् । कात्यायनस्तु स्पष्टमेव । पुत्र
पौत्र प्रपौत्राणां धनग्रहणमाह ।

अविभक्ते स्यते पुत्रे तत्सुतं रिक्त्यभागेनम् ।

कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥

लभेतांशं स पितृव्यन्तु पितृव्यान्तस्य वा सुतात् ।

स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत् ॥

लभेत तत् सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् ।

इति प्रपौत्रानन्तरसुक्तो यः प्रणमृ प्रभृत्यनधिकारः स
सापिण्डत्वेन ध्येयः । सकुल्यत्वेन त्वस्यैव यथा प्रत्यासत्तिः ।
भ्रातॄणामेक जातानामित्यादि तु दायातिरिक्त आद्यादि-
पुत्रकार्यकारित्वपरं भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरण सम्भवेनान्यः
पुत्रीकरणीय इति नियमार्थम् अन्यथा भ्रातृ पुत्रस्य भ्रा-
त्रनन्तरमभिधानमपुत्र रिक्त्यहर्षाभिधायके वाक्ये क्रम-
परे न सङ्गच्छेत । पुत्रादीनान्तरयाणाम्पित्रादि त्रिकमहोप-
कार कारित्वात् पुत्रादिभिर्गृहीतं धनं स्वामिन एवोप-
कारक उपकार प्रत्यासत्या तदीयमेव । उपकारप्रत्यासत्ति-
साध्यर्हिता । यथाह ।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितॄणां मनुष्यस्यैव स तस्मात्पुत्रमर्हति ॥

तस्मादिति हेतुत्वेनोपकारकत्वस्योपन्यासादयथाभाग प्रक-
रणे धन स्वात्म्युपकारकत्वातिशयो यत्र स्थितस्य तद्वनस्य भ-
वतिस एव तद्वनग्राहीति प्रत्यासत्तिरौक्त्यर्गिण्यर्हिता चेति
सञ्चितम् । पुत्रादीनां महोपकारकत्वज्ञानेकश्रुतिश्रुति पुरा-

यादि प्रसिद्धम् । तत्र श्रुतिर्हरिश्चन्द्रोपाख्याने ब्रह्मच ब्राह्मणे
यात्वम् पुत्र मिच्छन्ति ये विजानन्ति ये च न ।

किंस्वित्युक्तेषु त्रिन्दोः तून्ममाचक्ष्व नारदेति । गायया
हरिश्चन्द्रेण पृष्टो नारदो दशभिर्गाथाभिः पुत्र माहात्म्यप-
राभिः प्रबोधितवानित्युक्तम् स एकया पृष्टो दशभिः प्रत्युवाच
क्षयमस्मिन् सन्नयत्यस्तवक्ष्य गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतोसुखमित्यादिना
श्रुतयश्च । मनु विष्णु ।

पुत्राणो नरकाद्यस्मात्पितरन्नायते सुतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥

शङ्खलिखितौ । पितृणामनृणो जीवन्द्वा पुत्र सुखम्विता ।

स्वर्गो सुतेन जातेन तस्मिन् संन्यस्य तदृणम् ॥

अग्निहोत्रन्तयो वेदा यज्ञाश्चैव सदक्षिणाः ।

व्येष्ट पुत्र प्रसूतस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

मनु लिखित वशिष्ठहारीताः ।

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्यमश्रुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्याप्नोति पिष्टपम् ॥

याज्ञवल्काः । लोकानन्यन्दिवः प्राप्तिः पुत्र पौत्र प्रपौत्रकैः ।

यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्याः कर्त्तव्याश्च सुरविता इति ।

पुराणादिषु ब्रह्मपात्र्यानानि पुत्रादि प्रशंसार्थंसीनि ब-
हूनि । तस्मात् प्रपौत्र पर्यन्ताभावे विभक्तासंख्येष्टपति
रिक्त्यकारिणी पत्नीति सिद्धम् । अतर्जनीमूतवाहनः दृढस्यति
विरोधान्नोयं व्यवस्था यदाह ।

विभक्ता भ्रातरो ये च संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः ।

पुन विभाग करणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥

यदा कश्चित्प्रमीयेत प्रव्रजेद्वा कथञ्चन ।

न लुप्यते तस्य भागः सोदर्यस्य विधीयते ॥

या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लब्धमर्हति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यपितृकस्य च ॥

संछटानान्तु यः कश्चिद्विद्या शौख्यादिना धनम् ।

प्राप्नोति तस्य दातव्यो ह्यंशः शेषाः समांशिन इति ॥

अतोपक्रमोपसंहारयोः संछटत्व कीर्तनात्तत्त्वन्द्वा पति-
तन्त्र लुप्यते तस्य भागः सोदर्यस्य विधीयत इति वचनं सं-
छटि विषयमवश्यं वाच्यन्तत्र चानपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यपितृ-
कस्य चेत्यभिधानात्पुत्र दुहितृपत्नी पितृणामभावे संछट सो-
दराधिकारः प्रतीयत इति कथमस्य पत्नीबाधकत्वम् । किञ्च
न लुप्यत इति संछटाविभक्तभ्रातृन्तरीय द्रव्यस्य मिश्रीभूतस्य
कीपाशङ्कायासुपपद्यते । अविभक्तासंछटधने तु विभक्ते का
कीपाशङ्का तस्मात्संछटविषयत्वमेवामीषां लिङ्गादपि । किञ्च ।
पत्नीतः पूर्वं भ्रातृधिकारबोधक शङ्कादि वचनानां संछटावि-
भक्तविषयत्वं विस्पष्टवचनान्तराभ्यायाद्वा प्रबलादुच्यते । नायः
विस्पष्टविशेषवचनाभावात् । संछटिनस्तु संछटीत्यादि वच्यमा-
णावचनन्तु भ्रातृधिकारादसुरे विशेषवचनं शानुमर्धमङ्गम-
यति । वृक्षस्यतिवचनन्तु पुत्रादि पितृपर्यन्ताभावे संछट सो-
दराधिकारबोधकं प्रत्युतासंछटविषयकतामेवावगमयति । न
द्वितीयः । न्यायोपपत्त्यं वाच्यः । अविभाग संसर्गयोर्ध्वदेकस्य धनं
तदेवापरस्यापीति अतस्य तत्र स्वत्वेऽपगतेऽपि जीवतस्तस्मिन्-
त्वाप्तज्ञानिता वृक्षा न स्वाभ्यन्तर कल्पनेति । न चासौ युक्तः ।

अविभाग संसर्गकृतमप्यविकातेकदेश व्यवस्थिति प्रतिनियता
 अयमेव स्वत्वं नत्वैकैकत्वं सर्वेषां नापि समये अनेकस्वत्वोत्पाद
 विनाशकल्पनाप्रसङ्गात् । किञ्च । परिग्रहस्याङ्घ्रि सहत्वमि-
 त्यादि प्राग्विहित गौतमादि वचनेभ्यः पत्न्याः परिणयादुत्प-
 न्नमपि तिघने सत्वमविभक्तसंख्ये भर्तृमरणे नश्यत्स्वत्वत्र च न नश्य-
 तीति कल्पनायाः प्रमाणाभावः । पुत्रादिषु सत्सु तदधिकार
 शास्त्रवशादेव पत्नी स्वत्वनाशः कल्प्यते । अत्रापि संख्येविभक्त
 आत्मधिकार शास्त्रान्तर्वायः कल्प्यत इति चेत् । अन्यस्य ता-
 दृश्यात्मस्यार्थनात् । अस्य चेतरेषां अन्योन्याश्चय प्रसङ्गाद-
 सिद्धेः । सिद्धे हि संख्येविभक्त भर्तृमरणे पत्नी स्वात्मि-
 नाशे आत्मधिकारशास्त्रस्य तद्विषयकत्वम् । सिद्धे च तस्मिन्-
 पत्नी स्वत्वनाशः कल्प्येति ।

अतएव योगीश्वर विष्णादि वचने पुत्रराहित्यमेवोपात्तं
 न तु विभक्त्यसंख्येत्वे । विभागस्योक्तत्वात्संख्येतिनाशः वक्ष्य-
 माणात्वादर्थानुपाप्ते एवेति चेत् । तर्हि मुख्यगौण पुत्रेषु
 रिक्त्वयाहितयोक्तेषु तदितरविषयत्वमप्यर्थात्विद्यतीत्यपु-
 त्तत्वमपि नोपादेयम् । अपुत्रस्यैत एवानेनैव क्रमेणेति निव-
 मार्यतया तत्कार्यमन्ययोरपि तुल्यम् । विभागोक्त पर्यवसा-
 नन्तु न जातमेव । संख्येवचनं आत्मधिकारावसरे विधा-
 नार्थं पत्न्याद्यपवादार्थमित्युक्तमेव । किञ्च । शङ्खलिखितादि
 वचनानामविभक्त संख्येआत्मपरत्वे तादृशस्यापुत्रस्य भ्रमन्त-
 द्विध आत्मनामि तदभावे पितरौ हरेतामित्यस्य कोऽर्थः तदा
 च निश्चयनीयम् ।

किं विभक्तासंख्ये पितरौ नृक्षीयातामिति । अत विभक्तसंख्येति

तत्र न प्रथमः कल्पः । तादृशयोः पित्रोः पत्नीषाभ्यन्ता-
त्कथं भ्रातृभावे पत्नीतः पूर्वन्तयोरधिकारबोधः । नापि द्वि-
तीयः । अविभक्तसंसृष्टपितृप्राप्तत्वे सर्वेषामविवादादप्यनवै-
यर्थ्यात् । अपि च । यथा पित्रा भ्राता च विभक्तसंसृष्टधने
शरीर दातृतया आत्मा वै जायते पुत्रः यथैवात्मा तथा सुत इ-
त्येकत्वं स्मृतेर्जनदेहयोश्च पौत्रयोः पितुः प्रभुत्वान्तत्पितृदेय
पितामह प्रपितामह पिण्डयोर्द्वये सपिण्डनेन अतस्य पुत्रस्य
भोक्तृत्वाज्जीवति च पितरि पुत्राणां पार्श्वे पिण्डदानाभावा-
द्भातृभ्यः पूर्वन्तयोरधिकारसंघेतरत्वापि युक्तः । अविभाग-
संसर्गयोरविशेषाद्वा तुल्याधिकारो युक्तो न तु मातृभावे पितु-
रिति । किञ्च । पित्रोरविभक्तसंसृष्टत्वविशेषश्च प्रतुपपन्नं माता
सह विभागाभावेनाविभक्त विशेषणार्थक्यात् । अतएव सं-
सर्गाभावोऽपि । विभागपूर्वकत्वात्तस्य । यथाह दृश्यसतिः ।

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्राता चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते इति ॥

एतेन येषामेव हि पितृभ्रातृ पितृव्याणां पितृपिताम-
हार्जित द्रव्येणाविभक्तत्वमुत्पत्तितः सम्भवति तएव विभक्ताः
सन्तः परस्पररीत्या पूर्वविभागध्वंसेन यत्तत्र धनन्तकाम यच्च
मम तत्तदेत्यभिन्नतयैकपाकेन पूर्ववदेकदृष्टितया स्थिताः
संसृज्यन्ते । न पुनरनेवम्भूता द्रव्यसंसर्गमात्रेणावधिजामपि
सम्भूय समुत्पत्तिं संसृष्टत्वं व्यवहारापत्तेः । प्रीतिपूर्वोक्ताभि-
सन्धिरहितानां सौकर्यादिकयाह द्रव्यमिच्छणेन व्यवहारादि
कुर्वता भ्रातादीनामप्यतएव न संसृष्टि व्यवहारः । तस्यान्-
मातृगतो भ्रातृ सङ्गादाधिकारविरोधो दुःसमाधः । अतः प्र-

पौत्र पर्वन्ताभाव एवादिशेषेणापुत्र प्रसीत भर्तृधने समस्तोऽ-
धिकारिणी पत्नीत्येव रमणीयम् । नत्वश्रुतासंख्यविभक्त
गोचरत्वं कल्पना । जितेन्द्रियद्वयोऽप्येवमाहुः । प्रपौत्र पर्व-
न्ताभावे तस्या अपि भर्तुः आह्वादिनोपकारकत्वातिशयात् ।
पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृतश्चमंशं हरेत् चेति मनुवचनादिभ्यः ।
व्यासोऽपि । अते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

स्नाता प्रतिदिनम्भक्त्या भर्त्रे दद्याज्जलाञ्जलीन् ॥

कुर्वाञ्छानुदिनम्भक्त्या देवतातिथिपूजनम् ।

विष्णोराधनञ्चैव कुर्वान्नित्यं मनुव्रता ॥

दानानि क्षिप्रमुख्येभ्यो दद्यात्पुण्याववृत्तये ।

उपवासांश्च विविधान् कुर्वाञ्छास्त्रोदितान् शुभे ॥

लोकान्तरस्थन्मर्त्तारं मात्मानञ्च वरानने ! ।

तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्मपरायणेत्यादि ॥

तस्मात्पत्न्या अपि पतिनरकमिस्तारकत्वात्तन्हीनतया-
वाङ्मार्थं कुर्वन्ती स्वीया पुण्येनार्हं शरीरसंसावात्पत्यर्थं श-
रीरस्य यस्य भार्या सुराभिवेदित्यादि लिङ्गदर्शनात्पतिमपि
पातयेदिति तथा गृहीतं स्वास्त्यर्थमेव तदनं भवतीति सर्वेभ्योऽ-
न्येभ्यः पूर्वं पत्न्या एव पतिधनं ग्रहणं युक्तम् । शङ्कादि वचने
तु व्यवहित योजना कार्या ।

अपुत्रस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्य स्वर्थात्तस्य धनं
ज्येष्ठा प्रयस्यतमा पत्नी लभते । तदभावे दुहितृदौहित्यो
प्राभावे पितरौ लभेयातान्तदभावे आह्वयामीति । तदभाव
इति मध्यपरिठतं पूर्वोक्तस्याभ्यामविरोधाभावायस्य पूर्वसुक्तत्वाच्च
सम्बध्यते । आह्वयामप्रजाः प्रेयादित्यादीनि नारदादि

वचनाम् पत्नी वचपरिणीतः स्त्रीविवशाधि । स्त्रीवचमातो-
पादानाम् । अतः च पत्नीवचोपादानम् । परिणीताना-
मपि चापत्नीत्वं प्राक् प्रपक्षितम् । अतएव नारदस्यैव वचना-
न्तरे ।

अन्यत्र ब्राह्मणात्किन्तु राजा धर्मपरायणः ।

तत् स्त्रीणां जीवनं दद्यादेव दायविधिः स्मृत इति ॥

स्त्रीवचवणादपत्नीनामब्राह्मण स्त्रीणां वर्त्तनदान-
माह । पत्नीनाम्ब ब्राह्मण स्त्रीणामपि कर्तृकभर्तृधनाधिकार
माह । वृहस्पतिः ।

येऽपुत्राः सत्वविट्शूद्राः पत्नी आहविवर्जिताः । तेषां
धनं हरेद्राजा सर्वस्याधिपतिर्हि सः । पत्नी आहविवर्जिता
इति स ब्राह्मचारिपर्यन्ताभावोपलक्षकम् । तेषां बहुक्रमत्वान्ध-
धेराजोऽननु प्रवेष्टात् । प्रदर्शितं विष्णु वचने सहाध्यायिप-
र्यन्तानभिधाय तदभावे ब्राह्मणधनं वर्जं राजगामीति कथ-
नाच्चेति तत्त्वं विविनक्ति स तत्त्वेदमालोचनीयं । नारदश-
ङ्कादि वचनानामभिभक्तसंघटि विषयत्वेन या व्यपस्या तत्र
न्यायविरोधो वा दूषणं वचनविरोधो वा । न तावद्व्याय वि-
रोधः । बाधकस्यावस्थाभावात् । प्रत्युत साधको न्यायोऽसि ।
तथाहि अविभक्तप्रतीते तावत्संस्थां एव नामूर्त्तिमयं गृह्णातु
संघटे जातोऽप्यग्निः पुनः साधारण स्वत्वात्पत्न्यापगतः । न च
साधारण स्वत्वमप्यपि विभक्तसाङ्गानोऽस्येवेति वाच्यम् ।
अस्य तावतापि अस्ति योगिकं साधारणं स्वत्वन्तदपगमे विद्य-
मानस्वत्वकः । अतः एव अस्ति तत्त्वान्य स्वत्वोत्पत्तिकल्पना ।
पाणिग्रहणादि कर्तृत्वमपि तत्फलेषु दृश्यं परिग्रहेषु चेति-

गौतमवचनात्पत्त्या अपितज्ञानेऽविविक्तेऽपि स्वत्वमुत्तमं त-
 न्मात्रं किमिति तत् स्वत्वमस्य इति चेत् औपपत्ति-
 कोऽपि न तु तात्त्विकः । पत्त्याः पतिद्वये स्वत्वं वीरभीर-
 वदेकलोलीभावापन्नं सहाधिकारि कर्मोपयोगि न तु भ्यातु-
 णामिव परस्परम् । तत् एव तेषां विभागे न तु जाया-
 पत्योः । एतन्मायमूलकमेव जायापत्योर्नविभागीविद्यत इति
 वचनम् । तथा च पत्युः स्वत्वाप्रगमे तस्याः स्वत्वापगमस्तत्ता-
 वच्छकः एवैवाविभक्तसंखटिर्पति स्थापनेये पत्त्याः । स्वत्वो-
 त्यप्तिः कल्पप्रतमविभक्त संखटि स्वत्वस्य सतीऽसाधारण्यं
 वेति वीजायास्तुत्तरपक्षकक्षीकरणमिवोचितं लावणात् । नच
 पत्योर्वै विभाग प्रतियोगिनी । प्रापक प्रमाणाभावात् भवेता-
 न्येव वचनानि प्रापकानि । तेषां विषय विषादादिभक्ता
 संखटि विषयत्वे नाप्युपपत्तेः । अतएवाभ्युपगमोऽपि दधी-
 यान् । विमर्शदशायान्तदप्रसङ्गात् । सति विमर्शे तद्विषयनि-
 श्चयादेव । अविभाग संसर्गवतामपीत्यादि च यदुक्तमन्ता-
 ख्येण अतिशमम् । प्रतिनियताविविक्तं स्वत्वस्वीकारेऽपि
 संखटाविषयताया न्यायान्तर सिद्धत्वात् । नचास्तुतविभक्ता-
 संखटविषयत्वं पत्नीत्यादि वाक्यानामप्रमाणत्वं विश्वनार-
 दादि केष्वनामां व्यवस्थान्तरात्मन्ये पक्षेयवादित आधीप-
 ट्यार्वापत्तेरेव प्रमाणात्वात् । व्यवस्थान्तरात्मन्येव व-
 स्थामः । न च यथाविभक्तस्वत्वोत्पत्तिः संखटिनासंखटिनास-
 त्वादयोऽहिभक्ता संखटिधनप्रत्ययत्वीक्षीदरावतीति तदसु-
 पादानमन्ता सुखगौण पुत्रविभक्तिं सुखं पत्नीत्वमिदं वच-
 नारम्भाद् पुत्रधनविषयत्वमपि सिद्धिं तेषामन्तपुत्रस्त्रीत्यपि

न वाच्यमिति वाच्यम् । एक एवोरुहः सुतः न भ्रातरौ न
 पितरौ सुताः पितृवधराः पितुरित्यस्यार्थस्य कृत्यकारोक्तस्य
 योगीश्वरेण वचनान्तरेणाहुतेकादवबोधनार्थत्वात् । अन्यथा
 जीवदजीवद्विभागयोः सत्स्यपि पुत्रेषु द्वित्वं पत्नीनां
 यथाश्रमात् सजाज्ञापीति शङ्का स्यात् । पुत्र विभागपर्यव-
 सान एतन्मात्रं तच्छब्दावसर इति यदि तर्हि कृत्यकारे-
 ख्येक एवोरुहो न भ्रातरौ न पितर इति स्वतन्त्रस्य सुख-
 गौण्यं पुत्र सत्वेपत्या धनाधिकार प्रतिपादकं शास्त्रस्य सुत-
 रामानर्थक्यं स्यात् सुष्टीकरणार्थं पर्यव्याय सिद्धमपि निव-
 र्ज्यते व्यवहार शास्त्र इति समाधिः पदमात्रे सुतरां सुवदः ।
 सुदार्ढ्यं विभक्त्यासंख्यत्वे अपि कुतो नोपान्तरेति चेत् १ स्व-
 तन्त्रेणाप्यनुगीमात् । भारोपे सति निर्दिष्टत्वं सरणमिति
 न्याये च बलं व्याकार्यसिद्ध निवन्धनमस्ति । तत्र सिद्धस्य गतिवि-
 न्तर्गीवेति रीत्या सुष्टी करणार्थं तस्मादेवार्थं परिशिष्यते न तु
 तदभिधानापादनं सर्वबोचितम् । यच्च संख्येष्टिनसु संख्ये-
 त्यस्य भ्रातृधिकारावसरे विशेष विधानमात्रार्थत्वक मत्याद्य-
 पवादकत्वमित्युक्ततदिति वार्त्तम् । तु शब्दविरोधात् । उच्चरो-
 पत्तर् पूर्वापकाश्च सन्दर्भाच्च । अतएव प्रतिवाक्यं तु शब्दोपा-
 दानम् । स्त्रीवादि वाक्यं पुत्रादि सख्यवदाय ग्रहण्यधिकारिणं
 स्त्रीवत्त्वादिनाधिकारसामानादकमिति । अतएव मिताचराणां
 विज्ञानेऽप्येकस्यैव ज्ञानं तस्यैव तानि वचनाव्यवहारात्मिकाणि
 व्यासृतानि च । अतः किञ्चित्वादिन्य शङ्कविहित वचने भ्रा-
 तृभावे पितरौ भ्रातरौ विज्ञेयस्य खण्डितस्य दध्यतिप्रत्यु । अव-
 हारव्यवहारेऽपि विभक्त्यासंख्य मित्रपरत्वे तस्य व्याख्या-

तुं शब्दत्वे नैकाप्यर्थमुच्येतात् । यच्चापि चेत्यादि । तदपि
तुल्य रोगवेगमित्युच्ये ॥ ३५ ॥ यदपि किञ्चेत्यादि । तदपि सा-
त्तंशे विशेषणसम्बन्धेऽपि योज्यतया पितृशे सख्यन्वादबोध्यम् ।
वस्तुतस्तु साक्षान्मात्रा विभागाभावे जीवद्विभागे पितृसख्यया
तस्या अपि भाग सम्प्रवादजीवद्विभागे तु साक्षादेव विभागोक्तेः
प्रीत्याभिसन्धिविशेष पूर्वकं पुत्रैः सह संसर्गासम्भवात् ।
नचैवं विभक्तो य इत्यादि दृढस्थतिवचनविरोधः । अत-
मिताक्षरा कृताप्युक्तम् । संसर्गश्च न येन केनापि । किन्तु
पितृ पितृव्येण वेत्यत्र रूपातिव्यतिरेकतद्वचनं सुपण्यस्यतेति
वाच्यम् । यतस्तथा सति सकललोक व्यवहारसिद्धौ दौहित्रादि
संसर्गाऽप्यन्यास्यः स्यात् । तस्माद्येषां परस्परविभाग स्तोषामेव त-
त्पूर्वकः परस्पर संसर्गाऽप्यभिसन्धिविशेष पूर्वको न परस्पर द्रव्य
मिच्छीकरणमात्रेण वणिगादीनामिवेत्यत्र दृढस्थतिवचन
तात्पर्य्यं मात्रादि निवृत्तौ । त्रिदोषपरि संख्यापत्तेः । अत-
एव भ्राता वा पितृव्येणाथवेत्यनास्थायां वादिशब्दसतो-
पात्तः । रत्नाकरे चण्डे खरेणाप्युक्तम् । अमास्यायां वाकारः ।
तेन पितृव्यजेनांशना कृतविभाग एकत्र स्थितः संसृष्टः सर्व-
लोक गृहीतो लभ्यत इति । वास्तव्ये रथ्येकमेवाह । यत्तु-
तेनोक्तं दृढबन्धनानामेकमेव मेलनमेव संसर्गोवाचयात् । अतु-
विभागपूर्वकत्वं सच विशेषणं परस्परानुमतिश्च तत्र नोतिरिति ।
तत्र । पुनः शब्दविरोधात् विभागेऽपि संसर्गशब्द प्रयोगापत्तेः
जन्मना स्वत्वानङ्गीकारेण तथापि धर्मसम्बन्धमात्रेण सुखकारेण
तत् सख्यन्वात्प्रसङ्गीरिक्त्वलोभेन निधोऽङ्गीकारः प्रतिवि-
धते । नवाह्रापि पत्नीभिर्वाथ न पत्नीयं ननु धीमानधिकारा-

न तत्राएव रिक्तलोभेन प्रसक्तो निषिध्यते नियोगस्वीकार इति
न भवदुक्त प्रसक्ति प्रतीयेति वाच्यम् पत्न्या एव तत्र प्रसुत-
त्वान्नहि वा भाव्यापरत्वानुपपत्तेः । अतएव धारेष्टरादि
भिर्नियोगार्थि पत्नीपरत्वे पत्नीत्यादिवाक्यस्येदमेव वशिष्ठ-
वचनं प्रमाणतथोपन्यस्तम् । तस्मान्नाहं वशिष्ठ वाक्य बलात्
संहतिभर्तृधन ग्रहणप्रतिषेधः पत्न्या ग्रहणप्रतिषेधे चानप-
त्यस्य धर्मोऽयमभावर्या पितृकस्य चेति कथनात्पत्न्यां सत्यां सो-
दरस्यापि संहति भ्रातृधन ग्रहणप्रतिषेध इति विरोध चाव-
श्यकः कथञ्चिद्विषय व्यवस्थया परिहर्त्तव्योपरिहृतौ न्यैः परि-
ह्रियते । सन्दर्शित प्रकरणबलात्प्रसक्त मध्यभावर्या पितृ-
कस्य संहति विशेषणत्वमन्यथासिद्ध नारदादि वाक्यामुरो-
धाद संहति परत्वावश्यकतया बाध्यते । वाक्यविरोधे प्रकरण-
स्याप्रयोजकत्वात् ।

नचावमिति सर्वनान्ना संहतिधन ग्रहणरूपधर्मस्य
प्रकान्तस्यानेन विशेषाभिधानादनपत्यस्येति वदभावर्यापितृ-
कस्येत्यस्यपि संहति प्रमीतविशेषणत्वमिति वाक्ययोरेवायं
विरोधः न वाक्यप्रकरणयोरिति वाच्यम् । सर्वनान्नः संहति
धन ग्रहणपरामर्शकत्वेऽपि सोऽयमनपत्यसंहति स्वामिधन
ग्रहणरूपो धर्मो भावर्यापितृहितस्यासंहतिनोऽप्यनपत्यस्य
प्रमीतस्य । असंहतिविभक्त प्रमीतस्य धनन्तु भावर्यापितृ स-
हितस्यैवानपत्यस्य सोदरो गृह्णीयान्नभावर्यापितृन्यतरवदिति
वाक्यार्थोपपत्तेः । चकारोऽप्येव मनुक्तासंहति समुच्चयार्थो-
व्याख्येयः अतस्मात्संहतिविषयेष्वनेन प्रकरणविच्छेदे जाते
संहतानान्तु वः कश्चिद्विषयिग्नमवाक्ये संहति पदोपादानमपि

केचित्तु निरिन्द्रियवद समभिव्याहाराभिन्दाभाव परन्तदि-
 त्याज्यशक्तः। दायादत्वाद्ये निन्दायानिषेधकत्पनायश्चम्भावात्।
 रागादाय ग्रहण्य प्राप्तेर्भित्तिभावादासम्भवात्। अनिन्द्रियत्वन्तु
 पुष्पारतन्यात्कथञ्चिदनुवादः। वस्तुस्वभाव विपरीत निषेधकत्प-
 नस्य बाधात् तस्मात्पूर्वोक्त एव समाधिः। पराशरस्मृतिटीकायां
 विद्याशौर्ष्यादिना यद्वनं प्राप्तन्त दविभाव्यमिति व्याचक्षुः पत्नी-
 व तग्रहे पत्न्या अंशोनासीत्यदायादपदस्यार्थः। तत्र हेतुरनि-
 न्द्रिया इति इन्द्रियं वै सोमपीथ इत सोमेऽपीन्द्रियशब्द प्रयो-
 गान्नतोनिर्गता इति सोमपानानधिकृता इति पत्नीवतग्रह
 प्रशंसति। इति पत्न्याधिकार विचारः।

यत्पभावे दुहितरोऽपुत्र विभक्तासंख्यधनभाजः।

तथा च मनुः। यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥

दृढस्यतिरपि। अज्ञादज्ञात्सम्भवति पुत्रवद् दुहिता वृणाम्।

तस्मात् पितृधनमन्यः कथं गृह्णीत मानव इति ॥

अत्र पुत्रेण समा पुत्रवदिति च साक्षाज्जन्यत्वेऽपि पुत्रे
 पितृवयवानां बाहुल्येन संक्रान्तेर्दुहितरि च पत्नीनां।

पुमान् पुंसोर्धमे शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः। इत्यादि-
 वचनैः स्मृतिव्याप्तु वेदे च प्रतिपादनात्पुत्रतुल्यत्वं दुहित
 वक्तमिति द्रष्टव्यम्। आत्मनि। आत्मा वैजायते पुत्र इत्यात्मभूत-
 पुत्रतुल्यायामित्यर्थः। तिष्ठत्यामित्यनादरे सप्तमी तामना-
 इत्येत्यर्थः।

यद्यप्यनेनौरसपुत्राभावे दुहितुर्धनग्रहणमित्यत्र न्याय उक्त-
 तायापि गौतमुक्त पत्न्योरभावे दुहितुर्धनग्रहणमिति को-

व्याचः । उच्यते । नारदेन मन्दागुणाय सोऽपि सटीकतः ।
वदाह । पुत्रोभावे तु दुहितः तुल्य सन्तानदर्शनमिति ।
विदुतश्चेदस्ते नैव ।

पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितृसन्तानकारकाविति ।

अथमाशयः । पुत्रश्च दुहितरावभौ पितुः पौत्र दौहि-
त्राख्य सन्तानकारकावतः सन्तान प्रवर्तकत्वस्य तुल्यत्वात्
दुहितुरपि पुत्रवदधिकारः । पौत्र दौहित्राख्य सन्तानकोत्र
स्वरूपतस्तुल्यत्वाभावात्कार्यतस्तुल्यत्वमभिप्रेतम् । कार्यमपि
नर्थापकरणं रिक्त्यग्रहणं लक्ष्यम्युक्तं योत्रै र्द्वयं देयम् ।
पितामहद्वयमभिप्रात्य च ।

तत्र स्यात्सदृशं साव्यम्पितुः पुत्रस्य चोभयोरिति । वच-
नाभ्यां पौत्रे सति दौहितस्य तदनधिकारात् । तेनाहृष्टमत्र
कार्यं चाप्युक्तम् ।

पूर्वेषाम् स्वधाकारे पौत्रा दौहितका मता इति ।

विष्णुः । एकश्च दृष्टादृष्टोपकारक स्वसन्तानमुखेनोपकारक-
पुत्रात्किञ्चिदृष्टोपकारक स्वसन्तानमुखेनोपकारिका दुहिता
न्यूना । न चैवमपत्यपेक्षया प्रत्यासक्ता जन्ता दुहितेति पत्नीतः
पूर्वं सैव धनकर्त्रेति वाच्यम् । अतः सहाधिकारेणास्मिन्ने-
वादिदेवत्वं कर्त्तृपकारिका कामाख्यं पुत्रपार्श्वसाधनतया स-
न्तानसाधनतया च दृष्टादृष्टोपकारकर्त्री देवार्थं संश्रुता पत्यपे-
ततोऽपि ततश्च पुत्राभाव इति पत्यभावस्याप्युपलक्षणं
प्राणिविहितं विष्णुसंभवादभ्यासं योगीश्वरवचनात् । अस्मिन्
पुत्रकर्तृक काले दृष्टादृष्टतया स्वयमेवादृष्टोपकारकः विदुता
दुहितेति तथा प्रत्यासक्ता इति पिता इदेदपुत्रश्च रिक्त्यग्रहिति

कथमस्मात्कार कथितो दुहितुः शब्दः । तथापि कथामावृत्ति
 सिद्धत्वाभिप्रायेण शरीरं प्रत्यागच्छा कैवाणे गच्छेति तदभावे
 तद्वचनस्यावसरः । वा शब्दावदानेन तस्य श्रमकरत्वाभावात् ।
 जीमूतवाचकस्य दुहितुरधिकारे सन्मानकारकत्वस्य हेतो-
 र्निर्देशात्सन्मानस्य च पित्रदत्तस्यैवोपकारकत्वादपित्रदत्तस्या-
 नुपकारकत्वेनाप्य सन्मानादसन्मानाच्चाभिप्रेयात् पुत्रवती स-
 न्मानितपुत्रा वा दुहिता धनाधिकारिणी । विधवा त्ववन्नाम
 दुहितुः प्रत्यागच्छा विप्रव्यस्यपुत्रा पुनर्नाधिकारिण्येवेति
 दर्शितमन्तमाह श्रीयमित्याह । तदपि चिन्त्यम् । प्रत्यक्ष-
 कथाधिकारस्य । अपुत्र सतस्य कुमारो जन्मं गृह्णीयात्तद-
 भावे शोचते । हेतुनिर्देशस्य प्रत्यागच्छातिशयाभावात् प्रत्यक्ष-
 कथनानुवर्तते, इति । स्वयमेव कन्यायाः कथनस्यैव कथनवि-
 तपुत्रायाः पुत्रवत्याच्चाधिकार इति वदन्हेतोर्व्यभिचारितां
 दर्शयति । तादात्म्यदुक्तरीत्यैव प्रत्यागच्छातिशया हेतुव्या-
 ख्येयः । धादेयः देवस्यासि देवस्य प्रत्यक्षम् । पिता
 हरेदपुत्रस्येति यदि वचनविरोधपरिहाराय दुहितुः अधिकार
 प्रतिपादक वचसो दुहितुः अधिकारं तदभावे तु पित्रादप्येव
 यद्योक्त कथनस्याधिकारिण इत्याहस्यदतिपेक्षम् । पुत्रिकाया
 जीवतो धर्मवती जन्मस्यः पुत्रिका सुतः । शरीरः पुत्रिका
 पुत्रः पित्रावत इति योगीश्वर वसिष्ठद्विकल्पे श्रीमद्भुक्त
 योगे विविष्टायाः चेतनादि पुत्रवत्वात्कारो न कितरः पुत्रा
 विद्वज्जगत्पितु इति गौडपुत्र विषयेण शान्तेन कथनेन
 यत्किञ्चिज्ज्ञानमपि विद्वज्जातिज्ञानात्तदभावे विद्वज्जातिज्ञानं ज्ञाना-
 नुपिकारेण सिद्धमिति वचनादन्तर्धानार्थत्वापत्तेः । दुहितुः नाम

वाचकानां वचनानां विना कारणं विशेषपरत्वं कल्पनाशुभ-
त्वेन । किञ्च । भवन्मते अक्षादक्षात्त्वमवतीत्यादिना पुत्रिणा
विशेषेण वचसा पुत्रिणां च धनग्रहणं उक्तं पुनः ।

सहस्री सहस्रिनोऽसौ साध्वी शुश्रूषणे रता ।

सताऽसता वा पुत्रस्य पितुर्न नहरी तु सा ॥

इत्यनेन पुनश्च नहरत्वं प्रतिपादनमनेनैव सुनिम्ना प्रियवक्ता
विवरणमात्रतया पुनस्तद्वृत्तं स्यात् । सामान्यं विशेष
विषया तु स्पष्टमेवापीनस्तत्तम् । सहस्री पितृ सवर्णा । सहस्रेन
सवर्णेनोदेति प्रकटपकट वर्णसम्बन्ध निरासाय । तज्जात-
स्योत्तमवर्णं मातुर्मह आह्लादि निषेधादिति जीमूतवाहनोक्त
मनादेयम् । अतोपदेनैवाधमवर्णं सम्बन्ध निरासात् । न-
स्तु अधमवर्णोऽतस्त्वसुत्तमवर्णायाः सम्भवति । तस्यादुत्तमवर्णं
निरासार्यमेव सहस्रग्रहणम् । ननु नारदेन कन्याः पापानां
पितृ आह्लादितानां सर्वासामेव दुहितृणां पितृधनाप्राप्ति
संसर्गतोऽभिहितः । यथाह ।

स्वामुवेत् दुहिता तस्याः पितृयोऽभिरक्षे मतः ।

असंस्काराधुरेङ्गाभ्यरतो विभयात्प्रातरिति ॥

तस्या इति पतिपुत्रविहीन पत्नीमधिकृत्याह ।

तेन तादृश्या यदि दुहिता विद्यते तस्याभरणनिमित्तमात्र
पितृयोऽभिरक्षेत् विवाह संस्काराभ्यरणार्थमेव सा पितृधनमगं
हरित्यरतो विवाहादूर्ध्वं पतिना विभयात् । तेन तापत्वाच्च-
भरणावच्छेदमपि ततो नृह्नीयात् । यद्येह विनिवीगार्हणं
न कन्यायाः पितृधनग्रहणं दूरापासमेव । ततश्चास्यापवादकानि
दुहितुः पितृधनप्राप्ति प्रतिपादकानि वचनानि सर्वाणि पु-

त्विका विषयाख्येव बाध्यानि । अथवा इयोरपि दुहितृ सामा-
न्य विषयतयोत्सर्गापवादत्वात्तुपपत्तेः । तस्याद्वादेश्वरादिमत
मनुमन्तव्यमिति चेन्न । स्याद्विषयं यदि नारदवचनं विभक्तवि-
षयं स्यात् । पौर्वापर्यपर्यालोचनया संखडाविभक्तविषयन्तत्
स्फुटमवगम्यते । ततश्च विभक्तविषये दुहितृमात्रस्य पत्यभावे
पितृधने ग्रहश्च प्रतिपादकानि प्रापकाख्येव नापवादकानीति
सुत्रिकामात्र विषयत्वे तेषां किमपि बीजमप्यध्यामः । यन्तु स-
कस्य पितृधनग्रहणाधिकार प्रतिपादकतया कन्याभ्य इत्यादि
द्वयवचनं जीमूतवाहनेनोपन्यस्तं तत्पूर्वापरविबुद्धम् ।
जीवद्विभागे कन्याभ्यः विवाहमात्रोपयुक्त धने तस्य प्रमाणात्-
योपन्यासात् । तदपि चास्माभिः प्राङ्गिरसम् । दुहितृष्वपि
प्रथममप्रप्ताः पितृधनं गृह्णीयुस्तदभावे प्रप्ताः तासांमप्रिमध्ये
प्रागभाव प्रतिष्ठिता सद्भावे प्रतिष्ठिता सर्वा समान रूपास्तु
समं विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थः सिद्धम् । तथा च कात्यायनः ।

पत्नी पत्युर्ह्वनहरी या स्या दय्यभिचारिणी ।

तदभावे तदेति । गौतमः स्त्रीधनं दुहितृष्वामप्रप्ताना-
मप्रतिष्ठितानाञ्चेति । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः । यद्यपि स्त्री-
धनमित्युक्तं तथापि तुल्यन्यायतया पितृधन विषयः स्यात् ।
वन्ध्यादिना सन्तानरहिता प्रतिष्ठितेति तु न युक्तम् । तस्याः
सन्तानमुत्प्रेषणादुपकाराभावे न धनहारित्वायोगात् । स-
दृशी सदृशेमेतेति प्राक्पठितं गृहस्थतिवचनं स्मृतिवन्निष्का-
कार इत्यं व्याचष्ट्यौ भ्रातृभ्यानि चत्वारि विशेषणानि पत्या
ऊर्ध्वमर्थयाचिष्यी दुहितृविषयाणि । ततः प्रामाण्यवर्धिका
दुहितृ विशेषण्ये ह्येव प्रशिष्टे । कृताः कृता वेत्तव्यं पुत्रिकेति

विशेषाध्याहारः । इतरत्र दुहितेति विशेषाध्याहारः । वा शब्दस्य व्यवस्थित विकल्पार्थः । एवञ्चायमर्थः । औरसपुत्रविहीनस्य पितुर्धनं द्विविधापि पुत्रिका-पत्न्याः पूर्वं गृह्णीयात् । सवर्णादि विशेषणोपेता तु दुहिता तत ऊर्ध्वमिति । एवञ्च पत्न्या ऊर्ध्वं सवर्णादि विशेषणोपेत प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितोऽनूढानां दुहितृणां समवाये प्रागनूढैव गृह्णाति पित्रा भर्तृव्यत्वात् । तदभावे ऊढाऽप्रतिष्ठिता । भर्ता भर्तृव्यत्वेऽपि भर्तृभरणसामर्थ्येना प्रतिष्ठितत्वात् । तदभावे प्रासक्त्या पत्न्या सवर्णादि विशेषणोपेता प्रतिष्ठितापि धनं गृह्णाति । अन्यैस्तु कृतेति पुत्रिका परमकृतेति दुहितृमात्र परमभ्युपेत्य वाशब्दस्य नास्यापरमास्याया खिलं दुहितृमात्र विषयं विशेषाध्याहारमन्तरेणैव व्याख्यातम् । सेत्यनेन दुहितृमात्र परामर्शात् । दुहितर इति बहुवचनं सजातीयानां समाशोऽसमानजातीयानां वर्णक्रमेण विशेषांश इति प्रतिपादनाय ।

इति दुहितुरधिकारः ।

दुहितुरभावे दौहित्रः ।

च शब्दादनुक्त समुक्तयार्थात् । तथा च विष्णुः ।

अपुत्र पौत्र सन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेषान्तु स्वधाकारे पौत्र दौहित्रकाः समाः ॥

अपुत्र पौत्रेति दुहितृ पर्वन्ताभावोपलक्षणम् । समुरपि ।

असंस्कृता वा कृता वापि यं विन्देत्सहशालुतम् ।

पौत्रो मातामहस्येन दद्यात्पिण्डं हरेन्नमिति ॥

पौत्रोत्यनेन यथा पुत्राभावे पौत्रः पितामहधनाधिकारी वा दुहितृभावे दौहित्र इत्युक्तम् । दृश्यतिरपि ।

यथा पितृधने स्वाध्वं तस्याः सत्स्वपि बन्धुषु ।

तथैव तत्सुतोऽप्यीदं मातुः मातामहं धने ॥

यथा येन दौहित्रे देवर्षिण्येन दुहितृणां प्रितृधनाधिका-
रिणी तथैव तेनैव पिण्डदामेन दुहितृ सुतोऽपि मातामह-
धने स्वामी सत्स्वपि बन्धुषु पित्रादिष्वित्यर्थः । न च पुत्रिका
पुत्रविषयमिदं वचनम् । तस्या इति तत्सुत इति च सर्वनाम-
व्याप्यकृत दुहितृमातृ परामर्शात् । अतएव मनुष्येण दौहि-
त्रमात्रस्यैव मातामहधनाधिकारं दर्शयति ।

दौहित्री स्वध्विजं रिक्त्यनपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।

स एव दद्याद्दौहित्री पित्रे मातामहाय च ॥

पौत्र दौहितृयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।

तयोर्ह माता पितरौ सम्भूतौ तस्य देवत इति ॥

पितुरिति मातुः पितुरिति व्याख्येयम् । अतएवाग्रे
मातामहाय चेत्याह । अथवा यथा स स्वपितुरन्विजं रिक्त्यं
गृह्णाति तथाऽपुत्रस्य मातामहस्यापि । स्वयमेव तत्पुत्रकार्य-
कारित्वात् । तदेवाह स एवेति । स्वपित्रे मातामहाय चेत्यर्थः ।
माता पितरपि इति च न यथाक्रममन्वयः । किन्तु । पौत्रस्य
पिता दौहित्रस्य माता धन स्वामिनो देवतः सम्भूताविति यथा
योग्यम् । केचिदमुत्र पौत्रेति त्रया मृत विष्णुवचनात् । त्री
दुहितृतः प्राग्दौहितृस्य धनाधिकारमाह स्वध्वीमीश्वर
विरोधस्तथैव तत्सुतोऽप्यीति उच्यतेति वचनेऽपि । दुहितृतस्य
अपत्य भावावगर्भे हेयम् ।

इति दौहित्राधिकारः ।

दौहित्राभावे पितरौ धनमाजौ ।

अथ मिताचरा । यद्यपि सुगपदधिकरणे वचनतायां ह्यह
सुरणाक्तदपवादत्वाच्चैकशेषस्य माता पित्रोर्जनग्रहणे क्रमो न
प्रतीयते । तथापि विप्रकृष्यान्ते मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादेकशे-
षाभावपक्षे च माता पितरावित्यत्र मातृशब्दस्य पूर्वव्यवस्थात्पाठ-
क्रमादेवार्थः क्रमोऽवगम्यमानः क्रमाकांक्षायां सत्यं न परित्य-
क्तुमर्ह इति प्रथमं माताऽपुत्र पुत्रधन भाक्तदभावे पिता ।
किञ्च पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणो मातात्वस्यै वा साधा-
रणीति प्रत्यासत्त्यति शयादनन्तरः सपिण्डाद्यक्षास्य तस्य
धनम्भवेदिति मनुना प्रत्यासत्त्यति शयेन धनग्रहणाधिकारस्य
विनिगमितत्वात्सपिण्डसमानोदकादिष्वेव विनिगमनाकाङ्क्षा-
यामेतद्वचनं प्रवृत्तेरभाष्यदण्डं वारितत्वादिति अत्र स्मृति-
चन्द्रिका कारः प्रमलभते । सारस्वतोक्तवत् इत्यतोत्पत्तिवा-
क्येऽभाव गत्यभावेन याज्यक्रमेण प्रधानानुष्ठान क्रमः पञ्चमे
निरूपितो नत्येकशेषत एव काचित्क्रमात् गतिरपपादिता ।
तद्वदत्रापि क्रमार्थव्यत्ययमात्रेण मन्वेष्टनीयत्वादभाव इति रेत-
रयोगस्य ह्यन्वदेकशेषेऽप्यवगतेर्विभक्त्यैव पित्रोस्तुल्यतयाधन
ग्रहणं युक्तम् । यत्तु पिता सपत्नी पुत्रेऽपि साधारणो मातात्वं
साधारणेति प्रत्यासत्त्यति शयान्तस्था एव पितृतः प्राग्वह्यं ग्र-
हणव्याप्तिसिद्धिस्तद्व्याप्त्यर्थम् । नहि जननीजनकयोर्जन्यं
प्रति प्रत्यासत्तिरतस्यसक्तिः । पुत्रान्तरजनकस्याप्येतज्जनक-
ताया मातृतुल्यत्वात् । नहि जनकतापि व्यासजवर्तिनी । न
च पितृशब्दोत्पत्तिवत् भिन्नोदरेष्वपि संक्रामति । मातृ शब्दोत्प-
त्ते तत्सङ्गोदरेष्वेति मातृदेव धन ग्रहणमिति वाच्यम् । तस्याः

प्रत्यासत्तेर्भ्रातृभगिनी धनाधिकार विनिगमकतया जनकाज्ज-
नत्वा धनग्रहणविनिगमकतया सम्भवात् । इन्द्रस्यानीदैकशेषा-
न्तुल्यतावगतौ प्रत्यासत्तेर प्रणीजवत्वाच्च । सत्यां हि क्रमाका-
ङ्क्षायां सा क्रमनियामिका नत्व सत्यामपि । तस्मात्पित्रोस्तुल्य
स्वाभ्याद्विभक्त्यैवानप विधुर पुत्रधन ग्रहणमिति । श्रीकरसद-
युक्तम् । पिता हरेद पुत्रस्य रिक्त्वं स्वर्थात्तस्य ह्यपुत्रस्य माता
दाय मवाप्नुयादित्यादि वचनेषु पितुर्मातुश्च निरपेक्षस्यास्य
प्रतीतेर्युगपद्ग्रहणायोगात् । ब्रीहियवयोर्निरपेक्ष साधनत्व प्र-
तीतौ मिश्रत्वायोगवत् । केचित्तु मातुर्गर्भधारणपोषणादिना-
त्यन्तोपकारित्वात्स्वच्छन्तु पितृभ्राता गौरवेशारिष्यते इत्यादि
स्मरणाच्च प्रथमं मातुर्गर्भनाधिकार साङ्गसदपि तुच्छम् । पितु-
रपि संस्कार वृत्तिसम्पादनादिना बहुधा संविधातृत्वात्तयोरपि
पिता श्रेयान् बीज प्राधान्यदर्शनादित्यादि स्मरणेन सत्प्रति-
पक्षत्वाच्च गौरवमानस्य धनग्रहण प्रयोजकत्वे । उत्पादक ब्रह्मा-
दात्तोर्गरीयान् ब्रह्म हः पितेत्यादि स्मरणाच्च पित्रतोऽपि पूर्व-
माचार्यस्याधिकारापत्तेर्भ्रातृ भ्रातृपुत्रयोश्च सतोः पितामह-
पितृव्यादीनामेव प्रागधिकारापत्तेः । जीमन्तवाहनस्तु ।

पितरवित्यस्मात्पितृक्रम एव वा गम्यते ।

तथाहि पितृ प्र.तिपदिकात्प्रथमपितृवगतौ द्विवचनाच्च
तेनैकशेष कल्पनायां सत्पैकशेषा सम्भवे त्रिष्णुमन्वादि वच-
नसम्बादाच्च विक्रयैकशेषत्वनिश्चये मातृवगमात् । अतः क्रम-
ज्ञानं क्रमाभिधानं व्याप्तं क्रमाभिधाने स्वापेक्षेति वक्तुं माने
निवर्तत इति श्रीकरोक्तिर्विपरीत क्रमोक्तिश्च विज्ञानेश्वरा-
द्या न युक्तेत्याह । तस्मात्त्रैवायिज क्रमास्यात्राव्यवस्थितत्वाद् अ

द्विषुवचजीतोः क्रमं कारणीयः । तत्रच दुहितृ गामीत्युक्ता-
तदभावे पित्रगामि तदभावे मातृगामीत्युक्तम् । मिताक्षरा-
कारेण तु प्रथमत एव तादृश पाठेनैव वृद्धिष्णु वचनं लिख-
तश्चिद्वचन्यायमात्रा बलवन्नेन पितरावित्यत्रे पित्रतः प्रा-
ज्ञातः पुत्रधनाधिकारः सिद्धान्तयतो मन्त्र्येव वृद्ध-
शून्यता प्रतिभाति । दौहित्रस्यापि दुहितृकीटिनि-
विष्टादृष्ट द्विषुना वृद्धजनमभिधानेनैव दौहित्राभावोऽपि
दुहितृभावेनोपलभ्यत इति मन्त्र्यम् । तस्मात् स्मृतिकान्ति-
कामेदं रत्न कारकत्पतश्च रत्नाकार पारिजातकार प्रभृती-
नाम्बहूनाभिसुरभावे जातुः पुत्रधनाधिकारइत्येव सिद्धान्तः ।
वाचस्पतिना तु तदभावे मातृगामि तदभावे पित्रगामीति
वृद्धिष्णु वचनं पठित्वा ब्रह्मा मिताक्षरायामेव सिद्धान्तितं तत्तु
कुत्रापि तेदतिरिक्त ग्रन्थे तथा पाठस्यालिखनाङ्गान्ति किलमि-
तमेव । विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादित्यपि मिता-
क्षराग्रन्थोदुष्टः विग्रहवाक्ये पूर्वनिपात नियमाभावात् समासे
हि तन्त्रियमः शाब्दिकैः स्मर्यते न तु विग्रह वाक्य इत्यादि
विज्ञानेऽप्येताभ्यां यथूक्तमन्यै रक्तं तत्परिहाराय पराक्रम्य-
ते । युगपदधिकरणं वचनता तावत् इत्यस्य वचनाधिकरणे दा-
र्त्तिके तन्मन्त्र्ये च महता प्रयत्नेन निरस्ता । इतरेतरयोगो-
ऽपि कदाचित्काले इत्यादिपञ्चाङ्गीत्या प्रतीयते तेन पितरौ धन-
भावावित्यनेन युगपदस्योऽपि वस्तुमत्त्वा तयोः क्रमेऽपि वा-
क्यदोषः । सर्वेय श्रीकरमित्रैश्चदभ्युपगमात्सर्व समाधेयमिदम् ।
एकमेवाभाववचनं च मातापितरौ मातरपितरावित्यत्र मातृश-
ब्दस्य पूर्व अत्रास्तस्य मातृशब्दयोश्च तुल्य प्रतीतिजनकत्वाभावे

विश्वव्यापीनाहत्याभि-तया प्रतीतेरभ्युपगमविमूढत्वाच्चेत्यपि पू-
र्वनिपातनियमो भातुमाशङ्क्यसिद्धत्वाद्यापि व्याख्यात सङ्गहाय
सिद्धोऽप्येव । न हि क्वचित् पिता च माता च पितराविति
विपर्यय इत्युक्ते किन्तु माता पिता स्वपितरावित्तिवेत्यप्युप-
दिशेद्योऽभ्युपगमकर इति व्यभिचारे तस्यापि विनिश्चयकता सङ्ग-
वतीत्यनेन नाशयेन तद्योक्तेः सङ्गवः । पितुः पुत्रान्तरसाधा-
रक्यं मातुष्यसाधारक्यमिति प्रत्यासत्तिरपि जनकतायाः स-
त्त्वात्तद्व्यतिरेक्येऽपि तदभिप्रायेणैवोक्ता । साधारण्यासाधा-
रक्ये हि सत्त्वन्वक्तृते व्यपदेशप्रतीतिविलम्बादित्यनेन भवत
एव तथासुभवात् । वाक्यार्थबोधे क्रमाभावे किमिति वस्तु क्रम
आधीयत इति श्रीकरोक्तिस्तु वचनान्तरे निरवेषे स्वाय्या
वगत्या क्रमापेक्षया स्युतिवचनानि पितामहा वरपुत्राभ्यां मातुः
स्यैव । वृहद्विष्णुवचनविरोधः परन्दुश्चतुरोऽवशिष्यते तत्रापि
यथाशक्ति प्रतिविधीयते । गौरव प्रतिपादकानि वचनानि
तावन्माता पितृविषयाणि विरुद्धानि इत्युक्ते । तानि विषय-
व्यवस्थावशमविरोधबोधानि । तथाहि ।

उपाध्यायादृष्टाचार्य आचार्याणां मतमिति ।

सकृच्छन्तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥

गर्भधारणपीडाभ्याम् न माता मरीचसीत्यादौ नि मातु-
रव्यर्हितस्य प्रतिपादकानि । तथैवपि पिता चोक्तम्वीजमथान्य-
दर्शनदित्यादि स्युतिवचनानि पितामहा वरपुत्राभ्यां मातुः
शिरश्चिह्नम् । रघुनाथेन श्रीमत्सुखा निवारितेनापि पत्नी-
श्रवाचार्य किञ्चिद्वचनमस्य आहत इत्यादि वीरभिलोदकाचार्य
दर्शनानि च प्रसिद्धव्युत्पत्ता प्रत्यावर्तानि । तेषां वचनविरोधः

प्रकारो यः पिता महागुरु लक्षणीयेतः स गुरुर्ध्वः क्रियाः कृत्वा
वेदमन्त्रौ प्रवक्ष्यतीत्यादि योगीश्वरादि वचीभिः प्रतिपादितो
माता च तदाज्ञा वक्ष्यतीत्यादि पतिव्रतात् प्रयोजकं समस्त-
लक्ष्यशरितां तयोर्मध्ये मातुरपेक्षया पितै वाधिकाभ्यर्चितः ।
यत्र तु माताहन्वत्यादिवत्समस्त पतिव्रता गुणोपेता पिता
तु जन्ममात्रप्रदः सतत्र मातैव पितुरपेक्षयाभ्यधिकमाग्या ।
चिरकारि कोपाख्यानादौ महाभारतादय्य वसुपाख्यान स्व-
सादयमर्थं उन्नीर्यते तद्वत्तापि मन्वादिवचनेष्वपुत्र पुत्रधन-
ग्रहणाधिकारः कश्चित् मातुः प्रथमं कश्चित्पितुः प्रतीयमान
एवमेव व्यवस्थापयितुमर्हः । तच्चाह ।

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्नपि च वृत्ताया पितुर्माता हरेर्हं नमिति मनुः ।

भाष्या सुत विहीनस्य तनयस्य चतस्रश्च ।

माता रिक्षयणी ज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञयेति वृहस्पतिः ।
पुनर्मातुरेव । पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातरएव वेति ॥

तदभावे पिता तदभावे मातेति प्राग्दर्शितं वृहद्विष्णु-
वचनानि । योगीश्वरवचने तु पितरावित्यत्र विज्ञानेश्वरोक्त
रीत्या प्राप्ताता तदनु पिता । अन्यमते सम्भूयविभागः पितु
र्वा प्राजप्यमिति विप्रतिपत्तौ पितुरधिकमाग्याया माता सा
पितुरपेक्षया अक्षमाधिकारिणी । शी तु पितुरपेक्षया न्यून-
मानभाक् सा पितुः पश्चात् । सुक्तस्यैतत् । वृत्त्यादि सन्धि-
धानमकुर्वतः पितुरपेक्षया मातुरधिकोपकारकत्वाद्धनग्रह-
णम् । वृत्त्यादि सन्धिवानकर्तुं स तु स्य यावज्जीवन्मरण पो-
षणादिनातिप्रयत्नोपकारकत्वं वनग्रहणमिति सर्वं स्मृतीनां

सर्व-निवन्धाभावाद्बुद्ध्यात् भवतीत्यादि सुधीभिर्विभाव्यम् ।

चित्तोरभावे भ्रातृहीनसिक्वचनयोः ।

यद्यप्य पुत्रधनं भ्रातृगर्भेन प्रयुज्यते स्वर्वातस्य भ्रातृगर्भादि
द्रव्यभेदभावे पितरावित्यादि शङ्खवैठीनसिक्वचनयोः भ्रातर
एवेति । मनुष्ये । पितृतः प्राक् भ्रातृगर्भेन ग्रहणं प्रतीयते ।
मातर्नपि च वृत्तार्थं कितुर्माताहरेद्वनमिति च मनुष्ये वचने
भ्रातृतः प्राक् पितृनिष्ठः स्वर्गादि क्रमपरयोगीश्वर उद्दिष्टेषु
वचनप्रविरोधात् सैवान्वनाधिकारभावात् परत्वमेतत्क्रमाविरोध
स्त्वनाधीनमेव मनुना भ्रातर एवेति पैठीनसिनापि ज्येष्ठा वा
पत्नीति वा शब्दः प्रयुक्तोऽन्यथातुल्यकलाधिकारिषु तत् प्रवी-
णोऽत्यन्तमनुक्तः स्यादिति मिताक्षराकारादयो वक्ष्यः । कल्प-
नकारसु पत्नी भ्रातृस्यले आह्वयधिकारिणी साध्वी पत्नी
प्रथमाधिकारिणी तद्व्यक्तुः भ्रातृ पितृतोऽनन्तरम् । पितृ भ्रातृ-
स्यले तु पितृपितामहाद्युपाज्जितं यद्विभागेन पुत्रे संक्रा-
न्तधनन्तश्चान्न पुत्रैर्प्रमीतेऽप्यतोः पितृद्रव्याविरोधेन दत्ते-
नोपाज्जिततन्त्रितोः सतोऽपि भ्रातृगर्भावेवेत्याह मनसु प्रति-
भाति मातर्नपि च वृत्तार्थमिति मनुष्ये । तदभावे माता-
पितराविति शङ्खवैठीनसिक्वचनयोः ।

सतो दास्यन्तु पुत्रस्य विभजेरन्तु सौदरोः ।

तुल्या दुहितरो वीपि भ्रिजमाद्यः पितरामि वा ।

सर्वर्षा भ्रातरोमाता भार्याचेति यथा क्रमम् ॥

तेषामभावे षष्ठ्यीः कुल्लोनाः सप्तसप्तमि इति देवत्व-
चने । सर्वत्रापि वृत्तार्थान्तदभावे । कदा क्रममित्यादिपदैः
क्रमप्रतीतेर्वीणीश्वर उद्दिष्टेषु वचनयोरेव क्रमपरत्वमितरेषा-

त्वविकारमात्र परत्वेन तदविरोधेन तत्तत् स्थाननिवेशेऽप्यक्ष-
तिरिति समाधिकैव साधुः किन्तु क्षेत्रादि-सुत्र स्थले यथा
सृति वचन क्रमविपर्य्यास औरसासु कृत्यप्रातिकृत्य गुण-
वत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्व्यवस्थापितस्तथात्रापि हायभाग प्रकरणे
पुत्रादीनाम्पिताद्युपकारकत्वकीर्त्तनस्य गुणवत्त्वादि कीर्त्त-
नस्य वा अन्य प्रयोजनत्वात्प्रत्यासत्तितारतम्यवत् । धन स्वाभ्यु-
पकाराति शयानतिशय गुणवत्त्वागुण वत्त्वादिभिर्दया वचनं
स सर्वैऽपि क्रमविपर्य्यासः समाधयोऽन्ये तु समाधरः कुशका-
शावलम्बन मावतुल्या अनु पादेया इति । एव मग्रेऽपीति सर्वं
सुस्थम् । आहृष्यपि प्रथमं सहोदराः ।

अनन्तरः सपिण्डादयस्तस्य तस्य धनमन्वेदिति मनुजाः ।

बह्वीक्षातयो यस्य सकुल्या बान्धवास्तथा ।

यस्त्वासन्न तस्मिन् सोऽनपत्यधनं हरेदिति ॥

दृष्टव्यतिना च ।

प्रत्यासत्त्यतिशयस्यैवा सति विशेष वचने विनिगमक-
त्वेनोक्तेः । भिक्षोदराणां मातृकृत विप्रकर्षात् । आतर
इति सामान्य ग्रहणात्सोदराभावे भिक्षोदराः । इदमेव व्यक्तं
सुक्तं संग्रहकारेण ।

सोदर्याः सन्त्वप्योदर्या आतरो द्विविधा यदि ।

विद्यमानेऽप्य सोदर्ये सोदर्या धनभागिन इति ।

इति आश्रयधिकारः ।

आश्रयभावे तत्सुताः आह सुता भ्ररभाजः ।

न च तथा तत्सुता इति तस्मा शब्देन आह पुत्रयोः सा-
दृश प्रतिपादनात् । अनेकपितृकायान्तु पितृती भाग कल्प-

नेति वचनाच्चावयवेः पितृभावे विभज्यधनं प्रहृष्टमस्त्विति वाच्यं
 विष्णुः कृचनाविरोधश्च तथा शब्दस्य च शब्दार्थत्वात् । अन्यथा
 तथा पदस्य पूर्ववाच्यत्ववसम्भवेन पितृभ्रातृव्याश्च विभज्य-
 प्रहृष्टमित्यपि कुतो न स्यात् । तस्मैद्विष्णुः वचनं विरोधाच्चेत्यु-
 च्यते सोऽत्रापि तुल्यः । अनेकं पितृकायान्त्विति वचने भ्रातृ-
 भावे तेषामधिकारे सम्पन्ने कस्मिंश्चिदप्यपुत्रे भ्रातरि प्रमीते-
 विद्यमानानां भ्रातृणां सर्वेषान्तद्वन सम्पन्ने जाते तद्विभागात् प्रा-
 गेकतन्मध्योऽपि यदि कश्चिन्मृतस्तदा तत्पुत्राणाम्पितृत्वैः सह स-
 मावृत्तमेव प्रपत्तेः स्वपितृविभागमेव ते विभज्य मृत्योर्न सर्वे पि-
 तृव्यसममित्येतदर्थम् भ्रातृपक्षे तत् पुत्राणाम्पितृव्यधनेऽन-
 धिकारात् । पूर्वाभावे परः पर इति योगीश्वर वचनात्तद-
 भावे भ्रातृपुत्राणामीति विष्णुवचने भ्रातृपरामर्शकतत्पदेन
 भ्रातृभावाभिधानाच्च । भ्रातृपुत्रेऽपि प्रत्यासत्त्वति श्रयात्पूर्वं
 सोदरभ्रातृजातदभावे भिन्नोदरजाः युक्तश्चैतत् । असोदर-
 भ्रातृपुत्रो हि धनिनो मातरं विहाय स्वपितामही विविष्टस्य
 धनिपितुः पिण्डन्ददातीति सोदरभ्रातृपुत्राण्यन्यसादनन्त-
 रमेवाधिकारीति । न च सपत्नीकत्वे तयाणां आहुदेवतात्वा-
 त्सपत्नमात्रादीनामप्यस्ति तत्रानु प्रवेश इति वाच्यम् । मातादि
 शब्दानां स्वजननी पितृजननी पितृमातृ जननीष्वेव मुख्य-
 त्वात्तेनैव च रूपेण आहुतुप्रवेशस्वरूपात् । अस्या स्मरन्ति ।

स्वेन भर्ता सह आहुं माताभुंक्ते स्वधाकरम् ।

पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपिताहीति ॥

सपत्नमात्रादीनामनु प्रवेशः प्रत्युतः ।

अपुत्रा वे चताः केचित्पुत्र्या वा स्त्रियोऽपि वा ।

नेषामपि च देवस्यादिको हि उक्तः पार्वशमिति स्मरणादा-
याति । किञ्च । समतीकदेवताक आर्वाविधेः पुत्रादि सर्वं ज-
नार्धिकारिकत्वात्समल-आत्मादीनाम्मानित्यत्मानित्यामित्य सं-
योगाविरोधान्नपुत्रादि सापेक्षमेव सपत्नीकत्वविधायकत्वं तुक्तं ।

इति आह पुत्राधिकारः ।

आह पुत्राभावे गोत्रज्ञाः ।

पूर्वोक्तं पितृ आहृतव्युतं भिन्ना गृह्यन्ते गोवक्षीवर्हन्त्यायात्
ते च प्रितामही । सपिण्डाः समामोदकाश्च । तत्र प्रथममपिता-
मही धनभाक् । मातर्यपि च वृत्तायां पितृमूर्तात्तद्वेद-
मिति मामन्नात्मानन्तरमपितामह्याधनं ग्रहणे प्रसक्ते पित्वा-
दीनां आहृतं सुतपर्यन्तानाम्बह क्रमाणामन्तस्तद् तु प्रवेष्टास-
न्नावावुत्कर्षे ऽप्यग्रे तदुत्काशनकारणाभावात्तदनन्तरं म्पि-
तामहादयोऽप्ये गोवजा इति विज्ञानेश्वरः । अत्र स्मृति
चन्द्रिकायास्त्वोक्त्या इत्यत्र सख्यैकशेषेण पुमांस एव
गोवजा न तु स्त्रीरूपाः । विरूपैकशेषो हि कुकुटाया-
नयं मिथुनकृत्स्नम इत्यादि काव्यशेषादि साभि-
व्याहारादि प्रमाणाभ्यामन्तराङ्गतं तात्पर्यग्रहनिवन्धनी न
चात्रप्रमाणमस्ति । प्रत्युत आहृतं स्मृतं च साहचर्यं पुत्रीतज
ग्रहण एव साधकमस्ति । किञ्च पत्नी दुहितृदीनां नृकृपाही-
कधनं ग्रहणाधिकारोक्तेस्तद्व्याप्तात् स्त्रियी निर्दिष्ट्या अदाकादा
इति स्मृतेरस्य तद्व्यतिरिक्तं विषयतागोवजादिस्थले तद्विरोधादि
रूपैकशेषकत्वमैव ज्ञातुं मर्हति । अतएव जीवत्युपेक्ष्यः पिता-
दायं विप्रलोहित्यपक्षमस्य तद्व्याप्ताद्येन तद्व्याप्तं प्राप्तिश्च पु-
त्रेभ्य एव दायं विभजेत न स्त्रीभ्यो दुहितृभ्य इत्युक्तं यद्यपि

भ्रातृ पुत्री स्वसृष्टिभ्यामिति प्राणिनिचारणात् तेष्व
 इत्यत्र पुत्राश्च दुहितरश्चेति द्विगुण्य विरूपैकशेषेण दुहितृणा-
 मयत्र पुत्रेऽनु प्रवेशः शक्यते कर्तुं न तथापि पुमांसोदायादान
 स्त्रियः । तस्मात्स्त्रियोनिरिन्द्रिया अदायादा इति श्रुतेरिति ।
 श्रुतिविरोधात्तात्पर्यग्राहकमानाभावाच्च विरूपैकशेषोऽनुशिष्टो-
 ऽप्यत्र न ग्राह्य इति भाव्यकाराभिप्रायः । जीमूतवाहनोऽपि याज्ञ
 वल्केन च पित्रादिदौहित्यस्यापि तज्ज्ञोऽत्र जातस्य पिण्डदाना-
 नन्त्यङ्गमेयाधिकार प्रतिपत्त्यर्थं गोत्रजपदं गृह्यं कृतम् ।
 सपिण्डस्त्रीयाश्च व्युदासार्थं च तासामतज्ज्ञोऽत्रजातत्वात् । अतएव
 अर्हति स्त्रीत्यनुवृत्तौ बोधायनः । न दायत्रिरिन्द्रिया अदा-
 यादाश्च स्त्रियोमता इति श्रुतेरिति । नायमर्ह स्त्रीत्यन्वयः ।
 पत्न्यादीनान्त्वधिकारोविशेष वचनाद् विरुद्ध इति । तत्र साधुः
 मन्वादि वचनेषु प्राग्विहितेषु पितामह्या धनाधिकारस्य श्रु-
 त्प्राधिकृत्यैव विधानान्तदेकवाक्यतया योगीश्वर वचनस्यापि
 विरूपैकशेषेण तत् संग्रहेऽपि श्रुतेस्तद्व्यपरात्वेनाविरोधात् ।
 जीमूतवाहनस्य तु मातृधिकार विचार प्रज्ञावे पितामह रु-
 त्तानात्पूर्वस्मितामहाच्च परतः पितामह्या धनाधिकारः । पि-
 तृतः परतोमातृधिकारवत् । याज्ञवल्केन मातृधिकार प्रदर्श-
 नेनैव पितृव्यादिभ्यः पूर्वस्मितामह्योरधिकारस्य सूचितत्वा-
 त्पृष्ठोक्त इति वदतोऽत्र च सपिण्डस्त्रीव्युदासार्थजोऽत्र ज ग-
 र्ह्यं वदतः पूर्वापर विरोधानु सन्धानमपि नास्ति । श्रुतप्रा-
 धिकृत्या योगीश्वर वचने पितामह्याः पितृव्यादि प्रतीवदन-
 भिधानस्य तुल्यत्वात्तद्वदेवादायाद श्रुतिप्रवृत्तेर विरोधात् ।
 विचारस्तु श्री चरणोक्त प्राग्विहितं तस्य स्त्रितिरिन्द्रिया इत्यादि

श्रुतिव्याख्याने तु स्त्रीणां स्थावग्रहणप्रतिषेधकत्वमेवास्याः श्रुते
र्नास्तीति न वा शङ्कानयोत्तरम् । परन्तु बौधायनमुनिवचन-
विरोधे तद्याख्यानकथमुपपद्यताम् । असु वा इन्द्रिय पदस्य वा-
क्यशेषात्सामान्य परता तथापि दायादत्वाभावाभिधाना बन्ध-
नस्यान्यस्या सत्वाच्चिरालम्बन श्रुतेऽप्यत्र भवति वस्तीर्त्तानामु-
पपत्ति प्रकृत प्रतिषेध कल्पनावश्यकत्वात् । तज्जाज्ञर्भेणावि-
ज्ञातेन हतेन ब्रह्महेत्यत्र वेति ध्येयम् । पितामह्या अभावे पिता-
महादयः । सगोत्राः सपिण्डा धन भाजः । भिन्नगोत्राणां सपि-
ण्डानां बन्धुशब्देन ग्रहणात् । तत्रापि पितृसन्तानाभावे
पितामही पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धन भाजः ।
पितामह सन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहसंज्ञा ता तत्सून-
वश्चेत्येव मासप्तमासमानगोत्राणां सपिण्डानामपुत्रधन
भाक्त्वम् । सपिण्डाभावे समानोदकानाम् । ते च सपिण्डाना-
मुपरि सप्त । जन्मनामज्ञानावधिका वा । यथाह मनुः ।
सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्त्तेता चतुर्दशात् ।

जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते इति ॥

विष्णु वचने बन्धुसकुल्यपदाभ्यां सपिण्डसगोत्रौ गृह्येते
इति प्रागेव प्रतिपादितम् । समानोदका अपि प्रत्यासक्ति क्रमे-
ण धन भाजः । समानोदकाभावे बन्धवो धन भाजः । बन्ध-
वश्च त्रिविधा आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृ बन्धवश्च । तथा च
स्मृतिः । आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः ।

आत्ममातृष्वसुः पुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितृर्मातृष्वसुः सुताः ।

पितृर्मातुल पुत्राच्च विज्ञेयाः पितृ बान्धवा ।

मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुल पुत्राच्च विज्ञेया मातृ बान्धवा इति ॥

तत्रापि प्रत्यासन्नत्वात्प्रथमं मातृबन्धवस्तदनन्तरस्मिन्मातृ-
बन्धवस्तदनु मातृबन्धव इति क्रमः । मनु स्मृतौ तदभावे सकुल्यः
स्यादाचार्यः शिष्य एव वेत्यत्र सकुल्यशब्देन सगोत्र समानोद-
क्तानां मातुलादीनां बन्धुव्यस्य च ग्रहणं योगीश्वर वचनेऽपि
बन्धुपदेन मातुललक्षणमन्यथा मातुलादीनामग्रहणमेव प्र-
सज्येतेति तत् पुत्राण्यन्वनाधिकारस्ततः प्रत्यासन्नानान्तेषा-
मेव स नेति महदनौचित्यमापद्येत । बन्धूनामभावे आचार्यो-
धन भाग्यद्यपि योगीश्वर वचनस्याचार्यो नोपात्तस्तथापि शिष्य
उपात्तस्ततः प्रधानं तमः प्रत्यासन्नतमश्चाचार्यः औचित्यादु-
पलक्षणीयः । आचार्यः शिष्य एववेति मनुना । पुत्राभावे
प्रत्यासन्नः सपितृस्तदभावे आचार्यस्तदभावेऽन्तेवासीत्या-
पस्तब्धेन च स्पष्टमेवाचार्यभावे शिष्यस्याधिकार बोधनाच्च ।
शिष्याभावे स ब्रह्मचारी सहाध्यायी धन भाक् । यस्यैकस्मादा-
चार्यदुपनयनाध्ययने । स ब्रह्मचारिणोऽभावे ब्राह्मण द्रव्य-
व्यतिरिक्तं राजा गृह्णीयात् । सहाध्यायिपद्व्यन्तमधिकार
मुक्त्वा तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामीति प्रागुदाहृतं वशिष्ठ
वचनात् । सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्श्च भागिनः ।

त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न क्षीयते ॥

अहार्यं ब्राह्मणधनं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषान्तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्मृप इति मनु वच-
नाच्च । ब्राह्मण द्रव्यं स ब्रह्मचारिपद्व्यन्ताभावे औत्रियो ब्रा-

ह्यणः प्रथमं गृह्णाति । तदभावे ब्राह्मणमात्रम् । यथाह गौ-
तमः । अत्रिया ब्राह्मणस्वान पत्न्यस्य रिक्त्वम्भजेरंभिति ।

ब्राह्मणमात्रम्, मनु वचने ब्राह्मणमात्रं ग्रहणात् ॥

नारदोऽपि । ब्राह्मणार्थस्य तन्नाथे दयादत्तेन कथनम् ।

ब्राह्मणस्यैव दातव्यमेतस्मी स्थानुपोऽन्यथेति ॥

पुत्रादीनां पत्नीपथ्यन्तानान्दायकराणां वानप्रस्थादि
विषयेऽपवादमाह योगीश्वरः ।

वानं प्रस्थयति ब्रह्मचारिणां रिक्त्यभाविनः ।

क्रमेणाचार्यं सच्छिष्यधर्मं भ्रात्रेकतीर्थं न इति ।

ब्रह्मचार्यत्वं नैष्ठिको यति साहचर्यात् । तेनोप कुर्वाणस्य
धनं पुत्रादिदौहित्रान्तानाम् सम्भवात्पितृदाय उक्त क्रमेण
गृह्णीयुः । क्रमश्चात प्रतिलोमो ज्ञेयः । तथा च नैष्ठिकस्य स-
तस्य धनमाचार्यस्य यते; सच्छिष्यस्य वानप्रस्थस्य धर्मभ्रात्रेक-
तीर्थिनः । धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता । तीर्थगच्छन्ना अमवा-
चित्वादेकतीर्थ्यैकाग्रमी । धर्मं भ्राताचासावेकतीर्थ्यैवेत्यर्थः ।
शिष्यस्य स्वत्वं नूनं सदृशत्वम् । दुर्वृत्त पुत्रादीनामपि धनाः
नधिकारस्य प्रमाद्यान्तरेणैव प्राप्तत्वात् । तच्च वक्ष्यते । किन्त्व-
ध्यामशास्त्रं अवयवधारणतदर्थानुष्ठानममत्वं ग्राह्यम् । मदन
रत्नकारसु । वानप्रस्थधनं माचार्यो गृह्णीयाच्छिष्यो वेति विष्णु
वचनं लिखितानु लोममेव क्रमं मत्वा वानप्रस्थधनमाचार्यभावे
शिष्यो गृह्णीयादित्याह । नत्वनशास्त्राश्रयमान्तरगता इति व-
शिष्ठादि वचनैर्नैष्ठिकादीनान्धनं सम्बन्धाभावस्य वक्ष्यमाणत्वा-
त्तद्वनं ग्रहणाधिकारिकधनमत्रानुपपन्नं च रिक्त्यग्रहणस्य
तेषां वसिष्ठादिभिर्भिर्निषेधेऽपि प्रक्रारान्तराणि ततदीयधनावि-

कार प्रतिपादकमिदम्भविष्यतीति वाच्यम् । ब्रह्मचारी यति-
श्चैव पक्षान्तरमिनामुभाविनिर्मुक्तं ब्रह्मचारिण्यस्य प्रतिग्रहा-
दिनिषेधात् । अनिषेधाद्वाधनमिति चेत् । न वानमस्यस्य तावत्

अङ्गो मासस्य पक्षां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य निचयं कुर्यात्कृत मास्युजेत्यजे इति ॥

वचनज्ञोजनादि पर्याप्त यत्किञ्चिद्वचन संग्रहोऽस्यैव
यतेरपि । कौपीनाच्छादनार्थं हि वासो वै विभक्त्याद्यतिः ।

योगसम्भारभेदाश्च गृह्णीयात्पादुके तथेति ॥

वचनादस्य पुस्तकादिकिञ्चिदस्यैव । नैष्ठिकस्यापि शरीरया-
तार्थवस्त्रादि सम्बन्धमावश्यकः । तेन अतानान्तेषान्तात्तत्केन
ग्राह्यमित्यपेक्षाऽस्यादात्तरापवादेनैतेऽधिकारिण उच्यन्ते इति

अथ संख्यविधन विभागः ।

तत्र मनुः । विभक्ताः सङ्गजीवन्तो विभक्तेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यात् ज्यैष्ठ्यतत्तत्र न विद्यत इति ॥

अत्र समविभाग नियमादेव विषमविभाग प्रकारनिरा-
से सिद्धे ज्यैष्ठ्यतत्तत्र न विद्यत इति पुनर्वचनं ज्यैष्ठ्यादि कृत एव
विषमविभागो न भवति । वस्तुतत्तत्र संसर्गासुरीधीतु विषम
विभागो भवत्येवेति सूचनार्थम् । केचित्तु संखट द्रव्यापचयां श-
ज्यैष्ठ्यादि कृतो विषमविभागो भवत्येव । संखट द्रव्यविभागस्तु
सम एवेत्येतज्ज्ञापनाय ज्यैष्ठ्यमिति वाक्यशेष इत्याहुः ।

तत्र एतादृशव्यवस्थाया अस्माद् प्रतीतेः ।

समस्तत्र विभागः स्यादित्युक्त्वा द्रव्योपपत्तेरिति तावन्नियम
प्रतीतेः । संखटि विभागोऽप्य विभक्त विभाग इत्युक्त्वा द्रव्यावि-
रोधेन विद्यादि लब्धस्याविभाज्यत्वन्तु स्यमेव प्राप्तमपद इति ।

वृहस्पतिः । संवृष्टिमान्तं धः कश्चिद्विद्या शीर्षादिनाधिकम् ।

प्राप्नोति तस्य दातव्यो ह्यंशः शेषाः समांशिनः ॥

संवृष्टिना च पित्रादिनैव कर्त्तव्या नाम्येन विभक्तौ यः पुनः पित्रेत्यादि प्राक्लिखित वृहस्पति वचनादिति वचनवः वयन्तु पलक्षणमित्यादि ग्रहणमित्यादि प्रायश्चित्तम् । अविभक्त विभागात्संवृष्टिष्वपि मिथो विभाग करणात्प्राग्योक्तस्य पुत्राः प्रसीत पितृकाणान्तु पितृतोभाग कल्पनेति वचनान् स्वस्वपित्रं शं विभज्य मृच्छीयुः । यस्य तु संवृष्टिनो वृत्तस्य पुत्रादयो न सन्ति तच्च न ग्रहणोपपत्तीत्यादि वचनात्मक्यादीनां प्राप्ते तदपवादत्वेन स्वर्णातस्य ह्य पुत्तस्यैवेत्यनु वृत्तावाह योगीश्वरः संवृष्टिनस्तु संवृष्टीति । तु शब्दात्पूर्वापवादः । अपुत्रस्य संवृष्टिनो वृत्तस्य धनं संवृष्ट्यैव मृच्छीयान्न पत्यादिरित्यर्थः । एतेन पत्याद्य पुत्तधनं ग्रहणाधिकारिगणे भ्रात्रधिकारावसरे वचनमिदं प्रवर्त्तत इति व्याचक्षाणो जीमूतवाहनो भ्रान्तएवेत्यव सेयम् । अस्याप्य पवादः । सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याद्वापहरेष्वां शष्वातस्य च वृत्तस्य चेति ।

संवृष्टिनः संवृष्टीत्यस्यात्रापि सम्बन्धः । तथाचायमर्थः । सोदरः संवृष्टी संसृष्टिनः सोदरस्य जातस्य पुत्ररूपेणोत्पन्नस्यां शब्दव्याप्तत्वात् यद्व्यादिति यावत् । वृत्तस्य पुत्रादितय-रूपेणाप्य जीवतोर्गमपहरे दातव्यमात्कुर्वातु स्वयमेव मृच्छीयादित्यर्थः । पदद्वयानु षड् विनैव व्याख्याने तु शब्दबलायात-मस्य पूर्वापवादत्वो भवेत् । एवञ्च सोदरासोदर संसृष्टिसङ्गावे सोदर एव संसृष्टीति इति संसृष्टिधनं ग्रहणाधिकारौ न भिन्नोदर इति पूर्वापवादः ।

यत्र तु भित्तोदरे एव संकृष्टीसोदराश्च ।

तत्र द्वयोर्विभज्य पुत्रादिरहितः भ्रातृधन ग्रहणमित्याहः ।

अन्योदर्यसु संकृष्टी नोन्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंख्यपि चादद्यात्संकृष्टो नान्य माहज इति ॥

अत्रासंख्यपदङ्गाकाञ्चि कल्पपूर्वोत्तरार्द्धयोरपि संख्यते । तथा संख्य इत्यपि । तच्च पूर्वार्द्धे एकोदर संख्यः सोदर इत्यर्थकः । उत्तरार्द्धे तु संख्यित्वार्थकं अन्य माहज इत्यन्तरस्यैवकारोऽप्याहार्यः । ततश्चायमर्थः ।

अन्योदर्यो सोदरोऽपि संकृष्टी चेद्वनं हरेत् ।

असंख्यी चेद्वनं हरेत् । असंख्यी चेदन्योदर्यो न हरेत् ।

तथा चान्यत्र व्यतिरेक प्रदर्शनेन भित्तोदरस्य संख्यित्वमेवैकं धनग्रहणकारणं न भ्रातृत्व मात्रमित्युक्तं भवति । तथा संख्यः सोदरो संख्यपि चेद्वनं हरेत्किमुत संकृष्टी । संख्य संख्यप्यन्य माहज एवैको धनञ्च हरेत् । किन्तु सोदरेण संख्यिनापि सखविभज्य गृह्णीयात् । अत्रायं पर्यवसितोऽर्थः । असंख्यसोदरे संख्यि भित्तोदरे च सखपुत्रभ्रातृधनं सोदरस्य संख्यित्व रूपैकैकं धनग्रहणकारणयोगात्समं विभज्य गृह्णीयाताम् । सोदरोऽपि चेत्संकृष्टी कारणद्वययोगेन वतवत्त्वात्सर्वं स एव गृह्णीयादिति । अत्र चैकैकनियमेनार्थद्वपरकारण निरास सिद्धावपि दृढीकरणाय पुनस्तन्निरासः । उभयथापि वाक्यव्युत्पत्तेः । पुंलिङ्गस्य संकृष्टीत्यादाविवक्षितमतएव मनुना सोदर भगिनीनामपि तत्तुनग्रहणसुक्तम् । यथाह ।

विभक्ताः सखजीवन्तो विभजेरन् पुनर्कश्चैति

संख्यविभागश्चैतस्य । येषां ज्येष्ठः कनिष्ठी वा जीवेतांश्च प्रदानतः ।

न्वियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥

सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य संहिताः समम् ।

आतरो ये च संखटा भगिन्यश्च सनाभय इति ॥

येषां संखटिनां मध्येऽन्यतरः संखटी ज्येष्ठः कनिष्ठोऽपि मध्यमीवांशं प्रदानतो ह्येतेनानधिकार्यं प्रदाने स्यात् । सार्व विभक्तिकत्वात्प्रत्यर्थे तसिः । विभागकाले पातित्येनाश्रमा-
न्तर परिग्रहेण वा न्वियेत भाऽन्यतरो भागएव । तर्हि तस्य भागो न लुप्यते पृथगुद्धरणीयः । स च प्रथमं तत्पुत्रादिभ्यो देयः ।

तदभावे सोदर्या आतरो संखटा अपि ।

समेत्य देशान्तरगतास्तत्र आगत्य संहिता मिलिताः । ये च आतरो भिन्नीदरा अपि संखटाः संखटिनः स नाभयो च तस्य सहीदरा भगिन्यश्च सममवैषम्येण विभजेयुर्विभज्य गृहीयु-
रित्यर्थः । अथ सोदर आतरो भगिनीनामसंसर्गोऽपि संसर्गे च भिन्नीदराणामपि धनाधिकारमभिदधता संतुना योगीश्व-
रोक्त एवार्थः स्रष्टुमुक्ती भवति । अत्र श्रीकरः । संखटिनस्तु संखटीत्वस्यासोदर संखटिनात् विषयत्वेऽन्यामपेक्षत्वात् सोद-
रस्य तु सोदर इत्यस्याप्य स्रष्टु सोदरमात्र विषयत्वे तदा-
त्वाद सोदरे संखटिनि सोदरे चासंखटिन्नुभयोः प्राप्तौ यदि द्वयमेव प्रवर्तते तदान्योऽन्य सापेक्षयोर्द्वयोर्विधायकत्वं स्यात् । नचैकस्य सापेक्ष निरपेक्षोभयरूपतया विधायकत्वं विधिवैषम्यादापादकमुचितम् । पर्वद्वये विकल्प सापेक्षं वि-
धानम् । पर्वद्वये च निरपेक्षमिति उत्तरवेदिविधि वैषम्या-
पत्तेः यथा द्वयोः प्रणयन्तीत्यस्य न वैश्वदेव उत्तरवेदिसि-

त्यादि निषेधकृत विकल्प सापेक्षं पर्वद्वयं विधानमन्य पर्वद्वये
तु निरपेक्षमिति सप्तमाधिकारस्थे विधि वैषम्यभयादप्यथा सि-
द्धान्तितम् । तथा सिद्धान्तितम् । तथा चासोदरे संखटिन्य
संखटिनि च सोदरे उभयोरप्रवृत्तौ न कोऽपि तद्धनं गृह्णी-
यादित्यापत्तेः । अतः संखटिनस्त्वित्यनेन संखटिधने संखटि-
नोऽधिकार उक्ते तदपवादोऽयं सोदरस्त्विति । तथा च
संखटिनोऽप्य सोदस्य सोदरे संखटित्वरहितेऽपि सति नाधि-
कार इत्याह । तस्मीमांसानयतत्वालोचन निबन्धमभिधाने
हिन्दुयोः कश्चिन्निरपेक्षयोः प्रवृत्तयोः शास्त्रयोः कश्चिदुभयविषय-
समावेशवशादेकत्र प्रवृत्तिमात्रेण वैकृत्यभवति तथा सति केव-
लोज्ञाह्य प्रतिस्तीर्णपक्षेदे निरपेक्षयोः सर्वस्य दाक्षिण्यशास्त्र-
योर्युगपदुभयापक्षेदे प्रवृत्ताभावाद्दिरोधाभावेन किङ्केन वा-
ध्यत इति विचारो निर्मूलः स्यादपक्षेदगमे । तस्मात् कश्चि-
द्विधन्तः बाध निरपेक्ष विधानं कश्चित्त्वाध सापेक्षं चेत्तदा
वैकृत्यं यद्योपात्तवन्तीत्यत्र प्राङ्गिरूपितम् । अन्यथा चतुर्होत्रा
पौर्वाभासीमभिच्छेत्तुश्च होत्राभावास्यामित्यनयो रूपंशु या-
गाग्नीषोमोय विषय ऐन्द्रदधौन्द्रपयो विषये चैकैकशः प्रवृ-
त्तबोद्धभयो साधारणयो र्विषि विषय समावेशेऽप्येकमपि
न प्रवर्त्तते । यदपि स्वयमुपवर्णितं संखटिनस्त्वित्यस्यापवादः ।
सोदरस्त्वित्यादिरिति । तदत्यसम्भवं ।

विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् ।

पौर्वापर्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात् । तस्मात्सोदर्यवचनं संखटिन-
स्त्वित्यस्यैव विवरणार्थमित्युक्तं तेन वचोभट्टान्तर्यवचनेन तस्यो-
क्तम् । किञ्च सोदरेऽसंखटिनि संखटामोदरापवादार्थं सोदर

वचनस्य वक्ष्यतां सोदरा सोदरयोश्च भवेत्संख्येति प्रवृत्त्य-
भावात् । अस्याधिकारो वा द्वयोरेपि स्यात् । अथात्रापि सोदर
वचनमेव प्रवर्तते तर्ह्येकत्र संख्येति वचनबाध सापेक्षमन्यत्र तु
स्थिरपक्षमिति प्रवृत्त तत्रैव विधि वैरूप्यम् । यथा सोमिकी-
वेदिपादि दीक्षणीयादिष्वति द्वेषमाप्तदर्थं पौर्णमासिकवेदि
बाधेन विधीयेत तर्हि तत्रातिदेशबाध सापेक्षसंविधिरन्यत्र
तत्रिरपेक्ष इति वैरूप्यः । देदिमद्विषयकत्वमेव तस्य व्यपस्था-
पितं तन्त्रे । अस्यान्यत्र तु व्याख्यातरीत्या द्वयोर्भिन्नविषयत्वे-
नानर्थक्यं वैरूप्ययोर्न प्रसन्निरिति कृतं विस्तरेण । स्मृति-
चन्द्रिकाकारश्चाह तेषां न्येष्टः कनिष्ठो वेत्यादि मनुवचने च
शब्देन सोदर आह भगिन्य सोदर संख्येति भ्रातृणामितरेतर-
युक्तानां विभागकर्तृतायाः समेत्य सहित शब्दाभ्यामवगतेर्योगी-
श्वरवचः संख्येति सोदर सद्भावे भिन्नोदरस्यानधिकारावगते-
रस्ति तावदनयोर्विरोधेतद्विरोधपरिहाराय केचिदेवं मानवं
व्याचक्षते । तत्संक्षुप्तभागं सोदरा यदि संख्येति सदात एव
गृह्णीयुर्ना संख्येति सोदरा अपि । संख्येति सोदराभावे सर्वे
सोदराः समेत्य भिन्नित्य सहिताः समप्रधानभावेन समन्यूनधिकं
विभजेन् सोदराणामभावे सनाभयो भगिन्यस्तासामप्यभा-
वेन्योदर्या इति । तदेतदनेक व्याहार दोषादिति क्लृप्तत्वा-
न्तोपेक्षणीयम् । विज्ञानेश्वरेणापि मानव संवादायान्योदर्यस्तु
संख्येति नामवेदयोर्धनं इति पठे न योगीश्वरवचनस्य
यत्तदप्याह तस्याकारादिना क्लृप्तमत्यन्ताप्रतीयमानार्थकं
समप्रधानित्वमित्यनेकम् । तस्याप्युया प्रतीयमानार्थकयोरेव मनु
योगीश्वरवाक्ययोर्विषय व्यवस्थये वा विरोधो वाच्यो नाति-

क्लिष्टैकार्थैर्तेति सैवीष्यते स्यावर जज्ञमात्रकोभयविध
धनसङ्गावे मनुवचनं संखटसंखटानां भ्रातृणां भगिनीनाञ्च
विभज्यग्रहणं बोधयति । योगीश्वरवचसु केवलस्याचा रसङ्गावे
केवल तदि तरद्रव्यसङ्गावे वा तद्विषयम् ।

अन्तर्द्धनन्तु यद्द्रव्यं संखटानाम्नु तद्ववेत् ।

भूमिं गृह्णन्तुसंखटाः प्रगृह्णीयुर्यथाशत इति प्रजापतिस्मृतिः ।

द्रव्यमिति गो वक्तिवर्ह न्यायेन प्रकटस्य द्विपद चतुष्पदादि
रूपस्य जज्ञस्य द्रव्यस्य ग्रहणम् । संखटानां भिक्षोदराणा-
मिति शेषः । योगीश्वरवचसि नान्योदर्यादिति पाठः । त-
स्मात् केवल स्यावर सङ्गावे केवल जज्ञस्य सङ्गावे च योगीश्वर-
वचनादसंखटोऽपि सोदरस्तद्गृह्णीयान् तु संखटोऽपि भिक्षो-
दरः । उभयविध धनसङ्गावे तु प्रजापतिवचनोक्त व्यवस्थाया !
संखटाः सोदरा भ्रातृ भगिन्यः संखटा भिक्षोदराश्च विभज्य
गृह्णीयुः । मनुवचनस्याप्येतदर्थतैवेति । तदसत् । अन्धाहार
क्लिष्टतादि दोषस्य तदाप्यन पायात् । प्रजापति वचनोक्त
व्यवस्थाया विज्ञानेश्वरीय व्याख्यानेऽप्यविरोधात् । अतएव
मदनरत्नकृता तद्याख्यानमभ्युपेत्यैव प्रजापतिवचनमपि व्यप-
स्थापकतया पठितव्यमिति भवद्याख्याने योगीश्वरवचने पौन-
रक्त्यं दुष्परिहरमापद्यते । अन्योदर्यसु संखटौ नान्योदर्यौ
धनं हरेदित्यनेनोक्तस्यैवार्थस्य संखटो नाम्य मातृज इत्यनेना-
न्यूनानतिरिक्तस्य प्रतिपादनात् । मानव संवादिनो पुनरक्त-
स्वार्थस्य क्लेशेनापि वक्तुं शक्यत्वे मूलभूतं कृत्यकार कल्पना
गौरवाप्रादकस्वार्थान्तरस्य कल्पयितु मनुचितत्वाच्च । याज्ञ-
वल्क्य स्मृतिटीकायां द्रष्टव्याणि ।

अन्योदर्थः संसृष्टीनान्योदर्थधनं गृह्णीयात् ।

असंसृष्ट्यपि सोदरेणैव गृह्णीयात् । न तु संसृष्टः सा पक्ष-
भ्राता । नान्योदर्थो धनं हरेदिति पाठे अन्योदर्थः सत्सं-
सृष्ट्यपि धनं न गृह्णीयादिति व्याख्या । असंसृष्टि सोदराधि-
कारार्थमिदं वचनमतो न पुनरुक्ततेत्याह तत्तु श्रीकरमत
समानयोग क्षेमम् । रत्नाकरकृत्वाह यस्तु कल्पतरौ नान्यो-
दर्थं धनं हरेदिति पाठो दृश्यते समूलभूत याज्ञवल्क्य मिता-
क्षरा परिजात हलायुध ग्रन्थेषु नान्योदर्थो धनं हरेदिति
पाठदर्शनात्तदनुसारि व्याख्यानदर्शनाच्च लिपिप्रमाद एवेति ।
दायतत्त्वकारस्तु सोदरे संसृष्टिनिसंसृष्टिभ्य सोदरे च कतर-
स्तावद्गृह्णीयात् । एवं सोदरा सोरयोः संसृष्टिनोः सङ्गावेकतर
इत्यत्र प्रथम आह अन्योदर्थस्त्विति । अन्योदर्थः पुनः संसृष्टी
स नगृह्णीयान्नान्योदर्थमात्रः । किन्त्व असंसृष्ट्यपि पूर्ववचनस्य
सोदरपदानुषङ्गात्सोदरो गृह्णीयात् । तेनैकत्र विषये पूर्वव-
चनोक्त सोदरत्वं संसृष्टित्वयोरेकशः सम्बन्धेन तुल्यत्वाद्विभज्य
ग्रहणं मेतदुभय सत्त्वेवासोदरस्या संसृष्टिनोस्तुल्य रूपत्वान्नेति
द्वितीय आह संसृष्टीनान्यमाहज इति । सोदरे संसृष्टे सत्य-
न्यमाहजः संसृष्टोऽपि न गृह्णीयात् । अर्थात्तत्संसृष्टी सोदर
एव गृह्णीयात् । संसृष्टत्वाविशेषेऽपि सोदरत्वेन तस्यैव बलव-
त्त्वादित्याह तदपिमिताक्षरादि सम्बाद्येव व्याख्याना कौशल-
त्वधिकम् । यदा तु संसृष्टः पिता पितृभ्यो वा नास्ति तदाऽ
संसृष्टभिन्नोदरो गृह्णीयात् । तदभावे त्वसंसृष्टः पिता ।
तदभावे तत् पत्नी । तथा च शङ्कः । स्वर्ग्यतस्य ह्य पुत्रस्य
आह गामि इत्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा

पत्नीति । स्वर्ग्यतस्याः सुदस्यः संसृष्टस्य संसृष्टभावे भिलो-
 दरा संसृष्ट आनृगाभिः संसृष्टमित्यर्थः । तेन संसृष्टधन
 विषये यथा स्थितमेवेदं वा चनमिति स्मृतिचन्द्रिकाम
 दनरत्नकारावाहृतुः । संसृष्ट आह विषयमेवेतत्तेन पितृ
 पत्न्योस्तदभाव इति न विरुद्धमिति मिताक्षराकारादयः ।
 स्मृति चन्द्रिकायां शङ्खवचने ज्येष्ठग्रहणं सुसंज्ञतत्वादि गुण-
 वत्तत्तयनार्थं न तु मध्यमादिनिवृत्त्यर्थम् । पुनरपि तदभाव
 इति वक्तव्ये वागब्दः प्रयुक्त फलसाभ्यात् । तस्माच्च । वा शब्दा-
 द्विकल्पः प्रतीयते । न चात्र स्वाभ्यरूपे वस्तुनि तुल्यावगतेः
 फलसाभ्यमस्येव । एवं चायं क्रमः आत्मभावे पिता । तद-
 भावे माता तदभावे ज्येष्ठा पत्नीति मदनरत्ने तु मातापत्नी-
 र्विपरीतक्रमः । मिताक्षरोक्तन्यायादिभक्ता संसृष्टविषय विष्णु
 वचन वदन् न्यायवाचक वचनाभावादिति तद्वाक्यः । अतएव
 पत्नीदुहितर इति वचने विष्णु वचनागुरोर्धेन स्मृतिचन्द्रि-
 कावृत्तितरावित्यत्र प्राक् पिता तदभावे मातेत्येव ततोक्तम् ।
 प्रपञ्चित सैतद्विस्तरेणास्माभिः प्रागेव । ततश्च मदनरत्नो दुहि-
 तादि क्रमविरोधाद् विरोधाद्यै तत् संसृष्टभाग विषयमिति
 कल्प्यते विभक्तोक्तनैयायिक पत्नीदुहितादि क्रमोक्त वाचनिक
 क्रमेण बाध्यते । अस्मिन् क्रमे कस्य चिन्वायस्याभवाद्वाचनिक
 एवायं क्रमः । नारदोऽपि ।

अतेपत्न्यौ तु भार्यास्तु अन्धादपितृ मातृकाः ।

सर्वे सपितृणास्तु धनं विभजेतुर्वर्धमांशत इति ।

अस्मार्थः । भार्याः पत्न्यः । अन्धास्तु पितृनीतृकाः याः पत्यु-
 र्भ्रातृ पितृमातरस्तद्वद्भाव विमिश्रता इत्यर्थः । अत्र द्वन्द्व समाधे

आवपेक्षयाभ्यर्चितपितृादिपद पूर्वनिपातं परित्यज्य वैप-
रीत्येन समासरचनां कुर्वता नारदेन संखटामुत्र द्रव्यं प्रथमं
आतृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि तदभावे
वृक्तस्य पत्यभिगामीति दर्शितम् । एवञ्च संखटपत्नीनां सुख्य-
गौण पुत्राभावेन प्रथमन्दायकरत्वं किन्तु संखटि सोदर-
भित्तोदर आतृ पितृ मातृणामप्यभावे इति । द्रष्टव्यम् । सर्वे
सपिण्डास्त्रित्यादेस्त्वयमर्थः । संखटा पुत्रस्य ये आतृ पितृ
मातृ व्यतिरिक्ताः सपिण्डाश्चातृ पुत्रादयस्तो स्वधनम्पूर्वम् पुत्र-
धनेन सह स्वपिनादिना संखटन्तर्द्धन्तत्पत्नीभिः सह यथांश-
तो आतृ पुत्राणां आत्वंशो भार्याणाम्भर्तृंश इत्येवमंशानति
क्रमेण विभजेदुरिति । पत्यभावे संखटा पुत्रांशन्तर्द्धगिनी ल-
भते । तथा च वृक्षस्यतिः ।

या तस्मै भगिनी सातृ ततोऽंशं लभ्यते ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्या पितृकस्य च ॥

अमातृकस्य चेति च शब्दार्थः । भगिन्यभावे केवलाः स-
पिण्डा अनन्तराः सपिण्डास्तदायं विभजेरन् यथांशतः ।
तदाप्तस्य तस्य धनम्भवेदिति मनूक्त प्रत्यासत्तिक्रमेण लभेरन् ।
प्रतिपदोक्तानाम भावात् । तथा च स एव ।

अतोऽनपत्योऽभार्यश्चेद् आतृ पितृ मातृकः ।

सर्वे सपिण्डास्तदायं विभजेरन् यथांशतः ॥

तदायं संखटिदायम् । अतोऽनपत्य इत्यादेः प्रतिपदोक्त
संखटधन बाहिरहितश्चेदित्यर्थः । सपिण्डाभावे तु विभक्त
अतधन वदेव संखटः स्त्वर्थात् द्रव्यमपि प्रागुक्तक्रमेण प्रत्या-
सत्तितारतम्येन समाप्नोद्कादिगामीति द्रष्टव्यम् । संखटे द्र-

व्यमधिकृत सपिण्डेभ्य ऊर्ध्वं विशेषाङ्गुतिरिति । ननु सत्यपि
 पत्न्यादौ वचनाङ्गुत संसृष्टिधनस्य संसृष्टि भ्रातादिग्राह्यत्ववत्
 संसृष्टासंसृष्ट पुत्रसद्भावेऽपि पित्रधनस्याप्येतद्वचन वलात् सं-
 सृष्टि पुत्रमात्र ग्राह्यत्वमस्त्विति चेत् । न अमुत्रस्येति पूर्ववचन-
 स्यस्यानुपपन्नाद पुत्र संसृष्टिभरणस्य धनग्रहणकारणत्वात्
 संसृष्टिनश्च पुत्रे णापुत्रत्वाभावात्संसृष्टिनस्त्वित्यस्या प्रवृत्तेर्वि-
 भजेरन् सुताः पित्तोरिति वचनात्पितृशे पुत्रयोद्वयोरत्रापि
 समभागभागित्वम् । प्राप्तनः स्वांशः परं संसृष्ट पुत्रेण भुक्ताव-
 शिष्टः पृथगुद्धरणीयः । पितृव्यावांस्तदानीं विद्यमानोऽंशः संसं-
 सृष्टा संसृष्टाभ्यां विभज्य ग्राह्यः । न च संसृष्टिनस्त्वित्यत्र पुत्र-
 पदानुषङ्गोऽस्त्विति वाच्यम् । सपुत्र संसृष्टि भ्रातादिधनेऽपि
 पुत्रादिवाधेन तदंशस्यभ्रातादि ग्राह्यतापत्तौ सकलदेशीया-
 नादिव्यवहार विरोधाय । अन्यथा पुत्रवद पुत्रसाधारणस्या
 पुत्रमात्रविषय पत्नीत्यादि वाक्यापादकत्वानुपपत्तेस्तदुक्त-
 कतु शब्दविरोधापत्तेश्च । न च भ्रात्रादि संसृष्टिन एवायं
 विशेषणं व्यावर्त्तकत्वात्पुत्र संसृष्टिनस्तु न व्यावर्त्तकाभावात् ।
 असम्भवाच्च सम्भवेऽप्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदित्यभिबुक्तौ-
 क्तेरिति वाच्यम् । पृथग्वाक्यद्वयाभावादेकत्र च वाक्ये क्वचिद्वि-
 शेषणं पुरस्कारेण क्वचिच्च तद पुरस्कारेण विधिप्रवृत्तौ वि-
 शेषणं घटिताघटित वाक्यार्थद्वयनिबन्धन विधिवैषम्यरूप
 वाक्यभेदापत्तेः । किञ्च पित्रादि द्रव्यस्वाभ्ये पुत्रत्वादिकमेवा
 पतितत्वादि विशिष्टं प्रयोजककृतं संसृष्टत्वविशिष्टमपि गौर-
 वात् तच्च सर्वेषां संसृष्टानाम संसृष्टानाञ्च तुल्यमिति सर्वे-
 षामेव पुत्रादीनां विशेषेण तद्वत् ग्रहणं मुचितम् ।

न च विभागेन पितादि द्रव्यार्हत्वापगमः ।

सर्वेषु पुत्रेषु विभक्ता संसृष्टिष्व पुत्रवङ्गाख्यादीनामेव तत्र धनाधिकारापत्तेः । प्रत्युतापस्तम्बेन हारीतेन च विभागोत्तरमपि पिता पुत्रयोः परस्परधनाधिकारं प्रतिपादनाच्च । यथाह तुलसी । जीवन्मेव वा विभज्य वनमाश्रयेत् । वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् स्वल्पेन वा संविभज्य भूष्टमादाय वसेत् यद्युपहृश्येत् । पुनस्तेभ्यो गृह्णीयात् स्त्रीणाञ्च विभजेदिति । वृद्धाश्रमं याति-व्राज्यम् । उपहृश्येद्भक्त्याभावे न क्षीयेत् । विभक्तजे तु सति-पूर्वविभक्तानां पुत्राणां प्राप्नोति पितृधनाधिकारो वृहस्पति-वचनेनापोद्यते । यथाह सः ।

अनीयाः पूर्वजाः पितो भ्रातृभागे विभक्ततः ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पिता यत्स्वयमर्जितम् ॥

विभक्तजस्य तत् सर्वमनीयाः पूर्वजाः स्मृताः ।

यथा धने तथा श्रेयं दानाधान क्रयेषु च ॥

परस्पर मनीयास्ते सुक्ता शौचोदक क्रियामिति ।

संसृष्टी धनहारकेण तत्स्त्रियः परिपालनीयास्तत्कन्याश्च विवाहपर्यन्तं पोषणीया संस्कर्त्तव्याश्चेत्याह तुः शङ्कनारदौ ।

संसृष्टिर्न प्रक्रम्य भ्रातृणाम प्रजाः प्रेयात्कश्चित्प्रव्रजेत वा ।

विभजेरन् धनन्तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ।

भरणञ्चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ॥

रक्षन्ति शब्दां भर्तुश्चेदाच्छिन्दुरितरासु च ।

या तस्य दुहिता तस्याः पित्र्योऽशौ भरणे मतः ॥

आसंस्काराद्भ्रातृणां परतो विभयात्पतिरिति ।

इतरासु भर्तृगम्यामरणस्त्रीषु कुञ्जास्त्विति यावत् । ५।४
स्कारादि त्वभिनिधावाङ् तेन विवाह करणमपि लभ्यते ।

इति संसृष्ट विभागः ।

अथ स्त्रीधनविभागं वक्तुं तत्स्वरूपपन्थावन्निर्णयते तत्र
मनुः । अथान्यथावह्निकन्दत्तश्च प्रीतिकर्माणं ।

आह माह पितृ प्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति ॥

षड्विधमिति न्यून संख्याव्यवच्छेदपरत्वाधिवन्निरासाय ।

अतएव योगीश्वरेण ।

पितृ मातृ पति आह दत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिदेनिकाद्यश्च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् । इत्याद्यशब्द
उपात्तः । विष्णुनापि षडधिकानि स्त्रीधनान्युक्तानि स यथाह ।

पितृ मातृसुत आह दत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिदेनिकं बन्धुदत्तं शुल्कमन्वाधेयमिति स्त्रीधन
मिति । नारदः । अथग्न्याध्यावह्निकम्भर्तृदायैवैव च ।

आह दत्तं पितृभ्याश्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति ॥

षड्विधत्वं मानववदेव ध्यायेयम् । स्त्रीधनशब्दश्चायं
यौगिकः । स्त्रीस्वामिकत्वनमिति न तु पारिभाषिकः । योग-
सम्भवे परिभाषाया अन्याव्यत्वात् । अतएव योगीश्वरेण
रिक्त्य क्रयादि साधारण स्वलोपाय संग्रहाद्याद्यपदं प्रयुक्तम् ।
ननु च कश्चित् स्त्रीधनत्वनिषेधोऽनुपपन्न एव कति स्यात् ।
नहि स्त्रीस्वामिकत्वं तत्र निषेधं शङ्कते । कथात् । यथाह
कात्यायनः । तत्र सोपधि यद्दत्तं यच्च योग वशेन वा ।

पितृ आत्माद्यपापत्या न तत् स्त्रीधनं सुच्यते इति ॥

उपधिरत्नवादावेवेदमस्य दत्तं त्वया धार्म्मिकस्कारादि-

नायदेति नियमस्तत्पूर्वकदत्तं सोपधि योगोवश्वनन्दाया-
दानं कन्यायै दत्तमिदन्तद्धनं कथं विभाव्यमिति । शिल्प प्राप्तं
सख्यादिभ्यः प्रीत्या प्राप्तस्तदपि न स्त्रीधनमित्यप्याह । स एव ।

प्राप्तं शिल्पैस्तु यत्किञ्चित्प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वास्थ्यन्तदा तत्र शेषन्तु स्त्रीधनं स्मृतमिति ॥

पारिभाषिकत्वे भ्रात्रादिदत्त्वेन प्राप्तं स्त्रीधनं प्रतिषि-
ध्यते । तेनैतस्माद्भिन्नमेव पित्रादिदत्तं शिल्पादि प्राप्तभिन्नं वा
स्त्रीधनमिति परिभाष्यत इति चेत् । उच्यते । नात्र स्त्रीधनत्व-
निषेधः । किन्तु तत्कार्त्तविभागादि निषेधः । अतएवोत्तरश्लोके
तत्रभर्तुः स्वास्थ्यमित्युक्तम् । भर्तुस्तद्विनियोगे स्वातन्त्र्यमस्त्रिया
इत्यर्थः । प्रथमश्लोके तु स्त्रीस्वत्वनिषेधोऽपि सम्भवति उप-
धियोग पदयोरुपादानात् । तादृशदाने च स्वत्वाभावस्य प्रसि-
द्धत्वात् । योगाधमन विक्रीतयोगदान प्रतिग्रहम् । यत्र चाप्यु-
पधिम्यश्चेत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेदिति मनु वचनात् भार्या पुत्रश्च
दासश्च तत्र एवाधनाः स्मृताः । यस्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते-
तस्य तद्वनमित्यपि वचनमन्वार्थाविषये शिल्पादि प्राप्त परमेव ।
एकमूल कल्पनालाघवात् । ग्रन्थादि स्वरूपनिर्दिष्टपितं
कात्यायनेन । विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते त्वग्नि सन्निधौ ।

तद्वध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ॥

यत्पुत्रं भते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।

अथान्ननिष्कानाम् स्त्रीधनस्तदुदाहृतम् ।

प्रीत्यादत्तं तु चत्किञ्चिच्छ्रया वा श्वशुरेण वा ॥

पादवन्दनिकाश्चैव प्रीतिदत्तस्तदुच्यते ।

विवाहात्परती यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ॥

अन्वाधेयन्तु तत्प्रोक्तं यत्कथं स्वकुलात्तथा ।

गृहोपस्कार बाह्यानां दीक्षाभरण कर्मणाम् ॥

मूल्यं लब्धन्तु यत्किञ्चित्च्छुल्कं परिकीर्तितम् ।

ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा ॥

भ्रातुः सकाशात्पितृवोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ।

भर्तुः सकाशादिति कल्पतर्वा दौ पाठः । अध्वन्यादि
शब्दास्तु योगकृतास्तादृश स्त्रीधनादावप्रयोगात् । गृहोप-
स्करणादीनाम्यन्मूल्यं कन्यार्पणीयाधित्वेन वरादिभ्यः कन्या-
भरणरूपेण गृह्यते तच्छुल्कमिति मदनरत्ने व्याख्यातम् ।
मिताक्षरायान्तु यद्गृहीत्वा कन्या दीयते तच्छुल्कमित्युक्तम् ।
उभयत्रापि पित्रादीनां कन्याया इदमित्युद्देशो विवक्षितः ।
अन्यथा तत्स्वत्वाभावेन स्त्रीधनत्व व्यपदेशत्वानुपपत्तेः जीमूत-
वाहनेन तु कर्मिण्यामिति पठित्वा गृहादिकर्मिभिः शिल्पि-
भिरात्मकर्मकरणे भर्तादि प्रेरणार्थं स्त्रियै यदुक्तोचदामं तच्छु-
ल्कं तदेव मूल्यमस्त्यर्थत्वादिति व्याख्यातम् । पुनश्चोक्तम् ।

यदा नेतुम् नृगृहे शुल्कान्तपरिकीर्तितमिति व्यासोक्तं वा ।

भर्तृगृहगमनार्थमुक्तोचादि यद्वत्तं तच्छुल्कमित्यर्थ इति ।
तदुभयमपि स्त्री स्वाधिकं भवत्येव तस्या एव दत्तत्वादिति
तत्र स्त्रीधनत्व व्यपदेशोऽन्य स्त्रीधनवत् सुगमएव । आधिषेद-
निकं स्वयन्तर विवाहकाले पूर्वभाष्यार्थैः वहीयते । यदाह
याज्ञवल्क्यः । अधिविम्बं स्त्रियै दद्यादाधिषेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासान्दत्तत्वं प्रकल्पयेदिति ॥

पित्रादिभिर्जीवनाद्यर्थं स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह
कात्यायनः । पितृ मातृपति भ्रातृ ज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथा शक्त्या द्विसहस्राद्वातव्यं स्यावराहते ॥

स्यावरेतरदनं यथाशक्ति कार्षापण सहस्रत्रयपर्याप्तं
देयमित्यर्थः । व्यासोऽपि ।

द्विसहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु ।

आद्विसहस्रादिति कात्यायनेन पर इति च व्यासेनोक्ते
रितोऽधिकमिति धनिनापि न स्त्रीभ्यो देयमिति दर्शितम् ।
अयञ्च नियमः प्रतिवत्सरमसकदर्पणे ज्ञेयस्तोनानेक वत्सरेषु
जीवनार्थं दीयमानमितोऽधिकमपि भवति चेन्न दोषः । जीव-
नार्थत्वाद्दानस्य यावज्जीवञ्च द्विसहस्रमात्रेण तन्निर्वाहा सम्भ-
वात् । स्त्रीधनेऽपि भर्तृनुमतिसमन्तरेण स्त्रीणाम् स्वातन्त्र्य-
मित्याह मतुः ।

न निर्धारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्भुक्तमध्यकात् ।

स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञयेति ॥

निर्धारो व्ययः । क्वचित्तु स्त्रीधने तासां स्वातन्त्र्यमस्ति ।

यदाह सौदायिकं स्वरूपमुक्त्वा कात्यायनः ।

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदा शृण्वंस्तार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्यावरेष्वपि ॥

भर्तृदत्ते तु स्यावरेतर एव स्वातन्त्र्यमित्याह नारदः ।

भर्ता प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन् खतेऽपि तत् ।

सा यथा काममञ्जीयाद्वाहा स्यावराहते ॥

स्यावरे भर्तृदत्ते स्त्रिया निदासाद्युपभोगमात्रं न दान
विक्रयादिकमित्यर्थः । अमुक्त्वा श्रयनं भर्तुरित्यादि कात्यायन-

वचोऽपि भर्तृदत्तस्यावरविषयमेव नारदकवाक्यतयेति केचित् ।
अस्माभिसु, पत्नी कुञ्जितर इति व्याख्यानावसरेऽस्य विषयं प्र-
पञ्चितम् । पुरुषाणामपि कस्मिन्नपि स्त्रीधने न स्वातन्त्र्यं
स्वाध्याभावादित्याह कात्यायनः ।

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरौ न च ।

आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

यदित्येकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद् बलात् ।

स दृष्टिकं स दाप्यः स्याद्दण्डश्चैव समाप्नुयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाय भक्षयेत् प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव तदा दाप्यो यदा स धनवान् भवेत् ॥

अथ चेत्सद्विभार्थः स्यान्न च तां भजते पुनः ।

प्रीत्या विसृष्टमपि चेत् प्रतिदाप्यः स तद् बलात् ॥

ग्रासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योषितः ।

तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागं रिक्थिमान्तथा ॥

स्त्रिया धनं गृहीत्वा यद्यपरभार्थं या सह वसत्येनाश्वाव-
मानीते तदा गृहीतं तद्धनं राज्ञा बलादाप्यः । भक्ताच्छादन
निवासान् यदि भर्ता न ददाति तदा तेऽपि स्त्रिया बलाद्-
ग्राह्यास्तत्तत्तत्तं धनं वा ग्राह्यमिति श्लोकद्वयस्याथ चेदित्य-
स्यार्थः । इदमपि तस्या दोषराहित्ये बोध्यं दुष्टा पुनः किमपि
स्त्रीधनं न लभत इत्याह स एव ।

अप्रकार क्रियायुक्ता निर्लब्धा चार्थनाशिका ।

व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न तु सार्जति ॥

नार्जतीत्यनेन तया लब्धमप्याच्छिद्यग्राह्यमिति सूचितम् ।

अप्रकार क्रिया युक्ता सदा भर्तृप्रतिश्रुताचरणपरा ।

निर्मन्त्र्यादर्थनाशिकेत्यपि पाठः देवलः ।

हृष्टिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।

भोक्ता तत् स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्त्वनापदि ।

इथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् स हृष्टिकमिति ॥

हृष्टिर्बर्हन्नाथं पित्रादिना दत्तमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

मदनरत्ने तु हृष्टिरिति पठितम् । हृत्तिर्जीवनार्थं पित्रा-
दिभिर्दत्तमिति व्याख्यातञ्च । लाभो गौर्वादिप्रीत्यर्थं यत्न-
भ्यते कुतश्चित् । इथा आपदमन्तरेण । मोक्षस्यागोदान-
मिति यावत् । अननुज्ञातत्याग भोगविषयमेतत् । तदनुज्ञा-
या त्वनापद्यपि न दोषः ।

स्वयमेवेत्येवकारः स्वापत्यानां व्युदासार्थः ।

भर्तृव्युदारस्य पतिर्नार्ह तीत्यनेनाभिधानात् ॥

भर्तृ व्युदासे ततो वधिरङ्गानां भ्रातादीनां व्युदारस्यापि
दण्डापूर्पकया सिद्धत्वात् । अनापदीत्यभिधानादापदि न
दोषः । अतएव पुत्रार्तिहरणे चापि स्त्रीधनमुक्तमर्हतीति
तस्यैव वाक्यशेषः । पतिरित्यनुषङ्गः । पुत्रग्रहणं कुटुम्बोप-
लब्धकं तस्यार्तिर्भक्ष्याद्यभाव निमित्ता पीडा तस्या हरणे । च
शब्दादन्यस्मिन्नापि धनाभाव निमित्ते सङ्कटे स्त्रीधनमनुज्ञात-
रपिपतिस्यक्तुं भोक्तुञ्चार्हतीत्यर्थः । ननु परधने त्यागभोगयोः
स्वाम्यनुज्ञया विना कथमर्हता बाधितानेन बोध्यते । अनुज्ञा-
यान्त्यनापद्यपि न विरोधः । उच्यते । वचनवशात्तादृशवि-
षये व्यये स्वयमेव तस्य तत्त्वत्यदोषः । अतएव योगीश्वरोऽपि ।

दुर्मन्त्रे चर्मकार्त्तं च व्याधौ सम्यतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥

धर्मकार्ये बाधश्चके नित्ये नैमित्तिके च सम्प्रतिरोधके दण्डाद्यर्थं राजावरोधे कृते ।

वाचस्पतिस्तु सम्प्रति रोधक इति व्याधिविशेषणं कार्या-
नुष्ठान बाधक इति च तदर्थं इत्याह । नाकामो दातु मर्हती-
त्यपि दारिद्र्यादिकृत दानासामर्थे दुर्भिक्षादि गृहीतमप्यवश्यं
देयमेतावतैव वचनोपपत्तौ सामर्थ्येऽप्यदानमिच्छयेत्यस्य क-
ल्पयितुं मनङ्गत्वात् । पति ग्रहणादापद्यपि पत्युरेव पत्नी
धनग्रहणाधिकारो प्रति दानस्तेष्वप्या नान्यस्येति ज्ञेयम् ।
भर्ता दातुं प्रतिश्रुतं भार्यायै तस्मिन् ऋते पुत्रादिभिरास्थै
देयमित्यप्याह स एव । भर्ता प्रतिश्रुतं देयं ऋणवत् स्त्रीधनं
सुतैरिति । सुतग्रहणं पौत्र प्रपौत्रयोरपलक्षणा ऋणवदित्य-
भिधानात् । अनेन स्त्रीधने जीवन्त्यान्तस्यां सुतानां जन्मना
रुत्वेऽपि नास्ति विभाग इति गम्यते । एवं स्त्रीधनमुक्तम् ।

अथ तद्विभागो निरूप्यते ।

तत्र मनुः । जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सोदराः ।

भजेरन् मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

अत्र बन्ध समानार्थक च शब्दोपादानात् सोदर भ्रातृ भ-
गिनीनां मिलितानां मातृधनाधिकारो गम्यते । सोदरग्रहणं
भित्नीदर व्यावृत्त्यर्थः । देवलः ।

सामान्यं पुत्र कन्यानां ऋतायां स्त्रीधनं स्त्रियाम् ।

अग्रजायां चरेद्भर्ता माता भ्राता पितापि वा ॥

अत्र तु बन्धस्यैव अवणात्पुत्राणां कन्यानाञ्च सहाधिकार
प्रतीयते । इदञ्चान्वाधेय पति प्रीतिदत्त द्विविध स्त्रीधन
विषयम् । यथाह मनुरेव ।

अन्वाधेयश्च यदुदत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।

पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तदनन्मवेत् ॥

अन्वाधेयं पूर्वलक्षितं यच्च पत्या प्रीत्या दत्तं तत् स्त्रीधनं
वृत्तायाः वृत्तायाः स्त्रियाः प्रजा पुत्र दुहितरूपा तस्याः स्व-
भवति । पत्यौ जीवतीत्यनादरे सप्तमी । जीवन्तमपि पति
मनादृत्येत्यर्थः । तस्यानधिकारस्तत्रेति यावत् । अत्र च प्र-
जाया इति सामान्याभिधानात् स्त्री पुं स प्रजायाः समसाम्यव-
गतेस्तुल्यवह्निभज्य मातृधनग्रहणं न पुनः पूर्वं भगिनीनां तद-
भावे भ्रातृणामिति । भगिन्यश्च मनुवचनेऽनूठा ग्राह्याः । तथा
च वृद्धस्मृतिः ।

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रप्ता चेत् स मूठा तु लभते मानमात्रकम् ॥

अपत्यानां पुत्राणाम् । दुहितुः पृथगुपादानात् । तदं-
शिनी पुत्र समांशिनी । मानमात्रकमिति गौरवाथं तदनु-
सारेण किमपि लभते न तु पुत्र समांशमित्यर्थः । अप्रप्ताना-
मभावे प्रप्तानामपि स भर्तृकाणां भ्रातृ समभागित्वमित्याह
कात्यायनः ।

भगिन्यो बान्धवैः सार्द्धं विभजेरन् सभर्तृकाः ।

विभागकाले दौहित्रेभ्योऽपि किञ्चिद्देयम् । तथा च मनुः ।

यास्तासांस्तु दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥

यथार्हत इत्युपयोग इति द्रष्टव्यपेक्षेत्यर्थः ।

नच दौहित्रीणां तदा धन स्वाभ्याभावात् किमिति ।

दानमिति वाच्यम् ।

यथा प्रैतके पुत्रसह कन्यानां दायार्थेऽपि वचनवत्ता-
 त्तुरीयांश्च दानमेवमवाप्युपपत्तेः । अतएव प्रीतिपूर्वकमि-
 त्युक्तम् । प्रीतिपूर्वकत्वं वचनादेवानामवश्यकत्वमपि सूचित-
 मत्र । तत्र तु पतिताः स्मरदित्यत्र इति दोषकीर्तनादावाव-
 श्यकत्वमिति भेदः । यौतुकन्तु कुमारीणामेव मातृघनम् । न
 पुत्राणां नापि प्रसदुहितृणामित्याह मनुरेव ।

मातृस्तु यौतुकं यत्स्यात् कुमारीभागएव स इति ।

युमिश्रणा इति धात्वनुसाराद्विवाहकाले एकासनोपविष्टयो
 र्बधूवरयोर्व्यह्वान्वयै दीयते तद्युतयोरिदं यौतुकमिति व्युत्पत्त्या
 यौतुकमित्युच्यते । केचित्तु विवाहे स्त्री पुंसयोरेक शरीर-
 तथा मिश्रता भवति । अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसत्वत्वा त्व-
 मिति श्रुतः । मर्तुर्बध्मस्यादिभिरस्यादीभ्योकी भवन्तीत्यर्थ
 इत्याहुः । यदेतद्बह्वृदयत्वं तदस्तु हृदयं मम तदस्तु हृद-
 यन्तर्धेति अत्र लिङ्गाद्विवाहे मिश्रयेत्यग्रे । युतयोर्यौतुकमिति
 निघण्टौ । यौतुकं यौतुकश्च तदिति क्रीडाद्यौतुकमित्यपि
 पाठः । भर्तृगृहं सञ्जातृग्रन्थतया प्रिहृष्टहृलब्धं मातृघनं
 यौतुकम् । यौतुशब्दस्या मिश्रणमप्यर्थः । युमिश्रणामिश्रणयो-
 रिति धातुपाठात् । युतसिद्धाविति प्रयोगाच्चेति देव स्वा-
 म्याह तदस्तु प्रिहृष्टहृ सञ्जातृग्रन्थतया भर्तृगृहलब्धं यौ-
 तुकमित्यस्यापि विनिगमकाभावे वक्तुं शक्यत्वेनास्य कल्पना
 मात्रत्वात् । कुमारीणामनेकत्वे ह्यसं स्यादस्तुतत्वादिति न्यायेन
 स एव विभागो विशेषाश्रयणात् । एतत्त्रिविधमिदं मातृघनं
 दुहितृणाम् । तत्रापि प्रथममप्रज्ञानां तदभावे प्रज्ञानां त-

तपि प्रथमप्रतिष्ठितानां तदभावे प्रतिष्ठितानां सधवानां
तदभावे विधवानाम् । तथा च गौतमः ।

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानां प्रतिष्ठितानाञ्चेति ।

अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना दुर्भगा विधवा वेत्यपरा-
र्क्षेण कल्पतरुकारेण च व्याख्यातम् । प्राक्तनं द्वयमेव विज्ञाने-
श्वरादिभिः । अत्र च स्त्रीधनमिति सामान्योक्तिरपि त्रिविध
प्रागुक्त स्त्रीधन भिन्नविषया । स्मृतिचन्द्रिका मदनरत्नयो-
रेवमुक्तम् । जीमूतवाहन भ्रातृभट्टाचार्याभ्यान्तु प्रयुक्तं गौ-
तमवचनं मातुर्दुहितुरभावे दुहितृणां तदन्वय इति नारद-
वचनम् ।

दुहितृणामभावे तु रिक्तं पुत्रस्य तद्ववेत् ।

इति कात्यायनवचनम् ।

मातुर्दुहितरः शेषस्यैवात्तेभ्य ऋतेऽन्वय इति योगीश्वरवचनम् ।

एव मन्यामपि स्त्रीधनस्य दुहितृ ग्राह्यत्वपराणि स्मृति
वचनानि प्रागुक्त मन्वादिद्वयवचनविरोधान्मातुः, यौतकमिति
प्रागुक्त मनुवचनाशुरोधान्मातुः पारिणयं स्त्रियो विभजेर-
न्निति वाशिष्ठासाराञ्च यौतकमात्र विषयाणीत्युक्तम् । पारि-
णयं परिणयनकम् यौतकमिति यावदिति ताभ्यां व्याकृतम् ।
कल्पतरौ विवादं चिन्तामणौ च पारिणयमिति पठित्वा स्त्री
परिच्छेदादर्शककृतिकादीति व्याख्यातम् । विज्ञानेश्वरस्तु
सर्वमेव स्त्रीधनं पुत्रादि सत्वेऽपि प्रथमं दुहितृ दौहित्री दौ-
हितृणामि । तदभावे पुत्रादिणामि । अमजः स्त्रीधनन्तु व्य-
वस्थापयिष्यते । मातुर्दुहितरः शेष स्यैवात्तेभ्य ऋतेऽन्वय
इति योगीश्वरवचने दुहितृमात्रेणाभ्य इत्यनेन न पराच्छ्रुते

किन्तु दौहित्री दौहित्रावपि । मातुर्दुहितरोऽभावे दुहि-
तृणां तदन्वय इति नारदवचनात् । अत्र तदन्वय इत्यने-
तच्छब्देन दुहितरोऽनन्तरः परावृत्त्यते । तथा च दुहि-
न्वयो दौहित्री दौहितरूपः ।

तत्रापि प्रथमं दौहित्री तदभावे दौहित्रः ।

दुहितृणां प्रसूता चेदिति वक्ष्यमाण योगीश्वरवाक्ये दु-
हित शब्देन दुहितरो गृह्यन्ते । साक्षाद्दुहितृणां मातुर्दुहि-
तर इत्यत्र तेनैवोक्तत्वात् पुत्रत्वात् पुनरुक्त्यापत्तेः । दुहितृणां
रन्वय इति सामान्योक्ते दौहित्राधिकारोऽपि । पुत्राधिकारस्तु
विभजेरन् सुताः पित्रोरुक्ते रिक्थव्यं सममित्यत्र पित्रोरि-
त्येकशेषाज्जभते तच्च प्रागेव प्रपञ्चितम् । ताभ्य ऋतेऽन्वय
इत्यत्राप्यन्वयपदेन योग्यतया पद्यन्त मातृपदान्वयात् दुहितृ-
णाञ्च पृथगुपादानात् पुत्रादिरेव गृह्यन्ते । दुहितृभावे तद-
धिकार प्रतिपादनार्थत्वञ्च न पीनरक्त्यम् । जनन्यां संस्थित-
यान्त्विति मनुवचनस्य त्वयमर्थः । सर्वे सहोदरा मातृकं रि-
क्त्यं स्वाधिकारावसरे समं भजेरन् सनाभयः सोदरा भगि-
न्यश्च स्वाधिकारावसरे । न तु द्वयेऽपि सम्भूय विभजेरन्वि-
त्यर्थः । इतरेतर योगस्य द्वन्द्वैकशेषयोरभावादप्रतीतिः ।
च शब्दस्य तु विभागकर्तृत्याम्नयमात्रेणाप्युपपत्तेः । यथा देव-
दत्तः कृषिं कुर्व्यादन्नदत्तयेत्युक्ते नेतरेतरयोग प्रतीतिः । वा-
क्यान्तरेण च द्वयोरपि मातृधनाधिकारे प्राप्तेऽपि सममित्य-
नेनालोद्धारादि विषमविभागनिवृत्त्यर्थं वचनम् । सोदर स-
नाभिग्रहणमसोदर भ्रातृ भगिनी निवृत्त्यर्थम् । अतएवाध-

मजाति स्त्रीधनं भिन्नोदरापि प्रकटजातीय सपत्नी पुत्री तद-
भावे च तदपत्यं गृह्णातीत्युक्तं मनुना ।

स्त्रियास्तु यद्वैदित्तमित्यादत्तं कथञ्चन ।

ब्राह्मणी तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेदिति ॥

अत्रानपत्यवतियादि जातीय स्त्रिया इति विवक्षितं ब्रा-
ह्मणीपदश्चोक्तमजात्युप लक्षणात् । अप्रजस्त्रीधनं भर्तुरि-
त्यस्य चायमपवादः । अत्रानपत्यवैश्वाधनं क्षत्रिया दुहिता-
नपत्यग्राहधनञ्च वैश्वादुहिता गृह्णाति । तदभावे तदपत्यानि
तदभावेऽप्रजस्त्रीधनमित्यस्य तत्र प्रवृत्तिः । तस्मात् स्त्रीधने
सापत्यग्राहदुहिताद्यधिकारस्तदनु पुत्रादीनामित्याहुः । अत्र
जीमूतवाहनः । मनु वृक्षस्यति शङ्खलिखित वचनेषु इन्द्राश्व-
वर्णेऽपि समुच्चयवाचिचशब्देन तदर्थं लाभाद्बलवने तु पुत्र-
कन्यानामिति इन्द्रस्यापि श्ववणात्संवादेन तत्रापि च शब्द-
स्येतरैतरयोगार्थकत्वौचित्याद्ग्राहभगिनीनां सोदराणां वि-
भज्य सङ्गैव धन ग्रहणं युक्तम् । किञ्च । केवलं दुहितृणामेव स-
कलमाहधनाधिकारे यौतके विशेष वचनमनर्थकम् । न च
कुमारीपदोपादानात्प्रतदुहितव्यावृत्त्यर्थन्तर्दिति युक्तम् । त-
द्यावृत्तेः सर्वस्त्रीधन एव गौतमादि वचनेषूक्तत्वात् । कुमार्य-
भावे प्रत्ताद्यधिकारस्यात्वाप्य- वर्जनीयत्वात् । तस्मात्पुत्र
पत्न्योस्तुल्य वदधिकारएव मन्वाद्यभिप्रैतोऽध्यग्नादि स्त्रीधन-
विषयो यौतकविषयस्तु, पुत्रीमाताधिकार इत्येव व्यवस्था ।
अन्वाधेय पति प्रीतिदत्तमात्र ग्रहणन्तु, मनु वचनान्तरेऽध्य-
ग्नाद्युपलक्षणमिनरथा यौतके पृथगारम्भ स्नानार्थक्यापत्तेरि-
त्याह । दायतत्त्वकदादीनामर्थे तदेव मतं । अत्रेदं प्रतिभाति

अन्वाधेयादि ग्रहणस्थोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात्तदुभयव्यति-
रिक्तं सर्वं मातृधने दुहित्वाधिकारः प्रथमन्तदनु पुत्राधिकारः।
यौतके विशेषं वचनन्तु प्रत्तादिनिवृत्त्यर्थम्। अन्यत्रापि सा स-
मैवेति चेत्सत्यम्। किन्तु, न नियता यौतकेतु नियता। ते न
यौतकं कुमार्यभावे विवाहभेदेन स्त्रीधनस्मार्त्तादीनामेव भवति
न प्रत्तादीनामितिस्रुति चन्द्रिकाकारादीनामाशयः। वि-
ज्ञानेखराचार्याणाम्त्वयमभि प्रायः। सामान्यतः स्त्रीधनमा-
तस्य दुहित्वाद्युक्तताबोधकमनन्यथा सिद्धवचनानु रोधेन स-
ङ्कीर्णः कर्त्तव्यो न च अन्वादि वचन मनन्यथा सिद्धपुत्र-
कथानां सहाधिकार प्रतिपादकम्। पुत्राधिकार मातृ प्रति-
पादनं मातृ परत्वात्। नच चशब्दद्वन्द्वाभ्यां सहाधिकारः।
विभाग कर्त्तृत्वान्वयेनापि तदुपपत्तेः। अन्यथा पितरावि-
त्यादौ माता पित्रोस्तद्विषयत इत्यादौ च द्वन्द्वैकशेष श्रवणे
सकल निबन्धसम्मतः क्रमो माता पित्रो न स्यात्। विष्णु वच-
नाद्यनु रोधान्तव्यञ्जान्वयसाहित्यमात्रेण तदुपपत्तिरर्थं क्र-
मस्त्वन्यथाप्यविद्वद् इत्युच्यते। तर्ह्यत्रापि ताभ्य ऋतेन्वयः दुहि-
तृणामभावे तु रिक्त्यं पुत्रेषु तद्वेदित्यादि योगीश्वर का-
त्यायनं वचनावगतार्थं क्रमान्यथा भावे द्वन्द्वं च शब्दादीनां शा-
ब्दान्वयः साहित्यमात्रेणोपपत्तिरस्तु न तु तदनुरोधेन तेषा-
मेवान्य विषयत्वम्। सिद्धे सहाधिकारे तेषां सङ्कीर्णकत्वङ्कोचे-
क्षेष्वां सहाधिकारपरत्वनिश्चय इती तरेतरान्वयत्वञ्चेति। अ-
न्वाधेयादौ विशेषं वचनमनर्थकमिति चेत्। जायौतके चन्द्रि-
काकारादि मतवदेव सार्थकत्वात्। अन्वाधेय ग्रहणस्थोपलक्ष-
ण तथा प्रजामात्राधिकारे तेन प्रतिपादिते जनन्यां संस्थिता-

यान्तिव्यादि वचनैः साम्यदिविधान मित्येवं सर्वेषां सार्धक-
त्वात् । तस्मात्सर्वं सुस्थमिति । श्रीविद्यारण्यश्रीचरणैस्तु स्मृति
चन्द्रिकामिताक्षरयोर्द्वयोर्हयोरप्यनुसारेण द्वयमपि लिख-
तम् तु विविक्तम् । पुत्रादिभ्यः प्राग्दुहितं दुहितुस्तदनुदौ-
हिताणामधिकार इति तु मिताक्षरा चन्द्रिकामदनरत्न
काराणाम्निद्वारण्य श्रीचरणानां च विसम्बादेन सम्मतः । जी-
मूतवाहन दायतत्त्वकारौतु दुहितृभावे पुत्राणामेवाधिकारो
न तु दौहित्र्याद्यधिकारानन्तरम् । तथाहि नारदवचने दुहि-
तृणान्तदन्वय इत्यत्र दुयितुरन्वय पदेनान्वय पुत्रादि वाचकेन
नान्वयः सम्भवति । दुहितृ पदस्य जन्यविशेष वचनस्य जन्या-
न्तरे समत्वेन निराकाङ्क्षतयान्वया सम्भवात् । तच्छब्दस्यापि
दुहितृत्वरूपेणैव तदुपस्थापकस्य नैराकाङ्क्षाविशेषात् । किञ्च ।
याज्ञवल्क्य वचने तावत् । दुहितर इति प्रथमन्तस्य ताभ्य इति
च पञ्चम्यन्तस्य च षष्ठ्यन्तान्वयपदेनान्वयाद्यदुहितस्यापि मातु-
रित्यस्यैवान्वयस्तदेकवाक्यतयात्रापि मातुरन्वय एव पुत्रादि
गृह्यते न दुहितृन्वयः । किञ्च । सत्स्वङ्गजेषु तङ्गमीक्ष्यर्थो भव-
तीति बोधायन वचनादनन्तराङ्गज पुत्राधिकार एव प्रत्यास-
त्तेरुचितो न तु व्यवहिताङ्गजदौहित्रादेरित्याह तुलानन्दम् ।
जन्यवाचकस्य जन्यान्तरेणान्वये पुत्र इत्यादायन्वयोन स्यात् ।
तज्जन्य प्रतिसम्बन्धितया विरोधस्त्वत्रापि तुल्यः । अन्यथा दु-
हितुः पुत्र इत्यत्राप्यन्वयोन स्यात् । तस्माच्छब्दव्युत्पत्त्यज्ञानमे-
वेदम् । याज्ञवल्क्य वचने च यद्यपि मातुरन्वयः पुत्रादरेयोक्त-
स्तथापि विभजेरन् सुताः पित्रोरित्यनेन प्राप्तधिकाराणामेव
ऋणदान दुहितृभवोपाधिकत्वज्ञापनार्थोऽनुवादः सचदौहिता

नन्तरमप्यविद्वद्भ्यः । सत्स्वज्ञजेष्विति बोधायन वचनन्तु मातृ
साधारण्येन पुत्राणामन्वनाधिकारमात्रमज्ञपत्स्वचापत्त्यमा-
तवाचकत्वात् पुत्र दुहितृ साधारणमधिकारं प्रतिपादयद्वच-
नान्तराविद्वद्भ्यः प्रत्यासत्त्यैव व्याख्यातुं युक्तमिति न किञ्चिदेतत् ।
सन्तानाभावे त्वाह योगीश्वरः ।

अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुवुः ।

अप्रजसि दुहित्वादि प्रपौत्रपर्यन्तरहितायामतीतायां अतायां
बान्धवा वक्ष्यमाणोक्तोक्ता तत्स्त्रीधनमवाप्नुवुः । विवाहभेदेन
व्यवस्थया बान्धवानां अधिकारमाह स एव ।

अप्रजः स्त्रीधनमभर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्थ्यपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृ गामि तदिति ॥

चतुर्थं ब्राह्मदैवार्थं प्राजापत्येषु । अपिशब्दाङ्गान्धर्वं परि-
ग्रहः । यदा अतद्गुणसंविज्ञानं बलवीहिणा ब्राह्मभिन्नादैवार्थं
प्राजापत्य गान्धर्वस्यत्वारः ।

तेन ब्राह्मदैवार्थं गान्धर्वं प्राजापत्येषु यजनम् ।

अप्रजाया मतीयां भर्तुरेव तदिष्यत इति ।

मनुवचनविसम्बादः ।

ब्राह्मादि विवाहोदाया धनमनपत्याया भर्तुर्भवति । तद-
भावे भर्तुः प्रत्यासन्नानाम् । स्वामिप्रत्यासत्ते भर्तृवात्तराये
भर्तृप्रत्यासत्तेरेव पुरस्करणीयत्वात् । शेषेष्वामसुरादिषु परि-
णीतायास्तु पितृगामि । एकशेषेषां माता पितृगामि । त-
त्वापि प्राजापत्यगामि तदनु पितृगामि । पितरावित्यतोक्ता-
न्यायात् । विद्वद्भवचनान्तराभावाच्च । अतएव मनुना ।

यत्स्वस्थाः स्वाह्वनं दत्तं विवाहेष्वामसुरादिषु ।

अतीतायामप्रजसि माता पित्रोस्तद्विद्यत इति ।

इह मातृशब्द पूर्वनिपातेन मातुः प्रायस्यम वगमितम् ।
कन्याधने च मातुरभावे पितुरधिकार अवणादत्रापि तथैवौ-
चित्यात् । यथाह बौधायनः ।

रिक्तं सतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः स्वयम् ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभीवेभवे त्पितुरिति ॥

माता पितोरभावे तत्प्रत्यासन्नगामि । पूर्वोक्तेषु सर्वेष्वेव
विवाहेषु मरुतापत्यवती चेत् दुहितृणां तद्वनम् । दुहितृश-
ब्देन चात्र दुहितृ दुहितरो लक्ष्यन्ते इति प्रागेवोक्तम् । तदा-
यनूटादि क्रमो गौतमादितो दुहितृधनग्रहणकाले दौहित्री-
भ्योऽपि प्रीत्या किञ्चिद्धानमिति च प्रागेव निरूपितम् । दौ-
हित्रीणाञ्च मातामही धनग्रहणं भिन्न मातृकाणां विधममातृ-
द्वारेण । पौत्राणां पितृद्वारेणैव । पितृ मातृ वा स्ववर्गे
भाग इति गौतमस्मरणात् । जीभूतवाहनस्तु । ब्राह्मादि
विवाहेषु यद्वनं तदेवानेन व्यवस्थाप्य तेन तु तत्तद्विवाहो-
दायाः सर्वं धनम् । ब्राह्मादिषु यद्वनमिति सम्बन्धे वर्त्तमान-
सम्बन्धे कृतकाल लक्षणात्स्तदूढ स्त्री परस्वेऽतीत विवाहक्रिया
द्वारकसम्बन्धे कृतलक्षणाया अवगम्यत्वादित्याह । तदनुगामी
दायतत्वं ज्ञाप्येवम् । तदपेक्षलम् । पूर्ववचने अप्रजः स्त्रीधनं
वान्धवा गृह्णीयुरिति सामान्यत उक्तेः कीदृश्या अप्रजसः के वा-
न्धवा गृह्णीयुरित्येवाकाङ्क्षोक्त्याद्ब्राह्मादिपदानां तद्विशेषणत्व
स्यौचित्यात् । अत्र वर्त्तमान भूतसम्बन्धकृतं विनिगमकमुक्तं
तदपि तुच्छम् । विभागकालेऽतीतत्वस्योभयत्रा विशेषात् ।
धनलाभकाले वर्त्तमानत्वस्य चाप्रयोजकत्वात् । विवाहजन्य

भार्यात्वसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वाच्च । यत्तु सर्वेष्वपि विवाहेषु
पित्रोः स काशाक्तया ऽर्त्तं विवाहोत्तरं तद्भातृणामेव । यदाह
कात्यायनः ।

पितृभ्याश्चैव यदुक्तं दुहितुः स्यावरं धनम् ।

अतीतायामप्रजसि भ्रातृगामि तु सर्वं दा ॥

विश्वरूप जीमूतवाहनौ तु कन्यादशायां यत्पितृभ्यां दत्तं
तद्भातृगामि । विवाहापरतो लब्धस्याग्राधेयत्वात् । विवाह-
काले लब्धस्य च विवाहभेदेन भर्तृगामित्वात्माता पितृगामि-
त्वाच्चेत्याहुतुः । तन्न । स्यावरविषयत्वादस्याविरोधात् । न
च दण्डापूपिकया स्यावरग्रहणे जङ्गमग्रहणं भ्रातृणामायात्ये-
वेति वाच्यम् । अपवादे तद्व्याया प्रवृत्तेः । शुल्कान्तु सोदरा-
णामेव । भगिनी शुल्कं सोदर्याणामिति गौतमवचनात्सो-
दराभावे मातुः । ऊर्द्धं मातुरिति तद्वचनादेव । पूर्वञ्चैक
इति तु परमतम् । बन्धुदत्तं प्रथममप्रजसो अतीताया बन्धूनां
तदभावे भर्तुः । बन्धुदत्तान्तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तदिति
कात्यायनवचनात् । पूर्वोक्तप्रजः स्त्रीधनाधिकार्यभावे त्वाह
वृत्तस्यतिः ।

मातृष्वमा मातृलानी पितृष्व स्त्री पितृष्वसां ।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिता ॥

यदासामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्रएव वा ।

तत्सुतो वा धनन्तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाग्रुतुः ॥

अतौरसपदेन पुत्रपुत्र्यादपादनन्तयोः सर्वापवादकत्वात् ।

अपवादक्रमश्च प्रवृत्त एव । सुतपदेन च सपत्नी वृत्तस्य ।

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तीक्ष्णेन पुत्रेण प्राङ् पुत्रवती मनुवति मनुवचनात् ।
 न तु सुतपदमौरस विशेषण मानर्थक्यात् । सपत्नी पुत्र स-
 ज्ञावेऽपि स्वस्त्रीयाद्याधिकारापत्तेरनादि व्यवहारविरोधाच्च ।
 तथा च दौहिताभावे घौरसपुत्रादिस्तदभावे सपत्नीपुत्रः ।
 तत्सुत इति तच्छब्देन व्यवहितयोरौरस सपत्नी पुत्रयोरुपा-
 दानं नानन्तरस्यापि दौहिदस्य दौहित्रपुत्रस्य तस्य पिण्डदाने
 बहिर्भावात् । तथा च दौहित्रपर्यन्ताभावे प्रथममौरसस्तदनु
 तत्पुत्र पौत्राः । पुत्र पौत्रैर्ऋणं देयमिति ऋणापकारणा-
 धिकारिणां पिण्डदानाधिकारिणाञ्च तेषामेव रिक्तग्रहणी-
 चित्यात् । तदभावे सपत्नीपुत्र तत्पुत्र तत्पुत्राणाम् । तेषा-
 मेव तदा पिण्डदातृत्वाद्यापाकर्तृत्वाच्च । प्रायुक्त मनुवच-
 नाच्च । तदेषामभावे सत्यपि श्वशुरादिषु सपिण्डेष्वनन्यग-
 तिकैतद्वचनवशाद्गुणिनीपुत्राद्यानामेव मातृष्वस्त्रादि धने
 प्रत्यासन्नितारतम्येनाधिकारः । स्नुषादीनां तु यासाच्छादन
 मात्रभाक्तम् । वचन विरोधे सपिण्डवत्प्रत्यासत्तेर प्रयोजक-
 त्वात् । तस्मात्स्त्रियोनिरिन्द्रिया अदायादा इति श्रुतेः । अ-
 निन्द्रियास्तु दायाश्च स्त्रियोवृत्तमिति स्थितिरितितन्मूलक मनु
 वचनाच्च । शृङ्गग्राहकया यत्र कण्ठोक्तः पत्नीदुहितर इत्यादौ
 यासां स्त्रीणाम्नाधिकारसासामेव । अन्यासान्तु श्रुतिमनु
 वचनाभ्यां दायग्रहणनिषेध एवेति स्मृति सन्धिककारहरद-
 तादीनान्दादिणात्यनिवन्धुणास्त्रीमृतवाहनादि घौरस्य सर्व-
 निवन्धुणां सिद्धान्ताच्च । इति स्त्रीधनविभागः ।

अथविभाग काली केनचिदपङ्क्तस्य प्रसादु ज्ञातस्य वि-
 भाग प्रकारः । तत्र मनुः ।

क्षणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्तौ यथा विधि ।

पश्चाद्विभक्त्येत यत्किञ्चित्त्वं समतान्वयेत् ॥

योगीश्वरः । अन्योन्यापहृतन्द्रव्यं विभक्तैर्यत्न दृश्यते ।

तत् पुनस्ते समैर्यैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥

अत्र समपदादुद्धार विभागो निषिद्धः विभजेरन्निति वचनाद्
येनैव दृष्टन्तेनैव न ग्राह्या नाप्यपहर्तृत्वात्पन्दातव्यमिति बोध्यते ।
एतावता वचनार्थवत्त्वेन दोषाभावः समुदाय द्रव्यापहारे
स्वबुद्ध्या गृहीतत्वादिति केषाञ्चिद्वचनं प्रलापः । साधारण-
द्रव्ये परस्वत्वस्यापि सत्वेन परस्वापहारेण स्वेयपदार्थस्यावा-
रणीयत्वं तत् । अथ परकीयबुद्ध्या न गृहीतमिति नस्तेयमित्यु-
च्यते । तत्र अपहारे परकीय बुद्धेरावश्यकत्वात् । अतएवाप-
हृतमित्युक्तम् । ननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदाय द्रव्यापहारे
दीपो दर्शितो न कनीयसाम् ।

यो लोभाद्विनि कुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातृन् यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिरिति ।

स यम्परन्तु सम्भावित अस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि-
दोष उक्ते तत्परतन्त्राणां पुत्रस्थानीयानान्दण्डा पूषन्त्यायेन-
दोषः सुतरामुक्त एव भवतीति । अतएव समुदाय द्रव्यापहारे
समविभाग वचनस्य स्वेयदोषाभाव परत्वमाचक्षाणा अनेन
मनु वचनेन दूरापास्ताः । अविशेषेण दोषप्रतिपादिकया श्रु-
त्याच यथा । यो वै भागिनम्भागान्मुदते च यतेन सः । अथ
वैतन्त्रवयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रश्च यत इति । योभागिनम्भागान्
भागान्मुदते निरस्यति । भागान्तस्यैकस्यैव हि भागश्च यथा न
प्रयच्छतीति यावत् । सभागान्मुदतं एनं नोत्तारश्च यतेनाशयति

दोषवशात् । यद्येनन्न नाशयति तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशय-
तीति श्रुतेरर्थः श्रुत्यज्ञास्तु प्रलपन्तु नाम साधारणद्रव्य-
स्यापि पर-स्वत्वेनापहारपदार्थीऽनपायादित्युक्तमेव । यथा
मौङ्गेचरौविपन्ने साहस्यत्प्रतिनिधितयामांशेषु गृह्यमाणेषु
सुज्ञाययवबुद्ध्या गृह्यमाणत्वादयस्त्रिया वैमाषा इति निषेधेन
प्रवर्त्तते सुज्ञाययवबुद्ध्या गृह्यमाणत्वादिति पूर्वपक्षिते निषेधस्य
प्राप्तिमात्रापेक्षितत्वात्तत्वापि माषावयवानामप्यवर्जनीय-
ग्रहणं यज्ञसाधनत्वञ्चेति निषेधप्रवृत्त्यनपायात्प्रतिनिधि-
तयापि तदनुपादानं सिद्धान्तितम् । राज्ञेतु भागिभिर्न नि-
वेदनीयं राज्ञे निवेदितमपि तेन सामादिनैव दापनीयमिति
प्रीत्यविच्छेदादि हृष्टप्रयोजनकमेव कात्यायन आह ।

बन्धुनापकृतं द्रव्यस्त्रलान्नैव प्रदापयेत् ।

अविभागकालेऽनेन बद्धभुक्तमित्यापि न दत्तव्यं भुक्तमपि
राज्ञा न ग्राह्यमित्याशयेनाह स एव ।

बन्धूनामविभक्तान्भोगान्नैव निवर्त्तयेदिति ।

नहि न्यूनाधिक भोगो वारयितुं शक्योऽवर्जनीयत्वादिति
भावः एवं हृष्टार्थतथैवोपपत्तौ नास्यापि सोऽयदोषाभावपरत्व-
महृष्टार्थत्वापत्तेस्तस्मादत्रापि सोऽयमप्रायश्चित्तं राजदण्डश्च भ-
वत्येवेत्यवधेयम् । अथाविभाज्यम् ।

तत्र योगीश्वरः । पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौहान्निकश्चैव दायादानान्नतद्भवेत् ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं कृतमभ्युद्वरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्द्रव्याद्विद्य या लब्धमेव च ॥

पितृद्रव्याविरोधेनेति सर्वशेषः । स्नातन्त्ये पितृद्रव्यो-

प्रघातेन यन्मैत्रादिकं तद्व्याप्य विभाव्यत्वापत्तौ महाज्जनाचार
विरोधो विद्यालब्धे नारद वचन विरोधश्च ।

कटुस्वस्मिभ्याद्वातुर्ध्वो विद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनान्तस्मात्सलभेता श्रुतोऽपि सन्निति ॥

कात्यायनस्वविभाव्य विद्याधनलक्षणमुक्तेनैतदेव द्रव्यमिति
यथाह । परभक्तोप भोगेन विद्याप्राप्तान्वतस्तु या ।

तथा प्राप्तम्वनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यत इति ॥

अनुरपिस्पष्टमाह । अनुपपन्नपितृद्रव्यं अमेण यदुपार्जयेत् ।

दायादेश्चो न तद्व्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

अमेण सेवादिना क्रमादभ्यागतायाम्पितृ द्रव्याविरोधे-
नोद्धृतायामपि भूभ्यां विशेष उक्तः शङ्केन ।

पूर्वनष्टान्तु योभूमिमेकशेदुद्धरन् क्रमात् ।

यथा भागं लभन्तेभ्योदत्तां शन्तु तुरीयकमिति ।

उद्धर्ते चतुर्थांशं सुद्धरणं मूल्यमधिकन्दत्वांशं त्वयं सर्वं
समं विभजेरन्वित्यर्थः । यद्यप्ये तादृशाविभाव्यत्वं यद्येन
लब्धकृतकस्यैवेति न्यायादेव प्राप्तं तद्व्यापि प्रायो व्यवहारशा-
स्त्रे न्याय सिद्धान्त वाक्काव्येव वचनानीति परिभाषा प्रकारोक्त
प्रायश्चित्तमिति न दोषः । अविभाव्यान्तरमप्युक्तं मनुना ।

वस्त्रम्यत्रमलङ्कारं कृतान्तुद्रव्यं स्त्रियः ।

योगक्षेमं प्रचारय न विभाव्यं प्रचक्षते ॥

पत्रं वाहनम् । वस्त्रादि यद्येन कृतं लब्धस्यैव । अष्टतन्तु
विक्रयाद्यर्थं विभाव्यमेव । कृतान्तं प्रकाशं सर्वैर्लब्धमिति भो-
क्तव्यं न तु तोषयित्वा विभाव्यम् । अष्टतन्तुद्रव्याधारः शूपादिः
सर्वैर्लब्धोपयोगमुपभोज्यः । क्रियोदाहो विवर्तना न विवर्तनाः ।

प्रतीयेष्य कामं कार्यादिबन्धोः पितृवद्वत्त्वात् तस्माच्च न वि-
भाज्याः । अग्निवद्वत्त्वात् न विभाग इति गौतमसूत्रेण ।
योगत्वेमशब्दाभ्यामिष्टापूर्णे उच्यते । तयोर्विभागत्वं पितृ-
द्रव्यविरोधेनार्जितयोगादि दृष्टान्तततोच्यते । न हि स्वतः क-
लतो वातस्य विभागः तन्मयमिति शैलकस्य तु सुतराम् । तथा
चाह खीमन्निः ।

योग्यपूर्वं योगमिष्टमित्याह्वयत्वं दर्शितम् ।

अविभाग्ये च ते प्रोज्जे श्रयणासनमेव च ॥

इति योगत्वेमशब्देन तत् कारिणो राजमन्त्रिणं पुरोहितादय
उच्यन्ते इति कैचित् । यस्तु कामरूपान्तरमन्त्रय इत्यप्ये ।
प्रचारो गृह्यारोमादि क्रमेण निर्गममार्गाः । तस्याप्यविभाग्य-
त्वम् । पितृदत्तं वस्त्रादिकं आचमोज्जे दास्यम् । यथाह
वहस्यतिः ।

वस्त्रभक्षकृद् वस्त्रादि पितुर्व्यवहारादिकम् ।

यन्वमात्यैः सन्नभ्यर्च्य चाहुभोज्जे तदर्थं येदिति ॥

क्री दृतोऽप्यसक्तारो न विभाग्यः ।

पत्न्यौ जीवन्ति यः क्रीभिरसक्तारो दृतो भवेत् ।

न तन्मन्त्रे रन्दाद्यादा भजमानाः पतन्ति ते इति ।

दृत इत्यनेनादृतस्य विभाग्यत्वमेव । पत्न्यौ जीवन्तीत्यनेन
पतिजीवनेचिह्नतया यत्र दैत्ये यो धार्यते स न विभाग्य
इति सूचितम् । पितृप्रसादं लब्धस्यापि न विभागः ।

पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।

भुज्यन्ते इति वस्त्राह विभाग्यत्वम् । तथा पितृदत्तस्यापि
पितृभ्यां यस्तु अहृतान्तस्तस्यैव धनमवेदिति च स्मरणात् ।

पितृ प्रसाददानप्रीतिदाने अन्धोऽपि चित्वासुरो धेनौ वै श्रूये । मनु-
यया कामम् । महाज-प्राकारविरोधात् । पितृद्वयाविरो-
धीपार्जित प्रपञ्चोभूयः सु शौर्वादि विषयमादाय कृति वचः-
सुदृश्यते स ग्रन्थविस्तर भिया न लिख्यते ।

अथ विभागानधिकारिणः ।

तत्र योगीश्वरः । क्लीवोऽथ पतितस्तज्जः पङ्कजमन्तकोज्जः ।

अन्धोऽपि चित्वासुरो गच्छा भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः ॥

तज्जः । पतितजः । क्लीवान्धौ यदि जन्मत आरभ्य तदा
विभागानर्हावेव यदित्वन्तरा । तदा तदपगमश्च दौषधादिना
तर्हिदृष्ट्या तद्विभागः स्यादायविशोधितादिति रीत्या विभा-
गार्हावेवेति ध्येयम् । आद्यशब्देनाश्रमान्तर गतपितृद्वेष्युपपा-
तकिवधिर मूकनिरिन्द्रियाणां ग्रहणम् । यथाह वशिष्ठः ॥
अनंशास्त्राश्रमान्तरगता इति । नारदोऽपि ।

पितृद्विद पतितः पण्डो यश्च स्वादौपपातिकः ।

औरसा अपि नैतेऽथ कभेरन् खेनजाः कुत इति ॥

मनुरपि । अनंशौ क्लीव पतितौ जात्यन्व वधिरौ तथा ।

उन्मत्त जड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया इति ॥

व्याधिना निर्गतमिन्द्रियं यस्य स निरिन्द्रियः । तेन
क्लीवाङ्गेदः । अक्षित्तु निरिन्द्रियाः पाणिपादादिहीना
इत्याह । एते क्लीवाद्योऽश्रभाजो न भवन्ति किन्तु प्रासा-
च्छादनदानादिना भर्तव्याः पोषणीयाः । अभरणे तु महा-
न्दोषः । यथाह मनुः ।

सर्वेषामपि शरीराणां दातुव्याकं मनीषिणा ।

प्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितोऽप्यददन्नवेदिति ॥

अथ स्यात् यावज्जीवम् । तत्रापि पतितोपपातकिनोऽर्था-
वत्प्रायश्चित्ताचरणमनंशित्वम् । औद्धत्यादिना प्रायश्चित्तम-
कुर्वतोऽस्तु निपतनमेव । एतेषाञ्च विभागात्प्रागेव दोषभाक्तेऽ-
नंशित्वम् । न पुनर्विभागोत्तरमपि दत्तविभागापहरणं
प्रमाणाभावात् । पश्चादप्यौषधादिना दोष निर्हरणोऽस्येवांश-
भागितेति विज्ञानेश्वराचार्याः । युक्तश्चेतत् । दोषप्रयुक्त-
त्वाद्भिभागानर्हतायाः । विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां वि-
भागभागिति न्यायसाध्यात् । पतितादिषु लिङ्गनविवक्षित-
मनुपादेयत्वात् । ब्राह्मण्यो न सुराम्भिवेदित्यादिवत् । तेन
यथा सम्भवे पत्नी दुहितर इत्यादेरप्ययमपवादः । क्ली-
दीना मनंशत्वेऽपि तत्पुत्राणामंशोऽस्तीत्याह योगीश्वरः ।

मौरसाः क्षेत्रज्ञास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः ।

निर्दोषाः पूज्योक्तानंशत्वं प्रयोजकं दोषशून्याः । तत्र क्ली-
दस्य क्षेत्रज्ञपुत्रः सम्भवत्यन्वेषामौरसोऽपि पुत्रद्वयं ग्रहणमि-
तरपुत्रव्युदासार्थम् । पतिततत्सुतयोर्न भरणम् । तथा च
देवलः ।

क्षते पितरि न क्लीव कुण्डुन्मत्त जडान्वकाः ।

पतितः पतितापत्यं लिङ्गी द्वायांशभागिनः ॥

तेषां पतितवर्ज्येभ्यो भक्तं वक्ष्ये दीयते ।

तत्सुताः पितृदावांशं कभेरन् दोषवर्जिता इति ॥

लिङ्गी प्रवर्जितादिः । पतितपदेनात्र पतितसुतस्यापि
ग्रहणं पतितोत्पन्नत्वेन तस्यापि पतितत्वात् । पतितापत्यं
पतितमेवान्वत्तं स्त्रियाः सा हि परगामिनी भवतीति स्मृतेः ।

अत्र इति विभक्त्यनुरूपं चर्चं जीवन्मुक्त्यापन्नं वा ।
कामाद्यनुरूपं ।

अत्र मोक्षोऽसुखं च समोक्षोऽसुखं वाप्यते ।

प्रत्यक्षवसित्तैव न रिक्त्यन्तेषु चर्चति ॥

हीन स्त्री परिणयानन्तरमुक्तमस्त्रीपरिणयने द्वयोरप्य
क्रमोदात्तयोः समोदात्तनियोगोत्पन्नः चेतकः पुत्रोर्माहति
धनम् ।

अत्र मोक्षोऽसुखं चर्चं वदन् दितुः ।

असर्वं प्रकृतसु क्रमोदात्तयोः यो भवेत् ॥

प्रतिक्रम प्रकृतावास्तव्याः पुत्रो न रिक्त्यभाक् ।

यास्यैकादशमात्रं देयं तद्वन्तुर्भूमितम् ॥

बन्धूनामप्यभावे तु पितृन्मुख्यं तदात्रयात् ।

स्वपितृन् तद्वन्तुर्मात्रं दापनीया न कान्धवाः ॥

क्रीवादीनास्यि दारपरिग्रहेषु पुत्र मन्त्रक उक्तो मनुजः ।

यद्यर्चिता तु दारैः स्यात् क्रीवादीनां कथञ्चन ।

तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥

तन्तुरपत्यम् । नच क्रीवादेरुपपन्नत्वात्वेन फलितत्वात्
कथं दारसम्बन्ध इति दृष्टम् । उक्तमयमनर्हताया उपनी-
तत्वे प्रवृत्तदमित्तत्वात् । एतेषां क्रीवादीनां वृत्तितरो वि-
वाहपर्यन्तं वर्तमानाः संस्कारत्वात् । तद्विवाहसु पुत्ररहिताः
साध्वोभद्राणीयाः स्यादित्युक्ताश्चेत् । अत्रापि वक्ष्यमाणार्थीयाः ।
तदाह योनीश्वरः ।

सुताश्चैषां प्रमत्तव्याः बाधको भर्तृमन्त्रकृताः ।

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुउत्तयः ॥

निष्ठास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकृतास्तथैव च ।

आपस्तम्बः । अवपात्रितस्य रिक्त्यपिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते । अवपात्रितो भिक्षोदकीकृतः । तथा वृक्षस्यतिः ।

सवर्णाजिऽप्यगुणवान्मार्हः स्यात् पैलके घने ।

तत्पिण्डदाः ओत्रिया ये तेषां तदभिधीयते ॥

उत्तमर्णाधमर्ण्येभ्यः पितरन्त्रायते सुतः ।

अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ॥

तथा गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी ।

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ॥

शास्त्रं श्रौश्र्वार्थरहितस्तपोज्ञानविवर्जितः ।

आचारहीनः पुत्रस्तु मूलोच्चारसमः स्मृतः ॥

अयमर्थः । पित्रादेरौर्द्धदेहिक कर्मण्यः कर्त्ता सुतोऽसंस्कृतोऽपि वरः श्रेष्ठः । ज्येष्ठो वेदपारगोऽप्यपरो न वर इति ।

पुत्राग्नौ नरकायस्मात् पितरन्त्रायते सुतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भवेति ।

स्मृतेः पुत्र कर्मकर्तुः पितृधनस्वाम्यमेव चेतनमतस्तदकुर्वन्तः कुतो वेतनाधिकार इति भावः । मनुरपि ।

सर्व एव विकर्मस्या नार्हन्ति भ्रातरो धनमिति ।

श्रौतस्मार्त्तकर्मानधिकारिणो विकर्मासक्ताश्च भागानर्हा इति भावः ।

इति विभागानधिकारिणः ।

अथ विभक्तकृतम् ।

तत्र नारदः । यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक् क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता नचेत्कार्येषु संमताः ॥

स्वभागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीषु तथापि वा ।

कुर्युर्ग्रहेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्यहीति ॥

अर्थः । एकस्माज्जाता बहवो भ्रातरौ यदि विभक्ता इति शेष इति केचित् वदन्तु, इत्यर्थः । इत्यादेरेव विभक्ता इत्यर्थः । तद्विधानस्यात्माप्रतीतेरानर्थक्याच्च । इत्यन्विभिन्नो धर्मादेव पितृद्विजासन्नरूपो येषां न त्वग्निहोत्रादिरूपः । तस्य द्रव्यसाध्यत्वेऽप्य विभागेऽपि इत्येवम् ।

तथा च वृहस्पतिः । एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजासन्नम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ।

एतच्च प्राक्किञ्चिदपि । इत्येवमिदं लौकिकलब्ध्यादि रूपा येषां इत्यन्विभिन्ना ये कर्मणां कण्डनप्रेषणादीनां गुणा उपसर्जनभूता सुखलोलूखल इषुपलाइयस्ते येषाम् । ते चेत्कार्येषु न संमताः परस्परमनुमतिं यद्यपि न कुर्वन्ति । तथापि ते स्वभागान्यदि दद्युर्विक्रीणीषुर्वी । तत्सर्वं मन्यदप्याधीकरणं कृष्णादांमादि यथेष्टं स्वीकृत्या कुर्युः । विभक्ता यदनुमतिं कुर्वन्ति व्यवहारसौख्यं भावं भवति । अथ न कुर्वन्ति । तथापि न दानाद्यनिष्पत्तिः । तत्र हेतुः हि यस्मात्ते स्वधनस्यासाधारण्यं स्वात्मापन्नस्य धनस्यैवाः स्वामिनः । साधारणे स्वत्वे हि परस्परानुमत्यपेक्षा न त्वसाधारणेऽपीति भावः । यस्तु वृहस्पतिनोक्तम् ।

विभक्ता वाऽविभक्ता वा संपत्तयः स्वावरे समाः ।

एको ह्यनीयः सर्वत्र दानाधमन विक्रय इति ॥

तद्वच्च विभक्तानुमतिं व्यवहार सौख्यार्थमेव प्रतिपादयति ग्रामाद्यनुमतिं वदित्वाप्येवं स्वावरे हि चिरकालस्यापि

नियतवाक्यादिविगमे विभागविभागनिर्यायो दुःशङ्कः स्यात्
कालान्तरे । सत्यान्वयानुमतौ विभागनिर्यायानपेक्ष एव व्यव-
हारः सिद्ध्यति सर्वानुमत्या दत्तत्वादित्याशय इति विज्ञाने श्वरा
वचनं श्राद्धः । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु यदि विभक्ता अपि स्या-
वरविभागं दुष्करं मन्वभानासात्फलमेव फलकाले विभज्य
भोक्त्याम इत्यभिसन्धिना नादितर जनमेव पृथक्विभज्य गृही-
त्वा स्यावरं मन्वकमेव स्यापयन्ति तादृश स्यावरविषयमिद-
मित्याह । तत्कल्पना मात्रम् । अविभक्तत्वादेव तत्रानुमत्यपे-
क्षणात् ।

स एव येनांशो यादृशो लब्धः प्राप्य तन्न-विचालयेदिति ।

प्राप्य स्वीकृत्य । विभागकाले मत्वा पञ्चादिप्रतिपद्यमानो
राज्ञा वारणीयोऽद्याप्य हे दण्डप्रत्येक्षाह स एव ।

स्वेच्छागत विभागोऽयः पुनरेव विसम्बदेत् ।

स राज्ञांशे स्वके स्याप्यः शासनीयोऽनुबन्धकत् ॥

अनुबन्धो निर्बन्ध आश्रय इति यावत् ।

इति विभक्तकालम् ।

अथ विभागप्रकारे उक्ते तत्सम्बन्धे निर्णयप्रकार उच्यते ।
तत्र याज्ञवल्क्यः । विभागनिष्कृते जाति बन्धु साक्षिभिलेखितैः ।

विभाग भावनां प्रोयो गृह्यतेतैश्च यौतकैः ॥

विभागस्य निष्कृतेऽपि विभक्तमध्ये केनचित्कृते सा-
तिभिः पितृबन्धुभिः । बन्धुभिर्मातुलादिभिः साक्षिभिश्चोदा-
सीनैः साक्षिकक्षणा लक्षितैः । यद्यपि जातिबन्धवोऽपि साक्षि-
विषयैव निर्णयकारणं तथापि बहिरङ्गसाक्ष्यपेक्षयान्तरङ्गाख्ये
आद्यादि पृथग्भाव रूपविभाग लिङ्गस्य जातिभागकर्त्तार-

अति बलीवर्द्धन्यायेन' दृश्यगुपान्ताः । लेख्येन विभागपत्रेण
च विभागस्य भावनानिर्णयो ज्ञातव्यः । तथा यौतकैः दृश्य-
कृतैः । सुमित्रणामित्रणयोरिति 'धात्वनुसारात् । मृष्टैः
चैतैश्च । नारदः ।

विभाग धर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन दृश्यकार्यं प्रवर्त्तनात् ॥

ज्ञाति ग्रहणाक्षेपु सत्सु वाच्य साक्षिपुरस्कार इत्येतद-
र्थम् । कार्यं कृत्यादि तस्यैव कर्मवर्त्तनात् । शङ्कः ।

गोत्रभाग विभागार्थे सन्देहे समुपस्थिते ।

गोत्रजैस्वरूपविज्ञाते कुलं साक्षित्वमर्थति ॥

कुलं बन्धवोमातुलादयः । अतएव नारदेन मुख्यत्वाज्ज्ञा-
तय एव निर्दिष्टाः । ज्ञातभिरिति पाठस्वनाकरः पुरातन
पुस्तकेषु निबन्धेषु चादर्शनात् । *लिखितन्तु साक्षिभ्योऽवलव-
दिति परिभाषायां निरूपितम् । नारदः ।

दानं ग्रहणं पञ्चन्य मृष्टैश्चैव परिग्रहाः ।

विभक्तानां दृश्यगुणेनः प्राक्पक्षेऽपि गम्ययाः ॥

साक्षित्वं प्रातिभास्यस्य दानपञ्चन्यमेव च ।

विभक्ता ज्ञातरः कुर्यादपि विभक्ताः कथञ्चन ॥

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्वरिक्तयतः ।

विभक्ता न वगच्छे युक्ते खमप्यस्तरेषु तान् ॥

धर्मो वैश्वदेवादिः एकपाकेन वसतामिति । प्राक् उक्तं वचनात् ।

ज्ञातृणां विभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां दृश्यक् दृश्यगिति ।

नारदेनैवीकृताञ्च । वृहस्पतिः ।

साहसं स्यादरं न्याहः प्राप्तिभागश्च रिक्थिनाम् ।

अनुमानेन विज्ञेयं न स्याताम्पत साक्षिणौ ॥

नस्यातामिद्वत यदीत्यध्याहारः ।

एथगायव्ययधनाः कुसीदश्च परस्परम् ।

वणिकपयश्च ये कुर्युर्विभक्त्यानेन संग्रहः । चाचोव्ययो-
जनश्च पृथग्येवामिति विग्रहः कुसीदं दृष्टव्यं धनत्रययोगः ।
वणिकपयशोवाचिज्यश्च । परस्परमिति । एकीभातोक्तमर्थः
परचाधमर्थाः । एकोविधीणीते परचकीणारित । इत्येक-
प्रादिभिर्ज्ञैर्किंवा किमाग अनुपपद्यमानैर्किंभायः प्रजातव्या
इत्यर्थः । एताः क्रिया इति न क्वचनानिश्चितताकमेवैषां
लिङ्गमिति न अस्मिन्व्यम् ॥ व्यवहारात्मनोऽपि तद्विधा-
नात् ॥ न्यायमूलकत्वाच्च वचनस्य अनुमानेनाप्यनिरूपे दिव्यै-
श्वर्यपदैश्च विषयात्पतन्मयस्वीकुसरेण निर्णयः । वृत्तिव्यव-
समर्थानु शपथैरेव महर्केदिकं परिष्काराणां निरूपितंयत्
तु मातुपं निर्णयकमिति प्रकृतवशाभासाः । व्यवपया-
ध्यवसायशान्यतरस्य न भवति । तद् पुनर्विभाक् कार्य
इत्याह मनुः ।

विभागे यत् सन्देहो दोषोऽप्यत्र परस्परम् ।

पुनर्विधानः कर्तव्यः इत्यत्र सन्देहोऽप्यत्र परस्परम् ॥

सच परिशोभोऽप्यत्र चित्तोदः संहतिविभागश्च रीत्ये-
त्यनुसन्धेयम् । यच्च मनुनेवोक्तम् ।

सहस्रं यो विपतति सहास्रं तां प्रदीयते ।

सहस्राहं दद्यान्मिति त्रीण्येतां सहास्रकदिति ॥

तद् परावृत्तिज्ञादयाभावे । कन्यादानद्वानादयो-

प्येवम् । इति विभाग सन्देहे निर्णयः । समाप्तश्चेदन्दायभा-
गाख्यं विवादपदम् ।

अथ द्यूतमाह्वयाख्यं व्यवहारपदम् ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः ।

अत्रवध्नशलाकाद्यैर्देवनं जिह्वाकारितम् ।

पणक्रीडावयोभिश्च पदम्यूत समाह्वयमिति ॥

अन्ताः पायाः । वध्नश्चर्म पट्टिका । शलाकादन्तादिमध्यो
दीर्घचतुरङ्गाः । आद्य गृहणाच्चतुरङ्गादि क्रीडासाधनं क-
रितुरगादिकं गृह्यते । तैरप्राणिभिर्न्यापणपूर्विका क्रिया ।
तथा वयोभिः पक्षिभिः पारावतादिभिः च शब्दान्मल्लमेषादि
भिश्च प्राणिभिर्यापणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथा क-
मन्यूत समाह्वयाख्यं व्यवहारपदमित्यर्थः । द्यूतञ्च समाह्व-
यञ्च द्यूतसमाह्वयम् । अतएव मनुः ।

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियमाणस्तु सविज्ञेयः समाह्वय इतिः ॥

तत्र सभिकं प्रत्याह नारदः ।

सभिकः कार्येद्यूतन्देयन्देयाच्च तत् कृतम् ।

दशकन्तु शतं वृत्तिस्ततः स्याद्यूतकारिता ॥

अथ वा कितवो राज्ञो देव्या ज्ञानं यथीदितम् ।

प्रज्ञाशन्देवनं कुर्वादेवन्दोषोन विद्यत इति ॥

तस्य वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः ।

शब्दे शतिकवृत्तेषु सभिकः पक्षकं शतम् ।

गृह्णीयाद् द्यूतकितवादितरादृशकं शतमिति ॥

परस्परं सम्प्रतिपत्त्या कितवः परिकल्पितः पणोऽन्तः सत

कहे तदाम्रया शतपरिमिता तदधिक परिमिता वा वृद्धिर्य-
थासौ शतिका वृद्धिरसंख्यात्कितवात्पक्ष शतञ्जितस्य स्वहस्याम्-
।द्वयं विंशतितमभागङ्गृहीयादित्यर्थः । पञ्चकं शतं पञ्च-
गणा आसी यस्मिन्शते तत्पञ्चकान्तदस्मिन्वृद्धौ तिकम् । सभा-
केतवनिवासायां यस्यास्यसौसभिकः सभापतिस्तु कल्पिता-
शदिनिखिल क्रीडोपकरणस्तदुपचितं द्रव्योपजीवी । इतर-
न्नादपूर्णशतवृद्धेः कितवाद्दशकं शतञ्जितस्य दशमभागं गृही-
यादित्यर्थः । एवं क्लृप्तवृद्धेः सभिकस्य यत्कर्त्तव्यन्तदाह ।
स एव । स सव्यकपालितो दद्यात् राज्ञेभागं यथा कृतम् ।

जितमुङ्गाहयेज्जले दद्यात्सत्यम्बधः क्षमीति ॥

यः क्लृप्तवृद्धेर्द्यूताधिकारी सराज्ञाधूर्त्तकितवेभ्योरक्षि-
तस्तस्मैराज्ञेयथा प्रतिपन्नमंशन्दद्यात् । तथा जितन्द्रव्यं पा-
राजित सकाशादासेधादिना उद्धृत्य जेजेजयिने दद्यात् ।
तथा क्षमी भूत्वाद्यूतकारिणीति विख्यासार्धं सत्यं वचोवदेदि-
त्यर्थः । नारदोऽपि ।

सभिकः कारयेद्यूतन्देयन्दद्याच्च तत् कृतमिति ।

वृहस्पतिरपि । सभिकोग्राहकस्तत्र दद्याज्जले नृपाय-
वेति द्यूतपराजित कितवानां बन्धनादिना पणग्राहकोभवेत् ।
पणग्राहणात्प्रागेव स्वकीयं द्रव्यं यत्र नृपायश्च यथाभागं सभि-
कोदद्यादित्यर्थः । तथा च कात्यायनः ।

जेतुर्दद्यात् स्वकन्द्रव्यञ्जितं ग्राह्यं त्रिपक्षिकम् ।

सद्योवा कितवेनैव सभिकाप्तुन संशय इति ॥

त्रिपक्षिकमित्यनेन यथा सामर्थ्यमात्रिपक्षात्कालोदेय
इति दर्शितमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यदातु जेजेजितन्द्रव्यं

सन्निकोदापयितुमशक्तस्तदा राजादापयेदित्याह ।

याज्ञवल्क्यः । 'प्रसिद्धपक्षिणः । आगे प्रसिद्धे घूर्तं मण्डलैः ॥

जितं ससन्निके स्थाने दापयेदित्याह अस्मिन्ति ॥

प्रसिद्धे अग्न्या प्रसिद्धो सन्निकारहितेऽद्वाराजभक्त्युत्ते-
जितं पथे जलेन दापयेदित्यर्थः । आग्निद्युते आग्निनाम्नय
पराजयौ तत् स्वामिनोरित्याह इत्यस्ति ।

इत्युक्तेन न्यः कश्चिद्वक्तादमचानुयात् ।

तत् स्वामिना पक्षी देयैयस्वन्न पक्षिकल्पित इति ॥

पक्षपरिकल्पनं कृतार्थमिति तदाह नारदः ।

परिकल्पं कृतं न्यस्य यथाप्यविदितं शृणु ।

तत्रापि नाम्नात्काममवधानुमनन्त्येतिरिति ॥

कथं न इति कामः प्रणः । अत्र जयपराजय विप्रतिप-
त्तौ निर्णय प्रकारमाह याज्ञवल्क्यः ।

द्रष्टारो व्यवहारस्थानं साक्षिणश्च त एवहीति ।

द्युतव्यवहारोऽन्द्रहारः सभ्याः तएव कितवा श्वनियुक्त-
व्याराज्ञा । न तत्र श्रुताश्रयन सम्पन्ना इत्याद्युक्तनियमोऽस्ति ।
साक्षिणोऽपि एवद्युते द्युतकरा एव कार्याः न तत्र स्वीवाल-
दव्यक्तव्येत्यादि साक्षिणिरूपणोक्त निषेधोऽस्तीत्यर्थः ।
विष्णुरपि । कितवेष्वेवतिष्ठेरन् कितवाः संशयं प्रति ।

य एव तत्र द्रष्टारस्त एवैवान्तु साक्षिणः इति ॥

साक्षिणो परस्परविरोधेत्याह इत्यस्ति ।

कथमेवमिति सन्दिग्धी कितवाः द्युः परीक्षकाः ।

यदा विद्वेषिणस्तु तदा राजा विष्णोर्विदिति ॥

अकिमुक्त द्युतकारिणोऽप्युक्तमाह नारदः ।

अनिर्दिष्टं यो राज्ञा द्यूतं कुर्वति मानवः ॥

न स तस्माद्गुणात्कामं विनयश्चैव सोऽर्हतीति ॥

ये तु कूटं द्यूतं कुर्वन्ति तेषां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः ।

राज्ञा स चिह्नान्निर्वास्याः कूटाक्षोपधि देविन इति ।

कूटैरक्षादिभिः उपाधिना मणिमन्त्रादि नामतिवक्ष्येन
च ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्नि-
र्वासयेदित्यर्थः निर्वासने विशेषमाह नारदः ।

कूटाक्ष देविनः पापान् राजा राष्ट्रादिवसयेत् ।

कण्ठेऽक्षमालामासज्य सस्ये पां विनयः स्मृत इति ॥

दण्डने विशेषमाह विष्णुः । द्यूते कूटाक्ष देविनां कर-
च्छेदः । उपधि देविना माच्छेद इति । यानि तु द्यूतनि-
षेधकानि मनुवचनानि ।

द्यूतं समाह्वयश्चैव यः कुर्वीत्कारयेत् वा ।

तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विज लिङ्गिनः ॥

प्रकाशमेतत्तात्पर्यं यद्देव न समाह्वयौ ।

तयोर्निर्णयं प्रतीषाते नृपनिर्णयवान् भवेत् ।

द्यूतं समाह्वयश्चैव राजा राज्ये निवारयेत् ॥

इत्यादीनि तानि कूटाक्षदेवन विषयतया राज्ञाध्यक्ष स-
भिकरहिततया वा योज्यानि । अतएव दृश्यतिः ।

द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौच धनापहम् ।

अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभाग समन्वितम् ॥

सभिकाधिष्ठितं कार्यं तत्स्वरूपान्हेतुमेति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

द्यूतमेकं मुख्यं कार्यं तत्स्वरूपज्ञानकारणादिति ।

राज्ञा द्यूतं एकं सुखं प्रधानं बन्धु तत् तथोक्तं कार्यम्
 राजाध्वजाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तस्करज्ञान
 कारणात् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तस्करज्ञानरूपं प्रयोजन
 पर्ष्यालोच्य प्रर्थः । प्रायशच्चौर्यार्जितधनाएव कितवा भवन्त्य
 तच्चौर विज्ञानार्थमेकसुखं कार्यमित्यादयः । द्यूते विहित
 धर्मजातं समाह्वये अतिदिशति एव ।

एषएव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये इति ॥

सभिकं वृत्ति कल्पनादि लक्षणो धर्मः समाह्वयेऽपीत्यर्थः
 इति द्यूतं समाह्वयाख्यं व्यवहारपदम् । इति श्रीमत्सकल
 सामन्तचक्रचूडामणि मरीचि मञ्जरीनीराजित चरणकमल
 श्रीमन्महाराजाधिराज प्रतापरुद्रतनूज श्रीमन्महाराज मधु-
 करसाहसूनु श्रीमन्महाराजाधिराज चतुर्दधिवलय वसु-
 न्धरा हृदय पुण्डरीक विकास दिनकर श्रीवीरसिंहदेवोद्यो-
 जित श्रीहंसपण्डितात्मज श्रीपरशुराम मिश्र सूरु सकल-
 विद्या पारावारपारीणधुरीण जगद्धारिद्र महागजपारीन्द्रवि-
 द्वज्जनजीवा तु श्रीमन्निवमिश्रकृते वीरमितोदयाभिध निबन्धे
 व्यवहारप्रकाशे समाप्तमष्टादश विवादपद निरूपणाख्यं तृ-
 तीयं प्रकरणम् ।

अथ प्रकीर्णकाख्यञ्चतुर्थं प्रकरणमारभ्यते ।

तत्र दृश्यति । एषवादि कृतः प्रोक्तेव्यवहार समासतः ।

वृषाश्वयं प्रवक्ष्यामि व्यवहारं प्रकीर्णकमिति ॥

तल्लक्षणाभेदाकाङ्क्ष नारदः ।

प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेया व्यवहारा वृषाश्वयाः ।

राज्ञामाज्ञा प्रतीवातसत्कर्मकरणं तत्र ॥

पुरः प्रमाणं सम्भेदः प्रकृतीनास्तथैव च ।

पाण्डुरण्ड्यैगमश्रेणि गणधर्म विपश्यथाः ॥

पिता पुत्र विवादश्च प्रायश्चित्त व्यतिक्रमः ।

प्रतिग्रहं विलोपश्चकोप आश्रमिणामपि ॥

वर्णसंस्कारदोषश्चतद्वृत्तिर्नियमस्तथा ।

न दृष्टं यज्ञपूर्वेषु सर्वेन्तत्यात्प्रकीर्णकमिति ॥

प्रतोषातो भङ्गः । तत् कर्म । सिंहासनारोहणादि रा-
र्म । पाण्डुरण्ड्यादयः पूर्वमेव व्याख्यातः । प्रकीर्णके विवाद-
ये विवादा राज्ञोऽज्ञोऽज्ञानं तदाज्ञाकरणं तत् कर्मरक्ष-
दे विषयास्तोऽप्रसमवाचिन एव । तत्र स्मृत्याचारव्यपेतेन
णि वर्त्तमानां प्रतिकूलतामासाद्य नृपएव व्यवहारनिर्णयं
र्ति । एवं वदता योऽनृपाश्च यो व्यवहारस्तं प्रकीर्णकमित्यु-
प्रवति । विषय विशेषेदण्ड विशेषमाह याज्ञवल्क्यः ।

न्यूनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचौरं वा सुश्रुतोदण्ड उत्तमः ॥

यो राजदत्त भूमिनिबन्धयोर्मध्येऽन्यतरस्य परिमाणात्
नत्वाधिकमन्यतरं प्रकाशयन् राजशासनत्वेन लिखति । यश्च-
दारिकचौरं वागृहीत्वा राज्ञेऽनिवेद्य सुश्रुति तावुभावप्यु-
म साहसं दण्डनीयावित्यर्थः । व्यासोऽपि ।

न्यायस्याने गृहीत्वार्थमधर्मेण विनिर्णयम् ।

कुर्वन्पुत्रोचकास्तौ तु राजद्रव्यविनाशकाः ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवायेसदिति ॥

राज्ञः कोशापहरणं दण्डमाह मनुः ।

राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूलेष्ववस्थितान् ।

सर्वस्वहरणं च धारणं यद्यस्य जीवनीयपकारयन्तद
रिक्तं विषयम् । अतएव नारदः ।

आनुधानाद्यधीयानां बीजानि ह्यविजीविनाम् ।
यत्तस्योपकरणं येन जीवन्ति जीविकाम् ॥
सर्वस्वहरणेष्वे नन् राजा कर्तुमर्हतीति ।
धन्यानिमौण्डं ब्राह्मणस्य कर्तव्यमित्याह मनुः ।
ब्राह्मणस्य वधोमौण्डं पुरास्मिन्वासेनाङ्गने ।
ललाटेवाभिग्रस्ताङ्गं प्रयाणं गर्ह भेजत्विति ॥
तत् कर्मकरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः ।

राजवाना सवारोहे दण्डोऽप्रथमं साहसमिति ।
कात्यायनोऽपि । राजा क्रीडासु ये सत्ताराजं हन्तुं जीवि-
मप्रियक्षास्य यो वक्तावधन्ते वा प्रकल्पयेदिति ॥
शूद्राणां प्रव्रज्यादि करणे दण्डमाह स एव ।
प्रव्रज्याव सितं शूद्रञ्च पद्मोपपरं तथा ॥
वधेन शासयेत्पापन्दण्डोवाहि गुणन्दर्ममिति ।
धर्मशास्त्रानु सारेण व्यवहारदर्शिनो राज्ञः फलमाह ।
एवन्धर्मं प्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च ।
यशोऽस्मिन् प्रथते लोके सुखे वाससाया जय इति ।
इति प्रकीर्णकाख्यसुतुर्थं प्रकरणं समाप्तम् ।
प्रत्याश्रयन्परिवर्ततेऽर्थिजनतान्द्वयान्कक्षादापहे ।
कीमदीर चगेन्द्रकान जलधिर्ष्वहेतुः सारोदये ।
राज्ञादेयितमित्रमित्रविदुषस्तस्मिन्निर्मिति ।
यन्मोक्षिन् व्यवहारं ज्ञातिविषयः कृतः प्रकलोप-
इति व्यवहारकाण्डं समाप्तम् ।

